Małe Miasta

Blaski i cienie

ACTA COLLEGII SUPRASLIENSIS

Tom XXXIII

Redakcja Akt

Radosław Dobrowolski,
Marek Tołoczko,
Mariusz Zemło

Współpraca

Zakład Socjologii Wiedzy i Edukacji
Uniwersytet w Białymstoku

Małe Miasta
Blaski i cienie

Redakcja
Mariusz Zemło

Białystok – Boguchwała – Supraśl
2023

Recenzja
dr hab. Marek Rembierz, prof. UŚ
prof. dr hab. Adam Sawicki

Projekt okładki
Zespól Collegium Suprasliense

Redakcja
Teresa Jabłońska

Redakcja techniczna i skład
Bogdan Suprun

© Copyright by Uniwersytet w Białymstoku, Białystok 2023
© Copyright by Stowarzyszenie *Collegium Suprasliense*, Białystok 2023

ISBN 978-83-7431-779-5

Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku
15-328 Białystok, ul. Świerkowa 20 B, tel. 857457120
http://wydawnictwo.uwb.edu.pl, e-mail: wydawnictwo@uwb.edu.pl

Druk i oprawa: TOTEM.COM.PL

Spis treści

Słowo wstępne 7

Blaski przeszłości

Piotr Kochanek
Chrystologiczne elementy winiet Jerozolimy
na wybranych mapach średniowiecznych
i wczesnonowożytnych 13

Joanna Tomalska-Więcek
Przez Podlasie. Kilka uwag o kulturze regionu 89

Henryk Zdanowicz
Służba Polsce była najważniejsza.
O Pawle Dąbrowskim z Tykocina i jemu podobnych 109

Realia współczesności

Eugeniusz Sakowicz
Blask ludowej teologii i pobożności
w małych miastach Polski 125

Janusz Mariański
Wartości codzienne młodzieży szkolnej ze wsi,
z małych i wielkich miast 141

Mariusz Zemło
Miejsce zamieszkania uczniów szkół białostockich
a ich preferencje aksjonormatywne
(wybrane aspekty)..... 179

Emilia Kramkowska
„Mi się kojarzy, że starsi ludzie mieszkają na wsi. A ta starość miejska kojarzy mi się z zamknięciem" – o przeżywaniu starości w środowisku wiejskim i miejskim z perspektywy przedstawicieli różnych pokoleń 205

Tadeusz Kowalewski
Przeciwdziałanie dysfunkcjom życia rodzinnego w Zambrowie, lata 2019-2021 239

Tadeusz Sakowicz
Zdrowie i mądrość jako antidotum na zalew młodzieży deprawacją 267

Zmienność losów

Krystyna Leśniak-Moczuk
Blaski i cienie w historii miasta Mielca 293

Sławomir Ferster
Ruch emigracyjny sukienników z Królestwa Polskiego do Obwodu Białostockiego po upadku Powstania Listopadowego 311

Marcin Białous, Dominika Chrzanowska, Wojciech Litwin, Magdalena Sulima
Szanse i zagrożenia architektury dworców kolejowych małych miast (na przykładzie dworców z powiatu sokólskiego) 629

Sławomir Wnęk
Strzyżów nad Wisłokiem w publicystyce i literaturze wspomnieniowej Józefa Nowakowskiego (1926-2014) historyka literatury, krytyka literackiego i regionalisty 667

Urszula Szymańska-Kujawa
Miasteczka galicyjskie w badaniach Jadwigi Hoff 683

Słowo wstępne

W przyrodę jest wpisany dynamizm. Trwanie w nim jest świadectwem, że pozostaje ona przy życiu; że nie jest czymś skostniałym, z czego uszła moc istnienia. Jednym z przejawów dynamizmu jest zmiana. Skoro coś podlega ruchowi, nieuchronnym tego następstwem jest przechodzenie różnych stanów. Jest tak przecież w przypadku następowania po sobie pór roku przynoszących z sobą odpowiednie środowiskowe warunki, przechodzenia dnia w noc, nocy w dzień, i tak nieustająco, jest tak z wegetacją roślin, z przepływem wód w rzekach i podobnie z wszystkim, co oznaki życia wykazuje. Gdy dochodzi do zatrzymania ruchu, czujemy zaniepokojenie. To zatrzymanie odczytujemy bowiem jako symptom lub już jako wskaźnik zamarcia, ustania tchnienia, końca.

Jako część przyrody także człowiek podlega analogicznym zależnościom. Kiedy aktywizuje się (w działaniu), dojrzewa, wzmacnia siły witalne, psychiczne, intelektualne itd. Kiedy natomiast zwalnia, jego moc słabnie we wszystkich możliwych wymiarach. Zatrzymanie się w bezruchu na więcej niż dłuższą chwilę sprawia, że przestaje uczestniczyć w życiodajnych procesach. Z czasem spopiela się, tracąc na zawsze swoją rozpoznawalną formę.

Z miastem – wytworem człowieka – również jest podobnie. Jako siedlisko ludzkie podlega ono nieustannym przekształceniom. Każda aktywność najmniejszego choćby mieszkańca wprowadza w jego obrębie zmianę, każdy bezpośredni

czy pośredni kontakt czynnika ludzkiego spoza lokalnego środowiska prowadzi do przekształceń, najdrobniejsze innowacje kulturowe albo cywilizacyjne wnoszą nowe jakości w obręb miasta, każde zamierzone bądź tylko przypadkowe zdarzenie skutkuje modyfikacjami w jego przestrzeni, każde oddziaływanie żywiołów odciska na nim swoje piętno itd.

Jedne z owych ciągle następujących przeformowań mają charakter pozytywny i świadczą o rozkwicie miasta, inne – odwrotnie, niosą negatywne skutki, prowadzą do jego degradacji i upadku. Zarówno pierwszy jak i drugi kierunek zmian nie są nieodwracalne. Jak długo dochodzi do napięcia wewnętrznych i/lub zewnętrznych sił z miastem związanych, dopóty możliwość odwrócenia dokonujących się przeobrażeń pozostaje otwarta. Jeżeli jednak takie siły ustają, kiedy Wezuwiusz kilkumetrową warstwą lawy zalewa miasto – wówczas następuje jego koniec. Życie ulatuje z niego raz na zawsze, bez nadziei na zmartwychwstanie. Miasto staje się wówczas zaledwie eksponatem, reliktem przeszłości, martwą makietą, co daje sposobność przemieszczania się, oglądania, podziwiania i – może czasem – wzbudzania refleksji.

W niniejszym tomie małych miast Czytelnik będzie mógł zapoznać się z miastami ciągle żywymi. Poszczególne artykuły ukażą sytuacje, w których cieszyły się one rozwojem i dobrostanem, albo takie, w których doznawały upadku, w jeszcze innych będzie mowa o stanach bez wskazania wyraźnej dominanty (choć łatwej do identyfikacji). Pojawią się i przykłady opisujące, jak niektóre ośrodki miejskie doświadczały zmiennych kolei losów.

Wobec przedłożonego materiału być może pojawi się myśl, że póki z miasta nie uleciało życie, wciąż pozostaje ono przed szansą na zmianę, a więc i szansą zmiany na lepsze – te szczególnie są oczekiwane. Analogicznie sprawy mają się z człowiekiem (mieszkańcem miasta), dopóki żyw stoi przed możliwością wzmocnienia się bądź upadku. To wzmocnienie

jest wyjątkowo cenne: ono łączy się ze wzrastaniem w dobru i uszlachetnianiem się. Na kartach tego opracowania jest również obecny spersonalizowany wymiar miasta, a w nim – jego i blaski, i cienie.

Mariusz Zemło

BLASKI PRZESZŁOŚCI

Piotr Kochanek*

Chrystologiczne elementy winiet Jerozolimy na wybranych mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych[1]

Jerozolima należy do tych miast, których ludziom kręgu kultury chrześcijańskiej nie trzeba przedstawiać. Od wieków odgrywała ogromną rolę w religijnej tradycji świata chrześcijańskiego. Świadectw historycznych jest na to ogromna ilość. Jednym z nich są zachowane mapy średniowieczne, renesansowe i wczesnonowożytne. Ich graficzne świadectwo jest zwykle mało znane, czy wręcz pomijane milczeniem. Stąd też warto właśnie winiecie Jerozolimy na przedmiotowych mapach poświęcić niniejsze analizy. Winiety Jerozolimy jako takie są często bardzo skomplikowane graficznie, co wynika z bogatej symboliki teologicznej. A że nie jest łatwo przedstawić całość owej symboliki, zatem w poniższym tekście uwaga zostanie skierowana wyłącznie na ich elementy chrystologiczne. Elementy te były zawsze z punktu widzenia teologii chrześcijańskiej najważniejsze i to one przydawały miastu blasku i chwały.

* Dr hab. Piotr Kochanek, prof. KUL – pracownik Katedry Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej w Instytucie Historii na Wydziale Nauk Humanistycznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: lu2005harn@yahoo.de; ORCID: 0000-0001-9702-548X.

[1] Użyte skróty: CCCM = Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis; CCL = Corpus Christianorum. Series Latina; CSEL = Corpos Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum; MGH SS = Monumenta Germaniae Historica. Scriptores; PG = Patrologia Graeca; PL = Patrologia Latina; PO = Patrologia Orientalis; PTS = Patristische Texte und Studien.

Jednak również Stary Testament jednoznacznie wskazał na Jerozolimę jako na centrum religijnie ujmowanego obrazu świata w tradycji żydowskiej. Łacińska wersja Biblii, zwana Wulgatą, używana przez wieki w kręgu kultury zachodniej, w którym powstały również wspomniane wyżej mapy, w takich oto słowach zdefiniowała geograficzną pozycję Jerozolimy: „haec dicit Dominus Deus: ista est Hierusalem, in medio gentium posui eam et in circuitu eius terras" (Ez 5, 5)[1]. Ta formuła, w powyższym tekście przedstawiona jako wola samego Boga, czyniła z miasta Dawida centrum świata – używając klasycznej terminologii łacińskiej – „umbilicus mundi". Greckim odpowiednikiem tego pojęcia jest zwrot ὀμφαλὸς τῆς γῆς. W konsekwencji powyższy wers z Księgi Ezechiela stał się podstawą do uznania Jerozolimy za centrum ekumeny. Stąd też jest oczywiste, że najważniejsze wydarzenia związane z historią zbawienia ludzkości musiały rozegrać się w tym właśnie miejscu – w miejscu opromienionym blaskiem Bożego wybrańtwa.

Pojęcie ὀμφαλὸς τῆς γῆς doczekało się dużej ilości opracowań monograficznych oraz artykułów i haseł encyklopedycznych. W tym kontekście należy wspomnieć o pracach Wilhelma H. Roschera (12 II 1845-9 III 1923)[2], które mimo upływu

[1] Tekst łaciński za: *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, adiuvantibus B. Fischer, I. Gribomont, H.F.D. Sparks, W. Thiel recensuit et brevi apparatu critico instruxit R. Weber, editionem quartam emendatam praeparavit R. Gryson, Stuttgart 1994, s. 1271.

[2] W.H. Roscher, *Omphalos: eine philologisch-archäologisch-volkskundliche Abhandlung über die Vorstellungen der Griechen und anderer Völker vom «Nabel der Erde»*, Abhandlungen der Philologisch-Historische Klasse der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften XXIX/9, Leipzig 1913; tenże, *Neue Omphalosstudien: Ein archäologischer Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft*, Abhandlungen der Philologisch-Historische Klasse der Königlich-Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften XXXI/1, Leipzig 1915; tenże, *Der Omphalosgedanke bei verschiedenen Völkern, besonders den semitischen: Ein Beitrag zur vergleichenden Religionswissenschaft, Volkskunde und Archäologie*, Leipzig 1918.

czasu nadal są ważnymi opracowaniami tego zagadnienia. Autor przeanalizował w nich problem „centrum" zarówno w antycznej kulturze bliskowschodniej, jak i w kulturze grecko-rzymskiej. Do znaczących osiągnięć w tym zakresie należy zaliczyć kilka innych, powstałych później prac[3]. W opracowaniach tych jest także mowa o Jerozolimie. Na osobną wzmiankę zasługują publikacje odnoszące się w całości do tego miasta[4], przy czym szczególne miejsce wydaje się wśród nich

[3] Por. A.J. Wensinck, *The Ideas of the Western Semites Concerning the Navel of the Earth*, Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeeling Letterkunde XVII/1, Amsterdam 1916 (przedruk: New York 1978); H.-V. Herrmann, *Omphalos*, Orbis Antiquus 13, Münster (Westfal.) 1959; W. Müller, *Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, Stuttgart 1961; Ph.S. Alexander, *Omphalos of the World*, „Judaism" 46 (1997) nr 2, s. 147-158; P. Ciholas, *The Omphalos and the Cross: Pagans and Christians in Search of* a *Divine Center*, Macon 2003; J. Finn, *The Center of the Earth in Ancient Thought*, „Journal of Ancient Near Eastern History" 4 (2017) nr 1-2, s. 177-209.

[4] Por. A. Piganiol, *L'Hémisphairion et l'omphalos des lieux saints*, „Cahiers Archéologiques" 1 (1945), s. 7-14; S. Terrien, *The Omphalos Myth and Hebrew Religion*, „Vetus Testamentum" 20 (1970) nr 3, s. 315-338; F. Niehoff, *Umbilicus mundi – Der Nabel der Welt: Jerusalem und das Heilige Grab im Spiegel von Pilgerberichten und -karten, Kreuzzügen und Reliquiaren*, [w:] *Ornamenta Ecclesiae: Kunst und Künstler der Romanik. Katalog zur Ausstellung des Schnütgen-Museums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Hugo Borger zum 60. Geburtstag gewidmet*, hrsg. von A. Legner, Köln 1985, 3. Bd., s. 53-72; Ph.A. Alexander, *Jerusalem as the Omphalos of the World: On History of a Geographical Concept*, [w:] *Jerusalem. Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam*, ed. by Y.L. Levine, New York 1999, s. 104-119; B. Wolf, *Jerusalem und Rom: Mitte, Nabel – Zentrum, Haupt. Die Metaphern «Umbilicus mundi» und «Caput mundi» in den Weltbildern der Antike und des Abendlands bis in die Zeit der Ebstorfer Weltkarte*, Bern–Berlin 2010, s. 174-186, 208-220 i 258-259; M. Kupfer, *The Jerusalem Effect: Rethinking the Centre in Medieval World Maps*, [w:] *Visual Constructs of Jerusalem*, ed. by B. Kühnel, G. Noga-Banai and H. Vorholt, Cultural Encounters in Late Antiquity and the Middle Ages 18, Turnhout 2014, s. 353-365. Por. H. Vorholt, *Herrschaft über Jerusalem und die Kartographie der heiligen Stadt*, [w:] *Herrschaft verorten. Politische Kartographie im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, hrsg. von I. Baumgärtner und

zajmować rozprawa pióra Michaela Tilly[5], który przebadał znaczenie pojęcia „centrum świata" w judaizmie. Trzeba podkreślić, że kwestia Jerozolimy jako religijnego centrum pojawia się, choćby marginalnie, w praktycznie wszystkich opracowaniach dotyczących Izraela i religii żydowskiej. To samo zjawisko jest obecne w przypadku chrześcijaństwa. Miasto to jest ważne także dla wyznawców islamu. Zwykle są to krótkie fragmenty, włączane w poszczególne teksty niemal rutynowo, z obowiązku przywołania tego dobrze znanego faktu. Nie ma to nic wspólnego z jego właściwą analizą. Istnieje również ciekawa i ważna, choć znacznie skromniejsza, bibliografia poświęcona kartograficznemu obrazowi Jerozolimy[6].

M. Stercken, Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen 19, Zürich 2012, s. 211-228.

[5] M. Tilly, *Jerusalem – Nabel der Welt. Überlieferung und Funktion von Heiligtumstraditionen im antiken Judentum*, Stuttgart 2002.

[6] Por. I. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems auf mittelalterlichen Weltkarten*, [w:] *Jerusalem im Hoch- und Spätmittelalter: Konflikte und Konfliktbewältigung – Vorstellungen und Vergegenwärtigung*, hrsg. von D. Bauer, K. Herbers und N. Jaspert, Campus Historische Studien 29, Frankfurt am Main 2001, s. 271-334; H. Kugler, *Jerusalems Wanderungen im Orbis terrarum des Mittelalters*, [w:] *Jerusalem, du Schöne: Vorstellungen und Bilder einer heiligen Stadt*, hrsg. von B. Reudenbach, Vestigia Bibliae 28, Bern–Berlin–Frankfurt am Main 2008, s. 61-91; A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi: a site both historical and eschatological*, [w:] *The Hereford World Map: Medieval World Maps and their Context*, ed. by P.D.A. Harvey, London 2006, s. 355-379 (= A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, hrsg. von Th. Szabó, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 229, Göttingen 2008, s. 683-703); А.В. Подосинов, «*Это Иерусалим! Я поставил его среди народов…*» *О месте Иеросалима на средневековых картах*, [w:] *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств*, Сборник статей под ред. А.М. Лигова, Москва 2009, s. 11-34; A. Krawiec, *Jerozolima jako środek świata w średniowiecznej geografii kreatywnej*, „Studia Periegetica" 5 (2010), s. 85-125; I. Baumgärtner, *Erzählungen kartieren: Jerusalem in mittelalterlichen Kartenräumen*, [w:] *Projektion – Reflexion – Ferne: Räumliche Vorstellungen und Denkfiguren im Mittelalter*, hrsg. von S. Glauch, S. Köbele und U. Störmer-Caysa, Berlin 2011, s. 193-223; H. Vorholt, *Studying with Maps:*

Patrząc na kwestię Jerozolimy z polskiej perspektywy badawczej należy wspomnieć o serii ważnych prac franciszkanina, Mieczysława Celestyna Paczkowskiego (ur. 1962). Autor analizuje znaczenie miasta w oparciu o źródła patrystyczne, toteż jego prace dostarczają cennego materiału pozwalającego pogłębić spojrzenie na grafikę winiet Jerozolimy, szczególnie na mapach średniowiecznych[7]. Zakres dwóch artykułów mego autorstwa w pewnej mierze pokrywa się z prezentowanymi tutaj analizami[8]. Nie jest to powtórzenie wcześniej-

---

Jerusalem and the Holy Land in Two Thirteenth-Century Manuscripts, [w:] *Imagining Jerusalem in the Medieval West*, ed. by L. Donkin & H. Vorholt, Proceedings of the Brirish Academy 175, Oxford – New York 2012, s. 163-199; A. Worm, *Mapping the History of Salvation for the «Mind's Eyes»: Context and Function of the Map of the Holy Land in the «Rudimentum Novitiorum» of 1475*, [w:] *Visual Constructs of Jerusalem*, s. 317-329.

[7] Por. M.C. Paczkowski, *Gerusalemme negli scrittori cristiani del II-III secolo*, „Liber Annuus" 45 (1995), s. 165-202; tenże, *Gerusalemme in Origene e San Girolamo*, [w:] *Gerusalemme: Realtà sogni e speranza*, a cura di G. Bissoli, Jerusalem 1996, s. 106-123; tenże, *The Centrality of Jerusalem in the Reflections of the Fathers of the Church*, [w:] *Jerusalem: House of Prayer for all peoples in the three monotheistic Religions*, Proceedings of a Symposium held in Jerusalem, February 17-18, 1997, ed. by A. Niccacci, Studii Biblici Franciscani Analecta 52, Jerusalem 2001, s. 115-134; tenże, *Rzeczywistość, symbol i tajemnica – Jerozolima* w *starożytnej literaturze chrześcijańskiej okresu przedchalcedońskiego*, Biblioteka Ziemi Świętej, Wrocław 2003; tenże, *Gerusalemme – «ombelico del mondo» nella tradizione cristiana antica*, „Liber Annuus" 55 (2005), s. 165-202; tenże, *Symbolika eklezjalna Jerozolimy* w *ujęciu Ambrożego* i *Augustyna*, „Quaestiones Selectae" 14 (2007), s. 101-123; tenże, *Rzeczywistość i symbolika* świątyni *jerozolimskiej* w *pismach wczesnochrześcijańskich*, „Collectanea Theologica" 79 (2009) nr 2, s. 77-100. Por. też B. Kühnel, *From the Earthly to the Heavenly Jerusalem: Representations of the Holy City in Christian Art of the First Millenium*, Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementheft 42, Rom–Freiburg–Wien 1987, s. 73-81 (Jerozolima u Ojców Kościoła); tamże, s. 81-89 (Grób Pański u Ojców Kościoła).

[8] Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum" 34 (2014) t. 62, s. 213-296; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa w kartografii średniowiecznej i wczesnonowożyt-*

szych tez, lecz próba pogłębienia zagadnienia, które samo w sobie jest niezwykle złożone i wymaga żmudnych i wnikliwych studiów.

Przechodząc do właściwego tematu niniejszego artykułu należy nadmienić, że wśród opracowań poświęconych winietom miasta Dawida nie ma praktycznie prac, które rozpatrywałyby je pod kątem ich elementów chrystologicznych. Aby w miarę jasno przedstawić to zagadnienie podzielono zgromadzony materiał na dwie podstawowe części. Pierwsza z nich obejmuje sześć map, których winiety prezentują sześć różnych z graficznego punktu widzenia motywów chrystologicznych. Motywy te są podstawowymi typami chrystologicznych odniesień praktycznie na wszystkich późniejszych, zachowanych mapach (ryc. 1-6 oraz tab. I). Druga część to materiał porównawczy, zebrany w trzech ostatnich tabelach (tab. II-IV). Dzięki temu uzyskano możliwość w miarę jasnego, jak się wydaje, uporządkowania i pogrupowania motywów chrystologicznych na winietach Jerozolimy.

*

Pierwszą z grupy sześciu map, których winiety Jerozolimy reprezentują pewien charakterystyczny typ, jest tzw. Wiktoryńska mapa ekumeny, datowana na przełom XI i XII w. (ryc. 1)[9]. Mapa mieści znaczną ilość legend łacińskich, głów-

nej, [w:] *Święte wizerunki w przekazie Dobrej Nowiny*, red. N. Widok, Opolska Biblioteka Teologiczna 161, Opole 2017, s. 121-194.

[9] Wiktoryńska mapa ekumeny. Źródło oryginału: Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, CLM 10058, fol. 154v (data powstania: XI/XII w., średnica oryginału: 266 mm). Inne „metryki" mapy, por. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500. Catalogue prepare par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, Monumenta Cartographica Vetustioris Aevi 1, Amsterdam 1964, s. 32 (4, 6); *Bayerische Staatsbibliothek. Die Karte als Kunstwerk. Dekorative Landkarten aus Mittelalter und Neuzeit: Austellung, September – November 1979*, Unterschneidheim 1979, s. 13 (1); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der*

nie nazw własnych[10]. Wiktoryńska mapa ekumeny należy do względnie często reprodukowanych map średniowiecznych, i to zarówno w wersji kolorowej[11], jak i czarno-białej[12]. W pol-

vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten, Monumenta Germaniae Historica. Schriften 36, Hannover 1992, s. XVII (nr 17); B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den „Mappae mundi" des frühen und hohen Mittelalters*, Orbis Mediaevalis 3, Berlin 2002, s. 640-641 (2.19.1-2); L.S. Chekin, *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, Terrarum Orbis 4, Turnhout 2006, s. 132 (X.4.); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 241 i przyp. 114; tenże, *Klauzura północno-wschodniej Azji na mapach średniowiecznych i wczesnonowożytnych*, „Vox Patrum" 36 (2016) t. 65, s. 223, przyp. 46; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 174, przyp. 86; tenże, *Graphisches Schema des nordöstlichen Teils von Asien auf ausgewählten mittelalterlichen Weltkarten*, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego" 23 (2017) nr 1 (45), s. 231, przyp. 39; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji mnemotechnicznej na kartografię* średniowieczną i *wczesnonowożytną*, „Vox Patrum" 38 (2018) t. 69, s. 350 (nr 25); tenże, *Vignetten von Konstantinopel in den mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Karten. Die Entwicklung eines grafischen Topos der Stadt*, „Vox Patrum" 38 (2018) t. 70, s. 399-400 (nr 9); tenże, *Trójkąt jako schemat Hiszpanii na mapach średniowiecznych*, „Roczniki Humanistyczne" 67 (2019) nr 2, s. 21, przyp. 35.

[10] Tekst legend tzw. Wiktoryńskiej mapy ekumeny: P. Gautier Dalché, *Appendice II: Nomenclature de la Mappemonde de Munich Clm 10058 f. 154v*, [w:] tenże, *La „Descriptio mappe mundi" de Hugues de Saint-Victor. Texte inédit avec introduction et commentaire*, Collection des Études Augustiniennes. Série Moyen Âge et Temps Modernes [20], Paris 1988, s. 193-195. Fragmenty tekstu legend mapy, por. A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*. s. 151 (9/O); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 133-134.

[11] Kolorowe kopie mapy, por. *Bayerische Staatsbibliothek. Die Karte als Kunstwerk*, [s. 89], Farbtafel 1; P. Gautier Dalché, *La „Descriptio mappe mundi"*, s. [10]; P.D.A. Harvey, *Mappa Mundi: The Hereford World Map*, London 1996, s. 25; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 450, fig. X. 4; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura. Textes, images et herméneutique des „Mappae Mundi" (XIIIe-XVIe siècle)*, Terrarum Orbis 7, Turnhout 2007, s. 358, fig. 5; B. Schöller, *Wissen speichern, Wissen ordnen, Wissen übertragen. Schriftliche und bildliche Aufzeichnungen der Welt im Umfeld der Londoner Psalterkarte*, Medienwandel – Medienwechsel – Medienwissen 32, Zürich 2015, s. 294, fig. 7.

[12] Czarno-białe kopie mapy, por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica. Studien zur Bildlichkeit mittelalterlicher Welt- und Ökumenekarten unter besonderer Berücksichtigung des Zusammenwirkens von Text und Bild*, Münstersche

skiej literaturze przedmiotu, według wiedzy autora niniejszego artykułu, nie była nigdy reprodukowana w całości. Istnieją natomiast kopie jej fragmentów, lecz nie oddające graficznej koncepcji mapy jako takiej[13]. Winiety rzeczonej mapy tworzą swego rodzaju system, który wymaga osobnych analiz. Winieta Jerozolimy (tab. I/1) nie została umieszczona w centrum mapy, lecz po prawej stronie jej pionowej osi symetrii. Winieta, narysowana bardzo starannie, przedstawia schemat świątyni, której nawa jest zamknięta kopułą zwieńczoną dużym, nieproporcjonalnym do skali budowli Krzyżem. Nawa jest flankowana przez dwie wieże, z których każda ma po dwa okna. Dwa otwory okienne ma również sama nawa. Schemat winiety został narysowany w oparciu o symetrię osiową, co sprawia, że winieta ma cechy pewnej harmonii, wręcz dostojeństwa, które odróżniają ją od pozostałych winiet mapy. Również Krzyż, jedyny na tej mapie, swą wielko-

Mittelalter-Schriften 53, München 1984, tab. 42; A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, tab. 9; E. Edson, *Mapping Time and Space: How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, The British Library. Studies in Map History 1, London 1997, s. 161, fig. 8.6; J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Bd. 2: *Tafelband*, Bielefeld 2001, s. 38, fig. 1; B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 422, fig. 72; s. 476, fig. 85a; *Die Ebstorfer Weltkarte*, Bd. 2: *Untersuchungen und Kommentar*, hrsg. von H. Kugler, Berlin 2007, s. 25, fig. 23; H. Kugler, *Europa pars quarta. Der Teil und das Ganze im „Liber floridus"*, [w:] *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von L. Baumgärtner und H. Kugler, Orbis Mediaevalis 10, Berlin 2008, s. 53, fig. 5; tenże, *Jerusalems Wanderungen im Orbis terrarum des Mittelalters*, s. 75, fig. 10; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, tab. 28; P.D.A. Harvey, *Medieval Maps of the Holy Land*, London 2012, s. 12, fig. 3.

[13] Kopie mapy w literaturze polskiej, por. P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 224, fig. 18; s. 227, fig. 24A; s. 230, fig. 26A-G; s. 232, fig. 27; s. 331, tab. V/1 (fragmenty); tenże, *Graphisches Schema des nordöstlichen Teils von Asien*, „Przegląd Piśmiennictwa Teologicznego" 23 (2017) nr 2 (46), s. 233, fig. 7; s. 236, fig. 14A; s. 240, fig. 16A-G; s. 242, fig. 17 (fragmety); tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 304, tab. III/6; s. 319, tab. XI/13; s. 325, tab. XIII/4; s. 339, tab. XVIII/2 (fragmenty); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 411, tab. I/9; s. 431, tab. V/9 (fragmenty).

ścią ma bez wątpienia zwracać uwagę osoby patrzącej na ten graficzny obraz świata. Trzy elementy winiety przyciągają szczególną uwagę: Krzyż, kopuła[14] i symetria osiowa całości. W konsekwencji winieta Jerozolimy została tu zredukowana do schematu świątyni, której centralny element jest nakryty kopułą. Schemat ten nie jest przypadkowy, lecz nawiązuje do struktury Bazyliki Grobu Świętego. Budowla ta swymi początkami sięga czasów Konstantyna I Wielkiego (ok. 272-22 V 337; cesarz od 25 VII 306). W roku 1009 na rozkaz kalifa Al-Hakima (985-1021; kalif od 13 X 996) została zburzona. Po jego śmierci chrześcijanie podjęli starania o zgodę na odbudowę tej tak ważnej dla nich świątyni. Zgodę uzyskali pod warunkiem, że uczynią to na własny koszt. Wówczas finansowego wsparcia udzieliło Cesarstwo Bizantyńskie w osobie jego władcy, Konstantyna IX Monomacha (ok. 1000-1055; cesarz od 11 VI 1042). Odbudowa przypadła *grosso modo* na lata 1042-1048. W tym okresie podniesiono z ruin Rotundę *Anastasis*. To właśnie ta rotunda była nakryta kopułą, pod którą znajdowała się *aedicula*, zbudowana bezpośrednio nad Grobem Chrystusa. Rotunda stanowiła już centralny element kompleksu, jaki w IV w. kazał w tym miejscu zbudować Konstantyn Wielki. Po zdobyciu Jerozolimy (15 VII 1099) przez wojska I krucjaty (1096-1099) krzyżowcy powiększyli w latach 1130-1149 istniejący kompleks sakralny Grobu Pańskiego poprzez dobudowanie do Rotundy *Anastasis* świątyni w stylu romańsko-gotyckim, z niewielką kopułą. Wreszcie w latach 1160-1170 dodano dzwonnicę. W ten sposób powstała pewna całość, w ramach której rotunda konstantyńska została połączona z elementami architektury gotyckiej[15]. To właśnie owo połączenie heterogenicznych struktur architektonicznych

[14] Por. L. Hautecœur, *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*, Paris 1954, s. 177-252.

[15] Por. P. Kochanek, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 172 oraz s. 173, fig. 36.

wydaje się prezentować winieta Jerozolimy na Wiktoryńskiej mapie ekumeny. Nie oznacza to jednak, że autor winiety znał tę budowlę z autopsji. Jego celem było raczej narysowanie hipotetycznego schematu świątyni, którą znał z opowieści innych. Konsekwencją przyjęcia tego punktu widzenia jest zaproponowanie nowej datacji tej mapy: 2 połowa XII w.

Należy dodać, że podobna winieta Jerozolimy została narysowana na mapie z Sawley, przypisywanej wcześniej niejakiemu Henrykowi z Moguncji[16], która również powstała prawdopodobnie w 2 połowie XII w.

Ryc. 1: Wiktoryńska mapa ekumeny (XI/XII w.)[17]

[16] Mapa z Sawley. Źródło oryginału: Cambridge, Corpus Christi College, Ms. 66, p. 2 (data powstania: 1110/1180; wielkość oryginału: 295 x 205 mm).

[17] Źródło kopii: F. Reichert, *Das Bild der Welt im Mittelalter*, Darmstadt 2013, s. 24, fig. 10.

Zupełnie inna winieta widnieje na niedokończonej i mocno uszkodzonej mapie z Vercelli, znanej też pod nazwą Rotulusa z Vercelli (ryc. 2)[18]. Legendy tej mapy zostały bodajże tylko raz opublikowane w całości, a dla zilustrowania jednostkowych odniesień do tej mapy są przywoływane pojedyncze nazwy łacińskie[19]. Tekst owych legend nie zawsze jest wyraźny ze względu na zły stan techniczny zabytku, co w dużej mierze tłumaczy brak zainteresowania nim historyków kartografii średniowiecznej. Mapa ta, jak wspomniano, jest nieukończona i ma niewiele skromnych elementów barwnych. Dlatego prawie wszystkie reprodukowane kopie Rotulusa z Vercelli są czarno-białe[20]. W literaturze polskiej

[18] Mapa z Vercelli. Źródło oryginału: Vercelli, Archivio Capitolare (data powstania: ok. 1270; wielkość oryginału: 840 x 720 mm). Inne „metryki" mapy, por. M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 193-194 (52, 1); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXII (nr 55) i 90-91; K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze* i *początek okresu nowożytnego*, Res Humanae. Studia 3, Warszawa 1997, [t. 1], s. 216-217 (nr I); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 142 (X.10); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 251 i przyp. 140; tenże, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 224, przyp. 49; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 178, przyp. 105; tenże, *Graphisches Schema*, s. 232, przyp. 41; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 357 (nr 53); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 403 (nr 18).

[19] Tekst legend mapy z Vercelli: C.F. Capello, *Il mappamondo medioevale di Vercelli (1191-1218?)*, Memorie e Studi Geografici 10, Torino 1976. Fragmenty tekstu legend mapy, por. A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends on Medieval Manuscript Maps Notes on Designed Capital Letters on Maps of Large Size (Demonstrated from the Problem of Dating the Vercelli Map, Thirteenth Century)*, „Imago Mundi" 42 (1990), s. 20 (= taż, *Studien zur Universalkartographie*, s. 393); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 144-146; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*, London 2007, s. 158-159; P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 225 i 238; tenże, *Graphisches Schema*, s. 247 i 249.

[20] Kolorowe kopie mapy, por. R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 160, fig. 69. Czarno-białe kopie mapy, por. Y. Kamal, *Monumenta Cartographica Africae et Aegypti*, t. 3: *Époque arabe*, fasc. 5, Le Caire 1935, s. 997; J.G. Leithäuser, *Mappae Mundi. Die geistige Eroberung der Welt*, Berlin 1958,

funkcjonuje bodajże jedna reprodukcja mapy oraz kilka jej fragmentów[21]. Winiety Rotulusa z Vercelli, podobnie jak prezentowanej wyżej Wiktoryńskiej mapy ekumeny, tworzą pewien system, który wymaga głębszej analizy. Tworzą one, jak słusznie zauważała Anna-Dorothee von den Brincken (23 XII 1932-8 X 2021), pewną uporządkowaną strukturę, a każdy jej element przypomina swego rodzaju mutację rzymskiego Zamku Anioła[22]. Schemat Jerozolimy (tab. I/2) jest tutaj największą tego typu winietą. Ma ona trzy piętra. We wnętrzu najniższej kondygnacji widać prostokąt, wewnątrz którego wpisano termin „Sepulcrum". Jest to, jak można się domyślić, Grób Chrystusa, zwieńczony „wieżyczką" zakończoną krzyżem. Krzyże zostały narysowane i na obu końcach dwóch

s. 82; L. Bagrow, R.A. Skelton, *Meister der Kartographie*, Frankfurt am Main – Berlin 19855, s. 318, fig. XXXII; D. Woodward, *Medieval Mappaemundi*, [w:] *The History of Cartography*, vol. 1: *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europa and the Mediterranean*, ed. by J.B. Harley and D. Woodward, Chicago & London 1987, s. 308, fig. 18.17; A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends*, s. 13, fig. 1; P.D.A. Harvey, *Mappa Mundi*, s. 30; J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Bd. 2, s. 47, fig. 10; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 457, fig. X.10; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, fig. 49. Kopie fragmentów mapy, por. D. Woodward, *Medieval Mappaemundi*, s. 309, fig. 18.18; A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends*, s. 14, fig. 2 i s. 16, fig. 3; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 458, fig. X.10; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 159, fig. 69a (kolor); A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, fig. 49a-b.; P.D.A. Harvey, *Medieval Maps of the Holy Land*, s. 25, fig. 17.

[21] Kopie mapy w literaturze polskiej, por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 2:] *Ilustracje*, tab. I. Por. też P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 225, fig. 21; s. 227, fig. 24C; s. 331, tab. V/3; s. 238, fig. 31A-F (fragmenty); tenże, *Graphisches Schema*, s. 233, fig. 9; s. 236, fig. 14C; s. 249, fig. 21 A-F (fragmenty); tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 326, tab. XIII/15; s. 339, tab. XVIII/5 (fragmenty); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 412, tab. I/18; s. 424, tab. III/18 (fragmenty).

[22] A.-D. von den Brincken, *Monumental Legends*, s. 17 (= taż, *Studien zur Universalkartographie*, s. 387). Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 251-252; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 175.

niższych pięter. W sumie winieta ma pięć krzyży, mogących symbolizować pięć ran Zbawiciela. Nie jest jednak pewne, czy jakiś element tej winiety nie uległ zatarciu. Ponieważ nad Grobem wznoszą się trzy poziomy budowli, istnieje pokusa, aby widzieć w nich bądź symbol Boga w Trójcy Jedynego, bądź stanową, hierarchiczną strukturę Kościoła. Wszystkie trzy poziomy zakończone są rzędami blank, co przywodzi na myśl nie tylko Zamek Anioła, lecz silnie ufortyfikowany donżon, który może uchodzić za hierarchiczny schemat Kościoła, którego podstawą jest Chrystus oraz Trójca Święta. Takiej fortecy „bramy piekielne nie przemogą" (por. Mt 16, 18). Ponieważ zaś Rotulus z Vercelli ogromną większość tych ufortyfikowanych konstrukcji ma na obszarach, które albo były wówczas pod władzą chrześcijan, albo miały historyczne związki z tą religią, można domniemywać, że winiety te reprezentują wspólnoty chrześcijańskie, których centrami były konkretne miasta. Warto zwrócić uwagę na fakt, że jedynym ważnym elementem winiety Jerozolimy jest Grób Chrystusa. Krzyż wieńczący ów grób jest pusty, nie naszkicowano na nim ciała Chrystusa, toteż można hipotetycznie założyć, iż konsekwentnie również Grób Pański jest pusty: przedstawia tym samym sytuację po Zmartwychwstaniu – w momencie narodzin Kościoła. W tym sensie winieta Jerozolimy na mapie z Vercelli idzie o wiele dalej niż Wiktoryńska mapa ekumeny i obrazuje znacznie dojrzalszą refleksję teologiczną nad miejscem i rolą Jerozolimy w kulturze chrześcijańskiej. Zawiera ona bowiem, jeśli przedstawiona wyżej interpretacja jest spójna, swego rodzaju graficzny kerygmat wielkanocny, podczas gdy pozostałe winiety mapy zdają się odnosić do idei Rozesłania Apostołów (por. Mt 28, 19; Mk 16, 15; J 20, 21 /por. J 17, 18/; Dz 1, 8), czyli do Chrystusowego nakazu głoszenia Ewangelii aż po krańce ekumeny. Ponieważ analizowana tutaj mapa jest uszkodzona, nie da się stwierdzić, czy winieta Jerozolimy została umieszczona w jej centrum. Jednak wiele

przesłanek, które przedstawiono wyżej, przemawia za taką właśnie lokalizacją miasta Dawida.

Trzeba dodać, że schemat Grobu Pańskiego zaczął się pojawiać na mapach średniowiecznych znacznie wcześniej. Jednak jest to często bardziej swego rodzaju intuicja graficzna niż faktyczny, jednoznacznie identyfikowalny rysunek tego elementu. Takie hipotetyczne schematy są widoczne przynajmniej na kilku mapach. Do nich należą: mapa Makrobiusza z Berlina[23], datowana na przełom X i XI w., i mapa Makrobiusza z Dijon[24], powstała prawdopodobnie około roku 1060. Jeśli te przypuszczenia są słuszne, to Rotulusa z Vercelli należałoby umieścić na długiej linii rozwoju kartograficznej, czy szerzej – graficznej refleksji teologicznej nad doniosłością miejsca i roli (pustego) Grobu w kulturze chrześcijańskiej.

[23] Mapa Makrobiusza z Berlina, Źródło oryginału: Berlin, Staatsbibliothek zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz, Phillipps 1833, fol. 39v (data powstania: X/XI w.; średnica oryginału: 170 mm).

[24] Mapa Makrobiusza z Dijon. Źródło oryginału: Dijon, Bibliothèque municipal, Ms. 448, fol. 76r (data powstania: ok. 1060; średnica oryginału: 168 mm).

Ryc. 2: Tzw. Rotulus z Vercelli (ok. 1270)[25]

Chronologicznie następną mapą w niniejszym zestawieniu, powstałą około roku 1300, jest mapa z Ebstorf (ryc. 3).

[25] Źródło kopii: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, fig. XXIII (planche AA).

Doczekała się ona prawdopodobnie najobszerniejszej bibliografii ze wszystkich zachowanych do dziś map średniowiecznych; jest względnie często reprodukowana w wersji kolorowej i czarno-białej[26]. Warto zwrócić uwagę na ogólny schemat mapy[27], który był relatywnie często przytaczany w literaturze polskiej[28]. Schemat ten jest ważny, ponieważ pomaga lepiej zrozumieć strukturę graficzną, w ramach której funkcjonuje winieta Jerozolimy (tab. I/3). Tej ostatniej badacze poświęcili już sporo uwagi[29]. Jest ona największą winietą miasta

[26] Wszystkie te aspekty „techniczne" zostały przedstawione szczegółowo w tejże serii, por. P. Kochanek, *System winiet miast średniowiecznych w Italii na mapie z Ebstorf*, [w:] *Małe miasta: Kultura materialna*, red. M. Zemło, Acta Collegii Suprasliensis 31, Białystok–Pilzno–Supraśl 2022, s. 73-77 i przyp. 8-17.

[27] Por. *Die Ebstorfer Weltkarte: Kommentierte Neuausgabe in zwei Bänden*, hrsg. von H. Kugler, unter Mitarbeit von S. Glauch und A. Willing, digitale Bildbearbeitung: Th. Zapf, Bd. 2: *Untersuchungen und Kommentar*, Berlin 2007, s. 20, Abb. 20.

[28] Por. P. Kochanek, *Boska prawica a europocentryzm*, [w:] *Wiedza między słowem a obrazem*, red. M. Zemło, A. Jabłoński, J. Szymczyk, Studia nad Wiedzą 3, Lublin 2010, s. 165, rys. 1/A-B oraz s. 171, rys. 3 i 4; tenże, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 257, tab. 24A; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 165, fig. 33; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 294, rys. 8 oraz s. 295, rys. 10; tenże, *System winiet miast średniowiecznych w Italii*, s. 81, ryc. 2/a-c. Por. też tenże, *Anatole – Dysis – Arktor – Mesembria*, „Vox Patrum" 28 (2008) t. 52, s. 471.

[29] Por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica*, s. 216-222; K. Hengevoss-Dürkop, *Jerusalem – Das Zentrum der Ebstorf-Karte*, [w:] *Ein Weltbild vor Columbus: Die Ebstorfer Weltkarte. Interdisziplinäre Colloquium 1988*, hrsg. von H. Kugler in Zusammenarbeit mit E. Michael, Acta Humaniora, Weinheim 1991, s. 205-222; I. Baumgärtner, *Die Wahrnehmung Jerusalems*, s. 299-301; taż, *Jerusalem: Zentrum der Wlet und Ziel der Pilger*, [w:] «*Saladin und die Kreuzfahrer*». *Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale), im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg und in den Reiss-Engelhorn-Museen Manheim*, hrsg. von A. Wieczorek – M. Fansa – H. Meller, Publikationen der Reiss-Engelhorn-Museen 17 – Schriftenreihe des Landesmuseums für Natur und Mensch Oldenburg 37, Mainz 2005, s. 288-293; A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval map-*

na mapie z Ebstorf. Została narysowana w formie kwadratu. Użycie tej figury geometrycznej koresponduje z opisem Jerozolimy czasów mesjańskich w Apokalipsie św. Jana (Ap 21, 16): „Miasto układa się w czworobok, i długość jego tak wielka jest, jak i szerokość. I zmierzył Miasto trzciną poprzez dwanaście tysięcy stadiów"[30]. „A Miasto – to czyste złoto do szkła czystego podobne" (Ap 21, 18). To apokaliptyczne miasto miało mieć dwanaście bram (Ap 21, 21). Opis czworoboku wskazuje jasno, że chodzi o kwadrat – figurę doskonałą. Z kolei liczba dwunastu tysięcy stadiów to symbol wręcz niewyobrażalnego ogromu, by nie powiedzieć – wszechogarniającej wielkości. Do tego dochodzi symbolika złota, rozumianego jako królewski, doskonały metal. Także symbolika dwunastu bram ma w kontekście biblijnym jednoznaczną wymowę. Kiedy ta wizja Jerozolimy czasów mesjańskich zostanie zaaplikowana do winiety Jerozolimy na mapie z Ebstorf, wówczas podobieństwo opisu i obrazu staje się oczywiste. Winieta mapy ma schemat kwadratu o ściętych rogach. Owe cztery narożniki tworzą podstawy wież, których bramy są zamknięte. Każdą z tych wież wieńczy stożkowy dach, zakończony kulą. Każdy bok kwadratu ma po dwie wieże zakończone blankami. Także i one mają zamknięte bramy, co może być symbolem tego, że mesjańska, niebieska Jerozolima jest miastem nie do zdobycia. Tych dwanaście wież tworzy wraz z murem obronnym symetryczną całość. Fortyfikacje te są złote. Sama winieta została zlokalizowana w centrum mapy, czyli na przecięciu jej dwóch osi symetrii. Można

paemundi, s. 368-369 (= taż, *Studien zur Universalkartographie*, s. 696-697); *Die Ebstorfer Weltkarte*, 2. Bd., s. 172 (nr 32/2-3); B. Wolf, *Jerusalem und Rom*, s. 32-36; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 257-259.

[30] Cytat za: *Pismo Święte Starego* i *Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów tynieckich, Poznań–Warszawa 1980, s. 1425. Inne cytaty biblijne użyte w niniejszym artykule będą również podane za tym wydaniem Biblii.

przypuszczać, że wieże narożne zakończone dachem stożkowym z kulą na szczycie symbolizują chrześcijański, duchowy aspekt miasta, podczas gdy wieże zakończone blankami są synonimem siły jego realnych, materialnych fortyfikacji, które razem tworzą jedną, organiczną całość. Całość ta została przedstawiona nie z profilu, jak ma to miejsce w przypadku umocnień innych miast na mapie z Ebstorf, lecz „z lotu ptaka", czyli tak jak widzi ją nie człowiek, lecz Bóg. Również wewnętrzna aranżacja przestrzeni przedmiotowej winiety zaskakuje widza. Nie zlokalizowano tam bowiem elementów miejskiej architektury. Znajduje się tam tylko scena przedstawiająca moment zmartwychwstania. Zbawiciel wychodzi z grobu mającego złote obramowanie. Grób przypomina sarkofag, którego podstawa styka się z północną linią murów obronnych. Lewa noga Chrystusa jest już poza obrębem grobu, a spod złotego płaszcza wystaje naga stopa. Prawa noga jest jeszcze w grobie. Zmartwychwstały trzyma w lewej ręce sztandar (zwycięstwa), drzewce jest zakończone krzyżem. Jego prawica jest podniesiona w geście błogosławieństwa. Głowę Chrystusa otacza nimb. Odzież Zbawiciela to biała szata z długim rękawem, widoczna częściowo po prawej stronie postaci. Na nią jest narzucony złoty płaszcz, symbol władzy królewskiej Chrystusa. Przez otwór w płaszczu wystaje lewa ręka, trzymająca sztandar. Po północnej stronie sarkofagowego grobu są widoczni dwaj strażnicy, umieszczeni symetrycznie po obu stronach lewej nogi wychodzącego z grobu Chrystusa. Postać wartownika po lewej jest zatarta. Więcej można powiedzieć na temat jego towarzysza, narysowanego po prawej stronie. Człowiek ten siedzi na jednej z blankowanych wież, a jego prawa, trzymająca miecz ręka wydaje się niemal opierać o kulę wieży narożnej ze stożkowym dachem. Strażnik opiera się plecami o grób. Na głowie ma stożkowy hełm. Ciało okrywa wojskowy płaszcz bez rękawów. Przy opisie tym należy uwzględnić fakt, że część

elementów winiety uległa zatarciu. Sam opis detali, choć interesujący, nie stanowi istoty obrazu Jerozolimy. Najbardziej uderzająca jest północna orientacja sceny zmartwychwstania. Jej hipotetyczne wyjaśnienie każe najpierw zwrócić uwagę na symbolikę północnej strony świata. Ta była zwykle synonimem zła, a nawet śmierci, ze względu na utożsamianie tej strony świata z zimnem, mrozem i śniegiem. Chrystus jako zwycięzca śmierci (por. 1 Kor 15, 26) zwraca się ku Północy w geście błogosławieństwa[31]. Warto zauważyć, że w czasie powstania mapy z Ebstorf, to jest około roku 1300, w rękach chrześcijan pozostawała tylko Europa, co geograficznie rzecz ujmując pokrywało się z działem Jafeta (Rdz 10, 2-5), jednego z trzech synów Noego, którzy stali się praojcami popotopowego świata. Zatem ów gest błogosławieństwa można również interpretować jako swoistą konsekrację działu Jafeta, który pozostał wierny Chrystusowi. Winieta Jerozolimy na mapie z Ebstorf mieści w sobie bogactwo teologicznych interpretacji. Odnosi się to nie tylko do winiety jako takiej, lecz również do jej roli w całej strukturze mapy. Wyraża ona niewątpliwie ważne elementy ówczesnej teologii, starającej się odczytać znaczenie śmierci i zmartwychwstania Chrystusa dla ekumeny jako takiej oraz dla tej jej części, którą zajmowali chrześcijanie. W tym sensie winieta jest kluczowym segmentem teologicznego przesłania mapy, która ujmuje świat z boskiej – „odgórnej", widzianej niejako „z lotu ptaka" perspektywy.

Istnieje długa linia graficznej refleksji nad Grobem Chrystusa w kartografii średniowiecznej, której za swego rodzaju kamienie milowe można uznać Wiktoryńską mapę ekumeny, mapę z Vercelli i mapę z Ebstorf. Jednak tylko ta ostatnia mapa

[31] Por. M.G. Wensing, *Śmierć i przeznaczenie człowieka według Biblii*, tłum. E. Zielińska, Warszawa 1997, s. 53; M. Święs, *Śmierć jako dobro i jako zło*, „Teologia w Polsce" 8 (2014) nr 1, s. 171-172 i 176.

ma unikatową winietę Jerozolimy. Winieta ta bowiem sprowadza się do przedstawienia samego momentu zmartwychwstania Chrystusa, czyli do narodzin nowego, zbawionego świata, bez odwoływania się do jakichkolwiek graficznych elementów dodatkowych. Mury obronne wraz z dwunastoma wieżami tworzą swoiste złote ramy dla tego najważniejszego wydarzenia w historii ludzkości. Schemat tych ram to graficzne wyobrażenie fragmentu Apokalipsy św. Jana, odnoszącego się do niebieskiej, mesjańskiej Jerozolimy. Ta jedyna w swoim rodzaju winieta Jerozolimy, bardzo dobrze współgrająca z innymi makroelementami mapy z Ebstorf[32], najlepiej przedstawia zmartwychwstanie Chrystusa jako centralny fakt historii zbawienia. Nawiązuje pośrednio do tezy św. Pawła: „Jeżeli Chrystus nie zmartwychwstał, daremna jest wasza wiara" (1 Kor 15, 17). W zasadzie nie da się dosadniej wyrazić zbawczego dzieła Chrystusa, a tym samym istoty chrześcijaństwa. Autor mapy z Ebstorf dał radę przenieść tę myśl na grunt kartografii, tworząc niejako kompletną, graficzną interpretację tego faktu. Po jego obrazie świata można było tylko powielać pewne schematy, ale nie można już było posunąć tej myśli dalej i zinterpretować ją głębiej przy pomocy obrazu. W tym sensie na mapie z Ebstorf graficzny aspekt istoty teologii chrześcijańskiej osiągnął swój szczyt i to na tym właśnie polega wielkość tej mapy. Zaznaczyć również trzeba, że *mappa mundi* z Ebstorf powstała w czasie, gdy Jerozolima była już faktycznie stracona, co nastąpiło ostatecznie w roku 1244. W tym kontekście historycznym zarówno Rotulus z Vercelli, jak i mapa z Ebstorf, odwołując się do graficznego motywu Grobu Pańskiego, przeniosły *de facto* akcent z Jerozolimy jako miasta na najważniejszy dla chrześcijan element historii zbawienia ludzkości związany z tym miastem.

[32] Wspomniane makroelementy zostały omówione w: P. Kochanek, *System winiet miast średniowiecznych w Italii na mapie z Ebstorf*, s. 77-81.

Jednak to, co fizycznie wydarzyło się w tym mieście, miało wymiar, który nieskończenie wykraczał poza miejskie mury Jerozolimy. W ten sposób topografia miasta Dawida została zastąpiona przez teologiczną interpretację Jerozolimy. Materialnie utracone miasto przestało mieć znaczenie, gdyż duchowy wymiar zbawczego dzieła nieskończenie je przekraczał. Geografia polityczna została tutaj podporządkowana teologii geografii. Innymi słowy, autor koncepcji mapy, którego nie należy mylić z jej bezpośrednimi wykonawcami, zaproponował graficzną wizję istoty teologicznej refleksji swoich czasów nad sensem Zmartwychwstania.

Ryc. 3: Mapa z Ebstorf (ok. 1300)[33]

[33] Źródło kopii: www.uni-lueneburg.de/hyperimage/EbsKart/start.html (dostęp: 21 X 2022).

Następnym ważnym dla niniejszych analiz średniowiecznym obrazem świata jest mapa z Hereford (ryc. 4), a przede wszystkim jej winieta Jerozolimy (tab. I/4)[34]. Tekst legend tej mapy doczekał się kilku wydań[35]. Mapa ze względu na swą wielkość oraz bardzo dobry stan zachowania jest,

[34] Mapa z Hereford. Źródło oryginału: The New Library at Hereford Cathedral (data powstania: 1276/1305; wielkość oryginału: 1580 x 1330 mm). Inne „metryki" mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 197-202 (52, 3); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXII-XXIII (nr 58) i s. 93-95; K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 1], s. 218-219 (nr III); B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 450-452 i s. 649 (2.21.2.); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 161-163 (X.12.); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 261 i przyp. 171; tenże, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 224, przyp. 51; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 169, przyp. 76; tenże, *Graphisches Schema*, s. 232, przyp. 44; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 358 (nr 55); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 404 (nr 20); tenże, *Trójkąt jako schemat Hiszpanii*, s. 22-23, przyp. 42.

[35] Tekst legend mapy: M.F. Le Vicomte de Santarém, *Essai sur l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen* Âge, t. 2, Paris 1850, s. 288-434; W.L. Bevan, H.W. Phillott, *Mediæval Geography. An Essay in Illustration of the Hereford Mappa Mundi*, London 1873; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, IV. Heft: *Die Herefordkarte*, Stuttgart 1896; S.D. Westrem, *The Hereford Map. A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Terrarum Orbis 1, Turnhout 2001. Fragmenty tekstu legend mapy: J. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, Bruxelles 1852 (przedruk: Amsterdam 1966), s. 6-7; I. Hallberg, *L'Extrème Orient dans la literature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Études sur l'histoire de la géographie*, Gōteborg 1907 (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym); H. Rohr, *Die Entwicklung des Kartenbildes Westeuropas zwischen Kanal und Mittelmeer von den ältesten Weltkarten bis Mercator*, Borna – Leipzig 1939, s. 17-23; A.-D. von den Brincken, *Mappa mundi und Chronographia. Studien zur «imago mundi» des abendländischen Mittelalters*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters" 24 (1968), s. 162-167, tab. II-VII (= taż, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 58-63, tab. II-VII); taż, *Monumental Legends*, s. 21 (= taż, *Studien zur Universalkartographie des Mittelalters*, s. 395); L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 163-168 (X.12.); R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 181-182; P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 254-269; tenże, *Graphisches Schema*, s. 270-286; tenże, *Trójkąt jako schemat Hiszpanii*, s. 23-24.

podobnie jak mapa z Ebstorf, bardzo często reprodukowana. W konsekwencji funkcjonuje wiele kopii mapy z Hereford w wersji kolorowej[36]. W polskiej literaturze fachowej są przynajmniej dwie dobrze czytelne, kolorowe reprodukcje tej mapy[37]. W tej sytuacji o ogromnej liczbie kopii czarno-białych nie warto już wspominać. Winieta Jerozolimy jest jedną z ciekawszych winiet na mapach średniowiecznych[38]. Składa się ona niejako z dwóch części: Jerozolimy i Golgoty[39]. Każda

[36] Kolorowe kopie mapy, por. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, IV. Heft (mapa została dołączona do tego tomu); G.R. Crone, *The World Map by Richrd of Haldingham in Hereford Cathedral, circa A.D. 1285*, Royal Geographical Society. Reproductions of Early Manuscripts Maps 5, London 1954 (faksimile mapy w dziewięciu częściach odpowiada wielkości oryginału); J. Goss, *KartenKunst. Die Geschichte der Kartographie*, tłum. E. Heinemann – R. Tiffert, Braunschweig 1994, s. 35, fig. 2.3; B. Englisch, *Ordo orbis terrae*, s. 457, fig. 81; J. Black, *Geschichte der Landkarte. Von der Antike bis zur Gegenwart*, tłum. K. Boskamp-Priever, Leipzig 2005, s. 30; L.S. Chekin, *Northern Eurasia*, s. 467, fig. X.12.; R. Galichian, *Countries south of the Caucasus*, s. 184, fig. 77; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 364, fig. 11; S. Foxell, *Mapping England*, London 2008, s. 31; M. Levy-Rubin, R. Rubin, *Frühe Weltkarten*, [w:] *Das Heilige Land auf Landkarten*, hrsg. von A. Tishby, tłum. S. Ostermann, Göttingen 2008, s. 51; F. Reichert, *Das Bild der Welt*, s. 53, fig. 8; A. Scafi, *Maps of Paradise*, London 2013, s. 61, fig. 31 i s. 62-63; Ch. Van Duzer, *Sea Monsters on Medieval and Renaissance Maps*, London 2013, s. 35, fig. 20; M.T. Nurminen, *Die Welt in Karten. Meisterwerke der Kartographie*, tłum. G. Beitscher, G. Seidel, Darmstadt 2017, s. 50-51.

[37] Por. J.A. Wendt, *Skarby kartografii*, red. L. Szaniawska, Warszawa 2013, s. 55; J. Brotton, *Słynne mapy*, red. L. Szaniawska, tłum. zespołowe, Warszawa 2016, s. 11 i 56.

[38] Por. H. Schulte Herbrüggen, «*Ite in mundum universum*». *Beobachtungen zur «Imago mundi» im Dom zu Hereford*, [w:] *Reisen in reale und mythische Ferne. Reiseliteratur in Mittelalter und Renaissance*, hrsg. von P. Wunderli, Studia Humaniora 22, Düsseldorf 1993, s. 54-56; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 263-264.

[39] Por. J. Jeremias, *Golgotha und der heilige Felsen. Eine Untersuchung zur Symbolsprache des Neuen Testamentes*, „ΑΓΓΕΛΟΣ. Archiv für neutestamentliche Zeitgeschichte und Kulturkunde" 2 (1926), s. 75-128; P. Mara-

część ma własną legendę: „Ciuitas Ierusalem”[40] i „Mons caluarie”[41]. Należy dodać, że pierwsza z legend została napisana kolorem czerwonym, na mapie zastosowanym tylko w przypadku niewielu nazw miast. Jerozolima jest przedstawiona jako koło, czyli jako figura doskonała. Jej zewnętrzny okręg to mur obronny zaopatrzony w szesnaście blank. Do wewnętrznej strony muru przylega osiem bram lub wież bramnych. Układ bram jest symetryczny, a ich stosunek do blank (16:8 = 2:1) nie jest zapewne przypadkowy. Dwie bramy zostały umieszczone na osi wschód-zachód, dwie inne na osi północ-południe, wyznaczając w ten sposób schemat krzyża greckiego. Z kolei bramy, które narysowano między nimi, tworzą schemat krzyża św. Andrzeja. Obok podwójnego krzyża można w układzie ośmiu bram dopatrzyć się schematu róży wiatrów. Winieta Jerozolimy znajduje się dokładnie w centrum mapy, a zatem oba te układy wiążą się ściśle z całą ekumeną. Wierzchołki bram skierowane również do wewnątrz zdają się wskazywać na centralnie położony, niewielki podwójny okrąg. Struktura owego centrum ekumeny jest dość skomplikowana. Od zewnątrz do podwójnego okręgu przylega osiem owalnych mandorli (nie wszystkie są regularne), które przywodzą na myśl płatki kwiatów. Wewnątrz rzeczonego podwójnego okręgu jest przestrzeń, w której można dostrzec bliżej nieokreślony przedmiot. Scott D. Westrem sugeruje, że może tutaj chodzić o zaznaczenie Bazyliki Grobu Chrystusa[42]. Centrum winiety wydaje się przypominać kwiat, w środku którego znajduje się wspomniany dodatkowy element. Cała struktura winiety ma kilka koncentrycznych

val, *Lieux saints et pèlegrinages d'Orient: Histoire et géographie des origins à la conquête arabe*, Préface de G. Dagron, Paris 1985, s. 252-257

[40] S.D. Westrem, *The Hereford Map*, s. 167, nr 389. Komentarz, tamże, s. 166, nr 389.

[41] Tamże, s. 167, nr 388. Komentarz, tamże, s. 166, nr 388.

[42] Tamże, s. 166, nr 389.

okręgów, mających zapewne wzmocnić przekaz o centralnym charakterze Jerozolimy na mapie z Hereford. Natomiast Golgota z jednym tylko krzyżem znajduje się po wschodniej stronie Jerozolimy, niejako bliżej Edenu. Krzyż z wiszącym na nim Chrystusem jest dużych rozmiarów. Nad głową Zbawiciela widoczna jest legenda: „Ihes*u*s nazaren*us*, r[ex iude*orum*?]"[43]. Jeśli ta lekcja legendy jest odczytana poprawnie[44], to napis ów byłby powtórzeniem wersu z Ewangelii według św. Jana (J 19, 19). Ponieważ zaś tzw. tytuł winy Chrystusa, który miał napisać Piłat, jest zwrócony w stronę widza, a więc w kierunku zachodnim, ukrzyżowany Chrystus jest także zwrócony ku zachodowi. Takie zorientowanie Krzyża jest swego rodzaju głosem autora mapy w dyskusji na temat strony świata, w którą patrzył umierający Zbawiciel. Za zachodnią orientacją krzyża na Kalwarii opowiedziało się już wcześniej przynajmniej kilku autorów łacińskich[45]. Do prekursorów tej koncepcji należeli bodajże Seduliusz (1 poł. V w.)[46] i Pseudo-Hieronim (VI w.)[47]. Za Seduliuszem poszli, cy-

[43] Tamże, s. 167, nr 387.

[44] S.D. Westrem przedstawił swoje wątpliwości w tej materii w komentarzu, por. tamże, s. 166, nr 387.

[45] Por. P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden und der Eurozentrismus. Eine Auswertung der patristischen und mittelalterlichen Literatur,* Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 205, Mainz 2004, s. 211; tenże, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 166-167.

[46] Sedulius, *Paschale carmen*, V 188-195. CSEL 10, s. 128 (= PL 19, 724A-725A): „Neue quis ignoret speciem crucis esse colendam / Quae dominum portauit ouans ratione potenti / Quattuor inde plagas quadrati colligit orbis/ Splendidus auctoris de uertice fulget Eous [Ἀνατολή] / Occiduo [Δύσις] sacrae lambuntur sidere plantae/ Arcton [Ἄρκτος] dextra tenet medium laeua erigit axem [Μεσημβρία]".

[47] Pseudo-Hieronymus, *Commentarius in Evangelium secundum Marcum*, XV. PL 30, 638A: „Ipsa species crucis, quid est nisi forma quadrata mundi? Oriens de vertice fulgens, Arcton dextra tenet: Auster in leva consistit: Occidens sub plantis firmatur. Unde Apostolus dicit: Ut sciamus, ut sit al-

tując dosłownie jego wersy, Beda Czcigodny (ok. 673/674 – 26 V 636)[48], Amalariusz z Metz (ok. 775-ok. 850)[49] i Raban Maur (ok. 780-4 II 856)[50]. Do ich poglądów nawiązali autorzy późniejsi, do których należał Rudolf Glaber (zm. 1047)[51] czy Łukasz z Tuy (zm. 1249)[52]. Greccy pisarze kościelni zabierali głos w tej sprawie znacznie rzadziej. O zachodnim orientowaniu krzyża wspominali m.in. Jan Damasceński (ok. 650-ok. 750)[53] i patriarcha Konstantynopola Germanos I (ok. 669-ok. 730)[54]. Można to tłumaczyć tym, że zachodnia orientacja Krzyża miała związek z tzw. akrostychem imienia Adam. Mianowi-

titudo, et latitudo, et longitudo, et profundum (Eph 3,18)". Jest to w gruncie rzeczy parafraza wersów Seduliusza.

[48] Beda Venerabilis, *In Lucae Evangelium expositio*, VI 1537-1544 (XXIII 33). CCL 120, s. 401 (= PL 92, 615D).

[49] Amalarius, *Liber officialis*, I 14, 19-20. Hanssens, s. 106,19-107,29 (= PL 105, 1031D-1032A).

[50] Rabanus Maurus, *In honorem sanctae crucis*, C 12, 19-26. CCCM 100, s. 103 (= PL 107, 197B).

[51] Rodulfus Glaber, *Historiae*, I 24. France, s. 40-42 (= MGH SS VII, s. 59 38-47; PL 142, 626B-C): „Sed et illud nimirum etiam perpendendum, quoniam, cum ista quae retulimus, uidelicet de conuersionibus perfidarum ad fidem Christi gentium altrinsecus in aquilonaribus atque occidentalibus orbis partibus persepe fieri contigerit, nusquam talia in orientalibus atque meridianis eiusdem orbis plagis contigit audiri, cuius denique ueracissimus presagii index fuit constitutio illa crucis dominicę dum in ea Saluator penderet in loco Caluariae. Nam cum retro illius uerticem suspensi tum fuisset crudus nimium populis oriens, tunc etiam in eius oculorum conspectu lumine fidei repleturus constitit occidens. Sic quoque omnipotentem ipsius dexteram ad misericordiae opus extensam sacri uerbi fide mitis suscepit septentrio, eiusque leuam gentibus barbarorum tumultuosus sortitur meridies".

[52] Lucas Tudensis, *De altera vita fideique controversiis adversus Albigensium errores libri III*, II 12.

[53] Iohannes Damascenus, *Expositio fidei*, 85 (IV 12), 21-22. PTS 12, s. 190 (= PG 94, 1136A): „ὁ κύριος σταυρούμενος ἐπὶ δυσμὰς ἑώρα".

[54] Germanus I Constantinopolitanus, *Historia ecclesiastica et mystica contemplatio* (*Rerum ecclesiasticarum contemplatio*), PG 98, 448C: „Καὶ ὁ Χριστὸς Ἰησοῦς σταυρούμενος, κατὰ δύσιν μὲν ἦν βλέπων".

cie pierwsze litery greckich nazw czterech stron świata napisane w kolejności Wschód – Zachód – Północ – Południe układały się w imię praojca ludzkości: Ἀνατολή, Δύσις, Ἄρκτος, Μεσημβρία[55]. A ponieważ ogród rajski zgodnie z Biblią miał znajdować się na Wschodzie (Rdz 2, 8), ten kierunek świata uchodził w chrześcijaństwie za najważniejszy. Konsekwentnie podstawową osią symetrii ekumeny była oś Wschód-Zachód. Na mapach była to oś wertykalna. Osią horyzontalną stawała się w tym układzie oś Północ-Południe. Umieszczenie Północy (Ἄρκτος) przed Południem (Μεσημβρία) sugerowało, że ten punkt kardynalny powinien znajdować się po prawej stronie osi wertykalnej Wschód-Zachód, ponieważ w Biblii prawa strona jest stroną uprzywilejowaną[56]. Skoro

[55] Por. E. Turdeanu, *Dieu créa l'homme de huit éléments et tira son nom des quatre coins du monde*, „Revue des Études Roumaines" 13-14 (1974), s. 184-189 (= tenże, *Apocryphes slaves et roumaines de l'Ancient Testament*, Leiden 1981, s. 425-430); H.L.C. Tristram, *Der «homo octipartitus» in der irischen und altenglischen Literatur*, „Zeitschrift für Celtische Philologie" 34 (1975), s. 145-149; D. Cerbelaud, *Le nom d'Adam et les points cardinaux: Recherches sur un thème patristique*, „Vigiliae Christinae" 38 (1984), s. 285-301; Ch. Böttrich, *Adam als Mikrokosmos*: *Eine Untersuchung zum slavischen Henochbuch*, Judentum und Umwelt 59, Frankfurt am Main 1995; P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 165-180; tenże, *Anatole – Dysis – Arktor – Mesembria*, s. 471-472; tenże, *Boska prawica a europocentryzm*, s. 160-163.

[56] Prawica Boga jest narzędziem stworzenia świata (Iz 48, 13). Jest też, szczególnie w Psalmach, synonimem Bożej siły i wspomożenia. To ona strzeże, wspiera i umacnia człowieka (Ps 17, 7; 18, 36; 20, 7; 44, 4; 45, 5; 48, 11; 60, 7; 63, 9; 73, 23; 78, 54; 80, 16.18; 89, 14.43; 118, 16; 121, 5; 138, 7; 139, 10; Mdr 5, 16). Człowiek odczuwa boleśnie brak wsparcia Jego prawicy (Ps 74, 11). To ona też niszczy wrogów Boga (Wj 15, 6.12; Ps 21, 9). Także Chrystus podkreślał znaczenie prawej strony: J 21, 6 (Zarzućcie sieć po prawej stronie łodzi), Mt 25, 31-35 (wizja Sądu Ostatecznego, gdzie sprawiedliwi stoją po prawicy Chrystusa). Por. A. Löwinger, *Rechts und Links in Bibel und Tradition der Juden*, „Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde" 19 (1916), s. 2-14; O. Nussbaum, *Die Bewertung von rechts und links in der römischen Liturgie*, Jahrbuch für Antike und Christentum, 5 (1962), s. 158-171; U. Deitmaring, *Die Bedeutung von rechts und links in theologischen und literarischen Texten bis*

zaś zgodnie z Pawłową typologią Adam-Chrystus, w myśl której „jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni" (1 Kor, 15, 22; por. Rz 5, 12-21), Chrystus to Nowy Adam, zatem układ stron świata sugeruje również układ ciała Zbawiciela na Krzyżu: Jego prawica powinna być skierowana ku Północy. Z drugiej strony, jak wiadomo, starożytność i średniowiecze znały tylko trzy kontynenty: Europę, Azję i Afrykę. Chrześcijaństwo przyporządkowało je trzem synom Noego: Europę Jafetowi, Azję Semowi, Afrykę Chamowi (Rdz 10). Jeśli zatem Chrystus na mapie z Hereford ma oblicze zwrócone ku Zachodowi, oznacza to, że jego prawica jest skierowana w stronę Północy – w stronę europejskiego działu Jafeta. Do tego wywodu należy dołączyć jeszcze jeden element, a mianowicie sytuację trzech skazańców na Golgocie; jak wiadomo, obok Chrystusa ukrzyżowano dwóch łotrów: „jednego po prawej, drugiego po lewej stronie" (Mt 27, 38; por. Mk 15, 27; Łk 23, 33; J 19, 18). Ewangeliści nie podali, po której stronie Krzyża Chrystusa znajdował się tzw. dobry łotr (Łk 23, 39-43). Ponieważ jednak prawa strona, jak wspomniano wyżej, jest w Biblii stroną uprzywilejowaną, dlatego można było domniemywać, że właśnie po tej stronie znajdował się krzyż owego „dobrego łotra". Oficjalnie w literaturze wczesnochrześcijańskiej teza ta pojawiła się bodajże po raz pierwszy w „Aktach Piłata", datowanych na V wiek[57]. Przenosząc schemat z Golgoty na schemat ówczesnej, trójkontynentalnej ekumeny można powiedzieć, że dział Jafeta

um 1200, „Zeitschrift für Deutsches Altertum und Deutsche Literatur" 98 (1969) nr 4, s. 265-292; J.M. Court, *Right and Left: The Implications for Matthew 25:31-46*, „New Testament Studies" 31 (1985) nr 2, s. 223-233; U. Luft, *Rechts und Links im gnostischen Denken*, „Acta Antiqua" 45 (2005) nr 3-4, s. 285-305.

[57] *Acta Pilati* 10, ed. E. Revillout, PO 9, Turnhout 1971, s. 94 (*C1, fol. 18v, col. 2) i s. 95 (*C1, fol. 19v, col. 1). Por. O. Nussbaum, *Die Bewertung von rechts und links*, s. 170-171; P. Kochanek, *Die Vorstellung vom Norden*, s. 212-213; tenże, *Anatole – Dysis – Arktor – Mesembria*, s. 486, przyp. 41.

został zlokalizowany po tej samej stronie co krzyż dobrego łotra. W tej sytuacji jest hipotetycznie uzasadnione domniemanie, że twórca mapy z Hereford starał się w ten sposób zasugerować, iż chrześcijańska Europa posiada swego rodzaju wybrańswo dobrego łotra: będąc zbiorowiskiem dobrych złoczyńców może ona wykorzystać choćby w ostatniej chwili swego istnienia szansę na osiągnięcie zbawienia. W związku z tym Europie dobrych łotrów została pozostawiona nadzieja (z katedry w Hereford). To, że pisarze bizantyńscy rzadziej odwoływali się do tego faktu, mogło wynikać z pewnej jego oczywistości dla ludzi z kręgu języka greckiego, gdzie akrostych imienia Adam i jego teoretyczne konsekwencje były rzeczą oczywistą i zrozumiałą samą przez się. Dla łacinników tymczasem był to swoisty dowód erudycji danego autora i okazja do podkreślenia partycypacji w wybrańswie Jafeta również ludów z północno-zachodniej części znanych w tym czasie i zamieszkałych obszarów Ziemi. Był też prawdopodobnie jeszcze inny motyw odwoływania się do idei wybrańswa Jafeta i wspomagania Jafetytów przez „Boską prawicę", tożsamą w gruncie rzeczy z Opatrznością. Tym motywem była sytuacja geopolityczna zachodniego chrześcijańswa, któremu schyłek antyku i wieki średnie nie szczędziły klęsk i upokorzeń, a Chrystusowy nakaz ewangelizacji całej ekumeny daleki był od urzeczywistnienia.

Ryc. 4: Mapa z Hereford (1276-1305)[58]

Chociaż mapa z Hereford rozróżnia między Jerozolimą a Golgotą, to jednak nie wydaje się tych dwóch miejsc

[58] Źródło kopii: C.J. Schüler, *Die Geschichte der Kartographie*, Paris 2010, s. 18.

rozdzielać. Wyraźny rozdział jest widoczny dopiero na poniższej mapie autorstwa Ranulfa Higdena (ok. 1280-12 III 1364). Ten angielski benedyktyn z klasztoru St. Werburgh w Chester był autorem kilku pism. Najważniejszym jego dziełem była łacińska historia powszechna nosząca tytuł *Polychronicon*. Dzieło to zawierało również mapę świata. Map tych zachowało się kilkanaście. Rysowano je bowiem w niektórych kopiach owej kroniki. Najlepszym zachowanym egzemplarzem mapy Ranulfa Higdena jest prezentowana poniżej reprodukcja (ryc. 5)[59]. Teksty legend rzeczonej mapy doczekały się kilku wydań[60]. Ponieważ ten egzemplarz mapy jest względnie często brany na warsztat przez historyków kartografii, zatem istnieje również szereg reprodukcji tejże mapy

[59] Ranulf Higden, Mappamundi z *Polychronicon*. Źródło oryginału: Londyn, British Library, Royal Ms. 14 C. IX, fols. 1v-2r (data powstania: ok. 1342/1343; wielkość oryginału: 465 x 342 mm). Inne „metryki" mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 153-154 (47, 1); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXIII (nr 61) i 112-113; I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz. Europa in den Weltkarten des Beatus von Liébana und des Ranulf Higden*, [w:] *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, hrsg. von I. Baumgärtner und H. Kugler, Orbis Mediaevalis 10, Berlin 2008, s. 107, przyp. 68; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 267; tenże, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 270, przyp. 235; tenże, *Schemat Krzyża* i *Grobu Chrystusa*, s. 169, przyp. 77; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 360 (nr 63); tenże, *Vignetten von Konstantinopel*, s. 405 (nr 22).

[60] Tekst legend mapy Ranulfa Higdena: M.F. Le Vicomte de Santarém, *Essai sur l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen Âge*, t. 3, Paris 1852, s. 4-60; J. Lelewel, *Épilog de la géographie du Moyen Âge*, Bruxelles 1857 (przedruk: Amsterdam 1966), s. 146-161; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft: *Die Kleinerem Weltkarten*, Stuttgart 1895, s. 99-108. Fragmenty tekstu legend mapy: J. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 14-15; I. Hallberg, *L'Extrème Orient* (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym); P. Ueberholz, *«Requiritur autem mapa duplex». Die Darstellung Afrikas in der angelsächsischen Geschichtsschreibung und Kartographie des Mittelalters*, [w:] *Aus Überrest und Tradition: Festschrift für Anna-Dorothee von den Brincken*, hrsg. von P. Engels, Lauf a.d. Pegnitz 1999, s. 54-72.

w kolorze[61] i w wersji czarno-białej[62]. W literaturze polskiej istnieje przynajmniej jedna, czarno-biała reprodukcja tego obrazu świata[63]. Winieta Jerozolimy (tab. I/5) zajmuje tu centralne miejsce (lekkie przesunięcie na wschód wynika wyłącznie z konieczności ominięcia „styku" dwóch kart) i jest największą i najbardziej graficznie dopracowaną winietą mapy. Podobnie jak schemat Jerozolimy na mapie z Hereford, także i ten obraz składa się z dwóch elementów: właściwej winiety miasta oraz Golgoty. Jednak o ile mapa z Hereford łączy oba te elementy w jedną graficzną całość, o tyle poniższa mapa Ranulfa Higdena zdecydowanie je rozdziela. Golgota, podpisana legendą „Mons Calvarie"[64], znajduje się tutaj na północno-zachodnim krańcu Palestyny; widoczny jest na niej tylko jeden krzyż: Krzyż Chrystusa. Jego podstawa została ustawiona na samym brzegu morza. Postać Ukrzyżowanego jest dobrze widoczna. Jego ciało, a przede wszystkim oblicze Zbawiciela zostały skierowane ku północnemu zachodowi, a zatem Chrystus patrzy wprost na Europę, czyli na dział Jafeta. Jest to więc pewna modyfikacja w stosunku do mapy z Hereford, gdzie Chrystus patrzył na zachód. Pod tym samotnym Krzyżem stoją dwie postacie. Scena ta jest zapewne graficznym odwołaniem do tzw. „Chrystusowego testamentu z krzyża", który znajduje się w Ewangelii według św. Jana (J 19, 26-27): „Kiedy (…) Jezus ujrzał Matkę i stojącego obok Niej ucznia, którego miłował, rzekł do Matki: «Niewiasto, oto

[61] Kolorowe kopie mapy, por. P.D.A. Harvey, *Mappa Mundi*, s. 20; I. Baumgärtner, *Graphische Gestalt und Signifikanz*., s. 108, fig. 9; taż, *Erzählungen kartieren*, s. 205, ryc. 5; A. Scafi, *Maps of Paradise*, s. 171, fig. 104.

[62] Czarno-białe kopie mapy, por. por. J.-G. Arentzen, *Imago mundi cartographica*, tab. 51; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 366-367, fig. 13; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, tab. 58; H. Kugler, *Jerusalems Wanderungen im Orbis terrarum des Mittelalters*, s. 87, fig. 22.

[63] Por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 2], s. 12, fig. 17.

[64] Por. K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 102.

syn Twój». Następnie rzekł do ucznia: «Oto Matka twoja». I od tej godziny uczeń wziął ją do siebie". Ta scena, która rozegrała się na Golgocie, należy obok sceny z tzw. dobrym łotrem (Łk 23, 39-43) do najgłębiej zapadających w pamięć. W każdym razie Ranulf Higden nie przypadkiem postarał się właśnie na nią zwrócić uwagę widza. Można bowiem widzieć w tej scenie początek Kościoła, którego Maryja staje się Matką. Aby zaś dobitniej podkreślić ten fakt, scena owa została zwrócona w stronę Europy, jedynego wówczas chrześcijańskiego kontynentu. Można także w scenie tej dopatrywać się aluzji do hymnu „Stabat Mater dolorosa", autorstwa włoskiego poety franciszkańskiego Jacopone da Todi (ok. 1230-25 XII 1306)[65]. Należy dodać, że zarówno Krzyż, jak wszystkie trzy postacie tej sceny zostały narysowane kolorem purpurowym. Obok Góry Kalwarii widnieje duża winieta Jerozolimy. Ta dobrze dopracowana graficznie winieta składa się z dwóch elementów: z okręgu, którego brzegi zarysowuje czarna linia z dołączonymi do niej od strony wewnętrznej ostro zakończonymi stożkami, przypominającymi ciernie. One to wraz z okręgiem zdają się tworzyć czarną koronę cierniową, która zastąpiła znajdujące się na wcześniejszych winietach mury z wieżami, basztami i blankami. Umieszczenie cierni po wewnętrznej stronie okręgu może także wskazywać na fakt, że nie są to skierowane na zewnętrz blanki murów, a więc element obronny miasta, lecz kolce raniące samo miasto, które w konsekwencji tonie w purpurze krwi, stanowiącej wewnętrzne wypełnienie winiety, a zatem rodzaj tła. Może to być aluzja do słynnego zdania, które usłyszał Piłat od mieszkańców Jerozolimy: „Krew Jego na nas i na dzieci nasze" (Mt 27, 25). W tym sensie ramy winiety oraz jej tło byłyby nawiązaniem do sądu nad Chrystusem i do wydanego w jego następstwie

[65] Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 269; tenże, *Schemat Krzyża i Grobu Chrystusa*, s. 169.

wyroku. W tym ponurym obrazie Miasta Dawida jasnym, zaznaczonym białym kolorem, elementem pozostaje duża budowla, którą można hipotetycznie utożsamiać z Bazyliką Grobu Pańskiego. Jej punktem centralnym jest wysoka wieża, pod którą znajduje się wejście do jej wnętrza. Wejście wydaje się na wpół otwarte, co może wskazywać na znajdujący się wewnątrz pusty grób. Ponadto wejście to flankują dwa laskowe greckie krzyże. Na obu końcach dachu widoczne są dwa ornamenty roślinne, stylizowane na łacińskie krzyże laskowe. Ornamenty te mogą sugerować siłę witalną Grobu Chrystusa, ponieważ „jak w Adamie wszyscy umierają, tak też w Chrystusie wszyscy będą ożywieni" (1 Kor 15, 22). Budowla ta składa się z trzech sekcji: fundamentów z napisem „Jerusalem", segmentu podstawowego z owymi na wpół otwartymi drzwiami oraz z dachu wraz z centralnie zlokalizowaną wieżą. Te trzy sekcje są oddzielone dwoma czerwonymi, poprzecznymi pasami[66].

A.-D. von den Brincken rozumiała grafikę tej winiety nieco inaczej. Jej zdaniem „Ranulf Higden, on what is probably the oldest surviving copy of his great map, shows a kind of chest or sarcophagus as a symbole for Jerusalem, slightly east of the map's centre, marking the Holy Sepulchre with a spire of flag of victory"[67]. Tam, gdzie autor niniejszego artykułu widzi Bazylikę Grobu Pańskiego, tam A.-D. von den Brincken dostrzegała „a kind of chest or sarcophagus", natomiast domniemaną wieżę identyfikowała jako „a spire of flag of victory". W schemacie tym można by także dopatrywać się kształtu średniowiecznego relikwiarza. Generalnie winieta ta ma wielowarstwową i złożoną symbolikę opartą

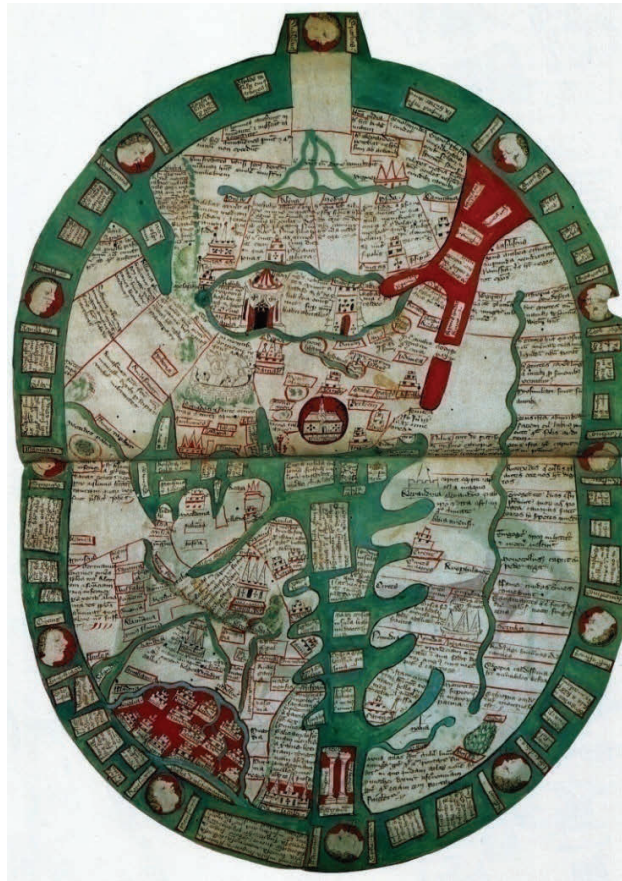
[66] Por. P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 268.

[67] A.-D. von den Brincken, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 370 (= taż, *Studien zur Universalkartographie*, s. 698). Por. taż, *Jerusalem on medieval mappaemundi*, s. 376 (= taż, *Studien zur Universalkartographie*, s. 702): „sarcophagus of Christ".

na nowotestamentalnej teologii Męki Pańskiej. Całość została przeniesiona w kontekst geopolityczny, współczesny Ranulfowi Higdenowi. Innymi słowy, winiety Jerozolimy i Golgoty prezentują swoistą graficzną katechezę wielkanocną mającą skłonić widza do głębszej refleksji nad dziejami świata, które opisuje wspomniany wyżej *Polichronicon*. W ten sposób Ranulf Higden połączył opis świata z obrazem świata pokazując jednocześnie, że duże, wielostronicowe dzieło literackie można streścić w bardzo zwięzłej formie mapy na zaledwie dwóch stronach. Tam też niewielkie miniatury winiet tworzą obraz świata, który łatwo zapada w pamięć. Pełnią więc funkcję pomocy mnemotechnicznych, odpowiedzialnych za edukację religijną obserwatora mapy. W tym sensie istnieje ścisły związek pomiędzy mapą a katechezą. Obraz został tutaj podniesiony do rangi ważnego narzędzia szkolnego, eksponując związek między nim a wiedzą. Obraz bowiem pozwala szybko i prosto zrozumieć wiele zawiłości teologicznego wykładu. W konsekwencji jego przesłanie dociera do znacznie szerszego grona odbiorców niż hermetyczny, łaciński wykład zawarty w uczonej księdze. W tym sensie mapę Ranulfa Higdena można określić mianem „Biblia pauperum" – „Biblia ubogich", choć termin ten miał wówczas kilka znaczeń. Należy przy tym pamiętać o pierwszym z tzw. ośmiu błogosławieństw, które w wersji Wulgaty brzmi: „beati pauperes spiritu quoniam ipsorum est regnum caelorum"[68] – „Błogosławieni ubodzy w duchu, albowiem do nich należy królestwo niebieskie" (Mt 5, 3; por. Łk 6, 20). Żadna z dotąd analizowanych map nie posiadała tak jasnego i prostego graficznego wykładu wydarzeń Wielkiej Nocy. Wskazuje to na duży talent duszpasterski Ranulfa Higdena, który sugestywnością tego obrazu świata starał się dotrzeć do każdego człowieka. Jednak trzeba też zauważyć, że wśród wielu kopii tej

[68] *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, s. 1531.

mapy nie ma ani jednego zachowanego egzemplarza chociażby częściowo dorównywającego analizowanej tu mapie. Inne egzemplarze są maksymalnie uproszczone, a zatem graficznie bardzo ubogie i nie mogą w zasadzie pełnić funkcji wizualnej pomocy edukacyjnej.

Ryc. 5: Mapa Ranulfa Higdena (1342/1343)[69]

[69] Źródło kopii: A. Scafi, *Maps of Paradise*, 171, ryc. 104.

Z kolei Andrea Bianco (floruit: 1436-1459), wenecki żeglarz i kartograf, wydał w 1436 r. atlas, składający się z dziesięciu map, narysowanych na pergaminowych kartach o wymiarach 290 x 380 mm. Analizowana tutaj mapa (ryc. 6) jest dziewiątą, przedostatnią mapą atlasu[70]. Tekst jej legend, opublikowany, jest względnie szeroko znany od około 170 lat[71]. Ponieważ rzeczona mapa nie jest zbyt często reprodukowana, stąd liczba jej kopii zarówno kolorowych[72], jak i czarno-białych[73] jest ograniczona. Mimo to powszechny dostęp do niej zapewniają barwne repliki internetowe. W literaturze polskiej funkcjonuje kolorowa, choć małych rozmiarów, kopia mapy[74]. Winieta Jerozolimy na mapie Andrea Bianco (tab. I/6) jest jedyna w swoim rodzaju. Nie ma drugiego takiego obrazu Jerozolimy na żadnej zachowanej mapie z tego okresu. Przedstawia ona pokłon Trzech Króli (Mt 2, 1-12). Maryja z Jezusem na kolanach, ubrana w błękitny płaszcz, siedzi przed ledwo widocznym, mocno zatartym schematem trudnej do określenia budowli. Nad tym fragmentem winiety umieszczono napis „Jerusalem". Jej Syn, w purpurowej królewskiej szacie, sprawia wrażenie małego, około dwuletnie-

[70] Andrea Bianco, *Mappa mundi*. Źródło oryginału: Wenecja, Biblioteca Nazionale Marciana, Ms Fondo Ant. It. Z 76 (4783), fol. 10r (data powstania: 1436; średnica oryginału: 250 mm). Inne „metryki" mapy: P. Kochanek, *Klauzura północno-wschodniej Azji*, s. 309, przyp. 383.

[71] Tekst legend mapy Andrea Bianco: M.F. Le Vicomte de Santarém, *Essai sur l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen Âge*, t. 3, s. 366-398; J. Lelewel, *Géographie du Moyen Age*, t. 2, s. 84-89; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 144-145. Fragmenty tekstu legend mapy: I. Hallberg, *L'Extrème Orient* (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym)

[72] Kolorowe kopie mapy, por. M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 373, fig. 17; M.T. Nurminen, *Die Welt in Karten*, s. 108.

[73] Czarno-białe kopie mapy, por. M. O'Doherty, *The Indies and the Medieval West. Thought, Report, Imagination*, Medieval Voyaging 2, Turnhout 2013, s. 245, fig. 27.

[74] Por. J. Brotton, *Słynne mapy*, s. 71.

go dziecka, ale nie niemowlęcia. Głowy Matki i Syna otaczają koliste nimby. Z trzech mędrców jeden, bez korony na głowie, klęczy z odkrytą głową na lewym kolanie, w pewnej odległości od Maryi z Jezusem, i wyciąga w Jego stronę dłonie w geście hołdu (lennego). Jego purpurowa szata symbolizuje godność królewską. Gest rąk Jezusa jest trudny do określenia. Prawdopodobnie wskazuje na łaskawe przyjmowanie owego hołdu. Dwaj pozostali monarchowie stoją za swym towarzyszem. Mają oni na głowach korony, a w rękach dary. Koloru ich szat nie da się jednoznaczne określić, choć wydaje się, że jest to kolor złoty. Obaj patrzą ku Madonnie z Dzieciątkiem. Scena ta, co jest rzeczą teologicznie bardzo ważną, nie obejmuje postaci Józefa. Chrystus nie był bowiem, jak wiadomo, jego synem, lecz począł się z Ducha Świętego (Łk 1, 34-35). Autor tej winiety postarał się o jednoznaczne podkreślenie tego faktu.

Grafika winiety Jerozolimy Andrea Bianco odbiega daleko od wcześniej analizowanych winiet. Odwołuje się ona do Chrystusowej „ewangelii dzieciństwa". Ta zaś, jak wiadomo, nie oddaje istoty zbawczej misji Syna Bożego. W ten sposób winieta Jerozolimy odnosi się nie do najważniejszych elementów chrześcijańskiej teologii, lecz stanowi graficzną aluzję do historii ekumeny, a pokłon Trzech Króli podkreśla tylko szczególne miejsce Jezusa w historii świata. Warto zaznaczyć, że mapa, którą Andrea Bianco wykonał w 1436 r., doczekała się w 1783 r. repliki z grawerowanej miedzi. Znajduje się ona w weneckiej Biblioteca di S. Marco. Została zamieszczona w pierwszym włoskim wydaniu pracy Vincenzio Antonio Formaleoniego (18 XI 1752-8 I 1797) *Saggio sulla nautica antica de' Veneziani*, doklejona na końcu publikacji. Było to wydanie czarno-białe, które starało się uzupełnić zatarcia widoczne na oryginale. Do tego wydania dodano później kolory, nie zawsze pokrywające się z barwami oryginału. Ta poprawiona

mapa jest często publikowana, a przez niektórych brana za oryginał, o czym warto pamiętać.

Ryc. 6: Mapa Andrea Bianco (1436)[75]

Przedstawione wyżej winiety Jerozolimy ujęto poniżej w tabelę (tab. I/1-6), aby wyraźniej ukazać ich podobieństwa i różnice. Pięć z nich (tab. I/1-5) odnosi się do śmierci

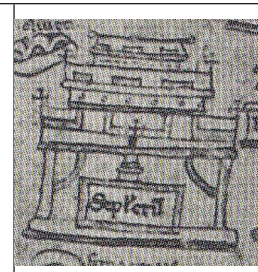
[75] Źródło kopii: https://en.wikipedia.org/wiki/Bianco_world_map (dostęp: 25 III 2023).

i zmartwychwstania Chrystusa. Natomiast obraz Jerozolimy na mapie Andrea Bianco eksponuje pokłon Trzech Króli. Wszystkie winiety mają więc charakter chrystologiczny i chrystocentryczny. Ogromna większość (5:1) ilustruje zbawcze dzieło Jezusa Chrystusa. W grafice najważniejszych winiet Jerozolimy widoczne są dwie linie rozwojowe. Starsza z nich kładła nacisk na tajemnicę pustego grobu – na zmartwychwstanie Chrystusa. Do tego faktu odnoszą się trzy schematy: obraz Bazyliki Grobu Pańskiego (tab. I/1), przedstawienie grobu wewnątrz ufortyfikowanego miasta (tab. I/2) oraz wizja Chrystusa zmartwychwstającego na tle grobu (tab. I/3). Grób Pański jawi się jako centralny punkt odniesienia, ponieważ to właśnie tam została pokonana śmierć. Grób ten stał się więc symbolem przejścia od śmierci do życia, co zmieniło radykalnie egzystencjalny porządek ludzkiego istnienia. Warto zauważyć, że Bazylika Grobu Chrystusa znajduje się na winietach z okresu, w którym istniało Królestwo Jerozolimskie (1099-1291), a dokładniej – gdy Jerozolima była pod władzą krzyżowców (1099-1187 i 1229-1244). Zachowały się do dziś dwa przykłady tego typu map: Wiktoryńska mapa ekumeny (tab. I/1) i mapa z Sawley[76]. Motyw Grobu Pańskiego na winietach Miasta Dawida wydaje się pojawiać jeszcze przed okresem krucjat, czego dowodzi mapa Makrobiusza z Berlina (X/XI w.) i mapa Makrobiusza z Dijon (ok. 1060)[77]. Pełną graficzną formę osiągnął ten schemat na Rotulusie z Vercelli (tab. I/2), czyli po utracie przez łacinników władzy nad Jerozolimą. Wreszcie na mapie z Ebstorf (tab. I/3), która, jak podkreślono wyżej, ma jedyną tego typu winietę wśród zachowanych map, przedstawiono sam moment zmartwychwstania Chrystusa. Ogólnie biorąc, starsza linia graficzna winiety Jerozolimy podkreślała aspekt czysto teologiczny:

[76] Por. przyp. 16.
[77] Por. przyp. 23-24.

zmartwychwstanie – przejście od śmierci do życia. Wtórnie zaś prezentowała Bazylikę Grobu Świętego w okresie, gdy Jerozolima była pod władzą chrześcijan. Tymczasem młodsza linia kładła nacisk na dwa elementy: Jerozolimę jako na centrum ekumeny i na Golgotę, miejsce realnej śmierci Chrystusa na krzyżu. Dlatego krzyż ten nie jest pusty. Odnosi się bowiem do konkretnego, historycznego faktu, będącego ważnym etapem soteriologicznej misji Syna Bożego. Moment ten pojawia się wyraźnie na mapie z Hereford (tab. I/4), a bardzo wyraźnie na mapie Ranulfa Higdena (tab. I/5). Należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że obie mapy reprezentujące ową młodszą linię powstały w Anglii. Jest zatem możliwe, że grafika winiety Jerozolimy ilustruje ówczesną angielską myśl teologiczną, która Jerozolimę i Golgotę traktowała jako dwa odrębne miejsca związane z najważniejszym etapem misji Chrystusa: Golgota – miejsce męki i śmierci; Jerozolima – miejsce skazania na śmierć i świadek zmartwychwstania. Jednakże, ponieważ bardzo wiele map średniowiecznych uległo zniszczeniu, nie jest dzisiaj możliwe uchwycenie genezy tego rozdziału dwóch elementów winiety Jerozolimy. Z drugiej strony wskazane wyżej dwie linie rozwoju winiety Miasta Dawida miały swą kontynuację i ta jest znacznie lepiej czytelna na zachowanych mapach. Dowodzi to nie tylko ciągłości graficznej, lecz przede wszystkim ciągłości teologicznej refleksji nad śmiercią i zmartwychwstaniem Chrystusa. Winiety należy w tym przypadku traktować jako zaledwie blade odbicie teologii zbawienia, która oddziaływała silnie również na rysowników winiet. Mapa jako taka stawała się wtórnym przekaźnikiem myśli teologicznej, eksponując rolę Jerozolimy i czyniąc to miasto ważnym elementem żywej tradycji chrześcijańskiej nawet wówczas, gdy nie było już ono ani geograficznie, ani politycznie związane z obszarami zamieszkałymi przez wyznawców Chrystusa. Fakt ten dobrze

ukazuje siłę tradycji religijnej, która opiera się na innych podstawach niż tzw. geopolityka.

		
1. Wiktoryńska mapa ekumeny (XI/XII w.)	2. Tzw. Rotulus z Vercelli (ok. 1270)	3. Mapa z Ebstorf (ok. 1300)
		
4. Mapa z Hereford (1276-1305)	5. Mapa Ranulfa Higdena (1342/1343)	6. Mapa Andrea Bianco (1436)

Tab. I: Podstawowe typy winiet chrystologicznych Jerozolimy

*

Scharakteryzowane wyżej dwie linie graficzne winiet Jerozolimy były kontynuowane w następnych stuleciach. Jako że wiele z tych winiet, o których będzie mowa, znajduje się na tzw. portolanach – na mapach żeglarskich, bądź (jak kto woli) na mapach morskich powstałych *grosso modo* między rokiem 1300 a 1700 – dlatego wstępnie należy wyjaśnić strukturę tychże map. Mapy morskie odnosiły się przede wszystkim do linii brzegowej, wskazując drogę do portu

przeznaczenia[78]. W przypadku winiety Jerozolimy najbardziej interesujące portolany to mapy żeglarskie odnoszące się do Morza Śródziemnego. W ich wschodnich rubieżach zaznaczano zwykle Palestynę wraz z winietą Jerozolimy. I chociaż miasto nie miało nic wspólnego z morzem, to jednak, jak już wspomniano, czyniono tak ze względu na chrześcijańską tradycję. Winieta Jerozolimy miała prawdopodobnie przypominać nawigatorowi, kierującemu ówczesnymi drewnianymi „łupinami" po bezkresie morza, że istnieje swego rodzaju ostateczny punkt odniesienia – miasto będące symbolem soteriologicznego dzieła Chrystusa, którego konsekwencją jest powszechna nadzieja zbawienia i życia wiecznego dla tych, którzy w Niego wierzą. W tym sensie Jerozolima staje się dla chrześcijanina synonimem ostatecznego, docelowego portu przeznaczenia. Nic zaś nie jest lepszą metaforą ludzkiego życia, jak obraz żeglarza na wzburzonym morzu[79]. Tak

[78] Do starszych wartościowych opracowań w tym zakresie należą następujące rozprawy: Th. Fischer, *Mittelalterlicher Welt- und Seekarten italienischen Ursprungs und aus italienischen Bibliotheken und Archiven*, Venedig 1886 (przedruk: Amsterdam 1961); F. Bujak, *O średniowiecznych mapach żeglarskich*, Kraków 1903 (= Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie, t. 46, Kraków 1903, s. 190-264); K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Veröffentlichungen des Instituts für Meereskunde und des Geographischen Instituts an der Universität Berlin 13, Berlin 1909. Nowa i najnowsza literatura w tym zakresie jest bardzo bogata, por. H. Freiesleben, *The Origin of Portolan Charts*, „Journal of Navigation" 37 (1984) nr 2, s. 194-199; T. Campbell, *Census of Pre-Sixteenth-Century Portolan Charts*, „Imago Mundi" 38 (1986) nr 1, s. 67-94; tenże, *Portolan Charts from the Late Thirteenth Century to 1500*, [w:] *The History of Cartography*, vol. 1, s. 371-463; R. Nicolai, *The Enigma of the Origin of Portolan Charts: A Geodetic Analysis of the Hypothesis of a Medieval Origin*, Leiden–Boston 2016.

[79] Por. P. Kochanek, «*Pharus*» *– symbol nadziei w duchowości wczesnochrześcijańskiej. Latarnia morska w wybranych pismach późno-antycznych i średniowiecznych autorów łacińskich*, [w:] *Małe Miasta. Duchowość kanoniczna*, red. M. Zemło, Acta Collegii Supraslensis 27, Białystok–Futoma–Supraśl 2020, s. 22-37.

też uczyniono również na zamieszczonej niżej mapie, której autorem był Angelino Dulcert (ryc. 7). Jej winieta Jerozolimy (tab. II/1) nie jest w centrum, a na wschodnich wybrzeżach Morza Śródziemnego, które w tym czasie były politycznie częścią świata muzułmańskiego. Portolan ten można uważać za klasyczny przykład tego typu map morskich, pozwalający łatwo uchwycić istotę przedmiotowego obrazu świata, w którym winieta Jerozolimy pełni funkcję kommemoratywną – przypomina o tym, co najważniejsze w doczesnym życiu wyznawcy Chrystusa.

Ryc. 7: Angelino Dulcert, *Portolan* (1339)[80]

[80] Źródło kopii: https://en.wikipedia.org/wiki/Angelino_Dulcert (dostęp: 25 III 2023).

Tabela II/1-6 ukazuje w porządku chronologicznym kontynuację wspomnianej wyżej linii rozwojowej winiety Jerozolimy, opartej na schemacie Grobu Pańskiego i wzniesionej nad nim Bazyliki. Wszystkie prezentowane tutaj winiety pochodzą z map morskich. Trzy pierwsze (tab. II/1-3) zawierają podwójny schemat: grób Chrystusa w formie sarkofagu oraz świątynię, która go w sobie mieści. Sarkofag jest zwieńczony łacińskim krzyżem laskowym. Świątynia, narysowana na wzór romańskiego raczej niż gotyckiego kościoła łacińskiego, jest jednonawowa, o dwuspadowym dachu. Dzwonnica z dachem stożkowym (lub piramidalnym) znajduje się po stronie wschodniej (lub północno-wschodniej), wejście główne zostało zaznaczone po stronie zachodniej. Innymi słowy, świątynia jest orientowana wzdłuż osi wschód-zachód. Pierwsza winieta (tab. II/1) pochodzi z portolanu, który w roku 1339 wykonał wspomniany Angelino Dulcert (ryc. 7)[81]. Oprócz krzyża umieszczonego na środku sarkofagu, krzyż znajduje się nad wejściem głównym i na dachu dzwonnicy. Dodatkowo pod tym ostatnim jest widoczna kula – symbol globusa[82]. Pod winietą jest napis w języku włoskim: „Santo Sepolcro". Napis rozwiewa wszelkie wątpliwości co do graficznej treści tej miniatury. Druga winieta Jerozolimy (tab. II/2) stanowi element graficzny wykonanego około roku 1375 tzw. Atlasu Katalońskiego[83]. Jego twórcami byli: Abraham Cresques

[81] Angelino Dulcert, *Portolan basenu Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge B 696 (data powstania: 1339; wielkość oryginału: 750 x 1020 mm). Inne „metryki" mapy: M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane. Seekarten vom 13. bis zu 17. Jahrhundert*, übers. von R. Beyer, München 1984, 200-201. Źródło kopii: tamże, fig. 7.

[82] Por. P. Kochanek, *System winiet miast średniowiecznych w Italii*, s. 96-97 i 134.

[83] *Atlas Kataloński*. Źródło oryginału (kopia z XIX w.): Paryż, Bibliothèque Nationale, Ms. Esp. 30, fol. 4v-5r (data powstania: 1375; wielkość oryginału: 640 x 3000 mm). Inne „metryki" mapy: A.-D. von den Brincken, *Fines*

(1325-1367) i jego syn Jehuda Cresques (ok. 1350-ok. 1420), kartografowie żydowscy reprezentujący tzw. „szkołę z Majorki". Jest ona bardzo podobna do winiety z mapy morskiej Angelino Dulcerta. Jednakże nad wejściem głównym jest widoczny nie krzyż, a globus. Legenda zaś pod winietą jest bardziej ogólna i brzmi „Jerusalem". Wreszcie trzecia miniatura Jerozolimy (tab. II/3) pochodzi z anonimowej mapy morskiej, którą, jak się przypuszcza, wykonano około roku 1400[84]. Tutaj krzyż jest tylko na grobie Chrystusa, a nad wejściem głównym i na dachu dzwonnicy widoczny jest globus, zaś włoska legenda głosi: „Santo Sepolcro". Przykłady te reprezentują, jak widać, pewien schemat graficzny winiety Jerozolimy, powielany niemal z niewolniczą dokładnością. Nie może to więc być dziełem przypadku, lecz pewną manierą przyjętą w określonej „szkole kartograficznej".

Inaczej prezentują się trzy następne winiety (tab. II/4-6), których wspólnym mianownikiem są: hiszpańska legenda pod miniaturą („Sant(o) Sepulcro"), orientacja wzdłuż osi wschód-zachód i bryły świątyń przypominające kościół gotycki, z nawą główną zakrytą dwuspadowym dachem. Same winiety Jerozolimy różnią się znacznie między sobą. Pierwszą z nich (tab. II/4) narysowano na portolanie, który powstał około roku 1420 i jest dziełem anonimowego kartografa[85]. Na

---

Terrae, s. XXIV (nr 71) i 117-118; M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, s. 201-202. Źródło kopii: F. Reichert, *Das Bild der Welt*, s. 119, fig. 2.

[84] Anonim (atelier Cresques?), Portolan Morza Śródziemnego. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 751 (data powstania: ok. 1400; wielkość oryginału: 540 x 950 mm). Inne „metryki" mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands in the European Cartographic Tradition (3rd-19th centuries)*, ed. by A. Fol – A. Stamanov, Sofia 2008, s. 112 (II.6). Źródło kopii: tamże, s. 109-110, fig. II.6.

[85] Anonim, *Portolan*. Źródło oryginału: Florencja, Biblioteca Nazionale Centrale, Portolano 16 (data powstania: ok. 1420; wielkość oryginału: 960 x 1343 mm). Źródło kopii: Б. Димитров, *България в средновековна та морска картография XIV-XVII век*, София 1984, fig. 14.

winietę Jerozolimy składają się tu trzy sekcje: 1) kolisty mur obronny z blankami, bramą i czterema otworami strzelniczymi rozmieszczonymi symetrycznie: po dwa z każdej strony bramy; 2) wewnątrz muru jest widoczna świątynia o dwuspadowym dachu, nad której wejściem umieszczono globus, między nim a otworem wejściowym znajduje się niewielka rozeta; 3) za świątynią po stronie północno-wschodniej widoczna jest górna partia dzwonnicy mająca dwa okna, nad którą narysowano otwartą galerię zaopatrzoną w blanki i korespondującą z murem otaczającym świątynię. Ponad nią wznosi się stożkowy dach zakończony globusem. W rezultacie Bazylika Grobu Pańskiego przypomina twierdzę. Autorem drugiego portolanu, datowanego na rok 1447, był Gabriel de Vallsecha (ok. 1408-ok. 1467)[86], pochodzący z rodziny żydowskich konwertytów i związany z majorkańską szkołą kartograficzną. Dwunawowa budowla sakralna ze strzelistą, o piramidalnym dachu wieżą po stronie wschodniej, pełniąca funkcję winiety Jerozolimy (tab. II/5), przypomina gotycką świątynię chrześcijańską, ale na jej dachach nie ma krzyży, które zastąpiono globusami. Uwagę widza zwraca nawa niższa, widoczna na pierwszym planie winiety. Przypomina ona (hipotetycznie) rodzaj monumentalnego narteksu w świątyniach bizantyńskich, który ma aż pięć wejść. Nad otworami wejściowymi znajdują się dwa poziomy rozet. Uwagę widza zwraca również smukła i wysoka dzwonnica. Wreszcie trzecia, a *de facto* szósta i ostatnia winieta Jerozolimy (tab. II/6), pochodzi z mapy morskiej, którą wykonał w roku 1462 Petrus

[86] Gabriel de Vallsecha, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge C 4607 (data powstania: 1447; wielkość oryginału: 590 x 940 mm). Inne „metryki" mapy: M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, s. 206-207; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 123 (II.9). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b59011877 (dostęp: 29 VII 2016).

Roselli (floruit: 1446-1489)[87], podobnie jak G. de Vallsecha potomek żydowskich konwertytów, działający w ramach szkoły kartograficznej z Majorki[88]. Winieta przypomina winietę anonima, narysowaną około roku 1420 (tab. II/4). Biegnący koliście mur obronny ma blanki oraz bramę. Tę ostatnią flankują okna rozmieszczone symetrycznie po jej obu stronach. Sama świątynia zdaje się mieć obok wejścia głównego po stronie zachodniej także wejście boczne od południa. Oba wejścia flankują po dwa okna. Nad głównymi drzwiami znajduje się rozeta. Wreszcie od północnego-wschodu do nawy przylega okrągła dzwonnica. Jej szersza, dolna część ma trzy okna. Część ta jest zakończona otwartą galerią, którą osłaniają blanki. Powyżej galerii dodano drugi, znacznie węższy okrągły segment z dwoma oknami. Forma dachu wieży jest trudna do określenia.

W porównaniu do winiet Jerozolimy przedstawiających Bazylikę Grobu Pańskiego na Wiktoryńskiej mapie ekumeny (ryc. 1 i tab. I/1), i Grób Chrystusa na Rotulusie z Vercelli (ryc. 2 oraz tab. I/2) oraz na mapie z Ebstorf (ryc. 3 i tab. I/3), późniejsze kontynuacje tego motywu w swej warstwie symbolicznej prezentują się nader skromnie. Trzeba jednak pamiętać, że winiety te (tab. II/1-6) wykonane między rokiem 1339 a 1462 reprezentują praktycznie jedną szkołę kartograficzną, to jest szkołę majorkańską. Z drugiej strony szkoła ta miała duży wpływ przede wszystkim na kształt portolanów Morza Śródziemnego, toteż powstałe tam winiety Jerozolimy można

[87] Petrus Roselli, *Portolan*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge C 5090 (data powstania: 1462; wielkość oryginału: 530 x 830 mm). Inne „metryki" mapy: M. de La Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, s. 207-208. Źródło kopii: D. Wigal, *Historische Seekarten. Entdeckungsfahrten zu Neuen Welten 1290-1699*, tłum. M. Goch, New York 2000, s. 43, fig. 17.

[88] Por. H. Winter, *Petrus Roselli*, „Imago Mundi" 9 (1952), s. 1-11 (szczególnie s. 1).

uznać za reprezentatywny dowód kontynuacji wcześniejszej tradycji graficznej. Jednak o ile owa wczesna tradycja charakteryzowała się daleko posuniętym indywidualizmem, o tyle jej kontynuację cechuje daleko posunięta standaryzacja, czyniąca z miniatury swoisty znak kartograficzny.

		
1. Angelino Dulcert, *Portolan* (1339)	2. Atlas Kataloński (ok. 1375)	3. Anonim, *Portolan* (ok. 1400)
		
4. Anonim, *Portolan* (ok. 1420)	5. Gabriel de Vallsecha, *Portolan* (1447)	6. Petrus Roselli, *Portolan* (1462)

Tab. II: Grób Pański i Bazylika Grobu Świętego na wybranych mapach

Kontynuacja drugiej linii tradycji graficznej, która wprowadziła rozróżnienie między Jerozolimą a Golgotą, także funkcjonowała w następnych stuleciach. Dla zilustrowania tego faktu, podobnie jak przy omawianiu kontynuacji pierwszej linii, i tutaj pomocne będą wybrane winiety Jerozolimy.

Będą to schematy miasta, które powstały między rokiem 1475 a 1674, na przestrzeni dwustu lat, co świadczy o dużej żywotności tego graficznego schematu.

Poniższa tabela (tab. III/1-12) ma na celu nie tylko ukazanie długiego trwania tego motywu, lecz także pewnych mutacji w jego obrębie. Pierwsza winieta z tej serii znajduje się na mapie Palestyny zamieszczonej w *Rudimentum novitiorum*, którą to pracę wydano w roku 1475 (tab. III/1)[89]. Winieta Jerozolimy figuruje w centrum mapy, będąc jednocześnie jej najokazalszym i najlepiej dopracowanym graficznie obrazem miasta. Miniatura nie ma nazwy. Jerozolima jest przedstawiona jako twierdza otoczona okręgiem potężnego muru obronnego, wykończonego blankami. W murze są dobrze widoczne otwory strzelnicze. Ta linia fortyfikacji posiada cztery rozmieszczone symetrycznie bramy, które są elementem wysokich baszt. Wewnątrz tej struktury są widoczne jeszcze dwa inne pierścienie murów, między którymi umieszczono zwartą miejską zabudowę. W centrum owej potrójnej koncentrycznej struktury obronnej jest budowla przypominająca łacińską świątynię. Pokrywa ją dwuspadowy dach. Do niej od wschodu przylega wysoka i smukła kwadratowa wieża, zakończona dachem stożkowym lub, co bardziej prawdopodobne, piramidalnym. Konstrukcja ta wydaje się być schematem Bazyliki Grobu Pańskiego. Natomiast przed południowo-zachodnią bramą, w pewnej odległości od murów Jerozolimy, widoczny jest krzyż z przybitym do niego Chrystusem oraz

[89] *Mapa Palestyny z „Rudimentum novitiorum"*. Źródło oryginału: Lubeka, Brandis, 1475, fol. 174v-175r (data powstania: 1475; wielkość oryginału 610 x 915). Źródło kopii: J. Goss, *KartenKunst*, s. 38, fig. 2.8. Szerzej na temat tej mapy, por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 1], s. 78; P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 285-286; L. Szaniawska, *Próba porównanie zawartości map drzeworytowych i miedziorytowych publikowanych w Europie do początku XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny" 46 (2014) nr 3, s. 283-296.

napis: „Caluaria". Brak krzyży dwóch łotrów. Ukrzyżowany patrzy, podobnie jak na winiecie Jerozolimy z mapy herefordzkiej, na zachód, a zatem Jego prawica jest skierowana ku północy.

Autorami drugiej winiety (tab. III/2) są Hanns Rüst (floruit: 1472-1497) i Hanns Sporer (floruit: 1487-1510)[90]. Jerozolima opatrzona legendą „Jerusalem" jest zlokalizowana w centrum mapy. Jest to największa winieta tej mapy. Miasto leży w cieniu wysokiej góry, znajdującej się po jego wschodniej stronie. Legenda umieszczona ponad nią informuje, że jest to Góra Oliwna. Jerozolima została przedstawiona jako ufortyfikowana twierdza. Winieta ma kształt nieregularny, jakby rysownik nie przywiązywał wielkiej wagi do estetyki tej miniatury. Do południowego krańca murów i baszty narożnej przylega bardzo wysoki krzyż, który wraz z tablicą zawierającą tytuł winy Chrystusa (por. J 19, 19) dorównuje wysokością wspomnianej górze. Tak oto Jerozolima jest zdominowana przez Górę Oliwną i Krzyż Chrystusa. Ukrzyżowany ma oblicze zwrócone na zachód, podobnie jak na mapie z Hereford (tab. I/4) i na mapie Palestyny zamieszczonej w *Rudimentum novitiorum* (tab. III/1). Krzyż ten, podobnie jak na wskazanych mapach oraz na mapie Ranulfa Higdena, nie jest flankowany przez krzyże dwóch złoczyńców. Taki stan rzeczy wydaje się wskazywać na to, że miniaturzysta chciał świadomie zwrócić uwagę widza na teologię krzyża, a nie na Golgotę jako taką. Można by również domniemywać, że owo graficzne przemilczenie sugeruje, iż rolę łotrów pełnią ludzie

[90] Hanns Rüst i Hanns Sporer, *Mapa świata*. Źródło oryginału: Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, PML 19921 (ChL 730) (data powstania: ok. 1480; średnica oryginału: 280 mm; wielkość folium: 400 x 285 mm). Źródło kopii: J. Goss, *KartenKunst*, s. 39, fig. 2.9. Na temat tej mapy, por. L. Bagrow, *Rüst's and Sporer's World Maps*, „Imago Mundi" 7 (1950), s. 32-36; K. Stopp, *The Relation between the Circular Map of Hans Rüst and Hans Sporer*, „Imago Mundi" 18 (1964), s. 18.

zasiedlający ekumenę po północnej i południowej stronie Krzyża Chrystusowego.

Następny ciekawy przykład graficznego oddzielenia Jerozolimy od Kalwarii przynosi kopia kroniki uniwersalnej, której autorem był Jean Mansel (ok. 1400-ok. 1475). Rzeczona kopia ma specyficzną mapę świata. W jej centrum zlokalizowano Jerozolimę (tab. III/3)[91], podpisaną legendą „Ierusalem". Miniatura miasta jest obrazem twierdzy zdominowanej przez sześć okrągłych wież o stożkowych dachach w kolorze błękitnym. Tylko pierwsza, niewielka baszta z lewej strony jest cała w kolorze szarym. W konsekwencji na niewyraźnych reprodukcjach obserwator może mieć wrażenie, że owych wież jest tylko pięć. Trzy quasi-centralnie umieszczone wieże są zakończone krzyżami, przy czym dwie z nich mają dobrze widoczny pod krzyżem globus. Do najwyższej z wież, znajdującej się za bramą miejską, przylega po lewej stronie budowla pokryta dwuspadowym, złotym dachem. Można odnieść wrażenie, że jest to nawa Bazyliki Grobu Świętego. Natomiast „Calvaire" zlokalizowano za miastem, po jego prawej, południowo-wschodniej stronie. Stoją tam trzy krzyże, z których środkowy krzyż, tzw. łaciński, dominuje nad dwoma innymi, rozmieszczonymi symetrycznie po jego obu stronach. Te dwa flankujące krzyże mają kształt krzyża św. Antoniego. Należy podkreślić, że wszystkie trzy krzyże są puste. Taka struktura Golgoty odbiega od dotychczas spotykanych „norm".

Inaczej prezentuje się winieta Jerozolimy narysowana na jednej ze stron kopii traktatu *La Sfera,* którego autorem był Gregorio Dati (15 IV 1362-17 IX 1435)[92]. Winieta nie znajduje

[91] Jean Mansel, *Mapa świata z „La fleur des histoires"*. Źródło oryginału: Bruxelles, Bibliothèque Royale de Belgique, Ms 9260, fol 11r. Tekst legend mapy: M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 289 (Appendice I). Źródło kopii: https://belgica.kbr.be/belgica/search.aspx# (dostęp: 25 III 2023).

[92] Gregorio Dati, *Mapa Palestyny z „La Sfera"*. Źródło oryginału: Nowy Jork, New York Public Library (Stephen A. Schwarzman Building), MssCol

się na mapie w ścisłym tego słowa znaczeniu, lecz jest marginalnym dodatkiem do fragmentu tekstu tego pisma (tab. III/4). Jerozolima to twierdza opasana murem obronnym, który wzmacniają baszty. Miasto posiada przynajmniej trzy bramy, z których najokazalej prezentuje się brama główna, zlokalizowana dokładnie naprzeciw oczu obserwatora. Brama ta jest częścią potężnej baszty. Nad nią są widoczne dwa duże otwory strzelnicze, a powyżej otwarta galeria otoczona niewysokim murem zaopatrzonym w blanki. Całość jest zamknięta stożkowym dachem, z globusem na szczycie. Za silnie ufortyfikowanym miastem jest widoczne wysokie wzgórze, na którym stoi pusty łaciński krzyż, a po obu jego stronach znajduje się symetrycznie rozdzielone słowo „Hierusalem". Golgocie towarzyszą niejako dwa elementy architektury miasta. Są to dwie wysokie wieże po prawej i po lewej stronie wzgórza. Wieża z lewej strony wydaje się kwadratowa, nakryta piramidalnym dachem z globusem na szczycie. Prawa wieża jest prawdopodobnie okrągła i ma liczne otwory okienne. Pod samym dachem widoczna jest galeria bez blank, a następnie piramidalny dach zakończony drzewcem podtrzymującym chorągiew. W rezultacie powstała ciekawa, być może symboliczna konfiguracja: pusty krzyż na Golgocie w centrum i dwie wieże po bokach, z których lewą wieńczy globus, a prawą chorągiew. Być może jest to aluzja do trzech religii (chrześcijaństwa, judaizmu i islamu), dla których miasto to ma duże znaczenie. Winieta nie ma barw, toteż trudno jest kontynuować jej interpretację. Należy dodać, że pusty, pojedynczy krzyż zdaje się wskazywać na to, że w XV

2557 MA 110, fol. 18v (data powstania: XV w.; wielkość folium: 265 x 185 mm). Źródło kopii: https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47da-e7b8-a3d9-e040-e0018064a 99 (dostęp: 14 III 2023). Warto nadmienić, że niemal taka sama winieta została narysowana w egzemplarzu „La Sfera", który znajduje się w: Nowy Jork, Pierpont Morgan Library, MS 721, fol. 21v. Jedna winieta ta jest słabiej dopracowana, a tym samym niewyraźna.

w. teologia krzyża – staurologia – przechodziła pewien etap zmian. Mianowicie grafika winiet powstałych na terenie Niemiec (tab. III/1-2) różni się od miniatur rysowanych we Francji (tab. III/3) i w Italii (tab. III/4).

Wiek XVI wydaje się utrwalać obraz krzyża bez ciała Chrystusa. Liczba krzyży Golgoty waha się między pojedynczym Krzyżem Chrystusa a trzema krzyżami wszystkich skazańców, przy czym wszystkie one są puste. Pierwszym przykładem niech będzie portolan Morza Śródziemnego, będący dziełem portugalskiego kartografa Lopo Homema (ok. 1497-ok. 1572). Portolan ten wchodził w skład tzw. Atlasu Millera z roku 1519[93]. Jako że jest to mapa morska, winieta Jerozolimy znajduje się na jej wschodnich krańcach (tab. III/5). Zachodni segment przedmiotowej winiety uległ częściowemu zatarciu, co nie przeszkadza odczytaniu graficznej koncepcji miniatury, nad którą na białej wstędze napisano „Hierusalem". Winieta jest zorientowana wzdłuż osi północ-południe. Front miasta jest zwrócony na południe. Patrząc od tej właśnie strony na pierwszym planie widać Jerozolimę, która przysłania podnóże Golgoty znajdującej się niejako za nią, po jej północnej stronie. Miasto Dawida posiada bramę flankowaną przez dwie potężne baszty. W pierścieniu murów obronnych widać jeszcze cztery inne tego typu wieże. Poza tym prawdopodobnie dwie następne uległy zatarciu. Wewnątrz miasta narysowano liczne budowle, a najokazalszą z nich jest potężny heksagon niemal w centrum winiety. Sześciobok ma pięć kondygnacji. Pierwszą z nich w większej części zasłania niższa zabudowa miejska. Wieńczy ją złocony dach pulpitowy, który stanowi rodzaj łącznika między pierwszym

[93] Lopo Homem, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge AA 640 (data powstania: ok. 1519; wielkość oryginału: 610 x 1180 mm). Inne „metryki" mapy: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 147 (II.17). Źródło kopii: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 143-144, fig. II.17.

heksagonem, a drugim, nieco mniejszym sześciobokiem. Ów drugi sześciobok ma dużą ilość wysokich, wąskich i strzelistych okien. I ten segment budowli ma złocony dach pulpitowy, który zwęża trzecią kondygnację. Tę stanowi przypuszczalnie baza kolumny. Baza ta jest jednocześnie podstawą pod drugą, nieco mniejszą podstawę kolumny. Na niej spoczywa niewielki fragment (być może złamanego) trzonu kolumny. Cała oparta na symetrii osiowej konstrukcja wznosi się do takiej wysokości, na jakiej na Golgocie znajduje się podstawa Krzyża Chrystusa. Krzyż przedłuża niejako wysokość heksagonu. Takie połączenie tych dwóch elementów każe traktować sześciobok jako symbol Starego Testamentu. Tezę tę wydaje się wzmacniać domniemanie, że na szczycie wspomnianego, ściętego trzonu kolumny wydają się siedzieć dwie, niestety, zatarte postacie. Jeśli faktycznie są to dwie osoby, to jedna jest odziana w złoty, druga w błękitny płaszcz. Być może należałoby je identyfikować z Mojżeszem (ojcem judaizmu) i Dawidem (pierwszym żydowskim królem Jerozolimy). Postaci opierają się o dolną część wysokiego drzewca. Na końcu obu tych żerdzi łopoczą dwa proporce – symbole minionej chwały. Górujący nad sześciobokiem Krzyż Chrystusa można uznać za symbol Nowego Testamentu. W konsekwencji Miasto Dawida leży niejako w cieniu Golgoty i wysokiego, pustego Krzyża. Innymi słowy, Jerozolima została zdominowane przez symbolikę Kalwarii. Zarówno samo wzgórze, jak i drzewo krzyża wydają się być koloru złotego. Na przecięciu belek krzyża widoczna jest aureola, co nie pozostawia wątpliwości, że chodzi o Krzyż Chrystusa. Ten jest zwrócony na południe, a zatem w stronę widza. L. Homem zadał sobie bez wątpienia wiele trudu, aby winieta Jerozolimy zarówno pod względem treści, jak i formy była najlepszą winietą na jego mapie i cel osiągnął. Z teologicznego punktu widzenia akcent został tu położony na relację między Starym a Nowym Testamentem. Należy jednakże zaznaczyć, iż część tej interpretacji

miniatury Jerozolimy jest tylko hipotezą, którą należy traktować bardzo ostrożnie.

Nieco inaczej przedstawia się grafika winiety Miasta Dawida na portolanie Morza Śródziemnego anonimowego autora, datowanym w przedziale lat 1530-1550 (tab. III/6)[94]. I ta winieta jest zorientowana wzdłuż osi północ-południe, co sprawia, że obserwator mapy widzi ją w całej okazałości. Na pierwszym planie z lewej strony narysowano Jerozolimę w formie miasta-twierdzy o silnych, wzmocnionych basztami murach obronnych, za którymi widać domy. Uwagę widza przykuwają dwa elementy: 1) wysoki, zielony gmach ze złotą kopułą dachu – prawdopodobnie muzułmańskie sanktuarium Kopuły na Skale; 2) rodzaj sztandaru, którego drzewce stanowi przedłużenie stożkowego lub piramidalnego dachu wieży stykającej się z Golgotą. Na czerwonym tle sztandaru widoczny jest czarny kielich, z którego wystaje biała hostia z greckim krzyżem. Przywodzi to na myśl słowa Chrystusa w Getsemani: „Ojcze mój, jeśli to możliwe, niech mnie ominie ten kielich!" (Mt 2, 26, 39; por. Mt 26, 42, 44; Mk 14, 35-36, 39; Łk 22, 42). Na północny wschód od obrazu miasta znajduje się wysokie zielone wzgórze Kalwarii. Jego kolor to symbol nadziei. Na nim stoi równie wysoki, górujący nad Jerozolimą pusty Krzyż – symbol Zmartwychwstania, nad którym w kartuszu wypisano tytuł winy Chrystusa „INRI" („Iesus Nazarenus Rex Iudeorum"), sformułowany przez Piłata (J 19, 19). Autor winiety starał się zatem podkreślić ostatni etap zbawczego dzieła Chrystusa: Getsemani, sąd Piłata, Ukrzyżowanie i Zmartwychwstanie.

Nieco inne rozłożenie akcentów jest widoczne na winiecie portolanu z anonimowego atlasu morskiego, datowanego

[94] Anonim, *Portolan wschodniej części Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Mediolan, Biblioteca Ambrosiana, S.P.II. 36, fols. 3v-4r (data powstania: 1530-1550; wielkość oryginału: 295 x 195 mm). Źródło kopii: Б. Димитров, *България в средновековна та морска картография*, fig. 35.

na rok 1575 (tab. III/7)[95]. Ufortyfikowane miasto o dwóch wieżach zakończonych stożkowym dachem znajduje się na szczycie wysokiej góry. Na prawym stoku tejże góry zlokalizowano trzy złote, puste krzyże, z których środkowy przewyższa swą wysokością miasto na wspomnianej górze. Jego wysokość powiększa dodatkowo wspomniany wyżej tzw. tytuł winy Jezusa, otoczony kartuszem i umieszczony na wsporniku nad Krzyżem Zbawiciela. Warto także podkreślić, że krzyże flankujące Krzyż Chrystusa nie stoją na tym samym poziomie gruntu. Krzyż po lewej stronie znajduje się znacznie niżej niż ten z prawej strony, który wydaje się niemal dotykać krańca prawej poprzecznej belki Krzyża Chrystusa. Jest prawdopodobne, że rysownik chciał w ten sposób podkreślić uprzywilejowane miejsce krzyża tzw. dobrego łotra (por. Mk 15, 27; Łk 23, 39-43)[96]. Winieta jest, jak i poprzednie schematy Jerozolimy i Golgoty na portolanach, orientowana na południe.

W roku 1581 wydrukowano dzieło protestanckiego teologa niemieckiego Heinricha Büntinga (1545-1606) *Itinerarium Scripturae Sacrae*, które doczekało się bardzo wielu edycji. Praca zawiera kilka map wykonanych techniką drzeworytniczą. Z punktu widzenia winiet Jerozolimy najważniejsza jest mapa o tytule „Die ganze Welt auf einem Kleeblatt" („Cały świat na jednym liściu koniczyny") (tab. III/8)[97]. Jerozolima znajduje się tutaj w centrum trójkontynentalnego świata: każdy kontynent mieści się na jednym z trzech liści koniczyny. Jest to potężnie ufortyfikowane miasto, zdominowane przez baszty i wieże. W centrum umocnień znajduje się duża

[95] Anonim, *„Atlas nautique du monde"*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Manuscrits, Français 9669, fol. 8v-9r (data powstania: 1575; wielkość oryginału: 300 x 195 mm). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ ark:/12148/btv1b55002477x/f11.item (dostęp: 29 VII 2020).

[96] Por. przyp. 57-58.

[97] Heinrich Bünting, *Itinerarium Sacrae Scripturae*, Helmstadt 1581, s. 4-5.

brama, a przed nią po lewej stronie zaznaczono niewysokie wzgórze. Na nim stoją trzy jednakowej wysokości łacińskie krzyże, na których nie ma skazańców. Jak widać, „Golgota Büntinga" różni się wyraźnie od „Golgoty Mansela" (tab. III/3) i „Golgoty z atlasu morskiego" (tab. III/7). H. Bünting akcentuje nie Kalwarię, lecz Niebieską Jerozolimę.

W roku 1590 powstał ogromny portolan w formie planisfery, którego autorem był bądź Pedro de Lemos, bądź Sebastião Lopez[98]. Portolan zawiera bardzo dużą, niezbyt skomplikowaną winietę Jerozolimy (tab. III/9). Choć napis brzmi „Ierusalem", to jednak sama winieta przedstawia wyłącznie zielone, symbolizujące nadzieję wzgórze Golgoty. Znajdują się na nim trzy krzyże. Największy z nich stoi w środku. Ma on dodatkowo czterodzielną rozetę na przecięciu ramion oraz trzy wystające gwoździe, wskazujące miejsca ran. Cały schemat Golgoty, zgodnie z logiką portolanów, jest zorientowany na południe.

Porównując winiety Jerozolimy na mapach tworzonych w końcu XIII oraz w wieku XIV i częściowo XV (tab. I/4-5 i tab. III/1-2) z tymi, które rysowano w końcu wieku XV i w wieku XVI (tab. III/3-9) łatwo dostrzec podstawową różnicę, polegającą na wprowadzeniu motywu pustego krzyża na Golgocie. Ponadto obok pustego Krzyża Chrystusa pojawiają się puste krzyże dwóch złoczyńców. Zdarza się, że podobnie jak było to na winiecie z Hereford (tab. I/4), Golgota dominuje nad schematem Jerozolimy (tab. III/2. 4-7. 9). Miasto Dawida nie było już wówczas od dawna częścią świata chrześcijańskiego. Należało więc przesunąć akcent z Jerozolimy na najważniejsze wydarzenia w dziejach religii Chrystusowej

[98] Pedro de Lemos lub Sebastião Lopez, *Planisfera*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Ge S.H. Archives nr 38 (data powstania: 1590; wielkość oryginału: 1140 x 2180 mm). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55007071f/f1.item (dostęp: 31 VII 2020).

– śmierć i zmartwychwstanie Jezusa, symbolizowane przez Kalwarię i pusty Krzyż. Teologia krzyża znalazła się zdecydowanie w centrum refleksji teologicznej, usuwając niejako na drugi plan motyw Grobu Pańskiego w grafice winiet Jerozolimy. Być może uznano, że odniesienie do Grobu Chrystusa jest odniesieniem do rzeczywistości nazbyt materialnej, podczas gdy pusty Krzyż Chrystusa odsyłał do głębszej rzeczywistości duchowej, lepiej eksponując istotę Jego męki z zmartwychwstania.

Wiek XVII zdaje się pogłębiać ten sposób rysowania winiet Jerozolimy. Wystarczy spojrzeć na portolan z roku 1635, którego autorem jest Salvatore Oliva (tab. III/10)[99]. Tutaj zielone wzgórze kalwaryjskie jest zdominowane przez centralnie położony, masywny Krzyż Chrystusa. Po obu jego stronach dodano po, zaledwie zarysowanym, krzyżu każdego z łotrów. François Ollive zaproponował natomiast na swoim portolanie o wiele bardziej złożoną winietę Jerozolimy (tab. III/11)[100]. Jest to faktycznie tryptyk graficzny. Jego środkowym elementem jest schemat Jerozolimy, pod którym widnieje napis „Ierusalem". Miasto ma mury obronne wzmocnione licznymi basztami. W murach od strony widza, czyli od południa, zaznaczono siedem bram. Wewnątrz widać domy z czerwonymi dachami. Narożna baszta zachodnia zakończona stożkowym, także czerwonym dachem z globusem na szczycie, ma dodatkowo drzewce „wyrastające" z globusa. Do niego została przypięta błękitna, prostokątna chorągiew z czarno-szarym

[99] Salvatore Oliva, *Portolan wschodniej części Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge D 7891 (data powstania: 1635; wielkość oryginału: 460 x 570 mm). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b55002618n/f1.item (dostęp: 30 VII 2020).

[100] François Ollive, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge A-850 (data powstania: 1662; wielkość oryginału: 1170 x 1950 mm). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5906266z/f1.item (dostęp: 23 VII 2022).

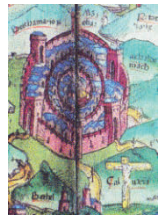
greckim krzyżem laskowym w środku. Z kolei na narożnej baszcie wschodniej, której stożkowy dach także ma globus, umieszczono czerwoną chorągiew z czarnym i odwróconym ku górze półksiężycem. I tak miasto otrzymało „znaki rozpoznawcze" chrześcijaństwa i islamu. Tymczasem na północny wschód od Jerozolimy narysowano bardzo wysokie wzgórze o trzech wierzchołkach, podpisane zwrotem „Mte Carvere", na których zlokalizowano trzy, wyższe od owego wzgórza, krzyże. Na środkowym, najwyższym wierzchołku znajduje się najwyższy krzyż. Dwa niższe wierzchołki zajmują odpowiednio niższe krucyfiksy złoczyńców. Krzyż Chrystusa jest opatrzony tytułem Jego winy: „INRI", umieszczonym w kartuszu przymocowanym do wspornika nad pionową belką krzyża, co zwiększa jego wysokość. Trzeba podkreślić, że Golgota niemal przytłacza swą wielkością Jerozolimę. Wreszcie po południowo-zachodniej stronie miasta narysowano Chrystusa, pod nim dodano napis „Ecce Homo" (J 19, 5). Słowa te miał wypowiedzieć Piłat wydając Chrystusa na ukrzyżowanie. Scena przedstawia poranionego na całym ciele Zbawiciela. Rany mają kształt kropel krwi. Na głowie jest zielona koron cierniowa. Wokół głowy Chrystusa narysowano złoty, promieniujący jak Słońce kolisty nimb. Zbawiciel trzyma w skrępowanych w nadgarstkach dłoniach zieloną palmę męczeństwa. Ubrany jest tylko w przepaskę biodrową. Siedzi na fragmencie muru (Grobu?), na którym są także widoczne ślady krwi. Tryptyk tworzący winietę jest w gruncie rzeczy rodzajem graficznej katechezy o śmierci i zmartwychwstaniu. Ostatnia prezentowana tu XVII-wieczna winieta (tab. III/12) jest fragmentem mapy morskiej, wykonanej przez Jean-François Roussin w roku 1674[101]. Znajduje się ona

[101] Jean-François Roussin, *Portolan Morza Śródziemnego*. Źródło oryginału: Paryż, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Ge S.H. Archives nr 44 (data powstania: 1674; wielkość oryginału: 800 x 1425 mm). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5906253b/f1.item (dostęp: 30 VIII 2023).

w prawym, dolnym rogu mapy i składa z dwóch segmentów: schematu miasta i schematu Golgoty. Pod tą całością umieszczono napis „Hierusalem". Miasto jest silnie ufortyfikowane. W obrębie murów są widoczne czerwone dachy budowli. Ponadto dwie z nich mają kolor niebieski. Uwagę widza może dodatkowo przyciągnąć znajdująca się po zachodniej stronie Jerozolimy wysoka, dwustopniowa wieża nakryta stożkowym dachem. Na północny wschód od winiety miasta, niejako z tyłu, jest wysokie wzgórze, czy wręcz góra, całkowicie dominująca nad Jerozolimą. Góra nie posiada legendy, lecz trzy jej wierzchołki z trzema krzyżami wskazują jednoznacznie, że jest to właśnie Golgota. Na środkowym, górującym nad dwoma pozostałymi, wierzchołku stoi najwyższy z owych trzech krzyży. Jest to łaciński krzyż koniczynolistny, zwany także krzyżem trójlistnym lub krzyżem Łazarza. Dwa niższe wierzchołki po bokach zajmują dwa jednakowej wielkości mniejsze krzyże tego samego typu. Warto zwrócić uwagę na to, że belka poprzeczna, to jest patibulum prawego krzyża, jest pochylona ukośnie od prawa do lewa: zatem lewy kraniec składa niejako hołd Krzyżowi Chrystusa. Podobnie krzyż stojący po lewej stronie ma belkę poprzeczną zwróconą ukośnie od lewa do prawa. W konsekwencji prawy koniec patibulum obrazuje ten sam znak hołdu. Wszystkie krzyże są puste i wydają się być koloru złotego.

Przykłady XVII-wiecznych winiet Jerozolimy na portolanach (tab. III/10-12) wskazują, że Golgota z trzema pustymi krzyżami zdominowała schemat Jerozolimy jako takiej. Jest to zapewne wyraz ewolucji samej staurologii w różnych regionach Europy na przestrzeni kilku stuleci. Teologia krzyża, która znalazła swe odbicie nawet na mapach morskich, musiała być tym segmentem teologii chrześcijańskiej, który dominował zarówno w wierze, jak i w nauce Kościoła. Spotykał się z nim każdy wyznawca Chrystusa. Miał on przecież już od wczesnego dzieciństwa kontakt z krucyfiksem, czy to

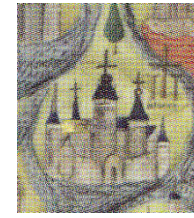
wiszącym na ścianie w domu, czy w świątyni. Krzyż był zawsze podstawowym, materialnym i duchowym elementem kultury chrześcijańskiej. Toteż mapy, na których się pojawiał, nie były czymś nadzwyczajnym. Z kolei mapy morskie, głównie te służące nie do codziennego użytku, lecz mające charakter „kolekcjonerski", zwracały uwagę na winietę Jerozolimy głównie, jak się wydaje, z dwóch powodów: 1) był to swego rodzaju podpis chrześcijańskiego kartografa; 2) był to jednocześnie wyraz duchowego i symbolicznego wsparcia dla żeglarzy, narażających życie pośród morskiego bezkresu, będącego synonimem zła. Nie należy przy tym zapominać, że niniejsze analizy opierają się na niewielkim wycinku kartograficznej spuścizny minionych stuleci. Z definicji jest to więc spojrzenie subiektywne i wybiórcze. Na obronę prezentowanych analiz i formułowanych na ich podstawie wniosków trzeba stwierdzić, że wyboru tego dokonano na bazie znacznie szerszego materiału porównawczego. Tą drogą starano się złagodzić subiektywizm dokonywanych wyborów i wypływających z nich konkluzji.

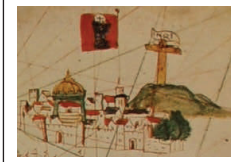
1. *Mapa Palestyny* z „*Rudimentum novitiorum*" (ok. 1475)

2. Hanns Rüst i Hanns Sporer, *Mapa świata* (ok. 1480)

3. Jean Mansel, *Mapa świata* z „*La fleur des histoires*" (2 poł. XV w.)

		
4. Gregorio Dati, *Mapa Palestyny* z *„La Sfera"* (XV w.)	5. Lopo Homem, *Portolan M. Śródziemnego* (ok. 1519)	6. Anonim, *Portolan M. Śródziemnego* (1530-1550)
		
7. Anonim, *„Atlas nautique du monde"* (1575)	8. Heinrich Bünting, *Mapa „Die ganze Welt auf einem Kleeblatt"* (1581)	9. Pedro de Lemos lub Sebastião Lopez, *Planisfera* (1590)
		
10. Salvatore Oliva, *Mapa M. Śródziemnego* (1635)	11. François Ollive, *Portolan* (1662)	12. Jean-François Roussin, *Mapa M. Śródziemnego* (1674)

Tab. III: Golgota na wybranych winietach map renesansowych i nowożytnych

Winieta Jerozolimy miała w omawianym okresie jeszcze jeden ciekawy kierunek swego rozwoju, toteż warto nieco rozszerzyć niniejsze pole badawcze. Chodzi o to, że średniowieczne winiety Miasta Dawida zawierały zwykle, jak starano się to wyżej ukazać, jeden, i to bardzo konkretny detal. W następnym okresie kartografowie i rysownicy winiet zaczęli zwiększać ilość owych detali na poszczególnych schematach. Winieta Jerozolimy stawała się stopniowo nie tyle symbolem centrum, co swego rodzaju widokiem miasta. Dlatego też wypada poświęcić nieco uwagi wybranym winietom Jerozolimy w tej właśnie formie. Już na analizowanych wyżej winietach można było dostrzec wyraźnie tę tendencję (por. tab. III/4-6. 8. 11-12). Jednakże schemat Jerozolimy jest tam tylko swoistym tłem dla Golgoty. Tutaj zaś schemat miasta funkcjonuje samodzielnie. Warto przynajmniej naszkicować to zagadnienie, gdyż może to wskazać kierunek osobnych badań nad grafiką tej winiety. Podstawową cechą przedmiotowych winiet Jerozolimy jest to, że nie mają one ani jednoznacznie zaznaczonego Grobu Chrystusa, ani Golgoty. Jedynie są podpisane nazwą miasta.

Bardzo reprezentatywne wydają się cztery wyobrażenia Miasta Dawida, które zostaną scharakteryzowane w porządku chronologicznym. Pierwszą tego typu winietą jest schemat Jerozolimy na mapie świata, której autorem był Andreas Walsperger (tab. IV/1)[102]. Kartograf ten urodził się około roku 1415. Był mnichem benedyktyńskim w klasztorze św. Piotra w Salzburgu. Opuścił klasztor w roku 1442 i przeniósł się do

[102] Andreas Walsperger, *Mappa mundi*. Źródło oryginału: Watykan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Pal. Lat. 1362b (data powstania: 1448; średnica oryginału: 425 mm). Inne „metryki" mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 212 (52, 10); A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae*, s. XXV (nr 80) i 145-147; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 70 (I.11); P. Kochanek, *Winiety metropolii Pentarchii*, s. 282 i przyp. 240; tenże, *Wpływ starożytnej schematyzacji*, s. 361.

Konstancji. Wiadomo, że tam wykonał swą mapę w 1448 r. Dalsze jego losy i data śmierci nie są znane. Tak zwana mapa Walspergera, odkryta w roku 1890 przez Konrada Kretschmera (28 VII 1864-11 XI 1945), doczekała się kilku wydań wpisanych w nią legend[103]. Względnie często jest ona brana na warsztat przez historyków kartografii, dlatego istnieje sporo jej reprodukcji barwnych[104] i czarno-białych[105]. Z tego zbioru reprodukcji pochodzi poniższa kopia winiety Jerozolimy[106]. Mapa jest reprodukowana w internecie. Dzieło A. Walspergera jest orientowane na południe. Winieta Jerozolimy („Jerusalem") znajduje się niemal w jej centrum. Przedstawia ona otoczone blankowanym murem obronnym miasto. W murze można dostrzec dwie bramy. Na pierwszym planie za murem widać kilka stosunkowo niskich domów z dwuspadowymi dachami. Po ich prawej stronie znajduje się wysoka okrągła wieża, w wyższych partiach przecięta galerią.

[103] Tekst legendy mapy A. Walspergera: K. Kretschmer, *Eine neue Weltkarte der vatikanischen Bibliothek*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin" 26 (1891) nr 5, s. 371-406; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III. Heft, s. 147-148; I. Hallberg, *L'Extrème Orient* (nazwy geograficzne są tutaj cytowane w porządku alfabetycznym). Fragmenty legend mapy: M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, s. 212-214 (52, 10).

[104] Kolorowe kopie mapy, por. K. Kretschmer, *Eine neue Weltkarte*, tab. 10; Б. Димитров, *България в средновековна та морска картография*, fig. 22; *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 67 (I.11); A.-D. von den Brincken, *Studien zur Universalkartographie*, tab. 65; A. Scafi, *Maps of Paradise*, s. 90, fig. 55; R. Barth, *Die Vermessung der Erde. Die Geshcichte der Kartographie von der Papyrusrolle bis zum GPS*, Köln 2015, s. 51.

[105] Czarno-białe kopie mapy, por. D.B. Durand, *The Vienna-Klosterneuburg Map Corpus on the Fifteenth Century. A Study in the Transition from Medieval to Modern Science*, Leiden 1952, tab. XV; M. Destombes, *Mappemondes A.D. 1200-1500*, fig. XXXI (planche FF); I. Kupčík, *Alte Landkarten. Von der Antike bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*, tłum. A. Urbanová, Praha 1980, s. 33, fig. 11; M. Hoogvliet, *Pictura et scriptura*, s. 374, ryc. 18.

[106] Niniejsza kopia winiety Jerozolimy (tab. IV/1) pochodzi z: *Atlas. The Bulgarian Lands*, s. 67, fig. I.11.

Ponad nią umieszczono drugi, znacznie krótszy „bęben" zakończony stożkowym dachem, zwieńczonym czerwoną kulą globusa. Za tym pierwszoplanowym ciągiem budowli są widoczne budowle drugiego planu. Jest to *de facto* potężny kompleks architektoniczny. Składa się on z najwyższej wieży winiety po prawej stronie oraz z nawy kościelnej, przylegającej do niej od strony lewej i nakrytej dwuspadowym dachem. Do nawy tej przylegają trzy kaplice pokryte dachami półokrągłymi. Zarówno nawa jak i kaplice górują nad domami pierwszego planu. Szczególną konstrukcję ma wspomniana najwyższa wieża tego schematu Jerozolimy. Jest ona okrągła. Jej dolny segment ma dwa niewielkie okna oraz dach pulpitowy, który zmniejsza średnicę drugiego, wyższego „bębna" wieży, w którym zaznaczono jeden otwór okienny. Segment ten jest zakończony dachem pulpitowym, który zmniejsza średnicę trzeciego, najkrótszego „bębna" wieży, mającego również jedno okno. Nad nim znajduje się szersza od niego galeria z dobrze widocznym krenelażem. Sam dach wieży jest bardzo słabo widoczny, co sprawia wrażenie, że z przedmiotowej galerii wyrasta centralnie zlokalizowana czerwona kula globusa. Rzeczone czerwone kule na szczytach obu wież winiety nie są dziełem przypadku. Tak oto bowiem twórca mapy wyjaśnił pod swym dziełem kwestię zastosowanych przez siebie barw: „Terra etenim est alba, maria viridis coloris, flumina dulcia lasurri, montes varii item. Rubra puncta sunt christianorum ciuitates, nigra uero infidelium in terra marique existentium"[107]. Miasta zaznaczone czerwonymi punktami to

[107] Tekst podany za K. Kretschmerem (*Eine neue Weltkarte*, s. 376-377). Por. A.-D. von den Brincken, *Die Ausbildung konventioneller Zeichen und Farbgebungen in der Universalkartographie des Mittelalters*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde" 16 (1970), s. 336 (= taż, *Studien zur Universalkartographie*, s. 122). Badaczka ta podała nieco inną lekcję: „Terra enim est alba, maria viridis coloris, flumina dulcia lassuri, montes varii, item rubra puncta sunt christianorum civitates, nigra vero infide-

zatem miasta chrześcijańskie, zaś czarne punkty oznaczają miasta niewiernych. Jerozolimę uważał A. Walsperger za miasto chrześcijańskie, bez względu na to, że w tym okresie władali nią wyznawcy islamu. Wychodząc z tej przesłanki można by dojść do wniosku, że ów kompleks drugiego planu jest graficzną aluzją do Bazyliki Grobu Pańskiego. Winieta nie zawiera żadnej jednoznacznej wskazówki, która pozwoliłaby wzmocnić prawdopodobieństwo tej hipotezy. Należy dodać, że ani jedna budowla tej winiety nie ma krzyża, co jeszcze utrudnia weryfikację powyższej hipotezy.

Druga winieta Jerozolimy (tab. IV/2) znajduje się na mapie żeglarskiej, którą wykonał XV-wieczny genueński kartograf Albino de Canepa w roku 1489[108]. Podpis pod schematem brzmi: „Hierusalem". Jest to jedna ze skromniejszych winiet na tej dużych rozmiarów mapie morskiej. Philipp Billion tak scharakteryzował ten schemat: „Hier ist der Komplex der Grabeskirche durch einen achteckigen Vierungsturm auf dem Hauptschiff einer Kirche angedeutet und somit der Versuch unternommen worden, den Zentralbaucharakter der Rotunde und den basilikalen Charakter des Kreuzfahrerbaus zu vereinen, ohne jedoch genaue Kenntnisse der Verhältnisse vor Ort zu haben"[109]. Jest faktem, że winieta przypomina dwa analizowane już wyżej graficzne wyobrażenia Jerozolimy: tab. II/4 i 6. Jednak pod winietą Albino de Canepy nie ma napisu świadczącego o tym, że jest to Bazylika Grobu

lium in terra marique existentium…"

[108] Albino de Canepa, *Portolan*. Źródło oryginału: Minneapolis, University of Minnesota, James Ford Bell Library, B1489 mCa (data powstania: 1489; wielkość oryginału: 1200 x 800 mm). Źródło kopii: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Chart_of_Albino_de_Canepa (dostęp: 23 III 2023). Kolorowa kopia mapy w literaturze polskojęzycznej, por. E. Brooke-Hitching, *Atlas lądów niebyłych. Największe mity, zmyślenia* i *pomyłki kartografów*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2017, s. 19.

[109] Ph. Billion, *Graphische Zeichenauf mittelalterlichen Portolankarten. Ursprünge, Produktion und Rezeption bis 1440*, s. 111.

Pańskiego. Podpis odnosi się do miasta, a nie do jego konkretnego elementu. Nie jest to wszakże argument rozstrzygający, jako że faktycznie winieta przypomina dużą, gotycką świątynię, otoczoną prostokątnym blankowanym murem obronnym, w którym zaznaczono aż siedem bram. Jeśli przyjąć, że druga, zasłonięta połowa fortyfikacji, powinna mieć również siedem bram, łącznie daje to liczbę czternastu otworów bramnych. Być może jest to aluzja do siedmiu stacji drogi krzyżowej, która stopniowo osiągnęła liczbę czternastu. Sama bazylika ma wejście od zachodu. Nad nim znajduje się rozeta, a powyżej niej grecki krzyż laskowy. Świątynia ma trzy nawy. Widoczna na miniaturze nawa boczna nakryta dachem pulpitowym jest wyraźnie niższa od nawy głównej i ma cztery pary podwójnych okien, zwanych biforami. Nawa główna ma dach dwuspadowy i sześć par bifor. Po wschodniej stronie nawy głównej widać prezbiterium z dwoma triforami, zakończone krenelażem i dwuspadowym dachem. Wszystkie dachy są czerwone. Nawa główna posiada oktogonalną wieżę, zwieńczoną dachem stożkowym, która wydaje się zastępować kopułę. Po stronie północno-wschodniej jest widoczna kwadratowa, podzielona na sekcje dzwonnica. Każda sekcja ma okna. Dach dzwonnicy jest specyficzny: na szczycie wieży znajdują się cztery narożne wieżyczki. Generalnie zatem winieta sprowadza się do wielkiej budowli sakralnej. Ta zaś odsyła do schematu Bazyliki Grobu Chrystusa. Warto zauważyć, że winieta oprócz wspomnianego, niewielkiego krzyża greckiego nad wejściem, który na reprodukcjach jest ledwo dostrzegalny, nie zawiera innych, bardziej wyeksponowanych znaków krzyża. Z drugiej strony można by twierdzić, że już sam kształt budowli odsyła do najważniejszej świątyni chrześcijańskiej Jerozolimy, w związku z czym rysownik nie musiał dodawać innych symboli.

Inaczej przedstawia się grafika winiety Jerozolimy na tzw. Planisferze Cantiniego, pochodzącej z roku 1502 (tab.

IV/3)[110]. Alberto Cantino nie był autorem tego portolanu. Ta ogromna mapa morska jest dziełem anonimowego kartografa portugalskiego. A. Cantino był agentem księcia Ferrary, który przemycił ją z Portugalii do Włoch. Ponieważ mapa budzi spore zainteresowanie badaczy, w literaturze fachowej funkcjonuje wiele jej barwnych kopii[111]. W polskiej bibliografii istnieje bodajże tylko jedna czarno-biała reprodukcja[112]. Winieta Jerozolimy znajduje się niemal w centrum portolanu, a jej duże rozmiary sprawiają, że przykuwa wzrok każdego obserwatora. Miasto wyrasta tu z zielonego podłoża, pod którym umieszczono napis „Hierusalem". Winieta to biała twierdza. Jej front stanowi mur obronny wykończony siedmioma blankami, który flankują dwie solidne, okrągłe baszty. W krenelażu widać otwory strzelnicze. Na środku muru znajduje się zamknięta, dwuskrzydłowa brama. Do zewnętrznej strony umocnień przylegają kępy krzaków. Wieże flankujące składają się z pięciu segmentów nakrytych stożkowym dachem. Segmenty są białe. Ponieważ lewa baszta została zarysowana dokładniej niż prawa, dlatego od niej należy zacząć opis. Jej najniższy segment ma dwie bifory. Następny, tej samej wielkości, ma takie same okna. Trzecia

[110] *Planisfera Alberto Cantino*. Źródło oryginału: Modena, Biblioteca Estense (data powstania: 1502; wielkość oryginału: 1050 x 2200 mm). Źródło kopii: M. de la Roncière, M. Mollat du Jourdin, *Portolane*, fig. 25.

[111] Kolorowe kopie mapy, por. O. Dreyer-Eimbcke, *Die Entdeckung der Erde. Geschichte und Geschichten des kartographischen Abenteuers*, Frankfurt am Main 1988, s. 102-103; J. Goss, *KartenKunst*, s. 64, fig. 3.8; D. Wigal, *Historische Seekarten*, s. 62-63, fig. 25; *Atlas historique du Golfe Persique (XVIe--XVIIIe siècles)*, éd. par D. Couto, J.-L. Bacqué-Grammont & M. Taleghani, coord. par Z. Biedermann, avec des contributions de P. Gautier Dalché & E. Brancaforte, Terrarum Orbis 6, Turnhout 2006, s. 74 i 76-77; U. Schneider, *Die Macht der Karten. Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute*, Darmstadt 20123, s. 98-99, fig. 58; R. Barth, *Die Vermessung der Erde*, s. 118-119; M.T. Nurminen, *Die Welt in Karten*, s. 154-155.

[112] Por. K. Zalewska-Lorkiewicz, *Ilustrowane mappae mundi*, [t. 2], tab. XIV.

kondygnacja jest oświetlana przez trzy podwójne okna. Nad nią jest widoczny dodatkowy poziom zakończony galerią z blankami. Nad tym dodatkowym lub, jak kto woli, czwartym piętrem narysowano piąty segment, o kształcie węższego bębna z czterema małymi oknami. Piętro to zamykają blanki i kryje brązowawy, stożkowy dach. Dach wieńczy kula globusa, z której „wyrasta" drzewce z czerwoną chorągwią. Z kolei prawa wieża, bardzo podobna do lewej, została narysowana dość niestarannie. Jej niebieski, stożkowy dach domyka kula globusa i drzewce z takąż czerwoną chorągwią. Chorągiew ta mieściła w sobie dodatkowy, zatarty dziś detal. Na prawo od tej wieży widoczny jest boczny mur obronny, zakończony krenelażem, w nim zaznaczone trzy otwory strzeleckie. Wewnątrz fortyfikacji umieszczono trzy masywne budowle. Pierwsza od lewej to nawa kościelna, z monumentalnym wejściem od zachodu, nad którym narysowano dość słabo widoczny krzyż. Krzyż otaczają rozmieszczone symetrycznie trzy rozety. Czwarta jest widoczna po prawej stronie wejścia. Można się domyślać, że taka sama dekoracja znajduje się po lewej, niewidocznej stronie drzwi wejściowych. Fronton posiada schodkową attykę. Nawa jest oświetlana z prawej strony przez trzy pary podwójnych okien. Nad nimi pod samym dachem są cztery dodatkowe otwory okienne. Czerwony dach ma wyraźnie zaznaczone dachówki. Na środku dachu znajduje się duża, złotawa kopuła wspierająca się na wysokim, seksagonalnym bądź oktogonalnym tamburze. Tambur ma dwa poziomy, a na każdym z nich widoczne są trzy okna. Na szczycie kopuły umieszczono podwójną kulę, z której „wyrasta" drzewce z czerwoną chorągwią. Za ową nawą jest widoczna wysoka wieża: najwyższa wieża tej winiety. Ma ona pięć poziomów. Pierwszy z nich jest częściowo zasłonięty murem obronnym oraz omówioną dopiero co nawą, stąd widoczna jest tylko jedna bifora. Drugi jest tej samej średnicy i od strony obserwatora ma dwie bifory.

Poziom trzeci ma tę samą średnicę, ale jest niższy o połowę od drugiego „bębna". Ma on trzy słabo widoczne podwójne okna, nad którymi znajduje się krenelaż. Czwarty poziom, wyższy od trzeciego, ma mniejszą średnicę; jest zaopatrzony w dwie bifory i krenelaż. Wreszcie piąty poziom ma jeszcze mniejszą średnicę, a jego wysokość jest podobna do trzeciego poziomu. Okna nie są widoczne, co może być efektem zatarcia. Ostatnim elementem rzeczonej wieży jest niebieski, stożkowy dach z kulą globusa na szczycie, której przedłużeniem jest maszt. Na nim powiewa biała chorągiew z czerwonym greckim krzyżem. Po prawej stronie wieży stoi kolejna biała budowla, również o kształcie nawy kościelnej. Po stronie zachodniej jest widoczne jej jedno, wysoko umieszczone, okno. Jej dwuspadowy dach charakteryzuje się zarysowanymi wyraźnie czerwonymi dachówkami. Przed tych gmachem zaznaczono fragment wysokiego muru obronnego, zakończonego blankami. Schemat wewnętrznych struktur winiety sugeruje, że chodzi o Bazylikę Grobu Pańskiego. Sugestię tę wzmacnia chorągiew z krzyżem widoczna na kopule świątyni.

Ostatnia z prezentowanych winiet Jerozolimy (tab. IV/4) pochodzi z portolanu, który wchodzi w skład *Atlas nautique du monde*, pochodzącego z 1583 r. Jego twórcą był włoski kartograf Joan Martines (floruit: 1556-1590)[113], autor kilku atlasów. Prawdopodobnie pochodził on z rodziny żydowskich konwertytów. Mapa morska, o której mowa, ma winiety wykonane według pewnego klucza. Przypominają one znaki topograficzne na późniejszych mapach. Winieta Jerozolimy posiada trzy plany. Na pierwszym znajdują się trzy bastiony

[113] Joan Martines, *Portolan z „Atlas nautique du monde"* [to siódma, ostatnia mapa tego atlasu]. Źródło oryginału: Paris, Bibliothèque Nationale, Cartes et Plans, Rés Ge DD 682 (data powstania: 1583; wielkość karty oryginału: 405 x 590 mm). Źródło kopii: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b5901113x/f16.item (dostęp: 31 VII 2022).

z bramami, przy czym prawy z nich ma aż dwie bramy. Każdy z bastionów ma krenelaż. Między nimi umieszczono dwa odcinki muru obronnego, zakończone również blankami. Dodatkowo każdy odcinek murów ma po cztery otwory strzelnicze, rozmieszczone parami. Ta sekcja winiety została narysowana zgodnie z zasadą symetrii. Drugi plan to dwie budowle wewnątrz fortyfikacji, przypominające nawy kościelne. Obie mają okrągłe okna w szczytach po stronie wschodniej, a pod nimi po dwa małe okna. Otwory okienne znajdują się także w ścianie bocznej. Ich dachy są dwuspadowe, przy czym budowla widoczna po stronie zachodniej ma dach kryty czerwoną, dość wyraźnie zaznaczoną dachówką. Na trzecim planie narysowano pięć wysokich wież rozmieszczonych symetrycznie. Każda ma pod dachem krenelaż. Dachy mają kształty ostrych stożków. Najwyższa, środkowa wieża ma na szczycie dachu rodzaj masztu, który podtrzymuje chorągiew. Tutaj na pierwotnie złotym, jak się wydaje, tle widnieje czerwony krzyż jerozolimski (grecki krzyż laskowy z małymi krzyżami greckimi między ramionami krzyża laskowego – symbol pięciu ran Chrystusa). Drzewce jest zakończone czerwoną kulą. W efekcie winieta Jerozolimy została scharakteryzowana jako miasto męki Chrystusa.

Przedstawione wyżej winiety, choć mają znamiona analizowanych wcześniej winiet z Bazyliką Grobu Chrystusa (tab. I/1; tab. II/1-6), różnią się w zasadniczych punktach swej grafiki. Sam zarys bazyliki z wyjątkiem jednej winiety (tab. IV/2) nie jest tak oczywisty. Również znak krzyża bądź nie istnieje (tab. IV/1), bądź jest słabo widoczny (tab. IV/2). Natomiast w dwóch pozostałych przypadkach znak ten został przeniesiony z budowli na chorągiew (tab. IV/3-4). W konsekwencji nie jest łatwo rozpoznać na rzeczonych winietach ich głęboki w gruncie rzeczy aspekt chrystologiczny. Na pierwszy rzut oka ginie on, przytłoczony różnorodnymi elementami architektonicznymi winiety. One skupiają na sobie uwagę

obserwatora, nie odsyłając do najważniejszej rzeczywistości, do której jako graficzne medium powinny odsyłać niemal automatycznie. Zatem patrząc na winiety Jerozolimy należy pamiętać o istnieniu tego typu graficznych schematów.

<table>
<tr><td> </td><td> </td></tr>
<tr><td>1. Andreas Walsperger, Mapa świata (1448)</td><td>2. Albino de Canepa, Portolan (1489)</td></tr>
<tr><td> </td><td> </td></tr>
<tr><td>3. Planisfera Alberto Cantino (1502)</td><td>4. Joan Martines, Portolan z „ Atlas nautique du monde” (1583)</td></tr>
</table>

Tab. IV: Wybrane winiety w formie wedut Jerozolimy

*

Niniejszy artykuł przedstawił pewien fragment źródeł kartograficznych, dotyczących chrystologicznych elementów winiet Jerozolimy. Przeanalizowano 26 map, które powstały *grosso modo* między rokiem 1100 a 1674, a zatem na przestrzeni

około 570 lat. Na tej podstawie stwierdzono, że na winietach Miasta Dawida wykonywanych przez kartografów chrześcijańskich i konwertytów żydowskich dominowały dwa nowotestamentalne motywy: Grób Chrystusa oraz Golgota. Motyw Grobu Pańskiego wydaje się wcześniejszy od przedstawienia Kalwarii. Innymi słowy, grafika winiet odnosiła się do tajemnicy śmierci i zmartwychwstania Chrystusa. Był to rodzaj obrazowej katechezy, dotyczącej najważniejszych chwil historii zbawienia. Skoro katecheza ta trafiła nawet na mapy i powtarzano ją tam przez wiele stuleci, można wręcz powiedzieć, że jest to dowód na niezmienność teologii chrześcijańskiej. W tym przypadku, jako że omawiane mapy pochodzą z chrześcijańskiego Zachodu, rzecz dotyczy dokładnie teologii rzymsko-katolickiej. Siłę niniejszej argumentacji osłabia oczywiście fakt, że wnioski powyższe zostały wysnute na podstawie małej (ilościowo) próbki winiet. Jednak autor tych wywodów dokonał wyboru w oparciu o analizę około 150 schematów Jerozolimy. Jest to już cyfra dość znaczna, choć zwłaszcza w odniesieniu do portolanów, które mieszczą się również w tej liczbie, nie jest to ilość imponująca. Wynika to z trudności dotarcia do większości map, szczególnie renesansowych i nowożytnych. Jeśli chodzi o mapy morskie to należy zaznaczyć, że winiety, *de facto* kunsztowne miniatury, znajdują się prawie wyłącznie na mapach, które można określić mianem „kolekcjonerskich". Były one zamawiane przez ówczesnych możnych tego świata. Mapy te wychodziły często w seriach wykonywanych według określonego wzoru. Takich „matryc" dorobiła się przede wszystkim kartografia morska w Hiszpanii (szkoła kartograficzna z Majorki) i we Włoszech (m.in. Genua i Wenecja). Te kraje basenu Morza Śródziemnego nie tylko traktowały ten akwen jako „swój", lecz także były to kraje, w których teologia katolicka stała na wysokim poziomie, a chrześcijaństwo było religią panującą. Te czynniki przyczyniały się do tego, że również mapy

przeznaczone do kolekcjonowania i oglądania w prywatnych bibliotekach miały pewien rys teologiczny. Portolany będące w codziennym użytku były proste, co odpowiednio wpływało na ich cenę. Kunsztowne miniatury nie były w tym przypadku w ogóle brane pod uwagę. Ogromna większość portolanów „codziennego użytku" uległa zużyciu.

Mapy wskazane wyżej jako punkt wyjścia niniejszych analiz nie są w większości związane ze strefą śródziemnomorską. Wiktoryńska mapa ekumeny (ryc. 1 i tab. I/1) powstała najprawdopodobniej w północnej Francji, a jej twórcą był anonimowy duchowny[114]. Rotulus z Vercelli (ryc. 2 i tab. I/2), jak się przyjmuje, miał zostać wykonany na południu Francji przez nieznanego autora[115]. Co do mapy z Ebstorf (ryc. 3 i tab. I/3) to współcześni historycy kartografii są zgodni co do tego, że wykonano ją na północy Niemiec, najprawdopodobniej w Dolnej Saksonii, a jej twórcą była osoba duchowna[116]. Mapa z Hereford (ryc. 4 i tab. I/4) została narysowana w Anglii, a dokładnie, jak wskazuje jej nazwa, właśnie w Hereford, jej autorem był kanonik Richard von Haldingham, znany także jako Richard de Bello[117]. Natomiast mapa świata w *Polychronicon* (ryc. 5 i tab. I/5) wyszła spod ręki autora tej kroniki, działającego w Anglii benedyktyńskiego mnicha Ranulfa Higdena[118]. Wykonawcą ostatniej prekursorskiej mapy (ryc. 6 i tab. I/6) był Włoch, Andrea Bianco. Jednak jej winieta Jerozolimy, przedstawiająca pokłon Trzech Króli, nie znalazła praktycznie, o ile wiadomo niżej podpisanemu, żadnego odzewu.

Winiety w formie kunsztownych miniatur były z czasem wypierane przez umowne znaki topograficzne, które

[114] Por. *Vignetten von Konstantinopel*, s. 400 (nr 9) oraz przyp. 20-21.
[115] Por. tamże, s. 403 (nr 18) oraz przyp. 35-36.
[116] Por. tamże, s. 404 (nr 19) oraz przyp. 38-39.
[117] Por. tamże, s. 404 (nr 20) oraz przyp. 40.
[118] Por. tamże, s. 405 (nr 22) oraz przyp. 43.

w końcu zdominowały mapy. Znaki te pozwalały na wykonywanie dużej ilości odbitek danej mapy i bardzo wyraźnie obniżały koszty, zwiększając jednocześnie dostępność map. Lecz to zagadnienie wykracza daleko poza ramy niniejszego artykułu, którego celem było przedstawienie chrystologicznych elementów winiet Jerozolimy. Elementy te to Grób Pański i Kalwaria, ilustrujące katechezę Wielkanocną i stanowiące z chrześcijańskiego punktu widzenia istotę blasku, jaki roztaczało owo jedyne w swoim rodzaju Miasto, funkcjonujące w cieniu wydarzeń paschalnych.

Joanna Tomalska-Więcek*

Przez Podlasie. Kilka uwag o kulturze regionu

Tak zwana kultura wysoka na Podlasiu pozostaje fenomenem słabo rozpoznanym. Niewiele wiemy o jej twórcach, wiele dzieł uległo zgładzie lub zaginęło, zaś na podstawie ocalałych obiektów nie sposób podjąć próby wyciągnięcia jakichkolwiek uogólniających wniosków. Niniejsze rozważania dotyczą nie tyle przedstawienia konkretnych obiektów i zabytków, ile są próbą rozpoznania ogólnych tendencji rozwojowych podlaskiej kultury w perspektywie historyczno-kulturowej.

Słów kilka tytułem nakreślenia historycznego tła interesującego nas zjawiska. Położenie Podlasia na pograniczu kultur i etnosów oznaczało większą możliwość konfliktów z sąsiednimi grupami etnicznymi, przez całe stulecia ścierały się tu wpływy polskie, ruskie i litewskie[1]. W wieku X, gdy te ziemie znalazły się w państwie Piastów, przybyli koloniści z Mazowsza, zaś kiedy już skolonizowany obszar znalazł się we władaniu ruskim, powstały ruskie grody, m.in. Drohiczyn,

* Dr Joanna Tomalska-Więcek, historyk i krytyk sztuki.

[1] S. Alexandrowicz, *Powstanie* i *rozwój miast województwa podlaskiego (XV*-I *poł. XVIII w.)*, „Acta Baltico-Slavica" (dalej: ABS), 1964, t. 1, s. 151; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniosłowiańskie Białostocczyzny – geneza, rozwój oraz zróżnicowanie* i *przemiany etniczne*, ABS 1977, t. XI, s. 7-80; Tenże, *Zarys dziejów, osadnictwa na Białostocczyźnie*, [w:] S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. I, Wrocław 1980, s. 16.

Mielnik, Suraż i Bielsk[2]. W następnych stuleciach nad środkową Narwią i u ujścia Biebrzy ustaliło się osadnictwo mazowieckie, które dotarło do Puszczy Białowieskiej oraz okolic Tykocina i Drohiczyna, gdzie przybysze mieszali się z osiadłą tu ludnością ruską[3]. O tym, że była to pokojowa koegzystencja ludności mazowieckiej i ruskiej, świadczą dwa rodzaje pochówków: kurhany i groby w obstawie kamiennej, znalezione m.in. w okolicach Drohiczyna, Czarnej Wielkiej, Niewiarowa oraz miejscowości Sochy i Kamianki. Ponadto dowodzą one płynności granicy między dwoma typami kolonizacji[4].

By możliwie w pełni zrozumieć kwestię wielokulturowości Podlasia, przypomnijmy pokrótce historię osadnictwa i obecność wielu etnosów, których tradycje, obrzędy i obyczaje złożyły się na synkretyczną kulturę regionu. Na ziemie przyszłego Podlasia napływali koloniści z różnych stron, lecz w czasie walk o pogranicze mazowiecko-jaćwiesko-ruskie – druga połowa XIII i wiek XIV – proces osadniczy uległ przerwaniu; co więcej, aż do przełomu XIV i XV w. rozwój stałego osadnictwa hamowały bujne puszcze (zalesienie sięgało 90%) i bagna[5]. Osią kolonizacji były rzeki i trakty handlowe

[2] Z. Gloger, *Geografia historyczna ziem dawnej Polski*, Kraków 1900, s. 202; T. Jaszczołt, *Osadnictwo od czasów najdawniejszych do XIV w.*, [w:] *Sokołów Podlaski*, *Dzieje miasta* i *okolic*, G. Ryżewski (red.), Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 24.

[3] J. Tyszkiewicz, *Zarys dziejów okolic Białegostoku od starożytności do początku XVI w.*, [w:] *Studia do dziejów miasta Białegostoku*, Białystok 1968, s. 62-63.

[4] T. Jaszczołt, *Osadnictwo od czasów najdawniejszych do XIV w.*, s. 23.

[5] J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich w XVI-XVIII w.*, [w:] *Studia nad produkcją rzemieślniczą w Polsce (XIV-XVIII w.)*, t. LI, 1976, s. 92; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV–XVI w.*, Olsztyn 2012, s. 46-47; E. Bończak-Kucharczyk, J. Maroszek, K. Kucharczyk, *Katalog parków i ogrodów zabytkowych dawnego województwa białostockiego*, cz. 1 ogólna, Białystok 2000, s. 21.

wiodące od Morza Bałtyckiego na południe[6]. Później ustalił się taki podział, że ziemie za rzeką Nurzec objęli koloniści polscy, wzdłuż Nurca i Bugu mieszając się ze starym osadnictwem ruskim, skupionym głównie wokół Drohiczyna, Bielska i Brańska. Pozostałe ziemie, prócz grodów Goniądz i Rajgród oraz puszcz nad górną Narwią, Supraślą i Biebrzą, wówczas nie były jeszcze skolonizowane[7].

U schyłku XIV w., kiedy grody Drohiczyn, Mielnik, Suraż i Bielsk przeszły we władanie mazowieckie, ziemie w okolicach Drohiczyna, Ciechanowca i Siemiatycz oraz po lewej stronie Bugu zajęła liczna drobna szlachta[8]. Po wymordowaniu plemion jaćwieskich ich ziemie na mocy zawartego w 1422 r. traktatu pokojowego włączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale procesy kolonizacyjne, zdominowane przez żywioł polski, trwały nadal[9].

Ostatecznie koloniści mazowieccy dotarli do linii Samułki-Boćki-Drohiczyn, a ruscy od Bugu po Narew[10]. Ci ostatni docierali na te ziemie z trzech kierunków: przybysze znad Niemna zasiedlili tereny północno-wschodnie, znad Bugu – ziemie południowo-wschodnie, zaś osadnicy z okolic wołyńsko-brzeskich skolonizowali dobra Orla[11].

Tak więc Podlasie zasiedlili głównie osadnicy drobnoszlacheccy z Mazowsza i ruscy chłopi, przy czym większość nowych osad zajęła drobna szlachta, zaś w dobrach książęcych,

[6] M. Kamiński, *Między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim. Historia Ziemi Podlaskiej ze szczególnym uwzględnieniem Ziemi Drohickiej*, „Przegląd Naukowy Disputatio" 2010, t. X. Perspektywa Wschodnia, s. 99.

[7] J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do poł. XVII w.*, ABS 1964, t. I, s. 122.

[8] T. Jaszczołt, *Osadnictwo od czasów najdawniejszych do XIV w.*, s. 41-44.

[9] Tamże, s. 24, 41-44.

[10] J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 122-124.

[11] M. Sierba, *Dobra Orla przed przejęciem ich przez Radziwiłłów birmańskich*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica" 2013, nr 90, s. 7-21.

późniejszych królewskich, powstawały wsie chłopskie[12]. Wycinanie bujnych puszcz umożliwiło tworzenie nowych osad: po wydzieleniu ziem Puszczy Bielskiej[13] – jej południową część skolonizowano w XV w., północną – w XV i na początku XVI w.[14], kiedy osadnicy zajęli lasy włości rajgrodzkiej[15] i suraskiej[16]. Z kolei las Choroszcza, po 1437 r. zasiedlony głównie przez kolonistów z Mazowsza, stał się zaczątkiem dóbr Choroszcz, które wkrótce zajął protoplasta rodu Chodkiewiczów[17], a w puszczy nad rzeką Białą żmudzki bojar zainicjował powstanie dóbr Fasty[18]. Datę końcową osadnictwa wyznaczają wyludniające Podlasie wojny połowy XVII w., które doprowadziły do przerw osadniczych i wymiany ludności[19].

[12] J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 123.

[13] J. Wiśniewski, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVIII w.*, [w:] *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, J. Antoniewicz (red.), Białystok 1965, s. 64-65; J. Maroszek, *Puszcze* i *gospodarka leśna XV-XVIII w.*, [w:] *Historia województwa podlaskiego*, A. Dobroński (red.), Białystok 2010, s. 38-39.

[14] Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513 (na tle dziejów regionu)*, [w:] *Bielsk Podlaski. Studia i materiały do dziejów miasta*, Bielsk Podlaski 1999, s. 7-14.

[15] A. Kołodziejczyk, *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV-XVI wieku*, [w:] *Puszcze wielkoksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV-XVI wieku*, J. Śliwiński (red.), s. 208-209.

[16] J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. IV, H. Majecki (red.), Białystok 1985, s. 20-21; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 51.

[17] J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 126; J. Maroszek, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy. Pięćsetna czy pięćsetsiedemdziesiąta rocznica Choroszczy?*, [w:] *Czas na Podlaskie. Choroszcz*, Białystok 2008, s. 13-14.

[18] T. Wasilewski, *Białystok w XVI-XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, 1968, s. 107; J. Maroszek, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy*, s. 26-27; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 54.

[19] J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim*, s. 116.

Zasadźcy mazowieccy i ruscy nie byli wyłącznymi osadnikami na Podlasiu, jako że pod koniec XV w. na ziemiach mielnickiej i drohiczyńskiej pojawili się wygnani z Litwy i Niemiec Żydzi[20]. Gmina żydowska w Zabłudowie istniała od przełomu XVI i XVII w.[21], kolejne powstały w miastach królewskich, np. w Augustowie, Knyszynie, Rajgrodzie i Łosicach. W innych, np. w Bielsku, Brańsku, Kleszczelach, Narwi i Surażu, obowiązywał królewski przywilej *de non tolerandis Judaeis*[22].

Z Wielkiego Księstwa Litewskiego przybyli Tatarzy[23], którzy w XIV-XV w. tworzyli wsie pod Rajgrodem i Tykocinem[24], zaś po połowie XVII w. zasiedlili okolice Bohonik i Kruszynian[25].

W drugiej połowie XVII w. mniejszą społeczność utworzyli w Zabłudowie protestanccy Szkoci, obdarzeni przez Bogusława Radziwiłła prawami nadzwyczajnymi i zapewne silnie zaaklimatyzowani, skoro w końcu tego stulecia jeden z nich został burmistrzem[26].

Na Podlasiu, gdzie do przełomu średniowiecza i nowożytności ziemia była głównie własnością władców i magnatów,

---

[20] A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów na Podlasiu (1487-1795)*, „Studia Podlaskie" 1989, t. II, s. 8; A. Kolasa, *Średniowieczni osadnicy na ziemiach południowego Podlasia – zarys problematyki*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny" 2006, t. IV, s. 43.

[21] K. Śleszyński, *Struktura narodowościowa i wyznaniowa Zabłudowa w XVII wieku*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2007, nr 28, s. 31.

[22] A. Leszczyński, *Z dziejów Żydów na Podlasiu (1487-1795)*, „Studia Podlaskie" 1989, t. II, s. 7.

[23] J. Wiśniewski, *Osadnictwo tatarskie w Sokólskiem i na północnym Podlasiu*, „Rocznik Białostocki" 1991, t. XVI, s. 325-401; J. Tyszkiewicz, *Pod murami miasta i zamku. Tatarzy na późnośredniowiecznym Mazowszu*, „Rocznik Mazowiecki" 2001, t. XIII, s. 196.

[24] E. Kowalczyk, *Szlaki drogowe w puszczy na pograniczu mazowiecko-pruskim w średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny" 1999, R. CVI, z. 1, s. 8-16.

[25] J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce: studia z dziejów XIII-XVIII w.*, Warszawa 1989, s. 5 i n.; A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XIX w.*, Warszawa 2010, s. 78.

[26] K. Śleszyński, *Struktura narodowościowa*, s. 33.

zagęszczenie sieci miejskiej było słabsze niż w innych częściach kraju[27]. Rozwojowi miast nie sprzyjały też ani wielkie obszary leśne i rozległe bagna, ani wroga obecność Prusów, Jaćwingów, rajzy krzyżackie, najazdy tatarskie i wojny z Moskwą, o czym dobitnie świadczy czas ich lokalizacji. Blisko 90% podlaskich miast lokowano w wiekach XV i XVI[28], siedem (26%) w latach 1424-1488, sześć innych (22%) w latach 1493-1507. W wieku XVI liczebnie dominowało czternaście miast królewskich (53,8%), dwanaście szlacheckich (44,2%), w tym osiem w ziemi mielnickiej, piętnaście w drohiczyńskiej i osiemnaście w bielskiej[29].

Najstarszymi ośrodkami były grody ruskie (Bielsk, Brańsk, Drohiczyn, Mielnik, Łosice, Suraż) i mazowieckie (Goniądz, Tykocin i Węgrów)[30]. Co więcej, na Podlasiu nie istniał silny ośrodek centralny[31], miasta zakładano z powodów praktycznych, np. na przełomie XV i XVI w. przy przeprawie przez rzekę Narew powstał port, ułatwiający spław drewna, a wkrótce rozwinęło się tu miasteczko Narew[32].

---

[27] Dane co do gęstości miast różnią się zdecydowanie, według Marii Boguckiej na przełomie XVI i XVII w. jedno miasto przypadało: na Podlasiu na 447 km², w Wielkopolsce – 207 km², w Małopolsce – 245 km², na Rusi Czerwonej – 255 km², na Mazowszu – 313 km², na Ukrainie – 446 km², na Litwie w połowie XVII w. na 367 km²; M. Bogucka, *Miasto* i *mieszczanin w społeczeństwie Polski nowożytnej*, „Czasy Nowożytne" 2009, t. XXII, s. 17.

[28] A. Wyrobisz, *Rola miast prywatnych w Polsce w XVI* i *XVII w.*, „Przegląd Historyczny" 1974, t. LXV, nr 1, s. 20.

[29] J. Maroszek, *Rzemiosło w miastach podlaskich*, s. 95-98.

[30] W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, „Przegląd Historyczny" 1982, t. LXXIII, z. 1-2, s. 26; S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Toruń 2011, s. 95-117; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 60, przyp. 198.

[31] A. Wyrobisz, *Podlasie w dobie przedrozbiorowej*, [w:] *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI-XVIII w.*, A. Wyrobisz (red.), Warszawa 1981, s. 196.

[32] Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513*, s. 22-23; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 51.

W rozwoju miast decydującą rolę odgrywało prawo, na jakim je lokowano. W wieku XV ruskie grody obronne stały się miastami wczesnonowożytnymi, zakładano je na prawie niemieckim, które zwykle dotyczyło katolików, Rusini zaś pozostawali pod władzą hospodarską[33]. W roku 1430 książę Witold osadził w nowej dzielnicy Bielska ludność polską i niemiecką, dając początek istnieniu części miasta zamieszkałego przez ludność katolicką i prawosławną[34]. Nadanie prawa magdeburskiego zniosło zróżnicowanie prawne mieszczan, integrując podlegających różnym prawom mieszkańców[35]. Podobnie władca zrównał prawa mieszczan drohiczyńskich, „aby nie było różności porządku prawnego" między ludnością katolicką (polską, litewską i nieliczną niemiecką) oraz prawosławną ruską[36]. Prawem magdeburskim posługiwały się: Ciechanowiec[37],

[33] S. Alexandrowicz, *Badania nad dziejami miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV-XVII w. Refleksje o dorobku minionego czterdziestolecia*, „Białostocczyzna" 2002, nr 1-2, s. 3-17; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 61.

[34] S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój*, s. 137-156; J. Zieleniewski, *Powstanie i rozwój układu przestrzennego Bielska Podlaskiego w XIV-XVIII w.*, „Studia Podlaskie" 1990, t. I, s. 62-64; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513*, s. 12; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 70.

[35] W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r.*, tab. 1; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 71.

[36] Z. Skrzypkowski, Z. Ruczaj, *Drohiczyn – historyczna stolica Podlasia*, Drohiczyn 2006, s. 52; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 78.

[37] N. D. Tomaszewski, *Historia Ciechanowca do 1947 roku*, Ciechanowiec 2008, s. 50-52; T. Jaszczołt, *Piotr Strumiłło*, [w:] *Słownik biograficzny białostocko-łomżyńsko-suwalski*, z. 2, Białystok 2003, s. 137.

Suraż[38], Brańsk[39], Łosice[40], Milejczyce[41]. Król Aleksander Jagiellończyk zrównał podlaskie miasta „lackie" i „ruskie" pod względem prawnym, wprowadzając powszechnie prawo magdeburskie[42], dzięki czemu uniezależnił mieszkańców od nadużywających swej władzy starostów. Rozwój Kleszczel został zahamowany, gdy starosta bielski Mikołaj Radziwiłł zagarnął te ziemie, ale po nadaniu prawa magdeburskiego miasto ponownie się zaludniło. Także gdy mieszczanie łosiccy skarżyli się na samowolę starosty, król Aleksander nadał miastu prawo magdeburskie[43]. To samo prawo Iwan Sapieha przyznał Boćkom[44]; w wieku XVI zyskały je: Choroszcz, Goniądz, Kleszczele, Knyszyn, Miedzna, Narew, Rajgród i Siemiatycze[45].

[38] A. Stafiński, *Z przeszłości Suraża. Materiały do monografii miast obecnego powiatu białostockiego*, Białystok 1937, s. 7-16; W. Jarmolik, *Rozwój niemieckiego prawa miejskiego*, s. 28; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 74-75.

[39] J. Siedlecki, *Spojrzenie w przeszłość Brańska*, „Białostocczyzna" 1988, nr 2, s. 3-5; Tenże, *Brańsk w XVI-XVIII w.*, „Białostocczyzna" 1989, nr 4, s. 12; Z. Romaniuk, *Kontakty handlowe*, s. 71, 75-86.

[40] J. Mikulski, *Grodziska w powiecie siedleckim*, „Przegląd Archeologiczny" 1939, t. VI, s. 103; S. Alexandrowicz, *Studia z dziejów miasteczek*, s. 334-337; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 77.

[41] A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 123-124.

[42] J. Bardach, *Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII w.,* [w:] *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 81-82; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 64.

[43] I. T. Baranowski, *Podlasie w przededniu Unii Lubelskiej: trzy studia z dziejów społeczno-ekonomicznych. Ludność miejska*, „Przegląd Historyczny" 1908, t. VII, nr 2, s. 186, 188.

[44] *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych. 2. Boćki*, wstęp, oprac. i tłum. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 3-19; J. Wiśniewski, *Osadnictwo wschodniej Białostocczyzny: geneza, rozwój oraz zróżnicowanie i przemiany etniczne*, ABS 1977, t. XI, s. 17; Z. Romaniuk, *Bielsk w latach 1366-1513*, s. 25.

[45] A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI*

Na wzorach koronnych oparto rozwiązania prawne w sądach ziemskich: w 1446 r. Kazimierz Jagiellończyk zezwolił na posługiwanie się prawem polskim, a Zygmunt Stary w 1516 r. zniósł wszystkie ograniczenia w tej mierze[46]. W wiekach XV i XVI sądy ziemskie i miasta królewskie Podlasia podlegały coraz powszechniejszej unifikacji prawnej z Rzecząpospolitą. Nie wszystkie miasta posługiwały się prawem magdeburskim, np. prywatny Sokołów lokowano na prawie średzkim[47], Waniewo[48] i Węgrów[49] – chełmińskim. W innych (Tykocin[50] i Mielnik[51]) prawo chełmińskie zamieniono na magdeburskie.

Nie sposób dokonać próby analizy podlaskiej kultury bez uwzględnienia przemian religijnych i niezupełnie rozpoznanej grupy protestantów i egzulantów. Inaczej niż na Zachodzie, gdzie protestanci tworzyli wyróżniające się obyczajami

w., s. 121; T. Jaszczołt, *Osadnictwo lewobrzeżnej części ziemi drohickiej w XV i na pocz. XVI w. – okolice Sokołowa, Węgrowa i Mord*, [w:] *Sokołów Podlaski*, G. Ryżewski (red.), Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 127-129; A. Czapska, *Miasto i rezydencja Choroszcz*, „Białostocczyzna" 1989, nr 2, s. 11-16; J. Maroszek, *Najdawniejsza przeszłość Choroszczy*, s. 13-39.

[46] T. Jaszczołt, *Osadnictwo Podlasia Nadbużańskiego*, s. 79.

[47] G. Ryżewski, *Pod panowaniem możnych rodów w XVI-XVIII w.*, [w:] *Sokołów Podlaski*, G. Ryżewski (red.), Białystok-Sokołów Podlaski 2006, s. 245 i n.

[48] I. T. Baranowski, *Z dziejów feudalizmu na Podlasiu. Rajgrodzko-Goniądzkie „państwo" Radziwiłłów w pierwszej połowie XVI w.*, „Przegląd Historyczny" 1907, t. IV, s. 62-74; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta: z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok 2000, s. 72, 81, 158, 343.

[49] A. Czapska, *Węgrów, Monografia historyczno-architektoniczna*, Warszawa 1959, s. 5-7, 17.

[50] Z. Romaniuk, *Tykocin w XV w.*, [w:] *Małe Miasta. Przestrzenie*, M. Zemło (red.), Supraśl 2003, s. 292-293; M. Sierba, *W sprawie nadania praw miejskich Tykocinowi w XV w.* „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica" 2015, t. XCIV, s. 26-27.

[51] D. Michaluk, *Mielnik stolica ziemi mielnickiej na Podlasiu do końca XVIII w.*, Mielnik 1999, s. 19; A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 72-73.

grupy, w Polsce reprezentanci różnych wyznań zawierali małżeństwa, dzielili te same upodobania i utrzymywali stosunki towarzyskie. Znaczną część mieszkańców Podlasia stanowili obok Polaków, Rusini, Niemcy, Tatarzy i Żydzi. Grupami najsilniejszymi byli magnaci i drobna szlachta, wpływ mieszczan oraz najsłabszych ekonomicznie chłopów na procesy polonizacji, szczególnie w XVI i XVII w., był niewielki lub żaden. Trzeba dodać, że gdy w XVI w. Polska zyskała miano „azylu heretyków", na Podlasiu osiedlali się przedstawiciele wielu wyznań chrześcijańskich: bracia czescy, luteranie, hugenoci, menonici, kalwiniści, antytrynitarze, egzulanci angielscy i szkoccy, np. Butlerowie[52] i wielce zasłużony dla podlaskiego przemysłu włókienniczego ród Zachertów[53].

Tak więc ludność Podlasia tworzyli Polacy, Rusini, Żydzi i Tatarzy, później także egzulanci ze Szkocji i Holandii oraz pracujący – głównie na dworach magnackich – artyści wywodzący się z Europy. Czy na podstawie niewielu zachowanych dzieł i źródeł archiwalnych można podjąć próbę odtworzenia obrazu kultury na Podlasiu?

Sztuka była obszarem szczególnych transferów kulturowych, modne wzorce i artystyczne nowinki przejmowali peregrynujący po Europie przedstawiciele wyższych sfer, przede wszystkim dworów królewskich i magnackich, oraz zapraszani na magnackie dwory artyści. Wielu z nich wywodziło się z różnych stron Europy, później wykształcili się artyści rodzimi. Owe wzorce powielały, rzadko na równie wysokim poziomie artystycznym, kolejne warstwy społeczne: mieszkańcy szlacheckich dworów, mieszczanie i włościanie.

Autorami najstarszych dzieł sztuki na Podlasiu byli cudzoziemcy, dlatego przypomnijmy tych tworzących zręby podlaskiej kultury. Do najstarszej grupy należeli serbscy malarze

[52] K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. II, Lipsk 1841, s. 365-366.
[53] J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, s. 166, 180, 575.

pracujący w Supraślu w połowie XVI w., twórcy fresków i ikon w klasztornych świątyniach, a być może również autorzy ikon do innych podlaskich cerkwi. Źródła przechowały jeszcze nazwisko innego twórcy szesnastowiecznych założeń, przybysza z Holandii, nadwornego architekta króla Zygmunta Starego, inżyniera wojskowego, starosty wasilkowskiego i tykocińskiego – Hioba (Joba) Bretfusa (Praÿetfuess lub Preytfusa)[54]. Zaprojektował on przebudowę zamku w Tykocinie, w którym Zygmunt August złożył arsenał koronny i przeniesioną z Wilna bibliotekę[55]. On też zbudował królewski dwór[56] w Knyszynie[57], zamek Wiesiołowskich w Białymstoku, kościoły w Białymstoku i Grabowie, on zakładał miasto Augustów[58].

Niemniej jednak Włosi zdominowali polską i podlaską kulturę na blisko dwa stulecia (XVI i XVII w.)[59], na ich obecność ogromny wpływ wywarła królowa Bona, ponadto kultura dworska i dwór papieski. Z Włoch przyjeżdżali duchowni, artyści, kupcy i rzemieślnicy, a w drugą stronę udawali się pielgrzymi, kupcy i studenci. W Wilnie elementy włoskiego renesansu pojawiły się w pierwszej połowie XVI w. Co ciekawe, kościół oo. Jezuitów w nieodległym od Podlasia Nieświeżu powstał wcześniej niż w stołecznym Krakowie, co jest potwierdzeniem

[54] J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki" 1961, t. II, s. 53-100.

[55] J. Baranowski, *Walory historyczno-ekspozycyjne zabytków Tykocina*, „Rocznik Białostocki" 1991, t. XVI, s. 64.

[56] J. Zawadzki, *Dwory, zamki i pałace w siedzibach Kiszków herbu Dąbrowa do połowy XVII w.*, „Barok" 2006, R. 13, nr 1, s. 99-101.

[57] Z. Gloger, *Dwór ziemiański*, [w:] *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, t. I, Warszawa 1907, s. 282-285; J. Maroszek, *Knyszyński dworzec królewski*, „Białostocczyzna" 1993, nr 3, s. 3-24; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce" 1994, t. XXXVIII, s. 65.

[58] P. Czyżewski, *Starostowie wasilkowscy w XVI-XVIII w.*, [w:] *Małe Miasta. Elity*, M. Zemło (red.), Supraśl 2005, s. 297.

[59] W. Tygielski, *Włoska obecność w Polsce*, s. 3; Tenże, *Włosi w Polsce XVI--XVII w.*, passim.

szybkiego rozprzestrzeniania się nowych wzorów sztuki. Na włoskich wzorach miał być oparty plan ogrodu supraskich bazylianów z lat 1687 i 1728 r.[60] Plejada twórców z Italii tworzyła w Nieświeżu, wśród nich Jan Maria Bernardoni i Józef Brizzio, Wenecjanie, Girolamo Campagna i Cesare Franco oraz czynny także w mazowieckiej Łomży architekt i rzeźbiarz Gaspare Fodiga. Włosi dekorowali kościoły wileńskie, wśród nich sztukatorzy Pietro Peretti i Giovanni Galli, malarze Michalangelo Palloni i Marcin Altomonte. O tym, że wysoko ceniono wówczas włoskich artystów, może świadczyć fakt przypisania Włochowi autorstwa słynącego łaskami obrazu Matki Boskiej z Dzieciątkiem w kościele w Domanowie. Jego twórcą miał być nieznany bliżej malarz Giovanni Verenti. Nie udało się odnaleźć o nim jakichkolwiek wiadomości, lecz ten swoisty „włoski ślad" może świadczyć o wysokiej ocenie artystów z Italii przez ówczesnych mecenasów.

W połowie XVII w. artyści włoscy w Polsce zostali zdominowani przez twórców niemieckojęzycznych, niderlandzkich i rodzimych. W Grodnie działali snycerze Hans Wagner i Georg Zehel, malarz z Wilna Johann Schretter oraz Polak, Jakub z Tykocina, o którego twórczości wiadomo bardzo niewiele. Dla katolikonu klasztoru supraskiego tworzył *pictor Belga* – Bartolomeus Pens, jego dziełem były zapewne obrazy Pantokratora i Hodegetrii w ołtarzach przy dwóch filarach, ale zakres jego prac nie został dotychczas rozpoznany. Być może jego dziełem, a może dziełem jego warsztatu, był obraz Matki Bożej Śnieżnej w kościele Św. Trójcy w Tykocinie, jak wskazują analogie formalne i analiza porównawcza. Być może artysta wywarł wpływ na formy manierystycznego ikonostasu w katolikonie supraskim, a może zdecydowała

[60] Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Białystok, E. Bończak-Kucharczyk, *Dokumentacja ewidencyjna założenia klasztorno-ogrodowego w Supraślu*, Białystok 1975 (mps).

o tym moda na tego rodzaju rozwiązania w detalu architektonicznym. Takie dekoracje bowiem nie należały ówcześnie do wyjątkowych, podobny ornament pojawił się w kościołach i cerkwiach Witebska, Mohylowa, Brześcia i cerkwiach Moskwy[61]. W drugiej połowie XVII w. takie rozwiązania w Wielkim Księstwie Litewskim oraz w wielu miastach zachodniej i północnej Rosji, ze względu na ornament zyskały miano ikonostasów „flamandzkich" („*флемский*")[62].

Jak już zostało powiedziane wyżej, obowiązujące formy kultury powstawały na dworach magnackich, skąd przejmowały je niższe warstwy społeczne. Na Podlasiu takie magnackie ośrodki w wieku XVIII istniały w Białymstoku Branickich, Siemiatyczach Jabłonowskich, Boćkach Potockich, Dobrzyniewie Czapskich, tyle że losy ich zbiorów pozostają nieznane[63].

Pamiątki wypełniające niegdyś siedziby szlacheckie zaginęły. O tym, że istniały, świadczą choćby ocalałe wspomnienia. Warte uwagi są zbiory rodziny Ciecierskich, o czym wspomina pamiętnikarz Henryk Ciecierski[64]. Ojcem tego wybitnego Podlasianina był Stefan Ciecierski, posesjonat i kolekcjoner, który wsławił się niezwykłym darem[65]. Wielokrotnie podróżując po różnych krajach Europy hrabia Stefan Ciecierski nabył okazałą kolekcję obrazów, która najpewniej

---

[61] *Сакральны жывапіс Беларусі XV-XVIII ст.*, Минск 2007, il. 27, 28.

[62] И. Бусева – Давыдова, *Русский иконостас XVII в., Генезис типа и итоги эволюции*, [w:] *Иконостас: Происхождение – развитие – символика*, А. М. Лидов (red.), Москва 2000, s. 626.

[63] J. Tomalska-Więcek, *Kolekcje i zbiory na Podlasiu. Próba rozpoznania*, [w:] *Małe Miasta. Kultura materialna*, M. Zemło (red.), Białystok-Pilzno-Supraśl 2022, s. 517-545.

[64] H. Ciecierski, *Pamiętniki*, Kraków 2016, s. 28-29.

[65] Przypomniała o tym Krystyna Bogucka, kustosz Muzeum Rolnictwa im. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, por. Niecodziennik Muzealny – Pomnik śp. Józefa Bieżańskiego | Grav (muzeumrolnictwa.pl) (dostęp: 7.03.2023); zob. też M. Motty, *Przechadzki po mieście Poznaniu*, cz. 2, Poznań 1888, s. 183.

znalazła swe miejsce w rodzinnym dworze w Pobikrach, zaś na kilka lat przed śmiercią została przezeń przekazana do zbiorów poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk: „Niemało kupił obrazów we Włoszech i innych krajach – w Pobikrach jest niejeden piękny obraz, ale większą część ofiarował poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk" – pisał poznański nauczyciel i dobry znajomy podlaskiego kolekcjonera z czasów studiów w Berlinie[66]. Rozpoznanie owych dzieł (zakładając, że się zachowały) wymaga przeprowadzenia odrębnych badań, które pozwoliłyby dokładniej poznać kolekcje dzieł sztuki istniejących niegdyś na Podlasiu.

Cytowany pamiętnikarz Henryk Ciecierski wspominał o istnieniu rodzinnej galerii przodków. Podobne tej istniały również w innych dworach. Śladem ich istnienia są zachowane w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie dwa portrety przedstawiające tę samą kobietę, tyle że w odstępie kilku dekad. Bohaterką jest Krystyna z Chrzanowskich herbu Nowina primo voto Machwicowa, secundo voto Kościa (ok. 1705-po 1761)[67]. Pierwszy obraz to wizerunek z około 1723 r. przedstawiający bohaterkę jako pannę młodą poślubioną Janowi Kazimierzowi Machwicowi. O tym, że to portret wykonany z okazji ślubu, świadczy welon na wysoko upiętych ciemnych włosach oraz cytryna w lewej dłoni młodej kobiety (symbol długich starań niezbędnych do uzyskania owocu). Młoda dama, zwrócona lekko w lewo, ze spojrzeniem ciemnych, przenikliwie patrzących oczu skierowanych na widza, została przedstawiona w półpostaci, w sukni o kolorze kości słoniowej, bogato zdobionej na rękawach i przy dekolcie. Jej owalną twarz o ciemnych oczach i wydatnym nosie rozświetla perłowy naszyjnik i kolczyki. Nieznany autor przedstawił

[66] M. Motty, *Przechadzki po mieście Poznaniu*, s. 188.

[67] M. Ochnio, *Relikty galerii rodowych polskich w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie*, „Stan Badań nad Wielokulturowym Dziedzictwem Dawnej Rzeczypospolitej" 2017, t. IX, s. 173.

Il. 1. Muzeum Narodowe w Warszawie, malarz nieznany, portret damy z cytryną (Krystyny z Chrzanowskich h. Nowina, 1.v. Janowej Machwicowej, 2.v. Janowej Kościa-Zbirohowskiej), pł. ol., wym. 76,5x58,9, przed 1723 r., nr inw. MP 3258 MNW

Il. 2. Muzeum Narodowe w Warszawie, malarz nieznany, portret Krystyny z Chrzanowskich 1.v. Machwicowej, 2.v. Janowej Kościa (ca 1705-post 1761), pł. ol., wym. 70x56,5, nr inw. MP 3455 MNW

ją na ciemnym, neutralnym tle, z herbami Nowina i Radwan (mężowski) w górnych narożnikach (Il. 1). Nieznany autor obrazu nie należał do artystów wybitnych, o czym świadczą takie detale, jak sposób malowania za pomocą płaskiej plamy barwnej, asymetryczny układ oczu, z prawym okiem położonym lekko niżej, niewłaściwe proporcje głowy i korpusu.

Na drugim portrecie, namalowanym zapewne w początkach lat sześćdziesiątych XVIII w., modelka jest kobietą dojrzałą, przedstawioną na nieco odmiennym (zgodnym z duchem epoki) tle: z ciemnopurpurową draperią i fragmentem kolumny z prawej, w prawej dłoni podtrzymuje szkaplerz z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej (Il. 2). I tu dama została przedstawiona w półpostaci, lekko zwrócona w prawo, w koronkowym czepku przewiązanym wstążką i narzuconej na ramiona ciemnej, podbitej futrem pelerynie. I w tym przypadku nie znamy autora obrazu, tyle że mamy tu do czynienia z artystą obdarzonym większym talentem, jak świadczy lekki światłocień, próba ukazania portretu psychologicznego dojrzałej damy, patrzącej na widza przenikliwym spojrzeniem zielonkawoszarych oczu.

Interesująca, lecz nie całkiem jest rozpoznana proweniencja portretów. Przypuszczalnie portrety pochodzą z galerii rodowej Zbirohowskich-Kościów, która do 1940 r. znajdowała się w ich białostockim domu przy ul. Słonimskiej 15[68].

Silne inspiracje międzynarodowej kultury płynęły z dworów magnackich w Białej Radziwiłłowskiej (Podlaskiej), Białymstoku[69] i Dobrzyniewie. W końcu XVII w. białostocki

[68] Tamże, s. 174.

[69] Por. Jan Nieciecki, *Antoni Herliczka malarz białostocki z XVIII wieku*, „Studia Teologiczne" 1984, t. II, s. 296-306; Tenże, *Wystrój snycerski z XVIII w. kościoła p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, „Studia nad Sztuką Renesansu i Baroku" 1989, t. I, s. 55-111; Tenże, *Branicki i jego dwór*, „Spotkania z Zabytkami" 1993, nr 8, s. 45; Tenże, *Antoni Tallmann autorem portretów Branickich w kościele w Tykocinie*, „Studia nad Sztuką

pałac przebudował wybitny, pochodzący z Utrechtu i nobilitowany w Polsce architekt – Tylman van Gameren. W następnym stuleciu hetman Jan Klemens Branicki zgromadził tu niemałą grupę artystów różnej specjalności i z różnych stron Europy, m.in. z Saksonii, Francji, Austro-Węgier, Szwajcarii. Hetmański dwór był wówczas jednym z najsilniejszych ośrodków kulturotwórczych Rzeczypospolitej, o czym świadczy nadane mu miano Polskiego Wersalu. Nie wiadomo, czy i jaki wpływ Polski Wersal wywarł na inne podlaskie ośrodki, w Boćkach, Dobrzyniewie, Orli, Siemiatyczach lub na pobliskie dwory w Kodniu czy Białej.

Tak więc w XV-XVI w. Podlasie, położone dotychczas na peryferiach państwa litewskiego, stało się łącznikiem Litwy z Mazowszem i Koroną, z czego wynikał wzmożony ruch ludności przybywającej z Korony na Litwę[70]. Przemianom kulturowym w wiekach XVI i XVII sprzyjały ożywione kontakty z Europą, studia młodych magnatów w europejskich uczelniach, nauka artystów i rzemieślników za granicą oraz zapraszanie zagranicznych twórców wszelkich specjalności na polskie dwory[71]. Ważną rolę na tym polu odegrali ostatni Jagiellonowie, fundatorzy świątyń i założyciele ośrodków miejskich. Zygmunt August często przebywał w swoim knyszyńskim dworze i zamku w Tykocinie, a w roku 1543 wizytował klasztor supraski. Rozwój gospodarczy regionu

Renesansu i Baroku" 1995, t. III, s. 181-223; Tenże, *Polski Wersal*, Białystok 1998, s. 32; Tenże, *Dwór Jana Klemensa Branickiego w Białymstoku*, [w:] *Studia i materiały: Ogrody*, nr 9 (15), *Ogród Branickich w Białymstoku. Badania, Projekt, Realizacja 1999-2000*, Warszawa 2000, s. 50-53; Tenże, *„Polski Wersal". Białystok Jana Klemensa Branickiego*, „Biuletyn Historii Sztuki" 2001, nr 63, z. 1-4, s. 295-314.

[70] A. Kołodziejczyk, *Przemiany społeczno-gospodarcze na Podlasiu w XV-XVI w.*, s. 86; J. Maroszek, *Chodkiewiczowie i ich Puszcza Błudów w XV-XVI w.*, „Studia Podlaskie" 2013, t. XXI, s. 7.

[71] F. M. Sobieszczański, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, t. II, Warszawa 1849, s. 15-16.

wsparła przeprowadzona na polecenie królowej Bony pomiara włóczna, w dobrach królewskich powstały wtedy folwarki i dwory urzędników królewskich; miasteczka pod wpływem włoskiej myśli urbanistycznej zyskały większą przestrzeń, rynki stały się większe, a ulice szersze[72].

Podlaskie pałace i dwory, np. w Siemiatyczach, Stołowaczu, Sidrze i Waniewie nie przetrwały do dziś, inne zachowały się w bardzo zmienionej postaci: w Andryjankach, Bobrze Wielkiej, Dołubowie, Ciechanowcu, Choroszczy (odbudowany), Hołowiesku, Jasionówce, Korczewie, Kurowie, Łososźnie, Pawłowiczach, Pobikrach, Rudce, Sidrze, Supraślu, Strabli, Tołoczkach Wielkich, Turośni Kościelnej i Wólce Pietkowskiej.

Skromne wcześniej dwory, w wiekach XVIII i XIX zyskały na ozdobności, upiększane rodzinnymi pamiątkami, dywanami, galeriami obrazów albo portretami przodków. Takie galerie istniały też w mniejszych dworach, o czym świadczy fakt, że do zbiorów Muzeum Podlaskiego w Białymstoku trafiły portrety z Szelągówki[73]. Wyposażenie większości z nich jest znane tylko z opisów (m.in. w Białymstoku[74], Choroszczy, Dobrzyniewie i Siemiatyczach). Niemniej jednak wiemy, że przez Podlasie wiodły ważne szlaki komunikacyjne, te najstarsze rzekami Bug i Narew, później także trakty do Wilna i na południe do Krakowa, jak Wielki Gościniec Litewski. Dzięki nim na Podlasie trafiali kupcy z najrozmaitszymi towarami, a również nowe idee, prądy artystyczne, dzieła sztuki i ich twórcy. Zapewne cudzoziemscy artyści zatrudniani na magnackich dworach zatrzymywali się na

[72] J. Maroszek, *Podlasie*, [w:] *Polskie regiony. Podstawy kulturowe regionalizacji Polski*, E. Wysocka, M. Konopka (red.), Ciechanów 1997, s. 128.

[73] Muzeum Podlaskie w Białymstoku, A. Mirys, Portret Jana Klemensa Branickiego, pł. ol., 78,5 x 58,5, nr inw. MB/S/147; portret S. Mokronowskiego, pł. ol., 74x64 nr inw. MB/S/148, nabyty do zbiorów w 1958 r.

[74] *Pałac Branickich w Białymstoku*, t. I, *Inwentarze z XVII i XVIII stulecia*, cz. 1, cz. 2, K. Łopatecki, W. Walczak (oprac.), Białystok 2018.

Podlasiu na krótszy lub dłuższy pobyt w celu realizacji różnych lokalnych zleceń. Obyczaj tworzenia magnackich galerii przodków lub galerii malarstwa kopiowali przedstawiciele bogatszej szlachty: ślady tych działań znajdujemy w reliktach takich zespołów, m.in. z Szelągówki, Białegostoku i Bacik. Nic nie wiadomo o mieszczańskich galeriach, lecz trzeba dodać, że podlaskie miasta nie należały do ośrodków silnych ani bogatych, zatem wątpliwe, by istniały kolekcje bogatego podlaskiego mieszczaństwa.

Podobnie trudno orzec, jaki wpływ na tzw. kulturę wysoką mieli przedstawiciele różnych etnosów, zamieszkujący Podlasie. Bez wątpienia ślady takich wpływów można odnaleźć w architekturze sakralnej i jej wyposażeniu, chociaż i tu łatwiej dostrzec okcydentalizm i elementy zachodnioeuropejskie. Niższe warstwy społeczne, niezależnie od wyznania, były pozbawione możliwości wywarcia jakichkolwiek wpływów na formy kultury.

Kultura regionu, w wiekach XVI-XVIII formowana w znacznej mierze przez twórców cudzoziemskich, w tym serbskich, włoskich i niemieckich, w wieku XVIII stała się bardziej swojska, w coraz większej liczbie pojawiali się twórcy rodzimi. Nie zawsze dysponowali wielkim talentem, jak świadczą dwa omówione portrety ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Wynikająca z przyczyn politycznych polonizacja szlachty ruskiej wiodła nieuchronnie do powtarzania czy też kopiowania obyczajów otoczenia należącego do tej samej warstwy społecznej. Przy obecnym stanie badań trudno jednoznacznie orzec, czy kultura tej części Rzeczypospolitej była częścią synkretycznej kultury polskiej, czy też tworzyła własną tożsamość. Prawdopodobniejszą wydaje się pierwsza możliwość, warto jednak pamiętać, że kultura jest tworem żywym, podlega nieustannym przemianom, a co gorsza – również zniszczeniu. Na szczęście mimo wszystko badaczom udaje się odkrywać coraz więcej.

Henryk Zdanowicz*

Służba Polsce była najważniejsza. O Pawle Dąbrowskim z Tykocina i jemu podobnych

Paweł Dąbrowski urodził się 10 listopada 1895 r. w niewielkiej wsi Saniki koło Tykocina. Był synem Józefa i Anastazji z domu Barszczewskiej. Dom rodzinny ukształtował go w duchu patriotycznym, w przywiązaniu do polskości. W roku 1917 wstąpił do Polskiej Organizacji Wojskowej (POW)[1] w Tykocinie. Paweł Dąbrowski działał pod dumnym pseudonimem „Orzeł". Komórka POW w Tykocinie rozpoczęła pracę w grudniu 1916 r. Założył ją przybyły z Wysokiego Mazowieckiego Julian Kołakowski, prawdopodobnie student. Już wkrótce zwerbował ponad 40 osób. Na stanowisko komendanta na jego miejsce w 1917 r. został mianowany Władysław Maliszewski ps. „Narwiak", a zastępcą został Józef Polak ps. „Dębski". Maliszewski był osobą funkcyjną w miejscowej ochotniczej straży pożarnej. Pod pozorem ćwiczeń

* Henryk Zdanowicz, regionalista, specjalizuje się w dziejach Ziemi Choroskiej.

[1] Polska Organizacja Wojskowa (POW) powołana w sierpniu 1914 r. przez Józefa Piłsudskiego jako zakonspirowana struktura wojskowa. Jej ideę i sens Józef Piłsudski w wąskim gronie osób ujął następująco: „Jesteśmy za słabi, by zarżnąć wroga, ale jesteśmy dostatecznie silni, by go dorżnąć". W 1917 r. POW obejmowała cały kraj. Dzieliła się na dziesięć okręgów. Łomżyński, do którego zaliczał się Tykocin, miał nr X. POW liczyła wówczas 11 200 członków i 2000 w instytucjach pomocniczych, w tym 36 oficerów, 46 podchorążych i 440 podoficerów. POW odegrała kluczową rolę w listopadzie 1918 r. w rozbrajaniu Niemców i organizowaniu jednostek Wojska Polskiego.

strażackich szkolił członków POW z obszaru miasta. Józef Polak odpowiadał za szkolenie osób z terenu. Organizacja miała własny sztandar, który w swoim domu ukrywał Paweł Dąbrowski.

Tykocin nie był dużą miejscowością. Ożywienie wśród młodzieży zwróciło uwagę niemieckich żandarmów. Ktoś zdradził i doszło do dekonspiracji. Aresztowania trwały od maja do lipca 1917 r. Władysław Maliszewski na wolność wyszedł dopiero we wrześniu 1918 r. Aresztowanego Pawła Dąbrowskiego osadzono w więzieniu w Wysokiem Mazowieckiem. Aresztowania uniknął Józef Polak i to on przejął na siebie ciężar kierowania organizacją. Jego młodszy brat Edward był łącznikiem.

Egzamin z poświęcenia przyszło zdawać w pierwszych dniach listopada 1918 r. Józef Piłsudski po powrocie z Magdeburga (10 XI 1918 r.) ogłosił mobilizację dla członków POW i wydał drogą telegraficzną rozkaz do działania. Wieczorem następnego dnia w domu Pawła Dąbrowskiego odbyła się narada z udziałem Józefa Polaka i Władysława Maliszewskiego. Niemcy zdążyli już opuścić Tykocin, lecz ich posterunek znajdował się jeszcze w Rzędzianach. Zdecydowano, że trzeba go rozbroić. Akcję rozpoczęto tego samego dnia o godz. 22. Do wspomnianej trójki dołączyło dwóch ochotników z Sawina i trzech z Rzędzian. Doświadczenie bojowe miał jedynie Józef Polak. Do roku 1915 służył on w armii rosyjskiej jako kapral i zdezerterował podczas odwrotu. Niemcy z posterunku w Rzędzianach nie stawiali oporu. Oddali broń i konie. Zdobyto zrabowaną przez żandarmów żywność. Na drugi dzień rano peowiacy powrócili uroczyście do Tykocina. Józef Polak polecił, aby towarzyszył im sztandar. Po uroczystości na Rynku, gdzie trzema salwami symbolicznie uczczono odzyskanie niepodległości, Józef Polak z najbliższymi podkomendnymi został zaproszony na śniadanie

do ks. prob. Bolesława Sadowskiego. W tym gronie nie mogło, oczywiście, zabraknąć Pawła Dąbrowskiego.

Na moście w Tykocinie i Żółtkach POW wystawiła warty. W Żółtkach uzyskano informację o posterunku niemieckim na moście koło Dobrzyniewa Kościelnego. Obsadzało go ośmiu żołnierzy. W Dzikich nawiązano kontakt z Pawłem Markowskim[1] ps. „Marek", członkiem POW działającej w Choroszczy. Niemieccy żołnierze tu również nie stawiali oporu. Chcieli jak najszybciej wrócić do swoich domów. Zdobyto 8 karabinów, a Niemcom kazano przez Knyszyn udać się do Prus Wschodnich. Okoliczni mieszkańcy przekazali, że niedaleko, na drodze koło Fast, stoi duży tabor niemiecki. Do pomocy w akcji zgłosiło się 15 ochotników. Decydującą rolę w sukcesie odegrał tupet Józefa Polaka i jego zimna krew. Najpierw obezwładniono oficera, a potem szybkim atakiem odcięto żołnierzom dostęp do wozów taborowych, na których mieli broń. W tym czasie byli oni zajęci buszowaniem we wsi w poszukiwaniu łupów. Taboru bronił jedynie wartownik. Zwycięstwo Polaków było oszałamiające. Wzięto do niewoli 120 żołnierzy, których jak poprzednio puszczono wolno pod warunkiem, że będą zmierzać prosto do Prus. Zdobyto 34 wozy, 70 koni, broń i umundurowanie całej kompanii. Całą zdobycz doprowadzono do Tykocina. Paweł Dąbrowski otrzymał rozkaz, aby ją ochraniać. Dobrał sobie 10 ludzi i strzegł taboru i koni na ulicy koło swojego domu.

Józef Polak z dwoma ochotnikami podjął próbę rozbrojenia niemieckiej załogi w Knyszynie. Tym razem żołnierskie szczęście go opuściło. Został obezwładniony i mocno pobity. Zdołał uciec Niemcom po trzech tygodniach, lecz osłabiony głodową, więzienną dietą ciężko wszystko przechorował. Józef Polak 1 stycznia 1919 r. zaciągnął się do 1 Pułku

[1] Paweł Markowski był wnukiem Ksawerego Markowskiego, powstańca z 1863 r., straconego przez Rosjan w Choroszczy 26 X 1863 r.

Szwoleżerów. Swój szlak bojowy zakończył w 1921 r. w stopniu wachmistrza. Później osiadł na wsi koło Łomży. Zmarł w roku 1986, w wieku 91 lat.

Władysław Maliszewski 14 stycznia 1919 r. wstąpił do 33 pułku piechoty. W wojnie z bolszewikami w roku 1920 został ciężko ranny. W 1923 r. wstąpił do Policji Państwowej. Służbę pełnił na terenie powiatu łomżyńskiego. We wrześniu 1939 r. przekroczył granicę litewską i został osadzony w obozie dla internowanych. Po zajęciu Litwy przez sowietów, w czerwcu 1940 r. wywieziono go do łagru na Półwyspie Kola. Stamtąd udało mu się przedostać do Armii gen. Andersa. Walczył w bitwie pod Monte Cassino. Po wojnie nie wrócił do kraju. Władysław Maliszewski zmarł w Wielkiej Brytanii w 1952 r.

Paweł Dąbrowski również walczył w 1920 r. Z wojska wyszedł w stopniu plutonowego. Z przekazu rodzinnego wynika, że był odznaczony Krzyżem Virtuti Militari, nie potwierdzają tego oficjalne wykazy; być może chodzi o inne odznaczenie wojenne. Ożenił się z Leonią z domu Polak, pochodzącą z Siekierek, rodzoną siostrą Józefa Polaka.

Warto nadmienić, że inny brat Leonii – Tomasz Polak – w niepodległej Polsce był oficerem zawodowym w stopniu kapitana. Tomasz Polak służył jako dowódca kompanii w elitarnym 1 PP Legionów stacjonującym w Wilnie. We wrześniu 1939 r. koło Lwowa dostał się do sowieckiej niewoli. Został osadzony w obozie jenieckim w Starobielsku. Wiosną roku 1940 zginął od kuli NKWD. Trzeci z braci – ten, który był łącznikiem w POW – Edward Polak ukończył Szkołę Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu. W 1939 r. walczył w składzie Wileńskiej Brygady Kawalerii. Kolejny z rodzeństwa Polaków, Stanisław, brał udział w obronie Białegostoku w 1939 r. Poległ na polu bitwy. Wreszcie – Paweł Polak wyjechał przed wojną do Warszawy, pracował w stolicy jako nauczyciel. Podczas okupacji rozstrzelany przez Niemców jako zakładnik w zbiorowej egzekucji.

Paweł i Leonia Dąbrowscy mieszkali w Tykocinie, przy ul. Choroszczańskiej 24. Doczekali się siedmiorga dzieci. Ojciec utrzymywał rodzinę pracując jako cieśla i stolarz. Ziemi były zaledwie 3 hektary, dlatego w latach trzydziestych założył na niej sad owocowy. Oprócz zajęć związanych z zapewnieniem bytu rodzinie Paweł Dąbrowski pełnił funkcję prezesa POW w Tykocinie. Swoją siedzibę peowiacy mieli w budynku dawnego Alumnatu. Ich kapelanem był ks. Zieliński z kościoła przy ul. Bernardyńskiej. Tu też były odprawiane msze okolicznościowe. W środowisku tykocińskim Paweł Dąbrowski zaliczał się do osób znanych i cenionych. W roku 1937 lub 1938 wizytowała go Aleksandra Piłsudska. Mniej więcej w tych latach powierzono mu obowiązki strażnika wodnego na Narwi na odcinku do Wizny[2]. Mogło to mieć związek z obronnością państwa, bowiem – według relacji córki – Paweł Dąbrowski był powiązany z II Oddziałem Sztabu Głównego WP[3]. Prawdopodobnie działał w ramach tzw. „dywersji pozafrontowej" utworzonej na bazie doświadczeń Grupy Destrukcyjnej Wawelberg. Jej nazwa pochodziła od pseudonimu dowódcy, kpt. Tadeusza Puszczyńskiego „Wawelberg". Były to grupy prowadzące działania specjalne na rzecz III powstania śląskiego (3 V-5 VII 1921). Na dywersję pozafrontową składało się wiele przedsięwzięć podejmowanych od 1923 r. przez Oddział II Sztabu Głównego WP w strefie przygranicznej. W ich ramach szkolono ludzi do działań dywersyjnych na wypadek zajęcia terenu przez oddziały

[2] W 1937 r. komendantem posterunku Policji Państwowej w Wiźnie został wspomniany wcześniej Władysław Maliszewski. Znał się doskonale z Pawłem Dąbrowskim – razem w 1917 i 1918 r. działali w tykocińskiej POW. Zastanawia, czy ta nominacja miała związek z zadaniami Pawła Dąbrowskiego wynikającymi ze współpracy z II Oddziałem SG. Na pewno była dużym ułatwieniem.

[3] IPN S. 44/02/Zk., t. 49, s. 9801, zeznanie Wandy Płońskiej z d. Dąbrowskiej z 8 II 2013 r.

wroga. Do zadań dywersyjnych należało wysadzanie mostów, niszczenie szlaków komunikacyjnych i zdobywanie informacji wywiadowczych. Szkoleni mieli także tworzyć sieć konspiracyjną. Na określenie tych konspiracyjnych struktur używano nazw: Tajna Organizacja Wojskowa (TOW) i Dywersyjna Organizacja Wojskowa (DOW). Działalność organizacji zaobserwowano na obszarze województw białostockiego i nowogródzkiego po 17 IX 1939 r.

Il. 1. Paweł Dąbrowski (IPN, S44/02/Zk, t. 49, s. 9804)

W 1939 r., po wybuchu wojny z Niemcami, Paweł Dąbrowski został wyznaczony na komendanta obrony cywilnej w Tykocinie. Miał również organizować konspirację na wypadek zajęcia terenu przez wroga. Do domu Pawła Dąbrowskiego zaraz po wkroczeniu wojsk sowieckich przyszedł milicjant w cywilu, z czerwoną opaską na rękawie, aby go aresztować. Tak się złożyło, że gospodarz był w odwiedzinach u najstarszej córki, Jadwigi, pracującej w Białymstoku na poczcie. Milicjant był na tyle przyzwoitym człowiekiem, że na odchodne radził, aby Paweł Dąbrowski zaczął się ukrywać. NKWD wyznaczyło nagrodę za jego wskazanie. Sowieccy funkcjonariusze, i umundurowani, i cywile, często zaglądali do domu przy Choroszczańskiej 24, co łączyło się z uciążliwymi rewizjami. Dąbrowski musiał się ukrywać u znajomych i u rodziny w okolicznych wsiach: Sanikach, Leśnikach i Siekierkach. Zimą, na przełomie 1939 i 1940 r., podczas sowieckiej obławy na bagnach Serwańce, koło Tykocina, został postrzelony w nogę. Razem z nim było więcej osób poszukiwanych przez NKWD. Nie pozostawili rannego na pastwę losu i nocą przyniesiono go do domu. Leczył go tykociński lekarz, dr Januszewicz. Po jakim takim powrocie do zdrowia we własnym domu zbudował pod podłogą kryjówkę. Była bezpieczna, mógł się w niej skutecznie ukrywać przed powtarzającymi się nalotami NKWD. Mimo ustawicznego zagrożenia krążył po okolicy i tworzył struktury konspiracyjne, m.in. w Złotorii i Babinie.

Jak się wkrótce okazało, w Złotorii[4] działał Kazimierz Rzędzian, groźny agent NKWD. Rzędzian znany był z sympatii do komunizmu jeszcze w okresie przedwojennym. Do śledzenia mieszkańców wykorzystywał swego pasierba,

[4] Złotoria – wieś w Gminie Choroszcz, 12 km na zachód od Białegostoku. Założona około 1450 r. Od 1919 r. jest siedzibą Parafii Rzymskokatolickiej św. Józefa. W 2021 r. liczyła 853 mieszkańców.

Antoniego Ostrowskiego. O współpracę z sowietami podejrzewano również Jabłońską, przezywaną „Milionerka", i Wacława Nartowicza. Niewątpliwie, ktoś donosił do NKWD, że we wsi działa konspiracja niepodległościowa. Przed południem 22 lipca 1940 r. do Złotorii przyjechali ciężarówką enkawudziści z cywilem. Urzędnicy chodzili po wsi i wzywali do sielsowietu[5] na zebranie. Sielsowiet zainstalował się w budynku plebanii. Rosjanie mówili, że będą umarzać obowiązkowy kontyngent na mięso. Na zebraniu, według przygotowanej listy, wyłuskiwano osoby do aresztowania i wsadzano na ciężarówkę. Aresztowano około 15 osób.

Podczas okupacji sowieckiej aresztowano w Złotorii 22 mężczyzn. Zostali oni wywiezieni do białostockiego więzienia. Ich rodziny w nocy z 20 na 21 czerwca 1941 r. deportowano do Kraju Ałtajskiego. Ogółem ze Złotorii wywieziono w głąb Rosji 31 osób, jedna z nich zmarła na zesłaniu.

Ci, których słusznie podejrzewano o współpracę z NKWD, skończyli marnie. Antoni Ostrowski został zastrzelony na własnym podwórku (21 IV 1941 r). Kazimierza Rzędziana zabrali Niemcy w 1941 r. Przyjechali po niego ciężarówką, kiedy pracował na polu. Przywiązali go do samochodu i ruszyli pełnym pędem, tak jakby chcieli wykazać się przed mieszkańcami. Bez śladu zniknęli także Sienkiewicz, Nartowicz i Jabłońska.

W nocy z 20 na 21 czerwca 1941 r., o godzinie trzeciej, rodzinę Dąbrowskich obudziło walenie w drzwi. Zbudzeni sądzili, że to kolejna rewizja. Jednakże żonie i dzieciom kazano pakować się. Podczas przenoszenia rzeczy na furmankę kilkunastoletni syn Piotr uciekł. Enkawudziści strzelali za nim i chybili. Wtedy w odwecie za porażkę pobili Leonię

[5] Przewodniczącym sielsowietu (rady wiejskiej) był Sienkiewicz. Chodził w wojskowej bluzie. Mówił, że przed wojną siedział za działalność polityczną w polskim więzieniu. Utykał.

Dąbrowską. Na dworzec kolejowy w Białymstoku, kiedy wszystkich załadowano już do wagonu, enkawudziści przywieźli córkę, Jadwigę Dąbrowską. Wzięli ją z pracy. W opustoszałym domu pozostali ojciec i syn. 21 czerwca 1941 r. wybuchła wojna niemiecko-sowiecka.

Dąbrowscy – matka z sześciorgiem dzieci – trafili do sowchozu we wsi Komsomołka koło Bijska, w obwodzie pawłodarskim. Po tzw. amnestii można było na własny koszt przesiedlić się w dogodniejsze miejsce. Pani Dąbrowska wybrała Barnauł. Jednak nawet po wymianie najlepszej sukienki i butów stać ją było tylko na przenosiny do Bijska. Parę węzełków i dwójka najmłodszych dzieci jechały na saniach, pozostali musieli podążać pieszo. Zesłańcy wynajęli kuchnię u samotnej kobiety. Córki, Jadwiga i Wanda, robiły na drutach swetry do spółdzielni, a bliźniaczki Ludmiła i Bogumiła pracowały w fabryce tytoniu. Zaczęły jednak chorować na płuca. Jedna przeszła do fabryki obuwia, druga do pracowni krawieckiej. Matka z jeszcze jedną kobietą wyrąbywała lód z łodzi w moście pontonowym. Wiosną, kiedy zaczęły się roztopy, porwała je kra. Tylko dzięki odwadze i przytomności umysłu zdołały, skacząc z jednego kawałka lodu na drugi, przedostać się na brzeg. Syn, Dariusz Dąbrowski, rocznik 1922, na wieść o tworzącej się Armii Polskiej w ZSSR zgłosił się do komisji poborowej w Bijsku. Nie chciano go przyjąć ze względu na wiek i stan zdrowia. Wtedy z kolegami pieszo wyruszył z Bijska do Taszkientu i tam dopiero zdołał przekonać lekarzy z komisji. Takim sposobem znalazł się w Wojsku Polskim. Służył w 12 Pułku Ułanów. Zginął 14 maja 1944 r. w bitwie o Monte Cassino[6].

[6] Melchior Wańkowicz, *Bitwa o Monte Cassino*, Rzym 1946 r., t II, s. 48 „(...) zabity ułan Dąbrowski Dariusz pociskiem moździerza", fragment meldunku dowódcy por. Dziekońskiego. W kościele – kaplicy na cmentarzu w Tykocinie znajduje się tablica poświęcona pamięci kpt. Tomasza Polaka i Dariusza Dąbrowskiego.

Il. 2. Bronisław Dąbrowski, brat Pawła.
Zmarł w Gross Rosen w 1945 r.

Dąbrowscy w Bijsku prawie umierali z głodu. Zarabiali maksymalnie po 75 rubli miesięcznie, tymczasem wiaderko kartofli lub bochenek chleba na rynku to był wydatek 300 rubli. W Bijsku poznali rodzinę Jaruzelskich: matkę z dziećmi, Wojciechem i Teresą. Ich ojciec już nie żył. Pani Jaruzelska doradziła, aby ubiegali się o przydział mieszkania komunalnego. Dopisało im szczęście i otrzymali przechodnią kuchnię. Z jednej strony domu w takiej samej kuchni mieszkali Jaruzelscy, a z drugiej Dąbrowscy. Przyszło też nieszczęście. Najstarsza córka, Jadwiga, dźwignęła pewnego razu ciężki kocioł i uszkodziła sobie kręgosłup. Nieleczona choroba rozwinęła się w gruźlicę kości. Pani Jaruzelska mimo powszechnego głodu wspomogła ją kiedyś zupą z zacierek. Jadwiga Dąbrowska zmarła w listopadzie 1944 r. Pochowano ją w Bijsku. Przed śmiercią powiedziała swoje marzenie: do syta najeść się kartofli… Rodziny nie było stać, aby spełnić życzenie umierającej.

Leonia Dąbrowska z dziećmi wróciła do Polski 10 kwietnia 1946 r. Z opowieści męża, który niewiele wcześniej powrócił z „nieludzkiej ziemi", dowiedziała się, że 27 maja 1944 r. Niemcy podczas obławy w Tykocinie aresztowali jego 38-letniego brata, Bronisława Dąbrowskiego. Bronisław zmarł w niemieckim obozie koncentracyjnym Gross Rosen.

Paweł Dąbrowski tuż po wkroczeniu sowietów do Tykocina został aresztowany przez Państwowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (PUBP) z Wysokiego Mazowieckiego. Grupą dowodził sam szef, por. Stanisław Zasztoft. Do listopada był więziony w Wysokiem Mazowieckiem[7]. Następ-

[7] Siedziba PUBP mieściła się w domu przedwojennego burmistrza Wysokiego Mazowieckiego – Władysława Zaręby. W czasie okupacji niemieckiej dom był zajęty przez Gestapo. UB się tam „wprowadził" w połowie sierpnia 1944 r. Do przetrzymywania więźniów wykorzystywano piwnice w obu budynkach stojących na posesji oraz ziemianki. W październiku wybudowano dodatkowy areszt z trzema dużymi celami i dwoma poje-

Il. 3. Piotr Dąbrowski, syn Pawła,
uciekł z łap NKWD w 1941 r.

nie Dąbrowskiego przekazano sowietom, którzy 6 listopada 1944 r. wywieźli go do obozu nr 41 w Ostaszkowie, w którym przetrzymywano go do 14 kwietnia 1945 r. Jeszcze później, do 19 stycznia 1946 r. przebywał w obozie nr 178 w Riazaniu. Do Polski wrócił 5 lutego 1946 r. przez punkt w Białej Podlaskiej pod numerem 1237. Po wojnie pracował jako konserwator budynków komunalnych w Tykocinie. Dzieciom opowiadał niewiele. Mówił tylko, że był „maglowany". Najgorzej wspominał nocne, przeciągające się w nieskończoność przesłuchania.

Paweł Dąbrowski zmarł 2 X 1976 r., spoczął na jednym z białostockich cmentarzy.

---

dynczymi. Liczba osadzonych czasami przekraczała 100 osób. Katowanie podczas przesłuchań było na porządku dziennym.

REALIA WSPÓŁCZESNOŚCI

Eugeniusz Sakowicz*

Blask ludowej teologii i pobożności w małych miastach Polski

Ludowa teologia nie jest – to oczywiste – nauką uprawianą na kościelnych fakultetach teologicznych. W swej specyfice i oryginalności różni się od teorii akademickiej, co nie oznacza, że jest z nią w konflikcie. Uprawiana była przez wieki nie w teorii, lecz w praktyce w środowiskach wiejskich przez ludzi tam żyjących, pracujących na roli. Ci, którzy nią żyli, trwali pod krzyżem zarówno w jego blasku, jak i cieniu. Pobożność ludowa, czyli teologia w praktyce, stanowiła o sile i prostocie wiary tych, którzy nią się kierowali (i wciąż kierują).

Polska ludowa teologia i pobożność jest na wskroś patriotyczna. Polskość jest jej znakiem rozpoznawczym. W związku z ruchami migracyjnymi przebiegającymi na linii: wieś – miasto bywała ona przenoszona do miast, zwłaszcza do małych miast. Proces ten przebiegał również na skutek poszerzania się miast, ich ekspansji, „zdobywania" przez nie nowych terytoriów, właśnie wiejskich, z całym ich dziedzictwem kulturowym – w tym duchowym i związanym z pobożnością. Pośród religijnych świąt i uroczystości celebrowanych w małych miastach blaskiem ludowej teologii i pobożności opromieniona jest przede wszystkim Wigilia Bożego Narodzenia. Jest to nie tylko w odczuciu ludowym największe święto chrześcijańskie (według teologii świętem największym jest

* Prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.

Wielkanoc!), lecz i święto bardzo polskie, co podkreśla wyłącznie polski zwyczaj dzielenia się opłatkiem z domownikami, sąsiadami, a też ze zwierzętami domowymi i gospodarskimi, które w odróżnieniu od ludzi otrzymują opłatek kolorowy, zwykle różowy. W ten sposób podkreślona zostaje solidarność wszystkich istot żywych, z człowiekiem jako „koroną stworzenia", dotkniętych cierpieniem czy bólem zapoczątkowanym nieposłuszeństwem prarodziców ludzkości w Raju wobec Boga Stwórcy. Jezus Chrystus narodził się w stajni – grocie, co wskazuje na rustykalną przestrzeń i co jest historyczną prawdą.

Kalendarz liturgiczny, współbrzmiący z kalendarzem agrarnym, przeniknięty jest rozlicznymi obrzędami, zwyczajami. Doroczny kalendarz liturgiczny z wpisanymi w określone daty procesjami świątecznymi wskazuje wprost na blask ludowej teologii i pobożności praktykowanej w małych miastach. Pięknym świętem, wprowadzającym ten blask wsi do miast jest uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, popularnie zwana uroczystością Matki Bożej Zielnej. Blaskiem religijnym rozświetlającym życie codzienne ludzi żyjących na wsiach i na przedmieściach małych miast jest piękna, tradycyjnie polska praktyka śpiewania Litanii Loretańskiej ku czci Najświętszej Maryi Panny.

Ludowa teologia i pobożność jeszcze niedawno ujawniała się w małych miastach podczas celebracji uroczystości pogrzebowych.

Niezliczone wręcz wioski polskich diecezji, graniczące z małymi miastami (także i miastami dużymi) włączone są w granice parafii miejskich. To otwarty, nie przebadany temat badań interdyscyplinarnych, w tym prowadzonych przez etnologię religii, socjologię religii i teologię w ogóle zainteresowaną również ludową teologią i pobożnością.

Ludowa teologia jest specyficzna i oryginalna

Nie była kształtowana w środowiskach akademickich, chociaż duszpasterze czuwający nad jej ortodoksją przeszli edukację w wyższych seminariach duchownych i otrzymali dyplomy fakultetów teologicznych. Teologia ta, stanowiąca namysł nad tajemnicą Boga wśród ludu – pośród ludzi zamieszkujących środowiska wiejskie – kształtowała się w domach rodzinnych, którymi były wiejskie chaty, już to w zapadłych przysiółkach bądź chutorach, już to w dworkach ludzi zamożnych, promieniujące na wieśniacze okolice. Zawsze wyróżniała się bogactwem myśli, wyobrażeń, ekspresji zarówno słownej, jak i związanej ze sprawowaniem kultu[1].

Ludowymi teologami byli mieszkańcy wsi, którym Bóg był niezmiernie bliski. Odczuwali oni Jego obecność i Jego działanie pomiędzy nimi. Przywiązani byli do pryncypiów wiary, do dogmatów, których nie rozumieli i nie potrafili nawet precyzyjnie przedstawić, ale które otaczali najwyższym respektem. Szanowali Dekalog jako zapis nakazów, nad którymi trudno byłoby dyskutować, a które należało po prostu wypełniać. Praktyką chyba najbardziej umiłowaną były litanie, od bardzo doniosłych i poważnych w wymowie, i wypowiadanych w sytuacjach szczególnie uroczystych, a również – dramatycznych, jak Litania do Wszystkich Świętych, po litanie zanoszone do Najświętszej Maryi Panny w scenerii budzącej się do życia w maju przyrody. Książeczki do nabożeństwa były jeszcze nie tak dawno, bo zaledwie 50 lat temu, w powszechnym użyciu przez starsze pokolenie w czasie uczestnictwa we mszy świętej i w osobistych – prywatnych modlitwach szeptanych – recytowanych w domach

[1] Zob. J. Łobodziński, *Bogactwo ludowej teologii i pobożności*, „Ateneum Kapłańskie" 2010, z. 1, s. 7-12.

rodzinnych w różnych porach dnia, nie tylko przy porannym i wieczornym pacierzu.

Ludowa teologia charakteryzowała się prostotą, pewnym prymitywizmem, przy czym określenia tego nie należy rozumieć jako pejoratywne. To, co prymitywne, jest w pewnym sensie pierwotne, pierwsze, charakteryzujące się niższym stopniem skomplikowania. Z domów, w których była „wykładana" prosta, dziecięca, ufna ludowa teologia, wychodzili przyszli teologowie akademiccy, prezbiterzy dostojni, szanujący innych i siebie, o szerokich horyzontach myśli i nade wszystko teologicznej głębi. Wystarczy prześledzić biografie teologów polskich, by stwierdzić, że wiara ich kształtowana była w przeważającej większości w środowisku wiejskim[2]. Większość polskich błogosławionych i świętych również urodziło się i wychowało w wioskach oraz małych miastach[3].

W tzw. epoce PRL – później też – ludowość polskiego Kościoła była wyśmiewana przez tych, którzy stosowali kpinę z religii i jej najwierniejszej, najtrwalszej ostoi, którą była wieś, jako narzędzie opresji wobec wierzących i nade wszystko jako oręż walki z Bogiem. Być może krytyka ludowej teologii wypływała z kręgu funkcjonariuszy służb specjalnych czasów komunistycznych, którzy wyśmiewali ją jako nienaukową. Wiedzieli oni, iż najgorliwsi obrońcy wiary w Jezusa Chrystusa i godności człowieka urodzili się i wzrastali duchowo na wsi, tak jak późniejszy męczennik za wiarę ks. Jerzy Popiełuszko.

Nigdy nie został ogłoszony jakikolwiek *Syllabus errorum* ludowej teologii. Nigdy nie zostali obłożeni anatemami ci, którzy teologią tą żyli. Ludowa teologia zawsze była, chociaż

[2] Cz. S. Bartnik, *Mistyka wsi. Z autobiografii młodości*, Polskie Towarzystwo Encyklopedyczne, Radom 2003.

[3] E. Sakowicz, *Wielcy święci miast małych*, [w:] *Małe Miasta. Duchowość kanoniczna*, M. Zemło (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok-Futoma-Supraśl 2020, s. 317-333.

raczej tego nie podkreślano w akademickiej teologii, miejscem teologicznym (*loci theolgici*). Wprawdzie teologowie profesjonaliści mówili o wierze ludu Bożego – o zmyśle wiary jako miejscu teologicznym. *Loci theolgici* to źródło do refleksji teologicznej, uprawianej zgodnie z zasadami metodologii, dzięki któremu można dostrzec rdzeń wiary, jej fundament, istotę.

Ludową teologię uprawiano nie w teorii, a w praktyce, pod krzyżem, w jego blasku i cieniu

Wielkim respektem otaczano na wsiach znak krzyża. Ten znak odkupienia człowieka przez Syna Bożego wypalano płomieniem świecy gromnicy na obelkowaniach domu mieszkalnego. Palcami zanurzonymi w wodzie święconej (znajdującej się w kropielniczkach przy drzwiach wejściowych do domu) czyniono znak krzyża na ciele – czole, piersi (sercu!) i ramionach, wchodząc do domu bądź z niego wychodząc. Znakiem krzyża błogosławiono ziarna zbóż, zasiewane w bruzdy gleby, też pobłogosławionej znakiem krzyża. Centrum ludowej teologii stanowił krzyż zawieszony nad drzwiami w kuchni, do której zwykle wchodziło się „z dworu", czy też „z pola".

Krzyż wznoszony był nie jako ozdoba (tym bardziej nie jako znak magiczny!) w różnych miejscach krajobrazu wiejskiego: przy domach, na granicach pól, przy drogach i zwykle na rozdrożach i przy drogach „przecinających się" – pięknie w języku polskim określanych jako skrzyżowania. Znak ten był wyrazem nieustannej pamięci o Jezusie Ukrzyżowanym, solidarnym z człowiekiem w jego codziennym losie, w trudach pracy podejmowanych dla dobra rodziny, jej utrzymania, w radościach i smutkach, nieszczęściu i szczęściu.

Specyfika pobożności ludowej stanowi o jej wyjątkowości, o sile trwania w wierze tych, którzy nią się kierowali i nadal się kierują

Pobożność ludowa nie dyskredytuje, nie poniża tych, którzy w niej uczestniczą. Wyraża się w tradycyjnych nabożeństwach nasyconych wyjątkowo bogatą symboliką. Zawsze odsyła ona do czegoś innego, do tego, co głębsze, ale i wyższe, co jest sensowne i co stanowi źródło sensu w ogóle. Obrzędowość ludowa, która jest motywem pobożności ludu Bożego, żyje symbolami. Każde święto, każda uroczystość celebrowana, przeżywana, doświadczana, praktykowana, adorowana stanowi wyjątkowo bogaty symboliczny zapis.

Ludzie prości, praktykujący religię, to jest żyjący pobożnością ludową – zarówno na co dzień jak i w święta potrafią odczytywać sens symboli. Wiedzą, jaka jest wymowa dwunastu potraw na stole wigilijnym i dla kogo zostawia się puste miejsce przy stole. Znają na pamięć nie jedną zwrotkę tradycyjnej kolędy, a niemal wszystkie. Potrafią „sakralizować" czas i miejsca. Niektórzy utracili wszakże zdolność odczytywania symboli religijnych. Stało się to z chwilą ich migracji z wiosek do miast, szczególnie dużych. Inni po migracji ze wsi wciąż kultywują tę pobożność w nowych, miejskich już okolicznościach ich życia[4].

Ludowa pobożność jest dowodem na fakt przekładania wiary, wierzeń – teologii – na czyny i postępowanie. Dzisiejsze miasta Polski, nie tylko małe, ale i wielkie, włącznie ze stolicą, składają się w dużej części z populacji wiejskiej, jeśli nie w pierwszym pokoleniu, to na pewno w drugim czy kolejnym. Ludzie ci przybyli do miast z dziedzictwem ludowej pobożności, która w nowym otoczeniu najczęściej nie została

[4] Zob. J. Perszon, *Pobożność ludowa – zmierzch czy transformacja?*, „Ateneum Kapłańskie" 2010, z. 2, s. 228-246.

odpowiednio „zagospodarowana" przez duszpasterzy bądź świadomie została przez nich porzucona.

W dzisiejszych miastach – małych, dużych i wielkich – pozostały ślady pobożności ludowej w postaci koszyczka wielkanocnego. Gdzieniegdzie w mieście biegają z wiadrami w lany poniedziałek (drugi dzień Wielkanocy) chłopcy czy nawet młodzieńcy i wylewają lodowatą wodę na głowy sędziwych kobiet, a nie swoich rówieśnic. Nie wiedzą oni nic a nic o symbolice wody, tak bardzo obecnej w pobożnych praktykach. Innym śladem pobożności ludowej jest opłatek na stół wigilijny, nie zawsze pobłogosławiony, nie wypiekany już przez mniszki, lecz dystrybuowany w supermarketach jako towar komercyjny.

O wyjątkowości ludowej teologii i pobożności świadczy polskość – wymiar patriotyczny

Pobożność ludowa splotła się z miłością do ojczyzny, w historii nękanej wojnami oraz innymi opresjami dziejowymi. Wierzenia, zwyczaje i obrzędy ludowe mają polski charakter.

Chrystus frasobliwy, cierpiący, ukazywany w ludowych rzeźbach, symbolizował Polskę. Maryja, Matka Boża, której „serce przebił miecz boleści", wskazywała również na Rzeczpospolitą, nie tylko obojga narodów, ale wielu narodów, doświadczającą dziejowych dramatów i cierpień. W obszarach kultury, religii, zwyczajów, wierzeń i obrzędów, języka tych narodów kształtowała się specyfika polskiej ludowej teologii i pobożności. *Pieta* to bardzo polska postać Matki Bolesnej w sztuce wizualnej. Ikonograficzne przedstawienia, rzeźby pobożne podtrzymywały u Polaków cnotę pietyzmu, wierności ojczyźnie czy to wymazywanej z map, czy zamienianej w republikę niemal sowiecką, czy też kiedyś, a także i dziś „ubezwłasnowolnianej" przez różne zewnętrzne dyrektywy polityczne, nie respektujące tożsamości narodu ani jego

dziedzictwa duchowego, zmuszające do „deptania przeszłości ołtarzy"[5].

W długich latach zaborów, kiedy Polacy katolicy byli prześladowani przez Rosję (prawosławną) i Prusy (protestanckie), pomniki wiary, figury Matki Bożej oraz świętych i nade wszystko krzyż (stawiany w miejscach bitew i walk, na grobach powstańców, uczestników innych zrywów patriotycznych, w miejscach egzekucji) były jednocześnie symbolem patriotyzmu[6].

Czy ludowa teologia i pobożność pod czuwającymi nad ich ortodoksją duszpasterzami może być przeniesiona do miast?

Wraz z migracją ludności, która przez dziesięciolecia masowo opuszczała wioski, by podjąć pracę i życie w miastach, w środowiska miejskie były przenoszone jeśli nie zwyczaje, wierzenia i obrzędy w całej ich krasie, to na pewno elementy tychże. Bywało i tak, że opuszczający wsie chcieli wyzwolić się z kompleksu niższości, w który byli wpędzani przez tych „miastowych". A ci, którzy naigrywali się ze wsi i ich mieszkańców, drwili z mentalności wiejskiej, szydzili z „chłopskich filozofów" – na ogół sami z tych „mateczników" czy „ojcowizn" pochodzili.

Ośmieszano w epoce PRL religię w ogóle[7] i religijność w szczególności oraz ludową teologię i pobożność, rzekomo

[5] Zob. Z. Kupisiński, *Fenomen polskiej religijności ludowej*, „Ateneum Kapłańskie" 2010, z. 2, s. 216-227; M. Zarzecki, *Religijność w dynamice zmian. Pluralizm i heterodoksja religijna Polaków*, „Ateneum Kapłańskie" 2010, z. 2, s. 247-255.

[6] Zob. A. Jackowski, *Kapliczki i krzyże przydrożne*, [w:] A. Różycki, P. Szczegłów, *Pejzaż frasobliwy. Kapliczki i krzyże przydrożne*, Wydawnictwo Krupski i Spółka, Warszawa 2000, s. 6.

[7] E. Sakowicz, *Religia – „ufantastycznione odbicie realnego świata". Negacja religii* i *kultu przez system komunistyczny w powojennej Polsce*, [w:] *Potrzeba*

na wskroś naiwną, nienaukową. Wytykano jeśli nie magiczność, to na pewno zacofanie niegodne proletariuszy, którzy wszakże mieli się łączyć w światowej społeczności komunistów. Na przeszkodzie ku realizacji tych strategicznych planów stawała zdrowa, więc mocna religijność, nie idąca na ugodę z tym co „cesarskie", to jest poddane ideologii realnego socjalizmu z walką klas na czele.

Nie wszyscy migranci z wiosek do miast dali się zmanipulować ludziom żywiącym nienawiść do wiary swych rodziców, czy szerzej – przodków. Liczni pozostali wierni tradycji. Żyjąc w innym od wiejskiego środowisku praktykowali zwyczaje, obrzędy tak mocno wpisane w krajobraz religijny wsi.

Wigilia Bożego Narodzenia celebrowana w małych miastach jest opromieniona blaskiem ludowej teologii i pobożności[8]

Wiara wigilijna jest wciąż zachowywana w małych miastach dzięki ludziom, którzy przebyli tu ze wsi, bądź też dzięki tym, którzy mieszkają w parafiach obejmujących swymi granicami małe miasto i okoliczne wioski.

Czyż w Wigilię Bożego Narodzenia zwyczaj wyścielania stołu słomą lub sianem, pod białym obrusem, nie jest reminiscencją wiejskiej praktyki upodobnienia stołu do żłóbka Pana Jezusa? Do dziś, mimo zlaicyzowania społeczeństwa, tradycja ta pozostała żywą. Wyraża ją odrobina sianka kupowana w supermarketach, sklepach, załączona do prasy katolickiej przed Bożym Narodzeniem. Sianko to ma przypominać

religii. Dynamika praktyk religijnych i rytualnych, Z. Kupisiński (red.), Lublin 2017, s. 85-104.

[8] M. Koneczny, Z. Kupisiński, *Wigilia. 1. W liturgii; 2. W folklorze*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2014, kol. 561-562.

wiejską chatę, w której jeszcze niedawno, kilkadziesiąt lat temu, było ono nie tylko pod obrusem na stole. Snopy słomy stały w kącie izby wigilijnej lub znajdowała się ona pod stołem, dokąd przynosiły ją dzieci.

Sianko betlejemskie symbolizuje kosmiczną solidarność istot żywych – ludzi i zwierząt, istot duchowych – aniołów i wszelkiego stworzenia. W wieczór wigilijny dzieci wyglądają pierwszej gwiazdki na niebie, by dostrzegłszy ją, cała familia zasiadła do stołu – do wigilijnego „ołtarza". Ta obserwacja wigilijnego nieba nie jest łatwym zadaniem w wielkich miastach, w małych jest możliwa.

Najbardziej polskimi z polskich wierzeniami, zwyczajami i obrzędami są te związane z Wigilią Bożego Narodzenia. Wigilia, rozpoczynająca się z wypatrzeniem na niebie pierwszej gwiazdy, z modlitwą, a następnie z łamaniem się opłatkiem, jest szczytem polskości. W chwili wyjątkowej, rozpoczynającej wieczerzę, rodzina (kiedyś według tradycji ludowej wielopokoleniowa) bądź ród, a także bliscy, przyjaciele, nadto – w „dawnej Polszcze" – służba, czy – mówiąc językiem dosadniejszym – parobkowie, przełamywali się opłatkiem, wypowiadając słowa przebaczenia, życzliwości, zgody, chociażby jak te z Zamojskiego: „Dzielmy się chlebem anielskim, byśmy spotkali się w Królestwie Niebieskim". Tego wieczoru modlono się za zmarłych, zapraszanych do stołu, by zajmowali puste miejsce, również dla nich, nie tylko dla wędrowca, przybysza przeznaczone. W wieczór wigilijny ujawniała się nadto jedność z „żywiołami" – zwierzętami („żywioła" w mowie mieszkańców Wileńszczyzny to właśnie zwierzęta), które też „doświadczały" cudu Wcielenia. Miały ku temu najwyższe prawo, bowiem Jezus Chrystus narodził się – jak chciała przez wieki polska ludowa teologia i pobożność – w „ubogiej, cichej, stajence lichej". To z naszymi braćmi i siostrami (tak mówił św. Franciszek z Asyżu, którego duchowi

synowie i córki upowszechnili na polskiej ziemi żłóbki i jasełka) łamaliśmy się przez wieki kolorowym opłatkiem.

Kalendarz liturgiczny współbrzmi z kalendarzem agrarnym: łatwo zauważyć w małych miastach typowo wiejską religijność

W małych miastach w świątyni parafialnej błogosławi się owies do zasiewu. Dzieje się to w drugi dzień Świąt Bożego Narodzenia, we wspomnienie pierwszego męczennika Kościoła – św. Szczepana. Fakt ten wynika z topografii, gdyż część terenu parafii małego miasta stanowią wioski. Nawet jeśli już nie uprawia się owsa, bo koni już na wsiach nie ma (chyba że w profesjonalnych stadninach, „obsługujących" przede wszystkim obywateli pobliskich miast) to jest pamięć o przodkach i ich współpracy z tymi pięknymi zwierzętami pociągowymi. Zresztą, gospodarzem mógł mienić się na wsi tylko ten, kto hodował przynajmniej jednego konia!

Niemało zwyczajów i obrzędów wiejskich jest praktykowanych w małych miastach dzięki pasterzom – proboszczom parafii. Większość duchowieństwa w Polsce, w tym biskupów, pochodzi ze wsi. Ich ojcowie byli rolnikami, hodowcami, kowalami. Nie sposób, by synowie porzucili pamięć o swych przodkach.

Doroczny kalendarz liturgiczny z procesjami świątecznymi to kolejny blask ludowej teologii i pobożności[9]

Ulice miast nie stanowią z natury traktów procesyjnych. To peregrynacje z parafii wiejskich są obecnie przenoszone

[9] K. Matwiejuk, *Procesja. II. W Kościele katolickim*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, kol. 428-429.

w przestrzeń miejską, nadając koloryt miejskiej szarzyźnie. O „blasku" tym mówią procesje w dzień Bożego Ciała[10]. Ozdobione – „umajone" ołtarze na trasie eucharystycznej peregrynacji wskazują wprost na środowisko wiejskie. Ołtarze stacyjne w czasie przejścia Jezusa Eucharystycznego są ozdobione gałązkami lub wprost drzewkami brzozowymi. Subtelność i delikatność, wręcz czystość, świeżość tych drzew jest symboliczna. W Boże Ciało i w Dzień Zesłania Ducha Świętego ołtarze polowe czy prezbiteria w świątyniach ozdabia się tatarakiem. W miastach raczej już nie ma podmokłych, bagnistych terenów, na których rósłby tatarak, symbolizujący dynamizm życia.

Świętem wprowadzającym blask wsi do miast jest uroczystość Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny[11], nazywana Uroczystością Matki Bożej Zielnej

Tego dnia świątynie małych miast, i dużych również, stają się wiejskim świątyniami. Przynoszone do ołtarza w celu poświęcenia – pobłogosławienia wiązanki z ziół, zbóż, kwiatów, z zatkniętymi w nie owocami są niepowtarzalne. Każdy bukiet jest inny, a wszystkie jednakowo „wychwalają" najpiękniejszy owoc, który wydała Ziemia – ludzkość, a którym jest Najświętsza Maryja Panna. Celebracja tego dnia przypomina uczestnikom liturgii o „chlebie naszym powszednim", darowanym miastom przez wioski.

[10] Z. Zalewski, *Boże Ciało. 1. Liturgia*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 16, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2012, kol. 861-862.

[11] K. Pek, *Wniebowzięcie NMP. I. Teologia. – 1. W Kościele katolickim*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2014, kol. 822-823; M. Konieczny, *Wniebowzięcie NMP. II. Kult. 1. Liturgiczny. 2. Pozaliturgiczny*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 20, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2014, kol. 824-825.

Blaskiem rozświetlającym życie jest tradycyjnie polska praktyka śpiewania Litanii Loretańskiej[12] na wsiach i w małych miastach

Tradycja gromadzenia się wiernych, przede wszystkim kobiet i dzieci przy kapliczkach, by odśpiewać Litanię oraz inne pieśni Maryjne, zapewne wciąż żyje w wielu małych miastach Polski, np. w Jedlni Letnisko koło Radomia, na granicach tych miast z wioskami. Granice te właściwie łączą, a nie dzielą, świat miasta i świat wioski. Kapliczki, przy których śpiewana jest Litania Loretańska, pełnią funkcję kultyczną zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym. Jednocząc mieszkańców na modlitwie spełniają przez to funkcję integracji lokalnej społeczności.

Ludowa teologia i pobożność w małych miastach jeszcze niedawno przejawiała się podczas uroczystości pogrzebowych[13]

Wiejskie zwyczaje funeralne do niedawna praktykowane były w środowisku małych miast. Dwadzieścia lat temu w Izbicy Kujawskiej niedaleko Włocławka procesja żałobna wychodziła z domu, w którym na starość zamieszkał przy rodzinie rolnik, żyjący wcześniej na przylegającej do tego miasta wsi. Kondukt nie zmierzał do świątyni prostą drogą. Żałobnicy udali się na pola, które uprawiał zmarły, by on się z nimi pożegnał. Przemarsz pogrążonych w żałobie trwał

[12] J. Duchniewski, *Loretańska Matka Boża*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004, kol. 1379; J. Duchniewski, *Litania Loretańska. 1. W liturgii*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 10, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2004, kol. 1171-1172.

[13] Cz. Krakowiak, *Pogrzeb. II. W chrześcijaństwie*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 15, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2011, kol. 993-996; Zob. „Studia Liturgiczne" 2012, nr 8, *Pogrzeb chrześcijański. Obrzędy, teologia, praktyka.*

długo. Nikt się nie spieszył, a zmarły rolnik, kochający ziemię, mógł w taki symboliczny sposób ostatni raz obejść miejsca przez dziesięciolecia bardzo mu bliskie.

Warto odszukiwać ślady ludowej teologii i pobożności w małych miastach – w sferze działań – swoistej dramy, warto zatrzymać się przy krzyżach, figurach św. Jana Nepomucena[14], przy wyobrażeniach Najświętszej Maryi Panny

Niewiele jest tych pamiątek w małych miastach, a jeśli są, to zostały okryte niepamięcią. Obecne są natomiast licznie na obrzeżach małych miast, w okalających je wioskach. Figury i rzeźby, nie zawsze, a może nawet nieczęsto mają walor artystyczny. Zawsze natomiast posiadają głęboką symbolikę. Nie zostały tu umieszczone, „intronizowane" przypadkowo. Intencja wystawienia tych religijnych pamiątek jest najważniejsza – intencja przebłagalna, błagalna, dziękczynna. Święci, w tym Ukrzyżowany Chrystus, Jego Matka i Opiekun – Św. Józef są kustoszami domów, ulic, przestrzeni obecności człowieka, rodziny i w ogóle mieszkańców danego miasta.

Kapliczki i krzyże stojące nie tylko na wsiach, lecz i w małych miastach często są ogradzane. Święte postaci czy krzyż – znak zbawienia – nie są w ten sposób oddzielane, odgradzane od ludzi. Płoty, święte „parkany", drewniane i metalowe, wskazują na dwa światy – *sacrum* i *profanum*, które koegzystują, graniczą ze sobą i nigdy się ze sobą nie utożsamiają. Znak święty – odgrodzony – ma być w taki sposób chroniony przed uszkodzeniem, przed zwierzętami, np. bezpańskimi psami.

[14] K. Kuźmak, M. Jacniacka, *Jan Nepomucen*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 7, Lublin 1997, kol. 993-996.

Krzyż usytuowany przy domu lub w innym miejscu obejścia domowego ma niejako wznosić duszę chrześcijanina ku niebu. Krzyż ma uobecniać wiarę chrześcijańską w codziennym krajobrazie życia, w jego meandrach, na jego bezdrożach. Wiara ma być wyrażana nie tylko od wielkiego dzwonu, w świątyni czy kaplicy, a w życiu codziennym, wszędzie tam gdzie człowiek zmaga się z losem. Przydrożne krzyże na pewno „wzywają" do uświęcania swego życia. Zachęcają, mobilizują do modlitwy, choćby do aktu strzelistego: „Panie Jezu Chryste, Synu Boży, zmiłuj się nade mną grzesznym!"

Ksiądz Jan Perszon, autor opracowania pt. *Krzyż przydrożny a konsekracja świata i człowieka*, stwierdza:

> Gdy w terenach rolniczych (wiejskich) buduje się nowe arterie, a także wtedy, gdy powstaje nowe osiedle mieszkaniowe, krzyże i kapliczki bądź to przenosi się w nowe miejsce, bądź zostawia na „starym" miejscu. W obydwu przypadkach – choć uratowano cenny dla lokalnej społeczności symbol religijny – traci on swą pierwotną funkcję. Po pierwsze: w nowej sytuacji architektonicznej nie jest on już obiektem harmonizującym z krajobrazem, ale „ciałem obcym"; po wtóre: w znacznym stopniu krzyż przestaje zarówno ewokować akty religijne u poszczególnych osób, jak i pełnić funkcję kultyczną (jako miejsce społecznej modlitwy); po trzecie: skoro nie ma już wspólnoty, zainteresowanej „posiadaniem" upostaciowanego w krzyżu sacrum i „pamiętającej" genezę (powód) jego postawienia, fizycznie istniejący znak/symbol/pomnik zostaje w pewnym sensie „opróżniony" z całego swego pierwotnego bogactwa/sensu[15].

[15] J. Perszon, *Krzyż przydrożny a konsekracja świata i człowieka*, „Ateneum Kapłańskie" 2023, nr 180, z. 2.

Janusz Mariański*

Wartości codzienne młodzieży szkolnej ze wsi, z małych i wielkich miast

W badaniach socjologicznych „wartości codzienne" są pojmowane najczęściej jako zwerbalizowany przedmiot celów i dążeń, stosunkowo łatwo obserwowalnych. Funkcjonują one w społeczeństwie, jak i wszystkie wartości, jako pewne fakty i realizowane są w przestrzeni społecznej przez jednostki, które są ich podstawowymi i najważniejszymi nośnikami. Wartości pojmowane jako cele działań funkcjonują w świadomości jednostek, są uruchamiane i aktualizowane w określonych kontekstach i sytuacjach, kiedy pojawiają się odpowiednie racje, motywacje czy wyzwania, odgrywają one szczególną rolę w systemie przekonań każdej osoby. Coś jest wartością dla kogoś albo coś ma wartość dla kogoś. Ostatecznie wartość jest wynikiem relacji doznającego i aktywnego podmiotu wobec pewnych przedmiotów świata zewnętrznego[1].

„Wartości w sensie socjologicznym są zatem w pewnym zakresie społecznie usankcjonowane, charakterystyczne dla danej kultury, społeczności, niektóre z nich podlegają

* Prof. dr hab. Janusz Mariański, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II.

[1] J. Szymczyk, *Socjologiczne rozumienie wartości w aspekcie relacjonistycznym*, „Zeszyty Naukowe KUL" 2019, nr 3, s. 36; S. H. Zaręba, *Hierarchia wartości*, [w:] *Postawy społeczno-religijne mieszkańców archidiecezji łódzkiej*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2002, s. 159-181.

internalizacji przez jednostki i tym samym umożliwiają im dokonywanie wyborów, zajmowanie określonych postaw (stanowisk), ukierunkowują i wskazują cele, środki i motywacje dla ich działań, a także podtrzymują i wzmacniają ich aktywność w życiu społecznym"[2]. Wartości mają przede wszystkim podmiotowo-indywidualny charakter, gdyż to jednostka je odczuwa i uznaje, ale pełne ujęcie wartości wymaga jeszcze odniesienia do różnego rodzaju społeczno-kulturowych uwarunkowań (aspekt przedmiotowy). Wartości mają swój podwójny fundament: są osadzone w podmiotowej rzeczywistości człowieka (np. w jego świadomości) oraz w pozapodmiotowo istniejących stanach rzeczy. Te ostatnie są obdarzane mianem wartości przez ludzkie doświadczenia, bo to ostatecznie człowiek dokonuje ich oceny[3].

Wartości rozumie się jako duchowe, moralne przekonania podstawowe, kierujące postawami i wzorami zachowań jednostek. Jeżeli zmieniają się wartości, zmieniają się również zależne od nich postawy i wzory zachowań. Wartości mają charakter bardziej ogólnych i trwałych orientacji, określających perspektywy życia codziennego, jego sens i znaczenie, a także wyznaczają pośrednio normy określające konkretne działania. Z orientacji na wartości można odczytać, co ludzie uznają za ważne, jak rozwiązują swe problemy konfliktowe, na jakich drogach poszukują sensu życia, czy sens życia jest ugruntowany w ważnych wartościach?

Wartości nadają podmiotom pierwotnym (jednostkom) oraz wtórnym (społecznościom) sens i identyfikację, dostarczają motywacji i uzasadnień dla podejmowanych decyzji i działań, są one bardziej zakorzenione w życiu jednostek

[2] J. Szymczyk, *Przemiany wartości i więzi we współczesnym społeczeństwie polskim*, [w:] *Odpowiedzialność społeczna w innowacyjnej gospodarce*, P. Kawalec, A. Błachuta (red.), Wydawnictwo KUL, Lublin 2011, s. 302.

[3] J. Szymczyk, *Socjologiczne rozumienie wartości w aspekcie relacjonistycznym*, „Zeszyty Naukowe KUL" 2019, nr 3, s. 37-38.

i w społeczeństwie niż światopoglądy i ideologie, w znacznie mniejszym stopniu podlegają zmianom niż poglądy, opinie czy postawy. Wartości pełnią wiele ważnych funkcji zarówno w życiu jednostek, jak i grup społecznych oraz całego społeczeństwa. „Dla jednostki są azymutem orientacji życiowych. Nadają one kierunek myśleniu, preferencjom, dokonywanym wyborom. Nie podają szczegółowych rozwiązań, modeli, postaw, ale sytuują w konkretnej optyce, która dopuszcza pewne aktywności, a inne wyklucza z orbity możliwych działań. Nie dokonuje się to tylko w sferze racjonalnej kalkulacji, ale także w płaszczyźnie emocjonalnych działań. Wartości są pierwotnym sitem selekcjonującym upust ludzkich ekspresji"[4].

Przekształcenia w wartościach i normach oddziałują na całe systemy normatywne, także na te, które kształtują się w rodzinie. Relatywność wartości codziennych i społecznych nie przekreśla istnienia absolutnych czy uniwersalnych wartości. Jedne z wartości codziennych koncentrują się na jednostce i mają charakter intrapersonalny (wartości osobowe), drugie są zwrócone ku innym ludziom i mają charakter interpersonalny (wartości społeczne). Wartości codzienne o charakterze względnym zyskują na ważności w powiązaniu z wartościami ostatecznymi, tracą na znaczeniu w warunkach przyspieszonych zmian (akceleracja przemian wartości).

Wartości codzienne są często utożsamiane z celami i dążeniami życiowymi, są odnoszone do pewnych przedmiotów lub stanów rzeczy, które zaspokajają potrzeby jednostek lub grup społecznych. „Jeśli ludzie uznają jakieś ważne dobra za bardziej od innych warte tego, aby je w życiu osiągnąć, to mówi się, że ludzie uznają je za wartości życiowe"[5].

[4] M. Zemło, *Między szkołą a domem. Konteksty socjalizacyjne młodzieży szkół ponadpodstawowych*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 255.

[5] A. Sułek, *Wartości życiowe dwóch pokoleń*, [w:] *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej*, S. Nowak (red.), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warsza-

W rzeczywistości wartości są czymś więcej niż potrzebami, celami życiowymi, aspiracjami i dążeniami, chociaż zawierają w sobie te wszystkie elementy. Wartości są relatywnie bardziej stabilne, głębiej zakotwiczone w strukturze osobowości jednostki. Ich realnym przejawem są cele i dążenia życiowe, mobilizujące do aktywności codziennej, zwłaszcza w sytuacjach trudnych, przyczyniają się do nadania osobom i grupom społecznym konkretnych kształtów i identyczności. Przekonanie, że coś ma istotną wartość, może być ważnym czynnikiem motywującym do działania[6].

Dokonywane przez młodzież wybory celów i dążeń życiowych pozwalają ustalić relacje ich nadrzędności i podrzędności, jeżeli nawet nie znamy dogłębnie kryteriów dokonywania ich hierarchizacji. Tego typu zabieg pozwala na wskazanie orientacji podstawowych i ustalenie punktów odniesienia dla określonych postaw życiowych. Wyróżnione w badaniach socjologicznych wartości codzienne, stanowiące przedmiot aspiracji życiowych, obejmują tylko część złożonego zespołu wartości rzeczywiście uznawanych przez młodzież szkolną. W tych rozważaniach będziemy analizować wartości codzienne (cele i dążenia życiowe) młodzieży szkolnej z różnych środowisk społecznych (wieś, małe miasta, wielkie miasta), by uchwycić podobieństwa i różnice w świadomości aksjologicznej uczniów i uczennic. Poziom świadomości aksjologicznej młodego pokolenia może być swoistym barometrem gwałtownych zmian społecznych, z którymi mamy do czynienia[7].

---

wa 1989, s. 293.

[6] M. Zemło, *System wartości młodzieży szkolnej miasta Białegostoku w ostatnich dekadach*, [w:] *Oblicza dużego miasta. Instytucje – organizacje – procesy,* B. Cieślińska (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2019, s. 107-124.

[7] M. J. Szymański, *Przemiany wartości w zmieniającym się społeczeństwie*, „Debata Edukacyjna" 2012, nr 5, s. 14.

Wartości codzienne młodzieży szkolnej w świetle sondaży ogólnopolskich

Socjologowie wskazują na zmianę wartości i ich hierarchizacji we współczesnych społeczeństwach pluralistycznych. Dokonujące się przemiany zaznaczają się we wszystkich dziedzinach życia społecznego i indywidualnego – w rodzinie, pracy zawodowej, w polityce, kulturze, moralności i religii. Niekiedy określa się je jako kryzys kultury, a nawet traktuje się je jako zanikanie wartości i norm (anomia społeczno-moralna); zwłaszcza wartości o charakterze konkretnym i instrumentalnym (wartości codzienne) podlegają szybkim procesom przemian, znacznie powolniejszym – wartości podstawowe i ostateczne. Przekształcenia w wartościach i normach oddziałują na całe systemy normatywne, także te, które kształtują się w rodzinie[8].

Młodzież aprobuje w zróżnicowany sposób wartości codzienne jako cele i dążenia życiowe, jako niosące sens życia czy wskazujące na wartości ostateczne; w ogromnej większości przywiązuje wagę do posiadania określonego celu, który nadaje sens życiu, są to jednak cele niezbyt ambitne, mieszczące się jakby w „zasięgu ręki". Wartości codzienne uznawane przez ludzi są różne, często przysługuje im cecha konfliktowości. Niewątpliwie są i tacy, dla których najważniejsze są korzyści materialne (np. pieniądz jako zasadniczy nośnik wartości), inni zaś cenią szczęście rodzinne, jeszcze inni preferują wartości religijne czy duchowe. To przede wszystkim sam człowiek może decydować na podstawie kryteriów subiektywnych, co może mu przynieść szczęście czy poczucie sensu życia. Bez wartości, a zwłaszcza bez wartości moralnych,

[8] R. Boguszewski, *Religijność i moralność w społeczeństwie polskim: zależność czy autonomia? Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 176-188.

trudno byłoby odnaleźć podstawy do ostatecznego sensu życia, gdyż wiąże się on z oceną życia jako czegoś pożądanego, ale i wartościowego moralnie. W warunkach postępującej indywidualizacji będzie on jednak się zmieniał i niezwykle różnicował (pokolenie „ja" – „ja jestem najważniejszy").

Ludzie, którzy wybierają identyczne wartości, nie zawsze przeżywają je z taką samą intensywnością, jednak głęboko uwewnętrznione wartości sensotwórcze stają się głównym motywem ludzkich decyzji i działań (znaczące, wiodące, kluczowe, naczelne wartości). To, co cenimy, co uważamy za słuszne, jakich dokonujemy wyborów w sferze wartości, ma podstawowe znaczenie dla zrozumienia człowieka i świata. Aby nie popaść w chaos aksjologiczny i rozpacz, człowiek poszukuje idei i ideałów przewodnich, dających mu ogólną orientację w czasie i przestrzeni, w celach i środkach, szuka jakiejś fundamentalnej orientacji, która pozwala mu osiągnąć jedność duchową. Dążenie do sensu jest tak głęboko zakorzenione w człowieku, że jego niespełnienie oznacza głębokie rozczarowanie, a nawet frustrację i załamanie życiowe. We współczesnym świecie coraz trudniej odnaleźć odpowiedzi na podstawowe pytania egzystencjalne i zamknąć je w jakiejś jednolitej formule interpretacyjnej.

Człowiek, jako jednostka i jako członek różnych grup społecznych, jest ukierunkowany na poszukiwanie wartości. Odnajdowanie i doświadczanie tych wartości jest ważnym i niezbędnym źródłem kształtowania się poczucia sensu życia. Utrata tych wartości pociąga za sobą różnego rodzaju stresy, frustracje, obniżenie poziomu poczucia sensu życia lub nawet jego brak, a także zachwianie funkcjonowania w życiu społecznym. Sens życia jest kształtowany zarówno przez wartości o charakterze bardziej ogólnym, których realizacja rozciąga się w czasie, jak i przez wartości związane z celami doraźnymi, mniej wpływającymi na całościową organizację życia indywidualnego i społecznego; oba ich typy

stanowią motywacyjną podstawę działań. W życiu młodzieży szczególną rolę odgrywają wartości afiliacyjne, związane z rodziną, miłością i przyjaźnią[9].

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX w. Centrum Badania Opinii Społecznej (CBOS) przeprowadza co kilka lat badania dotyczące m.in. uznawanych przez młodzież szkół średnich celów, dążeń i planów życiowych oraz aspiracji (wartości życia codziennego). Respondenci wybierali trzy najważniejsze – ich zdaniem – cele życiowe. W 1996 r. ankietowani deklarowali następujące wybory wartości codziennych: miłość, przyjaźń – 41%; ciekawa praca, zgodna z zainteresowaniami – 43%; osiągnięcie wysokiej pozycji zawodowej, zrobienie kariery – 28%; zdobycie majątku, osiągnięcie wysokiej pozycji materialnej – 26%; udane życie rodzinne, dzieci – 50%; spokojne życie bez kłopotów, konfliktów – 30%; życie barwne, pełne rozrywek, bogate życie towarzyskie – 16%; udane życie seksualne – 9%; osiągnięcie sukcesu w dziedzinie nauki lub sztuki – 9%; niezależność w pracy – 10%; bycie użytecznym dla innych, „życie dla innych" – 13%; życie zgodne z zasadami religijnymi – 10%; zdobycie władzy politycznej, możliwość wywierania wpływu na życie społeczne i polityczne kraju – 1%; możliwość podejmowania ważnych decyzji w sferze gospodarczej –2%; inne odpowiedzi – 2% (w 2021 r. odpowiednio: 57%, 38%, 35%, 35%, 33%, 28%, 19%, 11%, 10%, 9%, 7%, 4%, 1%, 1%, 1%).

[9] K. Kaźmierska, *Młodzież archidiecezji łódzkiej. Szkic do portretu*, Archidiecezjalne Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 2018, s. 47-56; J. Mariański, *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 124-184; K. Pawlina, *Pokolenie polskich milenialsów. Studium socjologiczno-pastoralne*, „Verbum Vitae" 2019, nr 35, s. 483-486; W. Romanowicz, *Polskie pogranicze środkowo-wschodnie: narodowo-wyznaniowe czy cywilizacyjne?* Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2020, s. 176-178; O. Štefaňak, *Hodnosty, túžby a obavy mládeže*, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2018, s. 75-88.

W latach 1996-2021 hierarchia celów i dążeń życiowych młodzieży szkolnej zmieniła się w odniesieniu do niektórych celów i dążeń życiowych w sposób znaczący. Obecnie młodzież rzadziej wybiera ciekawą pracę (spadek o 5%), udane życie rodzinne (spadek o 17%), spokojne życie bez kłopotów (spadek o 2%), bycie użytecznym dla innych (spadek o 6%) i życie zgodne z zasadami religijnymi (spadek o 6%). Jednocześnie w tym samym czasie wzrosło znaczenie przypisywane miłości i przyjaźni (wzrost o 16%), osiągnięcie wysokiej pozycji zawodowej czy zrobienie kariery (wzrost o 7%), zdobycie majątku czy osiągnięcie wysokiej pozycji materialnej (wzrost o 9%), życie barwne i pełne rozrywek (wzrost o 3%), udane życie seksualne (wzrost o 2%). Wraz ze spadkiem roli rodziny i religii w hierarchii celów i dążeń życiowych młodzieży znacznie awansowała miłość i przyjaźń oraz nieco mniej kwestie zawodowe i materialne[10].

„Dążenia i cele życiowe młodzieży niezmiennie dość znacząco różnią się w zależności od płci respondentów. Dziewczęta zdecydowanie częściej niż chłopcy podkreślają w tym względzie wagę miłości i przyjaźni (różnica 13 punktów procentowych), kariery zawodowej (różnica 7 punktów), ciekawej pracy, zgodnej z posiadanymi zainteresowaniami (różnica 5 punktów) oraz sukcesów w dziedzinie nauki lub sztuki (różnica 5 punktów). Z kolei aspiracje chłopców znacznie częściej niż dziewcząt ukierunkowane są na zdobycie majątku i osiągnięcie wysokiego statusu finansowego (różnica 11 punktów). Ponadto chłopcom nieco częściej niż dziewczętom zależy na satysfakcjonującym życiu seksualnym (różnica 4 punktów), rozrywkach (różnica 3 punktów), ale także na byciu użytecznym dla innych (różnica 3 punktów)”[11].

[10] R. Boguszewski, *Aspiracje, dążenia i plany życiowe młodzieży*, [w:] *Młodzież 2021. Opinie i Diagnozy nr 49*, M. Grabowska, M. Gwiazda (red.), CBOS, Warszawa 2022, s. 73.

[11] Tamże, s. 72.

W nieco mniejszym stopniu cele i dążenia życiowe uczniów i uczennic różnicuje typ szkoły, do jakiej badani uczęszczają. Uczęszczający do szkół branżowych istotnie częściej niż uczniowie pozostałych typów szkół wymieniali wśród najważniejszych celów: udane życie rodzinne i posiadanie dzieci. Z kolei uczniowie z techników częściej niż pozostali wskazywali na karierę zawodową, natomiast licealiści częściej niż inni kładli nacisk na sukcesy naukowe. Wysoka pozycja materialna ma większe znaczenie dla uczniów szkół ogólnokształcących i techników niż dla uczniów ze szkół branżowych[12].

Tabela. 1. Wartości najważniejsze w życiu codziennym młodzieży szkolnej (dane w %)

Wartości codzienne	Wieś	Miasto do 20 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto od 100 do 500 tys.	Miasto ponad 500 tys.	Razem
Osiągnięcie sukcesu w dziedzinie nauki lub sztuki	9,3	8,6	9,5	13,7	15,5	10,4
Osiągnięcie wysokiej pozycji zawodowej	35,9	30,5	36,5	37,1	31,8	35,3
Zdobycie majątku, wysokiej pozycji materialnej	32,0	29,9	41,8	33,1	39,9	34,8
Bycie użytecznym dla innych	6,3	7,1	5,6	12,0	9,5	7,2
Życie barwne, pełne przygód	18,2	16,2	22,0	16,6	18,2	18,7
Miłość, przyjaźń	57,4	56,9	57,9	61,7	46,6	56,8
Udane życie seksualne	10,9	11,7	11,9	6,3	10,8	10,7

[12] Tamże, s. 75.

Udane życie rodzinne, dzieci	37,9	33,0	32,9	28,0	23,6	33,4
Zdobycie władzy politycznej	0,6	2,5	1,2	0,6	4,1	1,3
Możliwość podejmowania ważnych decyzji w sferze gospodarczej	0,5	1,5	0,3	0,6	1,4	0,7
Życie zgodne z zasadami religijnymi	4,5	2,0	3,0	3,4	2,7	3,5
Niezależność w pracy	9,6	11,2	6,2	7,4	12,8	9,0
Ciekawa praca, zgodna z zainteresowaniami	36,5	43,7	35,0	41,7	35,8	37,6
Spokojne życie, bez konfliktów	28,8	29,9	25,8	28,0	29,7	28,3
Inne	1,1	1,0	0,9	1,7	1,4	1,1

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100,0%, ponieważ respondenci mogli wybrać trzy cele i dążenia życiowe.

Zaskakująco zbliżone wybory celów i dążeń życiowych charakteryzują badanych pochodzących z różnych środowisk terytorialnych (wieś, małe miasta, średnie miasta, wielkie miasta). Porównując młodzież mieszkającą na wsi i młodzież mieszkającą w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców konstatujemy niewielkie różnice w wyborach celów i dążeń życiowych (uwzględniamy różnice powyżej 5%). Młodzież z wielkich miast częściej niż młodzież ze wsi wybierała następujące cele i dążenia życiowe: osiągnięcie sukcesu w dziedzinie nauki lub sztuki (różnica 6,2%) i zdobycie majątku czy wysokiej pozycji materialnej (różnica 7,9%); młodzież wiejska z kolei częściej wskazywała na: miłość i przyjaźń (różnica 10,8%), udane życie rodzinne, dzieci (różnica 14,3%).

W odniesieniu do pozostałych dziesięciu wartości życia codziennego różnice procentowe były niewielkie (wyraźnie poniżej 5%)[13].

Można by powiedzieć, że uzyskane dane empiryczne wskazują na znaczne podobieństwo deklarowanych celów i dążeń życiowych przez młodzież pochodzącą z różnych środowisk terytorialnych. Młodzież pochodząca ze wsi nieco częściej niż młodzież pochodząca z wielkich miast wybiera dwie wartości: miłość i udane życie rodzinne, ta druga nieco częściej wartości edukacyjne i materialne. Jeszcze większe podobieństwa zaznaczają się między młodzieżą ze wsi i z małych miast. Tylko w dwóch przypadkach zaznaczyły się różnice między obydwiema grupami. Młodzież wiejska nieco częściej wybierała osiągnięcie wysokiej pozycji zawodowej (różnica 5,4%), młodzież z małego miasta częściej – ciekawą pracę, zgodną z zainteresowaniami (różnica 7,3%). W odniesieniu do pozostałych wyborów różnice były minimalne. Można więc ogólnie powiedzieć, że w środowiskach młodzieży szkolnej pochodzącej ze wsi i z miast różnej wielkości zaznacza się daleko idący proces ujednolicania się wyborów wartości codziennych. Lista podstawowych celów i dążeń życiowych młodych ludzi kształtuje się podobnie, z bardzo niewielkimi różnicami, zarówno w aprobacie poszczególnych wartości, jak i w hierarchii wartości codziennych.

Młodzież szkół średnich w 2021 r. – według sondażu CBOS – deklarowała na pierwszym miejscu miłość i przyjaźń. Na drugiej pozycji, ale ze zdecydowanie mniejszą liczbą wskazań, znalazło się zdobycie ciekawej pracy, zgodnej z zainteresowaniami; na trzeciej – osiągnięcie wysokiej pozycji zawodowej; na czwartym – osiągnięcie wysokiej pozycji

[13] R. Boguszewski, *Rodzina – jej znaczenie i rozumienie*, [w:] *Współczesna polska rodzina. Opinie i Diagnozy nr 44*, M. Bożewicz (red.), CBOS, Warszawa 2019, s. 9-19.

materialnej; na piątym – udane życie rodzinne i posiadanie dzieci; na szóstym – chęć prowadzenia spokojnej egzystencji, bez kłopotów i konfliktów. Za stosunkowo mniej ważne z perspektywy codziennej egzystencji badani uznali życie barwne i pełne rozrywek, satysfakcję w sferze życia seksualnego, osiągnięcia w dziedzinie nauki lub sztuki, niezależność w pracy. Jeszcze mniej młodych ludzi przywiązywało wagę do tego, by być użytecznym dla innych lub żyć zgodnie z zasadami religijnymi. Tylko nieliczni ankietowani wskazywali na takie cechy, jak zdobycie władzy politycznej czy możliwość podejmowania decyzji w dziedzinie gospodarczej[14].

Poczucie czy postawa wobec sensu życia jest jakby „nasiąknięta" wartościami uznawanymi przez jednostkę. Odpowiadając na pytanie o sens życia, respondenci dokonują jego świadomej lub nieświadomej „relatywizacji" do warunków, w jakich żyją. Te sensotwórcze treści zmieniają się wraz z wiekiem, poszerzają się ciągle możliwości człowieka w zakresie dookreślenia sensu życia. Wartości i poczucie sensu życia są w stosunku do siebie dopełniające. Osobowość człowieka rozwija się pod wpływem wartości nadających życiu sens, wartości pożądanych, nawet jeżeli nie zawsze realizowanych czy nawet nie w pełni możliwych do realizacji. Wartości związane z sensem życia wykraczają niejednokrotnie poza aktywności codzienne, będące osiąganiem celów konkretnych, porządkują one i kierunkują życie człowieka, a także są czynnikiem selektywności w osiąganiu planów życiowych. Dążenie do nich jednostki odczuwają jako pewne zobowiązanie ważne i warte zaangażowania[15].

[14] R. Boguszewski, *Aspiracje, dążenia i plany życiowe młodzieży*, s. 70-71; J. Baniak, *Religijność i moralność młodzieży polskiej w latach 1956-2018 na tle przemian cywilizacyjnych i społecznych. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Nauk Społecznych i Humanistycznych UAM, Poznań 2022, s. 767-788.

[15] B. Hiszpańska, *Pomóż młodzieży znaleźć wartości – drogowskazy*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 1992, s. 5-8; B. Ober-Domagalska, *Mło-*

Wartości związane z sensem życia odnoszą się nie tylko do codziennych dążeń i konkretnych celów działaniowych, lecz są związane z wartościami-ideałami. Są one związane z czymś, co jest uznawane za właściwe, słuszne i godne pożądania. Wartości-ideały wyznaczają ogólne cele działania i różnią się od interesów, doraźnych czy długofalowych. Wyznaczają one cele uznawane za słuszne i wiążą się ściśle z orientacją aksjologiczną. Interesy są natomiast celami uznawanymi za korzystne i łączą się z orientacją utylitarną. Różnice między wartościami i interesami są kwestią stopnia. Jeden obiekt-cel może być jednocześnie wartością i interesem, ale są sytuacje, kiedy interes nie jest wartością, a wartość nie jest interesem (np. gdy człowiek realizuje cele uznawane za słuszne, lecz dla niego niekorzystne). Wartości – w przeciwieństwie do interesów – są często wyidealizowane i wynikają bardziej z poczucia obowiązku i świadomości istnienia ideałów[16]. Wartości-ideały pełnią ważną rolę w usensownieniu ludzkiego życia. Nie są one wprost zapożyczone ze społeczeństwa.

W ogólnopolskich badaniach socjologicznych zrealizowanych czterokrotnie w latach 1988-2017 przez Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC, zapytano młodzież szkół średnich (licea ogólnokształcące i technika) o uznawane przez nią wartości codzienne w ich powiązaniu z sensem życia. W 1988 r. respondenci wybierali następująco ważne w ich życiu wartości: wiara w wielką ideę – 8,0%, praca, którą się lubi – 45,7%, znalezienie miejsca w społeczeństwie – 36,7%, głęboka wiara religijna – 50,5%, pieniądze, dobrobyt – 20,3%, wykształcenie, dążenie do wiedzy – 19,9%, zdobycie ludzkiego

dzież szkolna wobec etyki pracy i jej kontekstu instytucjonalnego. Polsko-norweskie badania porównawcze, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.

[16] M. Ziółkowski, *Zmiany systemu wartości*, [w:] *Współczesne społeczeństwo polskie. Dynamika zmian,* J. Wasilewski (red.), Wydawnictwo Naukowe „Scholar", Warszawa 2006, s. 145-146.

zaufania, przyjaciół – 50,4%, bogactwo wrażeń – 5,9%, zdobycie indywidualności, własnego stylu życia – 22,4%, miłość, wielkie uczucie – 69,3%, spokojne życie bez niespodzianek – 9,7%, działanie i dążenie do wybranego celu – 25,7%, pozostawienie po swoim życiu jakiegoś śladu – 16,7%, szczęście rodzinne – 75,1%; w 1998 r. (odpowiednio) – 9,5%, 37,3%, 37,3%, 26,4%, 30,8%, 34,1%, 52,4%, 5,2%, 19,0%, 77,1%, 11,7%, 23,0%, 14,5%, 73,3%; w 2005 roku – 26,0%, 36,6%, 40,6%, 37,0%, 29,1%, 31,5%, 50,8%, 6,1%, 21,6%, 71,8%, 9,1%, 25,1%, 17,8%, 59,3%; w 2017 roku – 22,9%, 42,1%, 56,5%, 20,0%, 33,2%, 40,3%, 59,9%, 5,7%, 19,1%, 55,7%, 8,2%, 25,2%, 16,7%, 48,7%[17].

Tabela 2. Wartości codzienne nadające sens życiu w świadomości młodzieży szkolnej w 2017 r. (dane w %)

Wartości nadające sens życiu	Wieś	Miasto do 50 tys.	Miasto od 50 do 100 tys.	Miasto od 100 do 250 tys.	Miasto od 250 do 500 tys.	Miasto powyżej 500 tys.	Razem
Wiara w jakąś wielką ideę	24,2	19,6	21,2	22,3	20,3	31,5	22,9
Praca, którą się lubi	41,5	46,2	41,3	38,8	39,2	42,5	42,1
Znalezienie własnego miejsca w społeczeństwie	56,4	55,4	61,5	52,9	56,8	58,9	56,5
Głęboka wiara religijna	28,0	15,6	15,1	9,1	6,8	12,3	20,0

[17] J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodzieży szkół średnich w latach 1988-1998-2005-2017 (raport z ogólnopolskich badań socjologicznych)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018, s. 333.

Pieniądze, dobrobyt	27,3	41,2	39,7	25,6	44,6	45,2	33,2
Wykształcenie, dążenie do wiedzy	38,5	42,7	41,9	43,8	43,2	38,4	40,3
Zdobycie ludzkiego zaufania	60,7	58,5	65,9	57,0	47,3	60,3	59,9
Bogactwo wrażeń	5,5	5,4	6,1	5,0	10,8	2,7	5,7
Zdobycie indywidualności	17,1	18,8	17,9	24,8	25,7	21,9	19,1
Miłość, wielkie uczucie	55,4	57,3	55,3	56,2	51,4	58,9	55,7
Spokojne życie	7,8	6,9	10,1	5,0	18,9	8,2	8,2
Dążenie do wybranego celu	23,1	24,6	23,5	30,6	31,1	34,2	25,2
Pozostawienie śladu po swoim życiu	13,3	20,0	17,9	21,5	20,3	19,2	16,7
Szczęście rodzinne	52,5	47,3	46,8	42,1	41,9	43,8	48,7
Inne	0,8	1,5	3,9	1,7	6,8	1,4	1,9

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100,0%, ponieważ respondenci mogli wybierać do pięciu odpowiedzi.

W ocenie młodzieży szkół średnich wśród wartości nadających sens życiu w 2017 r. naczelne miejsce zajmowały cztery wartości: zdobycie ludzkiego zaufania i przyjaźni (59,9%), znalezienie własnego miejsca w społeczeństwie (56,5%), miłość i wielkie uczucie (55,7%) oraz szczęście rodzinne (48,7%). Na piątym miejscu znalazła się praca, którą się lubi (42,1%),

na szóstym miejscu – wykształcenie i dążenie do wiedzy (40,3%). Poniżej granicy 40% znalazły się wartości: pieniądze i dobrobyt (33,2%), działanie i dążenie do wytyczonego celu (25,2%), wiara w wielką ideę (22,9%), głęboka wiara religijna (20,0%). Najniżej były oceniane wartości: zdobycie indywidualności, własnego stylu i umiejętności bycia sobą (19,1%), pozostawienie po swoim życiu jakiegoś trwałego śladu (16,7%), bogactwo wrażeń i zakosztowanie wszystkiego choćby za cenę przykrości (5,7%), spokojne życie bez żadnych niespodzianek (8,2%). Dziedziny, w których badana młodzież szkolna dostrzegała swoje dążenia do sensu życia, były zróżnicowane. Wiązały się one z różnorodną treścią i intensywnością przeżycia, ale były zapewne ujmowane w świadomości badanych jako mające znaczenie sensotwórcze. Prawdopodobnie najczęściej pytanie o wartości nadające sens życiu kojarzyło się respondentom z indagowaniem o cel, do którego dążą oni w życiu codziennym.

W latach 1988-2017 zyskały na znaczeniu niektóre wartości: wiara w wielką ideę (wzrost o 14,9%), znalezienie własnego miejsca w społeczeństwie (wzrost o 19,8%), pieniądze, dobrobyt (wzrost o 12,9%), wykształcenie i dążenie do wiedzy (wzrost o 20,4%), zdobycie ludzkiego zaufania, przyjaciół (wzrost o 9,5%). W tym samym czasie straciły na znaczeniu: głęboka wiara religijna (spadek o 30,5%), miłość i wielkie uczucie (spadek o 13,6%), szczęście rodzinne (spadek o 26,4%). W odniesieniu do pozostałych wartości wybory układały się w poszczególnych okresach czasowych dość podobnie (różnice poniżej 5%). W 1988 r. 75,1% ankietowanych preferowało szczęście rodzinne, w 1998 r. – 73,3%, w 2005 r. – 59,3% i w 2017 r. – 48,7%. Rodzina jako wartość nadająca sens życiu straciła na znaczeniu w dwóch dekadach XXI w.[18]

[18] Tamże, s. 332-335.

W 2017 r. upodobniły się wybory wartości sensotwórczych u kobiet i mężczyzn. W 2017 r. kobiety nieco częściej niż mężczyźni doceniały takie wartości, jak: wykształcenie, dążenie do wiedzy (różnica 8,9%); miłość, wielkie uczucie (różnica 11,2%); szczęście rodzinne (17,3%). Mężczyźni częściej niż kobiety wskazywali na wiarę w jakąś wielką ideę (różnica 13,9%); pracę, którą się lubi (różnica 5,0%); przyzwoitą pozycję materialną (różnica 8,5%). W odniesieniu do pozostałych wartości nadających sens życiu różnice wskaźników nie przekraczały 5,0%. Kobiety częściej niż mężczyźni aprobują wartości afiliacyjne, mężczyźni zaś pracę i wartości materialne. Kobiety częściej niż mężczyźni wybierały wartości: wskaźnik przeciętny (odpowiednio) – 33,0% i 31,9%. Ogólnie obserwuje się proces ujednolicania się wartości nadających sens życiu u kobiet i mężczyzn. Dotyczy to także głębokiej wiary religijnej, która znalazła się na jednym z ostatnich miejsc.

Hierarchia wartości niosących sens życia jest niemal identyczna u uczniów z liceów ogólnokształcących, techników i zasadniczych szkół zawodowych (wskaźnik przeciętny odpowiednio: 32,9%, 32,4%,31,2%). Pewne przesunięcia rangowe dotyczą pozycji sąsiednich, a różnice w wyborach poszczególnych wartości mieszczą się w graniach 5,0%. Jedynie licealiści nieco częściej wybierali wartość „działanie i dążenie do wybranego celu" (28,4%), młodzież z techników „pracę, którą się lubi" (49,8%), a młodzież z zasadniczych szkół zawodowych nieco rzadziej optowała za wartością „szczęście rodzinne" (43,5%). We wszystkich trzech typach szkół wartość „głęboka wiara religijna" sytuowała się na jednym z ostatnich miejsc i była wybierana przez co piątego ankietowanego uczęszczającego do szkół średnich. Świat wartości młodzieży z różnych typów szkół ulega zbliżeniu.

Młodzież mieszkająca na wsi częściej niż młodzież mieszkająca w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców wybierała głęboką wiarę religijną (różnica 15,7%) i szczęście

rodzinne (różnica 8,7%), młodzież wielkomiejska częściej niż młodzież wiejska wskazywała na takie wartości, jak: wiara w jakąś wielką ideę (różnica 7,3%), pieniądze, dobrobyt (różnica 17,9%), dążenie do wybranego celu (różnica 5,9%), pozostawienie śladu po swoim życiu (5,9%). W odniesieniu do pozostałych wartości różnice w wyborach nie przekraczały pięciu punktów procentowych.

Jeszcze mniejsze różnice w wyborach wartości nadających sens życiu zaznaczyły się między młodzieżą wiejską i młodzieżą z miast do 50 tys. mieszkańców. Młodzież wiejska nieco częściej wybierała dwie wartości: głęboką wiarę religijną (różnica 12,4%) i szczęście rodzinne (różnica 5,2%), młodzież z małych miast częściej wskazywała na dwie wartości: pieniądze, dobrobyt (różnica 13,9%) i pozostawienie śladu po swoim życiu (różnica 6,7%). Młodzież z miast do 50 tys. mieszkańców była w swoich wyborach aksjologicznych nieco bardziej zbliżona do młodzieży z dużych miast niż do młodzieży wiejskiej, ale we wszystkich środowiskach społecznych różnice te były niewielkie.

Wśród wartości nadających sens życiu znalazły się zarówno wartości afiliacyjne (zaufanie do ludzi, znalezienie odpowiedniej pozycji w społeczeństwie, miłość), jak i prorodzinne (szczęście rodzinne). Miłość i szczęście rodzinne to naczelne cele życiowe młodzieży polskiej od dawna, będące przejawem troski o zapewnienie jej godziwych warunków życia i stabilizacji. Wśród wartości dnia codziennego szczęście rodzinne jest na ogół stawiane wyżej niż wielka odwzajemniona miłość, wśród wartości zapewniających sens życiu sytuacja jest odwrotna. Obydwie te wartości nie wykluczają się wzajemnie, są raczej komplementarne w świadomości młodzieży polskiej. Troska o rodzinę, o harmonijne współżycie rodzinne, o dobro dzieci, może *implicite* zawierać staranie o poprawę warunków materialnych rodziny. Stąd być może wynika relatywnie stabilna pozycja w hierarchii wartości

pracy. W latach 1988-2017 wzrost aprobaty wartości materialnych kształtował się na poziomie 12,9%. Jeżeli przez pragmatyzację świadomości ludzi rozumiemy orientacje i aspiracje życiowe skoncentrowane na trosce o standardy materialne i osiąganie sukcesu ekonomicznego gwarantującego konsumpcję, niekiedy ostentacyjną, to te wartości uzyskały wyraźny wzrost znaczenia, także w perspektywie osiągania sensu życia. Na średnim poziomie akceptacji sytuują się wartości prospołeczne, jak bliskie i przyjazne kontakty z innymi ludźmi, bycie pożytecznym dla innych, działanie na rzecz bliźnich. Stosunkowo nisko są oceniane wartości religijne, co jest znamienne dla procesów transformacyjnych w ostatnich dwóch dekadach, na przełomie XX i XXI w., a także wartości perfekcjonistyczne i hedonistyczne (unikanie przykrości, bogactwo wrażeń itp.).

W ogólnopolskich badaniach dzieci i młodzieży ze szkół podstawowych (klasy V-VIII) w 2021 r. ankietowani informowali m.in. o tym, co jest najważniejsze w ich życiu. Wybierali oni następujące wartości: przyjaciele – 58,8%; rozwijanie swoich zainteresowań, hobby – 51,9%; dobra praca w dorosłym życiu – 51,3%; miłość na całe życie – 48,0%; dobre wykształcenie – 34,7%; posiadanie dużych pieniędzy – 28,1%; moja obecna rodzina – 26,8%; dobre zdrowie – 26,0%; uczciwość – 23,7%; sprawiedliwość – 22,7%; Bóg – 18,3%; życie pełne przygód i wrażeń – 16,2%; udane życie osobiste – 15,9%; szacunek innych ludzi – 14,8%; rozrywka, zabawa – 14,7%; spokój w życiu – 11,9%; wyjazdy, podróże – 11,5%; sprawność fizyczna – 11,5%; spełnienie ambicji rodziców, opiekunów – 11,4%; poczucie bycia przydatnym – 10,4%; posiadanie dzieci w przyszłości – 8,5%; nadzieja – 7,8%; wolność głoszenia własnych poglądów – 5,9%; zdolność przebaczania – 5,8%; otwartość na innych – 5,1%; szacunek wobec innych ludzi – 5,0%; patriotyzm, dobro ojczyzny – 4,6%; możliwość angażowania

się w życie społeczne – 1,3%[19]. Uczniowie i uczennice ze szkół podstawowych ujawniali w coraz większym zakresie postawy i zachowania indywidualistyczne, ukierunkowane na wartości materialne i przyjemnościowe, pomijając wartości duchowe[20].

Porównanie wyników ogólnopolskich badań nad wartościami codziennymi uznawanymi przez młodzież szkolną nie jest łatwe. Ankietowanej młodzieży postawiono do oceny różne zestawy wartości, zarówno co do treści, jak i liczby wartości, indagowano młodzież o cele i dążenia najważniejsze dla respondenta lub o wartości codzienne nadające sens życiu. Respondenci mogli wybierać po trzy lub pięć wartości czy celów lub dążeń życiowych.

Podsumowując wyniki przeprowadzonych badań socjologicznych nad wartościami codziennymi (cele i dążenia życiowe) należy zauważyć, że uznawane przez młodzież wartości charakteryzują się przede wszystkim przywiązaniem do tego, co wiąże się z miłością, co przynosi szczęście osobiste i rodzinne, co zapewnia emocjonalne bezpieczeństwo i odwzajemnione kontakty z innymi. Są to wartości afiliacyjne, o charakterze prywatno-stabilizacyjnym. W XXI w. utrzymywała się rola więzi rodzinnych i przyjacielskich jako wartości „miękkich", odbiegających od tych lansowanych przez struktury formalne. Obecnie szczęście rodzinne straciło na znaczeniu i nie plasuje się już na pierwszym miejscu wśród uznawanych przez młodzież celów i dążeń życiowych.

---

[19] B. Dyczewski, *Społeczna diagnoza uczniów 2021. Lustro. Ewaluacja badania*, Stowarzyszenie Producentów i Dziennikarzy Radiowych, Poznań 2022, s. 37-42.

[20] B. Dyczewski, *Cele życiowe młodzieży kończącej szkołę podstawową. Próba klasyfikacji wartości młodego pokolenia*, „Roczniki Kulturoznawcze" 2019, nr 3, s. 45-67; B. Dyczewski, *Uwarunkowania modeli wartości młodego pokolenia. Na przykładzie uczniów klas VIII szkół podstawowych*, „Zeszyty Naukowe KUL" 2022, nr 1, s. 69-88.

Wartości uznawane przez młodzież nie są zbyt silnie nasycone elementami społecznymi. Przy małym zainteresowaniu dla celów „makrospołecznych" pojawia się tendencja do zamykania się w małych grupach i szukania celów indywidualnych. W wyobrażeniach dotyczących wartości codziennych oczekiwania dotyczące szczęścia rodzinnego, miłości i dobrych relacji w kręgu najbliższych przyjaciół stoją wyżej niż cele związane z pracą i interesem społecznym. Wydaje się, że powoli wzrasta ranga wartości materialnych. Osiągnięcie wysokiego materialnego standardu życia – nawet jeżeli jest traktowane na ogół w kategoriach instrumentalnych – stanowi ważny cel dążeń życiowych młodych Polaków w XXI w. W porównaniu z wynikami wcześniejszych badań socjologicznych wyraźnie spadała ranga wartości religijnych.

Stwierdzone dość znaczne podobieństwo uznawanych wartości codziennych u młodzieży męskiej i żeńskiej, młodzieży uczącej się w różnych szkołach, mieszkającej w miastach i na wsi pozwala mówić o określonym etosie młodych Polaków. Nasuwa się w tym kontekście interesujące pytanie o dalsze losy tego etosu w warunkach przebudowy gospodarczej i społeczno-politycznej. Wiedza o tym, jaka jest polska młodzież, jakie są jej cele i dążenia życiowe, jest nie tylko interesująca poznawczo, ale i ważna społecznie, tym ważniejsza, że stanowi jedną z istotnych przesłanek szeroko rozumianego procesu wychowania społeczno-moralnego młodego pokolenia. Trzeba jednak wyraźnie podkreślić, że osiągnięte wyniki w badaniach empirycznych dotyczą wartości deklarowanych przez młodzież szkolną, które nie do końca pokrywają się z wartościami urzeczywistnianymi w życiu codziennym.

Trudno jest rozstrzygnąć, na ile dokonywane przez młodzież wybory wartości wskazują na obecność idei centralnych. Są to raczej pewne wybijające się tendencje w różnorodnych syndromach wartości nacechowanych konkretną

sytuacją życiową młodzieży i jej dotychczasowymi doświadczeniami. Wartością porządkującą, w pewnym sensie dominującą nad pozostałymi, jest miłość i szczęście rodzinne. Wartości afiliacyjne i potrzeby samorealizacji poprzez bezpośrednie kontakty z ludźmi w małych grupach nabierają niejednokrotnie charakteru wartości naczelnych. Preferowane wartości mają częściej charakter indywidualny niż społeczny, częściej wymiar wartości codziennych niż religijnych czy ostatecznych. Wybierane wartości pozwalają człowiekowi na stopniowe aktualizowanie własnych możliwości, co daje na ogół poczucie zadowolenia i radości. Istnieje niebezpieczeństwo przekształcania się uznawanych konkretnych celów życiowych w postawy konsumpcyjne i hedonistyczne, czyli uznawania za sensowne tego, co użyteczne, co przynosi radość i przyjemność, czego można doświadczyć w sposób wymierny i bezpośredni.

Wartości codzienne młodzieży szkolnej w różnych środowiskach społecznych

Charakterystyki współczesnej młodzieży polskiej nie można sprowadzić do wspólnego mianownika. Młodzież jest zróżnicowana, do pewnego stopnia mozaikowa, przy znacznej koncentracji na sobie i swoich problemach. Nowa generacja młodzieży demonstruje obraz przeciwstawnych postaw. Różnice te dotyczą dążeń i celów życiowych, a także spraw, które młodzi ludzie uważają za najważniejsze w swoim życiu. Dążenie do sukcesu życiowego jest bardzo mocno akcentowane. Wiąże się z tym dążenie do konsumpcji i respektowanie tego co modne, na czasie, czyli tzw. trendy. Dokonywane przez młodzież wybory celów i dążeń życiowych pozwalają ustalić relację ich nadrzędności i podrzędności, nawet jeżeli nie znamy do końca kryteriów dokonywania hierarchizacji. W porównaniu ze stosunkowo stabilnymi wartościami,

dążenia i cele charakteryzują się znacznie większą mobilnością. Ich zmienność wynika z faktu, iż są uzależnione od zmian otoczenia zewnętrznego i naszego w nim położenia oraz przede wszystkim od naszego postrzegania tych dwóch elementów[21]. Wyróżnione w referowanych badaniach wartości codzienne, stanowiące przedmiot aspiracji i dążeń życiowych, obejmują tylko część złożonego zespołu wartości rzeczywiście uznawanych przez młodzież szkolną.

Zróżnicowany poziom akceptacji wartości dnia codziennego konstatowano w wybranych środowiskach społecznych. Ankietowani w 1994 r. maturzyści w Lublinie wskazywali na następujące wartości niosące sens życia: miłość, wielkie uczucie – 77,3%, zdobycie ludzkiego zaufania i przyjaciół – 48,9%, znalezienie własnego miejsca w społeczeństwie – 38,4%, szczęście rodzinne – 69,0%, pieniądze, dobrobyt – 27,1%, wykształcenie, dążenie do wiedzy – 28,4%, praca, którą się lubi – 41,1%, bogactwo wrażeń – 7,0%, zdobycie indywidualności – 30,3%, wiara w jakąś wielką ideę – 8,7%, głęboka wiara religijna – 32,5%, dążenie do wybranego celu – 23,2%, pozostawienie po swoim życiu jakiegoś trwałego śladu – 23,1%, spokojne życie – 5,2%, inne wartości – 1,1%, brak danych – 0,2%; w 2005 r. odpowiednio: 78,0%, 53,2%, 34,8%, 75,2%, 38,6%, 31,5%, 51,3%, 6,9%, 25,6%, 11,1%, 29,5%, 33,8%, 20,6%, 12,8%, 2,8%, 1,6%[22].

---

[21] G. Dobrodzicka, *Ewolucja wartości rodzinnych*, [w:] *Zmiany w życiu Polaków w gospodarce rynkowej*, L. Beskid (red.), Instytut Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa 1999, s. 146.

[22] E. Żerel, *Aspekty doradztwa zawodowego w świetle wartości młodzieży*, [w:] *Wyzwania dla współczesnego doradztwa zawodowego. Materiały konferencyjne Lublin 3 czerwca 2005 r.*, E. Żerel, M. Jedynak (red.), Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, Lublin 2005, s. 45-64; E. Żerel, *Kondycja moralna maturzystów lubelskich*, [w:] *Moralność współczesnego społeczeństwa polskiego. Założenia i rzeczywistość*, J. Baniak (red.), Uniwersytet im. Adama Mickiewicza Wydział Teologiczny – Redakcja Wydawnictw, Poznań 2008, s. 193-211; E. Żerel, *Proces podejmowania przez młodzież decyzji zawodowych*

Spośród 17 przedłożonych do oceny wartości badani maturzyści tarnowscy w 2005 r. dokonali następujących wyborów: szczęście rodzinne – 79,1%, spokojne życie – 51,1%, wielka odwzajemniona miłość – 47,8%, wiara religijna – 41,2%, szacunek ludzi – 38,8%, ciekawa praca – 34,8%, dobrobyt – 28,9%, grono przyjaciół – 28,9%, wykształcenie – 27,8%, świadomość bycia potrzebnym innym ludziom – 26,8%, silny charakter – 18,6%, dużo przygód – 17,8%, pomoc innym ludziom – 10,6%, spokój w narodzie – 9,6%, pomyślność ojczyzny – 7,8%, władza – 2,6%, sława – 1,6%, coś innego – 0,9%, brak odpowiedzi – 4,7%. Wartość „szczęście rodzinne" zajęła wyraźnie pierwsze miejsce jako wartość najważniejsza[23].

Wśród maturzystów z woj. świętokrzyskiego w 2008 r. 51,0% badanych akceptowało miłość i przyjaźń jako najważniejszą wartość wśród celów i dążeń życiowych; 39,3% – udane życie rodzinne, dzieci; 35,3% – ciekawa praca; 17,6% – spokojne życie, bez konfliktów; 14,9% – zrobienie kariery zawodowej; 12,3% – zdobycie majątku; 8,3% – barwne życie; 6,9% – udane życie seksualne; 5,9% – bycie użytecznym dla innych; 5,5% – życie zgodne z zasadami religijnymi; 4,0% – sukces; 3,4% – niezależność w pracy; 1,0% – zdobycie władzy politycznej; 0,2% – podejmowanie ważnych decyzji gospodarczych[24].

---

a projektowanie przyszłości edukacyjno-zawodowej, [w:] *Polskie doradztwo dla młodzieży – idea czy rzeczywistość*, H. Skłodowski (red.), Kolegium Wydawnicze Społecznej Szkoły Wyższej Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi, Łódź 2008, s. 131-142.

[23] J. Młyński, *W kręgu aksjologii abiturientów Tarnowa. Wartości osobowe, społeczne i religijno-moralne w świadomości młodzieży. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej Biblos, Tarnów 2008, s. 140-144.

[24] M. A. Sroczyńska, *Rytuały w młodzieżowym świecie. Studium socjologiczne*, Wydawnictwo „Fall", Kraków 2013, s. 102; M. Sroczyńska, *Wiara religijna jako przejaw sacrum w postawach młodzieży (aspekt generacyjny)*, [w:] *W poszukiwaniu ciągłości i zmiany. Religia w perspektywie socjologicznej*, I. Borowik (red.), Zakład Wydawniczy „Nomos", Kraków 2012, s. 189-207.

Uczniowie trzecich klas liceów ogólnokształcących w woj. podkarpackim (Rzeszów, Krosno, Sanok, Tarnobrzeg, Stalowa Wola, Jasło) darzyli największym uznaniem cztery wartości: miłość (92,5%), rodzina (92,1%), wykształcenie (75,7%) i szczęście (70,7%), a dalej – mądrość (69,6%), przyjaźń (60,7%), pokój (48,6%), osiągnięcia (48,6%), bezpieczeństwo (45,7%), uznanie społeczne (47,5%), bogactwo (46,4%), moralność (40,4%), odpowiedzialność za siebie i innych (39,3%), zdrowie (38,6%), wolność (37,5%), godność (33,2%), piękno (28,6%), równość (26,1%), prawda (21,8%), tolerancja (21,1%), sztuka (10,3%). W całej zbiorowości 84,3% badanych uznało rodzinę za wartość, którą chcą osiągnąć uczniowie z liceów ogólnokształcących. Wartości rodzinne w większym stopniu eksponują dziewczęta niż chłopcy[25].

„Rodzina i miłość przejawiająca się w wyborach młodzieży jest ze sobą nierozerwalnie związana. Młodzież szuka ucieczki od pełnego niepewności i zagrożeń świata, oczekując poczucia bezpieczeństwa w szczęśliwej rodzinie. Miłość i szczęście w rodzinie dają poczucie bezpieczeństwa i zadowolenia jej członków. Zatem udane życie rodzinne i miłość są filarami dla badanej młodzieży. Wybierana wartość inteligencji połączona jest z wykształceniem. Młodzież uważa, że osoby inteligentne osiągają wyższy poziom wykształcenia, a to z kolei pomaga w karierze i realizacji innych życiowych celów. Młodzież traktuje wykształcenie w sposób pragmatyczny jako gwarancję zdobycia satysfakcjonującej pracy i wysokich zarobków. Warto zauważyć, że względnie odległą pozycję w hierarchii wartości zajmują: uznanie społeczne, skromność, nowatorstwo i posłuszeństwo"[26].

[25] M. Dubis, *Świat wartości i plany życiowe licealistów,* Innovatio Press Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomii i Innowacji, Lublin 2013, s. 74-76.

[26] Tamże, s. 135-136.

Wśród maturzystów z pięciu miast (Szprotawa, Puławy, Kraśnik, Dęblin, Gdańsk) w 2009 r. wartość „szczęście rodzinne" uzyskała najwyższą ocenę wśród kilkunastu wartości życia codziennego. W całej zbiorowości 72,4% badanych wybrało szczęście rodzinne jako ważną wartość w życiu codziennym, 54,6% – wielką miłość, 47,7% – szacunek ludzki, 46,3% – grono przyjaciół, 43,6% – dobrobyt, 43,1% – spokojne życie, 38,7% – ciekawą pracę; 34,6% – silny charakter, 31,4% – bycie potrzebnym, 28,7% – dużo przygód, 28,1% – pomoc innym, 27,0% – wiara religijna, 25,7% – wykształcenie, 18,2% – spokój w narodzie, 13,0% – pomyślność ojczyzny, 10,0% – władza, 7,5% – sława, 1,4% – inne. Młodzież mieszkająca na wsi częściej aprobowała wartość szczęście rodzinne (73,4%) niż młodzież w wielkich miastach (69,9%). Młodzież mieszkająca w małych i średnich miastach zajmowała pozycję pośrednią (71,2%).

W latach 1994-2009 nastąpiły pewne zmiany w strukturze celów i dążeń życiowych młodzieży maturalnej. Dotyczyły one niewielkiego wzrostu akceptacji poszczególnych wartości (w granicach 10%) i nieznacznych przesunięć w hierarchii uznawanych wartości (o jedno lub dwa miejsca). Wzrost aprobaty odnotowano w odniesieniu do następujących wartości: dobrobyt (o 16,4%), sława (o 4,4%), władza (o 6,3%), spokojne życie (20,0%), dużo przygód o (o 3,5%), silny charakter (o 7,1%), szacunek ludzi (o 10,0%), grono przyjaciół (o 10,4%), spokój w narodzie (o 4,6%), pomaganie innym ludziom (o 10,8%); spadek aprobaty – rodzina (o 1,6%), ciekawa praca (o 0,5%), wiara religijna (o 1,1%), świadomość, że jest się potrzebnym innym ludziom (o 7,7%), pomyślność ojczyzny (o 1,6%), wielka odwzajemniona miłość (o 5,7%), wykształcenie (o 1,5%). Młodzież maturalna w 2009 r. nieco częściej dokonywała wyborów niż młodzież w 1994 r. (średnia: 33,6%

wobec 29,3%). Wzrost aprobaty części ocenianych wartości był wyższy niż spadek pozostałych[27].

W badaniach socjologicznych zrealizowanych w latach 2009-2010 wśród uczniów klas maturalnych w liceach ogólnokształcących, w liceach profilowanych oraz technikach w województwie opolskim skonstatowano, że 73,17% ankietowanych wymieniło udane życie rodzinne jako wartość cenioną najbardziej w życiu; 79,55% – miłość, 65,87% – przyjaźń, 45,55% – niezależność od innych, 32,93% – własne poglądy, 38,11% – pasjonującą pracę zawodową, 36,65% – wiedzę i wykształcenie, 39,18% – wygodne życie, 28,02% – majątek, wysoką pozycję materialną, 18,86% – realizację wartości moralnych, 6,64% – zaangażowanie w pracę użyteczną społecznie, 6,37% – życie pełne zmian, 3,98% – wysokie stanowisko, kierowanie innymi ludźmi, 3,72% – wnoszenie nowych wartości do kultury, 1,20% – udział w działalności politycznej[28].

Wśród maturzystów lubelskich w roku szkolnym 2009/2010 wybierano następujące wartości uznawane za ważne w życiu: dobrobyt – 34,3%, sława – 2,6%, władza – 4,6%, spokojne życie – 33,6%, dużo przygód – 19,0%, silny charakter – 27,1%, szczęście rodzinne – 72,9%, ciekawa praca – 33,2%, szacunek ludzi – 42,6%, wiara religijna – 35,1%, grono przyjaciół – 38,7%, świadomość, że jest się potrzebnym – 32,3%, pomyślność ojczyzny – 13,1%, spokój w narodzie – 12,2%, wielka miłość – 56,3%, pomoc innym ludziom – 24,5%, wykształcenie – 18,8%, inne wartości – 1,3%. Maturzyści lubelscy mogli wybierać więcej niż pięć wartości[29].

---

[27] J. Mariański, *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zmiana*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 145-146.

[28] D. Wiśniewski, *Aspiracje młodzieży ponadgimnazjalnej w kontekście zmian społeczno-kulturowych,* Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012, s. 126.

[29] M. Rola, *Wartości moralne w świadomości maturzystów lubelskich. Studium socjologiczne*, Drukarnia Standruk, Lublin 2016, s. 286-287.

Młodzież z trzech liceów ogólnokształcących i studenci ze Społecznej Akademii Nauk w Łodzi w 2014 r. wśród ważnych wartości życia codziennego na pierwszym miejscu lokowali rodzinę (52,4% ogółu badanych), a dalej – odwzajemnianą miłość (47,2%), szczęście w małżeństwie (46,8%), karierę zawodową (30,7%), dobra materialne (21,7%), wysokie wykształcenie (21,7%), pomoc potrzebującym ludziom (18,7%), spokojne życie (18,1%), wysoką pozycję społeczną (17,6%), wiarę religijną (12,0%) i inne (10,5%)[30].

W badaniach socjologicznych zrealizowanych w 2017 r. wśród uczniów szkół średnich i studentów w powiecie bialskim (Podlasie) skonstatowano, że najważniejszymi wartościami w opinii młodzieży były: szacunek – 66,5%, miłość – 49,0%, rodzina – 45,8%, zdrowie – 42,0%, uczciwość – 41,0%, przyjaźń – 35,5%, wiara w Boga – 29,0%, odpowiedzialność – 22,3%, mądrość – 18,8%, praca zawodowa – 16,5%, pokój – 11,8%, solidarność – 11,0%. Rodzinę jako najważniejszą wartość częściej wybierały kobiety niż mężczyźni (49,44% wobec 42,94%)[31].

Wśród młodzieży szkół białostockich w 2019 r. wartość „szczęśliwe życie rodzinne" preferowało 56,9% badanych, a dalej, 55,2% – zdrowie, 38,6% – spokojne życie, 37,5% – pieniądze/ zamożność, 37,2% – odwzajemniona miłość, 36,2% – prawdziwi przyjaciele, 27,9% – kariera zawodowa, 27,8% – podróże i przygody, 27,0% – interesująca praca, 18,1% – wiara/

[30] H. Cudak, *Małżeństwo i rodzina w poglądach badanej młodzieży*, „Pedagogika Rodziny" 2014, nr 4, s. 121-122.

[31] W. Romanowicz, O. Filipczak, D. Tomczyszyn, *Ocena możliwości samorealizacji przez młodzież powiatu bialskiego*, [w:] S. Tur, D. Błaszczak, O. Filipiak, W. Romanowicz, D. Tomczyszyn, *Aspiracje życiowe i perspektywy rozwoju młodzieży w powiecie bialskim*, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2018, s. 88; W. Romanowicz, *Świadomość religijna i moralna młodzieży prawosławnej*, Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Biała Podlaska 2013, s. 177-181.

religia, 17,8% – szacunek i uznanie innych ludzi, 13,7% – silny charakter, 11,9% – przyjemności i rozrywki, 11,3% – pomaganie innym ludziom, poczucie, że jest się potrzebnym innym ludziom (10,6%), sprawność fizyczna (10,3%), zdobywanie wiedzy (8,6%), sława (5,7%), dobro ojczyzny (4,8%) i inne (0,8%). Szczęśliwe życie rodzinne jako wartość częściej wybierały kobiety niż mężczyźni (64,6% wobec 48,9%), młodzież z liceów ogólnokształcących częściej niż z techników (58,6% wobec 54,5%), młodzież osiągająca najwyższą średnią ocen na koniec ostatniego roku szkolnego częściej niż osiągająca oceny najniższe (63,1% wobec 34,0%), młodzież głęboko wierząca częściej niż niewierząca (63,9% wobec 34,7%), młodzież praktykująca raz w tygodniu częściej niż młodzież w ogóle niepraktykująca (62,9% wobec 40,4%)[32].

Mariusz Zemło, badający od wielu lat wartości i normy uznawane przez młodzież, stwierdza, że „wraz ze słabnięciem religijności wzrasta wśród uczniów uznanie dla wartości materialno-hedonistycznych (pieniądze i zamożność, przyjemność i rozrywka) oraz wartości pozwalających własnymi siłami pokonywać wyzwania i trudności życiowe (silny charakter, zdobywanie wiedzy, kariera zawodowa); wraz ze wzrostem religijności wzrasta uznanie dla wartości związanych z wartościami podkreślającymi walory wspólnotowości (szczęśliwe życie rodzinne, dobro ojczyzny) oraz altruistycznymi (pomaganie innym ludziom)"[33].

Młodzież z ostatnich klas szkół ponadgimnazjalnych w archidiecezji łódzkiej w 2017 r. deklarowała następująco

[32] M. Zemło, *Wartości w ocenie uczniów białostockich szkół*, [w:] *Styl życia młodzieży Białegostoku. Raport*, J. Mantur (red.), Centrum Kształcenia Ustawicznego w Białymstoku, Białystok 2019, s. 12-13.

[33] M. Zemło, *Religijność uczniów szkół białostockich a stosunek do wybranych wartości, norm i wzorów zachowań*, „Zeszyty Naukowe KUL" 2021, nr 1-2, s. 202; M. Zemło, *Wartości w ocenie uczniów szkół ponadpodstawowych. Analiza modalnościowo-eksplikacyjna*, „Kwartalnik Edukacyjny" 2018, nr 1, s. 40-64.

uznanie dla wartości życia codziennego (odpowiedzi „bardzo ważne" i „raczej ważne"): rodzina – 94,4%, zdrowie – 92,3%, prawdziwa przyjaźń – 91,2%, wykształcenie – 88,9%, kariera zawodowa – 88,8%, wolność głoszenia własnych poglądów – 88,7%, szacunek innych ludzi – 86,4%, powodzenie materialne – 78,1%, małżeństwo – 73,1%, ojczyzna – 72,1%, życie pełne przygód i wrażeń – 66,5%, bezinteresowne pomaganie innym – 62,6%, wiara religijna – 60,5%, możliwość udziału w demokratycznym życiu społecznym i politycznym – 44,3%, sława – 14,8%. Pozostali respondenci wybierali odpowiedzi: „ani ważne, ani nieważne", „raczej nieważne", „zupełnie nieważne" i „trudno powiedzieć"[34].

W całej zbiorowości maturzystów puławskich w 2021 r. wybierano jako ważne w życiu następujące wartości: dobrobyt – 40,2%, sława – 8,5%, władza – 8,2%, spokojne życie – 42,7%, dużo przygód – 28,1%, silny charakter – 33,5%, szczęście rodzinne – 57,7%, ciekawa praca – 34,9%, szacunek ludzki – 35,9%, wiara religijna – 17,1%, grono przyjaciół – 34,5%, świadomość bycia potrzebnym innym ludziom – 23,5%, pomyślność ojczyzny – 7,1%, spokój w narodzie – 17,1%, wielka miłość – 32,0%, pomoc innym ludziom – 23,8%, wykształcenie – 20,3%; w 1994 roku (odpowiednio) – 21,9%, 2,1%, 0,8%, 22,3%, 25,2%, 21,9%, 74,0%, 40,9%, 30,6%, 26,4%, 43,4%, 40,9%, 9,1%, 11,2%, 63,2%, 17,4%, 28,9%.

W latach 1994-2021 nastąpiły pewne zmiany w strukturze celów i dążeń życiowych młodzieży puławskiej. Zmiany te dotyczyły zróżnicowanych wzrostów akceptacji poszczególnych wartości i nieznacznych przesunięć (o jedno lub trzy miejsca) w hierarchii uznawanych wartości. Wzrost aprobaty odnotowaliśmy w odniesieniu do następujących wartości: dobrobyt (wzrost o 18,3%), władza (wzrost o 7,4%), spokojne życie (wzrost o 20,4%), silny charakter (wzrost o 11,6%),

[34] K. Kaźmierska, *Młodzież archidiecezji łódzkiej. Szkic do portretu*, s. 48.

szacunek ludzi (wzrost o 5,3%), spokój w narodzie (wzrost o 6,2%), pomoc innym (wzrost o 6,4%). Straciły na znaczeniu takie wartości, jak: szczęście rodzinne (spadek o 16,3%), ciekawa praca (spadek o 6,0%), wiara religijna (spadek o 9,3%), grono przyjaciół (spadek o 8,9%), bycie potrzebnym innym ludziom (spadek o 17,4%), wielka miłość (spadek o 31,2%) i wykształcenie (spadek o 8,6%)[35].

Uznawane przez młodzież maturalną w Puławach wartości codzienne różnicują się ze względu na miejsce zamieszkania (pochodzenie terytorialne). Miejsce zamieszkania ankietowanych osób wiąże się z wieloma uwarunkowaniami społeczno-kulturowymi, ekonomicznymi, politycznymi, obyczajowymi i religijnymi, współkształtującymi postawy i zachowania ludzi młodych. W środowiskach wiejskich procesy dyferencjacji, dezinstytucjonalizacji, pluralizmu i indywidualizmu życia społecznego nie są jeszcze tak zaawansowane jak w środowisku małych miast, a zwłaszcza w środowiskach wielkomiejskich. Tabela nr 3 przedstawia uznawane przez młodzież wartości codzienne w zróżnicowaniu środowiskowym.

Tabela 3. Wartości najważniejsze w życiu w ocenie maturzystów puławskich w 2021 r. (dane w %)

Wartości codzienne	Wieś	Miasto do 20 tys.	Puławy	Razem
Dobrobyt	35,9	46,9	44,8	40,2
Sława	5,2	9,4	13,6	8,5
Władza	6,5	6,3	11,5	8,2
Spokojne życie	50,3	40,6	31,3	42,7
Dużo przygód	22,9	21,9	38,5	28,1

[35] J. Mariański, *Wartości moralne w świadomości maturzystów puławskich (raport z badań socjologicznych zrealizowanych w latach 1994-2021)*, Wyższa Szkoła Nauk Społecznych z siedzibą w Lublinie, Lublin 2022, s. 202-205.

Silny charakter	32,0	37,5	34,4	33,5
Szczęście rodzinne	65,6	59,5	52,1	57,7
Ciekawa praca	15,6	38,6	32,5	34,9
Szacunek ludzki	39,2	31,3	32,3	35,9
Wiara religijna	19,6	9,4	15,6	17,1
Grono przyjaciół	33,3	34,4	36,4	34,1
Być potrzebnym innym ludziom	25,0	24,7	24,0	23,5
Pomyślność ojczyzny	5,2	9,4	9,4	7,1
Spokój w narodzie	19,6	12,5	15,6	17,4
Wielka odwzajemniona miłość	31,4	28,1	34,3	32,0
Pomaganie innym ludziom	20,9	28,1	27,1	23,8
Wykształcenie	13,1	15,6	33,3	20,3
Coś innego	2,0	-	1,1	1,4

Uwaga: Wyniki nie sumują się do 100,0%, ponieważ respondenci mogli wybierać kilka wartości ważnych w ich życiu.

Młodzież mieszkająca na wsi częściej niż młodzież mieszkająca w Puławach akceptowała następujące wartości codzienne: spokojne życie (różnica 19,0%), szczęście rodzinne (różnica 13,5%), szacunek ludzki (różnica 6,9%) i rzadziej – dobrobyt (różnica 8,9%), sława (różnica 8,4%), władza (różnica 5,0%), dużo przygód (różnica 15,6%), ciekawa praca (różnica 16,9%), pomoc innym ludziom (różnica 6,2%) i wykształcenie (różnica 20,2%). Młodzież wiejska częściej aprobowała wartości prorodzinne, progodnościowe i te związane ze spokojnym życiem, młodzież mieszkająca w Puławach bardziej doceniała wartości prospołeczne, wartości związane z dobrobytem, pracą, wykształceniem, sławą i władzą. Młodzież z małych miast (do 20 tys. mieszkańców) zajmowała pozycję pośrednią,

a deklarowane przez nią wartości codzienne były nieco bliższe tym deklarowanym przez młodzież z Puław.

Wyniki empiryczne z badań socjologicznych nie są w pełni porównywalne. Badacze przedstawiali młodzieży różne zestawy wartości życiowych do oceny. Nieco zróżnicowane były również kryteria oceniania wybieranych wartości. Nie ma jednak wątpliwości, że na czele hierarchii deklarowanych wartości znajdują się niezmiennie od wielu lat rodzina i miłość. „Tak wysoka ranga rodziny może być interpretowana jako wyraz polskiej specyfiki (rodzina zawsze zajmowała czołowe miejsce w hierarchii wartości życiowych Polaków), lecz równie dobrze można założyć, że tak silne przywiązanie do rodziny jest dzisiaj nie tylko wyrazem trwałości tradycji, lecz również symptomem zmiany – narastającej potrzeby oparcia, intymności i więzi w świecie, który narusza trwałe identyfikacje, wprowadza zmienność i powierzchowność kontaktów, naraża na samotność"[36].

Uznawane wartości codzienne mieszczą się poniekąd w „zasięgu ręki". Wśród aprobowanych celów i dążeń życiowych wyróżnia się przede wszystkim nastawienie na rodzinę oraz miłość i uczucie. Preferowane wartości mają częściej charakter indywidualny niż społeczny, częściej wymiar wartości codziennych niż religijnych czy ostatecznych. Wybierane wartości pozwalają człowiekowi na stopniowe aktualizowanie własnych możliwości, co daje na ogół poczucie zadowolenia i radości. Istnieje niebezpieczeństwo przekształcania się uznawanych konkretnych celów życiowych w postawy konsumpcyjne i hedonistyczne, czyli uznawania za sensowne tego, co użyteczne, co przynosi radość i przyjemność,

[36] K. Szafraniec, *Orientacje życiowe uczącej się młodzieży*, [w:] *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności. Z prac Sekcji Socjologii Edukacji i Młodzieży PTS 2011*, t. II, K. Szafraniec (red.), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2011, s. 35.

czego można doświadczyć w sposób wymierny i bezpośredni (społeczeństwo doznań)[37].

Uznawane przez młodych Polaków wartości odnoszą się do tego, co wiąże się z miłością, co przynosi szczęście osobiste i rodzinne, co zapewnia emocjonalne bezpieczeństwo i odwzajemnione kontakty z innymi. Są to wartości afiliacyjne, o charakterze prywatno-stabilizacyjnym. W XXI w. utrzymywała się rola więzi rodzinnych i przyjacielskich jako wartości „miękkich", odbiegających od tych lansowanych przez struktury formalne. Według badań socjologicznych z pierwszej dekady XXI w. udane życie rodzinne znajdowało się z reguły na pierwszym miejscu wśród dążeń i celów życiowych młodzieży w różnych środowiskach społecznych. Pod koniec drugiej dekady XXI w. rodzina (szczęście rodzinne) straciła na znaczeniu[38].

Sukces „tu i teraz" coraz wyraźniej jest wymieniany w dążeniach i celach życiowych młodzieży. W hierarchii wartości w świadomości młodzieży wysoko sytuują się zarówno

[37] B. A. Piechota, *W poszukiwaniu własnego świata wartości życiowych*, [w:] *W poszukiwaniu dróg. Refleksje na kanwie relacji mistrz – uczeń*, J. M. Łukasik, K. Jagielska, S. Kowal (red.), Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2020, s. 169-178; K. Skoczylas, *Wartości religijno-moralne młodzieży ponadgimnazjalnej Kujaw wschodnich*, Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników, Włocławek 2016, s. 97-114; M. Wojciechowska, *Młodzież i jej wartości*, [w:] *W poszukiwaniu dróg. Refleksje na kanwie relacji mistrz – uczeń*, J. M. Łukasik, K. Jagielska, S. Kowal (red.), Oficyna Wydawnicza „Impuls", Kraków 2020, s. 85-96.

[38] S. Chrost, *Młodzież a wartości*, [w:] *Wartości w rodzinie i społeczeństwie*, T. Sakowicz, K. Gąsior (red.), Oficyna Wydawnicza „Ston 2", Kielce 2014, s. 419-422; J. Palacz, *Wartości preferowane przez studentów. Komunikat z badań*, [w:] *Wartości w rodzinie i społeczeństwie*, T. Sakowicz, K. Gąsior (red.), Oficyna Wydawnicza „Ston 2", Kielce 2014, s. 456-469; M. Z. Stepulak, *Teologiczne i pastoralne uwarunkowania postaw wobec małżeństwa i rodziny w świetle badań studentów*, „Warszawskie Studia Teologiczne" 2020, nr 2, s. 85; O. Štefaňak, *Hodnosty, túžby a obavy mládeže*, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra 2018, s. 26-29.

posiadanie rodziny, jak i zrobienie kariery zawodowej, jako dwa równouprawnione cele życiowe. Wielu ludzi młodych jest „uwiedzionych" wizją udanego i dostatniego życia. Wydaje się jednak, że dla większości Polaków rodzina jest w dalszym ciągu wartością nieodzowną, być może nawet funkcjonalnie konieczną. Jeżeli nawet rodzina nie zawsze jest czymś najważniejszym w życiu części Polaków, to z pewnością jest czymś, co nadaje subiektywny sens ich egzystencji. Rodzinie przypisuje się niezmiennie wysoką wartość, i to nawet tam, gdzie od dawna panują konflikty i napięta atmosfera. Nie zawsze jest ona już traktowana jako wartość wyraźnie priorytetowa[39].

W warunkach silnych przeobrażeń społeczno-kulturowych zmienia się znaczenie małżeństwa, rodziny i rodzicielstwa, nawet jeżeli rodzina wciąż utrzymuje ważną pozycję w hierarchii wartości społeczeństwa polskiego. Większość Polaków uważa małżeństwo i rodzinę za bardzo ważne cele życiowe, jakie sobie stawiają, należą one do ważnych perspektyw życiowych. Część młodych ludzi przypisuje jednak rodzinie mniejsze znaczenie niż karierze zawodowej, co może stanowić zapowiedź większych przeobrażeń w systemie wartości prorodzinnych. Aprobata rodziny jako wartości ogólnej nie musi znaleźć pełnego potwierdzenia w odniesieniu do bardziej szczegółowych kwestii związanych z wartościami prorodzinnymi. Problemem w społeczeństwie polskim nie jest społeczne zakwestionowanie rodziny, lecz raczej

[39] R. Boguszewski, K. Kowalczuk, *Aspiracje, dążenia i plany życiowe młodzieży*, [w:] *Młodzież 2013. Opinie i Diagnozy nr 28*, M. Grabowska, J. Kalka (red.), CBOS, Warszawa 2014, s. 12-27; K. Skoczylas, *Wartości młodych katolików regionu konińskiego. Studium katechetyczno-pastoralne na przykładzie wybranych szkół ponadgimnazjalnych regionu konińskiego*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2011, s. 287-295.

trudność w urzeczywistnianiu wysokich oczekiwań pod adresem małżeństwa i rodziny, jakie stawia etyka katolicka[40].

Uwagi ogólne

Rodzina w społeczeństwie polskim – w nieco mniejszym stopniu wśród młodzieży – stanowi podstawowe źródło działania i samorealizacji, a satysfakcjonujące życie rodzinne staje się najważniejszą wartością i celem życiowym Polaków[41]. Pomimo wzrostu znaczenia niektórych celów i dążeń życiowych (zwłaszcza dobrobytu), wartości prorodzinne (szczęście rodzinne), łącznie z wielką i odwzajemnianą miłością, utrzymują się na naczelnym miejscu. Udane życie rodzinne młodzież z drugiej dekady XXI w. rozumie zapewne łącznie z zaspokojeniem potrzeby bezpieczeństwa emocjonalnego (spokojne życie) i materialnego (dobrobyt, praca, wykształcenie), a także potrzeby samorealizacji. Zaakcentowanie wartości prorodzinnych jako ważnych jest jednak rzeczą znamienną. Tylko trzecia część ankietowanych wybierała wartości prospołeczne (świadomość przydatności dla innych, pomaga-

[40] L. Dyczewski, *Rodzina, społeczeństwo, państwo*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1994, s. 130; M. Ostrowska, *Orientacje na wartości studentów pedagogiki (potencjalnych pracowników socjalnych),* [w:] *Praca socjalna służbą człowiekowi. Materiały z konferencji naukowej 7 listopada 1997*, L. Malinowski, M. Orłowska (red.), Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 1998, s. 71-80; J. Smyła, *Świat wartości młodych kobiet*, [w:] *Idea współbycia i współdziałania w edukacji dzieci i młodzieży. Teoria i praktyka*, G. Kryk, K. Solich, I. Konopnicka (red.), Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej *w* Raciborzu, Racibórz 2016, s. 189-198.

[41] J. Szymczyk, *Przemiany wartości i więzi we współczesnym społeczeństwie polskim*, [w:] *Odpowiedzialność społeczna w innowacyjnej gospodarce*, P. Kawalec, A. Błachuta (red.), Wydawnictwo KUL, Lublin 2011, s. 314-315; M. Beyga-Cegiołka, A. Wachowiak, *Którą drogą? Aksjologiczny i ontologiczny wymiar wyborów związanych z małżeństwem i rodziną w Polsce*, [w:] *Między nakazem a wyborem. Dylematy moralne małżeństw i rodzin w Polsce*, J. Baniak (red.), Zakład Wydawniczy „Nomos", Kraków 2012, s. 76-77.

nie innym). Przejawem procesów indywidualizacyjnych jest prawdopodobnie spadek zainteresowania wartościami o charakterze prospołecznym, wymagających bezinteresownego otwarcia się na sprawy i problemy współczesnego człowieka i świata. Dopiero na dalszych miejscach znajdują się wartości religijne i raczej z tendencją malejącą[42]. W przeprowadzonych analizach socjologicznych wskazaliśmy na wiodące (naczelne) wartości codzienne w świadomości młodzieży polskiej i na wartości mniej znaczące (drugorzędne, wtórne), a także na ich przemiany w strukturze hierarchicznej. Przemiany te mają raczej ewolucyjny i powolny charakter.

Większość młodych Polaków uważa małżeństwo i rodzinę za bardzo ważne cele życiowe (wartości codzienne), jakie oni sobie stawiają, należą one do ważnych perspektyw życiowych. Część młodych ludzi przypisuje jednak rodzinie mniejsze znaczenie niż karierze zawodowej, co może stanowić zapowiedź większych przeobrażeń w systemie wartości prorodzinnych. W drugiej dekadzie XXI w. rodzina i szczęście rodzinne jako wartość naczelna utraciła pozycję priorytetową. Potwierdziła się hipoteza, że w warunkach transformacji ustrojowej rodzina i szczęście rodzinne jako wartości tracą wyraźnie na znaczeniu i nie są głównym celem życiowym Polaków. Młodzież szkół średnich wyżej niż rodzinę docenia takie wartości, jak miłość i przyjaźń, a na zbliżonym poziomie – pracę, osiągnięcie kariery zawodowej i dobrobyt (wartości materialne)[43].

[42] W. Szymczak, *Partycypacja osób zaangażowanych społecznie. Struktura, funkcje, modele*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2013, s. 284-295. *W* listopadzie 2020 r. dorośli Polacy uznawali – według sondażu CBOS – zdrowie *i* rodzinę za najważniejsze wartości, *w* mniejszym stopniu pracę *i* powodzenie materialne (B. Badora, *Wartości w czasach zarazy*, „Komunikat z badań CBOS" 2020, nr 160, s. 2).

[43] A. Górny, *Dominujące formy rodziny*, [w:] *Rodzina w sercu Europy. Rybnik-Nitra-Hradec Králové-Szeged. Socjologiczne studium rodziny współczesnej*, W. Świątkiewicz (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice

Dokonujące się przemiany społeczno-kulturowe, gospodarcze i polityczne znajdują odzwierciedlenie w wyborach wartości życiowych i w stosowanych przez młodzież strategiach życiowych. Nie zawsze uznawane wartości życiowe układają się w spójną hierarchię czy system wartości. Niekiedy zaznaczają się między nimi konflikty, co może być źródłem osobistych napięć i problemów społecznych. Zaobserwowane preferencje dotyczące wartości życiowych mogą okazać się dość trwałe w świadomości młodzieży szkolnej i wyznaczać – także w przyszłości – specyficzne kryteria wartościowania w wielu sytuacjach życiowych i być czynnikiem selektywności w określaniu planów życiowych jednostek.

Warto także zaznaczyć, że wartości życiowe deklarowane przez młodzież mogą, ale nie muszą, dokładnie pokrywać się z uznawanymi i urzeczywistnianymi. Niektóre wartości i normy są ze sobą sprzeczne i wzajemnie się wykluczają. To, co jednostki wybierają z różnych ofert, jest w dużej mierze ich indywidualną decyzją. Zmiany w wartościach charakteryzują się nie tyle gwałtowną fluktuacją, ile raczej „zmiennością w ciągłości". W przyszłości mogą zmieniać się nie tylko same wartości, lecz także struktury przekazu wartości i wzory zachowań. W związku ze zmianami społeczno-kulturowymi i społeczno-gospodarczymi mogą zyskiwać na znaczeniu jedne wartości, inne na nim tracić lub nawet zupełnie zanikać.

2009, s. 11-22; J. Mariański, *Wartości prorodzinne w świadomości młodzieży polskiej. Analiza socjologiczna*, „Sociológia *a* spoločnost'" 2021, nr 2, s. 16-19.

Mariusz Zemło*

Miejsce zamieszkania uczniów szkół białostockich a ich preferencje aksjonormatywne (wybrane aspekty)

System wartości i norm akceptowany przez konkretną społeczność jest jednym z ważniejszych wyznaczników pozwalających diagnozować stan jej tożsamości. Nie tylko pozwala wypowiadać się w sposób ogólny o priorytetach (wartości) takiej społeczności, lecz także daje podstawy, by wyrażać zdanie co do konkretnych kwestii, a więc w potencjalnych zachowaniach (normy). Uznawany za swój system wartości i norm, jako że obejmuje sprawy generalne, umożliwia formułowanie twierdzenia, że dana społeczność: jest nastawiona do świata idealistycznie bądź materialistycznie, że jest skierowana na siebie lub na innych, szuka przyjemności lub rozwoju duchowego itd. O społeczności oglądanej przez pryzmat jej opinii na temat wskazanych do oceny norm mówi się w związku z tym, że do „innych" jest nastawiona negatywnie lub pozytywnie, że dystansuje się względem praktyk ryzykownych albo jest otwarta na kontakt z nimi, że w sferze zachowań seksualnych wykazuje się rygoryzmem lub dużą tolerancją. W niniejszym tekście przyjrzymy się uczniom szkół białostockich przez pryzmat ich stosunku do wartości i wybranych norm. Dzięki temu otrzymamy charakterystykę badanej grupy młodzieży, a zgodnie z zawartą w tytule zapowiedzią

* Dr hab. Mariusz Zemło, prof. UwB, Instytut Socjologii, Uniwersytet w Białymstoku.

sprawdzimy, jak zależnie od miejsca zamieszkania kształtują się poglądy respondentów w podjętych kwestiach.

Za podstawę rozważań posłużą wyniki uzyskane w badaniach przeprowadzonych w białostockich szkołach zasadniczych rodzajów: szkołach podstawowych (klasa 7 i 8), szkołach branżowych, technikach i liceach. Badania zostały przeprowadzone przez zespół pracujący przy Centrum Kształcenia Ustawicznego w Białymstoku, w listopadzie i grudniu 2022 r. Do opracowania statystycznego otrzymanych wyników zaklasyfikowano 3612 ankiet. Nie wszystka badana młodzież uczęszczająca do szkół białostockich zamieszkiwała w stolicy województwa. Przyporządkowując uczniów białostockich szkół do ich siedzib rodzinnych należy zauważyć, że w dużych miastach (powyżej 100 tys.) zamieszkiwały – 2072 osoby (57,4% ogółu respondentów), w miastach średnich (od 20 do 100 tys.) – 324 (9,0%), w miastach małych (do 20 tys.) – 342 (9,5%), na wsi – 874 osoby (24,2%).

Preferencje aksjologiczne uczniów szkół białostockich

Zobaczmy zatem, jak przedstawia się układ wartości w wyborach dokonanych przez białostocką młodzież. Uczniom przedłożono listę dziewiętnastu wartości, spośród których mieli zakreślić nie więcej niż pięć najbardziej przez siebie cenionych. W rezultacie uzyskano następujące zestawienie dóbr najwyżej cenionych przez respondentów (wartości zostały ułożone w układzie malejącym):

Tabela 1. Preferencje aksjologiczne młodzieży białostockiej w latach: 2022, 2019, 2015

W 2022 r.		Wartości	W 2019 r.		W 2015 r.	
Ranga	%		Ranga	%	Ranga	%
1	52	Szczęśliwe życie rodzinne	1	56,9	1	64,5
2	49,2	Zdrowie	2	55,2	2	60,2
3	49,1	Pieniądze/zamożność	4	37,5	12	33,5
4	41,9	Spokojne życie	3	38,6	5	44,8
5	39,8	Prawdziwi przyjaciele	6	36,2	3	58,4
6	34,4	Odwzajemniona miłość	5	37,2	4	52,3
7	29,9	Kariera zawodowa	7	27,9	11	34,6
8	28,4	Podróże/przygody	8	27,8	14	30,6
9	23,6	Interesująca praca	9	27	6	41,4
10	15,4	Przyjemności i rozrywki	13	11,9	17	27,1
11	14,8	Szacunek i uznanie innych ludzi	11	17,8	7	38,3
12	14,5	Silny charakter	12	13,7	8	37,4
13	14,1	Sprawność fizyczna	16	10,3	10	34,6
14	11,7	Wiara/religia	10	18,1	15	29,5
15	10,1	Poczucie, że jest się potrzebnym innym ludziom	15	10,6	13	32,1
16	9,1	Zdobywanie wiedzy	17	8,6	18	26,7
17	8,8	Pomaganie innym ludziom	12	33,5	9	35
18	5,9	Sława	18	5,7	19	8,6
19	4,7	Dobro ojczyzny	19	4,8	16	28,6

Na szczycie najbardziej cenionych wartości znalazło się „szczęśliwe życie rodzinne". Od lat niezmiennie zajmuje czołowe miejsce w dokonywanych przez uczniów wyborach, tak było również w badaniach przeprowadzonych i w 2019, i 2015 roku. Na drugiej pozycji, podobnie bez zmian, pozostaje „zdrowie" – co świadczy, że jest duże zrozumienie dla jego priorytetowego znaczenia z punktu widzenia biologiczno-psychicznej kondycji człowieka, a także z uwagi na możliwość realizacji każdego innego dobra. Na trzecim miejscu pośród najwyżej cenionych przez uczniów wartości znalazły się „pieniądze/zamożność". W stosunku do badań sprzed trzech lat „pieniądze/zamożność" awansowały o jedną pozycję, w porównaniu do badań sprzed siedmiu lat nastąpił skok o 10 pozycji. Można powiedzieć, że w tym przypadku mamy do czynienia z rewolucyjną zmianą. „Spokojne życie" mimo niewielkich wahnięć, przez kolejne badania stabilnie utrzymuje się na podobnym poziomie (pozycja 4). W przypadku „prawdziwych przyjaciół" także można mówić o stabilizacji w preferencjach uczniów, chociaż względem badań sprzed trzech lat oni również awansowali o jedną pozycję. Dokonało się to kosztem „odwzajemnionej miłości", z którą „prawdziwi przyjaciele" zamienili się miejscami: spadek z szóstego na piąte miejsce. Na miejscach 7, 8, 9 znalazły się kolejno: „kariera zawodowa", „przygody/podróże", „interesująca praca" – pozycje tych wartości nie zmieniły się wobec wyników badań sprzed trzech lat. Na dziesiątej pozycji dokonanych uczniowskich wyborów uplasowały się „przyjemność i rozrywka". To dobro od roku 2015 przesunęło się o 7 miejsc w górę. Niemały wzrost znaczenia tej wartości daje podstawy do stwierdzenia, że u młodzieży przełomu drugiej i trzeciej dekady XXI w. umacnia się hedonistyczne nastawienie do życia. Na niezmienionej pozycji pozostają „szacunek i uznanie innych ludzi" oraz „silny charakter". Za to o trzy miejsca, w stosunku do roku 2019, awansowała „sprawność fizyczna", by zająć

miejsce 13. Jest to ze wszech miar pożądana zmiana, choć nie ma żadnej gwarancji, że się utrzyma. Zanotowano wyraźny spadek „wiary" – cztery pozycje w dół. Wynik ten pozostaje w zgodzie z ogólnie obserwowanymi trendami – mianowicie dystansowania się szczególnie młodzieży do spraw związanych z transcendencją. Niezmiennie 15 pozycję okupuje „poczucie, że jest się potrzebnym innym ludziom". O jedną pozycję, w stosunku do badań sprzed trzech lat, awansowała w ocenie młodzieży „wiedza". Takiego niewielkiego skoku nie należy, oczywiście, odbierać w kategoriach przełomu, bowiem trudno powiedzieć, czy na dłuższą metę zachowa się trend na wzrost; można jednakże tę zmianę odebrać jako pozytywną. Duży spadek w odniesieniu do badań z roku 2019 nastąpił co do „pomagania innym ludziom", bo aż o 5 pozycji. To – jak się okazuje – jest już trend spadkowy tej wartości, wyraźnie umacniający się w okresie ostatnich kilku lat. Może on świadczyć o tym, że kilkunastolatkowie z coraz większym naciskiem patrzą na siebie, odsuwając, a może nawet gubiąc przy tym z horyzontu innych ludzi, ich potrzeby, kłopoty, sytuacje. Listę preferowanych przez uczniów wartości zamykają „sława" i „dobro ojczyzny". Obie te wartości zachowały swoje miejsca w stosunku do poprzednich badań.

Najważniejsze spostrzeżenia, jakie pojawiają się na kanwie uzyskanych wyników, pozwalają się wyrazić w kilku punktach: a) młodzież szkolna zdecydowanie na pierwszym miejscu stawia wartości wspólnotowo-emocjonalne („szczęśliwe życie rodzinne", „prawdziwi przyjaciele", „odwzajemniona miłość"); b) wyraźnie na drugim miejscu najbardziej cenionych przez uczniów białostockich dóbr znalazły się wartości materialno-hedonistyczne („pieniądze/zamożność", „kariera zawodowa", „przyjemność i rozrywki"), umocniły one swą pozycję w porównaniu z poprzednimi badaniami ze względu na awans kategorii wchodzącej w jej skład; c) notuje się znaczący spadek wartości prospołecznych („pomaganie

innym ludziom", „poczucie, że jest się potrzebnym innym"), co jednoznacznie świadczy o umacnianiu się w orbicie rzeczy ważnych własnego „ja"; d) także i w omawianych badaniach, podobnie jak w poprzednich, stawkę cenionych wartości zamykają dobra o charakterze uroczystym („dobro ojczyzny", „zdobywanie wiedzy", „wiara/religia").

Po tym ogólnym spojrzeniu na preferencje aksjologiczne uczniów szkół białostockich przyjrzyjmy się bliżej, jak układają się młodzieżowe wybory z uwzględnieniem miejsca zamieszkania respondentów. W tabeli 2 zostały przedstawione wyniki uzyskane przy zastosowaniu właśnie tej zmiennej niezależnej.

Tabela 2. Miejsce zamieszkania a preferencje aksjologiczne uczniów szkół białostockich

Wartości	Miejsce zamieszkania			
	Powyżej 100 tys.	Od 20 do 100 tys.	Do 20 tys.	Wieś
Szczęśliwe życie rodzinne	51,1	46,7	49,9	57,1
Zdrowie	49,3	43,3	50,7	50,7
Pieniądze/zamożność	48,7	52,6	48,1	49,2
Spokojne życie	41,9	37,8	39,3	44,4
Prawdziwi przyjaciele	39,7	36,5	39,6	41,3
Odwzajemniona miłość	33,7	31	32,8	38,2
Kariera zawodowa	30,6	28,8	32,6	27,6
Podróże/przygody	29,2	25,7	30,2	26,8
Interesująca praca	23,5	25,4	23,2	23,4
Przyjemności i rozrywki	16,4	15,8	13,8	13,8
Szacunek i uznanie innych ludzi	14,6	13	14,4	15,9
Silny charakter	13,3	13	17,6	16,5
Sprawność fizyczna	15,3	10,5	15,8	11,8

Wiara/religia	11,3	8,4	13,8	13
Poczucie, że jest się potrzebnym innym ludziom	10,3	9,9	9,7	9,6
Zdobywanie wiedzy	9,6	9,3	10	7,3
Pomaganie innym ludziom	8,4	9,6	11,1	8,7
Sława	7,2	6,8	5	3
Dobro ojczyzny	5	5,6	2,3	4,5

We wskazaniach na „szczęśliwe życie rodzinne" wyróżniają się uczniowie mieszkający na wsi; to pośród nich jest największy odsetek wskazań na tę wartość. Na kolejnej pozycji uplasowała się młodzież z największych miast, najrzadziej na szczęście życia rodzinnego wskazywali uczniowie z miast średnich. Różnica między skrajnymi stanowiskami wyniosła ponad 10%. Nie zauważa się tutaj zatem tendencji liniowej wskazującej, że wraz ze zwiększaniem się ośrodka sukcesywnie rośnie lub maleje odsetek odpowiednio nastawionych do badanego dobra. Identyczny rozkład preferencji wystąpił w przypadku „spokojnego życia", „prawdziwych przyjaciół", „odwzajemnionej miłości", „szacunku i uznania innych ludzi". To czyni uzasadnionym twierdzenie, że uczniowie zamieszkujący wieś, a następnie – duże miasta są adoratorami wartości wspólnotowo-emocjonalnych, zaś młodzież zamieszkująca miasta średnie przywiązanie do nich wykazuje w stopniu najmniejszym spośród badanych grup.

W przypadku doceniania wartości „zdrowie" także reprezentanci średnich miast swoje uznanie wyrażali w najniższym procencie wobec zestawienia z innymi grupami uczniów. Uczniowie ze średnich miast byli wyprzedzani średnio o 7% przez uczniów z pozostałych ośrodków. Od pozostałych grup uczniów również w podobny sposób odstawali pod względem doceniania „silnego charakteru", „sprawności fizycznej", „wiary/religii". Wobec takiej palety wyników

można o tych młodych powiedzieć, że „najmniej cenią swoją kondycję fizyczną i duchową". W aksjologicznych wyborach natomiast ci młodzi ludzie dominowali w przypadku „pieniędzy i zamożności". Daje to sposobność mówienia o tej grupie uczniów jako o najbardziej przywiązanych do wartości o charakterze materialnym.

Kiedy się szuka dominanty charakteryzującej mieszkańców małych miast, należy identyfikować ich z najwyższym uznaniem dla kondycji fizycznej – wyprzedzają inne grupy uczniów odsetkiem wskazań na: „zdrowie", „silny charakter", „sprawność fizyczną". Oni także wyrażali najczęściej przywiązanie do wartości uroczystych. W tej grupie wystąpił największy procent uczniów wybierających „wiarę i religię" oraz „zdobywanie wiedzy" jako dobra cenione. Nadto właśnie oni najczęściej wskazywali na: „pomaganie innym ludziom", „podróże i przygody", „karierę zawodową".

Uczniowie zamieszkujący duże miasta mają najmniej wyrazisty aksjologiczny charakter. Najczęściej ze wszystkich grup wskazywali oni na: „przyjemność i rozrywkę", „sławę" oraz „poczucie, że jest się potrzebnym innym ludziom". Te wybory pozwalają identyfikować ich jako nastawionych do życia hedonistyczne oraz poszukujących rozgłosu. Są to cechy najczęściej rozpowszechniane przez współczesną popkulturę i kreatorów młodzieżowych mód i trendów.

Opinie uczniów dotyczące wybranych norm społecznych

Skoro pełniejsze rozeznanie w profilu aksjologicznym młodzieży można uzyskać identyfikując jej opinie na temat zasadniczych norm społecznych, w niniejszym omówieniu ten parametr również zostanie wzięty pod uwagę. Młodzieży wskazano do oceny następujący zestaw norm: palenie papierosów przez młodzież, picie alkoholu przez młodzież,

upijanie się alkoholem przez młodzież, zażywanie środków odurzających przez młodzież, zarabianie na handlu narkotykami, współżycie seksualne przed ślubem, stosowanie środków antykoncepcyjnych, przerywanie ciąży, niewierność małżeńską, rozwody, homoseksualizm, zapładnianie in vitro, zmianę płci, rasizm, dyskryminację narodowo-etniczną, dyskryminację narodowo-religijną. Między zmienną niezależną „miejsce zamieszkania respondentów" a wskazanymi zmiennymi zależnymi nie zawsze występowały istotne zależności statystyczne. Taka sytuacja wystąpiła przy opiniach na temat: zażywania środków odurzających przez młodzież, zarabiania na handlu narkotykami, homoseksualizmu, zapładniania in vitro, zmiany płci, rasizmu, dyskryminacji narodowo-etnicznej. W pozostałych przypadkach wystąpiły istotne zależności statystyczne i te zostaną niniejszym poddane omówieniu.

Palenie papierosów

Palenie papierosów – mimo licznych akcji promujących zdrowy styl życia, wprowadzania stref wolnych od nikotyny, antyreklam umieszczanych na każdej paczce papierosów, ciągle rosnącej ceny za wyroby tytoniowe itp. – cieszy się wśród młodych ludzi dużą popularnością. Jeśli w wielu kręgach dorosłych coraz częściej można spotykać się z dystansowaniem się do tego typu zachowań, liczne badania i ekspertyzy świadczą o tym, że z podobnym zjawiskiem wśród młodzieży nie mamy do czynienia. Co więcej, raczej kontakt z paleniem się nasila. Spójrzmy zatem, jaka jest opinia badanych o paleniu papierosów przez ich rówieśników (tabela 3).

Tabela 3. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do palenia papierosów przez młodzież

Jaki jest Twój stosunek do palenia papierosów przez młodzież	2015 wartość w %	2019 wartość w %	2022 wartość w %
Negatywny	60,8	50,2	42,8
Obojętny	31,2	39,3	45,0
Pozytywny	4,0	4,9	7,6
Trudno powiedzieć	4,1	5,5	4,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Dla blisko 60% uczniów palenie papierosów przez młodzież nie jest zjawiskiem negatywnym, gdyż nieco ponad 40% uczniów deklaruje jednoznacznie negatywne nastawienie do tematu. W sytuacji, gdy kampania antynikotynowa jest intensywnie prowadzona zarówno w przestrzeni publicznej (bilbordy antyreklamowe), mediach, jak i na zajęciach szkolnych, otrzymany wynik jest dużym zaskoczeniem – świadczy o fiasku bynajmniej nie sporadycznie podejmowanych działań. Jeśli się go porówna z wynikami poprzednich dwóch badań prowadzonych wśród uczniów w identycznym wieku, także w Białymstoku, dane uzyskane z 2022 roku tym bardziej biją na alarm. Z każdym kolejnym badaniem spadał odsetek uczniów negatywnie nastawionych do palenia: przez siedem lat obniżył się o niemal 20%, zarazem wzrastał sukcesywnie odsetek pozytywnie oceniających zjawisko – w tym przypadku notuje się wzrost prawie dwukrotny. Można w związku z takim stanem rzeczy powiedzieć, że zmiana nastawienia do omawianego zjawiska dokonuje się lawinowo.

Tabela 4. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do palenia papierosów przez młodzież

Jaki jest Twój stosunek do palenia papierosów przez młodzież	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	29,7	14,4	23,7	22,3
Raczej negatywny	16,3	16	14,3	15,8
Obojętnie	42,3	44,4	46,5	50,9
Raczej pozytywny	3,3	3,7	2,3	3,0
Całkowicie pozytywny	4,3	5,6	5	4,1
Trudno powiedzieć	4,1	5,9	8,2	3,9
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=41,518; p=0,000

Miejsce zamieszkania uczniów wyraźnie różnicuje ich stosunek do palenia papierosów przez młodzież. Największy odsetek uczniów negatywnie nastawionych do zjawiska zamieszkuje duże miasta – 46%, na drugiej pozycji *ex aequo* znaleźli się uczniowie z miast małych i ze wsi – w obu przypadkach procent nieakceptujących był identyczny – 38,1%. Na taki układ pozycji wyszczególnionych grup respondentów nie miały wpływu głosy aprobujące zjawisko. We wskazanych ośrodkach układały się mianowicie następująco: 7,6%, 7,3%, 7,1%. Zdecydowanie najbardziej przychylny stosunek do palenia papierosów przez młodzież prezentują mieszkańcy miast średnich. W sposób negatywny odnosi się do niego 30,4% tej grupy – co stanowi o 15% mniejszą zbiorowość niż wśród mieszkańców dużych ośrodków miejskich. Także w tej grupie uczniów jest największy odsetek spośród pozostałych grup respondentów pozytywnie nastawionych do zjawiska – 9,3%. Wynik ów można połączyć z najwyższą preferencją wśród tej młodzieży nastawienia na wartości

hedonistyczne. Jak powszechnie wiadomo, rozrywce i zabawie towarzyszą zachowania ryzykowne, a do takich należy palenie papierosów.

Picie alkoholu

Kolejnym zachowaniem ryzykownym, które uczniowie mieli ocenić, było picie alkoholu przez młodzież. Alkohol podobnie jak nikotyna często jest obecny przy różnych okazjach w doświadczeniu nastolatków, na: dyskotekach, spotkaniach okolicznościowych, na osiedlu, nawet na terenie szkoły. Niekoniecznie musi być jakaś specjalna okazja, by uatrakcyjniać alkoholem czas. Korzysta się z niego zupełnie bez specjalnych ważnych pobudek. Dane zamieszczone w tabeli 5 mówią o stosunku do tego zachowania uczącej się młodzieży.

Tabela 5. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do picia alkoholu przez młodzież

Jaki jest Twój stosunek do picia alkoholu przez młodzież	2015	2019	2022
Negatywny	55,4	45,5	42,3
Obojętny	34,4	40,8	43,1
Pozytywny	6,0	7,8	9,2%
Trudno powiedzieć	4,3	5,9	4,7
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Opinia uczniów co do picia alkoholu przez młodzież, ogólnie rzecz biorąc, jest podobna jak w przypadku palenia papierosów. Nieco ponad 40% badanych deklaruje brak aprobaty do zjawiska, natomiast blisko 60% uczestników badań nie ma takiego nastawienia. Przy czym aprobujących picie jest ponad 9% respondentów. Wyniki z ostatnich trzech badań jednoznacznie wskazują na sukcesywny spadek odsetka negatywnie nastawionych do zjawiska (przez siedem

lat ponad 13%) i sukcesywne wzrastanie odsetka pozytywnie nastawionych (o ponad 3%). Przy okazji i tego sposobu odnoszenia się badanej młodzieży do negatywnego pod każdym względem zjawiska, jakim jest wchodzenie w nałóg bycia palaczem, można powiedzieć o klęsce prozdrowotnych programów wychowawczych. Ich liczba ciągle wzrasta, za czym nie idzie poprawa sytuacji w wymiarze aktywności młodzieży. Można przypuszczać, że nie tylko podejmowane starania nie mają mocy oddziaływania, ale także moc wzorów zachowań promowanych z alternatywnych źródeł (filmy, środowiskowe wzorce propagowane na młodzieżowych forach, styl życia celebrytów itd.) jest nadzwyczaj duża. Podejmowane wysiłki mające chronić młodych przed ryzykownymi zachowaniami nie są w stanie skutecznie stawić im czoła.

Tabela 6. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do picia alkoholu przez młodzież

Jaki jest Twój stosunek do picia alkoholu	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	29,2	24,1	21,3	21,9
Raczej negatywny	16,4	16,7	13,7	16,0
Obojętnie	40,9	45,4	48,2	48,2
Raczej pozytywny	4,7	4,3	4,4	5,5
Całkowicie pozytywny	4,4	4,6	4,7	4,2
Trudno powiedzieć	4,3	4,9	7,6	4,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=36,453; p=0,002

Przy uwzględnieniu miejsca zamieszkania odsetek uczniów negatywnie nastawionych do picia alkoholu przez młodzież układał się następująco, w porządku malejącym:

miasto duże – 45,7%, miasto średnie – 40,8%, wieś – 37,8%, miasto małe – 35%. Co do osób negatywnie nastawionych porządek w układzie rosnącym był odpowiedni: miasto średnie – 8,9%, miasto duże – 9,1%, miasto małe – 9,1%, wieś – 9,7%. W tym przypadku różnice były minimalne i nie wpłynęły na zmianę układu, jaki odpowiadał pierwszemu zestawieniu. Zatem największy odsetek negatywnie oceniających picie alkoholu notuje się wśród mieszkańców dużego miasta, a najmniejszy wśród mieszkańców małego miasta. Różnica między skrajnymi grupami wyniosła około 10%. Młodzież z dużych miast zapewne nie ma mniej okazji do picia alkoholu niż młodzież z małych miast, toteż różnicę w ocenie badanego zjawiska można tłumaczyć ewentualnie działaniami propagandy antyalkoholowej obecnej w przestrzeni dużego miasta.

Upijanie się alkoholem

Doświadczenie kontaktu z alkoholem często nie tylko kończy się wstępną poprawą humoru, złagodzeniem relacji społecznych, dodaniem animuszu mniej odważnym jednostkom itd., ale także daleko wykracza poza obszar zachowań powszechnie przyjętych za dopuszczalny. Z tym przypadkiem mamy do czynienia w sytuacjach, gdy zostaną naruszone granice umiaru w spożyciu trunków procentowych. Wówczas to, co ma sprawiać, że klimat spotkań przybierze bardziej przyjazny charakter, że złagodnieją napięcia międzypersonalne, że poprawią się warunki funkcjonowania jednostek w środowisku, okaże się czynnikiem pogarszającym sytuację bieżącą na wszystkich płaszczyznach. Nadużywanie alkoholu, dodajmy, ma skutki dalekosiężne. Jeśli proceder nazbyt często powtarza się w doświadczeniu konkretnej jednostki, wówczas jej najbliższe otoczenie pozostaje pod nieustanną presją sytuacji dyskomfortu i zagrożenia. Nie wie, kiedy może spodziewać się z jej strony aktu kolejnego przekroczenia granic

dopuszczalnej dawki trunku, co będzie skutkować wprowadzeniem niepokoju wśród najbliższych. Oczywiście, powtarzające się sytuacje nadużywania alkoholu są prostą drogą do popadnięcia w stan uzależnienia – a to już jest dramat jednostki, która jest tego autorem, i osób z nią najbliżej związanych.

Tabela 7. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do upijania się alkoholem przez młodzież

Jaki jest Twój stosunek do upijania się alkoholem przez młodzież	2015	2019	2022
Negatywny	72,2	64,0	60,1
Obojętny	20,4	26,6	29,2
Pozytywny	3,5	3,9	6,1
Trudno powiedzieć	4,0	5,5	4,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Wydawać by się mogło, że skutki nadmiernego nadużywania trunków są powszechnie znane i powinny budzić nieprzejednaną nieprzychylność. Tymczasem okazuje się, że tak wcale nie jest. W przypadku 40% młodzieży nie spotykamy się z taką postawą. Jedynie sześć osób na dziesięć deklaruje negatywne nastawienie do upijania się alkoholem przez młodzież. Zauważmy, że jest to o kilkanaście procent mniej niż w roku 2015. Od tegoż roku sukcesywnie spada odsetek młodych ludzi mających takie poglądy. Zwróćmy jeszcze uwagę na fakt, że i odsetek pozytywnie nastawionych do omawianego zjawiska przez ostatnie siedem lat z każdym kolejnym badaniem rośnie – w ciągu wskazanego okresu powiększył się niemal dwukrotnie.

Tabela 8. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do upijania się alkoholem przez młodzież

Jaki jest Twój stosunek do upijania się alkoholem	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	42,1	34,3	33,6	36,8
Raczej negatywny	19,4	19,8	21,9	23,8
Obojętnie	29,4	32,7	29,5	29,4
Raczej pozytywny	2,1	4,3	4,1	2,3
Całkowicie pozytywny	3,7	3,4	3,2	3,4
Trudno powiedzieć	4,2	5,6	7,6	4,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=35,948; p=0,002

Najbardziej negatywny stosunek do upijania się alkoholem przez młodzież mają uczniowie zamieszkujący duże miasta i wieś, najbardziej tolerancyjni wobec tego zjawiska są zamieszkujący miasta średnie i małe. Decydują o tym zarówno wskazania na kategorie nieaprobujące zjawiska, jak i te aprobujące. W odniesieniu do tych pierwszych, odsetek uczniów układał się następująco, w układzie malejącym: miasto duże – 61,5%, wieś – 60,4%, miasto małe – 55,4%, miasto średnie – 54,1%. Pozytywne głosy ułożyły się w następującym porządku: wieś – 5,7%, miasto duże – 5,8%, miasto małe – 7,3%, miasto średnie – 7,7%.

Współżycie seksualne przed ślubem

Ostatnie dziesięciolecia przyniosły prawdziwą rewolucję w wymiarze zachowań obyczajowych. Standardy obowiązujące we współczesnej Polsce niewiele przypominają te, które obowiązywały przed otwarciem się społeczeństwa na wzorce obecne w Europie Zachodniej, co na skalę powszechną

nastąpiło po roku 1989. Poprzednio dokonywały się one za sprawą dorosłych jednostek, obecnie ich inicjatorami są niejednokrotnie reprezentanci młodego pokolenia. W wyniku intensywnego obcowania z obrazami lansowanymi przez internetowe środki rozpowszechniania idei prześcigają się w urealnianiu w konkretnym działaniu najnowszych trendów. Jednym z takich „na topie" jest współżycie seksualne osób nie pozostających w trwałych związkach przypieczętowanych zawarciem małżeństwa.

Tabela 9. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do współżycia seksualnego przed ślubem

Jaki jest Twój stosunek do współżycia seksualnego przed ślubem	2015	2019	2022
Negatywny	28,1	19,9	13,3
Obojętny	40,4	43,6	42,2
Pozytywny	23,8	29,4	38,9
Trudno powiedzieć	7,7	7,0	5,5
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Wśród uczniów szkół białostockich dominowało stanowisko obojętne i niezdecydowane względem badanego zjawiska. Młodzieży o takich poglądach, spośród wszystkich wypełniających kwestionariusze ankiet, było niemal połowa. Można powiedzieć, że taki stan rzeczy jest efektem pozostawania ich w ogniu sprzecznych orientacji – z jednej strony liberalnie nastawionych mediów promujących wzorce „nieskrępowanego ograniczeniami" życia i z drugiej strony – stanowiska Kościoła jednoznacznie opowiadającego się za czystością przedmałżeńską. Pozostawanie w ogniu tak różnych stanowisk nie wsparte wyraźnymi wskazaniami znaczących innych nieuchronnie prowadzi do uzyskanego stanu rzeczy. Wśród głosów jasno wyrażających stanowisko zdecydowanie

więcej było zwolenników (38,9% badanych), niż przeciwników (13,3% badanych) zjawiska – to trzykrotna różnica. Wymowne jest porównanie wyników z ostatnich trzech badań. Zauważamy sukcesywne pomniejszanie się odsetka negatywnie nastawionych do współżycia seksualnego przed ślubem – jego wielkość wzrosła dwukrotnie – oraz zwiększanie się odsetka pozytywnie oceniających omawiany fakt społeczny. Przez siedem lat ten wskaźnik wzrósł o 15%. Uzyskane wyniki jednoznacznie informują o tym, że w świadomości młodzieży lawinowo zmienia się nastawienie do omawianego zachowania, w kierunku nastawienia liberalnego.

Tabela 10. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do współżycia seksualnego przed ślubem

Jaki jest Twój stosunek do współżycia seksualnego przed ślubem	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	8,8	11,4	9,4	6,9
Raczej negatywny	4,2	7,7	5,8	4,3
Obojętnie	41,6	41,4	44,4	43,2
Raczej pozytywny	9,4	9,6	8,8	11,3
Całkowicie pozytywny	30,2	24,7	26,6	29,1
Trudno powiedzieć	5,8	5,2	5,0	5,1
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=23,185; p=0,080

Negatywne opinie na temat współżycia seksualnego przed ślubem wyraża następujące zestawienie w układzie rosnącym: wieś – 11,2%, miasto duże – 13%, miasto małe – 15,2%, miasto średnie – 19,1%. Jeśli weźmie się pod uwagę opinie pozytywne, okaże się, że reprezentanci poszczególnych ośrodków odpowiadali następująco (układ malejący): wieś

– 40,4%, miasto duże – 39,6%, miasto małe – 35,4%, miasto średnie – 34,3%. Wskazana kolejność określa porządek środowisk w odpowiedni sposób odnoszących się do badanego faktu. I tak, najbardziej aprobujące stanowisko reprezentują mieszkańcy wsi, najmniej akceptujące – uczniowie, którzy pochodzą z miast średnich.

Stosowanie środków antykoncepcyjnych

W czasach, gdy sfera intymnego współżycia została oddzielona od prokreacji i stała się obszarem zaspokajania przyjemności, aktualna stała się kwestia sposobów i metod mogących ustrzec ich autorów od niechcianych konsekwencji w postaci poczęcia potomstwa. Jednym z takich sposobów jest stosowanie środków antykoncepcyjnych. Już w szkołach podstawowych dzieci są zapoznawane z takimi środkami, z ich stosowaniem i działaniem. O tym, jaki jest stosunek badanej młodzieży do ich stosowania, informuje tabela 11.

Tabela 11. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do stosowania środków antykoncepcyjnych

Jaki jest Twój stosunek do stosowania środków antykoncepcyjnych	2015	2019	2022
Negatywny	27,9	18,9	14,7
Obojętny	32,1	34,0	30,3
Pozytywny	33,4	39,8	48,3
Trudno powiedzieć	7,3	7,3	6,6
Ogółem	100,0	100,0	100,0

W sprawie stosowania środków antykoncepcyjnych stanowisko młodzieży jest dość wyraźnie spolaryzowane w kierunku akceptacji zjawiska. Blisko połowa uczniów ma pozytywne zdanie co do poruszanej kwestii. Odsetek uczniów tak twierdzących zwiększył się od ostatniego badania o blisko

10%. Trzeba jednak zauważyć, że niemal 1/3 uczniów nie ma wyrobionego zdania w rozpatrywanym temacie. Zapewne większość z nich oczekuje na wyraźne sygnały środowiskowe, by zająć polaryzujące stanowisko w sprawie. Niespełna 15% respondentów deklaruje negatywny stosunek do stosowania takich środków. W porównaniu do badań przeprowadzonych w 2015 r. odsetek tak myślących osób spadł niemal o połowę.

Tabela 12. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do stosowania środków antykoncepcyjnych

Jaki jest Twój stosunek do stosowania środków antykoncepcyjnych	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	11,1	13,0	7,9	7,6
Raczej negatywny	4,5	6,5	4,4	4,1
Obojętnie	29,0	33,6	32,2	31,6
Raczej pozytywny	9,9	9,6	11,7	12,8
Całkowicie pozytywny	38,2	30,9	38,0	38,6
Trudno powiedzieć	7,2	6,5	5,8	5,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=31,848; p=0,007

Wziąwszy pod uwagę miejsce zamieszkania badanych widać, że uczniowie w następujący sposób deklarowali negatywne nastawienie do stosowania środków antykoncepcyjnych: miasto średnie – 19,5%, miasto duże – 15,6%, miasto małe – 12,3%, wieś – 11,7%. Wyniki świadczące o pozytywnym nastawieniu względem opisywanego zjawiska przybrały postać (układ malejący): miasto średnie – 40,5%, miasto duże – 48,1%, miasto małe – 49,7%, wieś – 51,4%, Oba wskaźniki jednoznacznie dowodzą, że najbardziej przychylną opinię na temat

stosowania środków antykoncepcyjnych mają uczniowie zamieszkujący wieś, natomiast najmniej przychylni do zjawiska są uczniowie mieszkający w miastach średnich. Różnica między skrajnymi grupami sięga kilkunastu procent.

Niewierność małżeńska

Kwestią ściśle związaną z obyczajowością jest niewierność małżeńska. Podczas uroczystości zaślubin odbywających się w kościele nowożeńcy w kanonie przysięgi ślubują sobie wzajemnie zachowanie wierności. Dochowanie tej obietnicy, będąc świadectwem przywiązania i uczciwości względem drugiej osoby, jest i miarą szlachetności osoby dochowującej przyrzeczenia. W wielu środowiskach niedochowanie słowa jest ciągle traktowane z obrzydzeniem i pogardą, choć przy zmieniającym się świecie zapewne powstają enklawy ludzi, w których nie dostrzega się w takich zachowaniach niczego zdrożnego. Opinie uczniów w podjętym temacie prezentuje tabela 13.

Tabela 13. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do niewierności małżeńskiej

Jaki jest Twój stosunek do niewierności małżeńskiej	2015	2019	2022
Negatywny	83,6	80,0	78,8
Obojętny	9,1	11,5	12,7
Pozytywny	2,9	2,7	3,8
Trudno powiedzieć	4,4	5,8	4,9
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Spośród wszystkich norm obyczajowych, jakie zostały wskazane młodzieży do wyrażenia swego zdania, największa zgodność panowała w ocenie niewierności małżeńskiej. Blisko 80% respondentów zajmowało negatywne stanowisko względem takiego zachowania. Tych, co mieli odrębny

pogląd, było niespełna 4%. Jest to zatem zachowanie najwyższego stopnia akceptacji. Jednak, co należy podkreślić, nie jest to stanowisko nie ulegające żadnym przekształceniom. Przez ostatnie trzy badania notuje się lekki spadek odsetka negatywnie nastawionych (5%) do tego zachowania, minimalny wzrost odsetka (1%) pozytywnie się doń odnoszących i lekki wzrost obojętnych wobec niego (3%). Niby nie są to duże zmiany, ale jednak wskazują kierunek przekształceń w postrzeganiu zjawiska.

Tabela 14. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do niewierności małżeńskiej

Jaki jest Twój stosunek do niewierności małżeńskiej	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	59,5	49,1	64,3	60,9
Raczej negatywny	19,4	22,2	15,2	19,9
Obojętnie	12,5	17,6	9,9	12,4
Raczej pozytywny	0,8	2,5	2,6	0,6
Całkowicie pozytywny	3,2	2,2	2,0	1,8
Trudno powiedzieć	4,7	6,5	5,8	4,5
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=46,190; p=0,000

W zależności od miejsca zamieszkania respondentów notuje się następujący układ procentowy negatywnie nastawionych do niewierności małżeńskiej: miasto średnie – 71,3%, miasto duże – 78,9%, miasto małe – 79,5%, wieś – 80,8%. W przypadku pozytywnie odnoszących się do omawianego zjawiska wyniki układały się w sposób rosnący następująco: wieś – 2,4%, miasto duże – 4%, miasto małe – 4,6%, miasto średnie – 4,6%. Zatem mieszkańcy miast średnich

wykazywali się największym liberalizmem w omawianej sprawie, natomiast najbardziej zasadnicze stanowisko prezentowali uczniowie zamieszkujący wieś. Podobny układ został zanotowany w odniesieniu do stosowania środków antykoncepcyjnych. Wydawać by się więc mogło, że podobnie będzie ze wszystkimi zachowaniami obyczajowymi, lecz tutaj, jak pamiętamy, w przypadku współżycia seksualnego przed ślubem, kolejność skrajnych środowisk respondentów była odwrócona w stosunku do otrzymanej w bieżącej sprawie.

Dyskryminacja narodowo-etniczna

W dzisiejszych czasach na każdym kroku uwrażliwia się obywateli, by z najwyższym szacunkiem traktowali wszelkie przejawy inności. Dotyczy to odmienności rasowej, religijnej, etnicznej, narodowej, płciowej itd. Nie tylko prowadzi się agitację słowną tego dotyczącą, lecz i w sposób zdecydowany zwalcza się przejawy nietolerancji. Reprymendy, nagany, obciążenia finansowe, zwalnianie z pracy – są sposobami, po jakie się sięga, by wdrożyć w praktykę zasady równego traktowania. Jak postrzega młodzież jedną z form dyskryminacji, ukazuje tabela 15.

Tabela 15. Stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do dyskryminacja narodowo-etniczna

Jaki jest Twój stosunek do dyskryminacji narodowo-etnicznej	2015	2019	2022
Negatywny	71,7	71,6	72,2
Obojętny	16,1	17,4	15,9
Pozytywny	7,0	4,0	6,3
Trudno powiedzieć	5,2	7,0	5,7
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Blisko ¾ młodzieży wyrażało negatywną opinię o dyskryminacji narodowo-etnicznej. Taki wynik świadczy o tym, że dominuje ogólny pogląd o tolerancji względem narodowo-etnicznych grup, jako o wartości, która powinna być powszechnie obowiązująca. Pozytywny stosunek do zjawiska deklarował niewielki odsetek młodzieży (6,3%). W porównaniu do poprzednich dwóch badań można powiedzieć, że poglądy utrzymały się na podobnym poziomie. Wszak nieco wzrósł odsetek negatywnie nastawionych do tego rodzaju dyskryminacji, ale i nieco wzrósł procent uczniów oceniających zjawisko pozytywnie.

Tabela 16. Miejsce zamieszkania a stosunek uczniów szkół ponadpodstawowych do dyskryminacji narodowo-etnicznej

Jaki jest Twój stosunek do dyskryminacji narodowo-etnicznej	Miejsce zamieszkania			
	Miasto powyżej 100 tys.	Miasto od 20 do 100 tys.	Miasto do 20 tys.	Wieś
Całkowicie negatywny	57,4	51,9	55,3	54,0
Raczej negatywny	15,6	13,6	18,4	18,1
Obojętny	15,8	20,4	13,2	15,7
Raczej pozytywny	1,7	2,2	2,3	0,8
Całkowicie pozytywny	4,4	4,0	5,0	5,3
Trudno powiedzieć	5,1	8,0	5,8	6,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0

Ch^2=24,52; p=15,057

Miejsce zamieszkania respondentów różnicowało uzyskane wyniki. Po uwzględnieniu danych świadczących o negatywnym nastawieniu do dyskryminacji narodowo-etnicznej wyniki tak przedstawiały się w układzie malejącym: miasto małe – 73,7%, miasto duże – 73,0%, wieś – 72,1%, miasto średnie – 65,5%. Pełen obraz wymaga zestawienia danych

wskazujących na przychylne nastawienie respondentów do omawianego zjawiska. W tym przypadku uzyskano następujące wyniki (układ malejący): miasto małe – 7,3%, miasto średnie – 6,2%, miasto duże – 6,1%, wieś – 6,1%. W przypadku głosów aprobujących omawiany fakt społeczny różnice między ośrodkami wyniosły około 1%, co pozwala uznać, że poglądy badanej młodzieży w tym względzie niewiele się różniły. Większe dysproporcje między oceną zjawiska są notowane przy odpowiedziach negatywnie odnoszących się do omawianego rodzaju dyskryminacji. Co do tego przypadku, jednoznacznie wyróżniają się uczniowie zamieszkujący miasta średniej wielkości. To wśród nich było o blisko 10% respondentów mniej w tej grupie niż w pozostałych zbiorowościach.

*

Mimo że prezentowane badania dotyczyły młodzieży uczącej się w jednym mieście, co mogłoby przemawiać za tym, że opinie uczniów na wiele spraw ulegną unifikacji, tak się nie stało. Daje się zauważyć różnice w ich poglądach w fundamentalnych kwestiach – dotyczących wartości i norm społecznych. W wyniku przedstawionego badania stosunku młodzieży do wartości wskazać można charakterystykę aksjologiczną poszczególnych grup wyróżnionych w związku z miejscem zamieszkania.

Mieszkańcy dużych miast nie mają jednoznacznego charakteru aksjologicznego – z ich odpowiedzi nie wydobywa się dominanta pozwalająca na jego wyraźne określenie. Poszczególne preferencje, jakim dawali wyraz w swoich odpowiedziach, pozwalają jednak twierdzić, że spośród wyróżnionych grup to oni najbardziej ulegają wpływom współczesnej popkultury. Deklarowane preferencje zamieszkujących miasta średnie sytuują tych uczniów w orbicie dóbr o charakterze materialnym. Wyraźnie odstawała od nich młodzież z małych miast. Ci młodzi ludzie wyrażali największe przywiązanie

do wartości witalnych oraz uroczystych. Młodzi zamieszkujący wieś – to adoratorzy wartości wspólnotowo-emocjonalnych, którzy dominowali w uznaniu rodziny, relacji przyjacielskich, odwzajemnionej miłości.

Obraz młodzieży w rozważanym względzie uczyni jeszcze dokładniejszym uwzględnienie jej stosunku do wybranych norm społecznych. Najmniej przychylne stanowisko względem norm związanych z zachowaniami ryzykownymi (palenie papierosów, picie alkoholu, upijanie się alkoholem) zajmują młodzi mieszkańcy dużych miast, natomiast najmniejszą dezaprobatę wyrażają zamieszkujący średnie i małe miasta. W wymiarze wartości obyczajowych (współżycie seksualne przed ślubem, stosowanie środków antykoncepcyjnych) największa przychylność jest obserwowana u mieszkańców wsi, a najmniejsza – u mieszkańców miast średnich. Ten układ „odwrócił się" przy normie dotyczącej niewierności małżeńskiej. Odnośnie do wartości krzywdzących (dyskryminacja narodowo-religijna) okazało się, że te najbardziej aprobowane są przez uczniów z miast średnich, zaś najmniej tolerowane przez zamieszkujących miasta duże i małe.

Emilia Kramkowska*

„Mi się kojarzy, że starsi ludzie mieszkają na wsi. A ta starość miejska kojarzy mi się z zamknięciem" – o przeżywaniu starości w środowisku wiejskim i miejskim z perspektywy przedstawicieli różnych pokoleń

Problematyka starości i procesu starzenia się jest obecnie odmieniana przez wszystkie przypadki. Dokonujące się przemiany demograficzne analizowane są z licznych perspektyw makro- i mikrospołecznych, szczególną uwagę zwraca się na prognozowane następstwa postępującego procesu starzenia się społeczeństwa polskiego.

Wstępne wyniki Narodowego Spisu Powszechnego z 2021 r. wskazują, że w ciągu ostatniej dekady w polskim społeczeństwie przybyło blisko 2 miliony osób w wieku poprodukcyjnym; osoby w wieku 60/65 lat i więcej stanowią dziś 22,3% ludności Polski. Jest to wzrost o 5,4% w porównaniu z rokiem 2011, kiedy odsetek ten wynosił 16,9%[1]. Z punktu widzenia tematyki niniejszego opracowania warto wskazać, gdzie mieszkają seniorzy. Według statystyk 24,3% osób w wieku poprodukcyjnym to mieszkańcy miast, zaś 19,3%

* Dr Emilia Kramkowska, Instytut Socjologii, Uniwersytet w Białymstoku.

[1] *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021. Raport z wstępnych wyników*, Główny Urząd Statystyczny 2022, s. 24. Dostępna na: https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/ (dostęp: 18.11.2022).

mieszka na wsi. W raporcie czytamy o przestrzennym zróżnicowaniu przebiegu procesu starzenia się ludności Polski. W roku 2011 odsetek osób w wieku 60/65 lat i więcej lat był wyższy niż 20% w zaledwie 51 gminach (ok. 2%). Były to gminy głównie w województwie podlaskim i lubelskim. W roku 2021 liczba gmin z udziałem osób starszych przekraczającym 20% wzrosła dziesięciokrotnie, co stanowiło już ponad 1/5 wszystkich gmin w Polsce. Wiele z nich znajduje się na terenach tzw. „ściany wschodniej", szczególnie w województwie podlaskim[2]. Okazuje się zatem, że utrzymują się tendencje obserwowane i opisane kilka lat temu przez Ewę Wasilewską. Korzystając z roczników demograficznych z lat 2000-2015, badaczka analizowała dynamikę procesu starzenia się populacji mieszkańców terenów wiejskich na tle przebiegu tego procesu w polskich miastach. Ogólnie rzecz biorąc „obszary wiejskie i miejskie w latach 2000-2015 charakteryzowały się postępującym procesem starzenia, przy czym na wsi zaobserwowano niższy stopień zaawansowania starości demograficznej oraz mniejszą dynamikę tego procesu aniżeli w miastach"[3]. Niemniej szczegółowe analizy dowodzą, że do województw o najwyższym odsetku osób starszych zamieszkujących obszary wiejskie należą województwa wschodnie: podlaskie (18,4% w 2000 r. i 17,8% w 2015 r.) i lubelskie (16,8% w 2000 r. i 16,3% w 2015 r.). „Na terenach miejskich delimitacja województw ze względu na stopień zaawansowania starości demograficznej była odmienna. W odniesieniu do

[2] *Informacja o wynikach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2021 na poziomie województw, powiatów i gmin*, Główny Urząd Statystyczny, 2022. Dostępne na: https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/informacja-o-wynikach-narodowego-spisu-powszechnego-ludnosci-i-mieszkan-2021-na-poziomie-wojewodztw-powiatow-i-gmin,1,1.html (dostęp: 18.11.2022).

[3] E. Wasilewska, *Starość demograficzna obszarów wiejskich i jej zróżnicowanie*, „Roczniki Naukowe Ekonomii Rolnictwa *i* Rozwoju Obszarów Wiejskich" 2017, vol. 104, nr 3, s. 84. DOI: 10.22630/RNR.2017.104.3.23.

ludności zamieszkującej miasta najstarszymi demograficznie województwami były: łódzkie, świętokrzyskie i dolnośląskie, natomiast najmłodszymi: podlaskie, warmińsko-mazurskie i podkarpackie"[4]. Nie ulega zatem wątpliwości, iż dokonujące się przemiany demograficzne są faktem, a publiczna debata dotycząca rzeczonego tematu jest zasadna i niesłychanie potrzebna z uwagi na istotę i wielowymiarowość zagadnienia.

Starość to naturalna faza życia nazywana „późną dorosłością". W oglądzie jednostkowym to „trójpłaszczyznowe zjawisko przemian osobniczych, występujących w różnym wieku i ze zróżnicowanym nasileniem u poszczególnych jednostek. Obejmuje: starość fizjologiczną (przejawiającą się zmniejszoną odpornością organizmu, zniedołężnieniem), starość psychiczną (wyrażaną malkontenctwem lub egocentryzmem, ucieczką od rzeczywistości, rozpamiętywaniem minionych wydarzeń, poczuciem samotności, bezsensu życia), czy starość społeczną (związaną z pozbywaniem się pełnionych ról społecznych, utratą aktywności zawodowej oraz kontaktów z otoczeniem)"[5]. Starość jest zatem określonym stanem jednostki, będącym odbiciem znacznego nagromadzenia oznak procesu starzenia się zarówno biologicznych, jak i psychicznych, bez możliwości przeciwdziałania temu mechanizmowi[6]. Ostatecznie stanowi ona etap życia kończący się śmiercią[7]. Liczne opracowania gerontologiczne wnikliwie analizują i opisują różne aspekty starości, w tym czynniki warunkujące jakość życia osób starszych, wśród których

[4] Tamże, s. 79.

[5] E. Trafiałek, *Starzenie się i starość. Wybór tekstów z gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Uczelniane Wszechnica Świętokrzyska, Kielce 2006, s. 177.

[6] J. Kocemba, *Biologiczne wyznaczniki starości*, [w:] *Zrozumieć starość*, A. Panek, Z. Szarota (red.), Oficyna Wydawnicza „Text", Kraków 2000, s. 110; B. Bugajska, *Tożsamość człowieka w starości. Studium socjopedagogiczne*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2012, s. 13.

[7] W. Pędich, *Ludzie starzy*, Centrum Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 1996, s. 7.

kluczowym jest środowisko zamieszkania. Przeżywanie podeszłego wieku na wsi i w mieście ma swą specyfikę, choć dokonujące się obecnie przemiany społeczne w większym lub mniejszym stopniu niwelują owo zróżnicowanie.

Zgodnie z definicjami opisanymi w podręcznikach do socjologii wsi, wieś to pewien specyficzny obszar, który wyróżnia m.in. praca w rolnictwie jako dominujący typ aktywności, mniejsze aniżeli w mieście zagęszczenie ludności, relacje społeczne oparte głównie na więzi krewniaczo-sąsiedzkiej, czy długotrwałość rodzinnego współzamieszkiwania. Wieś to również przestrzeń społeczna o określonym sposobie życia mieszkańców, nazywanym wiejskością. Składają się na nią stosunki społeczne oparte na zasadach familijności; oznacza to wysokie wartościowanie społeczności lokalnej jako wspólnoty osób zżytych i wzajemnie o siebie dbających. Praktykowaniu takiego podejścia służy silne przywiązanie do tradycji, skłonności zachowawcze i eksponowanie roli autorytetu osób starszych[8]. „Mieszkańcy tradycyjnie ujmowanej wsi są zanurzeni w kulturze wiejskości, w której poza tradycją ogromną rolę odgrywa religia, obraz świata jest stabilny i niezmienny, a innych precyzyjnie dzieli się na swoich i obcych"[9].

Z kolei miasto to względnie duża, gęsto zaludniona jednostka administracyjna i polityczna, rezultat społecznego wysiłku i typ historycznie ukształtowanej jednostki osadniczej, zamieszkiwanej przez ludność trudniącą się pracą w przemyśle i usługach[10]. Podobnie jak w przypadku wiejskości, miejskość – sposób życia ludzi zamieszkujących

[8] K. Gorlach, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Scholar, Warszawa 2004, s. 14.

[9] A. Giza-Poleszczuk, M. Sikorska, *Współczesne społeczeństwo polskie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012, s. 148.

[10] B. Jałowiecki, M. S. Szczepański, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002, s. 134.

miasto – odróżnia ich od reszty społeczeństwa pozostającego na wsi[11]. „Miasta są wielkie i oferują niespotykaną w żadnym innym otoczeniu różnorodność doświadczeń, co determinuje wyjątkowość tego środowiska" [12].

Bogata literatura przedmiotu opisuje odmienną specyfikę środowiska wiejskiego i miejskiego; znamienne jest nazywanie społeczności wiejskich tradycyjnymi, miejskich zaś – nowoczesnymi, ze wszystkimi następstwami tego unormowania[13]. Uprawnionym wydaje się założenie, że poza odmiennymi sposobami życia (wiejskością i miejskością), kluczowym czynnikiem odróżniającym wieś i miasto jest charakter stosunków międzyludzkich. Bo zarówno wieś jak i miasto to konkretne, ale inne przestrzenie zamieszkiwane przez zbiór osób połączonych sieciami ról społecznych[14]. Dobrze kwestię tę oddaje koncepcja więzi społecznej opracowana przez Ferdynanda Tönniesa zakładająca dwa typy zbiorowości społecznej – wspólnotę (niem. *Gemeinschaft*) i stowarzyszenie (niem. *Gesellschaft*)[15]. Cechą typową dla środowiska miejskiego jest dominacja stosunków właściwych dla stowarzyszenia, czyli *Gesellschaft* – więź ma postać formalno-rzeczową, opartą na woli arbitralnej, zdominowaną przez racjonalną kalkulację, umowę czy bezosobową wymianę świadczeń między jednostkami pełniącymi określone funkcje, a wszystko jest

[11] A. Majer, *Miasto według socjologii. Wybrane tematy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 13.

[12] A. Giza-Poleszczuk, M. Sikorska, *Współczesne społeczeństwo polskie*, s. 143.

[13] K. Krzysztofek, M. S. Szczepański, *Zrozumieć rozwój – od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych: podręcznik socjologii rozwoju społecznego dla studentów socjologii, nauk politycznych i ekonomii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002, s. 52-62.

[14] Tamże, s. 19.

[15] F. Tönnies, *Wspólnota i stowarzyszenie. Rozprawa o komunizmie i socjalizmie jako empirycznych formach kultur*, M. Łukasiewicz (tłum.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1988, s. 44-55.

uregulowane porządkiem prawnym. „Miasto w ujęciu Tönniesa, niejednorodne kulturowo i zróżnicowane społecznie, jest antytezą społeczeństwa ludowego (wiejskiego) określanego jako *Gemeinschaft* – gmina będąca formą zbiorowego życia, cechująca się bliskością ludzi i przewagą więzi pierwotnych, w której formy organizacji społecznej są bardziej organiczne niż mechaniczne"[16]. W relacjach międzyludzkich istotna jest osobowość, a nie funkcja, którą się pełni, „kontrola społeczna oparta jest na poszanowaniu tradycji i zwyczaju, a postępowaniem jednostek kieruje wiara i nakazy religii"[17]. Jakość relacji międzyludzkich wyróżniająca poszczególne typy środowisk warunkuje życie ich mieszkańców.

Literatura gerontologiczna jest źródłem informacji o specyfice przeżywania ostatniego etapu życia na wsi i w mieście. Czytamy w niej m.in. o właściwej dla starości wiejskiej zabezpieczającej funkcji rodziny, to jest o zapewnieniu osobom starszym opieki („dożywocia") w zamian za otrzymane gospodarstwo, o poczuciu wsparcia i fizycznej bliskości członków rodziny (współzamieszkiwanie) czy okazywanym osobom starszym szacunku[18]. Środowisko wiejskie wyróżniają bardziej ożywione więzi sąsiedzko-towarzyskie, wysoka częstotliwość tych kontaktów przeciwdziała poczuciu wyobcowania najstarszych mieszkańców wsi[19]. Bożena Balcerzak-Paradowska zwraca jednak uwagę na wysokie ryzyko pauperyzacji seniorów na wsi. Aktywni zawodowo, zgromadzili środki, które nierzadko nie pozwalają na zaspokojenie

[16] A. Majer, *Miasto według socjologii*, s. 21.

[17] A. Giza-Poleszczuk, M. Sikorska, *Współczesne społeczeństwo polskie*, s. 148.

[18] B. Tryfan, *Wiejska starość w Europie*, Polska Akademia Nauk Instytut Rozwoju Wsi *i* Miasta, Warszawa 1993, s. 21; J. Turowski, *Socjologia wsi i rolnictwa*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1995, s. 164.

[19] A. Kotlarska-Michalska, *Życie rodzinne wielkomiejskich małżeństw w wieku emerytalnym*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza *w* Poznaniu, Poznań 1985, s. 15.

potrzeb, których z upływem lat przybywa (leki, specjalistyczny sprzęt, dieta itd.)[20]. Jeśli osoba starsza popadnie w stan ubóstwa, to jest duże prawdopodobieństwo, iż przybierze ono charakter stały[21]. Zupełnie inny profil ma starość miejska, opisywana przez pryzmat całkowicie odmiennych cech. Przeżywanie starości w środowisku miejskim ma tę przewagę nad starością na wsi, że zapewnia osobom starszym większą dostępność do wyspecjalizowanych instytucji, placówek ochrony zdrowia czy innych zorganizowanych form pomocy. Emeryci i renciści w mieście mają do dyspozycji więcej prywatnych środków finansowych i lepsze wyposażenie gospodarstw domowych. Niemniej anonimowość życia społecznego właściwa środowiskom miejskim sprzyja doświadczaniu przez osoby starsze poczucia osamotnienia, a zdarza się, że stają się one więźniami IV piętra. W najnowszej literaturze przedmiotu często podejmowane jest zagadnienie miasta przyjaznego starzeniu się, czyli przestrzeni publicznej tworzonej i projektowanej z myślą o osobach starszych i ich potrzebach[22]. Wątek ten jest przedmiotem dyskusji architektów, ekonomistów, przedstawicieli polityki społecznej, co wobec faktu zamieszkiwania miast przez blisko ¼ dzisiejszej populacji seniorów wydaje się podejściem pożądanym.

Zasygnalizowana powyżej literatura opisująca starość na wsi i w mieście w zasadzie zaliczana jest do klasyki gatunku (poza odniesieniami do wątków architektonicznych). Zasadnym jest zatem pytanie o aktualność tychże treści. Jak

[20] B. Balcerzak-Paradowska, *Rodzina i polityka rodzinna na przełomie wieków*, IPiSS, Warszawa 2004, s. 69.

[21] R. Iwański, *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich a sytuacja osób starszych na wsi*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis, Oeconomica" 2013, nr 299, s. 81-90.

[22] A. Miśniakiewicz, *Rola przestrzeni miejskiej w społecznej aktywizacji środowiska senioralnego*, rozprawa doktorska, Politechnika Wrocławska Wydział Architektury, Wrocław 2019.

współcześnie wygląda przeżywanie starości na wsi i w mieście? W udzieleniu odpowiedzi na to pytanie pomocnymi mogą okazać się relacjonowane dalej wyniki badań.

Metodologia badań własnych

Niniejszy tekst stanowi opis fragmentu badań jakościowych przeprowadzonych w pierwszym kwartale 2022 r., podejmujących tematykę starości i osób starszych we wspomnieniach i opiniach przedstawicieli różnych pokoleń.

Do udziału w wywiadach zaproszono przedstawicieli czterech pokoleń; ich typologię przyjęto za Wiesławem Wątrobą[23] wyróżniającym podział na pokolenie Tradycjonalistów (osoby urodzone w latach 1918-1945)[24], pokolenie Baby Boomers (urodzeni w okresie 1946-1964)[25], pokolenie X (urodzeni w latach 1965-1980)[26] i pokolenie Y (urodzeni między 1981 a 1995 r.)[27]. Celem badań była próba uchwycenia obrazu polskiej starości z czasów dzieciństwa przedstawicieli różnych pokoleń, poszukiwanie punktów wspólnych i obserwacja zmian. Implementacja kategorii pokolenia pozwoliła na stworzenie swoistego studium polskiej starości, poczynając od lat trzydziestych XX w. – wtedy dzieciństwo przeżywali najstarsi badani, po lata dziewięćdziesiąte XX w. – kiedy dorastali najmłodsi narratorzy. Drugim podjętym w badaniach zagadnieniem były opinie narratorów na temat obserwowanej przez nich współczesnej starości i dzisiejszego seniora.

[23] W. Wątroba, *Transgresje międzypokoleniowe późnego kapitalizmu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Wrocław 2017, s. 32.

[24] Pokolenie Tradycjonalistów to narratorzy, którzy podczas badań byli w wieku 77 lat i więcej.

[25] Do tej grupy należały osoby będące (w czasie prowadzenia badań) w wieku 58-76 lat.

[26] Pokolenie X to narratorzy w wieku 42-57 lat.

[27] Do tej grupy narratorów należały osoby mające podczas badań 27-41 lat.

Dobór próby był celowy, jego kryterium, poza przynależnością do wybranego pokolenia, była płeć i miejsce zamieszkania badanych (miasto/wieś). W wywiadach wzięło udział po 16 przedstawicieli każdej generacji, każde z pokoleń było reprezentowane przez 8 kobiet i 8 mężczyzn, 8 mieszkańców miasta[28] i 8 mieszkańców wsi[29]. Łącznie przeprowadzono 64 wywiady. W badaniach posłużono się techniką wywiadu kwestionariuszowego (pytania otwarte).

Poniżej zostaną omówione wybrane wspomnienia i opinie przedstawicieli wszystkich wskazanych pokoleń dotyczące przeżywania starości na wsi i w mieście. Przyjęcie podejścia polegającego na komparacji prezentowanych punktów widzenia czyni analizę interesującą i/bo unaoczniającą, w jakim stopniu przynależność do konkretnego pokolenia determinuje sposób postrzegania interesujących nas zjawisk.

Specyfika przeżywania starości w środowisku wiejskim – wspomnienia i opinie badanych

W transkryptach rozmów z osobami w różnym wieku znajdujemy liczne przymioty starości wiejskiej. Zagadnienie to poruszali zarówno dorastający w środowisku wiejskim, obecnie mieszkający w mieście, jak i liczna grupa rozmówców od dzieciństwa związanych ze środowiskiem miejskim, a mających dziadków na wsi. A zatem starość zapamiętana z dzieciństwa to ta widziana/przeżywana w środowisku wiejskim. „Mi się kojarzy, że starsi ludzie mieszkają na wsi" (m, 41 l,

[28] Miastem, z którego pochodzili badani, był Białystok, stolica woj. podlaskiego.

[29] Mieszkańcy wsi zamieszkiwali wsie podmiejskie (Nowodworce, Porosły) położone nie dalej niż 10 km od Białegostoku, oraz wieś Trzcianne oddaloną 60 km od Białegostoku, w której dorastała autorka badań.

miasto)[30] – mówił mężczyzna zacytowany w tytule artykułu. Albo podobna wypowiedź nieco starszego informatora: „Miałem szczęście, że częściowo wychowałem się u babci, u dziadka. Tam była bliższa i dalsza rodzina na wsi. Wychowałem się w tym sensie, że rok szkolny spędzałem tutaj w Białymstoku, a na wakacje, na miesiąc na przykład, na półtora, wyjeżdżałem właśnie do babci i dziadka na wieś. I tam się spotykałem w związku z tym z tą starością. W Białymstoku pewnie też ją spotykałem, ale to nie było aż takie. Mieszkaliśmy w bloku i to było takie młode, młode osiedle. Były młode małżeństwa w wieku moich rodziców. W związku z tym tej starości tam nie było widać, tak jak teraz to widać. Widać teraz, że to jest stare osiedle. (…) W związku z tym, tak naprawdę moje spotkanie ze starością to było właśnie tam na wsi. I to były dobre spotkania. Bo z różnymi ludźmi. I to właśnie miało też swój taki smaczek" (m, 48 l, miasto).

Jaka jest zatem specyfika przeżywania starości w środowisku wiejskim? Wielu badanych odnajdując w zakamarkach pamięci obraz starości wiejskiej, w pierwszej kolejności podkreślało charakter rodzinny – sytuację współzamieszkiwania pokoleń. Najczęściej wspominali o tym przedstawiciele pokolenia Tradycjonalistów i Baby Boomers, nieco rzadziej badani z pokolenia X i sporadycznie najmłodsi, Milenialsi (pokolenie Y). Wskazywano, że naturalnym stanem rzeczy było pozostawanie osób starszych w rodzinie, przy dzieciach, co dawało seniorom poczucie bezpieczeństwa. „Takie współzamieszkiwanie pokoleń kiedyś na wsi było lepszym rozwiązaniem – opowiadała przedstawicielka pokolenia X – chociaż to pewnie zależy, dla kogo. Dla starszych na pewno. Dla starszych osób myślę, że lepszym, bo czuły się wtedy bezpiecznie" (k, 57 l, miasto). Podobnym spostrzeżeniem podzielił

[30] Skróty w nawiasach oznaczają: k – kobieta, m – mężczyzna, oraz wiek i miejsce zamieszkania informatora.

się mężczyzna z pokolenia Tradycjonalistów. „Kiedyś różnie było – wspominał – i się kłócili, i zgodnie żyli. Wieś była taka, wie pani, tradycyjna. Tutaj gdzie teraz mieszkam, to wie pani, dużo jest pustych domów. I dużo jest tych samotnych osób starszych. A kiedyś to bardziej ludzie starsi przy rodzinach mieszkali. Teraz więcej samotnych jest tych ludzi starszych. Bo nie wszyscy mają kogoś. Ale to i w ogóle, wieś kiedyś była inna. Bo ja na wsi dorastałem. A tutaj, jak zamieszkaliśmy w mieście, to od razu było inaczej niż na wsi" (m, 85 l, miasto). Okres dzieciństwa cytowanego mężczyzny to niełatwe lata czterdzieste XX w., więc z pewnością życie na wsi, i ogólnie rzecz biorąc, w wojennej i powojennej Polsce, było wtedy inne. Oto wypowiedź innego mężczyzny z pokolenia Tradycjonalistów, wskazującego na nieco szersze tło starości przeżywanej przy rodzinie. „Ja na wsi się wychowywałem, w powiecie zambrowskim. Osoby starsze mieszkały przy rodzinach i mieli dobrze. Tak samo tam nikt im nie wytykał, że tego… No bo co, ile mieli siły, to starali się pomagać w gospodarstwie. Wszystko zapewnione mieli: wyżywienie, mieli swój pokój, mieli tak, że nikt im nie wytykał tego, że są starzy i żeby gdzieś poszli. No bo i nie było gdzie. Musieli być w domu. Ludzie starzy byli skazani na to życie z rodziną. Emerytury? Jakie emerytury? Dopiero za czasów gierkowskich się pojawiły. Późno" (m, 79 l, wieś). I jeszcze wspomnienia młodej kobiety: „Wychowaliśmy się na wsi. I osoby starsze to było tak, że był obowiązek dzieci do opieki nad rodzicami. No jeżeli osoba była starsza, jest leżąca na przykład, no to polegało na tym, żeby nakarmić i umyć. Takie mam wrażenie i tak mi się przynajmniej to wszystko jakoś kojarzy" (k, 40 l, wieś).

Przeżywanie podeszłego wieku przy rodzinie i współzamieszkiwanie z młodszymi pokoleniami było więc z jednej strony rzeczą oczywistą, z drugiej – swoistą koniecznością. Osoby starsze nie miały alternatywy. W rozmowach z informatorami ze starszych pokoleń nierzadko pojawiało

się dopowiedzenie, że w tamtych czasach nie funkcjonowały Domy Pomocy Społecznej (nazywane przez rozmówców Domami Starców), podobnie jak system zabezpieczenia finansowego w postaci emerytury. Ludzie starsi nie mieli swoich pieniędzy, więc naturalnym było, że dożywają „przy" rodzinie. Niektórzy przedstawiciele pokolenia Tradycjonalistów i Baby Boomers o wiejskim rodowodzie wspominali, że z dzieciństwa pamiętają „osoby proszące" nazywane „dziadami". Byli to ludzie starzy, kobiety i mężczyźni, którzy wędrowali ze wsi do wsi, prosząc o jedzenie czy chwilowe schronienie, oferując w zamian pomoc przy pracach gospodarczych czy modlitwę za zmarłych. Informatorzy wskazywali, że były to osoby nie mające rodziny, a ich los był trudny, by nie powiedzieć, okrutny. „W okolicach Wszystkich Świętych to pod kościołem tylko stali. Ale i po domach chodzili. Można było spotkać w ciągu roku, bo gdzieś tam po wsiach chodzili" (m, 77 l, wieś). „Znaczy dla mnie, to wtedy jeszcze jak byłam mała, to pamiętam, to pojawiały się takie osoby proszące. Takie starsze kobiety, takie babcie przychodziły. Ale mężczyźni też. Taka przychodziła babcia i pamiętam, że różaniec mi dała. Ja ten różaniec do dzisiaj mam. Ciężko ci ludzie starzy mieli, bo dla tych dziadów i dla tych babć to nikt nic nie dawał. Wie pani, chodzili i wyprosili, żeby w ogóle coś zjeść. To faktycznie chodzi i prosili. To najczęściej ludzie, którzy nie mieli rodziny. (…) Raptem pojawi się taka babcia we wsi, posiedzi trochę, po domach się potuła i rusza dalej" (k, 83 l, wieś). Starość seniorów mieszkających na wsi i mających rodzinę mogła przebiegać w dość stabilnym poczuciu bezpieczeństwa wynikającym z otrzymywanej opieki. Niemniej specyfika życia na wsi, w tym uprawa ziemi i posiadanie własnych produktów rolnych, wysoki poziom zintegrowania ludności wiejskiej mogły przyczyniać się i do tego, że chwilowe/okresowe poczucie bezpieczeństwa zyskiwali także ci, którzy nie mieli rodziny. Dawcami wsparcia byli ludzie obcy.

Zagadnienie wysokiego poziomu wspólnotowości społeczności lokalnej pojawiało się w wielu rozmowach, gdy poruszany był wątek przymiotów dawnej starości wiejskiej. Tak opowiadała o tym seniorka: „Kiedyś, ja wiem, jeśli chodzi o społeczne warunki, to można powiedzieć, że starsi ludzie bardziej mieli więcej kontaktu ze sobą, ze sobą mieli więcej kontaktów! W każdej wiosce była ławeczka i ludzie wieczorem wychodzili i ze sobą rozmawiali. A dzisiaj każdy siedzi w domu. A kiedyś wiesz, na wsi się spotykali. Bo tu wieś, to nie miasto. Spotykali się wieczorami i w karty grali, i przędli, i tkali i... I ludzie razem byli. Może nastolatkowie to nie, nie chodzili razem, ale tacy już ludzie, którzy byli w średnim wieku, wychodziła babcia, dziadek, syn, synowa, córka, kto tam był w domu" (k, 81 l, wieś). Podobne wspomnienia miała kobieta w średnim wieku: „Właśnie u nas na wsi to się tak dostrzegało, że właśnie się szło na tę wieś, no to babcie siedziały, głównie babcie. Tam nie siedziały młode kobiety na ławeczkach. Tylko to właśnie były babcie. To zazwyczaj była pora popołudniowa. Kiedy już skończony obrządek, to one wtedy na tych ławeczkach siadały, bo wiedziały, że tam siedziały ze sobą babcie i rozmawiały. Dziadkowie na oddzielnych ławeczkach albo siedzieli obok. Ale były ławki w ogóle przy domach. Teraz tego nie ma. I na tych ławeczkach młodych nie było, tam zawsze babcie siedziały" (k, 41 l, wieś).

Odwołując się do słów zacytowanych w tytule artykułu można powiedzieć, że skojarzenia „lokalizujące" ludzi starszych w środowisku wiejskim mogły wynikać z „widoczności" seniorów. Przesiadywanie na ławeczkach sprawiało, że ludzie starzy byli widoczni w przestrzeni lokalnej. Nie byli pozamykani w domach. Jeden z seniorów wskazywał na prawdopodobne uwarunkowania tego stanu rzeczy: „Starość na wsi? [dłuższa chwila zastanowienia]. Jeśli innych przyczyn nie było, czyli żadnych innych przyczyn przeszkadzających w życiu, czyli no tak normalnie żyje człowiek stary,

to według mego wyobrażenia, poza rozmową z sąsiadem, no to nic nie było, więc przesiadywali na tych ławeczkach. No i jeszcze telewizja, ale to teraz już. A kiedyś radia, telewizji nie było. (…) Tam żadnych marzeń stary człowiek w tamtych czasach na wsi, żadnych szans nie miał, szans je zrealizować" (m, 77 l, miasto). Ówczesny sposób przeżywania podeszłego wieku był przejawem adaptacji seniorów do panujących niegdyś warunków ogólnospołecznych. A był to czas „przed" wkroczeniem postępu technologicznego do środowisk wiejskich. Wspominała o tym inna kobieta: „bo kiedyś w każdej wiosce nie było okienka, czyli telewizji. Nie było telefonów komórkowych. Ale była ławeczka i ludzie wieczorem wychodzili i ze sobą rozmawiali. A dzisiaj każdy siedzi w domu" (k, 81 l, wieś).

Specyfika starości przeżywanej w środowisku wiejskim to również inny niż w mieście wymiar widoczności seniorów, wymiar czysto fizyczny/zewnętrzny. Jedna z najmłodszych kobiet biorących udział w badaniu powiedziała, że starość na wsi wspomina jako spracowaną, tzn. ciało, twarze ludzi starszych „zdradzały", że wiele wiosen mają już za sobą. „Tak że tutaj tak bardziej właśnie po tej fizyczności widać, że ta starość jest fizycznie lżejsza w mieście niż na wsi" (k, 27 l, wieś). Podobnym spostrzeżeniem podzieliła się kobieta w średnim wieku: „Na wsi starość to jest po prostu, zazwyczaj kojarzy mi się z osobą pomarszczoną, taką babcią w chustce. Widać to, po prostu było widać" (k, 40 l, wieś). A tak opowiadał inny rozmówca: „Mi się kojarzy taka informacja z czasów dzieciństwa, że na przykład rodzeństwo czy tam sąsiedzi moich dziadków, jak zajeżdżałem na wieś, to widziałem te osoby starsze. W mieście miałem mnóstwo kolegów, miałem sąsiadów, którzy byli w wieku podobnym do wieku moich rodziców. A na wsi mogłem mówić, że to są ludzie starzy, bo to były osoby może i pięćdziesięcioletnie, sześćdziesięcioletnie

i na pewno widać było po nich ten upływ czasu. W mieście tego nie widziałem" (m, 41 l, miasto).

Przytoczone wypowiedzi dotyczą czasów dzieciństwa informatorów. Tematem badań był również obraz współczesnej starości – o nim zwykle opowiadali rozmówcy na co dzień mieszkający w środowisku wiejskim, choć w wypowiedziach badanych z miasta starość na wsi pojawiała się porównawczo do starości miejskiej. W jakim stopniu dziś przeżywanie ostatniego etapu życia w środowisku wiejskim jest podobne, a w jakim różne w porównaniu do czasów dzieciństwa badanych? Z uzyskanych wypowiedzi wynika, że profil współczesnej starości wiejskiej może być uwarunkowany wielkością wsi i jej położeniem.

Przedstawiciel najmłodszego pokolenia, na co dzień mieszkający w podmiejskiej wsi[31], opowiadał: „Ta Polska i ten obszar wiejski i miasto zmieniło się diametralnie. Wieś zmieniła się w ciągu 10 lat tak diametralnie. Jest bardzo duży skok technologiczny, który pochłania tą starą, stereotypową taką starość. I nie ma tam koło mnie takiego współzamieszkiwania pokoleń. Nie ma takich rodzin wielopokoleniowych. Ta starość teraz, no, wygląda dziś inaczej" (m, 33 l, wieś). Podobnym spostrzeżeniem podzieliła się seniorka: „poprzednio rodziny były wielopokoleniowe. Była babcia, był dziadek, byli rodzice, były dzieci. I ten dziadek i babcia dożywali do śmierci w rodzinie. To było wtedy. A teraz zupełnie się to zmieniło i jest inaczej. Teraz młody chce być samodzielny, odcina się od rodziny. No może nie odcina się, ale chce mieć swoje mieszkanie, chce być sam, z żoną, z dziećmi. Niestety, nie ma wielopokoleniowych rodzin, tak jak było poprzednio. Jak trzeba, to na pewno ci młodzi pomogą, będą pomagać, ale chodzi o to, że w domu brakuje już tych wnuków, dzieci. Niektóre osoby starsze są samotne. Mieszkają same. (…) No, jest

[31] Wieś Porosły, położona od centrum Białegostoku nie dalej niż 10 km.

ten telefon, ale to nie jest to, co było poprzednio, gdy była rodzina wielopokoleniowa. I ten rodzic, dziadek czy tego, to też miał trochę honorowe miejsce w tym stadzie, jeśli można tak powiedzieć" (k, 74 l, miasto). A oto obserwacje kobiety z pokolenia Tradycjonalistów: „Ze smutkiem kojarzy mi się dzisiaj starość. Niby razem żyją, ale nie ma, nie ma więzi. Tak ja to widzę, obserwując tutaj ludzi dookoła. No bo dzieci poszły, i tego. I może dlatego, jak są sami ci ludzie starzy, dzieci poszły, to oni bronią się, żeby jak najdłużej nie być od tych dzieci zależnemu, żeby nie obciążać swoją osobą. Ja to tak odbieram. Teraz starość na wsi nie jest najlepsza. Teraz jest gorzej, jeżeli chodzi o takie więzi rodzinne i pokolenia. Wszystkie dzieci przeważnie z domu uciekają. Przedtem te dwa nawet i te trzy pokolenia i one były razem, a teraz wszystko z domu ucieka i nie ma, nie ma tej więzi. Smutna ta starość dzisiaj. Niby warunki lepsze, ale ludziom dalej do siebie. A w starości szczególnie to się czuje" (k, 77 l, wieś).

Współzamieszkiwanie pokoleń typowe niegdyś dla społeczności wiejskiej, obecnie nie jest regułą. Szczególnie jeśli wziąć pod uwagę wsie położone w bliskiej odległości od dużych aglomeracji. Bo, jak zauważali inni rozmówcy, w środowiskach oddalonych od większych miast charakter życia wiejskiego nie uległ aż tak drastycznym zmianom. Mężczyzna opowiadał: „My się znamy tutaj wszyscy od pokoleń. A nawet jeśli przychodzą nowi ludzie, to się bardzo szybko asymilują. Bo ta wieś jest taka specyficzna, że jest daleko od dużego miasta, więc jeżeli ktoś już się tam sprowadzi, no to jest mniejszością, a na tą mniejszość po prostu wpływa większość i się asymilują. I ten szacunek wielopokoleniowy, ten brak wręcz tej anonimowości, na którą w mieście ludzie się powołują, jest bardzo dobry. Ludzie się wzajemnie dobrze znają. Tak samo ze starszymi. Wiemy, że ta pani ma tyle lat, więc średnie pokolenie wymusza szacunek dla starszego pokolenia. No bo dzisiaj po prostu znamy się i szanujemy. Na

takiej zasadzie. Więc myślę, że na wsi to może dziś funkcjonować, tak jak dawniej. I u nas młodzi mieszkają ze starszymi" (m, 42 l, wieś). Z kolei inna rozmówczyni stwierdziła: „Bo jak ja tam do Marka na wieś zajadę, to tam jest taka wieś już bardziej właśnie te wsie przy granicy są jeszcze takie… Te wsie przy granicy dalej od takiego dużego miasta, to tak bardziej po staremu tam wszystko zostało" (k, 41 l, wieś).

Z relacji rozmówców wynika, że współzamieszkiwanie pokoleń nie jest współcześnie *differentia specifica* starości wiejskiej w takim zakresie, jak było to za czasów ich dzieciństwa, aczkolwiek nie jest to sytuacja zupełnie nieznana.

Niektórzy z cytowanych narratorów opowiadając o dawnej starości wiejskiej wskazywali na wysoki poziom integracji ówczesnych seniorów, czego – ich zdaniem – nie można powiedzieć o współczesnych, pozamykanych w domach. Wydaje się jednak, że widoczność osób starszych w dzisiejszej przestrzeni wiejskiej zmieniła nieco swój charakter. Ławeczki przy drodze zastąpiły Koła Gospodyń Wiejskich czy Kluby Seniora, kierujące do osób starszych ofertę edukacyjno-towarzyską. Wypowiedzi badanych sugerują, że nowy model przeżywania starości stopniowo upowszechnia się w środowisku wiejskim. Zauważali to narratorzy w różnym wieku. Przedstawiciel pokolenia Tradycjonalistów opowiadał: „Życie starych ludzi na wsi było kiedyś straszne. Bo teraz brat mieszka na wsi, to jest już inaczej. Widzę to. Brat w ubiegłym roku przekroczył siedemdziesiątkę, więc też jest wiekowy i stary, ale teraz, no to… Było Koło Gospodyń Wiejskich, teraz jest Klub Seniora, teraz mieli wyjazd do teatru. Chociaż na wsi panie głównie, no to właśnie między sobą się kontaktują [śmiech] i są aktywne. Natomiast teraz coraz więcej wsparcia, takich form wspomagających kontakty pojawia się. I ta starość i na wsi jest dziś inna. Porównując do dawnych czasów, to nawet nie ma porównania. Zmieniło się wszystko" (m, 77 l, miasto). A oto spostrzeżenia młodej kobiety mieszkającej

na wsi: „Z tego co widzę, to ci starsi ludzie, nawet tutaj na wsi, są też i tacy aktywni. I ci aktywni są dla mnie takim ideałem starości. Nie wiem, jakie mają problemy zdrowotne, ale widząc ich na portalach społecznościowych, to widzę, że są pełni energii. Pełni wigoru. Może coś tam mają, może coś im doskwiera, ale jakby nie pokazują tego i czerpią z życia, ile się da. Więc myślę, że teraz na wsi też ta nowoczesność, też ta dostępność kultury, też to wszystko doszło i na wieś, i te formy aktywności też doszły. I te osoby, które są otwarte i nie boją się nowości, na przykład jak pan z tego zespołu, to korzystają z tego. A teściowa, który jest schorowana i ma poglądy takie proste i jakby tradycyjne, nie skorzysta z tego, bo według niej to jest niewłaściwe, że kobieta starsza może coś działać szerzej niż tylko gotowanie, pieczenie i sprzątanie" (k, 37 l, wieś). Ta wypowiedź to ciekawa diagnoza otaczającej kobietę rzeczywistości, zwrócenie uwagi na różne postawy seniorów mieszkających na wsi, wobec popularyzowanego nowego podejścia do przeżywania czasu na emeryturze.

Interesującymi obserwacjami podzielił się jeden z cytowanych wyżej młodych mężczyzn mieszkający na podmiejskiej wsi: „Ta starość teraz no, wygląda inaczej. Te Kluby Seniora, możliwości gdzieś tam wyjazdów, otwieranie tej kultury tak na dobrą sprawę dla wszystkich. Moi dziadkowie żyli w takiej starości, gdzie jeszcze telefonu nie było dla wszystkich. Żadna z moich babć nie obsługiwała telefonu przenośnego, stacjonarne już tak. Myślę, że to jest tak, że kiedyś tak było, że kobiety pomagały jednak tym dzieciom przez tę opiekę nad wnukami. A teraz przez odmłodzenie tej starości mają więcej możliwości, ten czas starości spędzają aktywnie dla siebie. Mają starość taką bardziej może otwartą i taką spędzaną z rówieśnikami. Bo kiedyś tak jak ja mam taki wzór, no to już moja babcia od kiedy pamiętam to była osobą starszą i opiekowała się, zostawała w domu. Teraz to jest takie bycie trochę babcią czy dziadkiem, ale na warunkach osoby

starszej, czyli na przykład dzisiaj mam zajęcia w Klubie Seniora i nie pójdę zaopiekować się wnukiem. Kiedyś nawet właśnie te osoby starsze obierały swój cel taki, że po skończeniu chyba pracy zawodowej pomagam znowu dla dzieci. A teraz bardziej stawiam na siebie, tak mi się wydaje" (m, 33 l, wieś). Uwagi mężczyzny wydają się bardzo trafną identyfikacją dokonującej się zmiany profilu starości i kształtowania się portretu nowoczesnego seniora, stawiającego własne potrzeby na równi, a czasem może nawet wyżej niż potrzeby innych osób. Niewykluczone, że na zamieszkiwanej przez rozmówcę podmiejskiej wsi tendencje te są lepiej widoczne niż na wsiach bardziej oddalonych od dużych miast.

I jeszcze jeden wymiar współczesnej starości wiejskiej. We wspomnieniach narratorów zapisał się obraz starości zewnętrznie widocznej, bo spracowanej, może nieco mniej zadbanej. Relacjonowane przez rozmówców spostrzeżenia o współczesnej starości sugerują, że i pod względem wizualnym starość wiejska jest dziś inna. Choć zdaniem badanych wygląd starzejącego się seniora mieszkającego w mieście zmienia się dziś znacznie szybciej niż mieszkającego na wsi, to również środowisko wiejskie przechodzi w tym zakresie obserwowalną transformację. „I moim zdaniem teraz ta starość to też nie jest taką typową starością – mówiła młoda kobieta – bo to też ludzie inaczej do tego wszystkiego podchodzą. Szczególnie też w miastach, bo jeszcze na wsi to jest inaczej, bardziej to wszystko widać na wsi, jak to było kiedyś, że jest starość to jest babcia, gdzieś tam z jakąś kulaseczką, z chustką na głowie. Ale i na wsi są osoby, są babcie, które zachowują się jak babcie, czyli zakładają chusteczkę, ale są i takie panie, które dbają o to, jak wyglądają, są estetyczne i w ogóle dbają o to wszystko, o wygląd" (k, 40 l, wieś).

Rekapitulując: przeżywanie starości w środowisku wiejskim ma obecnie nieco inną postać niż było to w czasach dzieciństwa badanych. Typowe dla wcześniejszych lat

współzamieszkiwanie pokoleń, wysoki poziom wspólnotowości społeczności lokalnej sprzyjający jakości życia seniorów czy wyróżniający się wygląd osób starszych współcześnie w mniejszym stopniu cechują starość wiejską. Nie oznacza to, że wymienione przymioty w ogóle nie występują. Narracje badanych zdają się jednak przekonywać, że przeżywanie starości w środowisku wiejskim miało dawniej bardziej specyficzny/ wyróżniający profil niż jest to współcześnie. Odwrotnie jest w przypadku starości miejskiej.

Specyfika przeżywania starości w środowisku miejskim – wspomnienia i opinie badanych

Rozmowy z przedstawicielami czterech pokoleń, w których opowiadali o czasach swego dzieciństwa, prowadzą do wniosku, że uchwycenie profilu starości miejskiej jest kłopotliwsze niż było to w przypadku wsi. Wielu narratorów mieszkających dziś w mieście czas swego dzieciństwa spędziło na wsi, więc wątek starości miejskiej dużo rzadziej pojawiał się w zgromadzonym materiale. Usłyszane treści pozwalają na dostrzeżenie kilku cech wyróżniających dawne przeżywanie starości w mieście.

Z narracji dwóch kobiet – przedstawicielek najstarszego pokolenia – wynika, że przeżywanie starości w środowisku miejskim cechował wyższy poziom finansowej niezależności seniorów, ze względu na emerytury pracownicze. „Moi dziadkowie pracowali do emerytury. Wie pani, standardem tu, w mieście, no, musieli się ludzie utrzymywać z pracy. Dziadek mimo, że wywodził się z rolniczej rodziny, ale ich tam było bardzo dużo. To też musiał się tutaj czegoś nauczyć i podjąć pracę zawodową. Także dziadek mój pracował całe życie, całe życie pracował zawodowo. Pracował we włókiennictwie. (…) Babcia jak urodziła dzieci, to nie pracowała jakiś czas, a jak była panną pracowała w fabryce u Żyda.

A po wojnie babcia była brygadzistką w fabryce. Ponieważ moi dziadkowie pracowali, to jak przeszli na emeryturę, to obydwoje mieli środki finansowe do życia. Dziadkowie pracowali dosyć długo. Nie wiem, jaki po wojnie ten wiek emerytalny był, chyba dłuższy niż teraz. Te emerytury nie były duże, wie pani, ale wystarczały na zakupy. I to, wie pani, powoduje w starym człowieku, że czuje się pewniej, nie potrzebuje, że tak powiem, łaski. Bo teraz to chyba już się tak nie mówi. Ale z tamtego okresu pamiętam, że prababcia była na łasce u swego syna i swojej synowej. To kojarzę i pamiętam. Natomiast jak się ma środki finansowe, które pozwalają żyć, nawet skromnie, to wtedy człowiek czuje się pewniej. Starość moich dziadków była zdecydowanie inna niż mojej prababci" (k, 81 l, miasto). Najstarsza z badanych kobiet wspominała: „Moja babcia nigdy nie pracowała zawodowo. Mąż jej był urzędnikiem na kolei, dziadek Adam. Każdy pracownik kolei miał swoje mieszkanie, więc mieli całkiem dobrze. Babcia zawsze wiodła żywot pani domu, a dziadek pracował, chyba do wieku 69 lat" (k, 93 l, miasto).

Powyższe wypowiedzi dotyczą lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. Był to trudny czas wojenny/ powojenny, a również czas napływu ludności wiejskiej do miast i okres szczególnie silnego tempa uprzemysłowienia kraju w ramach programu socjalistycznego rozwoju. Andrzej Sadowski utrzymuje, że gwałtowny napływ ludności wiejskiej do miast, zwłaszcza na wschodzie Polski, był demograficznym skutkiem II wojny światowej, a dokonujący się intensywny proces urbanizacji generował określone skutki[32]. Białystok w latach pięćdziesiątych – sześćdziesiątych i jeszcze w latach siedemdziesiątych XX w. przyjmował rocznie około 4,5

[32] A. Sadowski, *Procesy ruralizacji. Ludność wiejska w mieście*, Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko, Kraków 1994.

tysiąca migrantów ze wsi[33]. Należy jednak zaznaczyć, że ludność napływowa praktykowała znane jej wzory kulturowe i styl życia, *de facto* typowe dla społeczności wiejskich. „Napływający do miasta wiejscy robotnicy mentalnie pozostawali wciąż chłopami i zgodnie z chłopskimi wartościami organizowali sobie przestrzeń. Uprawiali warzywa na miejskich grządkach, w przestrzeniach międzyblokowych budowali kurniki, hodowali ptactwo domowe"[34]. Nic dziwnego, że jedna z seniorek zapamiętała, że gdy była dzieckiem: „Mieli dziadkowie swój domek. Wie pani, dziadkowie nie musieli ponosić jakichś wielkich kosztów z utrzymaniem tego domu, bo to nie te czynsze co dziś. Mieli ogródek, sadek fajny. W każdym razie dziadkowie mieli też ogródek, to zawsze własne ziemniaczki, warzywa, sałata, rzodkiewka, o, takie rzeczy tam były. Wystarczało im na takie skromne miejskie życie" (k, 81 l, miasto). Inną cechą typową dla tamtych czasów, być może związaną z wiejską proweniencją, była sąsiedzka wspólnotowość. „Ja pamiętam różne towarzyskie spotkania. Kiedyś zawsze było bardzo wesoło. Nie powiem, żeby było jakoś bardzo wystawnie, ale zawsze jakieś kotlety mielone, jakieś mięsko wędzone. Ludzie się spotykali, ale to sąsiedzi przeważnie. No, niedziela to wyjście, do kościoła czy do lasu albo na majówki. Chodziło się, proszę pani, na majówki. Takie pikniki. Dużo ludzi tam szło (…) Na jagody też się chodziło. Spotykali się też pod tą lipą na nabożeństwa majowe. Nie chodzili do kościoła tylko pod tą lipę" (k, 81 l, mia-

[33] T. Popławski, *Dywagacje na temat aktora społecznego jako człowieka pogranicza i wiejskich peryferiów w socjologicznych koncepcjach Profesora Andrzeja Sadowskiego (esej z okazji Jubileuszu 40-lecia pracy naukowej)*, [w:] *Pogranicza. Księga Jubileuszowa Profesora Andrzeja Sadowskiego*, M. Bieńkowska, W. Żelazny (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu *w* Białymstoku, Białystok 2015, s. 594-595.

[34] A. Giza-Poleszczuk, M. Sikorska, *Współczesne społeczeństwo polskie*, s. 141.

sto). Albo: „Taka wspólnota była. Była większa wspólnota. Było tak, że człowiek do człowieka był bardziej zbliżony. O, tak powiem. Nie tak jak teraz. Przychodziły sąsiadki, rozmawiały. Jak się szło do sąsiadki, to jakieś placki czy kluski się niosło i młody i stary razem siedział i coś robili. Ludzie umieli się dzielić, zbliżać do siebie. Była troska wzajemna ludzi o siebie. I tak przychodziły do nas sąsiadki z bloku, to pamiętam" (k, 77 l, miasto). Podobnym wspomnieniem podzieliła się przedstawicielka pokolenia Baby Boomers: „Moja mama pochodzi z Dziesięcin. Teraz już tego domu nie ma. Ale ja pamiętam z mego dzieciństwa, Dziesięciny to były takie przedmieścia Białegostoku, no, bo u nas to idąc dalej były pola, były zboża i ławeczki. Także kontakt był taki dużo bardziej sąsiedzki. Sąsiedzi dużo bardziej udzielali się między sobą, zapraszali się do siebie. Tak to można powiedzieć. I starsze te kobiety chodziły do siebie. Ludzie dużo bardziej byli otwarci. Nie było telewizji, nie było tego internetu, nie było innych. No, po prostu między sąsiadami, to bardzo często ludzie spotykali się właśnie w gronie sąsiedzkim. No i poplotkowali sobie, posiedzieli na ławeczce. O, w taki sposób to było" (k, 74 l, miasto).

Wskazywanie na istotny poziom wspólnotowości osób starszych mieszkających w mieście pojawiało się we wspomnieniach zdecydowanie rzadziej niż reminiscencje o ich „zamknięciu". Najstarsza seniorka wspominała: „Kiedyś to mało było widać tych ludzi na ulicach. Teraz jest więcej starych ludzi. O wiele więcej. Z tego co ja pamiętam jeszcze przed wojną, to kiedyś ludzie umierali w wieku 60, 70 lat. I to był już taki stary człowiek. Żyli owszem i 80, i 90 lat, i były takie przypadki, że człowiek dożył 100 lat. Ale tego było bardzo mało. I starzy ludzie… teraz są inne warunki i starzy ludzie więcej teraz wychodzą z domu. I to właśnie buduje człowieka. A dawniej to było takie zamykanie się, albo zamykanie starszych ludzi w domu" (k, 93 l, miasto). W innym

miejscu dodała: „Świat się na tyle rozwinął, że mamy telewizję, że mamy radio. Mieliśmy kiedyś radio na słuchawki, w latach trzydziestych, przed wojną, jak pamiętam. 1934, 1937 – przecież ja urodzona jestem w 1929. Świat się bardzo zmienił. Kiedyś starość była taka zamykana. I te ciemne ubrania, czarne takie, i to wszystko było takie, że nawet na twarzach to wyglądało takie przygnębienie" (k, 93 l, miasto). Podobne wspomnienie zapadło w pamięć 60-letniej kobiety: „Wydaje mi się, że w tamtych czasach w mieście to starość była smutna. Smutna była starość i była zamknięta. Seniorzy siedzieli w domu. Nie wypadało wyjść, bo jedynie chyba do kościoła albo na jakieś tam państwowe święto i też źle widziano osoby starsze. Dawano to na każdym kroku do zrozumienia. Nie zwróciłabym na to uwagi, ale burzyła się zawsze moja babcia i moja mama. One bardzo wspierały osoby starsze. Mama do ostatnich dni życia opiekowała się ludźmi starszymi. Nosiła im jeść, gotowała. (…) I jeszcze co bardzo zapamiętałam, co bardzo wryło mi się w pamięć, że otoczenie często nie dopuszczało starszych osób do głosu. A zamknij się, a ty nie rozumiesz, bo jesteś starucha. Rodzina tak mówiła i to nie tylko jedna rodzina, ale byłam w kilku domach i były podobne sytuacje. Osoby starsze nie miały prawa głosu. Po prostu spędzanie całego czasu w jednym miejscu przy piecu albo gdzieś tam w kuchni. Tak bardzo ograniczona przestrzennie była ta starość. Taka bardzo wycofana" (k, 60 l, miasto). Narratorka podzieliła się prawdopodobnymi – jej zdaniem – uwarunkowaniami takiego stanu rzeczy: „W miastach sąsiedzi, to na przykład przechodzili na tą emeryturę i już siedzieli w domu. Raczej tak było, bo traktowali emeryturę jako zbawienie. Emerytura była taka. Bo zazwyczaj znałam środowisko ludzi pracujących zawodowo fizycznie. I ci ludzie naprawdę byli wykończeni pracą zawodową, życiem. Wtedy pracownik był wykorzystywany do maksimum. Nie było tyle przywilejów co dzisiaj. Więc może to takie wycofanie, zamknięcie tych

osób starszych wynikało z ich zmęczenia wcześniejszymi latami pracy. Być może ma to też jakiś związek, że taka osoba chce mieć święty spokój?" (k, 60 l, miasto). I jeszcze wspomnienie mężczyzny z pokolenia Y, cytowanego w tytule artykułu. „Ta starość miejska kojarzyła mi się z zamknięciem. Moja babcia, która z nami zamieszkała, starała się wychodzić. Natomiast dla niej zejście na dół po schodach i wyjście przed blok, to była wyprawa męcząca tak bardzo, jak dla mnie 2 godziny grania w piłkę. Poza tym ona chciała wyjść na podwórko, to chciała, żeby ktoś do niej usiadł, a nie przeszedł i zaczepił tylko: „Jak tam się pani ma?" Ona chciała, pożądała tego towarzystwa kogoś, kto ją zrozumie i wysłucha. I dlatego kojarzy mi się to z dużym zamknięciem, dużą izolacją. Bo na wsi to jednak wyszłaby przed dom, to chociaż ktoś przez drogę by przeszedł, to może ktoś by zaszedł? Może by zapytał? Natomiast tutaj w mieście była zamknięta" (m, 41 l, miasto).

Na podstawie powyższego można powiedzieć, że starość miejska w pamięci badanych to starość w pewnym stopniu finansowo niezależna (ze względu na emeryturę pracowniczą), ale bardziej niewidoczna, zamknięta w domu/mieszkaniu. Zdecydowanie rzadziej pojawiały się wspomnienia wskazujące na wysoki poziom wspólnotowości sąsiedzkiej wśród zapamiętanych osób starszych. Okazuje się ponadto, że na tym kończy się charakterystyka starości miejskiej z czasów dzieciństwa badanych. Obszerniejsze były refleksje na temat współczesnego przeżywania starości w środowisku miejskim. Co z nich wynika? Dwie zasadnicze, a jednocześnie antagonistyczne wobec siebie cechy. Niektórzy badani wspominali o osamotnieniu osób starszych, podczas gdy inni mocno akcentowali aktywne przeżywanie czasu na emeryturze i dbanie o swoje potrzeby.

Zacznijmy od osamotnienia. Najstarsza z badanych kobiet mówiła: „Samotność dziś doskwiera. Te bloki to robią

z ludźmi. Kiedyś jak w domu się mieszkało, to nie było tego. My sąsiadki siadałyśmy na podwórku, przy domach, siadaliśmy na kocu i co kto miał, to przynosił i taki był kontakt człowieka z człowiekiem. Niezależnie czy młody, czy stary. Nawet moja sąsiadka, mam ją tutaj obok mnie, w siódemce mieszka, i mówi: „Pani, co to za życie dzisiaj w tym bloku. To nie życie. My jesteśmy pozamykani jak w więzieniu. Albo jak króliki w klatce". Bo kiedyś to ludzie siadali razem, rozmawiali ze sobą, byliśmy jakby taką jedną wielką rodziną. A dziś, jest takie rozdzielenie ludzi, człowieka od człowieka w tych blokach. I to powoduje, że ludzie narzekają. Samotni są, zamykają się i robią się bardzo smutni" (k, 93 l, miasto). I – podobny komentarz nieco młodszej seniorki: „Niektóre osoby starsze są samotne. Mieszkają same. Teraz. Mówimy, teraz. Przedtem było inaczej. Ja uważam, że wiele osób starszych jest samotnych, które potrzebują trochę ciepła, trochę zainteresowania bliskich. A oni są daleko. Niektórzy z przymusu wyjechali nawet za granicę, żeby trochę dorobić się, gdzieś tam są w świecie. I ta mama przez telefon usłyszy tylko głos tych swoich wnuków, córki czy syna, a nawet jak są tutaj, w Polsce, to też. Młodzi odsuwają się teraz od rodziców" (k, 74 l, miasto). I refleksja kobiety w wieku średnim: „Ja myślę, że smutniejsza jest dzisiaj starość. Tak mi się wydaje, wiesz? A smutniejsza z tego względu, że, no, ten model rodziny jest inny, prawda? Że, no, te osoby teraz starsze, zazwyczaj one mieszkają oddzielnie, same. No i jak osoba starsza, jak zostanie sama ze swoimi myślami, tak bez kontaktu takiego codziennego z osobami młodymi, to myślę, że jeszcze, że jest jej smutniej i gorzej w starości. Wiesz tak, no, ja to tak sobie myślę, że jeśli osoba starsza mieszka z rodziną, to babcia pójdzie zrobi herbatę, czy coś do jedzenia, to babcia czuje się potrzebna, prawda? A tak, cztery kąty i babcia jedna. I przez to właśnie dochodzi do tych smutków, no, w które się zagłębia" (k, 49 l, miasto).

Kilka osób nadmieniało, że powodem smutnego oblicza starości przeżywanej w środowisku miejskim jest czasami konieczność zmiany miejsca zamieszkania ze względu na pogarszający się stan zdrowia. Seniorka opowiadała o sąsiadce, która do swego mieszkania w bloku zabrała mamę, która została sama na wsi. Jednakże takie rozwiązanie było/jest dalece niedoskonałe, bo jak o podobnej sytuacji mówiła inna z badanych kobiet: „Bardzo ciężko jest osobę starszą, jak to się mówi tak ogrodniczo, przesadzić na inne miejsce. Moja mama, która zamieszkała później w mieście przy innej córce, była wyrwana z tego środowiska wiejskiego i przeniesiona tutaj. Widać było i czuło się, że ona najchętniej to by spędziła tę starość, ostatnie dni w swoim domu, w tym kręgu najbliższych osób ze środowiska, żeby nic się nie zmieniało, prawda? Żeby ona nie musiała tutaj mieszkać w mieście" (k, 57 l, miasto). Konieczność relokacji w starości jest z pewnością trudnym doświadczeniem. Tęsknota za swoją „małą ojczyzną" może sprzyjać gorszemu samopoczuciu i obniżonemu nastrojowi seniorów. Nadzieją napawa wypowiedź młodej kobiety, która podzieliła się budującymi obserwacjami rozwiązań praktykowanych w bloku, w którym mieszka jej mama: „Ale teraz fajny trend zauważyłam, jak osoby, które kiedyś były dla mnie trochę starsze, nie były tymi dziadkami, teraz stały się już osobami starszymi. I co teraz widzę? Sąsiadka, która mieszka piętro wyżej, opiekuje się sąsiadką, która mieszka na pierwszym piętrze. Zachodzi do niej, robi zakupy. Czyli jakby te osoby, które są bardziej zdrowsze, opiekują się tymi starszymi jeszcze, które jeszcze żyją. I to jest fajne. I widzę na klatce, mijam sąsiadkę i ona była u tego z pierwszego piętra, bo już nie chodzi, jest leżący. Potem jeszcze zachodzi do innej. (…) W szoku byłam. Jak miło, że tak sobie pomagają. Ale to też jest konsekwencja tego, co obserwowały te osoby wcześniej, bo jak byliśmy zgrani jako blok w czasach wcześniejszych, to procentuje na starość" (k, 37 l,

wieś). Sąsiedzka pomoc pozwala zależnym osobom starszym pozostać w miejscu zamieszkania i niweluje uczucie osamotnienia. Otwartym pozostaje pytanie, w jakim stopniu układ sieciowy seniorów[35] – tak w literaturze przedmiotu nazywane jest rozwiązanie opisane przez cytowaną osobę – jest/staje się praktyką powszechną w polskich warunkach?

Innym przymiotem współczesnej starości przeżywanej w środowisku miejskim jest możliwość korzystania z bogatej oferty edukacyjno-kulturalno-towarzyskiej, adresowanej do osób starszych. Badani nazywali to aktywną starością miejską i tenże przymiot starości przeżywanej dziś w mieście nadzwyczaj często wymieniany był przez rozmówców każdego z badanych pokoleń. „Dziś jest dla starego człowieka możliwość, żeby korzystać z dużo rzeczy. Osoby starsze chodzą do kina, widziało się dużo, do teatru. Dwa lata temu byłam w operze i bardzo dużo starszych osób było w operze. Teraz przez tą pandemię to się trochę pozmieniało" (k, 93 l, miasto). Albo: „Wie pani, społeczeństwo, to myślę, że stwarza warunki organizacji takich uniwersytetów dla seniorów. One przecież rozrosły się jak grzyby po deszczu. Nazywają się uniwersytetami, a są w wielu przypadkach takim tworzeniem środowisk dla seniorów. Więc myślę, że społeczeństwo próbuje w jakiś sposób wesprzeć tę grupę, zauważyć. I dużo się o tym chyba mówiło w ostatnim okresie. (…) Wydaje mi się, że społeczeństwo nie ma nic przeciwko temu, by seniorzy byli aktywni. Chodzi o to, żeby starsi ludzie sami chcieli. Mi się wydaje, że tu jest problem i tu trzeba by było oddziaływać na świadomość ludzi. Bo ktoś kiedyś powiedział, nie wiem kto: najważniejsze, żeby się chciało chcieć" (k, 81 l, miasto). I jeszcze słowa młodej kobiety: „W mieście właśnie tą starość widzę bardziej pozytywnie. Jest wiele form dla tych starszych osób, skierowanych do nich, chociażby, to mówię, Kluby Seniora, tu jakieś

[35] A. Giza-Poleszczuk, M. Sikorska, *Współczesne społeczeństwo polskie*, s. 200.

spotkania, to z kijkami chodzą. W mieście jest wiele tych form i osoby, które mają, które chcą, że tak powiem, wyjść do ludzi i nie zamykać się w czterech ścianach, mają więcej możliwości znaleźć coś dla siebie i z tego skorzystać. Wydaje mi się, że i w mieście jest też większe przyzwolenie na tę aktywność osób starszych" (k, 35 l, miasto).

Badani zdawali się wskazywać, że przeżywanie starości w środowisku miejskim w większym stopniu może być sprawą wyboru niż dzieje się to w środowisku wiejskim. Miasto stwarza możliwości aktywnego zagospodarowania czasu na emeryturze, a decyzja korzystania z nich (bądź nie) należy do osób starszych. Wydaje się, że oferta edukacyjno-kulturalna w społecznościach wiejskich jest nieco uboższa albo ma inny charakter, odpowiadający specyfice środowiska wiejskiego. Do refleksji skłania bowiem spostrzeżenie przedstawiciela pokolenia X, co do potencjalnych motywacji podejmowanych przez seniorów aktywności. „Właśnie, dlaczego to powstają te Kluby Seniora i to wszystko? Kiedyś wystarczyła ławeczka i rodzina i to było 100% absorbowania swojego czasu i wystarczająco duża uwaga. Starsi ludzie nie musieli chodzić daleko, bo oni mieli swoich sąsiadów albo swoją rodzinę. A dzisiaj, patrzy w tej telewizji co on tam będzie oglądał? Idzie więc do swoich równych wiekiem i tam mają swój język. Coś swojego przeżyli, opowiadają o swoich historiach grając przy okazji w jakiejś gry i tak dalej. Chcą się czuć potrzebni, bo nie do końca mają to w rodzinie" (m, 42 l, wieś). Z narracji badanych i z literatury przedmiotu[36] wynika, że

[36] R. Majer, *Aktywizacja osób starszych w środowisku miejskim jako forma przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu*, „Acta Universitatis Lodziensis Folia Oeconomica" 2013, nr 297, s. 105-122; D. Rynkowska, *Rola i znaczenie aktywności społecznej seniorów*, „Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska" 2016, vol. XLI, 2, s. 91-101. DOI: 10.17951/i.2016.41.2.91; A. Szewczenko, *Srebrna gospodarka jako impuls w rozwoju przestrzennym i społecznym miasta*, „Przestrzeń Urbanistyka Architektura" 2017, vol. 1, s. 167-182. R. Mędrzyc-

model aktywnego przeżywania czasu na emeryturze i częstszego spędzania go w gronie rówieśników w większym stopniu wyróżnia starość miejską niż wiejską. Niewykluczone, że może być to następstwem zmieniającego się modelu rodziny i ról pełnionych w niej przez osoby starsze.

Niektórzy rozmówcy opowiadając o aktywności dzisiejszych miejskich seniorów sugerowali, że ten przymiot starości nierzadko idzie w parze z innym, jakim jest dbanie o siebie, zdrowie, o wygląd. „Przede wszystkim, wydaje mi się, że osoby starsze w mieście są bardziej aktywne. I aktywne pod różnym względem. Pod względem takiej mobilności – to jeszcze pojadę gdzieś, jeszcze coś zobaczę, popatrzę. Jeszcze bym pojechała do sanatorium, jeszcze bym pojechała na wycieczkę, bo dawno nie byłam gdzieś tam, jeszcze może byśmy pojechali na pielgrzymkę? Kiedyś babcia to nawet jak posłużę się przykładem tej mojej babci Marysi, to ona nawet uważała, że babcia nie powinna nałożyć na przykład, no, ja wiem, niebieskiej sukienki, bo to już nie wypada. Teraz babcie mają po 70 lat i chodzą w różowych trampkach, nie? Także, no na pewno takie są bardziej te babcie otwarte, no i takie bardziej dbają o siebie, prawda? I fryzjer, i kosmetyczka, często zajmują się bardziej swoim zdrowiem, prawda? Tak jak obserwuję swoją mamę. Na przykład ona ma podwyższony cukier. Ona już ustawia sobie dietę. Ona już czyta w internecie, co powinna jeść. Jakie są sposoby obniżenia cukru, prawda? Natomiast te starsze babcie kiedyś, no po prostu: >jestem stara i koniec. Nic nie muszę się już starać o swój wygląd, bo tak wypada<. W tej chwili starsze osoby tak naprawdę bardziej, bardziej starają się być aktywne" (k, 57 l, miasto). Ta opinia nie była odosobniona. Podobnymi spostrzeżeniami podzieliła się inna rozmówczyni:

---

ki, *Funkcje gminnych rad seniorów*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny *i* Socjologiczny" 2017, R. LXXIX, nr 3, s. 119-131.

„Moim zdaniem ta starość jest troszeczkę inna na wsi, a inna jest w mieście, ponieważ w mieście widać, że osoby starsze mimo, że są starsze, dbają o siebie. Gdzieś tam organizują sobie jakieś wyjazdy i gdzieś tam nie dopuszczają do swojej, nie dopuszczają do starości. Starają się i no, mimo wieku starszego, w jakiś sposób funkcjonować i czuć się zdecydowanie lepiej i młodziej. A na wsi starość to jest po prostu, zazwyczaj kojarzy mi się z osobą pomarszczoną, taką babcią w chustce" (k, 35 l, miasto). Albo inny komentarz: „Wydaje mi się, że w mieście starość nie jest tylko właśnie widziana jako babcia w chustce na głowie, lecz jako babcia w różowej kurteczce, z modnymi bucikami, z makijażem na ustach. Takie przyzwolenie społeczne myślę, że w miastach osoba starsza ma i może czuć się bardziej atrakcyjnie. I nie czuć z tego powodu jakichś wyrzutów sumienia, że to nie wypada. W mieście jakby zatarła się granica: wypada – nie wypada. Wszyscy mogą wszystko, o, tak bym powiedziała" (k, 40 l, miasto).

Wypowiedź wskazuje na specyfikę środowiska, jakim jest miasto. Zdaniem rozmówczyni sprzyja ono praktykowaniu przez seniorów nowych, niestandardowych zachowań, innych niż te utrwalone w świadomości przedstawicieli wcześniejszych pokoleń. Nieco inaczej kwestię tę postrzegał mężczyzna: „Miasto ma to za sobą, że, no, inna jest perspektywa trochę tego życia. Wymusza na tobie opóźnianie tej starości. No, na pewno wymusza, bo postęp komunikacyjny nawet wymusza to, żeby iść do przodu, no nie? Otoczenie nie pozwala się zatrzymać i się starzeć" (m, 33 l, wieś). Prawdopodobne jest zatem, że dla części współczesnych seniorów zamieszkiwanie w mieście jest przywilejem, dla innych – wyzwaniem.

Podsumowanie

Środowisko miejskie i wiejskie to z pewnością bardzo różne przestrzenie społeczne, z którymi wiążą się określone normy, poglądy i więzi społeczne. Efektem dynamicznych przemian jest stopniowe rozmywanie się granic między wsią a miastem – jako jednostkami organizacyjnymi, między wiejskością i miejskością – rozumianymi jako sposoby życia mieszkańców wsi i miasta. Przekonują o tym m.in. wspomnienia i opinie przedstawicieli pokoleń: Tradycjonalistów, Baby Boomers, X i Y, dotyczące starości, a relacjonowane powyżej.

Na podstawie zgromadzonego materiału widać, że przeżywanie starości w środowisku wiejskim miało unikatowy charakter w czasach dzieciństwa badanych. Dawna wieś długo pozostawała środowiskiem specyficznym, co znajdowało odzwierciedlenie w życiu najstarszych jej mieszkańców. Rozmówcy wspominali m.in. o współzamieszkiwaniu pokoleń, wysokim poziomie wspólnotowości seniorów, ich wyglądzie zewnętrznym świadczącym o wieloletniej, ciężkiej pracy na roli. Obecnie wieś zdaje się tracić swą wyjątkowość. Zmiany w niej zachodzące dotyczą różnych płaszczyzn: struktury ludności, rodziny, sfery obyczajów, kultury i innych. W związku z tym współczesna starość wiejska jest inna, mniej „typowa" dla mieszkańców wsi. Z relacji rozmówców wynika, że starość miejska w czasach ich dzieciństwa zdawała się nie mieć wielu wyróżniających ją cech. Wspominano o zabezpieczeniu finansowym osób starszych w postaci emerytury pracowniczej (do 1975 r. ludzie starzy na wsi pozbawieni byli takiego uprawnienia) oraz o zamknięciu seniorów w domach, o ich pasywności. Zupełnie inaczej wygląda współczesna starość miejska, przez większość narratorów określana jako aktywna, zaangażowana i widoczna w przestrzeni publicznej. Zdaniem rozmówców, obserwowany model aktywnego przeżywania czasu na emeryturze, zgodnie z zasadą

ekspansywności, stopniowo wkracza i w przestrzeń wiejską. Wydaje się zatem, że zacytowane w tytule słowa należałoby poddać weryfikacji.

Jeśli przyjmiemy, że jako starzejące się społeczeństwo polskie powinniśmy stawić czoło wyzwaniu, jakim jest zapewnienie godziwej jakości życia w starości, to wszelkie programy czy proponowane rozwiązania winny uwzględniać różnice środowiskowe i wynikający z nich styl życia seniorów. Składa się na to konkretna sytuacja życiowa osób starszych, a także wartości, normy, wzorce i relacje społeczne właściwe obu środowiskom. O ile seniorzy w miastach mogą mieć lepszy dostęp do domów kultury, stowarzyszeń seniorów i centrów handlowych, to w środowiskach wiejskich parafie, które są centralnym elementem życia społecznego, mogą zapobiegać izolacji społecznej i tworzyć bliższe więzi między mieszkańcami. Ma to wpływ na zadowolenie i pomyślne starzenie się, które powinno być celem samym w sobie działań i polityk w odniesieniu do najstarszych obywateli[37].

[37] A. Omelan, I. Zielińska, B. Wziątek, E. Bielinis, R. Podstawski, *Health-related behaviors of seniors in rural versus urban areas: a cross-sectional study*, „Health Problems of Civilization" 2020, nr 14, s. 1-8.

Tadeusz Kowalewski*

Przeciwdziałanie dysfunkcjom życia rodzinnego w Zambrowie, lata 2019-2021

W artykule przedstawiono analizę i przeciwdziałanie dysfunkcji rodzin w Zambrowie w latach 2019-2021. Zjawisko dysfunkcji rodziny, zagadnienie wieloaspektowe, dotyczy i pojedynczej rodziny, i całej społeczności. Pojęcie „rodziny" obejmuje grupę społeczną, której członkowie troszczą się o siebie nawzajem i wyznają wspólne wartości i cele, a przede wszystkim rozumiane jest jako wspólnota i instytucja społeczna, odpowiedzialna za wypełnianie m.in. funkcji takich jak: emocjonalno-ekspresyjna, prokreacyjna, socjalizacyjna, materialno-ekonomiczna, opiekuńczo-zabezpieczająca. Rodzina dysfunkcyjna nie jest w literaturze przedmiotu definiowane jednoznacznie.

Obszar badawczy to Zambrów, niewielkie miasto w północno-wschodniej Polsce. Ze względu na specyfikę demograficzną, ekonomiczną i społeczną stanowi interesujący obszar do badań nad dysfunkcjami rodziny. Najczęściej występującymi problemami społecznymi w Zambrowie są ubóstwo, bezrobocie i przemoc domowa – zostały one przeanalizowane metodą *desk resarch*. Problemy te mają istotny wpływ na funkcjonowanie i dobrostan rodzin w społeczności lokalnej.

Celem artykułu jest przedstawienie analizy, skali i rodzajów przyczyn destrukcyjnie wpływających na funkcjonowanie rodzin oraz ukazanie sposobów przeciwdziałania

* Dr Tadeusz Kowalewski, Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych, Akademia Nauk Stosowanych w Łomży.

dysfunkcjom. Władze samorządowe podejmują zadania wspierające rodziny dysfunkcyjne poprzez działania Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Zambrowie (MOPS). Analiza obejmuje ocenę skuteczności form pomocy i sugestie co do wsparcia udzielanego rodzinom w społeczności lokalnej.

Artykuł jest swoistym studium przypadku problemów dysfunkcji rodziny w Zambrowie i działań władz samorządowych na rzecz wsparcia rodzin. Przygotowany na podstawie teoretycznej analizy literatury przedmiotu i badania dokumentów wtórnych (raporty, sprawozdania z lat 2019-2021), może być źródłem inspiracji dla władz samorządowych w ich działaniach mających na celu zapobieganie dysfunkcjom i pomoc w wychodzeniu rodziny z dysfunkcji.

Pojęcie rodziny

W literaturze przedmiotu wyróżnia się wiele definicji rodziny, formułowanych na podstawie różnych kryteriów. Jednym ze sposobów ich uporządkowania jest wyodrębnienie czterech grup kryteriów, to jest: kryterium strukturalne, funkcjonalne, uniwersalne i inkluzywne. W podejściu strukturalnym zwraca się uwagę na skład i członkostwo w grupie. Rodzinę tworzą rodzice z dziećmi, powiązani więzią rodzicielstwa (biologicznego lub społecznego). Kryterium funkcjonalne akcentuje instytucjonalny i normatywny wymiar rodziny. Według tej definicji rodzina to grupa społeczna, która realizuje określone, społecznie pożądane funkcje. Rodzina w ujęciu uniwersalnym to grupa pokrewieństwa, mająca na celu wypełnianie zadań prokreacyjnych i socjalizacyjnych, jej członkowie połączeni są więzami pokrewieństwa określonymi przez małżeństwo (pokrewieństwo nie wyznacza liczby rodziców ani liczby dzieci). Jest to definicja szersza, za rodzinę uznaje np. rodziny monoparentalne, z dziećmi zarówno poczętymi w związku, jak i adoptowanymi, ale nie uznaje

ani par bezdzietnych, ani homoseksualnych. W ostatnim podejściu możliwe jest stworzenie najszerszej definicji rodziny lub kilku takich definicji o podobnej wadze znaczeniowej[1].

Problematyka rodziny znajdowała się w centrum zainteresowań wszelkich systemów religijnych, filozoficznych, etycznych, prawnych, od początku ich istnienia. Rodzina tworzy bowiem najbardziej podstawową rzeczywistość człowieka obecną od zarania ludzkości. Obecnie jednoznaczne określenie pojęcia „rodzina" stanowi intelektualne wyzwanie dla przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Definicja winna bowiem uwzględniać różnorodne formy życia rodzinnego w różnych społeczeństwach, kulturach i okresach historii, obejmować wszystkie typy rodzin i podkreślać jej ważne funkcje[2]. Tradycyjne ujęcie wskazuje rodzinę jako grupę osób połączonych więzią formalną (małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji). Wobec innych zbiorowości społecznych rodzina stanowi grupę odznaczającą się intymnością stosunków jednoczących jej członków, trwałością związków emocjonalnych realizowanych we wspólnocie materialnej i mieszkaniowej, a także określonym zespołem funkcji wynikających zarówno z potrzeb członków rodziny, jak i oczekiwań społeczeństwa. Najczęściej wyróżniane funkcje rodziny to: emocjonalno-ekspresyjna, prokreacyjna, seksualna, socjalizacyjna, materialno-ekonomiczna, opiekuńczo-zabezpieczająca, prawno-kontrolna, klasowa, kulturalna, rekreacyjno-towarzyska[3].

Rodzinę tradycyjną często konfrontuje się z rodziną współczesną. Współcześnie socjologia ujmuje rodzinę pod

---

[1] Por. L. E. Larson, J. W. Goltz, Ch. W. Hobart, *Families in Canada. Social context, continuities and changes*, Prentice-Hall Canada Inc, Scarborough Ontario, Toronto 1994.

[2] J. Brągiel, *Więzi społeczne w rodzinie*, [w:] *Pedagogika rodziny*, S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke (red.), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 1998, s. 55-60.

[3] T. Rostowska, *Co zagraża podstawowym funkcjom rodziny w Polsce?*, „Problemy Rodziny" 2000, nr 5, s. 21-24.

kątem struktury społecznej i funkcji pełnionych w społeczeństwie – znajduje to odzwierciedlenie w definicji zaproponowanej przez Zbigniewa Tyszkę. Autor definiuje rodzinę jako: ustrukturalizowany i funkcjonalnie powiązany zbiór jednostek i specyficznych substruktur oraz mikroelementów społecznych tworzących mikrogrupę i zarazem instytucję społeczną, powiązaną wewnętrznie więzią małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji oraz wypełniającą wiele istotnych, zintegrowanych funkcji wobec jednostek i społeczeństwa, opierającą się na regulatorach występujących w kulturze behawioralnej[4]. Powyższe ujęcie podkreśla dynamiczny aspekt rodziny i odróżnia ustrukturalizowaną grupę rodzinną od zbiorowości krewnych, lecz brakuje w nim wskazania wspólnotowego charakteru rodziny. Interdyscyplinarne, wielowątkowe zainteresowanie rodziną zauważamy u Leona Dyczewskiego. Autor wskazuje na personalistyczno-strukturalno-funkcjonalny charakter rodziny i traktuje ją jako system integralnej całości, której wszystkie właściwości, elementy i funkcje są ważne. Dyczewski w tym ustaleniu wzorował się na nestorze polskiej socjologii humanistycznej, Florianie Znanieckim, uważającym, że: „Rodzina jako konkretny świat empiryczny jest światem w rozwoju, w którym nie można napotkać ani rzeczy skończonych, ani niezmiennych"[5]. Leon Dyczewski znaczenie i charakter rodziny rozpatrywał z dwóch perspektyw: opisywał rodzinę jako nadrzędną wartość w wymiarze indywidualnym i społecznym oraz ukazywał ją jako nośnik i przekaziciela wartości, norm, wzorów zachowań, co istotnie wzmacniało jej pozycję i rolę w ogólnym systemie kulturowym każdego społeczeństwa. Jego uniwersalna definicja

[4] Por. Z. Tyszka, *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, UAM, Poznań 2001.

[5] F. Znaniecki, *Cultural Reality*, University of Chicago, Chicago 1919, cyt. za: M. Pacholski, *Florian Znaniecki. Społeczna dynamika kultury*, PWN, Warszawa 1977, s. 198.

rodziny to: „wspólnota osób i instytucja społeczna oparta na miłości i wolnym wyborze kobiety i mężczyzny połączonych małżeństwem, którzy odpowiadając wzajemnie za siebie, rodzą i wychowują następne pokolenie w taki sposób, aby ono także rodziło i wychowywało nowe pokolenie"[6].

Zdrowa rodzina

Rodzina jest pierwszym i priorytetowym dla jej członków środowiskiem wzrastania dzieci i dojrzewania małżonków w atmosferze miłości. Jako kluczowa grupa społeczna oddziałuje na jednostkę ustawicznie. Żadna inna grupa, mimo podobnych walorów jak rodzina naturalna, nie może jej zastąpić w wychowaniu dziecka. Większość rodzin tworzą osoby związane przede wszystkim uczuciem miłości. Badacze są zgodni co do tego, że to właśnie rodzina jest miejscem, w którym dochodzi do niespotykanych w innych środowiskach aktów przemocy, a przestępstwa przeciwko rodzinie należą do jednych z najczęściej popełnianych[7]. Czym jest wobec tego zdrowa rodzina? Według J. Bradshawa „(...) zdrową glebą, na której jej członkowie mogą wyrosnąć na dojrzałe istoty ludzkie"[8]. W ciągu ostatnich kilku dekad nauki społeczne podważyły nieco idealny wizerunek domu rodzinnego jako oazy bezpieczeństwa i szczęścia, odsłaniając liczne bolączki współczesnej rodziny: dysfunkcjonalność, nietrwałość, zaburzenia struktury, alkoholizm, przestępczość w rodzinie, ubóstwo i przemoc domową[9].

---

[6] L. Dyczewski, *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, TN KUL, Lublin 1994, s. 27.

[7] T. Kukułowicz, *Rodzina w procesie wychowania*, Wydawnictwo Edukacyjne „Akapit", Toruń 2004, s. 43-49.

[8] J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, Instytut Psychologii, Zdrowia i Trzeźwości, Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Warszawa 1994, s. 59.

[9] E. Jarosz, *Dom, który krzywdzi*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk", Kato-

Rodzina jako samodzielna, wyodrębniona grupa społeczna o charakterze wspólnoty i instytucji, tworzy swoisty system składający się z czterech układów, mogącym być układem odniesienia dla rodziny dysfunkcjonalnej. Tymi układami są: układ postaw miłości (zdolność do kochania kogoś drugiego), układ uzupełnień i dominacji (jego podstawą jest odmienność wartości posiadanych przez poszczególne osoby w rodzinie), układ socjalizacji (w rodzinie tworzą go realizowane przez nią wartości, normy, niepisane i pisane prawa, wzory postępowania, zwyczaje i święta, system kontroli, rodzaj kar i nagród) oraz wspólnego działania (wytwarza się w realizowaniu wspólnych i jednostkowych potrzeb, oparcie ma we wspólnocie mieszkaniowej i gospodarczej)[10].

To systemowe podejście jest w opozycji do proponowanego przez socjologów ujęcia rodziny jako wyizolowanej rodziny małej (nuklearnej). Wobec krytyki rodziny nuklearnej jako wyizolowanej z szerszego kręgu pokrewieństwa Dyczewski skłania się ku pojęciu rodziny rozszerzonej (zmodyfikowanej rodziny dużej), która stwarza większe możliwości więzi międzyosobowych, pełniej i wszechstronniej rozwijających jednostkę, przygotowując ją do życia społecznego. Rodzina, chcąc właściwie wypełniać swoje funkcje, musi przynajmniej w minimalnym stopniu mieć harmonijny układ ze społeczeństwem[11]. Tym samym zachowuje ona pewien stopień autonomii i nie jest tak silnie powiązana ze społeczeństwem, by całkowicie mu podlegać; wszystko, co dzieje się w społeczeństwie, znajduje odbicie w życiu rodzinnym[12].

wice 2001, s. 9-10.

[10] L. Dyczewski, *Rodzina. Społeczeństwo. Państwo*, s. 15-19.

[11] L. Dyczewski, *Rodzina polska i kierunki jej przemian*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1981, s. 70.

[12] L. Dyczewski, *Więź pokoleń w rodzinie*, Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, Warszawa 1976, s. 6.

Rodziny dysfunkcjonalne

Każdy w rodzinie spotyka się z problemami codzienności. Są rodziny potrafiące własnymi staraniami wypełniać swe funkcje i wynikające z nich zadania, a są i takie, które nie radzą sobie z życiowymi problemami. Pierwsze z nich określane są mianem funkcjonalnych, wydolnych, drugie – dysfunkcjonalnych[13].

Rodzina dysfunkcjonalna ma często problemy z zaspokajaniem podstawowych potrzeb jej członków, co uniemożliwia im osiąganie planów i aspiracji. To prowadzi do frustracji, wykorzystywania niektórych osób, pogwałcenia ich istotnych praw osobistych, zaniku odpowiedzialności lub nadmiernej odpowiedzialności pewnych członków rodziny[14]. Rodzina, która znalazła się w takiej sytuacji, nie może odpowiedzialnie realizować oczekiwań swoich najbliższych ani społeczeństwa. Rodziny dysfunkcjonalne nie zaspokajają niezbędnych osobistych i społecznych potrzeb swoich członków. Ich cechą charakterystyczną jest współwystępowanie wielu niekorzystnych czynników, takich jak: „rozbicie rodziny, poważne konflikty między jej członkami, nadużywanie alkoholu, popełnianie przestępstw, uprawianie prostytucji, poważne choroby i zaburzenia psychiczne, złe warunki materialno-bytowe"[15]. Dysfunkcje systemu rodzinnego, za B. M. Nowakiem, są wymienione w poniższej tabeli.

[13] E. Syrek, *Teoretyczne standardy zdrowia dzieci i młodzieży a ich środowiskowe uwarunkowania w rejonie górnośląskim. Studium pedagogiczno-społeczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1997, s. 4.

[14] M. Ryś, *Problemy w rodzinie dysfunkcjonalnej*, [w:] *Wychowanie do życia w rodzinie*, K. Ostrowska, M. Ryś (red.), Warszawa 1999, s. 277.

[15] M. Miśkowicz, *Problemy współczesnej rodziny w dobie promowania wartości prorodzinnych*, „Pedagogika Rodziny. Family Pedagogy" 2013, nr 3, s. 113.

Tabela 1. Dysfunkcje systemu rodzinnego – ujęcie syntetyczne

Rodzaj dysfunkcji	Przyczyny	Przejawy	Konsekwencje
Dysfunkcja prokreacyjna	m.in. dominacja modelu rodziny małodzietnej; bezdzietność z wyboru lub z konieczności; odkładanie decyzji o zawieraniu małżeństwa po 30. r.ż.	m.in. ubogie relacje rodzinne, utrudnione działania wychowawcze, liczne komplikacje w cyklu życia osobniczego i rodzinnego	m.in. zmniejszenie liczby urodzeń; wzrost liczby rodzin bezdzietnych; słabe przygotowanie jedynaków do życia; starzejące się społeczeństwo
Dysfunkcja małżeńska	m.in. silne zróżnicowanie potrzeb seksualnych; rutyna i zbyt duże obciążenie obowiązkami rodzinnymi i zawodowymi; wadliwe wzorce rodzicielskie i socjalizacyjne	m.in. konflikty małżeńskie, akty agresji i przemocy, stosunki pozamałżeńskie; silne osłabienie więzi wewnątrzrodzinnych; atomizacja życia rodzinnego	m.in. autodestrukcja systemu rodzinnego; zwiększenie liczby separacji i rozwodów; samotne rodzicielstwo
Dysfunkcja rodzicielska, inaczej: emocjonalno-ekspresyjna	m.in. zaburzenia relacyjne i komunikacyjne; niewydolność wychowawcza rodziców; nieprawidłowe postawy rodzicielskie; brak zdolności do dzielenia się własnymi przeżyciami, doświadczeniami i pragnieniami	m.in. osłabienie lub zanik więzi wspólnotowych, brak akceptacji emocjonalnej i zrozumienia dziecka przez rodziców; nerwowa i traumatyczna atmosfera rodzinna; stosowanie strategii ucieczkowych; zaburzenia komunikacyjne i relacyjne	m.in. zagrożenie niedostosowaniem lub niedostosowanie społeczne dzieci; w przypadkach skrajnych odebranie lub ograniczenie praw rodzicielskich; rozpad więzi wewnątrzrodzinnych i osamotnienie członków rodziny; uzależnienia od substancji psychoaktywnych lub czynnościowe

Dysfunkcja ekonomiczna	m.in. ubóstwo, bieda, bezrobocie, emigracja zarobkowa	m.in. obecność zachowań patologicznych, w tym hazard, prostytucja, uzależnienia od środków psychoaktywnych lub czynnościowe, akty agresji i przemocy, przestępczość; osłabienie więzi wewnątrzrodzinnych; postawy roszczeniowe	m.in. dyskryminacja środowiskowa, marginalizacja i wykluczenie społeczne; zagrożenie niedostosowaniem lub niedostosowanie społeczne dzieci; erozja życia rodzinnego; rozpad rodziny
Dysfunkcja wychowawcza	m.in. niewłaściwe wzorce osobowe w rodzinie pochodzenia; atmosfera emocjonalnego chłodu, pluralizm wartości i wzorów zachowań prezentowanych przez dorosłych członków rodziny; brak lub słabe umiejętności wychowawcze rodziców; niskie aspiracje edukacyjne rodziców; brak wspólnego spędzania czasu wolnego; dezorganizacja oddziaływań wychowawczych; rozbieżność oddziaływań wychowawczych rodziców	m.in. osłabienie więzi między rodzicami a dziećmi; niewielkie zainteresowanie rodziców problemami dzieci, ich zachowaniem i postępami w nauce; nadopiekuńczość i hamowanie rozwoju autonomii dziecięcej; pracoholizm rodziców i ich notoryczna nieobecność w domu; brak umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych wychowawczo	m.in. nieprzystosowanie społeczne dzieci i młodzieży; przejawianie przez dzieci tendencji unikowych w sytuacjach konfliktowych; zaburzenia emocjonalne i zachowania ryzykowne dzieci; niedopełnienie lub zaniechanie obowiązku szkolnego; w przypadkach skrajnych odebranie lub ograniczenie praw rodzicielskich

Dysfunkcja socjalizacyjna	m.in. słabe uczestnictwo rodziny w życiu społeczności lokalnej; brak wspólnotowych ścieżek kulturowych; prezentowanie przez rodziców postaw i zachowań nieadekwatnych do akceptowanych społecznie norm kulturowych; dezintegracja rodzinnej socjalizacji – brak lub zanik reguł i norm; niewłaściwie wyważone relacje między autonomią dzieci a kontrolą rodzicielską	m.in. konflikty ról i pozycji społecznych w rodzinie i w grupie rówieśniczej; nasilenie działań agresywnych i antyspołecznych rodziców i dzieci; organizacja życia rodzinnego oparta na systemie zakazów i nakazów; kompulsywne korzystanie z Internetu, gier komputerowych, fonoholizm	m.in. depersonalizacja dziecka; utrata przez dzieci tożsamości skutkująca demoralizacją i alienacją społeczną; w dorosłości – zaburzenia emocjonalne i zachowania ryzykowne, m.in. niedostosowanie społeczne; przestępczość; hazard, prostytucja, korupcja, uzależnienia
Dysfunkcja integracyjna, inaczej: legalizacyjno-kontrolna	m.in. wadliwe wzorce rodzinne (np. postawy niekonsekwentne, liberalizm wychowawczy, propagowanie wyłącznie partnerstwa i nowoczesności), nadmierna autonomia oraz tolerancja wobec postaw i zachowań dzieci; brak wspólnego spędzania czasu wolnego	m.in. atomizacja systemu rodzinnego, brak kontroli rodziców nad spędzaniem czasu wolnego przez dzieci oraz ich reakcjami na zachowania niezgodne z normami społecznymi prezentowanymi przez innych ludzi; osłabienie więzi wewnątrzrodzinnych; niekorzystny klimat społeczny (chłód emocjonalny, brak empatii i wzajemnego zrozumienia)	m.in. niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży, przestępczość nieletnich członków rodziny; autodestrukcja systemu rodzinnego, separacje i rozwody

Dysfunkcja opiekuńcza	m.in. atomizacja systemu rodzinnego; brak zdolności i/lub kompetencji opiekuńczych rodziców; wadliwe wzorce rodzicielskie i socjalizacyjne	m.in. atmosfera zobojętnienia, słabe interakcje emocjonalne i więzi rodzinne	m.in. w skrajnych przypadkach odebranie lub ograniczenie praw rodzicielskich (pobyt dzieci w placówkach opiekuńczo-wychowawczych); zanik więzi rodzinnych; alienacja społeczna rodziny
Dysfunkcja religijna[16]	m.in. nadmierny relatywizm moralny i światopoglądowy	m.in. brak uczestnictwa członków rodziny w praktykach religijnych	m.in. dezintegracja światopoglądowa członków rodziny; ateizm
Dysfunkcja stratyfikacyjna	m.in. niskie aspiracje życiowe rodziców (w tym edukacyjne i zawodowe)	m.in. bieda, ubóstwo, osłabienie więzi emocjonalnych i wspólnotowych; niskie aspiracje edukacyjne i zawodowe dzieci	m.in. zaburzenia procesu wychowania i socjalizacji – niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży; separacje i rozwody

Źródło: B. M. Nowak, *(Nie)bezpieczna rodzina – kalejdoskop (dys)funkcji*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne" 2019, nr 2, s. 42-44.[16]

Sześć typów rodzin dysfunkcyjnych wyróżnia A. M. Seweryńska: rodzina z problemem alkoholowym, rodzina z problemem wykorzystania seksualnego, rodzina z terrorem psychicznym, rodzina z przemocą fizyczną, rodzina

[16] Według B. M. Nowaka, „funkcja religijna rodziny oparta jest na założeniach filozofii chrześcijańskiej, w której to perspektywie rodzina definiowana jest w sposób charakterystyczny jedynie dla ujęcia teologicznego – jako podstawowe miejsce wychowania młodego pokolenia i przekazu wiary" (B. M. Nowak, */Nie/bezpieczna rodzina – kalejdoskop /dys/funkcji*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne" 2019, nr 2, s. 44).

z przewlekłą chorobą, rodzina z brakiem pracy zawodowej dorosłych członków[17].

Często zdarzają się rodziny polidysfunkcyjne; charakteryzują się one problemami dotyczącymi różnych obszarów ich funkcjonowania. Ich członkowie często doświadczają trudności emocjonalnych, behawioralnych i zdrowotnych, które mogą być trudne do przezwyciężenia bez profesjonalnej pomocy. Zazwyczaj są dotknięte traumą nierówności społecznej lub traumą w pełnym tego słowa znaczeniu, co prowadzi do osłabienia więzi między członkami i do braku dóbr materialnych oraz możliwości ich osiągnięcia. Dorośli członkowie rodziny nie są autorytetem dla swych dzieci i często nie są w stanie dobrze pełnić roli wychowawczej. Dzieci wychowujące się w takich rodzinach często podejmują chaotyczne i nieadekwatne próby konstruowania własnego świata wartości, norm i zachowań; mają trudności w nauce, trudności w radzeniu sobie z emocjami, a także w relacjach z innymi[18].

Niejednokrotnie, w potocznym rozumieniu, utożsamia się rodzinę dysfunkcjonalną z rodziną patologiczną. Różnica między nimi polega na stopniu zaburzeń w funkcjonowaniu i relacjach między członkami rodziny. „Dysfunkcja" oznacza nieprawidłową pracę lub brak funkcji w danym układzie. Patologia odnosi się do choroby lub schorzenia, które mogą być przyczyną dysfunkcji. Rodzinę patologiczną można określić jako tę, w której występują patologie społeczne, np. przestępczość, pijaństwo i alkoholizm, narkomania, prostytucja czy patologie rodziny (m.in. sieroctwo społeczne, rozwody). Taka rodzina nie spełnia swoich naturalnych funkcji. Ogólnie rzecz biorąc, rodzina patologiczna

[17] A. M. Seweryńska, *Uczeń z rodziny dysfunkcyjnej. Przewodnik dla wychowawców* i *nauczycieli WSiP*, Warszawa 2004, s. 12.

[18] B. M. Nowak, *(Nie)bezpieczna rodzina*, s. 44.

jest bardziej skomplikowana i ma poważniejsze problemy niż rodzina dysfunkcjonalna[19].

W literaturze przedmiotu występuje pojęcie „rodzin wieloproblemowych", czasami utożsamianymi z rodzinami patologicznymi. „Rodziny patologiczne", „specjalnej troski", „wieloproblemowe" – to określenia także odnoszone do rodzin, które zmagają się z trudnościami, takimi jak problemy opiekuńczo-wychowawcze, zdrowotne, uzależnienia, bieda czy opieka nad osobami starszymi lub niepełnosprawnymi. I. Krasiejko wprowadza pojęcie „rodziny z wieloma problemami", by podkreślić potrzebę traktowania osób z takimi rodzinami podmiotowo, a nie jako przedmiotów etykietowania i naznaczania z powodu ich trudnych sytuacji[20].

Zambrów jako obszar badany

Zambrów – miasto w północno-wschodniej Polsce, w województwie podlaskim. Leży na terenie Zielonych Płuc Polski, w pobliżu kilku atrakcji przyrodniczych, w tym Biebrzańskiego Parku Narodowego. Miasto ma długą historię[21]. Jest stoli-

[19] P. Bakus, *Rodzina patologiczna i dysfunkcyjna – przyczyny, funkcjonowanie i konsekwencje społeczne*, „Pedagogika Rodziny, Family Pedagogy" 2017, nr 7, s. 154.

[20] I. Krasiejko, *Metodyka działania asystenta rodziny*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk", Katowice 2012, s. 11.

[21] Pierwsze wzmianki o Zambrowie pochodzą z XIII w.: 4 maja 1283 r. erygowano parafię pw. Świętej Trójcy. Miasto prawdopodobnie założone przez książąt mazowieckich, którzy zbudowali tam drewnianą fortecę. W XVII i XVIII w. Zambrów doświadczył prosperity, częściowo ze względu na korzystne położenie na szlakach handlowych. Miasto miało kwitnący przemysł wytwórczy, zwłaszcza w przemyśle tekstylnym i skórzanym. Zambrów stanowił lokalne centrum handlu i rzemiosła. W XIX w. miasto przeżyło znaczną modernizację, z budową nowych dróg, budynków i infrastruktury społeczno-gospodarczej. W czasie II wojny światowej Zambrów został zajęty przez wojska niemieckie i doznał znacznych zniszczeń. Po wojnie miasto zostało odbudowane i przeszło okres szybkiej

cą powiatu zambrowskiego i liczy około 21 tys. mieszkańców. W Zambrowie w 2021 r. odnotowano 66 małżeństw, co odpowiada 3,0 małżeństwom na 1000 mieszkańców – znacznie mniej niż w woj. podlaskim i w Polsce. W tym samym okresie odnotowano 1,5 rozwodów na 1000 mieszkańców – więcej niż w woj. podlaskim, mniej niż w Polsce. 27,9% mieszkańców Zambrowa jest stanu wolnego, 55,2% żyje w małżeństwie, 6,8% jest po rozwodzie, 9,5% to wdowy/wdowcy. Zambrów ma ujemny przyrost naturalny. W 2021 r. zarejestrowano 154 zameldowań i 299 wymeldowań, co daje negatywne saldo migracji wewnętrznych wynoszące 145, a saldo migracji zagranicznej wynosi 23[22].

Samorząd lokalny jest zaangażowany w równoważenie wzrostu gospodarczego, z ochroną środowiska i zachowaniem naturalnego piękna obszaru. Miasto posiada kilka średniej wielkości zakładów produkcyjnych. W mieście funkcjonują podmioty tworzące otoczenie biznesu, sprzyjające rozwojowi lokalnej przedsiębiorczości. Stopa bezrobocia jest stosunkowo niska (nie odbiega od średniej krajowej); większość mieszkańców jest zatrudniona w produkcji (Zakład Spółdzielni Mleczarskiej „Mlekpol", Zambrowski Park Przemysłowy – m.in. Keylite RW Polska Sp. z o.o., Oknorex Sp. k., Tefim Sp. z o.o.) – i usługach[23]. Zambrów jest miastem o bogatych tradycjach kulturalnych i sportowych. Funkcjonują tu liczne instytucje i organizacje propagujące życie kulturalne i sport – np. Miejski Ośrodek Kultury w Zambrowie, który

industrializacji (http://zambrow.pl/images/banners/FolderPromocyjny-Zambrowa2016.pdf).

[22] https://www.polskawliczbach.pl/Zambrow#podstawowe-informacje.

[23] Na terenie miasta obecnie funkcjonuje 1900 podmiotów gospodarczych, z czego większość (blisko 88%) stanowią zakłady drobnej przedsiębiorczości. Podmioty gospodarcze funkcjonujące na terenie miasta stanowiły ponad 60% ogólnej liczby podmiotów działających w powiecie zambrowskim (http://zambrow.pl/images/banners/FolderPromocyjny-Zambrowa2016.pdf).

od stycznia 2012 r. prowadzi działalność w Centrum Kultury w Zambrowie – i klub sportowy ZKS „Olimpia".

Usługi pomocy społecznej w Zambrowie są świadczone na zlecenie rządu. Rząd zapewnia różnorodne usługi wspierające potrzebujących mieszkańców, w tym pomoc finansową, wsparcie mieszkaniowe i usługi opieki zdrowotnej. Samorządowe ośrodki pomocy społecznej, tj. Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej, Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie są odpowiedzialne za niesienie pomocy osobom jej potrzebującym: pomocy finansowej, wsparcia mieszkaniowego i usług doradczych. Oferują również programy, takie jak szkolenia zawodowe, edukacja i rozwój umiejętności, wsparcie w opiece nad dziećmi. Organizacje pozarządowe – charytatywne, grupy religijne i non-profit – również świadczą usługi pomocy społecznej w mieście: pomoc żywnościową, odzieżową i możność schronienia dla jej potrzebujących. Mogą one również oferować programy, np. szkolenia zawodowe i edukację, usługi doradcze i wsparcia. Usługi pomocy społecznej w Zambrowie są świadczone przez połączenie organizacji rządowych i pozarządowych.

Najczęstsze problemy społeczne w Zambrowie

W 2021 r. w Zambrowie odnotowano 364 przestępstwa, co oznacza 16,71 przestępstw na 1000 mieszkańców (więcej niż w woj. podlaskim, mniej niż w Polsce). Wskaźnik wykrywalności przestępstw wynosi 78,50% (porównywalny ze wskaźnikiem dla woj. podlaskiego, znacznie większy niż w Polsce). Najwięcej stwierdzonych przestępstw to te o charakterze kryminalnym i przeciwko mieniu, przestępstwa drogowe, o charakterze gospodarczym, przeciwko życiu i zdrowiu[24].

[24] https://www.polskawliczbach.pl/Zambrow#poziom-przestepczosci.

Dysfunkcje rodzinne obejmują różne problemy, takie jak przemoc domowa, alkoholizm, bezrobocie, brak dostępu do opieki zdrowotnej, brak dostępności do mieszkań. Aby skutecznie rozwiązywać te problemy, potrzebne są specjalnie zaprojektowane programy i działania, skierowane na rozwiązanie konkretnych problemów, współpraca między różnymi sektorami i odpowiednie zasoby.

MOPS w Zambrowie w 2021 r. realizował zadania wynikające z wielu ustaw: o pomocy społecznej, o świadczeniach rodzinnych, o zasiłku dla opiekuna, o wsparciu kobiet w ciąży i rodzin „Za życiem", o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci, o pomocy osobom uprawnionym do alimentów, o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, o dodatkach mieszkaniowych, prawo energetyczne, o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie, o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi. Z budżetu Miasta, w ramach zadań własnych, MOPS realizował zasiłki celowe na zaspokojenie niezbędnych potrzeb bytowych, dożywianie dzieci, udzielanie schronienia, usługi opiekuńcze, program „Opieka 75+", program „Wspieraj Seniora", kierowanie do domu pomocy społecznej i ponoszenie odpłatności za pobyt mieszkańca w DPS oraz Klub Seniora. Zambrów liczył wówczas 21 491 mieszkańców. Na koniec 2021 r. liczba osób bezrobotnych wyniosła 684, w tym 366 kobiet. Z tej liczby 85 osób (49 to kobiety) miało prawo do zasiłku. MOPS w 2021 r. obejmował pomocą 512 rodzin – łącznie 1 020 osób (4,82% mieszkańców)[25].

Główne przyczyny trudnej sytuacji życiowej świadczeniobiorców MOPS przedstawia tabela 2.

[25] Sprawozdanie z działalności Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Zambrowie za 2021 r.

Tabela 2. Główne przyczyny trudnej sytuacji życiowej świadczeniobiorców MOPS w latach 2019-2021

Powód trudnej sytuacji życiowej /powód przyznania pomocy/		Liczba rodzin			Liczba osób w rodzinach	
		2019	2020	2021	2019	2020
Ubóstwo		411	368	372	838	747
Bezrobocie		340	396	319	781	852
Bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego,						
zwłaszcza w rodzinach:		118	123	97	431	444
	niepełnych	80	76	70	235	227
	wielodzietnych	38	30	38	196	168
Niepełnosprawność		174	153	165	288	252
Długotrwała choroba		113	114	130	171	167
Przemoc w rodzinie		6	7	-	23	42
Potrzeba ochrony macierzyństwa		24	1	4	131	2
Trudności w przystosowaniu do życia po zwolnieniu z zakładu karnego		10	5	12	10	5
Bezdomność		25	22	30	25	22
Alkoholizm		18	16	14	20	18
Narkomania		2	1	2	2	1

Źródło: Opracowanie własne na podst.: Sprawozdanie z działalności Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Zambrowie za lata 2019, 2020, 2021.

Najczęstszym powodem korzystania z pomocy społecznej było ubóstwo i bezrobocie, niepełnosprawność i długotrwała choroba. Ubóstwo po niewielkim spadku w 2020 r., w 2021 wzrasta. Działania przeciwdziałające ubóstwu to głównie dostarczanie pomocy finansowej i rzeczowej osobom i rodzinom znajdującym się w trudnej sytuacji materialnej. W tym celu wykorzystuje się różne programy i świadczenia, np.: „Dobry Start", „Rodzina 500+", „Świadczenie

wychowawcze", „Świadczenie dla osób niepełnosprawnych", „Program kompleksowego wsparcia dla rodzin 'Za życiem'", „Rodzicielskie świadczenie uzupełniające". Są to programy rządowe w Polsce, których celem jest wsparcie rodzin w wydatkach związanych z wychowaniem dzieci[26].

Bezrobocie w 2019 i 2020 r. było na podobnym poziomie[27]. Stabilizacji tego stanu służą programy i świadczenia, tj.: „Aktywizacja zawodowa" – program rządowy, cel: pomoc bezrobotnym w znalezieniu pracy poprzez szkolenia, staże i dopłaty do wynagrodzeń; „Praca dla młodych" – program rządowy, cel: pomoc młodym w znalezieniu pierwszej pracy poprzez staże i dopłaty do wynagrodzeń; „Pracownicze programy kształcenia" – program rządowy, cel: pomoc pracodawcom w sfinansowaniu kształcenia pracowników; „Refundacja kosztów zatrudnienia" – program rządowy, cel: pomoc pracodawcom w pokryciu kosztów związanych z zatrudnieniem nowych pracowników[28].

Wzrasta liczba świadczeń z powodu długotrwałej choroby. Świadczenia dla osób z niepełnosprawnością są na niezmienionym poziomie.

Na dość wysokim poziomie jest świadczenie z powodu bezradności w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego. Bezradność może być spowodowana wieloma czynnikami, a trudności w zarządzaniu domem i opieką nad dziećmi mogą mieć negatywny wpływ na rodzinę.

---

[26] https://www.gov.pl/web/rodzina/programy-i-projekty.

[27] Stopa bezrobocia w Polsce pod koniec 2021 r. wynosiła 5,4%, w woj. podlaskim 7,0%, a w Zambrowie 7,3 % (https://www.gov.pl/web/rodzina/poziom-bezrobocia-rejestrowanego-na-koniec-2021-roku-pierwsza-taka-sytuacja-od-ponad-trzech-dekad; https://www.polskawliczbach.pl/Zambrow#bezrobocie-rejestrowane).

[28] https://www.gov.pl/web/gov/szukaj?scope=rodzina&query=programy+i+%C5%9Bwiadczenia+dla+bezrobotnych.

Bezdomność to powód świadczeń częściej wypłacanych niż z powodu alkoholizmu i narkomanii. Może być spowodowana np. przez: brak dostępności do taniego lokalu mieszkalnego, brak pracy, niskie dochody, problemy zdrowotne, uzależnienia, trudności w relacjach rodzinnych, brak wsparcia od systemu opieki społecznej lub niepełnosprawność. Aby skutecznie zwalczać bezdomność potrzebne są wielopłaszczyznowe działania, które obejmą dostępność mieszkań, pomoc bezdomnym w zakresie zdrowia, pracy i rehabilitacji.

Realizacja zadań z zakresu wspierania rodziny

Burmistrz, poprzez Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Zambrowie, składa Radzie Miasta roczne sprawozdanie o realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny i przedstawia potrzeby związane z realizacją zadań[29]. Do zadań własnych gminy należy wsparcie rodzin przeżywających trudności opiekuńczo-wychowawcze i wzrost poziomu zaspokojenia potrzeb dzieci i ich rodzin. MOPS zapewnia rodzinom mającym takie trudności wsparcie w osobie asystenta rodziny. Rocznie (2019-2021) taka pomoc trafia do 6-9 rodzin (od 35 do 38 osób, w tym 23-26 dzieci). Nie wszystkie rodziny zgadzają się na asystenturę. Każdorazowo asystent rodziny i współpracujący z nimi pracownicy socjalni MOPS podejmowali działania, by zwiększyć wydolność opiekuńczo-wychowawczą rodziców rodzin z trudnościami w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczej. Podstawowym celem pracy asystenta z rodzinami dysfunkcyjnymi jest pozytywne oddziaływanie na różne aspekty funkcjonowania rodziny. Może to być: udzielanie wskazówek stosownie do etapu rozwojowego dziecka; promo-

[29] To zobowiązanie wynika z nakazu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej z dnia 9 czerwca 2011 r., art. 179 (tj. Dz. U. z 2022, poz. 447).

wanie jego samodzielności i odpowiedzialności, wspieranie relacji rodziny ze szkołą (zwłaszcza w egzekwowaniu frekwencji); motywowanie rodziców do wymagającej i konsekwentnej postawy rodzicielskiej; promowanie trzeźwości, ochrona osób współuzależnionych. Do tych oddziaływań należą: promowanie pozytywnego spędzania czasu wolnego, przeciwdziałanie przemocy w rodzinie, współpraca z opiekunami prawnymi, wspieranie rodzin w trakcie rozwodu poprzez ochronę dzieci i wsparcie psychologiczne, zachęcanie do podnoszenia kwalifikacji zawodowych, promowanie odpowiedzialnego gospodarowania budżetem, zachęcanie do udziału w zajęciach grupowych dla rodziców w celu rozwijania umiejętności wychowawczych i zdolności psychospołecznych.

W 2021 r. w wyniku pracy asystenta z rodziną: 1 osoba wzięła udział w szkoleniu zawodowym, 5 osób leczyło się w poradniach specjalistycznych, 2 osoby znalazły zatrudnienie, 2 osoby podjęły pracę w niepełnym wymiarze godzin, 1 dziecko połączono z rodziną biologiczną, 1 dziecko umieszczono w specjalnym ośrodku szkolno-wychowawczym. Część z tych zadań realizowano we współpracy ze Specjalnym Ośrodkiem Szkolno-Wychowawczym w Długoborzu. Wszystkie rodziny otrzymały pomoc w postaci poradnictwa socjalnego i wsparcia społecznego. Wzmacniało to więzi rodzinne w rodzinach z problemami wychowawczymi, zachowania i utrzymania dzieci w rodzinach biologicznych, przyniosło wzrost umiejętności radzenia sobie rodziców w wypełnianiu ról opiekuńczo-wychowawczych i poprawę funkcjonowania rodzin z problemami opiekuńczo-wychowawczymi[30].

Inny cel szczegółowy dotyczył poprawy współpracy między różnymi organizacjami i podniesienia kwalifikacji osób pracujących na rzecz rodzin przeżywających trudności

[30] Sprawozdanie z działalności Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Zambrowie za 2021 r.

opiekuńczo-wychowawcze. Pracownicy socjalni i asystenci rodziny współpracowali z koordynatorami pieczy zastępczej, wspierając rodziny biologiczne w działaniach na rzecz powrotu dzieci do domu rodzinnego. Uczestniczyli w pracach zespołów oceniających sytuację dzieci umieszczonych w instytucjonalnej pieczy zastępczej. Dobrze układała się współpraca z pedagogami szkolnymi, Poradnią Psychologiczno-Pedagogiczną, PCPR, Zespołem Placówek Opiekuńczo-Wychowawczych, opiekunami prawnymi, policją i Caritas na rzecz rodzin objętych wsparciem asystentów. Asystent rodziny uczestniczył w szkoleniu na temat „Cyberzagrożeń".

Celem szczegółowym było zapobieganie marginalizacji i degradacji społecznej rodzin, izolacji i sytuacjom kryzysowym wynikającym z uzależnienia i współuzależnienia. Motywowano osoby do podjęcia leczenia, w tym odwykowego, do uczestnictwa w grupach wsparcia, konsultacji ze specjalistami, rozwijania zainteresowań i wypełniania obowiązków. Uczono dobrych nawyków (punktualność, zarządzanie czasem, odrabianie lekcji), uwrażliwiano rodziców na potrzebę nadzoru i konsekwencji rodzicielskiej, pomagano w znalezieniu zatrudnienia. W wyniku tych działań poprawiły się relacje w rodzinach, wzrósł autorytet rodziców, nastąpiła poprawa funkcji opiekuńczo-wychowawczych, wzrost samodzielności i umiejętności współpracy dzieci, poczucie bezpieczeństwa i własnej wartości. Rodzice stali się bardziej świadomi znaczenia higieny osobistej i czystości w domu, co doprowadziło do poprawy stanu zdrowia i porządku w gospodarstwie domowym.

Celem szczegółowym było zwiększenie wiedzy rodzin o formach wsparcia: Karta Dużej Rodziny, pomoc społeczna, świadczenia rodzinne, poradnictwo prawne i psychologiczne, piecza zastępcza, programy pomocowe, pomoc prawna i psychologiczna, leczenie uzależnień, organizacje pozarządowe.

Pracownicy socjalni i asystent rodziny informowali o dostępnych formach wsparcia i instytucjach je oferujących. Było to możliwe dzięki współpracy z takimi instytucjami, jak: Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna, Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, Sąd Rejonowy w Zambrowie, Policja, Poradnia Leczenia Uzależnień w Zambrowie WOPITU w Łomży, Miejska Komisja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych w Zambrowie, organizacje pozarządowe działające na rzecz rodziny, np. Caritas itp.

Ogólny koszt realizacji zadania wspierania rodziny w Zambrowie wyniósł[31]: w 2019 r. – 481.505,06 zł, w 2020 – 541.131,17 zł, w 2021 r. – 515.228,75 zł.

Kwota wydatków ze środków własnych Zambrowa niezbędna na wspieranie rodziny utrzymuje się na stabilnym poziomie. Potrzeby związane z realizacją zadania wspierania rodziny obejmują zagwarantowanie środków finansowych na zatrudnienie kolejnego asystenta rodziny i na rodziny wspierające oraz utworzenie przez gminę placówki wsparcia dziennego. Ważnym aspektem jest zagwarantowanie środków finansowych na utrzymanie dzieci przebywających w pieczy zastępczej i dodatkową rezerwę na możliwość umieszczenia kolejnego dziecka w pieczy zastępczej.

Formy pomocy społecznej

Formy pomocy społecznej MOPS w Zambrowie w 2021 r. obejmowały zasiłki i pomoc w naturze oraz składki na ubezpieczenia społeczne. Były to: zasiłki celowe, zasiłek cel specjalny, zasiłki okresowe (w tym z powodu bezrobocia), zasiłki stałe, składka na ubezpieczenie zdrowotne, dożywianie, udzielanie schronienia – noclegownia, usługi opiekuńcze i program

[31] Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny w 2021 r. w Zambrowie.

„Opieka 75+", ponoszenie odpłatności w domach pomocy społecznej, program „Wspieraj Seniora". Ogółem na świadczenia w ramach zadań własnych z pomocy społecznej wydatkowano 3.957.277,51 zł z planowanych 4.067.069,44 zł, tj. 97,30%. MOPS wydał 5.200 decyzji z zakresu pomocy społecznej; współpracował ze szkołami na terenie miasta (głównie dożywianie uczniów), z przedszkolami, PCK, Caritas, z Powiatowym Centrum Pomocy Rodzinie, Powiatowym Urzędem Pracy, Policją, Sądem, Klubem Abstynenta „Ostoja". W ocenie MOPS-u współpraca układała się dobrze. Zauważalny brak stabilizacji na lokalnym rynku pracy, miejscowe bezrobocie, niskie wynagrodzenia i ciągły wzrost kosztów utrzymania stanowią poważne wyzwania dla osób i rodzin w trudnej sytuacji materialnej. Starzenie się społeczeństwa pogarsza sytuację, coraz więcej osób potrzebuje opieki i pomocy. Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Zambrowie musi zapewnić odpowiednią ilość środków, aby zaspokoić podstawowe potrzeby bytowe osób i rodzin zgłaszających się o pomoc[32].

Częste wskaźniki dysfunkcjonalności rodziny to alkoholizm i narkomania. Wprawdzie częstość świadczeń z tych powodów w zambrowskim MOPS-ie nie jest wysoka w porównaniu z innymi przyczynami, ale według raportów i badań alkohol jest jednym z głównych problemów zdrowotnych w Polsce, a jego spożycie jest zwykle wyższe niż średnia europejska[33]. Wysoki poziom spożycia wódki[34] jest uważany za

[32] Sprawozdanie z realizacji zadań z zakresu wspierania rodziny w 2021 r. w Zambrowie.

[33] Średnio 11,3 litra czystego alkoholu rocznie przypada na mieszkańca kraju należącego do UE, a w Polsce 12,5 litra czystego alkoholu (oecd.org/health/preventing-harmful-alcohol-use-6e4b4ffb-en.htm; https://hh24.pl/alkoholizm/).

[34] Wódkę codziennie pije 5% mężczyzn i 1% kobiet, ale już kilka razy w miesiącu konsumuje ją 21% Polaków i 8% Polek, (oecd.org/health/preventing-harmful-alcohol-use-6e4b4ffb-en.htm).

jeden z czynników ryzyka dla zdrowia publicznego. Liczba osób uzależnionych od narkotyków stale rośnie[35].

Plan wydatków na realizację zadań określonych w Zambrowskim Programie Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych na rok 2020 wynosił 637.711,00 zł, wydatkowano 344.413,59 zł, tj. 54,01%. Wysokość wpłat za korzystanie z zezwoleń na sprzedaż i podawanie alkoholu wyniosła 651.458,46 zł. Realizacja zadań programu była ograniczona ze względu na pandemię. Realizacja odbywała się poprzez działalność Miejskiej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, działalność profilaktyczną i opiekuńczo-wychowawczą: zajęcia pozalekcyjne, popołudniowe w szkolnych świetlicach, organizację zimowisk w szkołach podstawowych, wypoczynku dla dzieci i młodzieży. Realizowano programy profilaktyczne przeciwdziałania alkoholizmowi skierowane do uczniów szkół podstawowych, rodziców i kadry pedagogicznej przez Szkołę Podstawową Nr 3, Szkołę Podstawową Nr 4, Szkołę Podstawową Nr 5; prowadzono świetlicę profilaktyczną z możliwością dożywiania dla osób z problemem alkoholowym lub zagrożonych uzależnieniem (w tym bezdomnych), zajęcia grupowe z osobami uzależnionymi (szczególnie prowadzenie świetlicy informacyjno-koordynacyjnej), realizację programów profilaktyczno-terapeutycznych dla uzależnionych i współuzależnionych[36].

Sposoby przeciwdziałania narkomanii określa Program Przeciwdziałania Narkomanii w Zambrowie na lata 2021-2030, przyjęty uchwałą Rady Miasta Zambrów z 23 marca 2021 r. Jest to część gminnej strategii rozwiązywania problemów społecznych, uwzględnia zadania wynikające z ustawy o przeciwdziałaniu narkomanii. Głównym celem jest

[35] https://www.emcdda.europa.eu/system/files/publications/13238/TD0420439PLN.pdf.

[36] Informacja z realizacji Zambrowskiego Programu Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych na 2020 r.

ograniczenie problemów związanych z nadużywaniem substancji psychoaktywnych. Drogi do osiągnięcia tegoż to: zwiększenie świadomości społecznej o szkodliwości zażywania narkotyków, wspieranie działań wychowawczych i zapobiegawczych wśród dzieci, młodzieży i ich rodziców, podnoszenie kwalifikacji zawodowych osób zaangażowanych w przeciwdziałanie narkomanii, pomoc informacyjna, edukacyjna, motywacyjna i interwencyjna dotkniętym narkomanią, pomoc psychologiczna i społeczna osobom i rodzinom z problemem uzależnienia i wykluczenia społecznego oraz integrowanie ich ze społecznością poprzez pomoc społeczną, poradnictwo i kontrakty socjalne. Na realizację programu w 2021 r. Rada Miasta przeznaczyła 6.500,00 zł[37].

Zambrowski Program Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych ma cztery główne tematy zadań[38]:

- prowadzenie działalności informacyjnej i edukacyjnej oraz szkoleń dla dzieci, młodzieży i rodziców w zakresie rozwiązywania problemów narkomanii;
- zwiększanie dostępności pomocy terapeutycznej i rehabilitacyjnej dla osób uzależnionych lub zagrożonych uzależnieniem;
- udzielanie rodzinom dotkniętym lub zagrożonym narkomanią pomocy psychologicznej, prawnej, socjalnej i integracyjnej;
- wspieranie instytucji i osób działających na rzecz rozwiązywania problemów narkomanii poprzez wymianę doświadczeń i informacji oraz promowanie zdrowego stylu życia.

Według autorów „Raportu z realizacji Programu Przeciwdziałania Narkomanii w Zambrowie w 2021 roku" istotne

[37] Raport z realizacji Programu Przeciwdziałania Narkomanii w Zambrowie w 2021 r., s. 1.
[38] Tamże, s. 1-2.

w przeciwdziałaniu narkomanii jest dalsze wspieranie realizacji programów profilaktycznych. Wskazane w raporcie płaszczyzny, cele i sposoby przeciwdziałania przyczyniać się mogą do zwiększania świadomości przyczyn uzależnień i ułatwiają ich rozpoznawanie. Ważna jest systematyczna kampania informacyjno-edukacyjna, by zwiększać wiedzę o konsekwencjach uzależnienia, odpowiedzialności karnej i miejscach, w których można uzyskać pomoc. Doświadczenia wskazują, że w walce z narkomanią i w profilaktyce uzależnień ważne jest realizowanie programów wspierających rozwój osobowości i systemu wartości w okresie dorastania, a także oferujących atrakcyjny sposób spędzania wolnego czasu[39].

Zjawiskiem wstydliwym i destrukcyjnym w funkcjonowaniu rodziny jest przemoc domowa. Zapobieganie jej wymaga edukacji, mobilizacji społeczności, wsparcie dla ofiar, pociągania sprawców do odpowiedzialności. Strategie, które można zastosować w zapobieganiu przemocy domowej, obejmują: edukację i podnoszenie świadomości, wsparcie ofiar, pociąganie sprawców do odpowiedzialności, mobilizację społeczności lokalnej, rozwiązywanie podstawowych problemów.

Gminny Program Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Mieście Zambrów ma za cel przeciwdziałanie i skuteczne rozwiązywanie problemów związanych z przemocą w rodzinie. Pomaga w tym współpraca podmiotów zajmujących się tym zjawiskiem, podnoszenie świadomości mieszkańców miasta oraz zwiększenie dostępności pomocy dla rodzin dotkniętych przemocą, głównie poprzez skuteczną ochronę ofiar. Miasto Zambrów na przeciwdziałanie przemocy w rodzinie w 2021 r., jak i w poprzednich latach[40], przeznaczyło 1.600 zł, z czego

[39] Tamże, s. 4.

[40] Sprawozdanie z realizacji Gminnego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Mieście Zambrów za lata 2019, 2020, 2021.

1.300 zł na materiały i artykuły biurowe, i 300 zł na zakup usług – wydatkowano 133,30 zł, na usługi np. pocztowe. Ogółem wydatkowano 1.433,30 zł[41].

Formą wsparcia osób dotkniętych przemocą w rodzinie jest „Niebieska Karta". Głównym koordynatorem działań proceduralnych jest Policja, procedurę opracowała Komenda Główna Policji, Komenda Stołeczna Policji i Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych[42]. Celem procedury jest przedstawienie skali problemu przemocy w rodzinie, udzielanie wsparcia osobom pokrzywdzonym, zaostrzanie działań wobec sprawców, zbieranie dokumentacji, kontrola i ocena przemocy w rodzinach, szkolenie jednostek odpowiedzialnych za pracę z osobami dotkniętymi tym zjawiskiem. Skalę stosowania procedury „Niebieskiej Karty" przedstawia tabela 3.

Tabela 3. Procedura „Niebieskiej Karty" w Zambrowie w latach 2019-2021

Lata	Liczba rodzin objętych procedurą „Niebieska Karta"	Liczba osób w tych rodzinach	Odsetek liczby osób w stosunku do ogółu mieszkańców Zambrowa	Liczba mieszkańców Zambrowa
2019	92	317	1,46 %	21.750 tys.
2020	68	231	1,07 %	21.522 tys.
2021	59	173	0,82 %	21.164 tys.

Źródło: opracowanie własne na podst.: Sprawozdanie z realizacji Gminnego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Mieście Zambrów w latach 2019, 2020, 2021.

[41] Sprawozdanie z realizacji Gminnego Programu Przeciwdziałania Przemocy w Rodzinie oraz Ochrony Ofiar Przemocy w Rodzinie w Mieście Zambrów w 2021 r., s. 5.

[42] M. Milowski, *„Niebieska Karta" – procedura interwencji policyjnej*, Wyd. Szkoła Policji w Katowicach, Katowice 2010, s. 21-22.

Jak widać z tabeli, liczba procedur „Niebieskiej Karty" w ciągu analizowanych lat się zwiększa o więcej niż 1/3. To niepokojące zjawisko, tym bardziej że w większości takich rodzin współwystępuje alkoholizowanie się osób, co do których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie.

***

Analiza przeciwdziałań dysfunkcji rodziny w małym mieście, jakim jest Zambrów, w latach 2019-2021 wykazuje powtarzalność pewnych zjawisk. Zarówno skala, jak i rodzaje przyczyn destrukcyjnie wpływających na funkcjonowanie rodzin w społeczności lokalnej są z roku na rok podobne. Niezmiennie wysoka skala ubóstwa i bezrobocia to ważne przyczyny dysfunkcji w rodzinie zambrowskiej. Maleje liczba świadczeń na pomoc rodzinom w sytuacji przemocy domowej. Być może coraz powszechniejsze stosowanie procedury „Niebieskiej Karty" w jakimś stopniu zapobiega przemocy w rodzinie, a być może zjawisko to jest nadal ukrywane. Do wyjaśnienia potrzebne są systematyczne badania społeczne, o ile władze samorządowe zainwestowałyby w pogłębione badania naukowe. Trudno prognozować zmiany w tym obszarze aktywności samorządowej w najbliższej przyszłości, na rok przed końcem kadencji obecnego samorządu i przy niekorzystnych trendach demograficznych (systematyczny spadek liczby mieszkańców, ujemny przyrost naturalny)[43], a także wobec zmniejszających się z roku na rok wydatkach budżetowych na pomoc społeczną[44].

[43] https://www.polskawliczbach.pl/Zambrow#dane-demograficzne.

[44] Na mieszkańca (zł) % udziału w całości budżetu na pomoc społeczną spadł z 6,3% w 2019 r. do 5,6% w 2021 r. (https://www.polskawliczbach.pl/Zambrow#finanse-publiczne).

Tadeusz Sakowicz*

Zdrowie i mądrość jako antidotum na zalew młodzieży deprawacją

Skorelowanie pojęć „zdrowie" i „deprawacja" w przestrzeni pedagogicznej znajduje swe uzasadnienie już przez fakt, że oba zawierają treści o doniosłym znaczeniu dla poprawnego funkcjonowania społeczeństwa w ogóle, a zdrowia przede wszystkim. Samo ich zdefiniowanie mogłoby zająć obszerny materiał naukowy. Na wstępie rozważania zostaną zacieśnione do wybranych aspektów, ponieważ definicja zdrowia odnosi się do zdrowia cielesnego, a na równi z nim do psychicznego i duchowego. W religijnej przestrzeni Kościoła katolickiego, w niektórych formach modlitwy, spotkać można trzy pojęcia wymieniane jednocześnie, są to: brak miłości, deprawacja i krzywda[1]. „Miłość" i „krzywda" w literaturze przedmiotu są wyjaśnione dość dobrze i powszechnie jeszcze są poprawnie rozumiane. Jak się wydaje, najbardziej niedowartościowanym interpretacyjnie jest pojęcie „deprawacja". A towarzyszy ono człowiekowi od zarania dziejów, już w starożytności zwracano uwagę na ochronę dzieci przed

* Dr hab. Tadeusz Sakowicz, prof. Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.

[1] Intencje powierzone Apostolstwu Modlitwy przez Papieża Franciszka na 2023 r., *Akt wynagrodzenia Sercu Jezusa* – www.ampolska.co, am@ampolska.co. AM działa w 90 krajach świata i zrzesza około 40 mln osób.

deprawacją (np. cheronejski moralista Plutarch, 45?-120?)[2]. Bardzo rzadko znaleźć można opracowania naukowe, szczególnie badania empiryczne, poświęcone wyłącznie temu pojęciu. Tymczasem może się okazać, że właśnie w treściach tego pojęcia sytuuje się etiologia najpoważniejszych zachowań aspołecznych i antyspołecznych. Zastanawia, dla przykładu, brak opisu pojęcia w literaturze pedagogicznej, np. w *Encyklopedii pedagogicznej XXI wieku*[3]. Brakuje go w encyklopediach i słownikach socjologicznych, nie tylko naszych krajowych, bo również w obcych, np. w *Słowniku socjologii* i *nauk społecznych* Gordona Marshalla[4]. Niedowartościowanie tego pojęcia, zwłaszcza w opracowaniach słownikowo-encyklopedycznych, pociąga za sobą odpowiednie skutki, czego przykładem mogą być piętrzące się problemy społeczne. Powinien zastanawiać fakt, że rozwój życia społecznego, z jednej strony, w aspekcie materialnym wygląda wręcz zdumiewająco, z drugiej – w aspekcie moralnym – również zdumiewająco, lecz deprawacyjnie i degradacyjnie. Deprawacja dotyka bowiem wszystkie grupy społeczne włącznie z tymi, które odpowiadają za porządek społeczny i moralność na poziomie nawet międzynarodowym, z ONZ i UE włącznie[5]. Deprawowane i zdegradowane moralnie społeczeństwo nie jest w stanie poprawnie funkcjonować. Być może jest to współczesna forma (wojny), podbijania słabszych narodów

[2] T. Sakowicz, *Modele ojca w ujęciu historycznym*, [w:] *Ojciec na rozdrożu. Socjologiczne, pedagogiczne i kulturowe wymiary ojcostwa*, M. Kątny, ks. J. Oleszko (red.), „Apostolicum" Wydawnictwo Księży Pallotynów, Ząbki 2011, s. 9-34.

[3] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, T. Pilch (red.), Warszawa 2005.

[4] *Oxford. Słownik socjologii i nauk społecznych*, G. Marshall (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.

[5] M. Pyza, M. Wikło, *Europejska gangrena*, „Sieci" 2023, nr 4, s. 20-24; P. Barszcz, *Człowiek na kuli ziemskiej*, „Sieci" 27 XII 2022-8 I 2023, nr 52, s. 54-56; D. Łosiewicz, *UNICEF pochwala pornografię*, „Sieci" 2021, nr 24, s. 48-49; G. Górny, *Tęczowa ideologia Zachodu*, „Sieci" 2021, nr 25, s. 51-53.

przez silniejsze. Przykład społeczeństwa rosyjskiego zdaje się świadczyć o tym, że nie jest ono w stanie ułożyć swego istnienia i funkcjonowania na zdrowych demokratycznych zasadach. Można przyjąć, że jest to skutek wielowiekowych i wieloaspektowych zaniedbań w tym zakresie. Deprawacji ulega jednostka, a także społeczeństwo, przy mniej lub bardziej świadomym przyzwoleniu innych państw, zobligowanych bilateralnymi porozumieniami. Za przykład niech posłuży społeczeństwo niemieckie okresu hitleryzmu. Przykładem mogą być bezsilne państwa i społeczeństwa atakowane współcześnie zróżnicowanymi ideologiami przez podmioty uzurpujące sobie prawo do rządzenia światem. Zawsze jednak ma to związek z jakością funkcjonowania pedagogiki i możliwościami poprawnego realizowania jej prerogatyw wobec obywateli. Działalność tej dyscypliny naukowej opiera się m.in. na logice wypracowanych przez zdroworozsądkową filozofię i socjologię pojęć społecznych i mądrym ich wykorzystywaniu w profesjonalnych działaniach wychowawczych oraz w rzetelnych badaniach empirycznych. Wyniki takich badań powinny służyć prowadzeniu mądrej polityki społecznej pozbawionej jakichkolwiek ideologizmów zagrażających zdrowiu i życiu obywateli. Analiza etiologii kształtowania się osobowości przestępczej największych tyranów ludzkości[6] w tym miejscu daje sporo do myślenia. Ich nieszczęsną drogę życiową w zdecydowanej większości poprzedzały najdrobniejsze przejawy deprawacji w okresie wczesnego i późniejszego dzieciństwa. Zwrócono uwagę na ten fakt w niektórych opracowaniach stanowiących ważne źródło informacji dotyczących wyjaśniania pewnych prawidłowości ściśle związanych z negatywnym wpływem deprawacji na całokształt

[6] Zob. W. Hryniewicz, *Nadzieja uczy inaczej. Medytacje eschatologiczne*, Verbinum, Wydawnictwo Księży Werbistów, Warszawa 2003, zwłaszcza rozdział VII, *Wychowanie do nadziei*, s. 244-280.

życia jednostki[7]. Problematykę tę badała i udowodniła wieloma przykładami Alice Miller[8] w książkach: *Zniewolone dzieciństwo. Ukryte źródła tyranii* oraz *Ścieżki życia. Historie, w których każdy odnaleźć może własne losy*. Można zatem przypuszczać, że deprawacja kryje w swej istocie treści z jednej strony powszechnie rozumiane i znane, z drugiej natomiast niezwykle bogate i do końca nierozpoznane, przynajmniej przez fakt dynamiki życia społecznego i wyjątkowej podatności na zmianę.

Deprawacja jest najszkodliwsza wówczas, kiedy jej przejawy naruszają porządek społeczny regulowany prawem, zwłaszcza w aspekcie wychowawczym. Wymiernym przykładem jest tu przestępczość – nierzadko kulminacyjny punkt deprawacji. Dlatego w niniejszym opracowaniu zwrócono uwagę na to, że deprawacja jest zagrożeniem przede wszystkim dla zdrowia, a nawet życia młodzieży. „Zdrowie" w tym opracowaniu jest traktowane jako pewien azymut-kierunek w rozważaniach nad deprawacją. Jego określenie przyjęte za Wincentym Okoniem oznacza stan równowagi fizjologicznej i psychicznej między organizmem człowieka a otaczającym go środowiskiem biofizycznym i społecznym. Zachwianie tej równowagi staje się przyczyną złego samopoczucia lub chorób, a jej zachowaniu sprzyja racjonalne wychowanie zdrowotne[9]. Zatem chcąc dbać o zdrowie trzeba w pierwszej kolejności zadbać o zapewnienie warunków zdrowego życia, zarówno fizycznego, psychicznego, jak i duchowego. Rozpoznawanie i demaskowanie najmniejszych przejawów deprawowania obywateli zdaje się wyzwaniem wyjątkowo

[7] *Oświęcim w oczach SS – Höss, Broad, Kremer*, I. Polska (red.), Wydawnictwo Państwowego Muzeum w Oświęcimiu, Oświęcim 1972.

[8] A. Miller, *Zniewolone dzieciństwo. Ukryte źródła tyranii,* Poznań 1999; Taż, *Ścieżki życia. Historie, w których każdy odnaleźć może własne losy,* Poznań 2000.

[9] W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, PWN, Warszawa 1975, s. 350.

ważnym dla tworzenia właściwego klimatu i optymalnych warunków życia głównie w odniesieniu do najmłodszych. W tym obszarze demaskowanie wiąże się ściśle z diagnozowaniem i profilaktyką, czyli z dogłębnym rozpoznawaniem istoty deprawacji we wszystkich jej przejawach. Jako że zakres problematyki przekracza możliwość całościowego jej ujęcia w niniejszym artykule, zostaną uwzględnione wybrane, najważniejsze z przejawów.

Problemy definicyjne – o pojemności treściowej pojęcia deprawacji

„Deprawacja" należy do pojęć negatywnych zaliczanych do zła zarówno w indywidualnym, jak i społecznym wymiarze. Z dużym prawdopodobieństwem niepopełnienia większego błędu można przyjąć, że jest pojęciem operacyjnie najgroźniejszym. W nim mieści się początek wszelkich patologii. Lekceważona w najmniejszych symptomach, przyczynia się do stopniowej degradacji człowieka, która w kulminacyjnym punkcie jest zdolna prowadzić do kalectwa, a nawet śmierci. Objawowo jest rozpoznawana dopiero na podstawie faktu naruszenia przez jednostkę podstawowych zasad życia społecznego. Przepisy kodeksu karnego społeczeństw cywilizowanych są skuteczną tamą dopiero wówczas, kiedy deprawacja staje się wyraźnym zagrożeniem porządku społecznego, zdrowia i życia innych. Trzeba zaznaczyć, że owo rozpoznanie bywa często spóźnione, a przez spowodowane deprawacją skutki bywają ciężko doświadczane uwikłane w nią jednostki, ponieważ odpowiedzialność nie ma charakteru zbiorowego, a zasadniczo charakter indywidualny, osobowy.

„Deprawacja" odnosi się głównie do osoby deprawatora – podmiotu podejmującego się aktywności w zakresie deprawacji. To znaczenie dotyczy osoby dorosłej, ponieważ tylko dorosły (zdeprawowany) jawi się w tym układzie jako

aktywny podmiot w procesie deprawowania, najczęściej nieletnich. Termin ten jest również odnoszony do osoby deprawowanej, jako do skutku deprawacji. Na ogół w badaniach uwaga skupia się na efektach deprawacji, zaś w niewielkim stopniu jest zwracana na źródła deprawacji i jej procesy progresywne. W przestrzeni pedagogicznej pozostają one jako mało rozpoznawane. Ważne jest jak najwcześniejsze zauważenie czasu, w którym „niegroźne" przejawy deprawowania mogą się przeradzać w postępujący proces degradacji osobowości młodego człowieka, równie ważne – zaobserwowanie, jak te same czynniki u jednych sprawiają jawną demoralizację, podczas gdy innych wzmacniają w ich rozwoju osobowościowym[10].

Żadne z pojęć socjo-pedagogicznych nie zawiera tyle treści, co zasygnalizowane w tytule: zdrowie, młodzież i deprawacja. Treści te kumulują się pod względem ich aktualnej doniosłości, a jeszcze bardziej wobec ich znaczenia dla przyszłości życia i poprawnego funkcjonowania indywidualnego, społecznego, a nawet globalnego, nie lekceważąc perspektywy eschatologicznej. Właśnie w odniesieniu do tego kompleksowego kierunku podąża aktywność pedagogiczna. Odpowiedzialność w tym zakresie przekracza zatem wszystkie granice rozumienia tej aktywności, wyłącznie – w egzystencjalnym znaczeniu[11]. Doniosłe znaczenie ma przygotowanie do tych zadań dobrze wykształconych i osobowościowo prawidłowo ukształtowanych wychowawców. Pedagogika stara

[10] K. Mausch, E. Ryś, *Prostytucja dzieci i młodzieży jako typ zaburzonego zachowania*, „Zeszyt Naukowy – Wokół problematyki upośledzenia i wsparcia społecznego" 2007, nr 16, Śląska Wyższa Szkoła Zarządzania im. Gen. J. Ziętka w Katowicach, s. 86-96.

[11] M. Marczewski, *Pedagogika pastoralna w refleksji pastoralnoteologicznej ks. Franciszka Blachnickiego*, „Ateneum Kapłańskie" 2018, nr 171, z. 1, s. 20-32; T. Sakowicz, *Pedagogika pastoralna*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, T. Pilch (red.), Warszawa 2005, s. 185-192.

się zapobiegać patologii, zwalcza patologię, a obecnie jest bardziej niż dawniej ukierunkowana na kształtowanie i wzmacnianie odporności podopiecznych na zróżnicowane zagrożenia, przede wszystkim zagrożenia deprawacją[12].

W fachowej polskiej literaturze pedagogicznej niewiele jest tytułów bezpośrednio odnoszących się do pojęcia deprawacji. Publikacja Henryka Machela traktuje o deprawacji młodzieży w zakładzie pracy[13]. Rozumienie tego pojęcia autor zawęził do pewnych tylko przybliżających odniesień. Powołując się na wcześniejsze zaznaczył jedynie, że młodzież zdeprawowana to tyle co młodzież „niemoralna" czy „zdemoralizowana", „wykolejona społecznie" i uległa pogłębiającej się deprawacji. Kiedy używamy takich określeń, jak czyn aspołeczny, zachowanie aspołeczne, aspołeczna postawa, zawsze mamy na myśli zachowania i postawy, które nie są zgodne z obowiązującymi w naszym społeczeństwie (jako całości) normami. Za skrajną postać zostało uznane wykolejenie przestępcze[14]. Zaznaczmy, że rozważania te odnoszą się do społeczeństwa socjalistycznego, które po 1989 r. (transformacja ustrojowa) przeszło do historii jako nieodwracalny archetyp kultury o charakterze przemocowym.

Przed transformacją i zaraz po niej trudno wskazać na zadowalającą i zarazem pełną definicję pojęcia „deprawacja". *Słownik języka polskiego* wyjaśnia, że deprawacja to tyle, co pozbawienie zasad moralnych; demoralizacja, zepsucie obyczajów, a deprawowanie to pozbawianie zasad moralnych, hamulców moralnych, sprowadzanie z uczciwej drogi,

[12] *Zagrożenia i ich profilaktyka wśród dzieci i młodzieży. Badania porównawcze w latach 2008-2019*, P. Gasparski, T. Sakowicz (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce 2020.

[13] H. Machel, *Deprawacja młodocianych a zakład pracy*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa 1977.

[14] Tamże, s. 19.

szerzenie zgorszenia, demoralizowanie, gorszenie[15]. Tego pojęcia brakuje w *Nowej encyklopedii powszechnej PWN*[16;] *n*ie ma go również w cytowanym powyżej *Słowniku pedagogicznym* W. Okonia.

Świat współczesny jest przesiąknięty medialnymi informacjami o deprawacyjnych treściach. Najczęściej są one skrzętnie maskowane i trudno czasem odczytać ich rzeczywiste intencje. Na niebezpieczeństwa z tej strony wskazują coraz częściej tytuły pojawiające się w prasie katolickiej, zwłaszcza w „Naszym Dzienniku"[17]. W przeważającej większości dotykają one takich zagadnień, jak treści genderowe (podstępna deprawacja), pornografia (kto sabotuje zakaz deprawacji?), kultura (deprawacja w kinie i teatrze), indoktrynacja nieletnich (plany ideologów) i wielu innych spraw. Wszystkie te przekazy dotycząc najczęściej zakamuflowanej deprawacji, mają bezpośredni lub pośredni związek z problematyką zdrowia dzieci i młodzieży. Wobec takiej atmosfery życia publicznego konieczne są odpowiednie działania zabezpieczająco-naprawcze pedagogów. W pierwszej kolejności jawi się konieczność uświadamiania rozprzestrzeniających się zagrożeń i podjęcia działań przed nimi zabezpie-

[15] *Słownik języka polskiego,* M. Szymczak (red.), PWN, Warszawa 1978, t. 1, s. 382.

[16] *Nowa encyklopedia powszechna PWN,* B. Petrozolin-Skowrońska (red.), Warszawa 1995.

[17] U. Wróbel, *Plany ideologów*, „Nasz Dziennik" z 7 listopada 2022, nr 258, s. 1, 3; R. Stefaniuk, *Aborcyjna presja*, „Nasz Dziennik" z 8 listopada 2022, nr 259, s. 1, 8; U. Wróbel, *Posłowie ponaglają ministerstwo*, „Nasz Dziennik" z września 2022, nr 12, s. 1, 3; U. Wróbel, *Deprawacja w kinie*, „Nasz Dziennik" z 29 sierpnia 2022, nr 199, s. 1, 3; U. Wróbel, *Powstrzymać deprawację*, „Nasz Dziennik" z 12 sierpnia 2022, nr 186, s. 1, 3; U. Wróbel, *Kto sabotuje zakaz deprawacji?*, „Nasz Dziennik" z 28 czerwca 2022, nr 147, s. 1, 3; R. Stefaniuk, *Prawo do aborcji nie istnieje*, „Nasz Dziennik" z 27 czerwca 2022, nr 146, s. 1, 8; Z. Baranowski, *Podstępna deprawacja*, „Nasz Dziennik" z 22 czerwca 2022, nr 142, s. 1-2.

czających, by utrzymać poprawną atmosferę wychowawczą dzieci i młodzieży, ich bezpieczne i prawidłowe wzrastanie zdrowotne i moralne, głównie w rodzinie.

Warto za Januszem Mariańskim zauważyć, że:

> We współczesnych społeczeństwach zagrożone są podstawy etycznego postępowania na rzecz pragmatyzmu i relatywizmu moralnego, zagrożony jest sam człowiek. W sytuacji negowania fundamentalnych punktów odniesienia, nadających kierunek indywidualnemu i społecznemu życiu, ważna jest troska o wartości i zasoby moralne będące podstawą współżycia międzyludzkiego (wspólne minimum etyczne). Brak tych uniwersalnych wartości i norm we współczesnej kulturze utrudnia dostrzeżenie transcendentnego wymiaru rzeczywistości. Kościół propagujący wartości moralne ma na względzie przede wszystkim człowieka (konkretnego, historycznego, niepowtarzalnego), strzeże jego indywidualnej i społecznej godności[18].

Skierowanie uwagi na zaniedbaną w poprzednim systemie politycznym Polski przestrzeń „transcendentnego wymiaru rzeczywistości" oznacza m. in. konieczność podjęcia dogłębnych analiz zjawiska deprawacji. Mówiąc obrazowo, zdrowie cielesne odnosi się zasadniczo do dobrostanu fizycznego organizmu ludzkiego. Deprawacja kieruje uwagę na sferę nie tyle psychiczną, co duchową, w której to przestrzeni mieści się właśnie – moralność, a z nią uniwersalne wartości i normy.

W analizowaniu treści wypełniających pojęcie deprawacji nieodłącznym jest zasygnalizowanie pojęć: „prawa naturalnego" i „godności człowieka". Sprawę tę może do pewnego

[18] J. Mariański, *Kościół katolicki w Polsce jako siła moralna*, „Roczniki Nauk Społecznych" 1994-1995, T. XXII-XXIII, z. 1, s. 288.

stopnia komplikować np. podejście niektórych badaczy moralności z perspektywy socjologicznej, a mianowicie:

> W ostatnich kilku dekadach socjologowie uwierzyli, że nie muszą zgłębiać pojęciowych i normatywnych treści moralności. Uznali moralność za ideologię, zróżnicowaną w zależności od kultur i grup społecznych oraz skupili się na badaniu jej determinantów i skutków społecznych. (…) W kontekście poszukiwania nowych paradygmatów badania moralności należy jeszcze uwzględnić ujęcie personalistyczne. W personalistycznej socjologii moralności akcentujemy nie tyle społeczeństwo jako odrębną całość społeczną kształtującą moralność, lecz to, że społeczeństwo jest w ustawicznej fazie stawania się, że stanowi ono „produkt" aktywności ludzkiej, efekt ludzkich decyzji i wyborów. Nie jest ono stabilnym bytem, lecz swoistym procesem, a więc nie tyle istnieje, ile raczej nieustannie staje się. W poszukiwaniu punktu stałego w rozwijającym się społeczeństwie wskazujemy na osobę ludzką. Tylko człowiek jako osoba jest zdolny do przeżywania wartości i norm moralnych oraz wartości związanych z *sacrum* (wartości religijne). To, co jest stałe w moralności, musimy odnieść nie tyle do zmiennych, społecznie uwarunkowanych wartości i norm, lecz do struktury naszego człowieczeństwa. Leszek Kołakowski wskazuje w tym kontekście na „bytową strukturę człowieczeństwa", na godność ludzką. Poprzez odniesienie moralności do godności człowieka dobro i zło nie są tylko przypadkową grą sił społecznych, ale stanowią realną jakość rzeczywistości, trwałą i zmienną zarazem. Bez odniesienia się do godności osoby ludzkiej nie znajdziemy ostatecznego uzasadnienia dla przedkładania uniwersalnych zasad nad partykularne interesy[19].

[19] J. Mariański, *Godność ludzka jako nowy paradygmat w socjologii moralności*,

Rozwijając ten kierunek analizowania kluczowych pojęć integralnie odnoszących się do pojęcia deprawacji należy dostrzec związek pojęcia „godność człowieka" z pojęciem „prawa natury".

> W wielu współczesnych teoriach odwoływanie się do prawa natury wiąże się z poczuciem godności człowieka. Odwoływanie się do tego prawa nie ustanie dopóty, dopóki w państwie popełniane będą niesprawiedliwości oraz błędy prawodawców, które prowadzą do poczucia istnienia innej sprawiedliwości niż pozytywna. Niezależnie od klęsk i rozczarowań wizje sprawiedliwego ustroju społecznego ukierunkowują czyny jednostek, ich wyobraźnię i wytrwałość. Prawdziwość teorii prawa natury mierzyć możemy rzeczywistymi wynikami oraz stopniem zaspokajania oczekiwań ludzkich. Prawo natury było i jest pojmowane – ujmując jego cechy łącznie – w wielu teoriach jako: 1. norma, 2. prawo niezmienne, 3. obowiązujące powszechnie, 4. mające źródło bądź w istocie człowieka, bądź w Bogu. W razie konfliktu obu praw różnie bywa rozwiązywany problem posłuszeństwa wobec prawa pozytywnego. Tak pojęte prawo natury ma charakter prawa moralnego i jego podstawowa zasada wyraża się w nakazie: „dobro należy czynić, zła należy unikać". Zarysowany wyżej sposób interpretowania prawa natury zrodził się w starożytności i ma nieprzerwanie swoich zwolenników aż do dnia dzisiejszego[20].

Obok tego nurtu poszukiwań prawdy, jako wartości fundamentalnej społecznie, socjologowie rejestrują działania o charakterze destrukcyjnym, w których jest obecna

„Edukacja Humanistyczna" 2022, nr 2, s. 31-32.

[20] M. Szyszkowska, *Prawo i twórczość*, „Roczniki Nauk Społecznych" 1994-1995, T. XXII-XXIII, z. 1, s. 31.

deprawacja. Przed pół wiekiem o granicy patologii dopuszczalnej w przestrzeni społecznej, a w niej deprawacji, napisano, że nie powinna przekraczać 14%[21].

Wśród rozlicznych przykładów, na potwierdzenie powyższych analiz zauważmy, że jedną z najgroźniejszych form deprawacji dzieci i młodzieży obecnie jest bezkarna aktywność zdeprawowanych polityków i niektórych sędziów (akty upublicznianych medialnie akcji o charakterze przestępczym, najczęściej bezkarnych, w efekcie deprawacyjnych decyzji niektórych sądów).

> Promowana przez szefa Platformy Obywatelskiej Lotna Brygada Opozycji zasłynęła m.in. profanowaniem uroczystości Trzech Króli, jeżdżeniem przed Grobem Nieznanego Żołnierza w Warszawie czy zadymami, jakie regularnie organizuje przed domem Jarosława Kaczyńskiego. Członkowie Lotnej Brygady Opozycji regularnie atakują także Pomnik Ofiar Tragedii Smoleńskiej w Warszawie. I wcale nie ukrywają, że uważają się po prostu za bojówkę opozycji, której przewodzi przecież Donald Tusk[22].

Konsekwencje takich sytuacji niosą za sobą poważne skutki dla porządku społecznego w ogóle. Zabezpieczenie przed takimi zagrożeniami powinno być przedmiotem zdecydowanych działań o charakterze dyscyplinującym ich sprawców, a więc ich realnej penalizacji. Chodzi przede wszystkim o aspekt deprawacyjny, dramatyczny w odniesieniu do prawidłowej atmosfery wychowawczej i zarazem zdrowotnej młodego pokolenia. W przeciwnym wypadku, jak to zaznaczył dużo wcześniej H. Machel:

---

[21] A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego*, PWN, Warszawa 1969.

[22] A. Zaorska, *Tusk twórcą politycznych bojówek*, „Warszawska Gazeta" z 30 grudnia 2022–4 stycznia 2023, nr 52, s. 16-17.

> Deprawacja młodzieży łatwo może doprowadzić do jej wykolejenia społecznego, którego skrajną postacią jest wykolejenie przestępcze. (...) To zjawisko negatywne, choćby najmniejsze, szczególnie niepokoi nasze społeczeństwo i to co najmniej z trzech powodów. Po pierwsze dlatego, że funkcjonowanie tego marginesu z punktu widzenia interesów społecznych jest szkodliwe; po drugie dlatego, że rządzące nim prawa są na ogół sprzeczne z celami wychowania naszej młodzieży, a obowiązujące w grupach marginesu społecznego wartości, wzory zachowań i normy postępowania wyraźnie kolidują z oficjalnie obowiązującymi w prawidłowo funkcjonującej społeczności; po trzecie dlatego, by nie dopuścić do zarażenia demoralizacją młodzieży zdrowej moralnie i do rozrastania się tą drogą liczby młodzieży z marginesu[23].

Powyższe myśli można zobrazować w odniesieniu do aktywności lekarzy w ochronie zdrowia i pedagogów w stawianiu tamy najmniejszym przejawom deprawacji:

> Jak choroba jest wyzwaniem dla lekarza do podjęcia działań w kierunku leczenia, tak wykolejenie wychowawcze dzieci i młodzieży nie może pozostawać niezauważone zarówno w kontekście życia społecznego, jak i rodzinnego. Jest pomiędzy nim a chorobą pewne podobieństwo. Otóż osoby odpowiednio przygotowane i powołane do pracy leczniczej albo wychowawczej muszą najpierw postawić fachową diagnozę. Dopiero po niej i po licznych konsultacjach podejmowane są działania naprawcze. Ale trzeba również zaznaczyć, że w przypadku medycyny osobnik chory musi wyrazić swą wolę bycia leczonym. Musi wyrazić zgodę na przeprowadzenie na nim operacji, musi zatem chcieć być wyleczonym. Podobnie sprawa przedstawia się w odniesieniu

[23] H. Machel, *Deprawacja młodocianych a zakład pracy*, s. 5-6.

> do wychowania, a szczególnie do reedukacji. Osobnik wykolejony wychowawczo, żeby mógł wejść w konstruktywny układ wychowawczy, musi najpierw tego chcieć. Musi wpierw zdać sobie sprawę z korzyści i utrapień, jakie wiążą się z procesem jego osobistej resocjalizacji. Musi mieć świadomość, że to, czego się podejmuje, jest społecznie wartościowe, że społeczeństwu na nim zależy, że obserwowane powszechnie w mediach patologie to nie przykłady do naśladowania, ale do ich potępienia, oskarżenia i rozliczenia[24].

Otrzymujemy w ten sposób jasny obraz działań w kierunku prawidłowego ochraniania młodych ludzi przed zróżnicowanymi aktywnościami deprawacyjnymi. Odpowiedzialność w tej przestrzeni rozkłada się równomiernie pomiędzy rodziną i instytucjami wychowawczymi, wraz ze środkami medialnymi i mądrą polityką społeczną państwa. W przeciwnym wypadku wyrządzana jest krzywda szeroko pojęta nie tylko najmłodszym i zarazem najsłabszym obywatelom, a również społeczeństwu i państwu.

Na inny od dotychczas poruszanych problemów zwróciła uwagę Krystyna Marzec-Holka opisując problem „naznaczenia społecznego" nieletnich resocjalizowanych w warunkach wolnościowych i zastanawiając się nad rodzajem paradygmatu badawczego dominującego we współczesnych nurtach badań czynników zachowań deprawacyjnych i dewiacyjnych.

> W nurcie badawczym „naznaczenia społecznego" przez wiele lat dominowała orientacja „paradygmatu etiologicznego", sytuująca normę społeczną w kategoriach

[24] T. Sakowicz, *Wykolejenie wychowawcze dzieci i młodzieży wyzwaniem dla profesjonalnej pomocy reedukacyjnej ze strony rodziny, szkoły i środowiska lokalnego*, [w:] *Dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w ekosystemie*, W. Pilecka, A. Ozga, P. Kurtek (red.), Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2005, s. 367-368.

absolutystycznych (normy są dane, zastane, kwestią zaś jest to, dlaczego się je narusza), zaś czynnik „kontroli społecznej" miał stanowić element powstrzymujący od zachowań nonkonformistycznych. Współcześnie coraz częściej daje się zauważyć odwrót od myślenia kategoriami „paradygmatu etiologicznego" na korzyść „paradygmatu reaktywnego", który normy społeczne traktuje relatywnie i kontekstowo (mniej ważne w przypadku takiej orientacji jest to, dlaczego ktoś narusza normy społeczne – istotne jest zaś to, dlaczego ktoś zostaje uznany za naruszającego normy!). Z punktu widzenia tegoż paradygmatu reaktywnego – kontrola społeczna powoduje dewiację. Tak więc, według teorii naznaczenia społecznego osoba, która jest naznaczona stygmatem – np. „nieletniego przestępcy" – jest karana za próby odsunięcia go od siebie. Próby opierania się nieletniego przestępcy i jego rodziny narzuconemu stygmatowi nie mają szans powodzenia, a nawet działają na niekorzyść osoby protestującej. Dowiodły tego liczne badania przeprowadzone również w warunkach polskich: Kojdera – 1980, Kwaśniewskiego – 1982, Pawłowskiej – 1985, Walza – 1985, Poznaniaka 1988, 1991[25].

Może to być przykład, jak zawiłe bywają sytuacje związane z kumulacją nierzadko trudno dostrzegalnych problemów, których rozpoznawanie jest fundamentalne w prawidłowych oddziaływaniach wychowawczo-terapeutyczny. Zwróćmy jeszcze uwagę na ścisły związek deprawacji z krzywdą.

[25] K. Marzec-Holka, *„Naznaczenie społeczne" nieletnich resocjalizowanych w warunkach wolnościowych*, [w:] *Zjawiska patologii społecznej – uwarunkowania, rozmiary, profilaktyka, prognozy*, T. Sołtysiak (red.), Wydawnictwo WSP, Bydgoszcz 1995, s. 169-179.

Deprawacja jako krzywda

Jeśli istotą deprawacji jest demoralizacja, znieprawienie – to nietrudno zauważyć konsekwencje, które dotykają osobę deprawowaną. Doznaje ona szczególnego rodzaju krzywdy. I to jest zło perfidne, wyjątkowo groźne. W odniesieniu do zdrowia zwłaszcza młodego człowieka należy zwrócić uwagę na nierzadko dalekosiężne konsekwencje deprawacji jako zła oraz na ich nieodwracalność – „nienaprawialność". Deprawację, podobnie jak krzywdę, należy utożsamiać ze złem, a ta z kolei:

> ...nie jest złem zwykłym i banalnym, jakich wiele w kontekście analizy regularnych dylematów aksjologicznych. Tkwi w niej bowiem nie tylko niepowstrzymana agresja krzywdzącego, lecz zarazem bezbronność krzywdzonego, jego rozpaczliwe wołanie o nadzieję, której jednak nie może się znikąd spodziewać, o szansę, którą akt krzywdy [deprawacji - T.S.] przekreślił raz na zawsze, o przywrócenie równowagi sił między dobrem a złem, ale w efekcie bezskuteczne dla bezsilnego dobra. Krzywda jest złem przeważającym, bezwzględnym i zwycięskim, ale też urągającym wszelkim wartościom pozytywnym[26].

Philip Zimbardo, psycholog, emerytowany profesor Stanford University, zauważył w odniesieniu do sytuacji, które prowokują zło:

> „Coraz trudniej jest obecnie rozróżnić dobro od zła". – To prawda, że coraz trudniej jest to rozróżnić, a szczególnie

[26] J. Lipiec, *Fenomenologia krzywdy*, [w:] *Więź i pokój w rodzinie i społeczeństwie. Człowiek skrzywdzony*, T. Sakowicz, K. Gasior (red.), Oficyna Wydawnicza „Ston 2", Kielce 2018, s. 8.

jest to trudne na poziomie systemu. Systemy bowiem oferują wielkie kłamstwo, czyli ideologię, która dostarcza nam usprawiedliwienia dla angażowania się w niepożądane działania. Padają racjonalne na pozór uzasadnienia. Chodzi o usprawnienie czyjejś pamięci, (...) albo o bezpieczeństwo narodowe. (...) W ramach ideologii zło staje się konieczne i nieodzowne. Często kryje się pod płaszczem strachu. Dyktator najpierw budzi strach, a potem obiecuje, że usunie zagrożenie w zamian za naszą wolność. Ale jest to pakt z diabłem, bo nikt nie może nam zagwarantować bezpieczeństwa, a raz utraconej wolności nikt nam nie zwróci. Zgodnie z ideologią trzeba iść na wojnę, by bronić się przed wrogami. 'Zło zaczyna się od spostrzegania ludzi jako innych niż my, odmieńców'. – Tak się zaczyna, potem następuje stopniowa dehumanizacja. Inni już nie do końca są dla nas ludźmi. Najpierw robimy z nich wrogów, potem przedmioty, bestię, której nienawidzimy i którą gardzimy. (…) Kiedy inni stają się robactwem, jesteśmy w stanie ich masowo mordować. (...) Cała nasza moralność znajduje się w przeszłości. Natomiast przyszłość uświadamia nam, że będziemy odpowiedzialni za konsekwencje naszych działań. Zastanawiamy się: „Jak będę żyć ze świadomością, że to zrobiłem? Jak usprawiedliwię zło?" Ludzie, którzy chcą nami manipulować, nakłaniać do zła – wiedzą, że muszą nas zamknąć w chwili obecnej i sprawić, abyśmy nie myśleli o jutrze. Dlatego w żadnym kasynie na świecie nie ma okien ani zegarów. Hazardziści tracą poczucie czasu, muszą skupić się na chwili obecnej – na dźwiękach automatów, na pięknych kobietach roznoszących darmowe drinki. Nie wolno im myśleć o konsekwencjach decyzji (…) Jeśli przestaniemy myśleć o przeszłości oraz przyszłości, jeśli „tu i teraz" wyda nam się jedynym, co jest ważne, a w danej chwili ludzie mówią: „zabij Żyda, nie wychylaj się, pilnuj swego nosa", albo kusi naga kobieta, albo tłum skanduje: „zlinczujmy czarnucha" – wtedy ulegniemy

zło. Zło pojawia się, gdy pozwalamy sobie wpaść w pułapkę chwili i poddać się wpływom sytuacji[27].

Ten opis, chociaż dotyczy osób dorosłych, przedstawia pewne mechanizmy, którym można ulegać bez oporów. Wiadomo bowiem, że uprawianie hazardu, dopuszczalne w społeczeństwie, nierzadko prowadzi do uzależnienia psychicznego i dramatów życiowych. W odniesieniu do dzieci i młodzieży zarysowane mechanizmy mają wyjątkowo dramatyczne konsekwencje, które – rozpoznawane w porę – mogą uchronić niewinne osoby przed strasznymi konsekwencjami w dorosłości. W tym przypadku przeciwdziałania na poziomie rodziny i wychowawców mogą okazać się niewystarczające, konieczne są odpowiednie decyzje na poziomie regulacji ustawowych państwa.

Trudno w obecnej sytuacji uniknąć procederu krzywdzenia. Najbardziej niebezpiecznym zjawiskiem wydaje się brak świadomości bycia krzywdzonym. Ze strony krzywdzicieli wykorzystywane są najnowsze osiągnięcia socjotechnicznych możliwości oddziaływania, tak aby nie mieli oni świadomości bycia krzywdzonymi. W pewnych środowiskach społecznych wprost obowiązuje przyzwolenie na kłamstwa. Niektórzy ludzie znani ze świata medialnego twierdzą nawet, że „wolno kłamać, ale trzeba to robić inteligentnie"[28]. Taki przekaz jest najgroźniejszy w stosunku do dzieci i młodzieży. Jeżeli starsi kłamią, to dlaczego się zabrania tego młodym?

Kłamstwo jest złem i wyjątkową krzywdą wyrządzaną innym. Na kłamstwie nie buduje się ani praworządności,

[27] D. Krzemionka, *Sytuacje, które prowokują zło. Rozmowa z Philipem Zimbardo, profesorem Stanford University*, „Charaktery", lipiec 2008, s. 38-41; zob. *Agresja uzasadniona kłamstwem*, art. red., „Nasz Dziennik" 2022, nr 46, s. 6.

[28] „W Tyle Wizji" – program publicystyczny TVN-INFO 4 stycznia 2023, godz. 22.15.

ani porządku społecznego. Deprawacja ma ścisły związek z kłamstwem:

> Akt krzywdy nie jest momentalny, lecz rozciąga się w czasie, w tak długim przynajmniej, by stworzyć możliwość ziszczenia się jej złowrogich efektów, a okres przeżywania cierpienia przez ofiarę uczynić wystarczająco pojemnym. Na ogół chodzi o to, by krzywda zdołała znaleźć się w obrębie życia i zająć w jego strukturze odpowiednie miejsce, rzutujące na inne, następne fazy, przede wszystkim poprzez wywołane skutki obiektywne i szok subiektywnego cierpienia. Najstraszniejsze są krzywdy wyrządzone dzieciom, (…) mają one najdłuższy okres dojrzewania złych skutków, rzutujących wtedy na całą przyszłość człowieka[29].

Deprawacja jako krzywda ma pewien związek z utratą zdrowia, i to niekoniecznie zdrowia fizycznego. Zaburza ona porządek zdrowego rozwoju osobowości młodego człowieka. „Krzywda związana z utratą własnego zdrowia, na przykład w efekcie trwałego okaleczenia, związana jest ze stanem inwalidztwa, (…) z niemożnością zastąpienia utraconej sprawności przez środki zastępcze"[30]. Charakterystyczny przykład stanowić mogą skutki zróżnicowanych uzależnień, wskutek których dochodzi nierzadko do tragicznych wypadków, w ostatnim czasie odpowiednio sankcjonowanych przez prawo. O ile zasygnalizowane zdarzenia są dostrzegalne w społeczeństwie niemalże natychmiast, to bywają takie sytuacje, których rozpoznanie rozciąga się w czasie.

Co do deprawacji jako krzywdy, głównie wyrządzanej niewinnym dzieciom, dorośli nie mają najmniejszych słów na swe usprawiedliwienie. Deprawacja, choć zasługująca na

[29] J. Lipiec, *Fenomenologia krzywdy*, s. 16.
[30] Tamże, s. 14.

potępienie, w odniesieniu do świata dorosłych bywa czasem lekceważona w rzeczywistości funkcjonowania totalitaryzmów zarówno wschodnich, a nierzadko zachodnich. Lekceważenie deprawacji dociera do ludzi młodych, infekując ich świadomość i dokonując niszczycielskiej siły na równi z realnymi krzywdzicielami bezpośrednio. Skażona młoda świadomość może uchodzić za przejaw braku zdrowia duchowego. Deprawacja ma bezpośredni związek zarówno ze zdrowiem fizycznym, jak i duchowym (ze zdrowym sumieniem).

Zakończenie

Z przedstawionych wyżej uwag dotyczących problemu deprawacji widać, że jest ona jakby wpisana w codzienność naszego życia. Uwaga osób zatroskanych o przyszłość winna koncentrować się na sferze duchowej, a przynajmniej na odpowiednim układzie proporcji pomiędzy ciałem i duchem.

> Za naszych dni, za dni rozpowszechnionego zwątpienia – zwątpienia uważanego przez ludzi rozczarowanych za jedną ze sztuk pięknych, zwątpienia o przyszłość nauki, a nawet o samej ludzkości – Ewangelia proponuje nam po prostu wiarę, to jedyne lekarstwo na barbarzyństwo czasów. Jeżeli nie jest to jeszcze całkiem jasne, to będzie jasne wkrótce. A chyba już teraz wiadomo, że żyjemy w niezwykłym okresie płynności historycznej, w okresie bez jakiegokolwiek punktu oparcia moralnego czy rozumowego, w jakimś interwale rozmytych wartości i ideologii, gdzie jedynym ratunkiem dla tego, co chce iść naprzód, jest chodzenie po wodzie[31].

[31] A. Frossard, *«Nie lękajcie się!» Rozmowy z Janem Pawłem II*, Libreria Editrice Vaticana, Watykan 1982, s. 8.

Ostatnio w prasie zwrócono uwagę na kondycję psychiczną młodzieży polskiej obecnej doby. W rozmowie przeprowadzonej przez PAP z Aleksandrem Nalaskowskim z UMK na temat zachowania młodych, w porównaniu do materiałów o walce młodych Polaków z okupantem niemieckim czy sowieckim, odpowiedź profesora nie zabrzmiała zbyt optymistycznie.

> (…) To najmłodsze pokolenie brzydzi się jedną rzeczą niezbędną w czasie wojny – przywództwem. Nie generuje liderów, przywódców. To rodzaj wyuczonej, chaotycznej anarchii. Słowo „ja" jest dla nich najważniejsze. Nadzwyczajna mobilizacja tworzy nadzwyczajne zachowania, więc trudno przesądzać. Alek, Zośka czy Rudy byli normalnymi licealistami, harcerzami, rozrabiakami – zanim stali się bohaterami. Hubala wyrzucono z kilku jednostek za zbyt swobodny tryb życia – także okazał się bohaterem. Czy jednak teraz takie postawy miałyby wymiar masowy? Szczerze wątpię. Zupełnie sobie nie wyobrażam obecnych studentów w roli Szarych Szeregów czy młodego pokolenia Armii Krajowej. Zupełnie tego nie widzę. W chaos zostało wrzucone także pojęcie patriotyzmu. Został on zrównany niemal z nazizmem, faszyzmem. Ci młodzi ludzie w tym wszystkim żyją. Chłoną jak gąbka[32].

Na temat młodzieży polskiej okresu międzywojennego znajdujemy piękny opis u Andrzeja Kołakowskiego dotyczący problematyki wychowania obywatelskiego po ponad wieku niewoli.

[32] mcz, *Zupełnie sobie nie wyobrażam obecnych studentów w roli Szarych Szeregów. Rozmowa z prof. Aleksandrem Nalaskowskim z UMK w Toruniu*, „Warszawska Gazeta" z 13-19 stycznia 2023, nr 2, s. 2.

(…) Polska przez całe lata niewoli trwała przede wszystkim w świadomości Polaków jako duchowe dziedzictwo. Powstania i czyn zbrojny, które ostatecznie przywróciły jej byt polityczny, były realizacją marzenia żyjącego przez ponad wiek w zbiorowej świadomości narodu. Obywatelstwo nieistniejącego państwa wiązało się z podporządkowaniem wartości duchowej, jaką była Ojczyzna, wartości pomniejszych (dóbr materialnych, wygodnego życia, a czasem osobistego bezpieczeństwa). Taka wizja „obywatelskości" doskonale koresponduje z koncepcją niemieckiego uczonego Fryderyka Wilhelma Foerstera, który posiadał wyjątkową umiejętność postrzegania codziennych doświadczeń ludzkich w perspektywie wieczności. Wskazywał, że tak w życiu osobistym, jak publicznym niezbędna jest umiejętność podporządkowania egoistycznych pragnień wypływających z niższej natury ludzkiej naturze wyższej mającej swe źródło w Bogu. Z tego względu uznawał religijność jako najważniejszą siłę kształtującą charakter, a nie jako jeden z możliwych kontekstów wychowania. (...) Przypomnienie myśli Foerstera ma na celu nie tylko uzupełnienie pewnej luki, która na przestrzeni ostatniego półwiecza wytworzyła się w dziedzinie historii myśli pedagogicznej, ale także ukazanie aktualności spostrzeżeń i rozwiązań wychowawczych proponowanych przez wybitnego moralistę.

(…) Jako przykład właściwego rozumienia zasad życia społecznego Foerster podawał Polskę. Niewątpliwie, ze względu na specyfikę swoich dziejów podwaliny polskiej państwowości musiały najpierw narodzić się w duszach, zanim wyraziły się w czynach. W sytuacji braku scalającej instytucji jaką jest państwo, fundamentem więzi stawała się kultura mająca swe źródło i należąca do sfery duchowej. W okresie niewoli polskość w mniejszym stopniu wynikała z urodzenia z polskich rodziców, w większym zaś stawała się wyborem. Wybór ten pociągał za sobą określone obowiązki, a czasem

wiązał się z represjami ze strony zaborców. Najpełniej ideę tę wyraził Roman Dmowski w *Myślach nowoczesnego Polaka*: „Jestem Polakiem, więc mam obowiązki polskie". W przedmowie do polskiego wydania *Etyki* i *polityki* niemiecki uczony pisał: „Polacy dali światu wielki przykład narodu, który przez zwyż wiek cały planowo i ze świadomością pracował nad moralnym i religijnym swojem odrodzeniem, przygotowując przez nie swoje odrodzenie materialne i polityczne. (...) O jakże gorąco życzę sobie (...) by ziomkowie moi poznali gruntownie i nauczyli się wielkich polskich przedstawicieli idei osobistego odrodzenia[33].

Artykuł A. Kołakowskiego należy do repertuaru materiałów pedagogicznych na nasze czasy jako wzór do odpowiedzialnej działalności wychowawczej, która z różnych przyczyn może być torpedowana. Wobec rozlicznych zagrożeń o charakterze ideologicznym pedagogom przyświecać powinna misja, jaką mają do spełnienia w odniesieniu do zdrowia, przynajmniej przez wzgląd na to, by nie zostać wyeliminowanymi z tych szeregów i przejść do historii jak ideolodzy poprzednich totalitaryzmów. Nie jest to zadanie łatwe, ale przecież nie jest ono niemożliwe do wypełnienia.

Wychowanie człowieka odpornego na wszelką deprawację to wyzwanie pedagogiczne wyjątkowo niełatwe we współczesnym świecie. Pomocą w tym może być prawidłowa hierarchia wartości, której trzeba się uczyć od najmłodszych lat. A prawidłowa hierarchia to taka, w której najważniejsze wartości – życie, zdrowie i mądrość – będą zawsze na pierwszym miejscu.

[33] A. Kołakowski, *Koncepcja wychowania obywatelskiego Fryderyka Wilhelma Foerstera w kontekście katolickiej etyki społecznej*, „Pedagogika" 2018, t. XXVII, nr 2, s. 75-77, 80-81.

ZMIENNOŚĆ LOSÓW

Krystyna Leśniak-Moczuk*

Blaski i cienie w historii miasta Mielca

Nazwa „Mielec" pochodzi od słowa „miel" (mielizna) „miela" (miałkie miejsca w wodzie), co wiąże się z usytuowaniem miasta przy mieliźnie ułatwiającej przejście przez rzekę Wisłokę[1].

W dziejach Mielca, od dokumentu lokacyjnego z 18 listopada roku 1470, wydanego przez Jana i Bernardyna – synów Jana z Mielca, który 17 marca 1457 r. uzyskał zgodę króla Kazimierza IV Jagiellończyka na założenie miasta, do czasów współczesnych, można wyróżnić siedem „skoków rozwojowych". Zostały one uznane za „blaski" dla Mielca. Siedem plag żywiołowych, klęsk politycznych i gospodarczych przyjęto w artykule jako „cienie" w historii miasta. Nasuwa to skojarzenia z Księgą Rodzaju Starego Testamentu: z historią o „siedmiu latach tłustych i siedmiu latach chudych"[2].

Celem artykułu jest wskazanie przyczyn wyróżnionych etapów rozwojowych w historii Mielca, nazywanych blaskami i cieniami. Przedmiotem artykułu jest charakterystyka osiągnięć w poszczególnych skokach rozwojowych oraz wskazanie cech upadków i stagnacji. W opracowaniu zastosowano metodę analizy źródeł historycznych. Dominująca większość danych pochodzi z pięciu tomów *Encyklopedii*

* Dr hab. Krystyna Leśniak-Moczuk, prof. UR, Uniwersytet Rzeszowski.

[1] S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.

[2] *Biblia Tysiąclecia. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, Stary Testament, Księga Rodzaju,* Pallottinum, https://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=41

miasta Mielca autorstwa Józefa Witka[3]. Ich uzupełnieniem są wyniki socjologicznych autorskich badań empirycznych prowadzonych przez Krystynę Leśniak-Moczuk w latach 1995-1998 oraz 2006-2008 w Mielcu i powiecie mieleckim.

Strukturę artykułu wyznaczają ułożone w porządku chronologicznym przyjęte etapy w rozwoju miasta (blaski i cienie) z umiejscowieniem w czasie i wskazaniem długości ich trwania. W etapach nazywanych „blaskami" dokonano krótkiej charakterystyki podłoża gospodarczego, podano zarys powstających instytucji szkolnych w powiązaniu z zapotrzebowaniem na profesjonalne kadry, przedstawiono wybrane dokonania w sferze kultury i sportu. Z kolei w okresach załamań, nazywanych „cieniami" w rozwoju, pokrótce przedstawiono ich źródła. Poszczególne fazy rozwoju powiązano ze zmianami liczebności mieszkańców Mielca.

I. BLASK – XVI w.

Na intensyfikację skali handlu, którego warunki określono w prawie lokacyjnym, miały wpływ żywe kontakty Mielca ze stołecznym Krakowem i systematyczny rozwój rzemiosł[4]. W 1522 r. powstała najstarsza organizacja cechowa – cech kowalski, a następnie powstały cechy: krawiecki, szewski, garncarski, sukienniczy i tkacki[5]. Później funkcjonowały także: bednarstwo, błoniarstwo, grzebieniarstwo, kołodziejstwo, kuśnierstwo, miecznictwo, młynarstwo, piekarnictwo, piwowarstwo, rymarstwo, rzeźnictwo, siodlarstwo, słodownictwo, stolarstwo, ślusarstwo, tkactwo, złotnictwo[5]. Pod koniec XVI w. do skarbu królewskiego wpływały podatki od 40

[3] Ze względu na częstość cytowania *Encyklopedii miasta Mielca* przyjęto w zapisie każdego kolejnego tomu, po jego pierwszym podaniu, zapis skrócony (Red.).

[4] *Handel*, [w:] J. Witek, *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 1, Agencja Wydawniczo-Reklamowa „Korso", Mielec 2004, s. 273.

[5] *Cechy rzemieślnicze*, [w:] t. 1, s. 80.

rzemieślników[6]. Rozwijały się kolejne rzemiosła[7]. Mielec miał wówczas 800 mieszkańców[8].

I. CIEŃ – XVII w., lata 1655-1660

Trwała VI wojna polsko-szwedzka i najazd Szwecji na Rzeczpospolitą będący częścią II wojny północnej, zwany „potopem szwedzkim". W 1655 r. w okolicy Mielca wojsko polskie pod dowództwem hetmana wielkiego koronnego Stanisława Rewery Potockiego poddało się Szwedom, ale ci po wejściu do miasta ogołocili zamek z cenniejszych przedmiotów. Później do Mielca weszły wojska Rakoczego, księcia Siedmiogrodu, które rabowały i w dużym stopniu zniszczyły zamek[9]. Po tych nieszczęściach zmniejszyła się liczba ludności Mielca do 460 osób (1662 r.) – prawie o połowę.

II. CIEŃ – XVIII w.

Tragiczny w dziejach Polski rok 1772 zapisał się na ziemi mieleckiej najpierw wielką powodzią, która spowodowała olbrzymie szkody, a następnie I rozbiorem Polski, w wyniku którego Mielec znalazł się pod zaborem austriackim, w granicach Królestwa Galicji i Lodomerii. Za Ossolińskich, kolejnych właścicieli Mielca, od drugiej połowy XVIII w.[10] liczba ludności dynamicznie wzrastała: 2 200 mieszkańców w 1777 r., a 3 030 w 1807 r. W ciągu 30 lat nastąpił wzrost o 37%.

---

[6] *Rzemiosło*, [w:] J. Witek, *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 2, Agencja Wydawniczo-Reklamowa „Korso", Mielec 2008, s. 352.

[7] *Rymarstwo* i *Siodlarstwo* [w:] t. 2, s. 347-348.

[8] Liczbę ludności w każdym etapie rozwoju Mielca podano według źródła: https://pl.wikipedia.org/wiki/Ludno%C5%9B%C4%87_Mielca

[9] *Kalendarium Miasta*, [w:] J. Witek, *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 3, Agencja Wydawniczo-Reklamowa „Korso", Mielec 2014, s. 339; https://pl.wikipedia.org/wiki/Potop_szwedzki

[10] *Kalendarium Miasta*, [w:] t. 3, s. 340.

II. BLASK – XIX w.

Impulsem rozwojowym było utworzenie Mielca miastem powiatowym w wyniku reformy podziału administracyjnego Galicji w latach 1853-1855, jako jednego z dziesięciu w cyrkule tarnowskim. Sprzyjało to rozwojowi miasta dzięki przyjazdowi z innych regionów i kształceniu inteligencji, urzędników, specjalistów. Powstawały powiatowe urzędy, rady, komitety, komisje, inspektoraty, centra, poradnie, stacje, zrzeszenia[11]. Ożywienie gospodarcze stwarzało zapotrzebowanie na instytucje finansowe. W Mielcu najdłuższy rodowód ma Bank Spółdzielczy założony jako Towarzystwo Zaliczkowe w 1874 r.[12] Powstała w Mielcu Filia Banku Handlowego w Warszawie (1870 r.)[13]. Rozwój obejmował również życie społeczne. W II połowie XIX w. powstawały teatry amatorskie[14], biblioteki[15], Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół"[16]. Nieco wcześniej założono park przy dworku nad Wisłoką[17]. W czasie pierwszej połowy XIX w. liczna ludności wzrosła tylko o 500 mieszkańców (1853 r. – 3 5000), ale już w 1871 r. wynosiła 4 244 osoby, a w 1895 r. – 4 733. Przez 42 lata w drugiej połowie XIX w. wskaźnik dynamiki wzrostu liczby ludności wyniósł 174%.

III. CIEŃ – XIX-XX w.

Przez wieki częste i groźne pożary, powstałe w wyniku wyładowań atmosferycznych, działań wojennych i podpaleń, niszczyły drewnianą zabudowę. Największy pożar w 1900 r. w centrum miasta zniszczył trzy czwarte zabudowań[18]. Licz-

[11] *Powiat mielecki*, [w:] t. 2, s. 277-283.
[12] *Banki*, [w:] t. 1, s. 34.
[13] *Bank Handlowy w Warszawie – Filia w Mielcu*, [w:] t. 1, s. 34.
[14] *Teatry amatorskie*, [w:] t. 3, s. 96-98.
[15] *Biblioteki*, [w:] t. 1, s. 46.
[16] *Towarzystwo Gimnastyczne Sokół*, [w:] t. 3, s. 107-109.
[17] *Parki*, [w:] t. 2, s. 232.
[18] *Pożary*, [w:] t. 2, s. 286.

ba ludności na przełomie XIX-XX w. była stabilna i w 1901 r. wynosiła 4 980 mieszkańców.

III. BLASK – XX w., lata 1905-1913

Konsekwencją zapotrzebowania na wykształcona kadrę był rozwój szkolnictwa. Punktem zwrotnym było powstanie c.k. Gimnazjum w Mielcu w 1905 r.[19] (później Gimnazjum Państwowe, obecnie: I Liceum Ogólnokształcące im. St. Konarskiego[20]) i bursy gimnazjalnej zorganizowanej przez ks. Romana Sitkę. Od 1911 r. wieczorowa Szkoła Przemysłowa Uzupełniająca przygotowywała starszą młodzież do prowadzenia działalności gospodarczej. Z inicjatywy nauczycieli gimnazjalnych w 1913 r. rozpoczęło kształcenie na kursach Prywatne Seminarium Nauczycielskie Żeńskie im. Emilii Plater[21]. Rozwój szkolnictwa i oświaty powodował przyjazdy do Mielca i osiedlanie się nauczycieli, powstanie ośrodka kultury i sportu, zespołów artystycznych, klubów sportowych. W latach 1908-1909 powstał Klub Sportowy „Pogoń" (później „Kruki", „Gryf"), jeden z najstarszych klubów sportowych w południowo-wschodniej Polsce[22]. W ciągu 12 lat liczba ludności wzrosła o 81% (1913 r. – 6 135 mieszkańców).

IV. CIEŃ – XX w., 1914 r.

Wybuch I wojny światowej spowodował ogłoszenie powszechnej mobilizacji do wojska austriackiego. Ochotnicy z mieleckich organizacji Polskiej Drużyny Strzeleckiej i Związku Strzeleckiego, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" i „Strzelec" wstępowali do polskiego wojska na apel

[19] *Gimnazjum*, [w:] t. 1, s. 231-237.

[20] *Liceum Ogólnokształcące 1 (nr 26) im. Stanisława Konarskiego*, [w:] t. 2, s. 24-27.

[21] *Seminarium Nauczycielskie*, [w:] t. 2, s. 373-374; *Szkolnictwo i oświata*, [w:] t. 3, s. 43-47.

[22] *Mielecki Klub Sportowy „Gryf"*, [w:] t. 1, s. 259-263.

Józefa Piłsudskiego. Po wkroczeniu do Mielca wojsk rosyjskich zajęto na cele wojskowe budynki szkolne i inne obiekty użyteczności publicznej, a państwową administrację ewakuowano w kierunku zachodnim. W czasie drugiej ofensywy Rosjanie ponownie zajęli Mielec. Okupację rosyjską w mieście zakończyła kontrofensywa wojsk austriackich i niemieckich w 1915 r.[23] Po wojnie liczba ludności wzrosła i w 1921 r. wynosiła 8 500 mieszkańców, co przez osiem lat dało wskaźnik dynamiki wzrostu na poziomie 139%.

V. CIEŃ – XX w., 1934 r.

Jedna z największych powodzi w historii rejonu mieleckiego. Położenie miasta przy brzegu często wylewającej rzeki Wisłoki skutkowało powodziami na południowych i zachodnich obrzeżach. Powodzie rujnowały infrastrukturę, obiekty publicznej użyteczności i budynki mieszkalne, płody ziemi i hodowlę[24].

IV. BLASK – XX w., lata 1936-1939

Centralny Okręg Przemysłowy powstający z inicjatywy wicepremiera, ministra skarbu Eugeniusza Kwiatkowskiego, zlokalizowany w gospodarczo zacofanych obszarach środkowej Polski, miał na celu umocnienie obronności kraju. Umiejscowienie w Mielcu jednej z głównych fabryk COP, Wytwórni Płatowców nr 2 i lotniska nadało ton rozwojowi miasta na krótko przed II wojną światową. Inwestorzy, Państwowe Zakłady Lotnicze w Warszawie i Lubelska Fabryka Samolotów w Lublinie, w 1939 r. oddali do użytku fabrykę pod nazwą Państwowe Zakłady Lotnicze Wytwórnia Płatowców nr 2. Do wybuchu wojny wyprodukowano cztery samoloty „Łoś"[25].

[23] *Kalendarium Miasta*, [w:] t. 3, s. 346-347.

[24] *Powodzie*, [w:] t. 3, s. 383.

[25] *Centralny Okręg Przemysłowy*, [w:] t. 1, s. 81; *Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego PZL-Mielec*, [w:] t. 3, s. 192.

Otoczenie instytucjonalne niezbędne do funkcjonowania przemysłu stanowiły banki, mające już starszą historię, jak Bank Spółdzielczy w Mielcu (1922 r.)[26], Bank Polska Kasa Opieki (1929 r.)[27]. Niezbędne było kształcenie ekonomistów do administracji i księgowości w przemyśle oraz do instytucji okołoprzemysłowych, stąd utworzenie w 1937 r. szkoły średniej o tym profilu: Koedukacyjnego Gimnazjum Kupieckiego (później to m.in. Technikum Ekonomiczne, Liceum Ekonomiczne, Zespół Szkół Ekonomicznych)[28].

Nie zaniedbywano działań na polu kultury. Funkcjonował Chór Męski „Melodia" utworzony w 1933 r.[29]; powstał w 1938 r. Chór Mieszany „Melodia"[30]. Od początku rozwoju przemysłu w Mielcu przywiązywano dużą wagę do sportu. Fabryczny Klub Sportowy PZL, założony w kwietniu 1939 r., zorganizował dwie sekcje: piłki nożnej i siatkówki mężczyzn. Był to najbardziej zasłużony klub sportowy w tym mieście i jeden z czołowych w Polsce[31]. Ludność Mielca w 1937 r. liczyła 9 500 mieszkańców (wzrost o 1000 osób, tj. o 12% przez 16 lat), a do wybuchu wojny w 1939 r. zwiększyła się do 12 500 mieszkańców. Wskaźnik dynamiki wzrostu w ciągu dwóch lat wyniósł 132%.

VI. CIEŃ – XX w., lata 1939-1945

Już 2 września 1939 r. samoloty hitlerowskiej Luftwaffe zbombardowały PZL Wytwórnię Płatowców nr 2. Po wejściu do Mielca Niemcy naprawili szkody i włączyli zakład

[26] *Bank Spółdzielczy w Mielcu. Towarzystwo Zaliczkowe w Mielcu*, [w:] t. 1, s. 34.
[27] *Bank Polska Kasa Opieki*, [w:] t. 1, s. 34.
[28] *Zespół Szkół Ekonomicznych Liceum Ekonomiczne*, [w:] t. 3, s. 213-215; *Z kart historii ku przyszłości. Jubileusz 80-lecia szkolnictwa ekonomicznego w Mielcu*, K. Leśniak-Moczuk (red.), WBX Studio, Rzeszów 2017.
[29] *Chór Męski Melodia*, [w:] t. 1, s. 87.
[30] *Chór Mieszany „Melodia"*, [w:] t. 1, s. 88.
[31] *Fabryczny Klub Sportowy*, [w:] t. 1, s. 171-196.

(Flugzeugwerk) do koncernu fabryk lotniczych. Rosła liczba mieszkańców, bo do Mielca i okolic przymusowo przesiedlono około 1000 osób z Wielkopolski. Od początku okupacji Niemcy terroryzowali ludność polską i żydowską. Spalili synagogę z modlącymi się w niej ludźmi, aresztowano mieleckich profesorów gimnazjalnych, członków ZWZ i później AK, wykonywano wyroki śmierci, pacyfikowano dwory. Utworzono niemiecką administrację nieruchomościami. Uruchomiono obóz pracy dla Żydów na rzecz niemieckiej firmy budowlanej „Baumer-Loesch"[32]. Już po trzech miesiącach II wojny światowej liczba ludności spadła do 9 800 osób (prawie 20%). W ciągu sześciu wojennych lat nastąpił dalszy spadek do 8 721 mieszkańców (o ponad 1 000 osób). Łączny spadek liczby ludności w czasie działań wojennych 1939-1945 wyniósł prawie jedną trzecią.

V. BLASK – XX w., lata pięćdziesiąte – osiemdziesiąte

Po wyzwoleniu Mielca ograbiona z urządzeń i narzędzi fabryka pod zmienioną nazwą – Państwowe Zakłady Lotnicze Zakład nr 1 – realizowała zlecenia wojskowe, remontowała samoloty i produkowała samoloty szkolno-treningowe, samoloty szkolne, autobusy, sanitarki, samochody pożarnicze, części do traktorów. W ramach 6-letniego Planu Rozwoju Gospodarczego podjęto decyzje rządowe, by fabryka pod nową nazwą, jako Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego PZL-Mielec, była ukierunkowana na produkcję lotniczą i inny sprzęt komunikacyjny. Kolejne inwestycje doprowadziły do budowy nowoczesnych samolotów odrzutowych Lim (MiG), samolotów wielozadaniowych An-2 na licencji radzieckiej, „Dromader" samolotów rolniczych, specjalistycznych samolotów do gaszenia pożarów, samolotów szkolno-treningowych TS

[32] *Flugzeugwerk Mielec*, [w:] t. 1, s. 205-206; *Kalendarium Miasta*, [w:] t. 3, s. 357-363; *Poznańscy przesiedleńcy*, [w:] t. 2, s. 285-286.

„Iskra", silników spalinowych wysokoprężnych na licencji angielskiej Ley-land Motors Limited, samochodów-chłodni „Star", samolotów pasażerskich An-28, samolotów szkolno-bojowych „Iryda", przyrządów do treningowego sportowego „Atlas", pojazdów elektrycznych „Melex"[33].

Po wojnie w celu uzupełniania kadr tworzono różne rodzaje szkół zawodowych; scalono je później w Zespół Szkół Technicznych (1945 r.)[34]. W 1972 r. powołano Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Sprzętu Komunikacyjnego[35]. Duża mielecka fabryka zatrudniająca pracowników z powiatu mieleckiego posiadała własny tabor transportowy dowożący do pracy, a w 1975 r. uruchomiono także regularne kursy Państwowej Komunikacji Samochodowej w rejonie mieleckim[36].

Wraz z ekspansją kluczowego przedsiębiorstwa państwowego niezbędny był rozwój innych branż. Jedną z nich było budownictwo, ze względu na zapotrzebowanie na mieszkania dla migrantów ze wsi do miasta. Mieleckie Przedsiębiorstwo Budowlane (1963 r.)[37] w kooperacji z innymi firmami było zaangażowane w tworzenie nowych osiedli[38], przy których aranżowano parki jako miejsca relaksu[39]. Do aktywności zachęcano za pośrednictwem Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (1950 r.)[40].

Rynek zbytu kształtował rozwój rzemiosła. W 1951 r. utworzono Cech Rzemiosł Różnych[41], w 1951 r. Rzemieślniczą Spółdzielnię Wielobranżową[42]. Z czasem zakładano także

[33] *Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego PZL-Mielec*, [w:] t. 3, s. 193-196.
[34] *Zespół Szkół Technicznych*, [w:] t. 3, s. 218-221.
[35] *Ośrodek Badawczo-Rozwojowy Sprzętu Komunikacyjnego*, [w:] t. 2, s. 205.
[36] *Państwowa Komunikacja Samochodowa*, [w:] t. 2, s. 216-218.
[37] *Mieleckie Przedsiębiorstwo Budowlane*, [w:] t. 2, s. 110-111.
[38] *Osiedla*, [w:] t. 2, s. 196-198.
[39] *Parki*, [w:] t. 2, s. 232.
[40] *Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze*, [w:] t. 2, s. 269.
[41] *Cech Rzemiosł Różnych*, [w:] t. 1, s. 80.
[42] *Rzemieślnicza Spółdzielnia Wielobranżowa*, [w:] t. 2, s. 351-352.

firmy prywatne, np. Autopart Fabryka Akumulatorów (1982 r.)[43]. Powiększały się potrzeby usług bankowych. Bank Depozytowo-Kredytowy w Lublinie uruchomił Oddział w Mielcu (1989 r.)[44]. Nieodłącznym czynnikiem rozwoju gospodarczego są wykwalifikowane kadry. Stąd dynamiczny rozwój szkolnictwa w Mielcu: Liceum Ogólnokształcące 2 im. Mikołaja Kopernika (1953 r.)[45], Zespół Szkół Medycznych Liceum Medyczne (1962 r.)[46], Państwowa Szkoła Muzyczna (1970 r.)[47], Zespół Szkół Budowlanych (1972 r.)[48], Zespół Szkół Specjalnych im. Janusza Korczaka (1982 r.)[49]. Bazę dydaktyki stanowiły mieleckie biblioteki: Biblioteka Pedagogiczna (1947 r.), Publiczna Biblioteka Miejska i Powiatowa (1948 r.)[50], Biblioteka Zakładowa im. J. Meissnera RCK WSK „PZL-Mielec" 1953 r.[51]

Powyższe osiągnięcia powiatowego miasta pociągały za sobą działania na niwie artystyczno-kulturalnej. Już jesienią 1944 r. zorganizowano zespół teatralny (później: Amatorski Teatr Maska, Zespół Teatralny ZDK, Teatr Dramatyczny)[52]. Od lat sześćdziesiątych XX w. laury zdobywał Zespół Pieśni i Tańca „Rzeszowiacy" wraz z Kapelą[53]. Talenty wokalne mielczanie rozwijali w chórach: Nauczycielski „Akord" (1969 r.), Mieszany I LO im. Stanisława Konarskiego (1978 r.)[54], w Towarzystwie Śpiewaczym „Melodia" im. Stanisława

[43] *Autopart Fabryka Akumulatorów firma prywatna*, [w:] t. 1, s. 30.
[44] *Bank Depozytowo-Kredytowy w Lublinie – Oddział Mielec*, [w:] t. 1, s. 34.
[45] *Liceum Ogólnokształcące 2 (nr 27) im. Mikołaja Kopernika*, [w:] t. 2, s. 27-30.
[46] *Zespół Szkół Medycznych Liceum Medyczne*, [w:] t. 3, s. 215-217.
[47] *Państwowa Szkoła Muzyczna*, [w:] t. 2, s. 218-220.
[48] *Zespół Szkół Budowlanych*, [w:] t. 3, s. 212-213.
[49] *Zespół Szkół Specjalnych im. Janusza Korczaka*, [w:] t. 3, s. 217-218.
[50] *Biblioteka Pedagogiczna, Publiczna Miejska, Powiatowa*, [w:] t. 1, s. 46-47.
[51] *Biblioteka Zakładowa im. J. Meissnera RCK WSK „PZL-Mielec"*, [w:] t. 2, s. 47.
[52] *Teatr „Maska"*, [w:] t. 3, s. 95-96.
[53] *Kapela Zespołu Pieśni i Tańca „Rzeszowiacy"*, [w:] t. 2, s. 346.
[54] *Chór Nauczycielski „Akord", Chór Mieszany I LO im. Stanisława Konarskie-*

Lachmana (1984 r.)[55], w zespole wokalno-instrumentalnym „Gratis" (1978 r.)[56]. Szlify aktorskie zapewniały: Teatr Poezji „Kaliope" (1972 r.)[57] i Teatr Dziecięcy Spółdzielczego Domu Kultury (1978 r.)[58]. W 1974 r. utworzono ramy instytucjonalne służące rozwojowi działalności kulturalnej – powstało Robotnicze Centrum Kultury[59]. Powstawały organizacje społeczne, amatorskie: Klub Twórców i Sympatyków Kultury Sęk (1982 r.)[60], Towarzystwo Miłośników Ziemi Mieleckiej im. prof. Władysława Szafera (1964 r.), z zespołami zainteresowań: Kapela TMZM, Klub Środowisk Twórczych, Mielecka Grupa Literacka „Słowo", Klub Miłośników Lotnictwa, Sekcja Turystyczna[61].

Drugim po samolotach symbolem rozpoznawczym Mielca jest piłka nożna. „WSK PZL-Mielec" w latach prosperity finansowało kluby sportowe. Tytułem przykładu – kilka instytucji i organizacji sportowych. Najwięcej zasług na tym polu miał Fabryczny Klub Sportowy „PZL – STAL", w którym wyszkolono najlepszych piłkarzy odnoszących sukcesy na arenie międzynarodowej[62]. Ponadto: Aeroklub Mielecki (1946 r.)[63], stadion i zespół boisk (1953 r.), Towarzystwo Krzewienia

go, [w:] t. 1, s. 88-89.

[55] *Towarzystwo Śpiewacze „Melodia"*, [w:] t. 3, s. 113-114.

[56] *„Gratis" Konarskiego*, [w:] t. 1, s. 253.

[57] *Teatr Poezji „Kaliope"*, [w:] t. 3, s. 96.

[58] *Teatr Dziecięcy Spółdzielczego Domu Kultury*, [w:] t. 3, s. 43.

[59] *Robotnicze Centrum Kultury*, [w:] t. 2, s. 331.

[60] *Klub Twórców i Sympatyków Kultury Sęk*, [w:] t. 2, s. 374.

[61] *Towarzystwo Miłośników Ziemi Mieleckiej im. prof. Władysława Szafera*, [w:] t. 3, s. 110-111; J. Witek, *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 5, Agencja Wydawniczo-Reklamowa „Korso", Mielec 2022, s. 410-411; *Kapela TMZM*, [w:] t. 1, s. 346.

[62] *Fabryczny Klub Sportowy „PZL – STAL"*, [w:] t. 1, s. 171-196.

[63] *Aeroklub Mielecki*, [w:] t. 1, s. 14-16.

Kultury Fizycznej (1957 r.)[64], hala sportowa (1963 r.)[65], baseny (1969 r.)[66], Automobil Klub Mielecki (1973 r.)[67].

W pierwszych pięciu latach po II wojnie światowej liczba ludności Mielca wzrosła, według danych spisu powszechnego, do 9 205 mieszkańców, tj. zaledwie o 484 osoby. Dopiero po dekadzie ekspansywnego rozwoju przemysłu spis powszechny w 1960 r. wykazał stan 22 132 mieszkańców, co oznaczało dwuipółkrotny wzrost. Po dekadzie (dane spisu powszechnego) Mielec liczył 27 000 mieszkańców, tj. o 20% więcej. Za kolejne trzy lata, w 1973 r., po poszerzeniu granic miasta do 21 tys. km kw., liczba ludności wzrosła do 34 100 mieszkańców. Wskaźnik dynamiki wzrostu w ciągu trzech lat był taki sam jak w ciągu poprzedniej dekady. Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. Mielec przekroczył ludnościowe kryterium małego miasta. Przez pięć lat (1973-1978) liczba ludności zwiększyła się do 39 800 mieszkańców (wzrost o 17%). Poszerzenie granic miasta do 47 tys. km kw. w roku 1985 oznaczało wzrost liczby ludności do 54 450, czyli o prawie 15 000 (ponad jedną trzecią) w ciągu siedmiu lat.

VII. CIEŃ – XX w., 1989 r.

Transformacja systemowa zmieniająca socjalistyczny ustrój polityczny na gospodarkę rynkową wywołała kryzys ekonomiczny. WSK „PZL-Mielec" poddano restrukturyzacji. W 1993 r. wydzielono dawne zakłady i przekształcono je w samodzielne podmioty gospodarcze, spółki z ograniczoną odpowiedzialnością. Były to: Wytwórnia Aparatury Wtryskowej Sp. z o. o., Wytwórnia Pojazdów Melex „PZL-MIELEC" Sp. z o. o., Wytwórnia Silników „PZL-MIELEC" Sp. z o. o.,

[64] *Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej*, [w:] t. 3, s. 109.
[65] *Hala sportowa*, [w:] t. 1, s. 271.
[66] *Baseny*, [w:] t. 1, s. 38.
[67] *Automobil Klub Mielecki*, [w:] t. 1, s. 29.

Zakład Utrzymania Ruchu „PZL-MIELEC" Sp. z o. o. Obiekty kulturalne, socjalne, sportowe sprzedano innym firmom lub przekazano w użytkowanie samorządom w celu zredukowania do minimum wydatków na ich utrzymanie[68].

Konieczność restrukturyzacji gospodarki poprzez prywatyzację państwowych zakładów przemysłowych doprowadziła do grupowych zwolnień, co skutkowało strukturalnym bezrobociem. Uderzyło to w Mielec jako miasto, którego rozwój oparty był na monokulturze przemysłowej. Wytwórnia Sprzętu Komunikacyjnego „PZL-Mielec", zatrudniająca w latach rozkwitu ponad 20 tys. pracowników, głównie z Mielca i okolicznych miejscowości, rozpoczęła masowe zwolnienia, w wyniku czego stopa bezrobocia przekroczyła 20%. Na podstawie autorskich socjologicznych badań ilościowych sporządzono analizy wielkości, dynamiki i struktury bezrobocia oraz oszacowano jego koszty ekonomiczne i społeczne. Badania jakościowe ukazywały losy bezrobotnych pozbawionych możliwości pracy zarobkowej. Pierwszymi reakcjami były protesty uliczne, z czasem pojawiały się środki zaradcze w ramach polityki społecznej. Sposobami adaptacji i zdobywania środków do życia były: praca w szarej strefie i nasilanie się zagranicznej emigracji zarobkowej, mającej historyczne korzenie w tym rejonie[69].

---

[68] *Wytwórnia Silników PZL-MIELEC" Sp. z o.o.*, [w:] t. 3, s. 192, 195; *Wytwórnia Aparatury Wtryskowej Sp. z o.o.*, [w:] t. 3, s. 191; *Wytwórnia Pojazdów Melex „PZL-MIELEC" Sp. z o.o.*, [w:] t. 3, s. 191-192; *Zakład Utrzymania Ruchu „PZL-MIELEC" Sp. z o.o.*, [w:] t. 3, s. 203.

[69] K. Leśniak-Moczuk, *Bezrobocie strukturalne w rejonie Mielca w latach 1990-1994,* Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 1997; Taż, *Dwie dekady lokalnego bezrobocia (na przykładzie powiatu mieleckiego na Podkarpaciu),* Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2010; Taż, *Ekonomiczne koszty bezrobocia w rejonie Mielca w latach 1990-1994*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 1997; Taż, *Społeczne skutki bezrobocia w rejonie Mielca w latach 1990-1994*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej, Rzeszów 1997.

Spis powszechny w 1988 r. wykazał 58 687 mieszkańców Mielca. Zatem po trzech latach przybyło 8% ludności.

VI. BLASK – XX-XXI w., lata 1991-2005

Samorządowe władze Mielca, czyniąc starania w kierunku restrukturyzacji podmiotów gospodarczych, otrzymały grant rządu japońskiego w wysokości 1 400 000 USD, z czego utworzono Fundusz Restrukturyzacji Regionu Mieleckiego. Poza tym powołano, jako jedną z pierwszych w Polsce, Agencję Rozwoju Regionalnego „MARR" S.A. w Mielcu (1991 r.)[70], następnie: Inkubator Przedsiębiorczości „IN-MARR" (1992 r.)[71], Centrum Wspierania Biznesu 1993 r.[72] WSK „PZL-Mielec" przekształcono w Jednoosobową Spółkę Skarbu Państwa w 1994 r. Zbędny majątek WSK (grunty, obiekty) przekazano Agencji Rozwoju Przemysłu w Warszawie Oddział w Mielcu (1995 r.)[73] na cele pierwszej w Polsce Specjalnej Strefy Ekonomicznej EURO-PARK Mielec, utworzonej w 1995 r. Zainwestowano w niej do 1999 r. 1 mld zł. W roku 2000 zezwolenia na prowadzenie działalności miały 74 podmioty, zbudowano 20 nowoczesnych fabryk, utworzono 5,5 tys. miejsc pracy[74]. Realizując kontrakt z The Boeing Company, amerykańską firmą lotniczą, utworzono w 1994 r. Wytwórnię Zespołów Kooperacyjnych „PZL-MIELEC" Sp. z o. o. r., która w 1996 r. otrzymała zezwolenie na wejście do SSE EURO-PARK MIELEC[75]. Powstałe w 1995 r. Zakłady Narzędziowe w Mielcu Sp. z o. o. od roku 2000 prowadziły działalność w SSE

[70] *Agencja Rozwoju Regionalnego „MARR" S.A. w Mielcu*, [w:] t. 1, s. 19.
[71] *Inkubator Przedsiębiorczości*, [w:] t. 1, s. 307.
[72] *Centrum Wspierania Biznesu*, [w:] t. 1, s. 83.
[73] *Agencja Rozwoju Przemysłu*, [w:] t. 1, s. 18-19.
[74] *EURO-PARK Mielec*, [w:] t. 1, s. 168-170.
[75] *Wytwórnia Zespołów Kooperacyjnych „PZL-MIELEC" Sp. z o.o.*, [w:] t. 3, s. 196.

EURO-PARK MIELEC[76]. Polskie Zakłady Lotnicze Sp. z o.o. utworzone w wyniku restrukturyzacji holdingu WSK „PZL--Mielec" w 1998 r. utrzymały ciągłość produkcji lotniczej, produkując M18 „Dromader", M20 „Mewa", M26 „Iskierka", M28 Skytruck, An-28, An-2[77]. W 1999 r. ogłoszono upadłość WSK „PZL-Mielec" S.A. i postawiono ją w stan likwidacji.

W czasie prosperity powołano wiele instytucji w otoczeniu biznesu: Centrum Usług Socjalno-Bytowych i Turystycznych (1995 r.)[78], Centrum Kształcenia Praktycznego i Doskonalenia Nauczycieli (1997 r.)[79], Centrum Transferu Technologii (1997 r.)[80], Centrum Wystawienniczo-Promocyjne (1998-1999 r.)[81], Centrum Kształcenia Ustawicznego (2000 r.)[82], Bank Przemysłowo-Handlowy PBK S.A. (1997 r.)[83], Bank Polska Kasa Opieki S.A. Grupa PEKAO S.A. – I Oddział w Mielcu (1999 r.)[84].

Równolegle poszerzano bazę szkolnictwa na poziomie średnim – Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1 im. St. Sierż. Pilota Stanisława Działowskiego (1999 r.)[85] i na poziomie wyższym – Mielecka Szkoła Biznesu (1995 r.)[86] oraz Wyższa Szkoła Gospodarki i Zarządzania (1999 r.)[87].

---

[76] *Zakłady Narzędziowe w Mielcu Sp. z o.o.*, [w:] t. 3, s. 204.
[77] *Polskie Zakłady Lotnicze Sp. z o.o.*, [w:] t. 2, s. 270-271.
[78] *Centrum Usług Socjalno-Bytowych i Turystycznych*, [w:] t. 1, s. 83.
[79] *Centrum Kształcenia Praktycznego i Doskonalenia Nauczycieli*, [w:] t. 1, s. 82.
[80] *Centrum Transferu Technologii*, [w:] t. 1, s. 83.
[81] *Centrum Wystawienniczo-Promocyjne*, [w:] t. 1, s. 83-84.
[82] *Centrum Kształcenia Ustawicznego*, [w:] t. 1, s. 82.
[83] *Bank Przemysłowo-Handlowy PBK S.A. Przedsiębiorczości*, [w:] t. 1, s. 34.
[84] *Bank Polska Kasa Opieki S.A. Grupa PEKAO S.A. – I Oddział w Mielcu Przedsiębiorczości*, [w:] t. 1, s. 34.
[85] *Zespół Szkół Ogólnokształcących nr 1 im. St. Sierż. Pilota Stanisława Działowskiego*, [w:] t. 3, s. 217.
[86] *Mielecka Szkoła Biznesu*, [w:] t. 2, s. 103.
[87] *Wyższa Szkoła Gospodarki i Zarządzania*, [w:] t. 3, s. 197.

W sferze kultury powstawały nowe podmioty: Teatr Młodzieżowy Spółdzielczego Domu Kultury „Gong" (1990 r.)[88], Teatr Tańca „AleToNic" (2004 r.)[89]. Po restrukturyzacji WSK „PZL-Mielec" usamodzielniały się kluby sportowe: Mielecki Klub Sportowy Tenisa Stołowego (1990 r.)[90], Lekkoatletyczny Klub Sportowy (1997 r.)[91], Klub Piłki Siatkowej (1997 r.)[92], Mielecki Klub Piłkarski STAL (1997 r.)[93], Stowarzyszenie Piłki Ręcznej Stal Mielec (1997 r.)[94].

W 1993 r. liczba mieszkańców przekroczyła 64 tys. i utrzymywała się do 2001 r. Mielec osiągnął maksymalną liczbę mieszkańców w 1999 r.: 64 455 osób. Spis powszechny 2002 r. wykazał spadek liczby mieszkańców do 61 464, tj. o 5% w stosunku do maksymalnej liczby sprzed trzech lat.

VII. BLASK – XXI w., 2006 r.

Agencja Rozwoju Przemysłu w Warszawie, Polskie Zakłady Lotnicze w Mielcu i firma Sikorsky Aircraft Company podpisały Memorandum of Understanding. Sprzedaż fabryki PZL firmie amerykańskiej Sikorsky oznaczała dostęp do technologii z najwyższej światowej półki[95]. Produkcja śmigłowca Black Hawk zaowocowała zamówieniami krajowymi dla Policji i Wojska oraz eksportem do kilkunastu krajów z różnych kontynentów. W 2015 r. oddano do użytku Inkubator Przedsiębiorczości dla firm innowacyjnych.

W sferze kultury założono kilka nowych zespołów artystycznych, m.in. Teatr Rozmaitości przy Domu Kultury SCK

[88] *Teatr Młodzieżowy Spółdzielczego Domu Kultury „Gong"*, [w:] t. 3, s. 96.
[89] *Teatr Tańca „AleToNic"*, [w:] J. Witek, *Encyklopedia miasta Mielca*, t. 4, Agencja Wydawniczo-Reklamowa „Korso", Mielec 2014, s. 177.
[90] *Mielecki Klub Sportowy Tenisa Stołowego*, [w:] t. 2, s. 107.
[91] *Lekkoatletyczny Klub Sportowy*, [w:] t. 2, s. 16; t. 5, s. 336-337.
[92] *Klub Piłki Siatkowej*, [w:] t. 1, s. 273-274.
[93] *Mielecki Klub Piłkarski „STAL"*, [w:] t. 2, s. 106-107.
[94] *Stowarzyszenie Piłki Ręcznej Stal Mielec*, [w:] t. 3, s. 14-15; t. 5, s. 394-396.
[95] *Kalendarium Miasta*, [w:] t. 3, s. 427.

(2013 r.), a także oddano do użytku nowoczesną siedzibę Miejskiej Biblioteki Publicznej SCK (2019 r.). Powstały nowe kluby sportowe, m.in. futbolu amerykańskiego, futsalu i sportów walki. Znacząco powiększono bazę sportową, budując halę sportowo-widowiskową i zespoły boisk MOSiR oraz sale gimnastyczne, boiska i zespoły urządzeń sportowych przy szkołach podstawowych i ponadpodstawowych[96].

Dwa ostatnie spisy powszechne wskazują na nieznaczny spadek liczby ludności Mielca: w 2011 r. – 61 479 mieszkańców (stan stabilny w stosunku do spisu z 2002 r.), w 2021 r. – 60 700 mieszkańców (spadek o blisko 2% w porównaniu do spisu sprzed dekady).

*

Dystanse czasowe pomiędzy wyróżnionymi i charakteryzowanymi skokami rozwojowymi, nazywanymi w artykule blaskami, są zróżnicowanie. Odstęp czasowy między pierwszym a drugim trwał trzy wieki. Trzeci skok rozwojowy nastąpił po 50 latach, czwarty po 30 latach, a piąty już po 14 latach. Na szósty blask trzeba było czekać pół wieku, ostatni zdarzył się po 11 latach.

Z kolei upadki powodujące regres, nazwane cieniami, były nieco równomierniej rozłożone na osi czasu. Dystanse pomiędzy czterema pierwszymi upadkami oscylowały wokół jednego wieku. Piąty cień padł na Mielec po 20 latach, a szósty już po 5 latach. Upadek siódmy nastąpił dokładnie po 50 latach.

Podłoże i okoliczności towarzyszące wzlotom i upadkom w rozwoju miasta bywały różne: miały charakter przyrodniczy, polityczny, gospodarczy, społeczno-kulturowy.

Pierwszy skok rozwojowy, w pierwszym wieku po założeniu miasta, był rezultatem troski rodziny Mieleckich

[96] *Kalendarium Miasta*, [w:] t. 5, s. 431-445.

o rodowe miasto. Również polityczny charakter miała przyczyna pierwszego zastoju w jego rozwoju, którą był najazd wojsk szwedzkich. Drugi cień osłabił miasto w dwójnasób – poprzez rozbiory Polski i w wyniku żywiołu powodzi. Okolicznością sprzyjającą drugiemu blaskowi była decyzja ustanowienia powiatu mieleckiego. Trzeci cień spadł pod postacią żywiołu ognia. Trzeci blask zasadzał się na podłożu kulturowym. Pożoga pierwszej wojny światowej ogarniającej miasto była przyczyną czwartego upadku. Kolejny etap w rozwoju miasta był również cieniem, tym razem o podłożu przyrodniczym – w postaci powodzi. Efektem czwartego skoku rozwojowego o charakterze gospodarczym było powstanie przemysłu. Hossę tę przerwał wybuch II wojny światowej; to na sześć lat cieniem (nr 6) przysłoniło miasto. Decyzje rządowe położyły kres upadkowi i na długie lata zaowocowały wzlotem (blask nr 5) w dziedzinie rozwoju przemysłu. Transformacja systemowa zmieniająca ustrój polityczny stała się podłożem upadku monokulturowego przemysłu w Mielcu, a to oznaczało siódmy cień w jego historii. Ostatnie dwa wyróżnione etapy (nr 6 i 7) rozświetlające falę rozwojową miały charakter gospodarczy. Zatem spośród siedmiu etapów nazwanych blaskami dwa pierwsze miały podłoże polityczne, trzeci – społeczno-kulturowe, pozostałe wiązały się ze sferą gospodarczą. Natomiast z siedmiu cieni aż trzy miały uwarunkowania przyrodnicze (powodzie i pożar), również trzy powiązane były z wojnami, a jeden tylko był zdeterminowany czynnikami polityczno-gospodarczymi.

Sławomir Ferster*

Ruch emigracyjny sukienników z Królestwa Polskiego do Obwodu Białostockiego po upadku Powstania Listopadowego

Artykuł dotyczy kształtowania się i rozwoju włókiennictwa na Podlasiu po zdławieniu Powstania Listopadowego, ze szczególnym uwzględnieniem społeczności, która je tworzyła[1]. Akcentem osobistym, ściśle połączonym ze wskazanym zagadnieniem, jest w nim kwestia genealogii mojej rodziny. Opracowanie jest próbą uporządkowanego przedstawienia Czytelnikowi szerokiej materii, którą jest emigracja wybranej grupy społecznej, w większości ewangelików narodowości pruskiej, reprezentującej określony zawód – sukiennik. Przedstawienie przyczyn emigracji sukienników z terenu Królestwa Polskiego do Obwodu Białostockiego wymaga wskazania wydarzeń leżących u jej podstawy.

Jako że z wykształcenia nie jestem historykiem, a nawet nie legitymuję się wykształceniem humanistycznym, stąd niniejsza praca nie ma charakteru rozprawy akademickiej. Sądzę jednak, że – aczkolwiek surowe, to opracowanie ma kilka plusów. Zaletą, uważam, jest utworzona baza[2] kilku tysięcy nazwisk, pośród których – kto wie – uważny Czytelnik być może

* Sławomir Ferster, historyk, regionalista.

[1] Artykuł jest kontynuacją wypowiedzi Autora z początku maja 2022 r. na internetowych stronach Centrum Ludwika Zamenhoffa – Mediateka CLZ (https://mediateka.centrumzamenhofa.pl/i-oni-tu-byli/ /20.02.2023/).

[2] Na utworzone przez siebie bazy danych Autor powołuje się sukcesywnie w całym artykule.

odnajdzie swego przodka… Znajdzie w nim nazwisko huzara, który w 1803 r. przebywał na Podlasiu, w 1830 – w Kaliszu, by ostatecznie jego syn osiadł w Białymstoku. Odnajdzie tu paszport pierwszego sukiennika z Kalisza, w którym w 1833 r. wskazuje się jako miejsce docelowe Supraśl, a także niepublikowaną dotąd mapę okolic Supraśla z 1801 r. To nie są, jak można by sądzić, jedynie historyczne ciekawostki. Temat jak dotąd nie był przedmiotem w miarę całościowego potraktowania. Dane dostępne w literaturze są fragmentaryczne i rozproszone. W prawie trzyletnich „zmaganiach z historią" nie odnalazłem publikacji opisującej ten proces w sposób wyczerpujący i z pewnością ten artykuł też takim nie jest.

Wszystkie wzmianki, jako cenne przyczynki do zarysowania ruchu emigracyjnego sukienników z Królestwa Polskiego do Obwodu Białostockiego we wskazanym czasie, pieczołowicie przeze mnie przeanalizowane, zostały włączone w formujący się obraz grupy, która po 1832 r. zajmowała się sukiennictwem, a która – koleją losu, w wyniku osobistej decyzji lub z przyczyn od niej niezależnych a decydujących znalazła się na terenach ówczesnego Obwodu Białostockiego, na obecnym Podlasiu, w miasteczku zwanym Supraślem, które i dziś leży malowniczo nad toczącą swe wody Supraślą.

*

Podejmując się dociekania genealogii rodziny za podstawę mamy materiały w postaci aktów urodzenia i zgonu przodków, korespondencji, dokumentów zawodowych, zdjęć i często niepotwierdzonych ustnych relacji najstarszych żyjących członków rodziny. Zazwyczaj pozwala to określić czas i miejsce przemieszczania się, tj. migracji poszczególnych jej członków. Kolejnym etapem jest sięgnięcie do dostępnych w wersji papierowej czy częściej cyfrowej publikacji o historii miejscowości, z których przybyli bądź w których przebywali przodkowie.

W wyniku długotrwałych prac nad dotarciem do prawdy historycznej zrodziła się obserwacja, że autorzy publikacji zamieszczają niekiedy informacje niemające potwierdzenia w dokumentach źródłowych, „gloryfikując" jednostki czy wybrane rodziny, np. Rephana w Kaliszu czy Zacherta w Zgierzu i Supraślu. Na podstawie tych powstają kolejne, zamieszczane w informatorach czy mediach społecznościowych, a prześcigając się w ich opisie, doprowadzają niemal do „kultu jednostki". Na jednym z blogów – moim zdaniem wartościowym – w artykule dotyczącym historii Supraśla[3], znajduje się informacja o przybyłych wraz z Zachertem ok. 200 rodzinach pracowników (która to informacja, jak się okazuje, ma źródła w publikacjach będących podstawą w opisie dziejów miasta)[4]. Artykuł kończył się słowami: „O przemysłowych dziejach Supraśla mówi się stosunkowo niewiele, brakuje tablic informacyjnych, produktów turystycznych wspominających fabrykanckie czasy. A szkoda, bo to właśnie dzięki włókiennikom, Supraśl z klasztornej osady rozwinął się w miasto o takim a nie innym wyglądzie i układzie architektonicznym. Warto pamiętać o tej ważnej i ciekawej części historii"[5]. O tym, że Wilhelm Fryderyk Zachert nie był pierwszym sukiennikiem – przyjechał, jak informują znawcy historii Supraśla, w 1834 r. – można przeczytać w kilku publikacjach dotyczących wieku XIX

[3] E. Lewkowicz-Żmojda, *Supraśl fabrykantów – dzieje, które zmieniły bieg historii* (http://basniowysuprasl.pl/suprasl-fabrykantow-dzieje-ktore-zmienily-bieg-historii/ /20.02.2023/).

[4] K. P. Woźniak, *Supraśl 500 lat*, Towarzystwo Przyjaciół Supraśla, Wydawnictwo Benkowski, Supraśl 2000, s. 42; K. P. Woźniak, *Przemysłowe tradycje Supraśla*, „Zeszyt Historyczny" 2000, nr 2 (wydany przez Towarzystwo Przyjaciół Supraśla), s. 7; J. Maroszek, *Monografia miasta* i *gminy Supraśl*, Wydawca Urząd Miejski w Supraślu, Supraśl 2013, s. 255.

[5] E. Lewkowicz-Żmojda, *Supraśl fabrykantów – dzieje, które zmieniły bieg historii*.

w historii tej miejscowości[6]. Jako pierwszy, precyzują autorzy, w listopadzie 1832 r., do Supraśla przybył Karol Rothe. Skąd przyjechał, czy przybył sam, czy z większą grupą sukienników, a jeśli tak, to kim byli, gdzie mieszkali i pracowali? Gdyby tak było – czy nie przemawiałoby to za tym, że przynajmniej część ich dorobku przypisuje się innym, np. Zachertowi?

Powyższe informacje, wątpliwości i pytania stały się inspiracją do podjętych poszukiwań. Chcąc odnaleźć swoich przodków z Supraśla, którzy (jak się później okazało) przywędrowali doń ze Zgierza na przełomie trzeciej i czwartej dekady XIX w., szukałem informacji m.in. dotyczących grupy 200 rodzin fabrykanckich, tj. listy z nazwiskami tej grupy sukienników.

*

Pod koniec maja 2022 r., badając akta dotyczące procesu emigracji sukienników z Królestwa Polskiego na zachodnie rubieże Cesarstwa Rosyjskiego, odnalazłem istotne źródła informacji[7] o tym, że na teren Obwodu Białostockiego w 1832 r. przybyła znaczna grupa sukienników z Kalisza. W jej skład wchodzili m.in. Karol Rothe i Karol May, wykazani w tabeli ukazującej wielkość produkcji włókienniczej w Supraślu z 1844 r. Tabela jest zamieszczona w niniejszym artykule[8]. Z kolei odnalezienie w sierpniu owego roku kopii brakują-

[6] Archimandryta Nikołaj (Dałmatow), *Supraslskij Błagowszczenskij Monastyr-istoriko-statisticzeskoje opisanje,* Sankpieterburg 1892, s. 388; J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, s. 251; R. Dobrowolski, *Supraska Zajma*, „Biuletyn Informacyjny Izby Architektów Polskich" 2009, s. 9.

[7] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), zesp. 428, Kancelaria Własna Namiestnika-Wydział Paszportowy, sygn. 123, Po prikazaniju g-na gienierał fieldmarszała ob uskorienii wydaczi pasportow w Biełostokskuju obłast kaliszskim sukonnym fabrikantom Kislingu i Wistszudie i 8-mi ich towariszczam.

[8] Zob. Il. 9. Tabela aut. Stefan Rosiak.

cych akt białostockiej parafii ewangelickiej za lata 1834-1874[9] umożliwiło dokładniejsze zbadanie grupy kaliszan. O odnalezieniu – jak je nazwałem roboczo – „akt łotewskich" powiadomiłem pastora Białostockiej Parafii Ewangelicko-Augsburskiej oraz Archiwum Państwowe w Białymstoku[10].

Metoda badań i materiał badawczy

Statystyka jest często niedoceniana w badaniach naukowych, a publikacje w zakresie analizy opartej na badaniach statystycznych są rzadkością. Sadzę, że wynika to z potrzeby przebadania ogromnej ilości materiałów źródłowych. Niewątpliwym plusem badań statystycznych opartych na materiale źródłowym jest spodziewany brak krytyki, możliwości podważenia danych. W przypadku emigracji z zachodu Europy na teren Rzeczpospolitej pierwsze zwarte informacje na temat badań migracyjnych – w tym listy społeczności emigrantów – odnalazłem w publikacjach autorów niemieckich: A. C. Holscha (1800 r.), Alfreda Lattermanna, Eugena Oskara Kossmanna i Alberta Breyera[11].

Źródła informacji składających się na materiał badawczy przedstawionej przeze mnie analizy dotyczącej emigracji to:

a) akta stanu cywilnego parafii ewangelicko-augsburskich, rzymsko-katolickich, wybranych miast Obwodu

[9] Zmikrofilmowane akta są zamieszczone na internetowych stronach FamilySearch, oryginał kopii akt znajduje się w Narodowym Archiwum Łotwy.

[10] Informacja dotycząca metrykaliów Parafii Ewangelickiej w Białymstoku, przechowywanych w łotewskim archiwum historycznym, została zamieszczona na Facebooku Archiwum Państwowego w Białymstoku.

[11] A. C. Holsche, *Geographie und statistik von West-Süd und Neuost-Preussen*; A. Lattermann, *Einf*ührung *in die deutsche Sippenforschung in Polen*; E. O. Kossmann, *Die Anfaenge des Deutschtums im Litzmannstaedter Raum; Haulaender und Schwabensiedling im oestlichen Wartheland*; A. Breyer, *Das Deutschtum in Polen*, tom I-IV.

Białostockiego (m.in. Białystok i Supraśl), miast Łódzkiego Okręgu Włókienniczego (m.in. Zgierz i Tomaszów Mazowiecki), miast Wielkopolski-WKP (m.in. Kalisz, Międzyrzecz, Wschowa, Wolsztyn) i miast nadnoteckich (m.in. Chodzież, Margonin, Rogoźno), obejmujące koniec XVIII w. i XIX w.;

b) akta dotyczące gmin ewangelicko-augsburskich wyżej wymienionych miast – co do wnoszonych składek kościelnych, pozyskane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie – zespół 190 – Centralne Władze Wyznaniowe Królestwa Polskiego za lata 1819-1839;

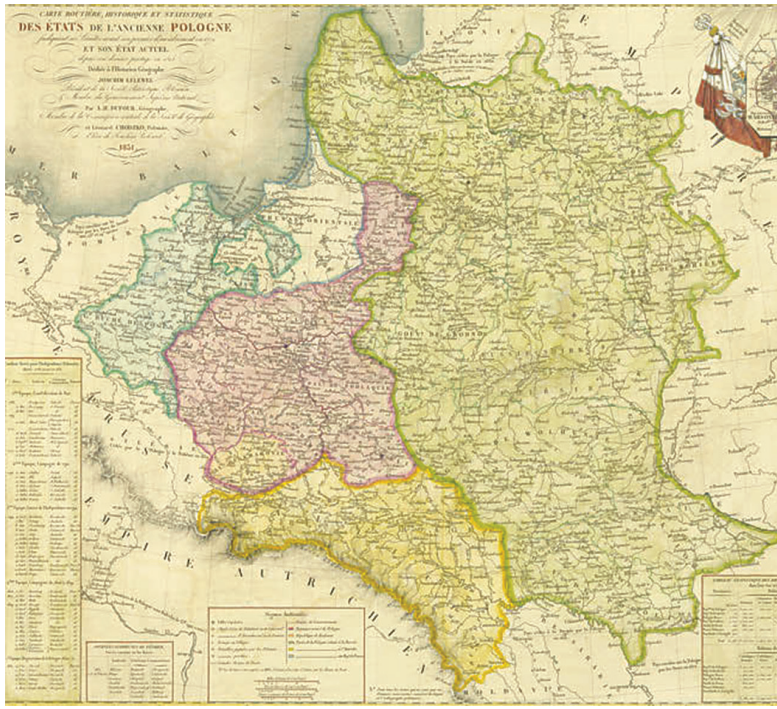
c) akta związane ze staraniami o wydanie paszportów na wyjazdy zagraniczne do cesarstwa rosyjskiego mieszkańcom Królestwa Polskiego – AGAD zespół 428 – Kancelaria Własna Namiestnika. Wydział Paszportowy za lata 1832-1834;

d) akta dotyczące wykazu z lat 1851-1864 obcokrajowców zamieszkałych w Królestwie Polskim, pozyskane z AGAD zespół 191 – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych;

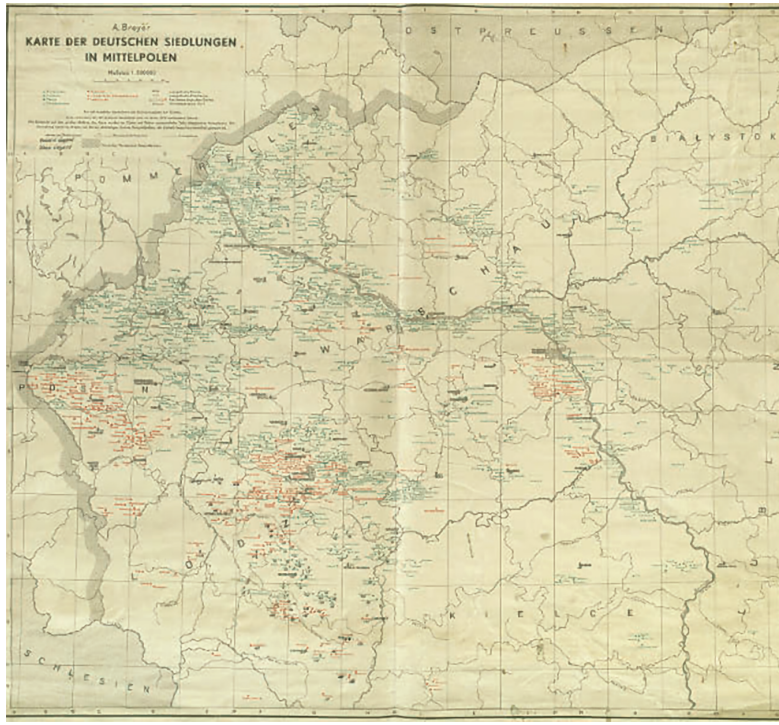
e) Dzienniki Urzędowe województw kaliskiego i mazowieckiego za lata 1831-1835.

Przestrzeń – mapy

Nie sposób przedstawić procesu emigracji, tj. przemieszczania się grup ludzkich, bez wskazania miejsca, z którego badana społeczność wyszła, i miejsca, do którego przybyła. W takich razach mapy są konieczne, pozwalają na lepsze, pełniejsze zrozumienie opisu zdarzeń, a jak uczy doświadczenie, zdarzają się publikacje o procesach emigracji bez map. Na potrzeby tego artykułu zostały wybrane cztery mapy:

Il. 1. Mapa drogowa, historyczna i statystyczna państw dawnej Polski z zaznaczeniem jej granic przed pierwszym rozbiorem w 1772 r. oraz stanem obecnym od ostatniego rozbioru w 1815 r. (Carte routiere, historique et statistique des états de l'anciene Pologne indiquant ses limites avant son premier démembrement en 1772 et son état actuel depuis sondernier partage en 1815) z 1831 r., wyk. A. Dufour, Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu Warszawskiego - sygn. 12868 (https://crispa.uw.edu.pl/object/files/619976/display/Default /20.02.2023/)

Il. 2. Mapa osadnictwa niemieckiego w centralnej Polsce (Karte der Deutschen Siedlungen in Mittelpolen) z 1938 r., wyk. Albert Breyer, Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych (https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=31639 /20.02.2023/)

Il. 3. Mapa powiatów w Obwodzie Białostockim z 1809 r., AGAD, zesp. 402, sygn. 72-19 (http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/72-19/index.html /20.02.2023/)

Il. 4. Plan granicy między dobrami Supraśl i Sobolewo z 1801 r.; wyk. Georg Becker; AGAD, zesp. 402, sygn. 443-40 (http://agadd2.home.net.pl/metrykalia/402/album/443-40/index.html /20.02.2023/)

1. Emigracja sukienników na tereny obecnej Białostocczyzny w latach 1795-1830

Pierwsze większe grupy rzemieślników, rękodzielników obcokrajowców reprezentujących przemysł włókienniczy, których nazywam w skrócie „sukiennikami" (także tkacze, płóciennicy, postrzygacze, farbiarze, apretourzy, folusznicy) pojawili się niejako wraz z rozbiorem Rzeczpospolitej. Okresowi temu towarzyszyła zmiana granic, co z samej natury powodowało określone ruchy emigracyjne. W historii Białostocczyzny ważnym okresem jest powstanie Prus Nowowschodnich (1795-1807). Drugi ważny etap w historii tych ziem to działania zbrojne – wojny, głównie okres wojen napoleońskich, po którym pozostały trwałe ślady wskazujące na działalność sukienników – byłych żołnierzy. Elementem niezbędnym do prowadzenia działalności włókienniczej zawsze była rzeka, spełniająca określone wymagania.

1.1. Supraśl – osada młyńska

Oddając ukłon projektowi „Małe Miasta" od lat prowadzonemu przez Collegium Suprasliense (w jego ramach 5 listopada 2022 r. odbyła się konferencja w Supraślu) i Supraślowi – historii miasteczka i współtworzącej ją społeczności, którym poświęcam znaczną część tego artykułu – zacznę opis od mapy 4. Wykonawcą tej najstarszej z wyżej zamieszczonych map (a na którą nie natrafiłem dotąd w żadnej publikacji o historii Supraśla) jest doskonały kartograf Georg Becker, ten sam, który wykonał na zlecenie władz pruskich „Plan miata Białegostoku" z 1799 r. (kopia oryginału w Tekach Glinki). Mapa jest wykonana z precyzją, co można było sprawdzić porównując meandrujący odcinek rzeki Supraśli w górnym odcinki biegu rzeki od klasztoru z jej dzisiejszym przebiegiem[12].

[12] Np. portal geodezyjny Geoportal.pl (https://polska.e-mapa.net /20.02.2023/).

Słowo „precyzja", jak się okazuje, jest często kluczem w dojściu do prawdy historycznej, często staje się też przyczyną polemik, wymiany poglądów i doświadczeń badawczych w pozytywnym tego słowa znaczeniu.

Godne uwagi jest to, że na mapie widnieją dwa koła wodne w Krasnem i Tartak, natomiast nie ma ich w pobliżu klasztoru w Supraślu. Tam dwa koła wodne są uwidocznione na mapie 3, z roku 1809 (Zajma). W dwujęzycznym, niemiecko-polskim „Intelligenz-Blatt"[13] za rok 1804 znajduje się ogłoszenie z 13 grudnia 1803 r. o następującej treści:

> Dzierżawa dziedziczna. Białystok. Królewska Wojenno Ekonomiczna Kammera w Białymstoku naznaczyła wprawdzie do publicznego wypuszczenia w dziedziczną Dzierżawę sytuowanych przy Klasztorze Suprslzkim y Rzece podobnegoż Nazwiska młynowych Maszyn, jako to: jednej Papierny, dwóch Młynów zwyczaynych, dwóch Foluszowy, jednego Tartaku.
> Termin do Licytacyi na dzień 21-go stycznia t.R. w tuteyszey Kameralno Konferencyonalney Izbie[14].

W *Monografii miasta* i *gminy Supraśl* autorstwa Józefa Maroszka[15], w rozdziale „Osada sukienników", punkcie 1. „Wydzierżawienie poklasztornego majątku Supraśl pod osadę sukienników" czytamy:

[13] „Intelligenz-Blatt" - wydawane w latach 1798-1806, ukazujące się w Białymstoku czasopismo nakładem Jana Jakuba Daniela Kantera, tłoczone w założonej przez niego w 1797 r. drukarni rządowej, która konkurowała z bazyliańską oficyną w Supraślu (T. Wigłasz, K. M. Różański, *Ewangelicy w Białymstoku - przewodnik historyczny*, 2013, s. 17).

[14] „Intelligenz-Blatt" 1804, nr 9 (Neu-Ostpreussisches Intelligenz -Blatt zur nutzlichen Bequemlichkeit des Publici 1804, Nr 9), Podlaska Biblioteka Cyfrowa (https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/581/edition/523/content /20.02.2023/).

[15] J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, s. 251.

> Powszechnie za twórcę osady sukienników w Supraślu uważa się Wilhelma Fryderyka Zacherta, który w Supraślu zjawił się jednak dopiero w 1834 roku. Natomiast już w inwentarzu z 8 XI 1829 r. stwierdzono: „(…) dalej ku fabrykom, po lewej stronie dom drewniany". Za owe *fabryki* uważano osadę młyńską w sąsiedztwie późniejszego rynku miasta, na tzw. Zajmie. (…) Podstawowa produkcja dotyczyła tekstyliów. Papiernia, która produkowała od ponad stu lat papier wykonywany ze szmat, a także folusze, w których dokonywano apretury sukna, funkcjonowały od bardzo dawna i były najstarszymi zakładami włókienniczymi Supraśla. Ich urządzenia dały podstawę znakomitemu rozwojowi włókiennictwa tego ośrodka. Biskup Jaworowski spisujący inwentarz w 1829 r. używając określenia *fabryki* (…) musiał być tego świadom. Dlatego też bazylianów supraskich należy uznać za twórców supraskiego ośrodka włókienniczego.

Gdy przeglądałem Księgi przychodów i rozchodów Supraślskiego Klasztoru z 1829 r. zauważyłem, że zapisy dotyczące wydatków i dochodów klasztoru w punkcie IX – Roczny Dochód brzmią:

1. Procent roczny od sumy umieszczonej w Banku Państwa - 5849 złotych (…)
4. J. W. Biskup dał z własney Pensyi różnemi czasami - 5749 złotych i 20 groszy,
5. Arendy z Papierni, Młynów etc. - 4272 złote[16].

A zatem wspomniane w publikacji J. Maroszka młyny – urządzenia wodne były przez klasztor dzierżawione[17].

---

[16] Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku (dalej: AAwB), Xsięga przychodów i rozchodów Supraślskiego Klasztoru 1829 roku sporządzona, sygn. 133, s. 7.

[17] Celowym byłoby ustalenie, od kiedy i komu zakonnicy puszczali je w dzierżawę.

Polski przemysł włókienniczy, jego stan techniczny i organizacja pracy, w omawianym okresie nie stał na wysokim poziomie. Dominowała praca ręczna w prymitywnej formie z wykorzystaniem krosna oraz wrzeciona i kołowrotka. Dlatego mechanizacja produkcji, z wykorzystaniem do tego celu spadku wód rzecznych, a więc napędu wodnego (folusz), uwzględniwszy niemożliwość ich stosowania w okresach zimowych była uzupełniana kieratami konnymi (postrzygalnia).

Prędkość przepływu rzeki, jej wielkość dająca możliwość rozdziału na mniejsze odnogi (kanał – urządzenie wodne) oraz jakość wody w rzece także miały znaczenie, szczególnie w procesie farbowania sukna, do czego najlepsza była woda miękka, bez związków żelaza. Te warunki spełniała rzeka Supraśl[18], w otoczeniu której teren obfitował w drzewa, niezbędne do budowy domostw i fabryk. Jeżeli dodamy do tego inne cechy świadczące o wyjątkowości, urokliwości tego miejsca do dziś przyciągającego mieszkańców Białegostoku (w różnych źródłach uroczyska – Supraśl, Pólko czy Jerozolima) mamy gotowy przepis na właściwą lokalizację produkcji.

A może wyniki badań emigracji do Supraśla po 1830 r. pokażą, że ważnym był także inny element, mianowicie to, że w pobliżu stacjonowały jednostki wojskowe, w których służył ich ojciec. A może w niektórych przypadkach było i tak, że w garnizonie późniejszy emigrant tu przyszedł na świat…

W odniesieniu do kwestii map z tamtego okresu warto wspomnieć, że w XVIII w. na zlecenie Jana Klemensa Branickiego działali w Białymstoku także luteranie, doskonali architekci: pochodzący z Saksonii Jan Zygmunt Deybel

[18] Dla przykładu, rzeka Jaskranka płynąca w pobliżu Knyszyna, wobec przyrostu produkcji przestała spełniać swoje zadanie, była zbyt mała, dlatego pod koniec lat czterdziestych XIX w. powstają nowe zakłady sukiennicze w pobliżu Dobrzyniewa nad rzeką Supraśl, dokąd przenosi się znaczna część sukienników z Knyszyna.

von Hammerau i Jan Henryk Klemm, nadworni architekci hetmana[19].

1.2. Supraśl – Papiernia

Na księgi Bazylianów powołuje się Wojciech Załęski[20] w publikacji *Przyczynek do dziejów kościoła parafialnego pw. Świętej Trójcy* w *Supraślu*, pisząc o przybyłych do Supraśla obcokrajowcach:

> W zachowanej księdze metrykalnej supraskiej parafii unickiej wpisy zakończono w roku 1835 i opieczętowano ją. Założono nową księgę, a ponieważ w starej było jeszcze trochę wolnego miejsca, oszczędny unicki paroch odnotował dwa chrzty: Florentyny Wilhelminy córki zagranicznych rodziców Ignacego i Julianny Pahopp ślubnych małżonków obrządku rzymskiego (…), oraz Rozalii córki zagranicznych rodziców Wilhelma i Doroty Kessel obrządku katolickiego (…) Chrzcił x. Sylwester Truszczyński[21].

Tropem tego zapisu odnalazłem we wzmiankowanych księgach[22] ok. 20 niemieckobrzmiących nazwisk, w tym Ka-

[19] Rycina Jana Henryka Klemma wykonana we współpracy z Michaelem Rentzem stanowiła podstawę rozpoczęcia prac projektowych do rewaloryzacji Salonu Ogrodowego ogrodu Branickich w Białymstoku w pierwszej dekadzie XXI w. Ogród Branickich w Białymstoku i jego rewaloryzacja, aut. Dorota Sikora, s. 75 (http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.539711f6-77c3-37f6-a936-4509d28c8fb6 /20.02.2023/).

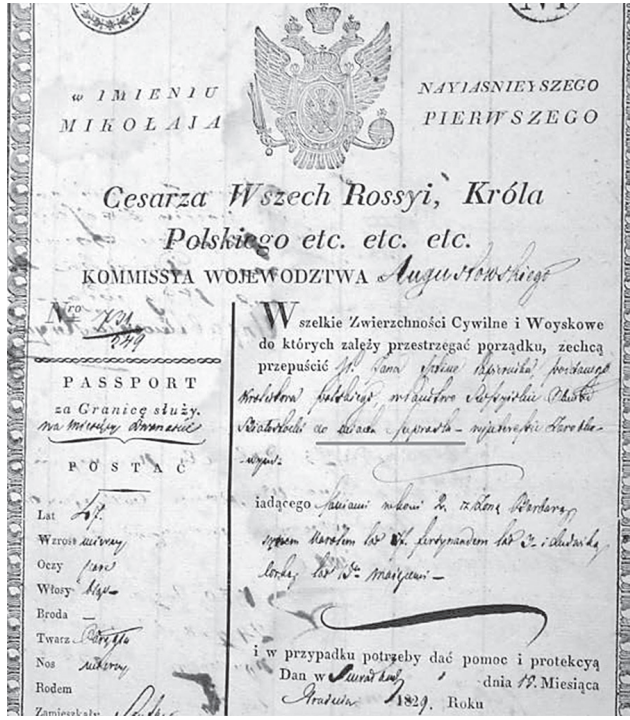
[20] W. Załęski, *Przyczynek do dziejów kościoła parafialnego pw. Świętej Trójcy w Supraślu*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego" 1999, nr 5 (https://pcr.uwb.edu.pl/BKWP/files/BKWP_1999_5_015.pdf /20.02.2023/).

[21] Tamże, s. 173.

[22] AAwB, Xsięga Cerkwi Parafialney Bazylianskiej Supraslskiej z Roku Tysiąc Osiemset Dwudziestego Siódmego zamykająca w sobie wpisy Chrztów. 1827-34., sygn. 133, s. 8.

rola Rothe i Doroty Fulde (wpisy z 1833 r.), małżeństwa Barbary Stein (1829) i Jana Stein (1833) z Papierni Supraślskiej[23].

Małżeństwu Stein oraz ich trójce dzieci (synowie Karol i Ferdynand i córka Ludwika) paszport na przejazd z Królestwa Polskiego do Supraśla w Obwodzie Białostockim został wydany 19 stycznia 1829 r.[24]

w IMIENIU NAYIASNIEYSZEGO
MIKOŁAJA PIERWSZEGO
Cesarza Wszech Rossyi, Króla
Polskiego etc. etc. etc.
KOMMISSYA WOJEWODZTWA
PASSPORT
za Granicę służy.
POSTAC
Lat
Wzrost
Oczy
Włosy
Broda
Twarz
Nos
Rodem
Wszelkie Zwierzchności Cywilne i Woyskowe
do których zależy przestrzegać porządku, zechcą
przepuścić
iadącego
i w przypadku potrzeby dać pomoc i protekcyą
Dan w
dnia
Miesiąca
1829. Roku

Il. 5. Paszport na przejazd z Królestwa Polskiego (Woj. Augustowskie) na teren Cesarstwa Rosyjskiego (do Supraśla) wydany rodzinie Stein w 1829 r. (AGAD, zesp. 428, sygn. 521)

[23] AGAD, zesp. 428, Kancelaria Własna Namiestnika. Wydział Paszportowy, sygn. 521, O fabrikantach, riemieslennikach i kolonistach - 1833 r.

1.3. Okres wojen napoleońskich – „Stara emigracja" – Supraśl

> Już od 1806 roku, kiedy to Napoleon pokonał wojska pruskie pod Jeną i Auerstedt zauważalna liczba Niemców wyemigrowała do Rosji. Wielu wabiły pogłoski głoszące jakoby rząd rosyjski miał rozdawać kolonistom jakieś bogate pszenicodajne grunta. Tacy emigranci docierali na Podlasie…

Powyższe słowa o niemieckich „emigrantach docierających na Podlasie" pochodzą z opublikowanej w 1939 r. książki O. Hedemanna *Dzieje Puszczy Białowieskiej* w *Polsce przedrozbiorowej*[24].

Śledząc historię Podlasia i Mazur z wytyczonego okresu odnalazłem zapisy[25] o tym, że za czasów Prus Nowowschodnich w Białymstoku w 1802 r. stacjonował sztab i 4 kompanie batalionu fizylierów von Wallenitza oraz oddział z regimentu Bośniaków von Gunthera, w łącznej liczbie 1019 osób. Wojny jako efekt wybujałych ambicji monarchów, królów, carów doprowadzając do destrukcji i upodlenia człowieka przekreślały marzenia tysięcy rodzin na godne życie. W trakcie badań nad emigracją (Baza 5a) ustaliłem, że główne kierunki emigracji na Podlasie to kierunek zachodni i północny, zaś dominującą narodowością byli Prusacy, stąd kilka słów o poprzedzającej badany okres historii.

W połowie XVIII w. obok niekwestionowanych dotąd potęg europejskich zaczyna wyrastać nowa – Prusy. Bez

---

[24] O. Hedemann, *Dzieje Puszczy Białowieskiej w Polsce przedrozbiorowej (w okresie do 1798 roku)*, Instytut Badawczy Lasów Państwowych, nr 41 z 1939, s. 146 (https://pbc.biaman.pl/dlibra/show-content/publication/edition/2318?id=2318 /20.02.2023/).

[25] Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: AP w B), III Rozbiór Polski a Białostocczyzna, w 225. rocznicę rozbioru, 2020 r. (https://www.bialystok.ap.gov.pl/index.php?c=article&id=22&print=1).

bogactw naturalnych, o małej liczbie ludności i niewielkiej sile gospodarczej posiada jeden atut – silną armię, która pozwoliła rodzinie Hohenzollernów „rozpychać się" w Europie. O stosunku armii i społeczeństwa za Fryderyka Wilhelma I oraz Fryderyka II najlepiej świadczy powiedzenie: „Prusy to nie jest państwo, które posiada armię, tylko armia, która posiada państwo". Za panowania obu tych władców Prus na armię wydawano 85% budżetu państwa. Dwie wojny śląskie (o sukcesję Habsburgów), a także wojna siedmioletnia, rewolucja francuska obalająca monarchię Burbonów, a zwłaszcza wojny napoleońskie zmieniły nieodwracalnie tę część Europy. Do roku 1805, starając się utrwalić swoje zdobycze, Prusy nie uczestniczyły w żadnej awanturze koalicyjnej przeciwko Francji Napoleona, a armia pruska w powszechnej świadomości jawiła się jako doskonale zorganizowana i świetnie funkcjonująca machina, owiana mitem niezwyciężonej. Trwanie dwóch silnych armii w takim stanie musiało doprowadzić wcześniej czy później do wojny pomiędzy Francją i Prusami (IV Koalicja), która wybuchła w 1806 r. Rzeczywistą wartość armii pruskiej dowodzonej przez starą kadrę oficerską pokazały przegrane bitwy pod Jeną i Auerstedt. W ciekawym epizodzie[26] dotyczącym tych bitew jest mowa o jednym z dwóch regimentów huzarów (ułanów), tj. pułku w Corps Blücher (Leib-Husaren-Regiment), który został zniszczony i uznany za wymarły, chociaż 6 szwadronów zdołało uciec do Prus Wschodnich (regiment składał się z 5 do 10 szwadronów). Jest to pierwszy ślad nawiązujący do faktów opisanych w publikacji O. Hedemanna.

Wieszcz, Adam Mickiewicz, na kartach polskiej epopei narodowej, *Pana Tadeusza,* w XI księdze zatytułowanej *Rok*

[26] Wikipedia, Husaren-Regiment „von Zieten" (Brandenburgisches) Nr 3 (https://de-m-wikipedia-org. translate. goog/wiki/ HusarenRegiment_%E2%80%9Evon_Zieten%E2%80%9C_(Brandenburgisches)_Nr._3?_x_tr_sl=de&_x_tr_tl=pl&_x_tr_hl=pl&_x_tr_pto=sc /20.02.2023/).

1812 pisał, wspominając w uniesieniu wyprawę Napoleona na Moskwę*:*

> O roku ów! Kto ciebie widział w naszym kraju
> Ciebie lud zowie dotąd rokiem urodzaju
> A żołnierz rokiem wojny…
> (…) Wszyscy pewni zwycięstwa wołają ze łzami:
> „Bóg jest z Napoleonem, Napoleon z nami!"

Lokowane w cesarzu Francuzów polskie nadzieje nie miały się urzeczywistnić.

> W 1812 roku wracały spod Moskwy rozproszone oddziały armii napoleońskiej, jeden zatrzymał się w Białymstoku. Było w nim kilka kompanii Sasów, którzy przedtem w „cywilu" trudnili się tkactwem. Ci zostali w Białymstoku i okolicy. Spodobała im się Biała i jezioro knyszyńskie – tutaj założyli swoje tkalnie. Kapelan pułkownik Richter wrócił do Saksonii, skąd wyekspediował do byłych żołnierzy ich żony oraz warsztaty tkackie. I tym sposobem luterscy wojacy stali się prekursorami sławnego później przemysłu białostockiego[27].

Informacja o kampanii Napoleona na Moskwę obecna na stronach *Wspólnoty ewangelickiej* w *Białymstoku* w *latach 1795-1939*[28] autorstwa Magdaleny Gąsowskiej nawiązuje do omawianego w niniejszym artykule tematu emigrant-sukiennik. Wyprawie Wielkiej Armii chcę poświęcić więcej miejsca, tym bardziej że rozszerzenia stanu badań tego śladu nie znalazłem w innych publikacjach. Również tworząc Bazę 1 i Bazę 7 (w oparciu o akta małżeństw białostockich ewangelików)

[27] M. Gąsowska, *Wspólnota ewangelicka w Białymstoku w latach 1795-1939* (https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/12572/1/M_Gasowska_Wspolnota_ewangelicka_w_Bialymstoku.pdf /20.02.2023/).

[28] Tamże, s. 195.

zwróciłem uwagę na narodowość osób w nich występujących w większości pruskiej, a dalej saskiej, wirtemberskiej, brandenburskiej itd. Możliwie dokładnie, aczkolwiek w dużym skrócie, przedstawiam zatem poniżej te ustalenia[29].

Podczas kampanii moskiewskiej (V Koalicja) znaczna część wojsk pruskich znalazła się w armii Napoleona, a historycy tamtych czasów podają, że łączna suma wojsk tzw. niemieckich (Prusy oraz Związek Reński) wynosiła 160 tysięcy. Mało się także mówi o tym, jak głęboką traumę wywołała w tych państwach wpierw akcja masowego poboru do Wielkiej Armii, która wyruszyła na Rosję w roku 1812, a potem – jak głęboki szok wywołał widok ledwie garstki tych, którzy wrócili z „zimowej wyprawy" cesarza. Rachunki historyków mówią, że szlaki odwrotu spod Moskwy Wielkiej Armii Napoleona (zima 1812/1813) usłane były trupami ok. 100 tys. żołnierzy pruskich, saksońskich, bawarskich. Aby zachować zasadę ciągłości zdarzeń (marsz Napoleona na Moskwę i tragiczny odwrót jego wojsk) należy przedstawić formacje wojskowe tworzące Wielką Armię i które z nich przechodziły lub stacjonowały w Okręgu Białostockim, bowiem z tych szeregów spodziewam się znaleźć potwierdzenie informacji zawartych w przytoczonych wyżej cytatach.

W skład Wielkiej Armii Napoleona wyruszającej na Moskwę, liczącej 520 tysięcy żołnierzy (ok. 155 tys. Francuzów!!!) i oficerów, wchodziły jednostki wojskowe z dwudziestu narodów, tworzących 16 korpusów. Poniżej przedstawiam je wraz z nazwiskami dowódców:

[29] Należało ustalić, jakie jednostki biorące udział w kampanii Napoleona na Moskwę stacjonowały na terenach Obwodu Białostockiego i porównać narodowości (wymienione w korpusach Wielkiej Armii) z występującymi w Bazie 1 i Bazie 7.

1. marszałek Louis Davout (72 tys. Francuzów, Hiszpanów, Badeńczyków i Meklemburczyków),
2. marszałek Nicolas Oudinot (37 tys. Francuzów, Szwajcarów, Chorwatów i Portugalczyków),
3. marszałek Michel Ney (39 tys. Francuzów, Wirtemberczyków, Portugalczyków),
4. książę Eugeniusz Beauharnais (46 tys. Francuzów, Włochów, Chorwatów i Portugalczyków),
5. książę Józef Poniatowski (36 tys. Polaków),
6. marszałek Laurent Gouvion Saint-Cyr (25 tys. Bawarczyków),
7. generał Jean Reynier (17 tys. Sasów), wojska z tego korpusu w 1812 r. wkroczyły do Białegostoku; 13 lutego 1813 r. – bitwa pod Kaliszem
8. Hieronim Bonaparte (18 tys. Hesyjczyków i Westfalczyków),
9. marszałek Claude Victor (34 tys. Francuzów, Polaków, Belgijczyków i Badeńczyków),
10. marszałek Etienne Macdonald (32 tys. Polaków, Bawarczyków, Prusaków i Westfalczyków),
11. marszałek Pierre Augereau (50 tys. Francuzów, Niemców i Neapolitańczyków),
12. generał Karl Schwarzenberg (34 tys. Austriaków).

Do tego dochodziła jeszcze gwardia cesarska (młoda – marsz. Edouard Mortier i stara – gen. Francois Lefebvre) oraz cztery korpusy kawalerii pod ogólną komendą marsz. Joachima Murata:

1. generał Etienne Nansouty (12 tys. Francuzów, Polaków i Prusaków),
2. generał Louis Montbrun (10 tys. Francuzów, Polaków, Prusaków i Wirtemberczyków),
3. gen. Emmanuel Grouchy (10 tys. Francuzów, Bawarczyków i Sasów),

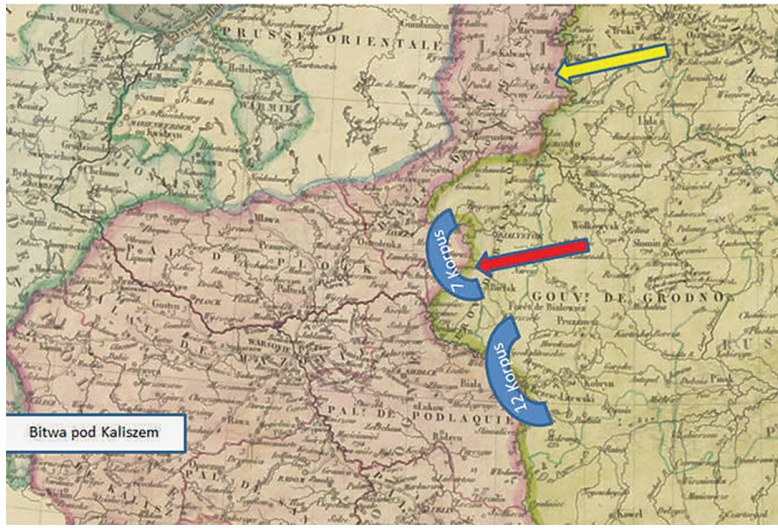
4. generał Marie Victor Latour-Maubourga (8 tys. Polaków, Sasów i Westfalczyków).

Wobec rozmiaru klęski Napoleona wiara w wielkiego wodza, a zatem i morale zwykłego żołnierza podupadły, szerzyła się dezercja (być może skutkująca osiadaniem np. na Podlasiu?). Napoleon 19 października 1812 r. opuścił Moskwę; rozpoczął się wielki i tragiczny w skutkach (występujące zjawisko kanibalizmu) odwrót wojsk. Z moich dotychczasowych ustaleń wynika, że w tym czasie (listopad 1812) w okolicach Białegostoku działały 2 formacje wojskowe Wielkiej Armii, które zabezpieczały odwrót w kierunku Warszawy (na mapie poniżej czerwona strzałka), mianowicie austriacka pod dowództwem gen. Karla Schwarzenberga (od 2 grudnia 1812 r. feldmarszałek, któremu kilka lat wcześniej życie podczas bitwy uratował gen. Józef Poniatowski), i saska pod dowództwem Szwajcara, gen. Jeana Reyniera. Od północy (teren od Kowna aż po Białystok) odwrót w kierunku dawnych Prus Książęcych (żółta strzałka) zabezpieczała ariergarda składająca się z niedobitków korpusu marszałka Michaela Neya, w jej skład wchodziły niedawno sformowane, więc niedoświadczone w bojach, jednostki litewskie. Nawiasem mówiąc, to marszałkowi Neyowi zawdzięcza Napoleon „szczęśliwy" powrót niedobitków spod Moskwy z kierunku na Gąbin-Prusy. Ślady działań tego dowódcy na Podlasiu zostały utrwalone w kilku przekazach:

W/g podania odprawiana tu była msza polowa w r. 1812 dla wielkiej armii Napoleona, zdążającej wiodącym tędy traktem napoleońskim. Przechodził tędy korpus marszałka Neya, który dla ułatwienia przejścia artylerii rozkopał górę (podobno równiej w czasie jednej doby) i miejsce to nosi nazwę Rozkopanka. Wskazują też miejsce, gdzie we

wspólnej mogile pochowano poległych żołnierzy wojsk polskich, osłaniających odwrót Napoleona[30].

Przed 80. laty dotarła [Felicja Wolfówna, S.F.] do przekazów najstarszych mieszkańców oraz pisanych źródeł, które mówiły, że na końcu ulicy Nowej [w Supraślu, S.F.] Francuzi zlokalizowali szpital dla swoich rannych. Zmarłych żołnierzy grzebali nie opodal lazaretu w lesie, dokładnie tam, gdzie odnaleziono mogiłę. W źródłach jest też mowa o przegranej bitwie z Rosjanami stoczonej pod Królowym Mostem przez wracające z Rosji wojska marszałka Neya. Być może w supraskim grobie leżą ranni właśnie z tej bitwy[31].

Il 6. Fragment mapy 1.

[30] O miejscowości Królowy Most (http://turystyka.org.pl/Kr%C3%B3lowy-Most-m427 /20.02.2023/).

[31] T. Mikulicz, *Napoleon Bonaparte przejechał przez Podlaskie. Zostawił pamiątki*, „Kurier Poranny" z 3 czerwca 2012 r. (https://poranny.pl/napoleon-bonaparte-przejechal-przez-podlaskie-zostawil-pamiatki/ar/5454162 /20.02.2023/).

Generał Józef Poniatowski częściowo uformowaną armię wyprowadził z Warszawy 5 lutego 1813 r. i dotarł do Krakowa, a następnie poprowadził kilkunastotysięczną armię przez Austrię[32] do Saksonii, gdzie VIII Korpus polski połączył się z Wielką Armią w Żytawie.

Z punktu widzenia moich poszukiwań związków „starej emigracji" na Podlasiu z Kaliszem okazało się odkryciem, że jedną z ostatnich bitew tej fazy wojny była bitwa pod Kaliszem (13 lutego 1813 r.) wojsk rosyjskich i napoleońskich. W skład tych ostatnich wchodziły m.in. oddziały saskie pod dowództwem gen. Jeana Reyniera, stacjonujące wcześniej pod Białymstokiem. W Kaliszu w dniach 27-28 lutego 1813 r. w wyniku nierozstrzygniętej bitwy został podpisany traktat sojuszniczy pomiędzy Rosją a Prusami, dający początek nowej (VI) koalicji i pieczętujący zajęcie przez Rosję Księstwa Warszawskiego.

Bitwa ta wyjaśnia po części przyczyny procesów emigracyjnych (coraz częstsze zjawiska dezercji); powyższe wydarzenia odzwierciedlały także skomplikowane stosunki polityczne i złożone koleje ludzkich losów, gdy ci sami żołnierze, którzy walczyli w Kaliszu za Napoleona, po kilku miesiącach w bitwie pod Lipskiem stanęli przeciw niemu. O ile decyzje o zmianie „linii frontu" rozumiało dowództwo, o tyle zwykły żołnierz – jak przedstawiony poniżej huzar Chrystjan Mühlsteff – nie potrafił często pojąć, dlaczego jego kolega – ziomek, z którym walczył dotąd ramię w ramię, stanął po przeciwnej stronie.

Badając drogi przemarszu przez Podlasie powracających spod Moskwy wojsk zwróciłem uwagę jeszcze na dwa regimenty, o numerach 3 i 9[33], na informacje o nich, m.in.

[32] https://slowopolskie.org/trwal-do-konca-przy-napoleonie-200-lat-temu-na-wawelu-pochowany-zostal-jozef-poniatowski/ /20.02.2023/.

[33] FamilySearch - Armia Prus, 9 regiment huzarów Bośniacki, Towarzysz, Strażnica Bośniacka w Mrągowie (https://www.it.mragowo.pl/straznica-

nazwiska i imiona żołnierzy oraz miejsca ich stacjonowania (garnizony). I tak Regiment nr 9 Husaren (Bośniacki, później Towarzysz) stacjonował:

- w latach 1770-1792 m.in. w miejscowościach Gołdap, Ełk (Lyck), Arys (Orzysz), Oletzko, (Olecko), Łomża, Ostrołęka, Mława, Przasnysz, Brańsk, Wyszków, Ostrów Mazowiecka,
- w latach 1797-1806 w miejscowościach Tykocin, Ostrołęka, Drohiczyn, Zabłudów, Brańsk, Wyszków, Knyszyn, Ostrów Mazowiecka, Boćki, Łomża,

Wydzielona z tego regimentu jednostka złożona z Tatarów (Tataren Pułk) stacjonowała:

- w roku 1795 w Augustowie,
- w latach 1796-1806 w Augustowie, Suchowoli, Rajgrodzie, Janowie (1803 r.),
- w latach 1796-1806 w Goniądzu (1806 r.), Sokółce (1804 r.) i Lipsku.

Rzeczą najbardziej zaskakującą w aktach dotyczących „Regiment nr 9 Husaren" była zbieżność nazwisk tu występujących z nazwiskami, które są zapisanymi w aktach dotyczących białostockiej Parafii Ewangelicko-Augburskiej. Między innymi były to następujące nazwiska: Pastor (kapelan wojskowy) August Heinrich Bretschneider - Białystok (wpis 1801), Carl Thiel (1799), Gottlieb Arendt (1800), Johan Klatt (1811), Carl Rother (1793), Gottfried May (1798), Samuel Pfeifer (1799), Johan Günter (1798), Michael Bloch (1808).

Dotychczasowe badania akt, zwłaszcza metrykalnych, z nazwiskami występującymi w społecznościach

---

-bosniacka-w-mragowie,16,2028,pl.html); Jan Modzalewski o historii Gołdapi Maxa Toeppena (https://goldap.org.pl/2016/06/jan-modzalewski-o--historii-goldapi-maxa-toeppena/ /20.02.2023/).

poszczególnych miejscowości, każą przypuszczać, że to nie przypadek. Powyższy „trop" wymaga jednak odrębnych badań, skierowanych na przebieg tras przemarszu wojsk, operacji wojskowych (wojen, bitew, potyczek) i miejsc stacjonowania garnizonów i szpitali polowych[34].

Z odnalezionej informacji na temat leczonych i zmarłych w szpitalu polowym w Supraślu[35] (kampania moskiewska) okazało się, że miejsca stacjonowania szpitala pokrywają się z kierunkiem odwrotu w 1813 r. korpusu austriackiego feldmarszałka Karla Schwarzenberga (m.in. Supraśl – Andrychów – Praga). Zdaje się to potwierdzać w publikacji K. Bartoszewicza *Łyki i kołtuny – pamiętnik mieszczanina podlaskiego 1790-1816*[36] relacja mieszkańca Białegostoku z wydarzeń

[34] Oto przykład potwierdzający jego słuszność. W aktach metrykalnych społeczności ewangelickiej Kalisza (1808-1839) odnalazłem wpis o ślubie Karola Mühlsteff, syna Chrystjana, huzara pruskiego z Festenberg (stąd pochodził Karol Rothe, opis dalej) i Elżbiety Tripke, z Joanną Krystyną Richter. Na stronach FamilySearch w mikrofilmie (nr 492751 Kościół protestancki. Społeczność wojskowa Festenberg. Armia Prus. Pułk huzarów 03), był zapis z 28 lutego 1805 r. dotyczący chrztu Karola – dziecka Christiana i Elżbiety Mühlsteff. Z metryk kościoła protestanckiego w Gołdapi wyłuskałem informację o chrzcie w 1803 r. siostry Karola, Joanny Krystiany. W aktach małżeństw białostockiej społeczności ewangelickiej za 1855 r. widnieje wpis dot. małżeństwa Heinricha, syna Karola Mühlsteff – wnuka huzara pruskiego z Regimentu 3, stacjonującego w Okręgu Białostockim – i Joanny Richter. Tak nastąpiło potwierdzenie informacji z „Dziennika Białostockiego" z 29 lipca 1935 r.

[35] FamilySearch, mikrofilm nr 1454387 – Główny szpital polowy nr 1 – Supraschel Dead 1812-1813 od zdjęcia 344, I część Husarien Korpus (Lemberg, Włodawa, Krupka, Supraśl, Popowa, Borzensin, Zaborów, Pazady Kurzelow, Owcza Skała, Pieskowa Skała ok. Andrichau, Filialienzu Lubomol, Czaniec i Rogów).

[36] K. Bartoszewicz, *Łyki i kołtuny – pamiętnik mieszczanina podlaskiego 1790-1816 – w oparciu o relacje Rocha Sikorskiego*, 1917 r. Wydawca: nakł. Księgarni J. Czerneckiego; Księgarnia M. Arcta, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku (https://pbc.biaman.pl/dlibra/publication/64050/edition/62323 /20.02.2023/).

w lipcu 1812 r.: „Pod Prużaną była kwatera korpusu austriackiego pod wodzą feldmarszałka Szwarcenberga. (…) W drodze [do Białegostoku, S.F.] przyłączyło się do nas kilku dragonów austryackich … żołnierze w słowiańskim języku przechwalali się mówiąc: se my pryszli wasz kraj oczystiti"[37].

Formacje wojskowe przebywające na Podlasiu w omawianym okresie miały kapelanów wojskowych. Informacja na ich temat pochodzi z publikacji Tomasza Wiśniewskiego *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej*[38]:

> Zadziwiająca historia wydarzyła się podczas kampanii napoleońskiej. Oto w oddziale francuskiego generała Carie znajdowała się kompania saska. Wielu z nich było z zawodu sukiennikami. Za zachętą kapelana wojskowego Leopolda Ehregotta spora grupa żołnierzy osiadła w Białymstoku. W ten sposób uległ zmianie skład społeczny protestantów[39].

Wiadomości związane z obecnością w Białymstoku wspólnoty ewangelickiej na przełomie XVIII i XIX w. przynosi również praca autorstwa Tomasza Wigłasza (obecny proboszcz administrator Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku i kapelan) oraz Krzysztofa Marii Różańskiego *Ewangelicy w Białymstoku*[40]:

> Za sprawą dyrektora zarządu prowincji Prus Nowowschodnich Augusta Karola von Holsche i jego małżonki Ewy

[37] Tamże, s. 90.

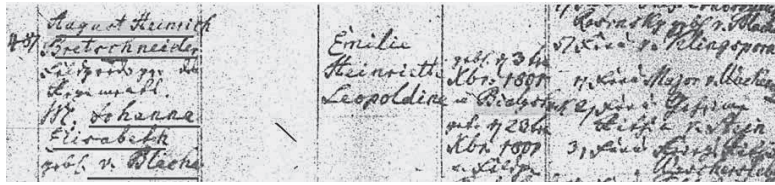
[38] T. Wiśniewski, *Z dziejów gminy ewangelicko-augsburskiej*, „Kwartalnik Białostockiego Towarzystwa Naukowego" 1988, nr 1(9) (http://pbc.bia-man.pl/Content/39286/B%20Nr.%20(9)1%20%201988r.pdf /20.02.2023/).

[39] Tamże, s. 28.

[40] T. Wigłasz, K. M. Różański, *Ewangelicy w Białymstoku – przewodnik historyczny*, Staraniem Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku 2013 (http://luteranie.bialystok.pl/books/KMR_i_TW-ewangelicy_w_bialymstoku.pdf /20.02.2023/).

Zofii z Woemerów już w 1796 r. rozpoczęły się ewangelickie nabożeństwa w należącym do rezydencji Branickich teatrze Komedialnia. Powstała też szkoła ewangelicka i założono cmentarz na dzisiejszym Rynku Siennym. W ciągu siedmiu lat nabożeństwa w Komedialni odprawiał ks. Brettschneider, kapelan wojskowy. Był to pierwszy ewangelicki duchowny w Białymstoku. Na podstawie danych z parafii w Germau (dziś Russkoje w obwodzie kaliningradzkim) można przypuszczać, że ks. Brettschneider nosił imiona August Henryk[41].

Upewnieniem autorów w słuszności przypuszczeń co do imion pastora Bretschneidera będzie Il. 7[42].

Il. 7. Fragment mikrofilmu pobranego z kancelarii parafialnej Hanower i Eibenstock, umieszczonego na stronach FamilySearch (metrykalia dot. Husaren Regiment 9-Towarzysz, wpis z 1801 r., dokonany w Białymstoku przez pastora Augusta Heinricha Bretschneidera)

1.4. Z chaosu finansowego w ład gospodarczy

Sytuację geopolityczną w Europie czasu, powstałego po kongresie wiedeńskim, Królestwa Polskiego i narodziny

[41] Tamże, s. 17-18.

[42] FamilySearch, mikrofilm 102439775, Armia Prus, Wojskowe księgi metrykalne chrztów, ślubów i zgonów,

[9] regiment huzarów (Bośniacki, Towarzysz), Białystok, rok 1801, zdjęcie 61, s. 116 (https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSCT-54JG?i=60&cc=3015626&cat=219544 /20.02.2023/).

„sukiennictwa emigracyjnego" opisują Mieczysław Ajzen[43] oraz Ryszard Kołodziejczyk i Ryszard Gradowski[44]. Jak pisze Mieczysław Ajzen *(Polityka gospodarcza Lubeckiego* wydana w 1932 r.) w odniesieniu do Królestwa Kongresowego na tle burzliwych przemian gospodarczych i politycznych na kontynencie europejskim:

> Królestwo Polskie, powstałe po kongresie wiedeńskim jako część składowa Imperjum Rosyjskiego, zajmowało niepoślednie miejsce w zmienionym układzie sił „międzynarodowej równowagi". Choć niewielkie terytorjalnie, posiadało ono niewątpliwie dzięki swemu położeniu geograficznemu, doniosłe znaczenie polityczne i gospodarcze, które byłoby bezsprzecznie większe, gdyby zastrzeżona traktatem wiedeńskim łączność gospodarcza wszystkich zaborów nie pozostawała martwą literą. Swoboda komunikowania się Polaków ziem polskich z przed roku 1772, rzekoma gwarancja wolnej żeglugi na rzekach i kanałach tych terenów, wolny tranzyt itp. obietnice nie przyoblekły się nigdy w realną treść. Sankcjonując akt politycznego rozbioru Polski, stwarzał traktat wiedeński iluzje tzw. łączności gospodarczej, przez fikcyjne postanowienie i na niczem nieoparte zasady wolnej wymiany, po której w istocie wiele spodziewali się zaborcy, ale rachuby ich pokrzyżowały dalsze koleje skomplikowanej sytuacji na rynkach europejskich.

[43] M. Ajzen, *Polityka gospodarcza Lubeckiego (1821-30)*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego" 1932, T. X, z. 2, s. 23 (https://pbc.gda.pl/dlibra/publication/37458/edition/81337?language=pl /20.02.2023/).

[44] R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1974 (https://bibliotekanauki.pl /20.02.2023/).

Powojenne kryzysy gospodarcze stałe zjawisko w dziejach – są po kongresie wiedeńskim następstwem długiej zawieruchy wojennej. Francja, załamana gospodarczo i politycznie, dłużona i przegrana, stosunkowo najkrócej walczyć musi z przesileniem gospodarczym i szybko się odbudowuje. Strona zwycięska, Prusy, Austrja i Rosja, zbierać muszą resztki sił dla swej odbudowy gospodarczej. Anglja, choć najmniej aktywna w imprezie napoleońskiej, najdotkliwiej odczuwa jej skutki przez brak rynków zbytu i ciężkie następstwa blokady gospodarczej. W roku 1815 wstrząsa rynkiem angielskim pierwsze przesilenie gospodarcze, połączone z lokautami i rozruchami robotniczymi. Zawiodły nadzieje fabrykantów angielskich zbycia wielkich zapasów produkcji, gromadzonych w czasie wojny dla kontynentu europejskiego. Szybkie nasycenie rynku powoduje bezrobocie i towarzyszące mu, w miarę zaostrzającego się kryzysu, rozruchy robotnicze. Na ogół cechują ten okres powojenny dwa nierozłączne zjawiska: kryzysy i pauperyzm.

W tych niezbyt sprzyjających okolicznościach powstaje Królestwo Polskie, autonomicznie związane z Rosją, gospodarczo rzekomo samodzielne, w istocie uzależnione od czynników międzynarodowej gospodarki i systemu gospodarczego Imperium Rosyjskiego. Terytorium Królestwa Polskiego, zniszczone przez wypadki wojen napoleońskich, a przedtem jeszcze przez rozbiory, odziedziczyło po Księstwie Warszawskiem, wszelkie jego bolączki gospodarcze i niedomagania społeczne, pogłębione przez pożogę wojenną oraz system kontynentalny Napoleona…

Pozbawione rynków zbytu na płody rolnicze, Królestwo Kongresowe działać poczyna w kierunku uprzemysłowienia kraju. Postanowienie z 19.11.1816 r. pierwsze udziela ulg i obcym fabrykantom, osiedlającym się w Królestwie Polskim. (…) Celem sprowadzenia obcych rzemieślników, wysyłani zostają zagranicę emisariusze odpowiednio

> wynagradzani za każdego sprowadzonego imigranta. Kolonizacji tej sprzyja masowa emigracja z Prus i Saksonii, wywołana upadkiem przemysłu tkackiego w tych krajach[45].

Przemiany w dziedzinie „bawełnianej wytwórczości", niekorzystne dla drobnych producentów sposoby uzależniania ich od kapitału kupieckiego – przyczyny postępującego zubożenia tkaczy, i to na terenie interesującej mnie guberni kaliskiej – zostały przedstawione w opracowaniu *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce* Ryszarda Kołodziejczyka i Ryszarda Gradowskiego.

> Po 1815 r. upadło rzemiosło wielkopolskie, zaczęło się natomiast silnie rozwijać tkactwo wełniane i bawełniane w Królestwie. W produkcji wełnianej kapitalista-kupiec organizował dostawę surowca, skupował półfabrykaty do wykończenia i dostarczał je na rynek. W bawełnianej wytwórczości jeszcze łatwiej przychodziło kapitałowi kupieckiemu uzależnienie od siebie drobnych producentów dzięki wyłącznie hurtowemu zaopatrzeniu w całkowicie importowany surowiec oraz w drodze sprzedaży gotowych wyrobów. Od przechwycenia tych głównych ogniw produkcji niedaleko już było do całkowitego podporządkowania drobnych wytwórców, a w jeszcze dalszej perspektywie do organizacji nakładu. Rzemieślnik, pozbawiony zazwyczaj środków obrotowych i możliwości bezpośredniego zbytu, stawał się łatwo łupem kupca, „składnika" surowców i hurtowego sprzedawcy. Szczególnie duże możliwości wzbogacenia przedstawiała działalność tzw. składników przędzy bawełnianej. Na terenie guberni kaliskiej ich zyski dochodziły w 1826 r. do 100%, w 1843 od 10 do 60%[46].

[45] M. Ajzen, *Polityka gospodarcza Lubeckiego (1821-30)*, s. 26.
[46] R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsc*e, s. 33.

W guberni (wcześniej województwie) kaliskiej, w jej stolicy – podają źródła[47] – największym fabrykantem sukiennikiem był Benjamin Rephan, przybyły do Kalisza ok. 1815 r. z Międzychodu. Również w Międzychodzie, oprócz Międzyrzecza, Rephan prowadził produkcję sukna. Jego odpowiednikiem w okręgu łódzkim, w Zgierzu, był W. F. Zachert, przybyły z Międzyrzecza (to odległość od Międzychodu ok. 30 km). Jak donosiły źródła po tragicznej śmierci Rephana (1831 r.), dorobił się on majątku 8 milionów zł[48]; inne, z 1828 r. podają, że „Właściciel fabryki (wzniesiona w latach 1824–1825) zaczął z małym bardzo kapitałem"[49].

We wrześniu 1816 r. Benjamin Rephan zawarł z władzami miasta umowę, mocą której otrzymał na „fabrykę sukna" niewykończony budynek instytutu położniczego. Na podstawie kontraktu z 1817 r. otrzymał w wieczystą dzierżawę murowany młyn rządowy, w skład którego wchodziły domy mieszkalne. Domy przerabiał, na przydzielonych mu placach stawiał nowe. Inwestycje owe umożliwiały mu pożyczki budowlane, z których często korzystał. Pierwsza, w 1819 r., opiewała na 10 tys. złp, łącznie z funduszu budowlanego miasta Kalisza w latach 1820-1836 fabrykant otrzymał 234 tys. złp. Wartość funduszu budowlanego miasta Kalisza w latach 1817- 36 wyniosła 1 118 250 zł, a zatem blisko co piąta złotówka trafiła do Rephana[50].

Oprócz fabryk elementem najistotniejszym do produkcji sukna, co oczywiste, był surowiec: wełna, bawełna. Jednym z głównych graczy na kaliskim rynku składów przędzy

[47] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. II, *Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza* i *regionu kaliskiego*, A. Gieysztor (red.), Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1961.

[48] A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu w latach 1815-1831*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. II, A. Gieysztor (red.), s. 255.

[49] Tamże, s. 256.

[50] Tamże, s. 253.

bawełnianej był kupiec, bankier i wekslarz, Józef Samuel Redlich. Z nim i jego zięciem, Ludwikiem Mamrothem, Prezes Komisji Województwa Kaliskiego zawarł umowę, na podstawie której uzyskali oni monopol na prowadzenie składów przędzy bawełnianej dla tkaczy województwa kaliskiego. Efektem tego posunięcia było sukcesywne zadłużanie się rzeczywistych wytwórców-tkaczy, co prowadziło do ostrych konfliktów (przykład uzależnienia w wyniku pracy nakładczej). W publikacji Anny Rynkowskiej[51] poruszającej m.in. ten temat, czytamy:

> Mamroth zaopatrywał zimą tkaczy w przędzę, a na wiosnę odbierał towary, które farbował i apretował w Kaliszu u niemieckiego farbiarza Schnerra. Operował wielkimi sumami, czego dowodem, że w r. 1831 tkacze byli zadłużeni na 150 tysięcy. Nie byli to już samodzielni wytwórcy, lecz robotnicy najemni. Tkacze skarżyli się, że Mamroth „zbyt mało ich wynagradza" (…) Licząc, że tkacz [tak naprawdę cała rodzina, S.F.] mógł wyrobić dziennie około 6 łokci materiału, zarobił dziennie około 23 groszy (1 złp=30 gr), czyli rocznie około 160 złp. Stanowiło to równowartość 20 korcy żyta według ówczesnych cen…[52]

Władze podjęły próbę zbadania przyczyny postępującego zubożenia tkaczy w Kaliszu, głównie pod kątem cen surowca, którego cena w kaliskich składach była wyższa niż tej sprowadzanej z zagranicy. Analizy prowadził niejaki Fryderyk Welke – naczelnik Sekcji Fabrycznej przy Komisji Województwa Kaliskiego. Końcowym efektem prac jest wynik jego dochodzeń, znajduje się tam następująca uwaga:

[51] Tamże, s. 247-286.
[52] Tamże, s. 277 i n.

„Rezultat zaś tej całej mojej czynności jest taki, iż tkacze tutejsi mają nader szczupły zarobek, a to pochodzi z drogości przędzy”[53].

Z powyższego jasno widać, kto był beneficjentem ogromnych zysków (sięgających 100% rocznie) i kosztem kogo to się działo. Nawiasem mówiąc, w metrykaliach kaliskich ewangelików za lata 1808-1839 natknąłem się na osobę naczelnika Welke, który w 1823 r. był obecny na ślubie kupca, A.W.K. Breslera. Przytoczone cytaty wyjaśniają pośrednio, z jakiego powodu już od połowy lat dwudziestych XIX w. Kalisz opuszczają kolejni sukiennicy udający się do okręgu łódzkiego (zjawisko emigracji wewnętrznej).

Okres napływu pierwszej fali sukienników do Królestwa Polskiego – nazywany przeze mnie „starą emigracją” – zakończył się w ostatnich latach drugiej dekady XIX w. Mapa Polski w tym okresie powiększyła się o nowe miejscowości, a nowe miasta powiększały swe terytoria wskutek powstawania u ich granic osad sukienniczych. Proces ten przedstawia mapa nr 2.

Skąd na teren Podlasia przybyli najstarsi członkowie białostockiej społeczności ewangelickiej? W zdecydowanej większości emigranci do Obwodu Białostockiego przybyli z kierunku zachodniego. Znalezienie odpowiedzi na to pytanie okazało się możliwe dzięki aktom metrykalnym białostockiej społeczności ewangelickiej z lat 1834-1874[54]. Wyniki analizy tych najstarszych całościowych dokumentów są przedstawione w Bazie 5a.

[53] Tamże, s. 278.

[54] Portal FamilySearch, cyfrowe obrazy [mikrofilmy - S.F.] oryginałów przechowywanych w Archiwum Narodowym Łotwy, Białystok, metryki kościelne [ewangelickie - S.F.] za lata 1834-1877, m-ce przechowywania mikrofilmów Salt Lake City, Utah, USA, zdigitalizowane przez FamilySearch International, 2018 (https://www.familysearch.org/search/catalog/3047690?availability=Family%20History%20Library /20.02.2023/).

2. Emigracja sukienników po upadku Powstania Listopadowego

Przedstawienie przyczyn emigracji sukienników z terenu Królestwa Polskiego do Obwodu Białostockiego wymaga wskazania wydarzeń leżących u jej podstawy. Dominujący wpływ na sytuację „starej emigracji" w Królestwie Polskim miało Powstanie Listopadowe. Kryzys ekonomiczny pozbawił pracy znaczną część sukienników. Dla wielu z nich czas ten oznaczał katastrofę ekonomiczną. Rząd Królestwa zdawał sobie z tego sprawę, jednocześnie wiedząc, jaki przyniesie to skutek dla finansów państwa.

2.1. Początki „nowej emigracji"

Działania odwetowe podejmowane przez władze zaborcze, m.in. pod naciskiem rosyjskich fabrykantów przemysłu włókienniczego, którzy odczuwali coraz większą siłę konkurencji z Królestwa Polskiego, doprowadziły do wprowadzenia granicy celnej z Cesarstwem Rosyjskim, co (wbrew ich intencjom) w rezultacie nasiliło emigrację z głównych ośrodków włókienniczych, zwłaszcza łódzkiego, na zachodnie rubieże Cesarstawa.

O reakcji sukienników na nową sytuację społeczno-gospodarczą będącą skutkiem zrywu powstańczego pisze Witold Kula w pracy *Niemieccy koloniści przemysłowi wobec Powstania Listopadowego*[55].

> Niezmiernie już charakterystyczna jest reakcja kolonistów niemieckich na pierwszą wieść o warszawskim wybuchu: „znaczna ich liczba – pisze dn. 11 grudnia 1830 r.

[55] W. Kula, *Niemieccy koloniści przemysłowi wobec Powstania Listopadowego*, „Przegląd Historyczny" 1957, nr 48/4, z. 1, s. 754 (https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Przeglad_Historyczny/Przeglad_Historyczny-r1957-t48-n4/Przeglad_Historyczny-r1957-t48-n4-s751-767/Przeglad_Historyczny-r1957-t48-n4-s751-767.pdf /20.02.2023/).

> Prezes Komisji Woj. Mazowieckiego – zaczęła (…) zgłaszać się o paszporta za granicę, w zamiarze wyprowadzenia się z kraju". Prezes Kom. Woj. Mazowieckiego [Rajmund Rembliński, S.F.] donosi jednocześnie, że „odwiódł wszystkich od tego zamiaru", obawia się jednak „aby zaspokojenie ich (…) chwilowe tylko nie było". Że obawy te były słuszne – o tym przekonują nas liczne wzmianki późniejsze, stwierdzające ponad wszelką wątpliwość fakt istnienia znacznej liczbowo emigracji kolonistów do Prus.
>
> Rzecz jasna, że elementem emigrującym była przede wszystkim „czeladź", ludność nie posiadająca własnych domów i środków produkcji ani też nie związana żadnymi zobowiązaniami materialnymi w stosunku do Rządu lub Banku Polskiego. Dlatego minister spraw wewnętrznych i policji mógł określić tę sytuację słowami: „...rzemieślnicy przechodni nie mogąc znaleźć zatrudnienia wychodzą z kraju, ale nie masz właściwej emigracji. Ci, którzy posiadają własność, nie oddalają się z kraju"…

Z ogłoszeń o planowanych emigracjach z Królestwa w latach 1832-1834 zamieszczanych w dziennikach urzędowych województw mazowieckiego i kaliskiego, w których skupiła się największa część produkcji włókienniczej, wynika, że emigracja powrotna, np. do Prus, była znikoma. Określam ją na kilkadziesiąt osób (rodzin). W przeważającej części emigranci jako miejsce docelowe wskazywali miasto, region czy gubernię Cesarstwa Rosyjskiego. Wyniki badań dotyczących tego zjawiska są przedstawione w Bazach 2 i 3.

2.2. Przepisy dotyczące zasad emigracji[56]

Przepisy emigracyjne wprowadzane przez rząd rosyjski miały podstawy w tych ustanowionych z powstaniem

[56] Przepisy emigracyjne opublikowane zostały m.in. w Dziennikach Urzę-

Królestwa Polskiego, te zaś nawiązywały do rozporządzeń z czasów Księstwa Warszawskiego, z 1809 i 1812 r. Ważniejsze postanowienia ustawy o przepisach emigracyjnych z 2 marca 1816 r. orzekały:

a) każdy osiadający się w Królestwie Polskim cudzoziemiec, rolnik lub rzemieślnik będzie na 6 lat zwolniony od wszelkich ciężarów i podatków;
b) oni i ich synowie zwolnieni będą od służby wojskowej;
c) mogą w każdej chwili wrócić do swego kraju, po wypełnieniu jednak zaciągniętych w Królestwie zobowiązań.

Ewolucja przepisów powstałych po Powstaniu Listopadowym przebiegała w dwóch etapach. Etap 1, według przepisów przejściowych z 1 grudnia (ogłoszone 19 grudnia) 1831 r.: paszporty były wydawane przez Naczelnika Wojennego po wcześniejszym rozpoznaniu komisji wojewódzkich. Przepisy te zostały uzupełnione uprawnieniami emigranta, określającymi zasady osiadania w guberniach Rosji, wydanymi 11 marca (ogłoszone 16 maja) 1832 r. Etap 2 – to procedura paszportowa, przepisy wydane 8 czerwca (ogłoszone 2 lipca) 1832 r. – zgodnie z którą:

---

dowych Województwa Mazowieckiego, w szczególności: w dodatku do nr 13 z dnia 19 grudnia 1831 r. (https://crispa.uw.edu.pl/object/files/141061/display/Default /20.02.2023/); w dodatku do nr 36 z dnia 28 maja 1832 r. (https://crispa.uw.edu.pl/object/files/137635/display/Default); i także nr 41 z dnia 2 lipca 1832 r. (https://crispa.uw.edu.pl/object/files/137630/display/Default /20.02.2023/).

Kwestie prawno-formalne emigracji zob. też: M. Rutkowski, *W poszukiwaniu nowego domu – uwarunkowania migracji pomiędzy Królestwem Polskim i Cesarstwem Rosyjskim w latach trzydziestych XIX w.*

(https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/11763/1/M_Rutkowski_W_poszukiwaniu_nowego_domu.pdf /20.02.2023/).

1. Każdy żądający wynieść się z Kraju i uzyskać paszport Emigracyjny, zgłosić się winien na piśmie z objawieniem swego żądania, do Miejscowego Wójta Gminy, lub Burmistrza. 2. Wójt lub Burmistrz odebrawszy takowe żądanie, podać jest obowiązany natychmiast do Dziennika Wojewódzkiego Imię i Nazwisko zgłaszającego się o paszport, a to dla uprzedzenia kogo to interesować może, czyli fabrykant na zawsze wynieść się chcący, zadość uczynił przyjętym na siebie obowiązkom, tak względem Rządu, jako też względem właścicieli osad fabrycznych, lub innych osób prywatnych, z któremi zostawał w stosunkach. (pkt 3. dot. zamożnych fabrykantów) 4. Skoro po upływie 4 tygodni od daty ogłoszenia, okaże się: iż fabrykant zadość uczynił przyjętym na siebie w kraju obowiązkom, Wójt lub Burmistrz obowiązany jest udzielić mu bez zwłoki zwyczajne świadectwo do uzyskania zagranicznego paszportu, z którem to świadectwem interesant uda się do Komisarza Obwodu właściwego. 5. Komisarz Obwodu odebrawszy świadectwo, winien się przekonać od miejscowych władz Sądowych, czyli chcący wynieść się za granicę, nie zostaje pod zarzutem Kryminalnym, co skoro nie ma miejsca, przedstawi rzecz Komisji Wojewódzkiej z domieszczeniem wiadomości jakie go dojdą, względem starającego się o paszport Emigracyjny. 6. Komisja Wojewódzka za odebraniem przedstawienia Komisarza Obwodowego, przekona się czy fabrykant nie zaciągnął pożyczki Rządowej, i czy zadość uczynił przyjętym tu w kraju obowiązkom. Słowem zastosuje się w tej mierze do przepisów Instrukcji co do Emigrantów ...Jeżeli się pokaże, że żadna nie zachodzi przeszkoda do opuszczenia kraju, przedstawi go podług istniejących urządzeń, do uzyskania Paszportu Generał gubernatorowi Miasta Stołecznego w Warszawie[57].

[57] Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego nr 41 z dnia 2 lipca 1832 r., s. 785-787 (https://crispa.uw.edu.pl/object/files/137630/display/Default /20.02.2023/).

Wynikiem ustaleń związanych z przepisami dotyczącymi emigracji jest Baza 4.

2.3. Skala emigracji

W internetowym kalendarium miasta Zgierza[58] znajduje się informacja dotycząca popowstaniowej emigracji sukienników. Otóż w roku 1832 „(…) liczba mieszkańców zmniejszyła się o 1/3, producentów sukna o 75,3% w stosunku do 1829 roku, stan zatrudnienia w sukiennictwie wynosił 16% stanu zatrudnienia z 1828 roku".

Jak wynika z moich badań[59] w wielu miastach (Kalisz, Zgierz) „pustki" po emigrujących do Cesarstwa Rosyjskiego sukiennikach były stosunkowo szybko uzupełniane przez nowo napływających spoza granic Królestwa, a także z okolicznych miejscowości, głównie ludzi pochodzenia wiejskiego. Tabela 1. obrazuje liczbę ludności miast będących w kręgu poruszanego tematu emigracji.

---

[58] Internetowe strony miasta Zgierza, Kalendarium historyczne, rok 1831-1832 (https://www.miasto.zgierz.pl/pl/page/kalendarium-historyczne).

[59] A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1967, tabele od s. 31 (https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=29117 /20.02.2023/); W. Kula, *Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807–1869*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX Wieku" 2019, T. 21-22, tabele od s. 139 (https://dspace.uni.lodz.pl/xmlui/bitstream/handle/11089/37796/9991-Tekst_artykulu-26075-1-10-20210621.pdf?sequence=1&isAllowed=y /20.02.2023/);

F. Rodecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, Warszawa 1830, nakładem autora (w Drukarni Antoniego Gałęzowskiego i Kompanii) (https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=13324 /20.02.2023/).

Tabela 1. Liczba ludności miast będących w kręgu tematu emigracji w wybranych latach (1810-1960)

Nazwa miasta	powiat	1810	1816	1825	1827	1843	1857	1939	1960
Aleksandrów Łódzki	Łódź		742 *(1815)*	3086	4072	4263 *(1842)*	3115	13333	12179
Białystok	pow. miejski	4145		8636			13787	107000	120921
Ciechanowiec	Siemiatycze	2700		x			3900		3542
Ciechanowiec	jw. osada	373		518	617		1200	połą-czono	
Dąbie	Koło	998		1722	1881		2980	4212	2489
Kalisz	pow. miejski	7256		11400	12107 10670 *(1830)*		12066	80216	69946
Kargowa	Sulechów	1805				2058		1713	2425
Knyszyn	Mońki	1824					2038	4400	2371
Konstantynów	Łódz			2831 *(1826)*		2988 *(1842)*	2917	8970	10834
Koźminek	Kalisz	737		1212	1100		1200		
Łódź	wydzielone	514	767 *(1820)*	939	2837	16460	24655	672000	709698
Międzyrzecz	Międzyrzecz	3414				4663		12096	12109
Opatówek	Kalisz	406		583	1020		1659		

Ozorków	Łęczyca	191	1867	3250	5308	4367 *(1844)*	6577	16420	16055
Przedecz	Włocławek	822		1395	1935		1955	3600	2063
Rogoźno	Oborniki	3240				4755		6348	7395
Rostarzewo	Wolsztyn	449				734			
Stawiszyn	Kalisz	1054		1339	1467		1440	2585	1378
Supraśl	Białystok						3450	3017	3471
Tomaszów Maz.	pow. miejski						5136	45204	48546
Trzciel	Międzyrzecz	1604				2398		2218	2362
Twardogóra	Syców		1800			2473		3861	3350
Tykocin	woj. August.				4246				
Wasilków	Białystok	1282					1413	5574	4162
Wolsztyn	Wolsztyn	1810				2618		4880	6856
Wschowa	Wschowa	4634				6081		7740	8610
Zduny	Krotoszyn	3251				3406		3437	3287
Zduńska Wola	pow. miejski			2000	2758		6347	26154	25343
Zgierz	pow. miejski	673	966 *(1819)*	3162	4527	7064 *(1842)*	8337	28134	36666
Zielona Góra	pow. miejski		8321	8500		10405		26076	54291

Źródło: Oprac. własne na podst.: A. Jelonek, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polski od 1810 do 1960 r.*, Instytut Geografii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1967; W. Kula, *Charakter społeczno-gospodarczy miast powiatu łódzkiego i łęczyckiego 1807–1869*, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX I XX Wieku" 2019, T. 21-22, s. 29 i n. (kolor szary); F. Radecki, *Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego*, nakładem autora; (w Drukarni Antoniego Gałęzowskiego i Kompanii), 1830, (kolor ciemnoszary).

Z braku danych źródłowych za datę graniczną pierwszej fali emigracji („stara emigracja") przyjąłem rok 1827. Nie wiadomo, ile naprawdę osób przywędrowało w tym czasie na badany przeze mnie teren (dawne województwo kaliskie i mazowieckie). Niemiecki ekonomista Gustav von Schmoller[60] podaje, że do Królestwa Polskiego w latach 1818-28 przybyło ok. 250 000 emigrantów. Z kolei Jan Rutkowski[61] utrzymuje, że na teren Królestwa w latach 1819-1827 przybyło ok. 35 000 osadników, z których czwartą część stanowili osadnicy rolni. Oczywistym jest, że liczbę osadników rolnych ustalić jest łatwiej, ponieważ każdemu z nich przypisane jest gospodarstwo rolne – ziemia. Tak duże rozpiętości w szacowanych liczbach wymienionych powyżej badaczy nie pozwalają jednoznacznie określić rzeczywistej wielkości „starej emigracji";

[60] G. Schmoller, *Die Entwicklung und die Krisis der deutschen Weberei im 19. Jahrhundert*, Berlin, 1873, (https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV007126726), za nim T. Marszał w publikacji *German immigrants in central Poland in the late 18th and early 19th centuries*, University of Lodz, Faculty of Geographical Sciences, Institute of the Built Environment and Spatial Policy, Łódź 2022, s. 42 (https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/42960/25-51_MARSZAL.pdf?sequence=1&isAllowed=y/20.02.2023/).

[61] J. Rutkowski, *Historia gospodarcza Polski*, T. II. *Czasy porozbiorowe*, Księgarnia Akademicka, Poznań 1950, za nim K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź 1958, s. 46.

ponadto świadczą o dużej luce w badaniach, o ile jeszcze zachowały się nieprzebadane dokumenty.

Przechodząc do konkretnych miast widać np., że miasta – ośrodki włókiennictwa, które do rozbioru Rzeczpospolitej leżały w jej granicach, a po rozbiorze w granicach Prus jak: Międzyrzecz, Wolsztyn, Wschowa, Zduny, w okresie od 1810 do 1843 roku (ten rok uważam za koniec procesu obu fal emigracji, tj. „starej" i „nowej") przez ponad 30 lat – jedno pokolenie – niewiele zwiększyły swoją liczebność, co było skutkiem emigracji ludności tych miast do Kalisza i ośrodków łódzkich (głównie Ozorkowa i Zgierza) w I etapie („stara emigracja", zwłaszcza do 1827 r.), zaś po upadku Powstania Listopadowego także do Obwodu Białostockiego.

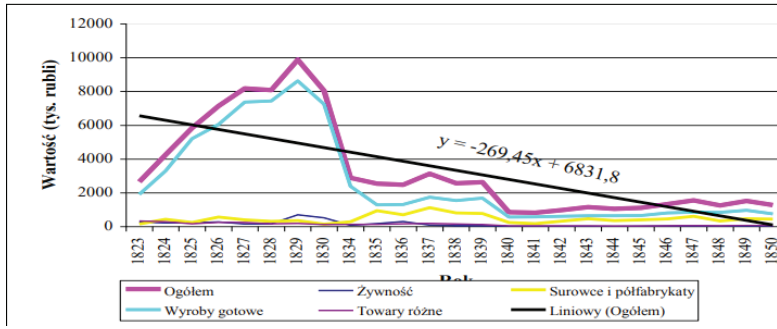
Kiedy analizuje się okres do 1830 r. widać np., że ludność Kalisza od 1827 r. zaczyna się zmniejszać, a zaczyna się zwiększać liczebność ludności miast okręgu łódzkiego, zasilana dodatkowo przybyszami z miast nadnoteckich, np. Rogoźna. W tym czasie, szczególnie do 1825 r., liczebność Łodzi zdecydowanie odstaje od innych miast regionu. Eksplozja demograficzna Łodzi następuje pomiędzy latami 1825-1843, co moim zdaniem potwierdza dwa kierunki emigracji po Powstaniu Listopadowym sukienników z ośrodka łódzkiego. Celem jednego z nich stało się miasto Łódź („oczko w głowie" prezesa Remblińskiego), a drugim Obwód Białostocki (Supraśl, Knyszyn, Michałowo, Ciechanowiec, Choroszcz).

Przyglądając się Bazie 1 (1841-1871) można zauważyć pewną zależność dotyczącą II fali emigracji. Otóż osoby przybyłe do Ciechanowa i Choroszczy wskazują często jako miejsce urodzenia Aleksandrów Łódzki, urodzeni w Ozorkowie prowadzą działalność w Knyszynie, zaś urodzeni w Zgierzu osiedlili się w Supraślu. Urodzeni w Łodzi przybywają na Podlasie dopiero w drugiej połowie XIX w. i znajdują zatrudnienie w Białymstoku (okres mechanizacji za pomocą maszyn parowych).

W kilku publikacjach można się spotkać ze stwierdzeniem, że więksi fabrykanci chętnie zatrudniali rzemieślników z okolic miejsc, z których sami przybyli (np. Rephan chętnie zatrudniał sukienników z okolic Międzychodu i Międzyrzecza).

2.4. Wielkość produkcji jako wskaźnik emigracji

Poniższy, zaczerpnięty z opracowania T. Rozumowskiej-Gapeeva[62], wykres jest potwierdzeniem moich ustaleń, że po upadku Powstania Listopadowego największa liczba emigrantów-sukienników przybyła na Podlasie na początku lat czterdziestych XIX w.

Źródło: T. Rozumowska-Gapeeva, *Stosunki gospodarcze między Imperium Rosyjskim a Królestwem Polskim w okresie 1815-1850.*

Dla porównania zamieszczam fragment tabeli dotyczącej liczby chrztów, małżeństw i pogrzebów wskazanej w odnalezionych metrykaliach „łotewskich", z dostrzegalnym

[62] T. Rozumowska-Gapeeva, *Stosunki gospodarcze między Imperium Rosyjskim a Królestwem Polskim w okresie 1815-1850*, „Roczniki Wydziału Nauk Prawnych i Ekonomicznych KUL" 2006, t. II, z. 6, wykres 3, s. 273 (https://ojs.tnkul.pl /20.02.2023/).

charakterystycznym przyrostem chrztów w białostockiej wspólnocie ewangelickiej od 1839 r.

Tabela 2. Wykaz chrztów, zawartych małżeństw i zgonów w Parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku z lat 1834-1842 (oprac. Sławomir Ferster)

Białystok, Parafia ewangelicko-augsburska			
Rok	Chrzty	Małżeństwa	Zgony
1834	23	15	20
1835	39	16	23
1836	80	26	42
1837	76	36	58
1838	84	10	48
1839	143	32	75
1840	146	19	69
1841	115	22	110
1842	136	21	76

2.5. Koniunktura i kryzysy a w nich moi przodkowie

O koniunkturze i kryzysach, o związkach/sprzężeniach pomiędzy obu zjawiskami występującymi w XIX-wiecznej gospodarce i dla niej charakterystycznymi piszą wspomniani powyżej autorzy *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce,* Ryszard Kołodziejczyk i Ryszard Gradowski. Nieco miejsca w publikacji zajmuje opis interesujących okręgów przemysłu bawełnianego: łódzkiego oraz białostockiego.

> Przejście od manufaktury do fabryki w przemyśle włókienniczym dokonywało się na gruncie wzrostu zapotrzebowania na produkcję tkanin na rynku krajowym. Proces ten przyspieszyły kolejne kryzysy nawiedzające tę gałąź wytwórczości w latach 1844, 1848, 1854, 1857, a w szczególności najdotkliwszy z nich, tzw. kryzys bawełniany, w latach 1861-1864.

> W przemyśle bawełnianym już od schyłku lat czterdziestych zarysowały się oznaki przewrotu technicznego, najwcześniejszego w przędzalnictwie, w tkactwie zaś wystąpiły one dopiero po 1864 r. Szczególnie po kryzysie lat 1847-1848 zaczęły w ośrodku łódzkim powstawać nowe, duże i zmechanizowane zakłady, które przetrwały trudności kryzysu surowcowego z początku lat sześćdziesiątych XIX w. i stały się w następnym już okresie dominującą formą produkcji. Wprowadzona wcześniej zmiana w polityce celnej Rosji w postaci zniesienia granicy celnej z Królestwem w 1851 r. nie zdołała jeszcze wówczas wywrzeć większego wpływu na rozmiary eksportu z Królestwa…
>
> Pozostający poza granicami Królestwa okręg białostocki rozwijał się również na bazie przemysłu włókienniczego, przede wszystkim wełnianego. Cechował go niższy w porównaniu z Królestwem stopień mechanizacji, chociaż i tutaj postęp techniczny parł do zwycięstwa fabryki nad manufakturą, najwcześniej na terenie samego Białegostoku. W latach siedemdziesiątych XIX w. dominowała tu jeszcze manufakturowa forma wytwórczości, która dopiero pod koniec stulecia przekształciła się w produkcję fabryczną. Przemysł tego okręgu rozwijał się szybciej, zwłaszcza po kryzysie z lat 1883-1885, dostarczając w 1887 r. towarów wartości ponad 6 mln rubli (w 1875 – ok. 1,5 mln rubli)[63].

Znaczenie koniunktur w przemyśle włókienniczym zrozumiałem badając proces emigracyjny mojej rodziny. W latach dwudziestych XIX w. do Kalisza przybywają moi przodkowie, Ernst Karol Ferster, z żoną Karoliną Fryderyką z domu Rothe (ur. ok.1800), której to bratem był Karol Rothe (z akt zgonu z 1852 r. wynika, że urodził się ok. 1798) oraz z młodszą siostrą, Rosiną Rothe (ok. 1810). W roku 1829 Karol

[63] R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, s. 66.

Rothe poślubia Karolinę Somer, w 1833 r. rodzi się ich jedyne żyjące dziecko, córka Albertina. Około 1830 r. (przed powstaniem) Karol Rothe emigruje z Kalisza do Tomaszowa, przebywa tam krótko (nie ma go także przy chrzcie Albertiny na początku 1833 r.). Ernst Karol Ferster z żoną Karoliną Fryderyką opuszczają Kalisz, po upadku Powstania Listopadowego udając się także do Tomaszowa. Moi przodkowie umierają kolejno, a wraz z nimi Karol Rothe (przybył prawdopodobnie na pogrzeb siostry) w okresie maj-wrzesień 1852 r., w wyniku szalejącej wówczas epidemii cholery.

Przytoczony powyżej cytat wskazuje, że najdotkliwszy był kryzys z lat 1861-1863 (styczeń 1863 – wybuch powstania). Przez dłuższy czas zajmując się dociekaniami genealogicznymi nie mogłem ustalić, co było przyczyną wyemigrowania z Tomaszowa na Podlasie dwóch synów Ernsta i Karoliny Ferster: Gustawa (ur. 1843) i o dwa lata starszego Wilhelma. Na podstawie „akt łotewskich" ustaliłem, że dokładnie w tym czasie przybyła do Białegostoku (Supraśla) również Albertina, córka Karola Rothe, z mężem (Heinrich Haentschke, wraz z bratem – właściciel jednej z większych fabryk w Tomaszowie). Prawdopodobnie z nimi przybyli Gustaw (mój prapradziad) i Wilhelm, bowiem w 1864 r. w Białymstoku urodził się pierwszy syn Gustawa – Wilhelm Eduard. Wielce prawdopodobnym jest, iż właśnie koniunktury sprawiły, że drugi syn Gustawa, a mój pradziad, Karol August, urodził się w Tomaszowie w 1871 r. Koniunktury ponownie sprawiły, że pod koniec XIX w. do Białegostoku emigrowała rodzina Karola Augusta i tu w 1904 r. urodził się mój dziadek Hugo. Ponadto do Białegostoku przybył Wilhelm Gampert junior (syn młodszej siostry Karola Rothe), który w Białymstoku ożenił się w 1874 r. (Baza 1).

Czym zatem wyróżniał się Białystok pośród innych miast pod koniec drugiej połowy XIX w.? Otóż w tym czasie (1862 r.) powstało ważne połączenie pomiędzy Warszawą

i Petersburgiem. Kolej Petersburska poprzez połączenie z Koleją Wiedeńską połączyła ośrodki włókiennicze łódzki i białostocki.

A moim zdaniem przełomem było uruchomienie produkcji tzw. „tybetu", którą to technologię opartą na przetwórstwie starych szmat sprowadził ze Stanów Zjednoczonych Ameryki do Białegostoku Jakub Lewi. To właśnie niski koszt surowca spowodował, że przy mechanizacji obu ośrodków na porównywalnym poziomie Białystok stał się konkurencją dla ośrodków łódzkich, w tym Tomaszowa.

Poniżej – fragment kalendarium XIX-wiecznych kryzysów włókienniczych w Polsce opracowanego na swoje potrzeby na podstawie dostępnych publikacji[64]:

- 1831-1834 – wprowadzenie barier celnych pomiędzy Królestwem Polski a Cesarstwem Rosji, a więc wyższe (ok. 15%) podatki; w 1834 zakaz eksportu do Rosji i Chin – polityczne następstwo Powstania Listopadowego,
- 1840-1845 ogólnoeuropejskie przesilenie gospodarcze, klęski (nieurodzaj) w rolnictwie polskim, wskutek zubożenia chłopstwa – znaczne ograniczenie wewnętrznego rynku zbytu, spadek ludności miast, zjawiska głodu i bezrobocia,
- 1853-1854 – wyżej wymienione czynniki spowodowały nadprodukcję (przepełnienie magazynów), co doprowadziło do spadku cen poniżej kosztów produkcji,
- 1861-1865 – stagnacja fabryk bawełnianych, spowodowana 5-krotnym podrożeniem surowca - bawełny, kryzys polityczny będący następstwem Powstania Styczniowego.

[64] K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, s. 102-106; R. Kołodziejczyk, R. Gradowski, *Zarys dziejów kapitalizmu w Polsce*, s. 62; A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku*, Wydawnictwo PAN, Warszawa 1957, s. 43; W. Morawski, *Kronika kryzysów gospodarczych*, Wydawnictwo Trio, Warszawa 2003.

3. Emigracja po upadku Powstania Listopadowego do Obwodu Białostockiego – „Nowa emigracja" – Supraśl

Proces wielkiej liczbowo emigracji sukienników z terenu Królestwa Polskiego na zachodnie tereny Cesarstwa Rosyjskiego zaczyna się z upadkiem Powstania Listopadowego. Wojna, a taką było Powstanie Listopadowe, spowodowała często konieczność opowiedzenia się, po której jest się stronie. A przecież wojny wzmiankowane powyżej były wszakże jedną z podstawowych przyczyn porzucania swoich ojczyzn, w celu spokojnego wykonywania zawodu. Sukiennik, pojedynczy przedstawiciel społeczności, która dopiero co przybyła na teren Królestwa Polskiego, ponownie staje przed dylematem: co dalej? Jak zapewnić byt swojej rodzinie?

3.1. Początki włókiennictwa przemysłowego

Rzeczą celową będzie przedstawić początki włókiennictwa przemysłowego na terenie Obwodu Białostockiego za pomocą wybranych cytatów z przedmiotowej literatury. Rzecz dotyczy przede wszystkim Supraśla.

> W 1830 roku w Białymstoku istniały już tylko dwa niewielkie zakłady przemysłu włókienniczego: jeden sukienniczy i jeden produkujący kapelusze, natomiast rzemieślniczych warsztatów było wówczas 184. W obwodzie białostockim istniał w tym czasie oprócz Białegostoku jeszcze tylko jeden ośrodek włókiennictwa. Był nim folwark Markowszczyzna[65]. Wybór W. F. Zacherta padł na Supraśl w obwodzie białostockim, który dzięki dogodnemu położeniu i warunkom naturalnym (rzeka jako siła wodna oraz bardzo dobra woda do płukania tkanin) był dogodnym miejscem dla uruchomienia

[65] A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku*, s. 14 (https://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=17905 /20.02.2023/).

> produkcji. (…) W Supraślu znajdował się klasztor Bazylianów, którego majątki zostały w 1796 r. przejęte przez rząd pruski, a w części budynków klasztornych mieścił się szpital wojskowy. (…) Jednocześnie w 1832 r. wprowadzono opłaty celne na sukno dostarczane tranzytem do Chin (Kiachta), a od 1834 r. zawieszono w ogóle możliwość tranzytu. Powyższe spowodowało załamanie się eksportu wyrobów sukiennych z Królestwa na rynki wschodnie, który spadł 4-krotnie. (…) Opierając się o uzgodnienie z Urzędem Dóbr Państwowych W.F. Zachert w 1834 r. przenosi do Supraśla część produkcji ze Zgierza. (…) Rozpoczęcie działalności W. F. Zacherta w Supraślu spowodowało napływ dalszych przemysłowców, takich jak prowadzący uprzednio działalność kupiecką A. Buchholtz, Alt, Aunert, Koszade, Lippert, Tebus[66].

Powyższa wypowiedź wskazuje, jakie znaczenie miała produkcja do Rosji i Chin. Zachert decyduje się na przeniesienie części produkcji (wełnianej) dopiero w roku 1834, gdy tranzyt całkowicie zawieszono. O znaczeniu rynku wschodniego czytamy też w innych publikacjach:

> Rząd tutejszy [Królestwa Polskiego - S.F.] silne przedsiębrał kroki ku dźwignieniu u nas młodzieńczego przemysłu [sukienniczego - S.F.]. Ustanowienie naówczas w kraju naszym nowej taryfy celnej w [1 stycznia 1823 r. - S.F.] wpłynęło na ożywienie przemysłu, podniesienie produkcji krajowej i ustalenie handlu wewnętrznego, przez oddalenie zgubnej dla początkującego przemysłu konkurencji zagranicznej; otworzenie funduszu żelaznego dla budować się pragnących fabrykantów, pociągnęło za sobą wzrost olbrzymi miast fabrycznych,

[66] J. A. Zachert, *Zarys działalności społeczno-gospodarczej rodziny Zachertów*, s. 6-16 (https://docplayer.pl/5793980-Zarys-dzialalnosci-spolecznogospodarczej-rodziny-zachertow.html /20.02.2023/).

> przez cudownie szybkie tworzenie nowych osad rękodzielniczych, które zarazem były silnym węzłem, krępującym cudzoziemców do nowo obranej ojczyzny. Wreszcie handel sukienniczy z Rosją, a ztamtąd przewozowy do Chin, był główną wtedy sprężyną ruchu fabrycznego. (…) Dotkliwe dla całego przemysłu krajowego zaburzenia w roku 1830 i 1831, na gałąź przemysłu bawełnianego nie wywarły szkodliwego wpływu, przędzalnie bawełny nie tylko nie osłabły, ale owszem, utrwaliły się jeszcze w swej działalności[67].
>
> Rephan niejednokrotnie wystawiał swoje wyroby na „Wystawach płodów przemysłu krajowego" w Warszawie. Za przedstawione w 1825 roku sukna przyznano mu medal srebrny wielki, w 1828 r. medal zloty mały. Towary jego szły przede wszystkim na rynki wschodnie, do Rosji i Chin[68].

O tym, że problemy po powstaniu miał zwłaszcza przemysł wełniany i jaka grupa sukienników wyemigrowała w pierwszej kolejności, zdaje się mówić poniższy cytat:

> W r. 1824 zaprowadzono wielkie dogodności cłowo-handlowe dla wielu gałęzi przemysłu, zwłaszcza dla przemysłu wełnianego. Ale przyszedł rok 1830 i 1831, straszny kataklizm. Np. produkcja wyrobów wełnianych spadła z sześciu na dwa miliony, z 5381 robotników w tej gałęzi pracujących, na 3261 w r. 1832. Ukazem z d. 2 listopada 1831 r., nastąpiła fatalna zmiana stosunków handlowych Królestwa z Cesarstwem, zniesiono zasady transitu dla handlu suknami z Królestwa bez cła do cesarstwa. Wskutek tego fabryki sukna w gorszych gatunkach nie mogąc znieść opłaty cłowej po 50 kopiejek od funta, przekształcały zakłady i warsztaty

[67] O. Flatt, *Opis Miasta Łodzi pod względem historycznym i przemysłowym*, [w:] Drukarnia Gazety Codziennej, Warszawa 1853, s. 61 i 77.

[68] B. Lisówna, *Przemysł sukienniczy w Kaliszu w latach 1815-1830*, „Rocznik Łódzki" 1959, T. II, s. 215.

> swoje na rękodzielnie bawełniane, które mniej ucierpiały. W tymże czasie od roku 1830, powstaje i ustala się przemysł tkacki w granicznych guberniach cesarstwa; wielu fabrykantów niemieckich, nie mogąc znieść taryfy cłowej, wynosi się z Królestwa do cesarstwa. Największy upadek przemysłu od 1834-1837 roku. Najwięcej cierpiały drobne przedsiębiorstwa, większe zaś przy pomocy rządu i później Banku [Bank Polski-S.F.] przetrwały przesilenie[69].

Dzięki Józefowi Maroszkowi poznajemy nazwisko pierwszego „fabrykanta przybyłego z Królestwa Polskiego" do Supraśla i garść informacji o działalności na niwie produkcji sukna w Supraślu W. Zacherta:

> Znamy nazwisko sukiennika, który wówczas prowadził tę manufakturę. Był nim Karol Rothe, wzmiankowany w 1832 r. Gdy władze nie przedłużyły klasztorowi dzierżawy państwowego wówczas majątku Supraśl, Rothe wystąpił jako pierwszy fabrykant, przybyły z Królestwa Polskiego. Manufaktura Rothe'go mieściła się nie w klasztorze, a na Zajmie przy młynach (…)
> Wilhelm Zachert, następnie baron, był jednym z pierwszych fabrykantów sukna w Rosji. Drugi jemu podobny, Sztiglic, założył fabrykę obok Petersburga, a Zachert na zachodzie Rosji w Supraślu. (…) Wśród ogłoszeń umieszczonych w 1834 r. o obiektach będących do wydzierżawienia na wschód od granicy Królestwa Kongresowego wybrał sobie miejscowość Supraśl, jako odpowiadającą celowi (…).
> Sprowadził tkaczy, fachowców, przeważnie Niemców i osiedle, które liczyło 80 dusz, przeważnie służby klasztornej i leśnej, przebudował na duże miasteczko, według planów nowoczesnych

[69] T. Rutowski, *W sprawie przemysłu krajowego*, Księgarnia K. Bartoszewicza, Kraków 1883, s. 38.

urbanistycznych. Nadto namówił kilku innych fabrykantów do osiedlenia się w Supraślu, m.in. Buchholtz, Alt, Jansen, itd.
Zachert zobowiązał się zbudować murowane ogrodzenie oddzielające część dziedzińca od pozostałego placu klasztornego. 1 VII 1835 r. klasztor bazylianów podpisał wstępny kontrakt (…) Dokument z 6 VIII 1836 r. stwierdzał m.in., że Wilhelm Fryderyk Zachert otrzymał od rządu rosyjskiego bezterminową dzierżawę majątku pobazyliańskiego[70].

3.2. Kaliszanie czy W. F. Zachert

Tak więc wiadomo, że Karol Rothe prowadził manufakturę włókienniczą w Supraślu w1832 r. na Zajmie przy młynach wodnych. Wiadomo również, że po zawieszeniu handlu z Chinami w 1834 r. wartość eksportu wyrobów sukiennych spadła czterokrotnie i że dokładnie w tym roku W. F. Zachert zdecydował się na przeniesienie części swojej produkcji ze Zgierza do Supraśla. Przy nazwisku Zacherta pojawiają się nazwiska innych fabrykantów z Supraśla, tj. Buchholz, Alt, Jansen, Koszade, Lippert, Tebus.

Il. 8. Fragment mapy z 1809 r. wskazujący wielkość osady Supraśl z dwoma młynami wodnymi na jednej z odnóg rzeki (osada młyńska – uroczysko Zajma)

[70] J. Maroszek, *Monografia miasta i gminy Supraśl*, s. 251-254.

W początkowym etapie badań jedyną zwartą publikacją opisującą dzieje przemysłu włókienniczego w Obwodzie Białostockim, do której dotarłem, był wspomniany już *Białostocki Okręg Przemysłu włókienniczego do 1945 roku* Andrzeja Werwickiego. Jakież było moje zdziwienie, gdy poszukując innych źródeł dotarłem do dotyczącej tej publikacji recenzji Stefana Rosiaka[71], którą z uzasadnionych względów przedstawiam poniżej.

> Nie wiemy, z jakich powodów autor przystępując do opracowania tego rodzaju tematu oparł się wyłącznie na opracowaniach (jedyna źródłowa – inwentarz dóbr Branickich z 1772 r, wykaz literatury poz. 30), nie starając się dotrzeć do materiałów, które co prawda znajdują się poza granicami, jednak są dostępne dla badaczy polskich. A nawet opierając się na literaturze pominął tak kapitalne dzieło, jak A. C. Holscha. (...) W czasie mej delegacji do archiwów Związku Radzieckiego między innymi przeprowadziłem badania w Oddziale Państwowego Archiwum Historycznego w Grodnie… Jak stwierdziłem, w zespole Kancelarii Gubernatora Grodzieńskiego znajdują się materiały do dziejów przemysłu w guberni grodzieńskiej, a po przyłączeniu do niej terenów z b. Obwodu Białostockiego i do dziejów przemysłu w białostocczyźnie. Korespondencja w tej sprawie była zbierana corocznie i tworzono z niej teczki obejmujące statystykę przemysłową za poszczególny rok. Materiały te były zbierane przez lokalne władze administracyjne i zawierają dane o rodzaju przedsiębiorstwa, jego właścicielu, dacie założenia, wartości i rodzaju produkcji, źródła nabywania surowców, rynki zbytu wyprodukowanych materiałów, parku maszynowego,

[71] S. Rosiak, *Uwagi na marginesie pracy Andrzeja Werwickiego Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945*, „Rocznik Łódzki" 1959, T. II, s. 356-359.

> liczbie robotników. Tego rodzaju korespondencja była prowadzona do ostatnich lat rządów carskich na tym terenie.
> W korespondencji za 1844 r. (…) znajdują się dane o produkcji sukna i jej wartości w fabrykach na terenie powiatu białostockiego. Jak wynika z tabeli, którą podajemy, produkowano tutaj: sukna wojskowe, sukna niższego gatunku, których cena wynosiła od 1 do 3 rubli za arszyn i sukna lepsze, których cena kształtowała się powyżej 3 rubli. Jak wynika z tej tabeli, produkcja kształtowała się w ten sposób, że podstawą jej były średnie gatunki sukna w cenie od jednego do trzech rubli ... oraz produkcja typu wojskowego. Lepsze gatunki w produkcji tej nie odgrywały większej roli stanowiąc minimalny procent tak w produkcji jak i wartości.
> W epoce tej sam Białystok w przemyśle odgrywał minimalną rolę. W 1843 r. na terenie Białegostoku istnieją wówczas zaledwie dwa zakłady produkcji sukna: Zabłudowskiego i Vossa (…), znacznie silniej jest rozbudowany przemysł sukienniczy w Supraślu i Knyszynie, dokąd pierwsi tkacze przybyli już w 1809 r.

Jak widać z przytoczonych fragmentów, recenzja okazała się bardzo przydatna. A co najważniejsze, uwidoczniona jest w niej tabela dotycząca m.in. Supraśla, z wyszczególnioną wielkością produkcji sukna i jej wartości, na podstawie korespondencji Kancelarii Gubernatora Grodzieńskiego za 1844 r., w której wskazani są wytwórcy, tj. Wilhelm Zachert, Adolf Buchholz, Karol Rote (Rothe), Karol May, Franciszek Launert, Fryderyk Krabsch i Fryderyk Tunius. Poniżej – fragment wzmiankowanej tabeli (il. 9).

W recenzji zwraca się uwagę jedynie na wybiórczość źródeł informacji zawartych w książce A. Werwickiego, nie odnosząc się do dobrych stron publikacji. Ponadto w tabeli figurują nazwiska, które w publikacjach Jana A. Zacherta i Józefa Maroszka nie występują, jak Karol May czy Fryderyk

Właściciel fabryki i miejsce gdzie się znaj.	Sukno wojsk. Cena do 1 arsz. Arszyn	Sukno wojsk. Cena do 1 arsz. Wartość	Sukna inne Cena od 1 rb do 3 Arszyn	Sukna inne Cena od 1 rb do 3 Wartość	Sukna inne Powyżej 3 rb Arszyn	Sukna inne Powyżej 3 rb Wartość
Urocz. Supraśl						
Szl. Wilchelm Zachert	—	—	200 000	388 000	6 000	20 000
Obcokr. Adolf Bucholtz	—	—	38 000	114 000	1 000	4 000
„ Karol Rote	300	300	1 160	3 060	—	—
„ Karol Maj	—	—	10 000	20 000	—	—
„ Franc. Lunert	—	—	3 000	6 000	—	—
„ Fryderyk Krabsz	—	—	3 500	6 500	—	—
„ „ Tunius	—	—	2 800	5 000	—	—
M-ko Choroszcz						
Obcokr. August Moes	—	—	75 000	162 000	—	—
M-ko Grodek						
Hr. Niesiołowski	15 000	15 000	3 000	6 000	—	—
Obc. Karol Kram	12 900	11 000	1 000	2 000	—	—
Żyd Izrael Wileńczuk	20 000	19 000	—	—	—	—
Maj. Markowszczyzna						
Szl. Łyszczyński	—	—	9 950	15 000	—	—
M-ko Zabłudów						
Żyd Oszer Nusbaum	4 000	3 000	2 000	3 750	—	—
M-ko Knyszyn						
Hr Wincenty Krasiński	58 000	37 000	1 200	3 750	—	—
Obc. August Lange	2 000	2 000	2 800	8 400	410	1 800
„ Gotlib Pauli	3 000	3 000	1 080	1 500	—	—
„ August Gregory	10 000	8 500	1 880	2 530	—	—
„ Rudolf Arendt	10 000	8 000	2 480	3 045	—	—
„ Samuel Krygier	5 340	4 918	—	—	—	—
„ Gotlib Gajzler	4 850	3 000	—	—	—	—
	164 290	136 918	441 650	944 983	7 410	25 800

Il. 9. Tabela aut. Stefana Rosiaka wskazująca m.in. właścicieli fabryk włókienniczych w Supraślu w 1844 r. („Rocznik Łódzki" 1959, T. II, s. 358)

Krabsz. Poszukiwania informacji dotyczących Karola Rotha, Karola Maya i Fryderyka Krabscha szybko okazały się nieefektywne. Rozwiązaniem trudności stały się tworzone bazy danych w formie zestawień tabelarycznych. Na ich podstawie otrzymane większe spektrum mogło pozwolić odtworzyć proces emigracji do Obwodu Białostockiego. Jak wspomniano na wstępie, przełomowe w poszukiwaniach było znalezisko składające się tylko z 21 stron[72].

[72] AGAD, zesp. 428, Kancelaria Własna Namiestnika-Wydział Paszportowy, sygn. 123. Po prikazaniju g-na gienierał fieldmarszała ob uskorienii

Tabela 3. Kaliscy sukiennicy, którzy w 1832 r. otrzymali paszporty na podróż do Białegostoku

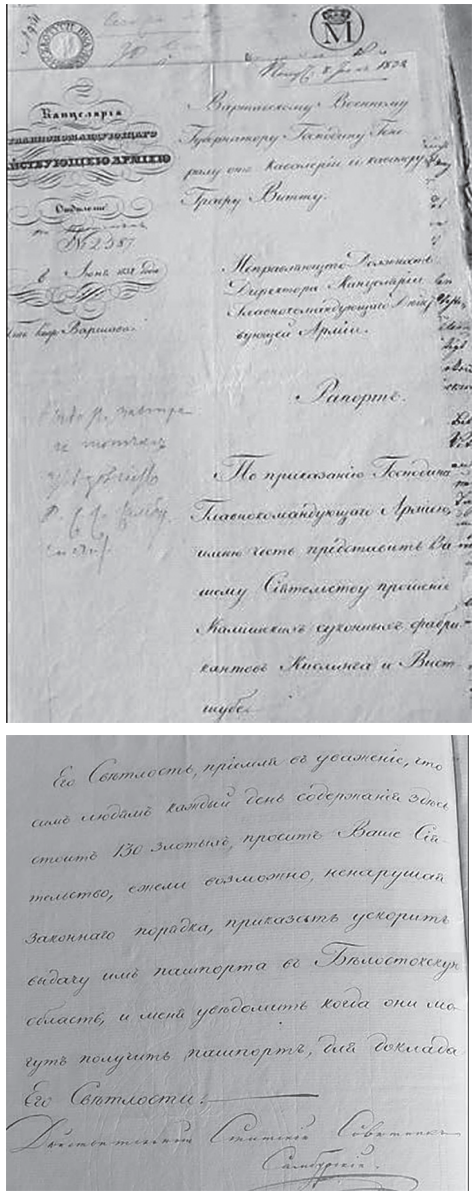
nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
Kiesling	Karol Szymon	24	Görlitz - Zgorzelec	Kalisz	Klinki Gub.Czernichowska	majster szlifierz, apparater
May	Karol	47	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Kiesling	Gottlib	36	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Wüestschube	Benjamin	40	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Bucht	Ludwik	38	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Roth	Karol	34	Austria	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Bartsch	Wilhelm	37	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Wüestschube	Ernst	35	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Wüestschube	August	37	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Thiel	Gottlib	52	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Grunert	Anton	55	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna

Źródło: AGAD, sygn. 123, zesp. 428. Kancelaria Własna Namiestnika – Wydział Paszportowy.

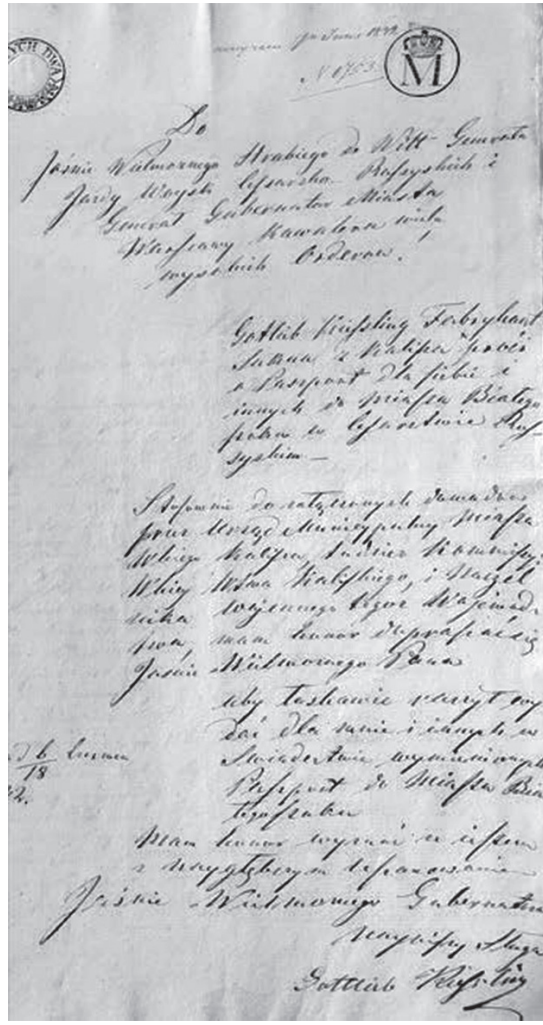
Znaczne fragmenty tego ważnego odkrycia przytaczam w poniższych ilustracjach w oryginale, do każdego dołączając informację opisową.

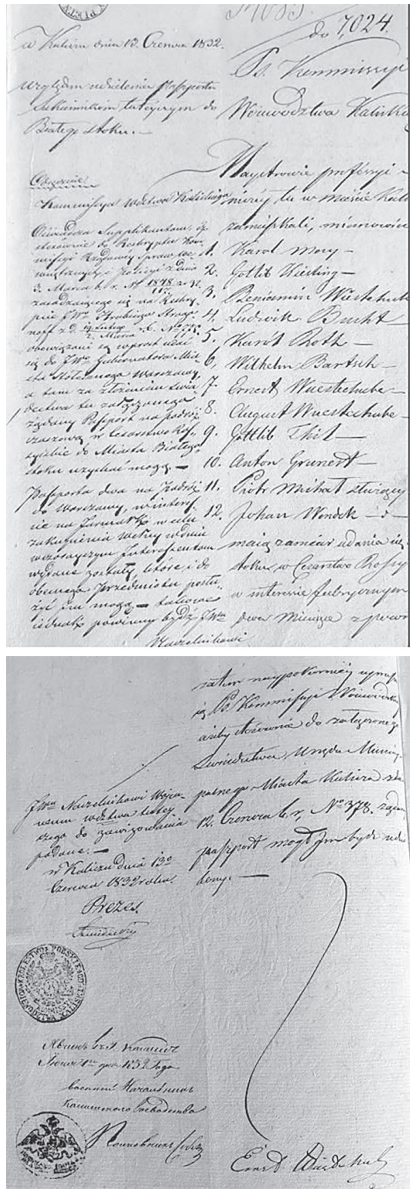
wydaczi pasportow w Biełostokskuju obłast kaliszskim sukonnym fabrikantom Kislingu i Wistszudie i 8-mi ich towariszczam.

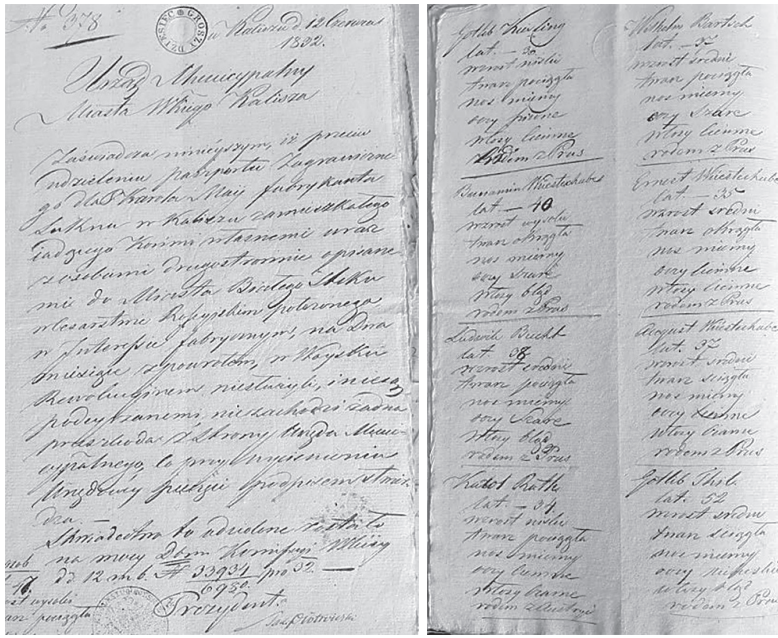
Il. 10. Pismo-raport z 8 czerwca 1832 r. do Warszawskiego Wojennego Gubernatora, gen. Witta. Prośba kaliskich fabrykantów sukna, Kislinga i Wüstechube, mających zamiar udać się do Obwodu Białostockiego, o przyśpieszenie wydania paszportu, gdyż każdy dzień ich pobytu w Warszawie to koszt 130 zł (AGAD, sygn. 123, zesp. 428, s. 1-2)

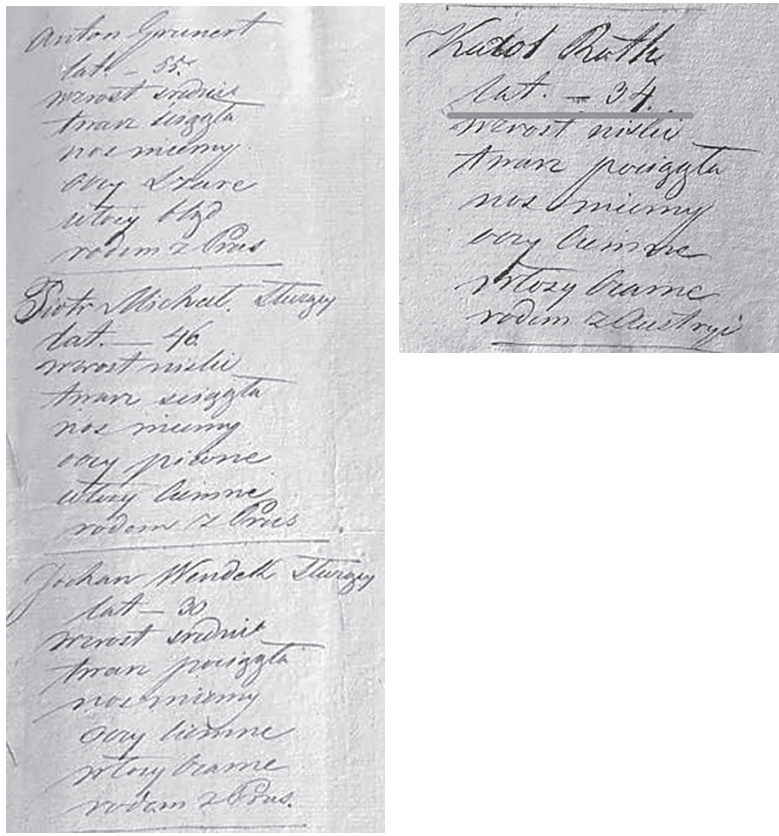
Il. 11. Pismo z 7 czerwca 1832 r. do hrabiego de Witt, Generała Jazdy Wojsk Cesarsko Rosyjskich i Generał-Gubernatora Miasta Warszawy. Prośba Gotlieba Kieslinga, fabrykanta sukna w Kaliszu, o paszport dla siebie i innych do miasta Białegostoku w Cesarstwie Rosyjskim (AGAD, sygn. 123, zesp. 428, s. 6)

Il. 12. Pismo z 13.06.1832 r. stanowiące załącznik do w/w podania: świadectwo Komisji Województwa Kaliskiego o braku przeciwskazań do wydania kaliskim sukiennikom paszportu do Białegostoku (12 osobom). Są nimi Karol May, Gottlieb Kiesling, Benjamin Wüstechube, Ludwik Bucht, Karol Roth, Wilhelm Bartsch, Ernst Wüstechube, Gottlieb Thiel, Anton Grünert oraz Piotr Michał (służący) i Johan Wandck (służący) (AGAD, sygn. 123, zesp. 428, s. 7-8)

Il. 13. Pismo z 12.06.1832 r. stanowiące załącznik do podania: zaświadczenie Urzędu Municypalnego Miasta Wojewódzkiego Kalisza o braku sprzeciwu do udzielenia paszportu do Miasta Białegostoku w Cesarstwie Rosyjskim wyżej wymienionym fabrykantom sukna, z opisem ich sylwetek (AGAD, sygn. 123, zesp. 428)

Il. 14. Informacja dotycząca Karola Rothe oraz sylwetek sukienników (AGAD, sygn. 123, zesp. 428, s. 11)

Wśród kaliskich sukienników starających się o paszport do Białegostoku w Cesarstwie Rosyjskim są zatem: Karol Roth, lat 34 (stąd rok ur. 1798) rodem z Austrii (jako jedyny, pozostali pochodzili z Prus), Karol May, lat 47 (stąd rok ur. 1785) rodem z Prus.

Poszukiwane od dawna akta Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku za lata 1834-1874 (z małymi brakami),

odnalezione w sierpniu 2022 r.[73], stały się nieocenionym źródłem wiedzy o członkach tej społeczności, zwłaszcza co do okresu mnie interesującego (1832-1848). Poniżej (Il.15, góra) – tabela obrazująca zasób tych akt, nazywanych „łotewskimi", w stosunku do akt „białostockich" przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku.

Społeczność sukienników składała się nie tylko z ewangelików, lecz i katolików. Tymi ostatnimi byli moi przodkowie ze Zgierza o nazwisku Waraus (poddaństwo austriackie), którzy przywędrowali do Supraśla na początku lat czterdziestych XIX w. Druga tabela dotyczy Białostockiej Parafii Rzymsko-Katolickiej (Dekanat Białostocki), z zaznaczeniem kolorem czerwonym ilości akt, w których występują nazwiska niemieckobrzmiące.

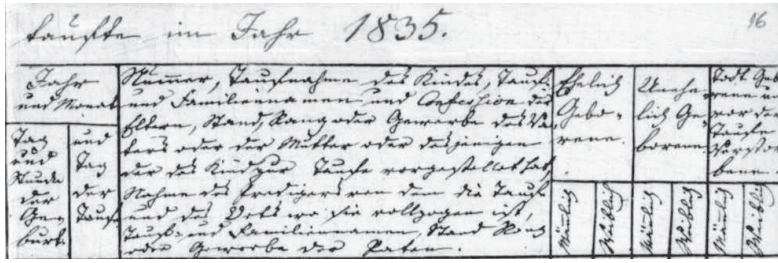
[73] Braki (małżeństw - 9 lat, chrztów - 20 lat, zgonów - 38 lat) występujące w ewangelickich aktach metrykalnych w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku wskazuje Il.15 – tabelka górna.

BIAŁYSTOK E-A				Łotwa	Białystok		
rok	urodz.	małż.	zgony	u + m + z	u	m	z
1834	23	15	20		x	x	x
1835	39	16	23		x	x	x
1836	80	26	42		x	x	x
1837	76	36	58		x	x	x
1838	84	10	48		x		x
1839	143	32	75		x	x	x
1840	146	19	69		x	x	x
1841	115	22	110		x		x
1842	136	21	76		x		x
1843	x	x / 26	x	x	x	26	x
1844	x	x / 32	x	x	x	32	x
1845	x	x / 22	x	x	x	22	x
1846	175	43	203		x		x
1847	199	48	161		x		x
1848	230	38	230		x		x
1849	x	x / 54	x	x	x	54	x
1850	x	x / 41	x	x	x	41	x
1851	272	39	152		x		x
1852	219	37	151				x
1853	197	29	141				x
1854	193	21	140				x
1855	156	32	213				x
1856	x	x / 38	x	x		38	x
1857	x	x / 47	x	x		47	x
1858	218	45	171				x
1859	257	36	130				x
1860	218	53	104				x
1861	235	53	140				x
1862	240	58	190				x
1863	274	39	169				x
1864	321	62	164				x
1865	265	69	41				x
1866	324	52	218				x
1867	281	47	112				x
1868	x	x / 42	x	x		42	x
1869	265	42	157				x

Il. 15. Fragmenty tabel dot. ilości wpisów do akt metrykalnych (chrzty, śluby, zgony), górna – ewangelików (porównanie zasobu akt *łotewskich* i *białostockich),* dolna – katolików (Parafia Białostocka, na czerwono nazwiska niemieckobrzmiące) – aut. Sławomir Ferster

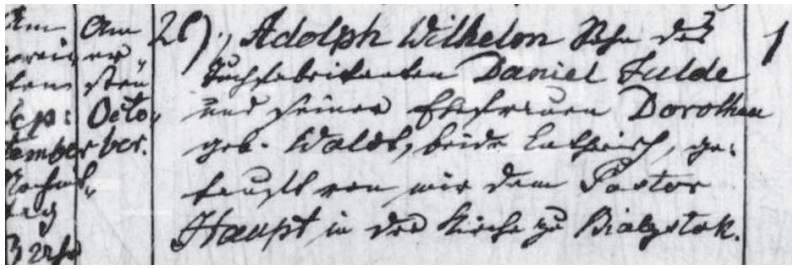
	Rz -K - Parafia Białostocka (Dekanat Białostocki)			
rok	urodz.	małż.	zgony	
1832	165 / 0	61 / 2	169 / 1	
1833	308 / 8	28 / 2	216 / 14	
1834	250 / 6	49 / 4	204 / 4	epidemia cholery - koniec
1835	283 / 10	31 / 2	187 / 5	
1836	295 / 19	54 / 5	209 / 19	
1837	246 / 17	63 / 5	207 / 12	
1838	290 / 36	59 / 12	207 / 10	zwiększenie
1839	266 / 34	64 / 4	235 / 8	po raz pierwszy „ **zagranicznych**"
1840	296 / 15	63 / 6	189 / 11	
1841	241 / 24	56 / 4	251 / 13	dużo z nieprawego łoża, pierwszy raz ksiądz wpisał „ umlaut "
1842	301 / 17	45 / 11	187 / 14	dużo małżeństw
1843	287 / 9	51 / 4	159 / 2	spadek nazwisk
1844	261 / 30	59 / 4	157 / 5	przyrost chrztów, zgony b. nieczytelne
1845	271 / **2**	33 / **0**	308 / **0**	akta nieczytelne, przyrost zgonów
1846	236 / 24	55 / 9	195 / 11	
1847	254 / 38	67 / 17	245 / 19	
1848	287 / 53	84 / 24	313 / 39	epidemia cholery - początek
1849				w języku rosyjskim

Dla przykładu – wpisy z akt „łotewskich" dotyczące wyżej wymienionej grupy sukienników z Kalisza, przybyłych do Białegostoku, które świadczą o ich relacjach nie tylko zawodowych czy koleżeńskich, lecz i, jak się okazuje, rodzinnych. Zapisy, przetłumaczone na język polski (tłum. S. Ferster) podane są pod ilustracjami.

Il. 16. Fragment kopii akt metrykalnych Parafii Ewangelickiej w Białymstoku w zasobie Narodowego Archiwum Łotwy, odnalezione na stronach FamilySearch (opis dot. małżeństw za 1835 r.)

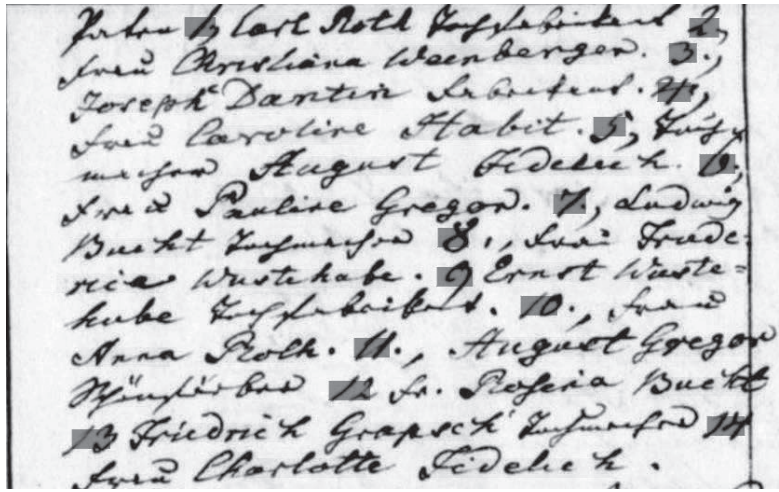
Październik 1835 r., poz. 26, chrzest Adolpha Wilhelma Fulde, syna sukiennika z Kalisza, Daniela Fulde, który przybył do Białegostoku w 1833 r. (Baza 4, poniżej) i jego małżonki Doroty z d. Waldt.

Il. 17. Fragment kopii akt metrykalnych Parafii Ewangelickiej w Białymstoku w zasobie Narodowego Archiwum Łotwy, odnalezione na stronach FamilySearch (strona z opisem dot. chrztu Adolpha Wilhelma Fulde w 1835 r.)

Chrztu udzielił pastor Haupt, który przyjechał do Białegostoku z miejscowości Sobiesęki (Parafia Kaliska). „Pierwszym pasterzem parafii Sobiesęckiej był ksiądz Fryderyk Haupt w latach 1819 do 1822, 1826-1838 w Białymstoku” [74].

[74] M. Mikołajczyk, *Z dziejów Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Sobiesękach do 1939 r.*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk” 2018, s. 90 (https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/563951.pdf /20.02.2023/).

Il. 18. Fragment kopii akt metrykalnych Parafii Ewangelickiej w Białymstoku w zasobie Narodowego Archiwum Łotwy, odnalezione na stronach FamilySearch (strona z wykazem nazwisk świadków chrztu Adolpha Wilhelma Fulde w 1835 r.)

Przez lata badań akt metrykalnych nie zdarzyło mi się zaobserwować wpisu, w którym na chrzcie było 14 świadków, a byli nimi: Karol Roth, Christina Waenberger, Joseph Danten, Karolina Habit, August Fedeluch, Paulina Gregor, Ludwik Bucht, Friederica Wüstechube, Ernst Wüstechube, Anna Roth, August Gregor, Rosina Bucht, Fryderyk Grapsch i Charlotta Fedeluch.

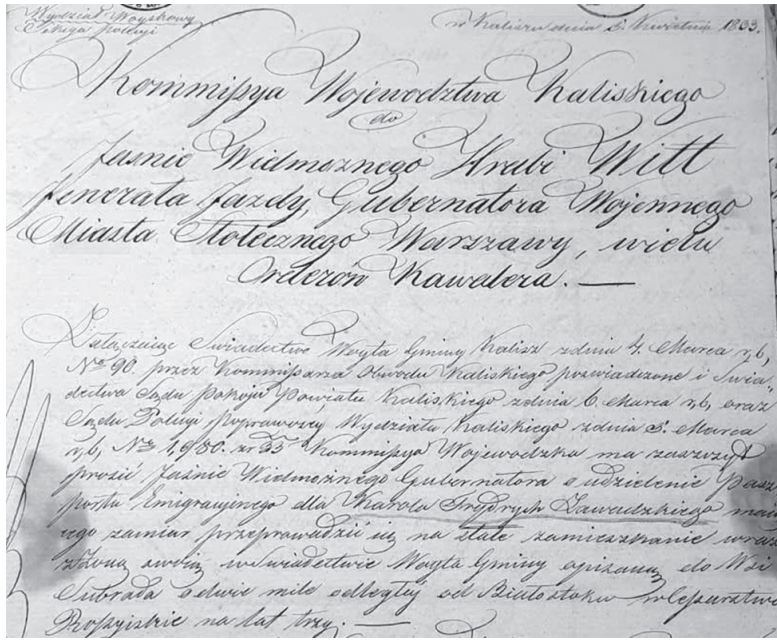
Tak więc tylko w tym jednym wpisie z 1835 r. pojawiają się 4 nazwiska kaliskich sukienników. Co więcej, figuruje tu osoba Fryderyka Grapscha (Krapsch), wymieniona w tabeli dotyczącej produkcji sukna w Supraślu autorstwa Stefana Rosiaka. Aby określić, kim były pozostałe osoby wymienione w spisie (a także w innych wykazach, związanych z 10 sukiennikami kaliskimi widniejącymi w aktach „łotewskich") należało zbadać akta tej społeczności pochodzące z miejsca, z którego do Białegostoku przybyli, tj. Kalisza. W rezultacie

powstała Baza 6 – poprzedzona utworzeniem Bazy 5 – określająca główne kierunki emigracji do Obwodu Białostockiego, wykonana na podstawie wybranych (osoby powyżej 20 r.ż.) wpisów o zgonach widniejących w aktach „łotewskich".

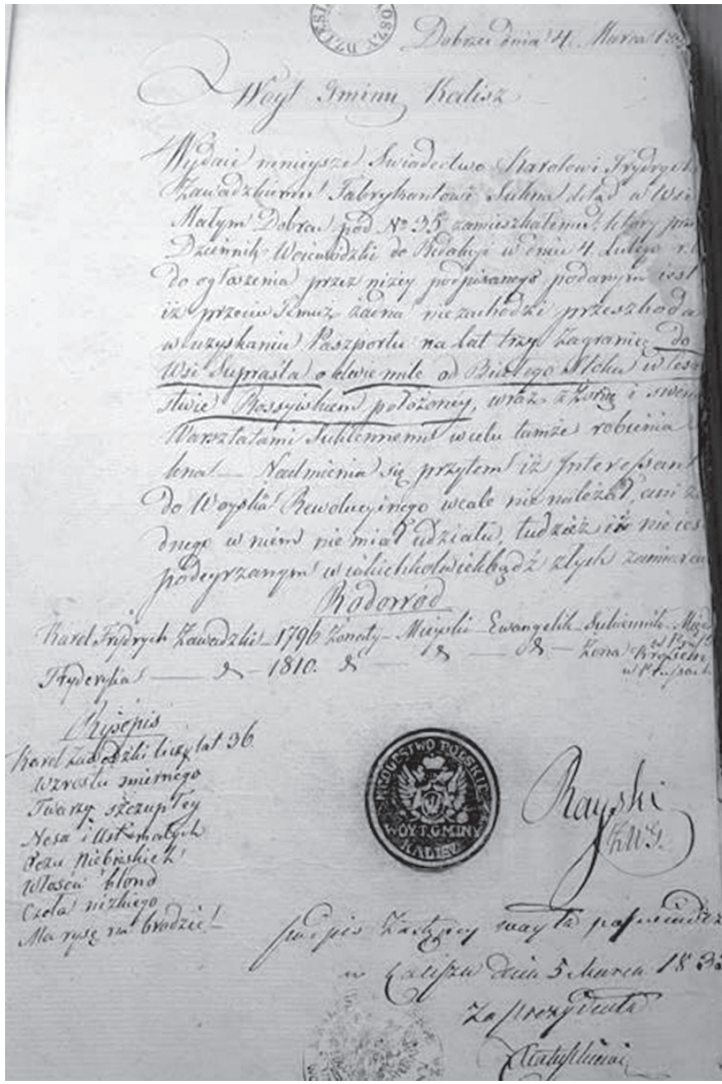
Powyższe informacje wskazują na podstawy i kierunki emigracji do Królestwa Polskiego. Wyłania się z nich kierunek wskazywany sporadycznie, mianowicie bydgoski, nazwany przeze mnie „nadnoteckim". Napływ ludności następował głównie z dwóch kierunków: a) zachodniego, południowo-zachodniego, tj. Prusy Południowe, Śląsk, Brandenburgia, Saksonia, Wirtembergia; b) północnego, tj. Prusy Zachodnie i Prusy Wschodnie (dawne Książęce i Warmia) oraz kierunek bydgoski (miasta nad rzeką Noteć: Margonin, Rogoźno, Chodzież).

Miejscowość Supraśl w aktach paszportowych AGAD pojawia się niezmiernie rzadko, a to z tego względu, że we wniosku należało podać miejsce docelowe emigracji, tj. miasto, obwód lub gubernię na terenie Cesarstwa Rosyjskiego. Supraśl nie spełniał tych warunków, a takim miejscem był Białystok.

Oto pierwszy paszport sukiennika z Kalisza, Karola Fryderyka Zawadzkiego, który jako miejsce docelowe emigracji deklarował Supraśl:

Il. 19. Fragment paszportu wydanego w 1833 r. Karolowi Fryderykowi Zawadzkiemu, sukiennikowi z Kalisza (Królestwo Polskie) ze wskazaniem miejsca emigracji – wieś Supraśl (Cesarstwo Rosyjskie)

Il. 20. Świadectwo z 1833 r. wydane przez Wójta Gminy Kalisz, dokument niezbędny do wydania paszportu Karolowi Fryderykowi Zawadzkiemu, sukiennikowi z Kalisza

3.3. Tymczasowo czy na zawsze – reemigracja

Na etapie składania wniosku oprócz miejsca emigracji należało wpisać jej okres. W paszportach (Baza 4) wskazuje się okres, na jaki ważny jest paszport; zazwyczaj jest to kilka miesięcy, ewentualnie rok lub na zawsze.

W dokumentach występuje osoba Karola Szymona Kieslinga[75] (apretour sukna), brata Gotliba. Karol Kiesling w czerwcu 1832 r. również starał się o paszport. Jak wyżej wspomniano[76] administracja rządowa – urzędnicy w Warszawie czekali na przepisy, gdy tymczasem do miasta przybywało coraz więcej osób starających się o paszporty. Wśród nich byli zamożniejsi, do których należeli kaliszanie (10+1), i byli tacy, którzy sprzedawszy dobytek przybyli do Warszawy z nadzieją, że szybko otrzymają paszport do Cesarstwa Rosyjskiego i ruszą w dalszą podróż. Tymczasem nadzwyczaj duży napływ emigrantów do Warszawy spowodował podniesienie stawek za nocleg, co – jak wskazują monity do władz Królestwa Polskiego – niektórych doprowadziło do wydania wszystkich oszczędności w Warszawie (noclegi, wyżywienie, opieka lekarska) i pozbawiło zabezpieczenia finansowego na drogę do Rosji.

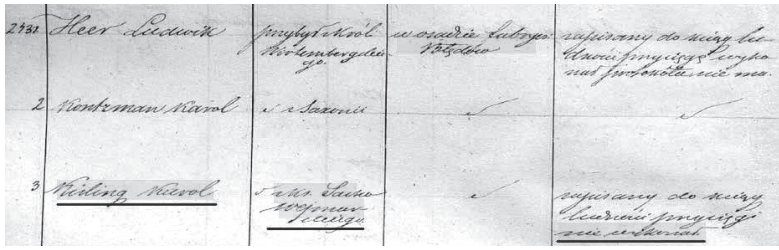
W wykazie za rok 1853 cudzoziemców posiadających w Królestwie majątki nieruchome tudzież byłych poddanych Królestwa, którzy posiadając tu nieruchomości wyemigrowali za granicę[77] ukazane są m.in. kierunki emigracji (np. do

[75] AGAD, zesp. 428, Kancelaria Własna Namiestnika-Wydział Paszportowy, sygn. 123.

[76] Rozdz. 2.2. Etap 1 B – uprawnienia emigranta, zasady osiadania w guberniach Rosji wydane 11 marca, ogłoszone 16 maja 1832.

[77] AGAD zesp. 191, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej: KRSW) sygn. 7153-Wykazy cudzoziemców posiadających w Królestwie majątki nieruchome, tudzież byłych poddanych Królestwa, którzy posiadając tu nieruchomości, wyemigrowali za granicę (https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/zespol?p_p_id=Zespol&p_p_lifecycle=0&_Zespol_id_zespolu=124963&_Zespol_nameofjsp=jednostki&_Zespol_sy-

Zgierza przeważają zdecydowanie Prusy) późniejszych właścicieli nieruchomości i niejako ich stan majątkowy, a przy tym dokument przekonuje, że emigranci „nie palili za sobą mostów", tj. nie pozbywali się nieruchomości w Królestwie i emigrując do Rosji liczyli na powrót w niedalekiej przyszłości. Znajduje to potwierdzenie w „emigracji powrotnej" – reemigracji po zniesieniu ceł w 1851 r., czego przykładem jest historia mojej rodziny.

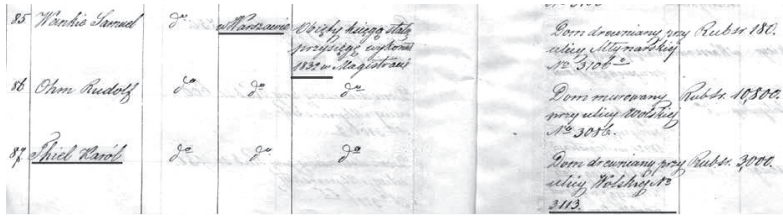
Il. 21. Fragment „Wykazu cudzoziemców posiadających w Królestwie majątki nieruchome", dot. nieruchomości (AGAD, sygn. 7153) Karola Kieslinga – jednego z grupy kaliskich sukienników przybyłych do Obwodu Białostockiego

Karol Szymon Kiesling, zapisano w aktach, posiadał nieruchomość w Błędowie, ok. 50 km od Warszawy, co zaznaczono w powyższym fragmencie wykazu (Il. 21).

W powyższej informacji zaskoczyło mnie odkrycie, że od 1832 r. właścicielem nieruchomości w Warszawie – dom drewniany przy ul. Wolskiej Nr 3113 – był Karol Thiel, syn Gotliba (jednego z 10 kaliszan). Być może było tak, że wziąwszy pod uwagę ogromne dzienne koszty (130 zł) utrzymania w Warszawie tej grupy kaliszan postanowiono kupić tę nieruchomość, aby nie generować strat.

---

gnatura=7153&_Zespol_tytul=&_Zespol_data_od=&_Zespol_data_do=/20.02.2023/).

Il. 22. Fragment z: Wykaz cudzoziemców posiadających w Królestwie majątki nieruchome, dotyczący nieruchomości (AGAD, sygn. 7153) Karola Thiela – kaliskiego sukiennika, od 1832 r. właściciela nieruchomości w Warszawie przy ul. Wolskiej Nr 3113

Wstępna analiza powyżej zamieszczonych fragmentów akt wskazuje – moim zdaniem – na to, że duża grupa „starej emigracji" nie pozbywała się swoich nieruchomości w Królestwie Polskim mając nadzieję na rychły powrót z terenów Cesarstwa Rosyjskiego.

3.4. Bazy danych

Baza 1 – Lista osób związanych z Łódzkim i Śląskim okręgiem włókienniczym zarejestrowanych w księdze małżeństw Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku za lata 1841-1875.

Akta, pisane w języku niemieckim, przedstawiają dane dotyczące 1551 małżeństw zawartych w ciągu 35 lat. Istotnym było ich miejsce urodzenia, dlatego analizę zawęziłem do miejscowości – osad fabrycznych leżących wokół Zgierza, większych (Ozorków, Aleksandrów, Łódź, Tomaszów, Zduńska Wola, Konstantynów i oczywiście Zgierz – 575 małżeństw) oraz mniejszych (52 małżeństwa), razem 627 małżeństw. Baza częściowa. Akta dostępne są na internetowych stronach Archiwum Państwowego w Białymstoku.

Zasób tej bazy rozszerzyłem o nazwiska darczyńców na rzecz kościoła ewangelickiego w danym mieście (z lat przed wybuchem Powstania Listopadowego), które odnalazłem

w Archiwum Głównym Akt Dawnych zespół 190-Centralne Władze Wyznaniowe. Baza zamknięta. Akta dostępne są na stronach internetowych AGAD. Tłumaczenie – E. Heynemann.
Baza 1a – Lista osób z Baza 1 z Kalisza i okolic (wybrane nazwiska), w której kolorem szarym są oznaczone nazwiska figurujące zarówno w metrykaliach ewangelików w Kaliszu, jak i w Białymstoku.
Baza 2 – Lista osób zamierzających wyemigrować w latach 1832-1834 z Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego zamieszczona w „Dzienniku Urzędowym Województwa Kaliskiego". W ogłoszeniach podane są m.in. podstawy prawne obowiązujące emigranta, by mógł uzyskać paszport, imię i nazwisko emigranta, zawód, docelowe miejsce emigracji (miasto, obwód, gubernia) oraz informacja, czy udaje się z familią (nie zawsze podawana). Baza zamknięta. Akta dostępne są na stronach internetowych.
Baza 3 – jw., lecz w „Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego". Baza zamknięta. Akta dostępne są na stronach internetowych.
Baza 4 – Lista emigrantów, którzy otrzymali paszporty za lata 1832-1834 na wyjazd z Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego, uwidoczniony w zbiorach AGAD - zespół 428 - Kancelaria Własna Namiestnika, Wydział Paszportowy. Baza częściowa w ciągłej aktualizacji. Akta nie są dostępne na stronach internetowych AGAD.
Baza 5 – Lista zmarłych, wybrane wpisy dotyczące zgonów zawarte w Aktach Parafii Ewangelickiej w Białymstoku – duplikat tzw. łotewskich, za lata 1834-1874. Baza utworzona na podstawie akt zgonów osób, które żyły powyżej 20 lat (z wyjątkami). Baza pozwala na analizę, skąd przywędrowali najstarsi sukiennicy na teren Obwodu Białostockiego. Baza częściowa. Akta dotąd niepublikowane, dostępne w Narodowym Archiwum Łotwy. Akta w wersji cyfrowej dostępne na portalu FamilySearch.

Baza 5 a – kolorystyczne określenie kierunków „starej emigracji" na podstawie wybranych akt zgonu „łotewskich".
Baza 6 – Lista osób – sukienników oraz z zawodem pokrewnym (farbiarzy, postrzygaczy, tkaczy, płócienników itd.) opracowana na podstawie akt małżeństw Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Kaliszu za lata 1808-1839. Lista zamknięta, lecz możliwe są korekty wynikające z często trudnych do odczytu wpisów. Akta dostępne na stronach internetowych Archiwum Państwowego w Kaliszu.
Baza 7 – Lista osób zarejestrowanych w księdze małżeństw Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku za lata 1834-1840 (łotewskiej). Lista stanowi uzupełnienie Bazy 1 z okresu szczególnie interesującego, tj. obejmującego lata po upadku Powstania Listopadowego, a więc w początkowej fazie emigracji. Lista zamknięta, lecz wymagająca uzupełnienia m.in. nazw zawodów (moja nieznajomość języka niemieckiego). Akta dostępne w Narodowym Archiwum Łotwy, w wersji cyfrowej dostępne na portalu FamilySearch.

3.5. Kaliszanie w Obwodzie Białostockim – wybrane przykłady – Supraśl

Tabela 4. Wykaz kaliskich sukienników, którzy otrzymali w 1832 i 1833 r. paszporty na podróż do Białegostoku. Tabela uwzględnia miejsca osiedlenia wynikających z wpisów ewangelickich akt metrykalnych (opracował S. Ferster)

123	94	08.06. 1832	May	Karol	47	Prusy	Kalisz	Białystok (Supraśl)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Kiesling	Gottlib	36	Prusy	Kalisz	Białystok (Michałowo)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Wüest-schube	Benja-min	40	Prusy	Kalisz	Białystok (Knyszyn)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Bucht	Ludwik	38	Prusy	Kalisz	Białystok (So-chonie)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Roth	Karol	34	Au-stria	Kalisz	Białystok (Su-praśl)	fabrykant sukna

123	94	08.06. 1832	Bartsch	Wilhelm	37	Prusy	Kalisz	Białystok (Michałowo)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Wüest-schube	Ernst	35	Prusy	Kalisz	Białystok (Knyszyn)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Wüest-schube	August	37	Prusy	Kalisz	Białystok (Knyszyn)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Thiel	Gottlib	52	Prusy	Kalisz	Białystok (Michałowo)	fabrykant sukna
123	94	08.06. 1832	Grunert	Anton	55	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
Zespół 428 - Kancelaria Własna Namiestnika.Wydział Paszportowy Sygnatura 440 - O snabżenii wychodnymi pasportami w Rossiju fabrikantow i kołonistow									
440	1876	05.04. 1833	Fulde	Karol	50	Jutro-sin--Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
440	1877	09.04. 1833	Thiel	Karol	26	Julius-burg--Prusy	Kalisz	Białystok (Michałowo)	fabrykant sukna
440	1923	05.04. 1833	Zawatz-ki	Karol Fry-drych	36	Mię-dzy-burz--Prusy	Kalisz--Ma-ły Do-brzec	wsi Supra-śla o 2 mile od Białego-stoku	fabrykant sukna

Źródło: AGAD, sygn. 123, zesp. 428.

Bogumił (Gottlieb) Kiesling – średnio zamożny sukiennik w Kaliszu, właściciel warsztatów (1828 r.), 1 asortymentu przędzalni, 1 machiny barwierskiej szczotkowej itd. Wyrabiał na tydzień 15 postawów sukna, zajmował się apreturą sukien swoich i innych sukienników kaliskich[78].

Karol Szymon Kiesling – brat Gotlieba Kieslinga; w 1828 r. przybył do Kalisza z Prus. Do końca 1831 r. pracował jako czeladnik sukienny. W styczniu 1832 udał się z Kalisza do Kuchar, gdzie przez 3 miesiące pracował jako majster szlifierski i apretour sukna, następnie udał się do Warszawy. Tam

[78] A. Rynkowska, *Rozwój przemysłu w Kaliszu w latach 1815-1831*, s. 269.

zawarłszy kontrakt z kupcem rosyjskim Afanasim Kubyryewem zamierzał udać się do Rosji, stąd starania o paszport[79].

Karol May – sukiennik w Kaliszu, brat Wilhelma Maya, fabrykanta sukna w Kaliszu. Karol May posiadał tkalnię o 17 krosnach, farbiarnię, folusz i wykańczalnię. Zatrudniał do 120 osób[80].

W tejże grupie kaliszan występują bracia Benjamin, Ernst i August Wüstehube. Poniżej – informacja nt. jednego z członków tej rodziny, który pozostał w Kaliszu[81].

Samuel Wüstehube – prowadził skromną manufakturę sukna i kortu w nieruchomości na Piskorzewskim Przedmieściu. W 1847 r. w jego fabryce pracowały maszyny skonstruowane przez niego, zakupione od Maya lub sprowadzone z zagranicy. Manufaktura w 1855 r. składała się z trzech warsztatów, dwóch maszyn do przędzenia wełny oraz zapasów i gotowych wyrobów.

3.6. Ruch emigracyjny a kształtowanie się małych miast Podlasia – przykład Supraśla[82]

Częściowe odpowiedzi na temat wpływu, jaki napływ obcokrajowców-sukienników wywarł na kształtowanie się małych miast Podlasia (przykład Supraśla) Czytelnik odnajdzie w treści tego artykułu (np. opisie na pasku bocznym tabeli dotyczącej metrykaliów Parafii Katolickiej, umieszczonej w podrozdziale 3.2.). Kilka interesujących informacji w odniesieniu do Supraśla, pochodzących z opracowania Wojciecha Załęskiego, osoby wielce dla miasteczka zasłużonej[83],

[79] AGAD, zesp. 428, sygn. 123.

[80] K. Bajer, *Przemysł włókienniczy na ziemiach polskich od początku XIX w. do 1939 r.*, s. 80.

[81] Informacja otrzymana od dr. Sławomira Przygodzkiego, kaliskiego historyka.

[82] Tytuł podrozdziału pierwotnie – w referacie przedstawionym na konferencji „Małe Miasta", 5 listopada 2022 r.

[83] W. Załęski, *Przyczynek do dziejów kościoła parafialnego pw. Świętej Trójcy w Supraślu*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego" 1999,

rzuci nieco światła na obopólne oddziaływania: przybyszów na miejsce przybycia i miejsca – na przybywających doń.

Ludność Supraśla w czasie największego rozwoju włókiennictwa w tym mieście, tj. w 1857 r., wynosiła 3450 osób, sto lat później – w 1960 r. – mieszkańców Supraśla było o 21 osób więcej[84]. Ten rys, uwidoczniony w liczbach, mówi sam za siebie. Napływ ludzi z inicjatywą, przedsiębiorczych, w krótkim czasie odmienił charakter miejscowości, jej wygląd i okoliczności życia mieszkańców.

Wojciechowi Załęskiemu zawdzięczamy zawarte w *Przyczynku do dziejów kościoła parafialnego pw. Świętej Trójcy w Supraślu* ciekawe „niemieckie" informacje, m.in.: powtórzoną za Mikołajem Dołmatowem, o „niemieckich rodzinach, zarażonych polskim fanatyzmem" i o przeciwnościach i ich pokonywaniu przez środowisko niemieckich przemysłowców w dobie represji carskich po zgnieceniu Powstania Styczniowego.

> Prawosławny zakonnik Mikołaj Dołmatow w klasztornej kronice odnotował nastroje panujące wówczas wśród supraślan: „(...) niektórzy mieszkańcy Supraśla niemieckiego pochodzenia i z niemieckich rodzin, zarażeni polskim fanatyzmem, śpiewają po domach polskie pieśni patriotyczne: >Z dymem pożarów< i inne. Niektórzy z supraślskich robotników >chodzili do lasu<"[85].
>
> Dzięki monitom supraskich przemysłowców władze zaborcze wydały pozwolenie na budowę kościoła… Budowę ukończono jesienią 1862 roku. Jednak za wspieranie i udział mieszkańców w powstaniu styczniowym, w ramach popowstaniowych represji, władze rosyjskie nie wyraziły zgody na wyświęcenie

nr 5 (https://gazeta.choroszcz.pl/?p=24447 /20.02.2023/); (https://pcr.uwb.edu.pl/BKWP/files/BKWP_1999_5_015.pdf /20.02.2023/).

[84] Patrz tabela 1 w rozdz. 2.3. Skala emigracji.

[85] W. Załęski, *Przyczynek do dziejów kościoła parafialnego pw. Świętej Trójcy w Supraślu*, s. 176.

kościoła … Interesującym świadectwem represji jest zachowany z tamtych czasów zbiór dokumentów w archiwum parafii kościoła rzymskokatolickiego pw. Św. Trójcy w poszycie Nr II. Zbiór zawiera korespondencję prowadzoną w języku niemieckim i dotyczy sprowadzenia kapłana oraz wyświęcenia supraskiego kościoła. Dokumentację tę uporządkował ks. Otto Sidorowicz dołączając do ciekawszych i ważniejszych dokumentów karteczki krótko, po polsku objaśniające ich treść:

1. Pismo generał-gubernatora do sprawnika – 17/9 1865 r. – zawiadomić fabrykantów i mieszkańców Supraśla, że kościół nie może być wyświęcony, ponieważ istnieje już kościół katolicki w Wasilkowie.
2. Od posła austriackiego do supraskich katolików – dotychczas rząd rosyjski nie udzielił zezwolenia na wyświęcenie nowo wybudowanego kościoła, ale zgadza się na sprowadzenie księdza z zagranicy do kaplicy znajdującej się w jednym z domów w Supraślu.
3. Alfons Alt fabrykant supraski do posła pruskiego w Petersburgu - ponieważ nasi katolicy na ich prośbę z dnia 18/3 1865 r. żadnej odpowiedzi nie dostali, a słuchy idą, że rząd rosyjski ma zamiar nasz kościół skonfiskować, proszę o poparcie naszej sprawy.
9. Poseł austriacki do Alfonsa Alta, 1868 r. – rząd austriacki zawiadamia, że arcybiskup w Pradze czeskiej proponuje księdza Franca Narodnego władającego językiem niemieckim i słowiańskim – kapelana przy kościele Św. Stefana w Pradze, który zgadza się na warunki podane w Supraślu, żąda jedynie zwrotu kosztów na drogę powrotną, jeśli mu się tu podobać nie będzie[86].

Warto do tych informacji dodać jeszcze jedną – o Gustawie Erdmanie Pollaku, urodzonym w Supraślu w 1835 r.

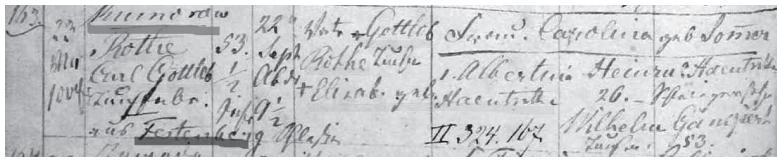
[86] Tamże, s. 177.

w rodzinie polsko-niemieckiej wyznania ewangelickiego. Gustaw Erdman Pollak to sukiennik i powstaniec styczniowy walczący w oddziale Józefa Oxińskiego[87].

3.7. Karol Rothe – z Kalisza do Supraśla

Osoba Karola Rothe figuruje w najważniejszych publikacjach dotyczących historii Supraśla. Karol Rothe jest w nich opisany jako pierwszy sukiennik w Supraślu, przybyły w 1832 r., dwa lata przed W. F. Zachertem.

Osoba o takimż nazwisku i imieniu jest obecna w drzewie genealogicznym mojej rodziny ze strony ojca. Prawdopodobieństwo, że jest to ta sama osoba, oceniam jako wysokie, co nie oznacza 100% pewności, z jaką np. w przekazach mówi się o tym, że Zachert sprowadził 200 sukienników ze Zgierza. Ocenie Czytelnika powierzam porównanie informacji przekazanych powyżej z tymi, w dużym skrócie podanymi o Karolu Rothe, wynikającymi z moich badań[88].

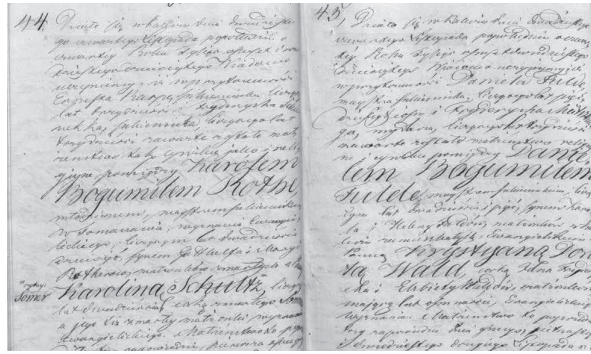

Il. 23. Akt zgonu z 1852 r. (dokładna data niewyraźna) – Archiwum Państwowe w Łodzi, akta parafii ewangelicko-augsburskiej w Tomaszowie Mazowieckim. Opis: miejsce zgonu Komorowo (dom jego córki Albertiny,

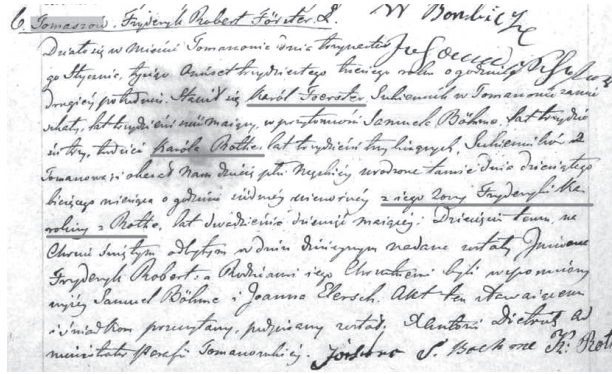
[87] K. T. Witczak, *Ewangelicy z Tomaszowa Mazowieckiego w Powstaniu Styczniowym*, „Acta Universitatis Lodziensis" 2016, s. 183 (http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_18778_1427-9665_12_13 /20.02.2023/).

[88] Ustalenia pochodzą z dokumentów: akt zgonów z 1852 r., Archiwum Państwowe (dalej: AP) w Łodzi; akta parafii ewangelicko-augsburskiej (dalej: E-A) w Tomaszowie Mazowieckim; akt małżeństw parafii E-A z 1829 r, AP w Kaliszu; akt chrztów parafii Rzymsko-katolickiej, w Tomaszowie Mazowieckim, AP w Łodzi, akt chrztów „łotewskich" z 1835 i 1861 r., oraz z K. T. Witczak, *Ewangelicy z Tomaszowa Mazowieckiego w Powstaniu Styczniowym*, „Acta Universitatis Lodziensis" 2016, s. 184 (Haentschke), s. 183 (Pollack, Serini).

której mężem był Heinrich Haentschke, fabrykant z Tomaszowa Mazowieckiego); – osoba (zmarły) – Rothe Carl Gottlieb; miejsce urodzenia – Festenberg; wiek zmarłego – 53 i ½ (stąd rok urodzenia 1798); data zgonu – 22 września; rodzice zmarłego – ojciec, zmarły Gottlob Rothe, matka, zmarła Elizabeth z domu Haentschke; pozostawił żonę, Carolina z domu Somer; obecni świadkowie – Albertina Heinrietta (błąd, winno być Christina) Haentschke, wiek 26 lat (błąd, miała 29 lat), Wilhem Gampert (mąż Rosiny Rothe, młodszej siostry Karola Rothe) wiek 53 lata.

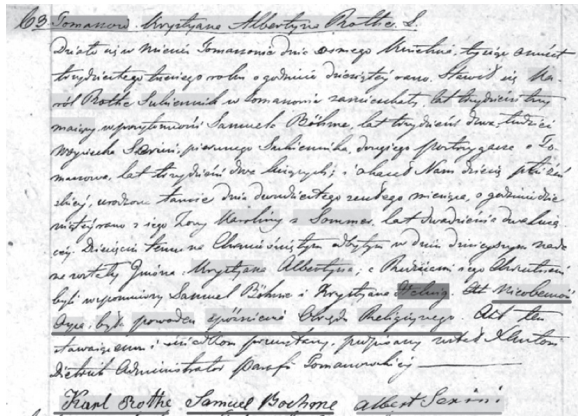

Il. 24. Rok 1829, akta parafii ewangelicko-augsburskiej w Kaliszu. 24 listopada Karol Rothe żeni się z Karoliną Somer. Tego samego dnia żeni się także Daniel Fulde, który w 1833 r. otrzymuje paszport, w którym jako miejsce emigracji wskazuje Białystok

Il. 25. Rok 1833, Tomaszów Mazowiecki, akta parafii rzymsko-katolickiej w Tomaszowie Mazowieckim (wpisy w aktach parafii

ewangelicko-augsburskiej dopiero od maja 1833) dot. chrztu Fryderyka Roberta Foerstera - poz. 6. Przy chrzcie dziecka Fryderyki Karoliny Foerster (siostry) Karol Rothe jest świadkiem (styczeń 1833)

Il. 26. Rok 1833, Tomaszów Mazowiecki, akta parafii rzymsko-katolickiej w Tomaszowie Mazowieckim (wpisy w aktach parafii ewangelicko-augsburskiej dopiero od maja 1833) dot. chrztu Krystjany Albertyny Rothe – poz. 63. Nieobecność ojca była powodem opóźnienia chrztu. Karol Rothe przebywał w tym czasie w Supraślu

Rok 1852

Karol Rothe przyjechał do Tomaszowa Maz. na pogrzeb siostry Fryderyki Karoliny (żony Karola Ernsta Foerstera), która umarła na cholerę.

Po kilku tygodniach umarł Karol Ernst Foerster.

Po tygodniu od śmierci Karola Foerstera umarł Karol Rothe.

W księdze ludności wyznania rzymsko-katolickiego w Supraślu za 1852 r. widnieją wpisy dotyczące fabryki Karola Rothe i Fryderyka Krabsza z podaniem nazwisk osób w nich pracujących.

Rok 1861

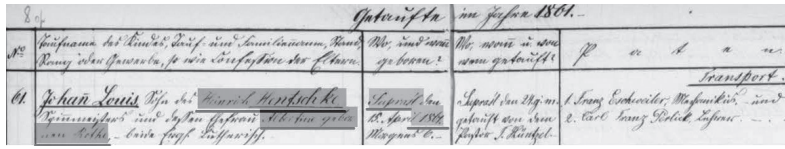
Albertina (ur. 08.04.1833) córka Karola Rothe, lat 28, żona Heinricha Haentschke, dużego fabrykanta sukna w Tomaszowie,

zdecydowała się na wyjazd do Supraśla, chodzi o fabrykę Karola Rothe.

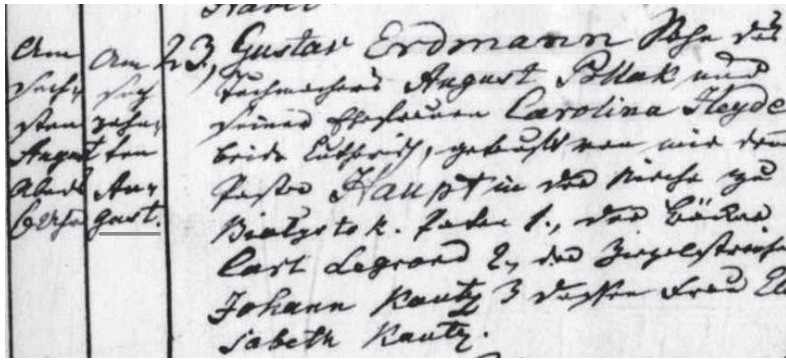
Prawdopodobnie wraz z Albertiną Rothe i jej mężem przyjechali do Białegostoku Wilhelm Ferster i Gustaw Ferster (mój 2xpradziad).

Akta „łotewskie": przyjazd Albertiny, córki Karola Rothe, do Supraśla.

Poniżej – chrzest syna Albertiny Rothe i Heinricha Haentschke w Supraślu.

Il. 27. Chrzest syna Albertiny Rothe i Heinricha Haentschke w Supraślu

Il. 28. Akta parafii ewangelicko-augsburskiej w Białymstoku z 1835 r., poz. 23, wpis dotyczący chrztu Gustawa Erdmana Pollaka, syna Augusta i Caroliny Heyde (przyjaciela Karola Rothe, ur. także w Festenberg)

Hentschke (Häntschke, Haentschke) Johann Heinrich – sukiennik, fabrykant tomaszowski, posiadacz przędzalni wodnej, sympatyk powstania styczniowego (…) 11 II 1851 poślubił Albertynę Rothe, c. Carla Gottfrieda Rothe,

fabrykanta sukna, i Karoliny z d. Somer. Haentschke w powstaniu styczniowym nie brał czynnego udziału, ale wielu byłych powstańców z Tomaszowa, m.in. Ignacego Furgalskiego, uchronił od zesłania na Syberię, wpłacając za nich kaucje i poręczenia majątkowe[89].

Pollak Gustaw Erdman – sukiennik, powstaniec styczniowy walczący w oddziale Józefa Oxińskiego. Ur. 16 VIII 1835 r. w Supraślu, w rodzinie polsko-niemieckiej wyznania ewangelickiego, która w końcu lat trzydziestych osiedliła się w Tomaszowie Mazowieckim. Syn Augusta i Karoliny[90].

Przy chrzcie córki Karola Rothe był obecny Albert Serini, stryj Karola Fryderyka Serini:

Serini Karol Fryderyk Albert – tkacz, fabrykant sukna, powstaniec styczniowy, sybirak, ur. 25 VI 1831 r. w Gdańsku w rodzinie kolonistów pochodzących ze Szwajcarii. Był synem Wilhelma (zm. 1853), sukiennika, i Doroty. Jako jedynak i obcokrajowiec był zwolniony ze służby wojskowej w armii carskiej. W 1861 r. został oddany pod dozór policyjny za śpiewanie pieśni rewolucyjnych. Mimo tego faktu działał w konspiracji i uczestniczył w Powstaniu Styczniowym[91].

*

Przedstawione powyżej, zebrane w trakcie kilkuletnich poszukiwań i badań fakty, dokumenty, a zwłaszcza postacie były dla mnie niemałym odkryciem, przede wszystkim ze względu na aspekt biograficzny. A chociaż jego wymiar w „panoramie historycznej" nieco jakby maleje, wędrówka śladami czasów dawno zmierzchłych i spotykanie się dzięki nim z zachowanymi obrazami tej przeszłości, a wśród nich – z postaciami moich przodków – okazała się pasjonującym

[89] K. T. Witczak, *Ewangelicy z Tomaszowa Mazowieckiego w Powstaniu Styczniowym*, s. 184.
[90] Tamże, s. 183.
[91] Tamże, s. 184.

doświadczeniem i wzruszającym przeżyciem. Nie najmniej liczącym się aspektem omawianych materiałów jest wpływ, jaki ruch emigracyjny sukienników z Królestwa Polskiego do Obwodu Białostockiego wywarł na kształtowanie się małych miast Podlasia, na przykładzie Supraśla. Znacznie szersza niż wątek osobisty perspektywa zakreślona tematem artykułu bez wątpienia dobrze przyczyni się „małej ojczyźnie" supraskiej i, taką wyrażam nadzieję, w jakimś stopniu przywróci minione, lecz nie ze wszystkim zapomniane.

Aneks

BAZA 1 Lista osób związanych z Łódzkim i Śląskim okręgiem włókienniczym zarejestrowanych w księdze małżeństw parafii E-A w Białymstoku za lata 1841-1875

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	44	Abraham	Emilie	18	w Dobrzyniewie	samotna, z Supraśla	tkacz Friedrich Abraham i Wilhelmine Draht
1863	27	Abraham	Albertine	19	w Dobrzyniewie	z Supraśla	tkacz Friedrich Abraham i Wilhelmine Draht
1852	3	Achnik	Ernst	34	Goldbergu / Śląsk	postrzygacz sukna w Ciechanowcu	David Achnik i Susanne Langner (oboje +)
1873	3	Adam	Pauline Louise	22	w Łodzi	z Białegostoku	sukiennik Ferdynand Adam i Pauline Peter
1865	69	Adam	Pauline Auguste	20	w Łodzi	z Białegostoku	Johann Ferdinand Adam i Pauline Peter
1861	18	Albertin	Robert	24	w Zgierzu	tkacz z Choroszczy	tkacz August Albertin i Charlotte Dittloff (+)
1850	3	Albrech	Emilie	21	Aleksandrów	z Choroszczy	biznesmen Christian Albrecht i Charlotte Tateske
1860	12	Albrecht	Wilhelm	23	Aleksandrów	tkacz bawełny z Białegostoku	muzyk miejski August Albrecht i Charlotte Giese
1862	13	Albrecht	Emilie Louise	17	w Choroszczy	z Supraśla	szewc Gottlieb Albrecht i Henriette Hecht
1866	12	Alt	Alphonse	40	Montjoie / Prusy	fabrykant z Supraśla, katolik	sukiennik Hubert Alt i Marie Catharina Christoffel (+)
1865	58	Anders	Jakob	26	w Stenberwitz / Śląsk	stolarz z Supraśla	Jakob Anders i Susanna Borek (oboje +)
1870	12	Anders	August	28	w Zintenhof	sukiennik z Białegostoku	sukiennik August Anders (+) i Juliane Ketterling
1874	20	Apelt	Auguste Emilie	27	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz kortowy Ferdinand Apelt i Auguste Rothenburg
1851	8	Appelt	Ernestine	23	w Bojanowie	z Supraśla	sukiennik Carl Appelt (+) i Juliane Kittlaus
1845	3	Arndt	Marie	18	Przedecz	z Supraśla	sukiennik Gottfried Arndt w Supraślu i Auguste Schultz
1856	21	Arndt	August	28	w Zgierzu	farbiarnia w Supraślu	farbiarz Michael Arndt (+) i Anna Elisabeth Arndt
1862	50	Arndt	Pauline	28	w Kaliszu	z Choroszczy	tkacz August Arndt i Elisabeth Wiśniewska
1858	27	Arndt	Ernestine	19	w Zgierzu	z Supraśla	farbiarz Michael Martin Arndt (+) i Caroline Arndt
1864	16	Arndt	Florentine	22	w Knyszynie	z Knyszyna	sukiennik Rudolph Arndt i Wilhelmine Müller
1873	46	Arndt	Wilhelmine	21	w Supraślu	z Białegostoku	Erdmann Arndt i Auguste Pokrand
1860	42	Arndt	August Friedrich	31	Ozorków	fabrykant sukna z Knyszyna	producent odzieży Rudolph Arndt i Wilhelmine Müller

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1869	38	Arndt	Auguste Albertine	21	w Supraślu	z Knyszyna	sukiennik dla Rudolph Arndt i Wilhelmine Mueller
1848	25	Arnholtz	Carl	22	w Gombin / Polska	sukiennik z Supraśla	producent tkanin Johann Arnholtz i Caroline Busse (+)
1866	51	Asmont	Amalie	23	w Zgierzu	panna, z Supraśla	obywatel i ślusarz Andreas Asmont i NN (oboje +)
1851	8	Aunert	Gustav	25	we Wrocławiu	sukiennik w Supraślu	sukiennik Franz Aunert i Adelheid Carl
1867	35 a	Aunert	Bertha Amalie	27	w Supraślu	x	właściciel fabryki Franz Aunert i Amalie Kittlaus (+)
1866	42	Aunert	Reinhold Adolph	25	w Supraślu	fabrykant z Supraśla	sukiennik Franz Aunert (żyje) i Amalie Kittlaus (+)
1859	1	Baer	Henriette Auguste	31	Kesseldorf / Śląsk	z Supraśla	rolnik Johann Gottfried Baer i Anna Dorothea Wendrich (+)
1851	25	Barke	Caroline	24	w Zduńskiej Woli	z Choroszczy	sukiennik Friedrich Barke i Christine Schaar (oboje +)
1849	51	Barke	Friederike	18	w Zduńskiej Woli	z Choroszczy	sukiennik Friedrich Barke i Anna Friederike Scharn (oboje +)
1856	30	Barke	Friederike	26	w Zduńskiej Woli	z Choroszczy, wdowa po Schuster Heinrich Brinke	sukiennik Friedrich Barke i Christiane Schaar (oboje +)
1864	24	Bartsch	Emilie	28	w Kaliszu	panna, z Michałowa	sukiennik Carl Bartsch i Charlotte Biesert (oboje +)
1855	12	Bartsch	Heinrich	24	w Kalisch	fabrykant sukna w Michałowie	sukiennik Carl Bartsch (+) i Charlotte Biesert
1860	6	Becker	Gustav	22	w Tomaszowie	tkacz sukna z Supraśla	postrzygacz tkanin, Christoph Becker i Henriette Krause
1860	52	Becker	Emilie Bertha	24	w Tomaszowie	panna, z Białegostoku	postrzygacz, Christoph Becker i Henriette Krause
1851	13	Bein	Gottlieb	48	Ronneburgu/Saksonia	tkacz sukna w Supraślu	sukiennik Friedrich Bein i Johanna Heiselbarth (oboje +)
1872	40	Bein	Emilie Amalie	20	w Supraślu	z Supraśla	sukiennik Gottlieb Bein i Louise Puch (oboje +)
1851	39	Berendt	Karoline Auguste	25	Ozorków	z Białegostoku	sukiennik Friedrich Wilhelm Berendt i Gottliebe Beate Radke (oboje mieszkają w B-stoku)
1851	15	Berge	Juliane Florentine	20	w Zduńskiej Woli	z Choroszczy	sukiennik Johann Gottlob Berger i Rosina Olm
1848	31	Berger	Julius	25	w Zduńskiej Woli	sukiennik z Choroszczy	sukiennik Gottlob Berger i Rosina Adam
1859	13	Berger	Auguste	20	w Wieluniu	z Choroszczy	tkacz Gottlob Berger i Anna Rosina Ulm (+)
1858	22	Berger	Caroline	21	w Zduńskiej Woli	z Choroszczy	tkacz Gottlieb Berger (żywy) i Rosalie Uhle (+)
1853	8	Berger	Anna Rosina	19	w Zduńskiej Woli	z Choroszczy	tkacz Johann Gottlob Berger i Rosina Olm
1867	13	Bergmann	Carl	23	w Białymstoku	mistrz apretury z Supraśla	sukiennik August Bergmann i Renate Breitag (+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1875	45	Bergmann	Marie	23	w Choroszczy	z Supraśla	appreteur August Bergmann i Anna Renate Breitag (oboje +)
1847	45	Bergmann	Julius	21	Ozorków	tkacz w Choroszczy	sukiennik Gottlieb Bergmann (+) i Renata Abraham
1857	12	Berkner	Adolph	23	w Zgierzu	tkacz w Michałowie	tkacz Carl Berkner i Juliane Rudkowska
1859	15	Berndt	Adolph	23	w Supraślu	tkacz z Supraśla	tkacz Ernst Berndt i Christiane Gerlach
1861	51	Berndt	Adolph	25	w Supraślu	tkacz z Supraśla	tkacz Ernst Berndt (+) i Christiane Gerlach
1852	25	Berndt	Gustav	25	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	sukiennik Samuel Gottlob Berndt (+) i Anna Juliane Jeschke
1864	20	Berndt	Pauline	23	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Ernst Berndt (+) i Christiane Gerlach
1864	22	Berndt	Auguste	37	Ozorków	z Choroszczy, wdowa po tkaczu Johann Ludwig Meissner	tkacz Wilhelm Berndt i Beate Gottliebe Radke
1857	7	Berndt	Rudolph	28	Ozorków	tkacz z Dobrzyniewa	tkacz tkanin Wilhelm i Beata Radke (+)
1867	31	Berndt	Wilhelm	24	Ozorków	sukiennik z Choroszczy	sukiennik Ludwig Berndt (+) i Elisabeth Berg
1852	2	Berndt	Christine	18	Ozorków	z Supraśla	tkacz Ernst Berndt i Ernestine Petzold
1852	30	Berndt	Friedrich	22	w Zgierzu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Ernst Berndt i Christiane Gerlach
1856	34	Berndt	Wilhelmine	25	Ozorków	z Białegostoku	tkacz Ernst Berndt i Christiane Gerlach
1854	16	Berndt	Carl Robert	30	w Zgierzu	tkacz w Białymstoku	tkacz Gottlieb Berndt (+) i Juliane Jeschke
1855	24	Bernock	Carl August	31	Ohlau / Śląsk	ogrodnik artystyczny w Dobrzyniewie	obywatele Johann Gottlieb Bernock i Anna Rosina Felken
1851	15	Beye	August Friedrich	22	Aleksandrów	sukiennik w Choroszczy	sukiennik Gottlieb Beyer (+) i Marie Haertel
1849	23	Beyer	Wilhelm	23	Aleksandrów	sukiennik z Choroszczy	tkacz Gottfried Beyer (+) i Louise Haertel
1846	37	Beyer	Henriette	18	w Łęczycy	panna, z Supraśla	producent sukna, Samuel Beyer i Elisabeth Pohl
1871	21	Beyer	Carl August	22	w Bełchatowie / Piotrków	sukiennik z Białegostoku	Heinrich Beyer i Ernestine Pauschel
1870	1	Beyer	Maria Franciszka	30	w Jagersbergu ok. Waldenberg	z Supraśla	Schneider Wilhelm Beyer i Amalie Louise Schneider (oboje +)
1872	47	Białkowski	Anton	22	w Choroszczy	sukiennik z Supraśla	Joseph Białkowski (+) i Emilie Piehl
1850	9	Białkowski	Józef	21	w Białymstoku	ślusarz w Białymstoku, katolik	kominiarze Johann Białkowski i Terese Piekarska (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1850	4	Bibel	Anthon	22	Aleksandrów	tkacz w Choroszczy, katolik	producent odzieży Anthon Bibel i Rosalie Hoffmann (+)
1857	42	Biernacka	Johanna	18	w Zgierzu	panna, z Choroszczy	postrzygacz August Biernacki i Johanna Bothe
1864	23	Biernacki	August	70	w Zdunach / Prusy	postrzygacz sukna z Choroszczy	krawiec Józef Biernacki i Helena Ketlerowska (oboje +)
1847	16	Bierwagen	Henriette Marie	22	Ozorków	samotna, służąca w Białymstoku	stolarz Gottfried Bierwagen i Johanna Kühn
1846	42	Bihan	Ernestine	21	Kalisch	z Supraśla	producent bawełny August Bihan (+) i Henriette Lorenz
1849	32	Birnbaum	Moritz	32	w Altenburgu	postrzygacz z Supraśla	postrzygacz Gottlieb Birnbaum i Friederike Harbricht
1874	17	Birnbaum	Friedrich	24	w Tomaszowie	tkacz kortowy z Białegostoku	tkacz kortowy Friedrich Wilhelm Birnbaum i Amalie Voss (+)
1871	59	Birnbaum	Adolphine	18	w Tomaszowie	panna, z Białegostoku	sukiennik Wilhelm Birnbaum i Amalie Voss (+)
1851	30	Bittel	Ferdinand	49	Hammerstein / Prusy	sukiennik z Supraśla	rzeźnik Friedrich Bittel i Henriette Schroeder (oboje +)
1857	10	Blandine	Graf Emilie	22	w Zgierzu	z Ciechanowca	Carl Graf i Rosalie Grünke
1860	15	Bloch	Carl	20	w Supraślu	tkacz w Supraślu	sukiennik Andreas Bloch i Friederike Wudke
1873	34	Bloch	Carl	33	w Supraślu	wdowiec, sukiennik z Supraśla	tkacz Andreas Bloch i Friederike Wuttke
1859	9	Bloch	Amalie	17	w Dobrzyniewie	z Supraśla	tkacz Andreas Bloch i Friederike Wudke
1869	37	Bloch	Wilhelm	23	w Dobrzyniewie	sukiennik z Supraśla	Andreas Bloch i Friederike Wutke
1850	6	Block	Emanuel	50	Falkenburg / Pomorze	wdowiec, sukiennik z Supraśla	odzieżowi Daniel Block i Dorothea Mantey (oboje +)
1864	29	Block	Caroline Renata	35	w Tomaszowie	panna, z Dolid	tkacz Carl Block i Christiane Schulz
1860	47	Boettcher	Pauline	24	w Zgierzu	panna, z Choroszczy	tkacz Ludwig Boettcher (+) i Caroline Fretter
1860	27	Bogasch	Carl Heinrich	56	Bernstadt / Śląsk	tkacz w Choroszczy	tkacz Friedrich Bogasch i Elisabeth Bensch (oboje +)
1853	27	Bohl	Anna Juliane	21	Ozorków	z Supraśla	tkacz Johann Bohl i Anna Christine Hensel
1859	7	Bohle	Amalie	22	w Knyszynie	z Supraśla	tkacz Johann Bohle i Anna Christiane Hensel
1852	4	Bohle	Caroline	17	w Knyszynie	z Supraśla	Johann Bohle i Anna Christine Hinsel (oboje mieszkają w Supraślu)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1846	39	Bohner	Johann	21	Arensheim / Hesja	tkacz bawełny w Supraślu	Caspar Bohner i Elise Catharina Schlitt
1847	10	Borg	Wilhelmine	42	w Chodziesenie	wdowa po Ferdynand Schultz, nauczycielka z Łodzi	Christoph Borg i Elisabeth Kerntopp
1847	48	Brake	(von) Woldemar Reinhold	40	w Dorpacie	d-ca Brygady Artylerii w Pruszaniu	ziemian Woldemar von Brakel i Margareta von Igelstroehm
1862	25	Brauer	Robert	20	Aleksandrów	fabrykant sukna z Pieszczanek	sukiennik Carl Brauer i Henriette Rothenburg
1862	51	Brauer	Florentine	18	Aleksandrów	z Michałowa	Producent tkanin Carl Brauer i Henriette Rothenburg
1852	17	Braun	Friedrich	23	Aleksandrów	tkacz z Choroszczy	sukiennik, Carl Braun i Caroline Spaeth
1854	2	Braun	Friedrich	25	Aleksandrów	tkacz w Choroszczy	tkacz tkanin Carl Braun i Caroline Spaeth (+)
1859	22	Brink	Gottlieb	24	Aleksandrów	tkacz sznurowy z Choroszczy	tkacz Ernst Brink (+) i Christiane Reinsch
1849	51	Brink	Heinrich	20	Aleksandrów	szewc z Choroszczy	sukiennik Ernst Friedrich Brink (+) i Beate Louise Freschke
1849	47	Brink	Wilhelm	31	Grünberg	szewc z Choroszczy	wytwórca sukna Ernst Brink (+) i Christiane Raensch
1865	20	Brodel	Christina	21	w Łodzi	z Supraśla	Christian Brodel i Louise Krüger
1869	34	Brühl	Ernst Wilhelm	41	x	asystent ekonomiczny z Choroszczy	gospodarz Gottlieb Brühl z Nieder-Ol... / Śląsk i Johanna Silber
1846	9	Bucht	Emilie	21	w Kalisch	x	Ludwig Bucht, producent sukna i Wolle Rosina
1855	3	Buchheim	Christian Gottlob Ernst	32	Klein-Loebichau	murarz forteczny z Brześcia Litewskiego	Johann Christian Buchheim (+) i Dorothea Raitsch
1860	46	Buchholtz	Marie	18	w Supraślu	z Supraśla	właściciel fabryki Adolph Buchholtz i Dorothee Helbing (+)
1848	37	Buchholtz	Albertine	17	w Przedecz	z Supraśla	sukiennicy Ludwig Buchholtz i Wilhelmine Koehler
1843	21	Buchholtz	Henriette	24	Grünberg	z Ciechanowca	Friedrich Buchholtz, postrzygacze z Ciechanowca (+) i Caroline Ernst (żyje)
1874	22	Buchholz	Ernst	24	w Choroszczy	z Choroszczy	Friedrich Buchholz i Juliane Hendewig
1871	38	Buchholz	Emilie	19	w Dobrzyniewie	z Choroszczy	tkacz Friedrich Buchholz i Juliane Hendewig
1852	20	Buchholz	Johann	45	w Golubiu	tkacz sukienny w Choroszczy	sukiennik Johann Buchholz i Anna Christiane Pate (oboje +)
1851	25	Buchholz	Christoph	31	Schoenlanke / Prusy	sukiennik w Białymstoku	sukiennik Christoph Buchholz i Susanne Lieske (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1865	34	Buchholz	Emilie Mathilde	24	Ozorków	panna, z Białegostoku	tkacz Johann Buchholz i Wilhelmine Zepke (oboje +)
1862	22	Bugus	Heinrich	41	Ozorków	wdowiec, tkacz z Białegostoku	tkacz Johann Bugus i Anna Rosalie Krüger (oboje +)
1847	30	Bugus	Enrst Friedrich	37	w Margonin	tkacz w Supraślu	sukiennik Johann Michael Bugus i Rosina Krüger (oboje +)
1873	28	Buhl	Franz	53	Langenbielau Krs. Reichenbach / Śląsk	wdowiec, sukiennik z Białegostoku, katolik	kowal Florian Buhl (+) i Rosine Peschke
1872	11	Buhle	Franz	51	w Langen-Bielau / Śląsk	wdowiec, sukiennik z Białegostoku, katolik	robotnik dzienny Florian Buhle i Rosalie Leschke (oboje +)
1843	25	Busler	Friedrich	24	Samotschin	kawaler, sukiennik z Supraśla	Martin Busler, sukiennik w Gostyninie (+) i Anna Zanto (mieszka)
1864	61	Bussler	Emma	18	w Białymstoku	z Supraśla	tkacz Friedrich Bussler i Albertine Müller
1872	2	Bussler	Theodor	27	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Friedrich Bussler i Ernestine Müller
1860	20	Büttel	Wilhelm	22	Zintenhof / Inflanty	tkacz w Supraślu	tkacz Ferdinand Büttel i Antonie Nowakowska (+)
1841	20	Carl	Stephan Franz	40	Pitschen / Śląsk	kas. sukienniczka w Supraślu	Franz Stephan (+) i Marianna ...
1866	34	Ciesiński	Johann	27	w Kosinie / Prusy	murarz z Czarnej Wsi	kowal August Ciesiński (+) i Louise Torno
1860	49	Comichau	Robert	26	Elberfeld / Prusy	sztuczny farbiarz z Białegostoku	Biznesmen Carl Gottlob Comichau i Wilhelmine Neuhof
1871	65	Commichau	Selma	20	w Białymstoku	z Białegostoku	właściciel fabryki Hermann Commichau i Emma von Hane
1848	8	Commichau	Carl August	32	w Elberfeld	fabrykant w Białymstoku	Carl Gottlob Commichau, biznesmen i Wilhelmine Neuhof
1853	13	Commichau	Rudolf Moritz	28	Elberfeld / Prusy	kupiec z Białegostoku	biznesmen, kupiec Carl Gottlob Commichau i Wilhelmine Neuhof
1850	17	Czajewski	Wilhelm	24	w Ciechanowcu	tkacz w Supraślu	sukiennik Bernahrd Czajewski i Wilhelmine Mauer
1849	25	Deckert	Juliane	21	w Zgierzu	z Supraśla	Gottlob Deckert i Dorothea Grunwald mieszkają w Knyszynie
1858	28	Deckert	Hermann	26	Rawa	tkacz w Supraślu	tkacz tkanin Johann Gottlob Deckert i Dorothea Grunwald

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1875	52	Deckert	Emilie Bertha	17	w Supraślu	panna, z Białegostoku	tkacz Gustav Deckert i Emilie Gross
1857	46	Deckert	Gustaw Robert	21	w Supraślu	tkacz w Supraślu	tkacz Gottlob Deckert i Dorothea Grunwald
1844	16	Deckert	Eleonore Wilhelmine	19	Burzynin	panna, z Michałowa	Gottlob Deckert, sukiennik z Michałowa i Dorothea Grunwald
1874	41	Dell	Carl August	43	we Frankfurcie nad Odrą	ślusarz z Konotop	Zimmermann Andreas Dell i Friederike Pollak (oboje +)
1865	44	Deron	Wilhelm	22	Ozorków	tkacz sznurowy z Białegostoku	tkacz sznurkowy Carl Deron i Anna Kunke
1867	42	Deutschke	Constantia	30	w Markowszczyźnie	wdowa po Tiesler	sukiennik Johann Heinrich Deutschke i Juliane (oboje +)
1856	29	Dieterichs	(von) Friedrich Gustav	25	w Odessie	porucznik artylerii gwardii z Petersburga	radny i żołnierz Carl Gustav von Dieterichs i Amalie Elisabeth Schotten (oboje +)
1868	35	Dobro	Adolph	24	w Zgierzu	postrzygacz z Supraśla	sukiennik Wilhelm Dobro (+) i Christiane Gittner
1870	44	Dohnert	Heinrich	28	w Supraślu	tkacz kortowy z Białegostoku	sukiennik Martin Dohnert (+) i Juliane Wegner
1871	40	Dohnert	Wilhelm	24	w Supraślu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Martin Dohnert (+) i Juliane Wegner
1859	17	Dombrowska	Jakobine	28	Wasilków	z Jurowiec, wdowa po Weberze Auguscie Zimmermann	garbarze Friedrich Dombrowski i Elisabeth Insel
1854	8	Donert	Florentine	22	w Zgierzu	z Białegostoku	tkacze Martin Donert i Juliane Wegner
1846	11	Donne	Carl	30	Krotoszyn	tkacz bawełny z Białegostoku	Johann Carl Donner, Weber i Rosina Rodewald (oboje +)
1859	18	Dörfling	Carl Eugen	36	w Goerzke / Brandenburgia	garbarz najemny z Supraśla	komornik Carl Heinrich Dörfling (+) i Sophie Friederike Botke
1871	62	Doschuta	Vincenty	18	w Białymstoku	sukiennik w Supraślu, katolik	stangret Paul Doschuta i Marcella Kostsowska
1862	17	Drefke	Carl Benjamin	20	w Supraślu	tkacz z Knyszyna	postrzygacz Benjamin Drefke i Caecilie Gebauer (oboje +)
1869	29	Dudinski	Adolph	25	w Supraślu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Robert Funke (+) i Johanna Dudinski
1844	23	Dumke	Johanna	21	kolonia Jurowiec	panna, z Supraśla	Friedrich Dumke (+), kolonista i NN (+)
1855	15	Eberling	Pauline	22	w Zgierzu	samotna, z Dobrzyniewa	tkacz Gottlieb Eberling (+) i Florentine Lippert
1867	44	Eberling	Reinhold	25	w Zgierzu	rymarz z Choroszczy	tkacz Gottlieb Eberling (+) i Florentine Lippert

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1849	27	Eberling	Ernestine	18	w Zgierzu	z Supraśla	Gottlieb Eberling i Florentine Lippert
1844	24	Eckert	Anna	18	Łodzi	panna, z Michałowa	tkacz bawełny Gottfried Eckert (z Groschönau) i Johanna Christiana Roethchen
1865	67	Eckert	Emilie	18	w Łodzi	z Choroszczy, patrz Emilia Moes i Max Eckert	Carl Eckert i Bertha Brose
1872	12	Eckert	Max Hugo	29	Tszeszenie / Poznań	kupiec z Białegostoku	Sędzia Sądu Rejonowego Johann Eduard Eckert i Pauline Styzle (oboje +)
1860	47	Ecknick	Ludwig	21	w Zgierzu	tkacz tkanin z Choroszczy	tkacz Ludwig Ecknick i Auguste Lassan
1866	33	Ehrenforth	Ludwig	23	Roch / Prusy	murarz z Piłatowczyzny	murarz Christian Ehrenforth i Charlotte Eckert
1848	11	Eichhorst	Eleonore	20	Konstantynów	z Choroszczy	kowal Daniel Gottlieb Eichhorst (+) i Eleonore Eichhorst
1871	50	Eichmann	Emma	19	w Krotoszynie	z Kischelew	leśniczy Johann Gottlieb Eichmann i Susanna Tietzmann
1863	6	Eisberger	Julius	34	w Dorpacie	rusznikarz w pułku piechoty Zofii	ślusarz Robert Eisberger (+) i NN
1858	16	Eiser	Lisette	36	w Białymstoku	z Białegostoku	organista Friedrich Eiser (+) i Marianne Wróbel
1857	26	Eistlt	Emilie	24	w Kutnie	z Supraśla	Eduard Eistelt (+) i Christiane Buchholtz
1871	42	Ekke	Ernst	24	w Kaliszu	nauczyciel z Supraśla	mistrz sortowania wełny Johann Gottlieb Ekke i Karoline Schröder (+)
1864	40	Elstermann	Marie	18	w Supraślu	z Topolan	tkacze Carl Elstermann i Anna Rosalie Henschke
1861	36	Elstermann	Caroline	20	w Łodzi	z Supraśla	tkacze Carl Elstermann i Rosalie Hentschke
1862	35	Elstermann	Carl Friedrich	28	Aleksandrów	tkacz z Topolan	tkacz Carl Elstermann i Rosalie Henschke
1864	6	Elstermann	Adolph Robert	24	w Zgierzu	tkacz z Topolan	tkacze Carl Elstermann i Rosalie Hentschke
1851	33	Engels	Heinrich Friedrich	29	w Namiest / Austria	trybun w Choroszczy	farbiarz Friedrich Engels (+) i Barbara Zirnfus

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1847	24	Englisch	Johann	23	Ozorków	sukiennik w Choroszczy, katolik	producent sukna Jacob Englisch (+) i Anna Luise Stobernack
1852	33	Englisch	Helene Marianne	19	w Knyszynie	sukiennik, z Supraśla	sukiennik Jakob Englisch (+) i Louise Staebner
1850	24	Erdmann	Carl	22	Ozorków	tkacz w Supraślu	sukiennik Michael Erdmann i Anna Justina Jałowska (oboje +)
1861	24	Erdmann	Emilie	22	Ozorków	singielka, z Choroszczy	tkacz tkanin Johann Erdmann (+) i Caroline Ponto
1857	36	Erdmann	Julius	24	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Johann Erdmann (+) i Caroline Ponto
1864	50	Erdmann	Julius	27	Ozorków	tkacz sznurkowy z Michałowa	tkacz Michael Erdmann i Rosalie Kozłowska (oboje +)
1857	15	Erdmann	Johann	28	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Johann Erdmann (+) i Caroline Hoffmann
1865	9	Erdmann	Johann	37	Ozrkow	tkacz z Białegostoku	tkacz Johann Erdmann (+) i Caroline Ponto
1858	20	Erdmann	Rosalie	22	w Tomaszowie	z Białegostoku	tkacz Michael Erdmann i Marianna Schulz (oboje +)
1845	22	Erdmann	Gottlieb	27	Schoenlanke	tkacz sukna z Supraśla	Jakob Erdmann (+), murarz, matka NN
1857	17	Erdmann	Anna Rosalie	23	Ozorków	panna, z Antoniuka ok. Białegostoku	tkacz Johann Erdmann (+) i Caroline Hoffmann
1872	32	Ernst	Carl	25	w Zgierzu	fizyjier z 5. Kompanii w Prusach Wschodnich	sukiennik Carl Ernst i Antonina Markgraf
1844	15	Ernst	Carl	20	Zgierz	sukiennik z Dobrzyniewa	Carl Ernst, sukiennik z Dobrzyniewa i Magdalena Grimm
1858	15	Essler	Heinrich	38	Neustadt / Śląsk	tkacz bawełny z Białegostoku, katolik	Michael Essler (+) i Rosalie Volkmar
1859	27	Etmaier	Anton	36	Kalisz	podoficer, katolik	reżyser teatralny Gottfried Etmaier i Marianne Zalonko (obie +)
1863	30	Falkenberg	Albert	27	Aleksandrów	tkacz sznurowy z Choroszczy	tkacz Friedrich Falkenberg (+) i Florentine Wolle
1847	26	Falkenhahn	Juliane	36	w Meseritz	wdowa po sukienniku A.O. z Supraśla	sukiennik Gotthelf Falkenhahn i Juliane Bruschke (oboje +)
1851	38	Faustmann	Julius	22	w Zduńskiej Woli	tkacz w Białymstoku	Benjamin Fastmann i Terese Kühn
1850	12	Fechner	Gustav	26	Aleksandrów	sukiennik w Białymstoku	Gottfried Fechner (+) i Beate Mühle

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	51	Fechner	Florentine	19	w Zduńskiej Woli	z Dobrzyniewa	tkacz Carl Fechner (+) i Anna Schmidt
1874	46	Fechner	Carl Friedrich	30	w Zduńskiej Woli	ślusarz ze Staro Sielce	sukiennik Gottlieb Fechner (+) i Caroline NN
1863	21	Fechner	August Friedrich	24	w Zduńskiej Woli	z Dobrzyniewa	tkacz Carl Fechner (+) i Anna Dorothea Meyer
1848	12	Fechner	Heinrich Reinhold	26	Aleksandrów	sukiennik w Supraślu	sukiennik Gottfried Fechner (+) i Susanne Beate Mühle
1865	2	Feist	Wilhelm	25	w Supraślu	tkacz sznurowy z Białego-stoku	stolarz Johann Feist i Rosalie Kirstein (oboje +)
1855	28	Feist	Heinrich	22	Ozorków	tkacz sukna w Supraślu	tkacz Johann Gottlob Feist (+) i Florentine Stubbin
1852	7	Feist	Pauline Floren-tine	20	Ozorków	z Supraśla	draperia Gottlob Feist (+) i Florentine Slubin
1847	22	Fey	Susanna Helene	58	GrossTschirnau	wdowa po S.B. Scheppe z Kalisch	sukiennik Benjamin Fey i Helene Angelmann (oboje +)
1846	30	Fiebig	Christine	28	w Bojanowie	x	postrzygaczy Gottlieb Fiebig z Wassilkow i Marie Elisabeth Mischke
1865	26	Fiedler	Bertha	22	w Zduńskiej Woli	singielka, z Białegostoku	murarz August Fiedler (+) i Gottliebe Pohl
1848	27	Fiedler	Wilhelm	27	w Rothenburgu / Prusy	tkacz bawełny w Supraślu	Carl Fiedler (żywy) i Christine Gutsche (+)
1868	4	Fiedler	Reinhold	24	w Zduńskiej Woli	tkacz kortowy z Białegostoku	murarz August Fiedler (+) i Gottliebe Pohl
1847	27	Fierus	Wilhelmine	25	w Landsbergu / Warthe	panna, z Supraśla	farbiarz wełny Christian Fierus i Louise May (+)
1849	36	Fischer	Ludwig	30	w Gąbinie	tkacz sukna z Supraśla	sukiennik Johann Fischer i Anna Müller (+)
1857	22	Fochtler	Anton	21	Konstantynów	tkacz bawełny z Białegostoku	tkacz Johann Fochtler i Francisca Schulz
1860	13	Focke	Eduard	23	w Łodzi	tkacz bawełny z Białegosto-ku, katolik	Vincentius Focke (+) i Therese Lauermann
1865	41	Focke	Theresia	30	w Łodzi	z Białegostoku, katoliczka	tkacz bawełny Vinzenz Focke (+) i Theresia Lauermann
1847	20	Foege	Johann	38	w Libau	żołnierz Alexander Cadette Corps Brześć	Gottlieb Foege i Marie Elisabeth Brockhusen
1856	25	Foerster	Louise	22	Nicki / Prusy	z Białegostoku	tkacz bawełny Sylvester Foerster i Christiane Jaeger (+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1865	34	Foerster	Emil Julius Heinrich	30	Ebersbach / Saksonia	tkacz z Białegostoku	Carl Gottlieb Foerster i Christiane Friederike Penter (oboje +)
1861	11	Foerster	Carl August Wilhelm	30	Ebersbach / Saksonia	tkacz z Białegostoku	mistrz piekarz Carl Gottlieb Foerster i Christiane Friederike Penter (oboje +)
1874	4	Forberg	Amalie Florentine	20	w Ciechanowcu	z Ciechanowca	wykańczający August Forberg i Rosalie Greulich (+)
1851	7	Fort	Emilie	20	w Podębicach	panna, z Supraśla	sukiennik Carl Fort i Beate Louise Seydler
1858	42	Fort	Auguste	21	w Supraśl	z Supraśla	tkacz Carl Fort i Beata Seydel
1865	53	Fort	Ernestine	23	w Tirschtiegel / Prusy	z Supraśla	tkacz Carl Fort i Beata Seidler
1870	18	Forth	Auguste	30	w Supraślu	z Supraśla, wdowa po Hemplu	sukiennik August Forth i Beate Seidler
1871	63	Forth	Wilhelm Friedrich	25	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Carl August Forth (+) i Beata Seidler
1858	33	Forwerk	Amalie	20	w Tatarach / Polska	z Supraśla	tkacz Samuel Forwerk (+) i Caroline Uticht
1846	15	Fraenzke	Carl	28	Zilensik	tkacz w Supraślu	Carl Fraenzke (+), sukiennik i Louise Schroeter
1862	55	Franz	Caroline	40	w Kaliszu	z Ciechanowca, wdowa po krojczym płótna Joseph Luchs	Maurer Gottfried Franz i NN (+)
1849	7	Frentzke	Ferdinand	24	Konstantynów	tkacz bawełny z Supraśla, katolik	producent sukna Carl Frentzke i Louise Schroeter (oboje +)
1846	29	Frenzke	Luise	20	Aleksandrów	z Supraśla	producent sukna Carl Frenzke (+) i Luise Schroeter
1851	28	Frenzke	Ferdinand	26	Konstantinów	wdowiec, sukiennik z Supraśla	sukiennicy Wilhelm Friedrich Frenzke i Louise Schroeder (oboje +)
1861	26	Freudenberg	Albert	22	Zduny / Prusy	tkacz z Białegostoku	szewc Carl Freudenberg i Rosalie Klos
1855	21	Freudenberg	Ottilie	22	w Zduny / Prusy	z Białegostoku	Schuster Carl Freudenberg i Marie Rosina Klooss
1863	18	Freudenberg	Emilie	35	Krotoszynie / Prusy	wdowa po Samuelu Schmidt	szewc Carl Freudenberg (+) i Rosalie Klos

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	23	Freuden-berg	Julius Robert	29	w Zdunach / Prusy	szewc z Białegostoku	szewc Carl Freudenberg i Marie Rosina Klos
1860	31	Freund	Gottlieb	37	w Łodzi	podoficer pułku piechoty Pleskauschen	Johann Freund (+) i Marie Grenert
1849	10	Freygang	Anna Justina	36	Sobotce	Konstantynów	rolnik Ludwig Freygang mieszka z Dombie i Louise Krueger (+)
1851	12	Friebus	Wilhelmine	19	w Przedeczu	z Supraśla	szewc Martin Friebus i Anna Friederike Bessner (+)
1850	5	Friede-mann	Carl	24	w Kutnie	tkacz z Supraśla	Gustav Friedemann (+) i Caroline Schwarzschulz
1858	33	Friede-mann	Eduard	29	w Zgierzu	tkacz z Supraśla	tkacz Johann Gustav Friedemann i Caroline Schwarzschultz (oboje +)
1871	42	Fritsche	Alexandra	19	w Supraślu	z Supraśla	chirurg Adolph Fritsche i Emilie Schmidt
1851	16	Fritsche	Friedrich Adolph	28	Guben / Prusy	chirurg w Supraślu	mistrz garbarz Carl Friedrich Fritsche i Dorothea Elisabeth Jakobi (oboje +)
1872	19	Fuchs	Marie	47	w Białej / Galicja	z Supraśla	mistrz wirowni Johann Friedrich Fuchs i Susanna Schlosser (oboje +)
1865	10	Fuchs	Friedrich	23	w Białej / Galicja	wdowiec, koronkarz z Michałowa	mistrz wirowania Johann Friedrich Fuchs i Susanne Schlosser
1848	11	Fuchs	Carl Friedrich	22	w Białej w Galicji	stolarz z Choroszczy	stolarz Johann Friedrich Fuchs i Susanne Schlosser
1864	19	Fuchs	August Wilhelm	33	w Bielitz / Austria	wdowiec, przędzalnik z Supraśla	mistrz wirowni Johann Friedrich Fuchs i Susanne Schlosser
1862	57	Fuchs	Friedrich Wilhelm	21	w Białej / Galicja	koronkarz z Piszczanek	mistrz Johann Friedrich Fuchs i Susanne Schlosser
1857	34	Fuchs	Rudolph Gottfried	21	w Supraślu	tkacz z Supraśla	mistrz Johann Friedrich Fuchs i Susanne Schlosser
1848	26	Fuhrmann	Eduard	23	w Braetz	sukiennik w Supraślu	sukiennik Daniel Fuhrmann i Johanna Christiane Beyer (oboje +)
1867	5	Fuhrmann	Rosalie	22	w Zgierzu	z Knyszyna	sukiennik August Fuhrmann i Amalie Koch
1865	1	Fulde	Carl	29	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Daniel Fulde i Dorothea Blende
1860	53	Fulde	August	27	Ozorków	tkacz z Knyszyna	tkacz Daniel Fulde i Pauline Blenda

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1864	15	Fulde	Pauline	22	Konstantynów	z Knyszyna	tkacz Daniel Fulde i Dorothea Blende
1870	29	Fulde	Carl Friedrich Ferdinand	34	Ozorków	wdowiec, tkacz kortowy z Białegostoku	sukiennik Daniel Fulde i Dorothea Blendt
1865	9	Funke	Emilie	22	w Łodzi	panna, z Choroszczy	tkacz Wilhelm Funke i Caroline Wiedemann (+)
1861	8	Funke	Julius	28	Konstantynów	tkacz z Choroszczy	tkacz Carl Funke i Henriette Leuschner (+)
1869	26	Funke	Ottilie	23	Ozorków	panna, z Białegostoku	sukiennik August Funke i Amalie Woltersdorf
1862	18	Funke	August	61	Freyhahn / Śląsk	tkacz z Choroszczy	burmistrz Christian Funke i Dorothea Weinert (oboje +)
1856	3	Funke	Bertha	26	w Opatówku	z Choroszczy	tkacze tkanin August Funke i Christiane Wiedemann
1870	59	Funke	Gustav	30	Ozorków	sukiennik z Michałowa	sukiennik August Funke i Amalie Woltersdorf (+)
1850	30	Funke	Heinrich	27	Konstantynów	tkacz z Choroszczy	Carl Funke, sukiennik i Friederike Leuschner (+)
1858	8	Funke	Mathilde	20	w Opatówku	z Choroszczy	tkacz August Funke i Christiane Fischer
1870	28	Fürstenwald	Theodor	30	w Tomaszowie	wdowiec, przędzalnik z Białegostoku	właściciel fabryki Carl Moritz Ehrenfred Fürstenwald i Eleonore Leissner (obie +)
1859	1	Gaertner	Carl Gottlieb	27	Kunitz / Śląsk	z Supraśla	rolnik Johann Gottfried Gaertner i Anna Eleonora Bischof
1852	25	Galnas	Dorothea	22	Aleksandrów	panna, z Supraśla	sukiennik Michael Galnast i Helene Schultz (oboje +)
1874	4	Gampert	jr Friedrich Wilhelm	39	w Opatówku	fabrykant sukna z Tomaszowa	sukiennik Wilhelm Gampert (+) i Rosalie Rothe
1860	24	Gasejew	Phatkulla	44	w Kazaniu	urzędnik w Sztabie Generalnym	urzędnik w Sztabie Generalnym w Warszawie, religia mahometańska
1873	59	Gatz	Amalie	22	w Łodzi	panna, z Supraśla	tkacz Carl Gatz (+) i Amalie Nietz
1855	8	Gatzke	Johanna Wilhelmine	19	w Słonimiu	z Supraśla	tkacz Carl Gatzke i Anna Schwartz (obie +)
1858	38	Gebauer	Pauline	20	w Wasilkowie	z Supraśla	tkacz Carl Gebauer i Catharina Stake (+)
1863	22	Gebauer	Reinhold	22	w Supraślu	tkacz z Supraśla	tkacz Carl Gebauer i Catharina Hauck (+)
1852	30	Gebauer	Wilhelmine	20	w Zgierzu	z Supraśla	sukiennik Carl Gebauer i Catharina Haupt
1865	39	Gebertus	Ludwig	33	w Zgierzu	tkacz z Białegostoku	tkacz Ludwig Gebertus i Anna Justina Bleich (oboje +)
1858	34	Gehling	Carl Julius	26	Ozorków	szewc z Białegostoku	tkacz Carl Gehling (+) i Wilhelmine Zepke
1849	18	Geilke	Pauline	19	Ozorków	z Knyszyna	Producent tkanin Carl Geilke i Charlotte Koenig

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1852	16	Geilke	Carl Rudolph	26	Ozorków	tkacz w Choroszczy	sukiennik Carl Treugott Geilke i Charlotte König
1861	14	Geilke	Ernst Theodor	32	Ozorków	wdowiec, tkacz z Supraśla	tkacz Carl Geilke i Charlotte Koenig
1853	4	Geilke	Ernst Theodor	25	Ozorków	tkacz z Choroszczy	Producent sukna Carl Traugott Geilke i Charlotte Koenig
1855	7	Geisler	Eduard	24	w Zduńskiej Woli	tkacz bawełny z Supraśla	Gottlieb Geisler i Louise Hein
1865	53	Geldner	Carl	26	w Tomaszowie	tkacz z Supraśla	tkacz Carl Geldner i Louise Klose
1854	9	Geldner	Amalie	22	w Zduńskiej Woli	z Supraśla	tkacz tkanin Ehrenfried Geldner i Friederike Sauer (+)
1871	34	Geldner	Caroline	31	w Zduńskiej Woli	z Supraśla, wdowa po Otto	sukiennik Ehrenfried Geldner i Friederike Holstein (oboje +)
1858	45	Geldner	Ernestine Caroline	21	w Zduńskiej Woli	panna, z Supraśla	tkacz Ehrenfried Geldner (żywy) i Louise Sohr (+)
1855	27	Geldner	Johann Ehrenfried	22	w Zduńskiej Woli	tkacz w Supraślu	tkacz Ehrenfried Geldner (żywy) i Friederike Sohr (+)
1862	13	Genser	Johann Carl	25	w Błędowie	ogrodnik w Supraślu	tkacz Carl Genser (+) i Justine Bester
1864	31	Gerhards	Christian	30	Huppenbroich / Prusy	postrzygacz sukna z Supraśla	postrzygacz Paul Gerhards (+) i Anna Plens
1865	21	Gerich	Christine	18	Ozorków	panna, z Michałowa	obywatele Johann Gerich i Christine Riegel (oboje +)
1874	35	Gerich	Ernestine	26	Ozorków	wdowa po sukienniku Traugott Leitlof	tkacz Johann Gerich i Dorothea NN (oboje +)
1857	20	Gerig	Dorothea	19	Ozorków	z Michałowa	Weber Johann Gerig i Elisabeth Baumann (oboje +)
1856	13	Gerlach	Amalie	22	w Zgierzu	panna, z Białegostoku	tkacze Anton Gerlach i Christiane Rosenbaum
1856	11	Gertig	Juliane	21	w Ciechanowcu	z Supraśla	tkacz tkanin Gottlieb Gertig i Apollonia Halbig (+)
1865	14	Gilbe	Caroline	25	w Izabelinie	z Michałowa	postrzygacz Ernst Gilber (+) i Dorothea Birkner
1860	36	Gillar	Johann	25	Huldschien / Prusy	tkacz w Supraślu, katolik	tkacz tkanin Joseph Gillar i Marianne Ozerwińska
1848	22	Gillert	Pauline Ernestine	19	w Zduńskiej Woli	z Krzywej ok. Białegostoku	sukiennik Wilhelm Gillert i Therese Faustmann
1856	1	Ginelli	Ferdinand	34	Grünberg / Prusy	wdowiec, starosta w Białymstoku, katolik	Anton Ginelli i Johanna Petzold
1854	7	Gintowt	Eduard	36	Olszany k/Wilna	podleśniczy w Horodniówce, katolik	leśniczy George Gintowt i Marianne Monheit (oboje +)
1875	9	Gloger	Amalie	27	w Supraślu	x	sukiennik Ferdinand Gloger (+) i Caroline Fritz

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1871	17	Gloger	Bertha	22	w Supraślu	panna, z Michałowa	producent kortów Ferdinand Gloger i Caroline Fritz
1853	14	Goeldner	Louise	31	Wolsztyn / Prusy	wdowa po tkaczu bawełny Wilhelm Paul	sukiennik Ehrenfried Goeldner i Friedrike Sohr (+)
1849	39	Golit	Amalia Henriette	20	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz bawełny Johann Golitz i Johanna Caroline Grantlert (obie +)
1860	8	Golnick	Amalie	23	Ozorków	z Supraśla	tkacze Friedrich Golnick i Auguste Koenig
1864	34	Golnick	Eduard	24	Ozorków	tkacz sznurowy z Choroszczy	tkacz Friedrich Golnick i Auguste Koenig
1850	11	Golnick	Heinrich	24	Ozorków	sukiennik z Knyszyna	sukiennik Ludwig Golnick i Magdalena Dickmann
1853	18	Golnick	Henriette	31	Ozorków	z Knyszyna, wdowa po sukienniku Samuelu Wilhelmie Mitzner	Carl Golnick i Anna Christiane NN
1858	9	Golnick	Ferdinand	24	Ozorków	tkacz tkanin z Choroszczy	tkacz Johann Golnick (+) i Wilhelmine Pfeiffer
1849	28	Golnick	Wilhelmine	23	Ozorków	z Białegostoku	sukiennik Friedrich Golnick i Justina Koenig mieszkają w Grodek
1871	27	Golnik	Heinrich	43	Ozorków	sukiennik z Bacieczek ok. Białegostoku	kolonista Ludwig Golnik i Marie Magdalena Diekmann
1866	47	Golnik	Ferdinand	32	Ozorków	wdowiec, tkacz tkanin z Choroszczy	sukiennik Johann Golnik i Wilhelmine Pfeifer (oboje +)
1849	19	Graeser	Juliane	22	Konstantynów	x	sukiennik Johann Gottfried Graeser i Charlotte Friederike Polenska
1862	40	Graetz	Juliane Christiane	44	Grünberg / Prusy	z Supraśla, wdowa po produc. sukna C.W. Lippert z Grünberg	sukiennik George Graetz i NN Kunitz (+)
1857	39	Graeulich	Amalie	25	Aleksandrów	z Ciechanowca	sukiennik Carl Graeulich (+) i Rosalie Schoen
1861	29	Graeulich	Pauline Gottliebe	19	Aleksandrów	z Ciechanowca	sukiennik Carl Graeulich (+) i Rosalie Schoen
1864	1	Graeulich	Wilhelmine Johanna	26	Aleksandrów	z Ciechanowca	sukiennik Carl Graeulich (+) i Rosalie Schoen
1865	48	Grafe	Carl Johann	27	w Ciechanowcu	tkacz sznurowy z Supraśla	tkacze Carl Gottlob Grafe i Rosalie Grünke

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1864	12	Grafenberg	Amalie	x	x	z Supraśla, wdowa po szewcu Johannie Hoefler	szewc Theodora Grafenberga i Magdaleny Łakińskiej (oboje +)
1851	11	Grafenberger	Amalie	38	w Białymstoku	z Supraśla	szewc Theodor Grafenberger i Helene Laksińska (+)
1875	41	Greulich	Charlotte	48	w Zaborowie / Prusy	z Ciechanowca	Carl Greulich i Rosalie Schoen (oboje +)
1851	14	Greulich	Rosine Pauline	20	Aleksandrów	z Białegostoku	sukiennik Carl Greulich (+) i Rosina Schoen
1853	5	Greulich	August Emanuel	24	Aleksandrów	fabrykant sukna z Ciechanowca	sukiennik Georg Carl Greulich (+) i Rosina Schoen
1857	7	Grosmann	Louise	27	Guhrau / Prusy	z Supraśla	stolarz Friedrich Großmann i Elise Kaiser (oboje +)
1857	46	Gross	Emilie Juliane	19	Supraśl	z Supraśla	tkacz Johann Gross (+) i Henriette Beyersdorf
1858	26	Grosser	Anton	28	w Zgierzu	tkacz w Białymstoku, katolik	krawiec Ignatius Grosser i Eleonore Seuer
1857	39	Grosser	Julius	26	w Zgierzu	tkacz z Choroszczy, katolik	krawcy Ignatius Grosser i Eleonora Sauer
1875	41	Grosser	Julius	43	w Zgierzu	wdowiec, sukiennik z Janopola	krojczy Ignac Grosser i Eleonore Sauer (+)
1861	41	Grossmann	Juliane	21	w Supraślu	z Choroszczy	stolarz Carl Grossmann (+) i Florentine Lange
1871	63	Grüning	Ernestine	28	Ozorków	x	sukiennik Johann Grüning (+) i Louise Quandt
1867	33	Grünke	Julie	47	w Zgierzu	wdowa po Wenzlu	stolarz Gotthilf Grünke i Renate Zibell (oboje +
1858	27	Grünke	Adolph	21	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	Gottfried Grünke i Rosalie Zibell (+)
1856	18	Grünke	Ferdinand	22	w Zgierzu	szewc w Supraślu	Müller Gottfried Grünke i Rosine Zibell (+)
1862	11	Grunow	Carl	27	w Zduńskiej Woli	tkacz z Białegostoku	tkacz Friedrich Grunow (+) i Clara Hennig
1853	27	Gutbier	Joseph	20	w Zduńskiej Woli	tkacz bawełny w Białymstoku, katolik	Joseph Gutbier i Henriette Grasse
1856	12	Gutsche	August	27	Ozorków	tkacz w Dobrzyniewie	Producent odzieży Wilhelm Gutsche i Beate Hoffmann (+)
1864	42	Haenke	Julius	23	w Tomaszowie	fabrykant sukna z Białegostoku	Gottlieb Haenke i Caroline Felsch (+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1865	4	Haensch	Marie	20	w Łodzi	singielka, z Białegostoku	tkacz August Haensch i Louise Paul (+)
1865	18	Haensch	Ferdinand	24	w Łodzi	tkacz z Białegostoku	tkacz August Haensch i Louise Paul (+)
1862	46	Haertel	August	30	Janschwitz / Śląsk	robotnik najemny z Białegostoku	pracownicy najemni Friedrich Haertel i Anna Rosalie Liers
1870	20a	Haertel	Berthold	20	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	Wilhelm Haertel i Juliane Falkenhahn
1847	26	Haertel	Wilhelm	44	w Goldberg	sukiennik w Supraślu	karczmarz Carl Siegesmund Haertel (+) i Rosina Berger
1849	1	Haertel	Carl Friedrich	21	w Ronneburgu	tkacz bawełny w Supraślu	Weber Gottfried Haertel i Eleonore Becker (oboje +)
1860	28	Haeusler	Gottlob	80	Naumburg / Śląsk	wdowiec, fabrykant sukna z Knyszyna	sukiennik Gottfried Haeusler i Friederike Schmerling (oboje +)
1856	19	Hake	Emilie	19	w Zgierzu	z Dobrzyniewa	krojczy Carl Hake (+) i Renate Hoch
1852	7	Hake	Samuel Gottlieb Carl	22	w Tomaszowie	garbarz z Supraśla	sukiennik Samuel Gottlieb Hake i Caroline Spremberg
1870	7	Hampel	Lydia	18	w Łodzi	panna, z Białegostoku	pracownik Joseph Hampel i Caroline Drewitz
1873	42	Hampel	Sophie	28	w Łodzi	z Białegostoku, wdowa po Worf	sukiennik Joseph Hampel (+) i Caroline Drewitz
1860	49	Hane	(von) Thekla	25	w Hamburgu	z Białegostoku	biznesmen Friedrich von Hane i Johanna Caroline Kroeger z Hamburga (oboje +)
1869	32	Hanel	Emilie	31	w Kaliszu	z Supraśla	bednarz Ignatz Hanel (+) i Juliane Bruder
1868	23	Hänel	Johanna	22	x	z Supraśla	tkacz Ignaz Hänel (+) i Emilie NN
1869	22	Hanisch	Rudolph	36	Cottbus / Prusy	sukiennik z Supraśla	sukiennik Christian Hanisch i Friederike Jablonski (oboje +)
1871	64	Härtel	Reinhold	22	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Wilhelm Härtel i Julianna Falkenhahn
1861	52	Hasbach	Ewald	34	Kettwig / Prusy	dyrektor fabryki z Choroszczy	Johann Wilhelm Hasbach i Marie Elise Thomas (oboje +)
1859	16	Hase	Auguste	18	w Knyszynie	z Supraśla	krojczy tkanin George Philipp Hase (+) i Caroline Juliane Mitzner
1848	4	Hase	Emilie Juliane	18	Ozorków	x	postrzygacz Georg Philipp Hase i Caroline Juliane Mietzner z Supraśla
1846	33	Hauge	Christian	28	Haugfeld k. Krotoschin	tkacz bawełny w Supraślu	rolnik Adam Hauge i Anna Leise (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1847	13	Haupt	Ludwig	33	w Ostrowie	tkacz w Supraślu	producent sukna Gottlob Haupt i Louise Zerndt
1849	13	Haupt	Henriette	22	w Zaborowie	panna, z Michałowa	sukiennik Johann George Haupt (+) i Dorothea Gertig
1848	27	Hauser	Amalie	26	w Nadrenii-Prusach	z Supraśla	kowal Jakob Hauser i Rosina Dorothea Schedel
1871	54	Häusler	Eduard	24	w Dunajewcach	sukiennik z Supraśla	sukiennik Gustav Häusler i Wilhelmine Geldner
1856	11	Hecht	Carl	27	w Knyszynie	z Supraśla	ślusarz Andreas Hecht (+) i Wilhelmine Dymke
1871	50	Heik	Samuel	30	w Pabianicach	przecinacz bel z Kischelew / Siemiatycze	frezarz Gottlieb Heik i Rose Stenzel (oboje +)
1864	52	Heilmann	Friedrich Wilhelm	38	w Steudnitz / Śląsk	piwowar z Białegostoku	pracownicy najemni Johann Georg Heilmann i Marie Rosalie Nepel (oboje +)
1846	11	Hein	Emilie	21	Bojanowie	z Supraśla	Carl Hein, tkacz i Juliane Süssmann
1860	41	Heinze	Louise	29	Ozorków	z Choroszczy	tkacz tkanin Christian Heinze (+) i Auguste Lassan
1850	2	Hellenthal	Marie Amalie	22	Bielitz / Austria	z Choroszczy	mistrz wytw. Michael Hellenthal i Amalie Peukert
1866	35	Hellwig	Albertine	25	w Tomaszowie	panna, z Białegostoku	mistrz wirowni Daniel Hellwig i Anna Rosina Pusch
1859	9	Hempel	August	20	w Zgierzu	tkacz sukna z Supraśla	tkacz Gottlieb Hempel i Wilhelmine Hahn (oboje +)
1875	56	Hempel	Pauline	24	w Supraślu	x	sukiennik Gottlieb Hempel i Susanna Tiekmann
1874	42	Hempel	Gustav Adolph	28	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Gottlieb Hempel i Susanne Diekmann
1858	42	Hempel	Daniel Gotthold	22	Turek	tkacz z Supraśla	tkacz Gottlieb Hempel i Susanne Diekmann
1862	57	Hempel	Emilie Christiane	21	w Turku	z Supraśla	tkacz sznurka Johann Gottlieb Hempel i Susanne Dickmann
1852	22	Hempel	Florentyna Wilhelmina	21	w Zgierzu	z Michałowa	sukiennik Gottlieb Hempel i Caroline Schwember (+)
1867	9	Hendewich	Carl	22	Ozorków	sukiennik z Białegostoku, katolik	sukiennik, Carl Hendewich (żywy) i Wilhelmine Weischmann (+)
1867	37	Henke	Emilie	20	w Supraślu	panna, z Michałowa	sukiennik Leopold Henke (+) i Renate Propp
1873	10	Henke	Emilie	25	w Supraślu	z Michałowa, wdowa po Krabsch	sukiennik Leopold Henke i Renate Proppe (oboje +)
1871	54	Hennig	Bertha	21	w Tomaszowie	panna, z Białegostoku	sukiennik August Hennig i Dorothea Schulz
1868	18	Hennig	Emilie	21	w Supraślu	panna, z Białegostoku	sukiennik August Hennig i Dorothea Schulz

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1874	46	Hennig	Selma	20	w Tomaszowie	panna, z Białegostoku	tkacz Friedrich August Hennig i Dorothea Schulz
1854	5	Hentschel	Henriette	22	w Moszynie	panna, z Supraśla	stolarz Gottlieb Hentschel i Rosina Andrzejewska (oboje +)
1864	5	Heppner	Julius	20	Aleksandrów	tkacz sznurkowy z Białegostoku	Carl Heppner i Wilhelmine Boehm
1867	28	Heppner	Julius	26	Aleksandrów	wdowiec, tkacz kortowy z Białegostoku	sukiennik Carl Heppner i Wilhelmine Böhm
1857	40	Herbst	Julius	25	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Martin Zerbst i Caroline Egert (oboje +)
1849	17	Herbst	Johann August	21	Zduńska Wola	tkacz bawełny z Białegostoku	odzieżowy Gottfried Samuel Herbst (+) i Anna Eleonore Rodewald
1861	38	Herkner	Julius	31	Aleksandrów	tkacz z Choroszczy	postrzygacz Traugott Herkner (+) i Friederike Schmidt
1861	11	Hermann	Anna Pauline	19	w Michałowie	z Białegostoku	postrzygacz Traugott Hermann i Elisabeth Krüger (obie +)
1852	18	Herrmann	Charlotte	51	w Królewcu / Prusy	z Supraśla, wdowa postrzygaczu J. Donemann	Gotthelf Herrmann i Catharina Dauert (oboje +
1850	21	Heydrich	August	23	Oppach / Saksonia	tkacz bawełny z Białegostoku	Gottlieb Heydrich i Rahel Foerster
1857	18	Heydrich	Auguste	20	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz bawełny Gottlieb Heydrich i Rahel Richter (+)
1843	6	Heyn	Charlotte Amalie	18	Bojanowie	kawaler, z Supraśla	Carl Heyn, sukiennik w Supraślu i Juliane Süssmann
1847	5	Hiller	Anna Louise	20	w Poddębicach	singielka z Supraśla	suknarze Johann Gottlieb Hiller i Anna Louise Beyersdorf
1848	25	Hiller	Emilie Juliane	17	w Zgierzu	z Supraśla	sukiennik Gottlieb Hiller i Johanna Louise Beyersdorf
1851	7	Hirschberg	Carl	25	Kalisch	tkacz w Supraślu	sukiennik Carl Hirschberg i Juliane Knapp
1874	30	Hirschberg	Bertha	20	w Supraślu	z Supraśla	Carl Hirschberg i Emilie Pfordt
1857	6	Hirschberg	Bertha	22	w Kalisch	panna, z Białegostoku	tkacz Carl Hirschberg i Juliane Knappe
1852	15	Hirsekorn	Reinhold	23	Konstantynów	tkacz bawełny w Białymstoku	sukiennik, Samuel Hirsekorn i Caroline Metzner (+)
1873	15	Hoch	Friedrich	35	Krotoszyn	z Ciechanowca	rolnik Friedrich Hoch i Elisabeth Mietmann
1872	52	Hoefig	Carl	x	w Tomaszowie	sukiennik z Tomaszowa	sukiennik Gottlieb Hoefig (+) i Caroline Felschner
1865	68	Hoefler	Johann	22	w Supraślu	szewc z Supraśla	szewc Conrada Hoeflera i Cathariny Hecker (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1851	11	Hoefler	Conrad	44	Schreiberding / Wirtembergia	wdowiec, kolonista supraski	bednarz Jakob Hoefler i Jakobine Geiger (oboje +)
1845	19	Hoefler	Christina	17	Schwieberding / Wirtembergia	panna, z Supraśla	Conrad Hoefler, kolonista i Catharina Hecke
1848	12	Hoefler	Anna Catharina	18	Schwieberding / Württ.	z Supraśla	kolonista Conrad Hoefler i Catharina Becker
1865	23	Hoeppner	Adolph	22	w Kutnie	tkacz z Supraśla	tkacz August Hoeppner i Henriette Sinnert
1849	30	Hofer	Emilia	27	w Supraśl	z Hornostaje	właściciel nieruchomości Joseph Hofer i Albertine Schenk (+)
1855	20	Hoffmann	Carl	20	w Ciechanowcu	kominiarz z Supraśla	kominiarz Carl Gottlieb Hoffmann i Catharina Lamprecht
1872	25	Hoffmann	Beate	43	w Tomaszowie	z Białegostoku	sukiennik Carl Hoffmann i Beate NN (oboje +)
1848	31	Hoffmann	Emilie	25	Aleksandrów	z Choroszczy	Melker Gottlieb Hoffmann i Susanna Dreikorn (oboje +)
1856	9	Hoffmann	Ottilie	24	Aleksandrów	z Supraśla	tokarz Gottlieb Hoffmann (+) i Wilhelmine Stolzmann
1858	8	Hoffmann	August	29	Aleksandrów	tkacz sukna z Choroszczy	Gottlieb Hoffmann i Susanne Dreikorn (oboje +)
1844	3	Hoffmann	Amalie	19	Aleksandrów	panna, z Mostowlan	Gottlieb Hoffmann i Susanne Dreukorn
1850	3	Hoffmann	August	21	Aleksandrów	tkacz z Choroszczy	sukiennicy Gottlieb Hoffmann i Susanna Drenkorn (obje +)
1854	11	Hoffmann	Auguste	25	w Kalisch	z Białegostoku	tkacz bawełny Emanuel Hoffmann i Henriette Hoffmann (oboje +)
1848	26	Hoffmann	Caroline	22	w Tomaszowie	panna, z Supraśla	Carl Hoffmann i Beate Kleinhammer (+)
1849	21	Hoffmann	Ferdinand	24	w Zdunach	tkacz bawełny z Białegostoku	Carl Hoffmann (+) i Rosina Loeschke
1861	30	Hoffmann	Carl Gottlieb	60	Grünberg / Prusy	kominiarz z Supraśla	tkacz Inu David Hoffmann i Eva Müller (oboje +)
1867	14	Hoffmann	Gustav Traugott	36	w Ketschdort / Śląsk	piwowar z Dojlid	karczmarz Christian Gottlieb Benjamin Hoffmann i Ernestine Louise Scholz (+)
1848	20	Hofrichter	Pauline	29	w Sagan / Saksonia	z Supraśla	sukiennicy Carl Hofrichter (+) i Christiane Wolff
1869	9	Horn	Emilie	24	x	z Supraśla	wytwórcy sukna August Horn i Elisabeth NN
1855	5	Horn	Juliane	19	w Supraślu	z Supraśla	tkacze August Horn i Elisabeth Petri
1858	44	Horn	Auguste	18	w Ciechanowcu	z Supraśla	tkacz August Horn i Elisabeth Petri

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1855	30	Hube	Samuel	23	Konstantynów	tkacz z Choroszczy	tkacze Daniel Hube i Anna Kietzmann (oboje +
1860	10	Hübner	Juliane	27	Ozorków	z Dobrzyniewa, wdowa po garbarzu Robercie Sauerze	sukiennik Gottlieb Hübner (+) i Susanne Schültz
1849	44	Hübner	Juliane	19	Ozorków	z Knyszyna	producent odzieży Gottlieb Hübner i Susanna Schultz
1848	24	Hübner	Mathilde	20	Ozorków	z Knyszyna	sukiennik Benjamin Hübner i Johanna Susanna Schultz
1846	40	Hübner	Albertine	20	Ozorków	z Knyszyna	Producent sukna Gottlieb Hübner i Anna Rosina Schultz
1843	26	Hübner	Auguste	20	Ozorków	z Knyszyna	wytwórca sukna Gottlieb Benjamin Hübner z Knyszyna i Johanna Susanna Schultz
1841	10	Hübner	Henriette	19	Ozorków	panna, z Knyszyna	Gottlieb Benjamin Hübner i Johanna Juliana Schulz)
1864	31	Hübscher	Emilie	20	w Supraślu	z Supraśla	murarz Gottlieb Hübscher i Appolonia Nowakowska
1858	10	Hübscher	Juliane	22	w Łodzi	z Supraśla	robotnok fabryczny Christian Hübscher i Dorothea Matthes
1865	43	Hübscher	Wilhelm	24	w Supraślu	tkacz sukna z Supraśla	murarz Gottlieb Hübscher i Neponacyna Nowakowska
1849	41	Hübscher	Therese	30	w Stokowie	z Supraśla, wdowa po sukienniku Michaelu Erdmannie	rolnik Anthon Hübscher (+) i EF
1856	24	Hübsch-feld	Emilie	21	w Zgierzu	z Michałowa	krojczy Anton Hübschfeld i Caroline Achnik
1853	7	Huhn	Caroline	22	w Tomaszowie	z Choroszczy	Eleonora Huhn, ojciec NN
1847	43	Hummel	Pauline Anthonie	19	w Warszawie	z Supraśla	producent wyr. skórz. Daniel Hummel i Franciska Dessens
1873	58	Ignato-wicz	Anton	29	w Supraślu	z Supraśla, katolik	tkacz kortowy Andreas Ignatowicz (+) i Caroline Jeschke
1875	18	Ignato-wicz	Johann Carl	28	w Supraślu	tkacz kortowy katolik w Supraślu	sukiennik rodziców Andreas Ignatowicz (+) i Caroline Jaeschke
1856	23	Illius	Carl August	28	Kalisz	kawaler, mistrz z Białegostoku	sukiennik Fürchtegott Illius i Renate Gurke (+)
1852	22	Irgang	Heinrich	24	w Zgierzu	fabrykant sukna z Michałowa	sukiennik Gottlob Irgang i Juliane Günther
1850	18	Irrgang	Ernestine	20	w Zgierzu	z Michałowa	sukiennik Gottlob Irrgang i Juliane Günther
1866	49	Israel	Friederike	35	w Łodzi	wdowa po NN Kompe	tkacz bawełny Alwin Israel (+) i Regine Gittner

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1849	43	Israel	Friederike Christiane	19	w Łodzi	z Białegostoku	tkacze bawełny Aloisius Israel i Johanna Sophie Gitler
1869	21	Jaehrich	Dorothea	33	Ozorków	wdowa po Wagnerze	pracownik Johann Jaehrich (+) i Dorothea Elisabeth NN
1863	31	Jahnke	Emilie	19	w Supraślu	panna, z Białegostoku	tkacz Carl Jahnke i Agathe Jung
1855	28	Jahnke	Pauline	23	Ozorków	samotna, z Supraśla	tkacz Johann Jahnke (+) i Beate Zielm
1856	6	Jahnke	Gottlieb	26	Ozorków	tkacz z Supraśla	tkacz tkanin Johann Jahnke (+) i Beate Zielm
1855	4	Jahnke	Albertine	21	w Zabłudowie	z Supraśla	tkacz Johann Jahnke (+) i Beate Zill
1863	6	Jahnnsohn	Amalie	26	Parafia Landsen Hasan / Kurlandia	z Dondangen / Kurlandia	Ferdinand Jahnnsohn i Catharina Garsden
1856	18	Jakob	Amalie Friederike	17	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Carl Gottlieb Jakob (+) i Jakobine Wudke
1852	17	Janert	Juliane	21	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Carl Janert i Anna Quiram (+)
1875	53	Janke	Paul	23	Ozorków	ślusarz z Łap	piekarz Carl Janke (+) i Renate Sarnowski
1873	7	Janke	Mathilde	24	w Supraślu	x	sukiennik Carl Janke i Agata Jung
1858	7	Janowska	Auguste	19	Ozorków	z Supraśla	tkacz August Janowski i Louise Kerger
1869	29	Janowska	Anna Emilie	20	w Supraślu	z Białegostoku	sukiennicy Wilhelm Janoski i Anna Wilhelmine Lai
1860	40	Janowska	Caroline Pauline	19	Ozorków	Supraśl	Tkacz tkanin August Ludwig Janowski (+) i Louise Kircher
1865	64	Janowska	Pauline Albertine	24	Ozorków	z Białegostoku	tkacz Wilhelm Janowski i Wilhelmine Ley
1870	20b	Jansen	Emilie Wilhelmine Antonie	18	w Supraślu	z Supraśla	wybielacz Johann Jansen i Emilie Bucht (+)
1847	18	Jarzembowski	Johann	24	Piotrków	tkacz bawełny w Białymstoku	pogranicznicy Jakob Jarzembowski i Franciska Seisłowska (+)
1851	22	Jasiński	Franciszek	23	w Goniądzu	tkacz z Knyszyna, katolik	stolarz Ludwik Jasiński (+) i Marianne Filipkowska
1856	36	Jeschke	Charlotte	32	Lissie / Prusy	z Supraśla, wdowa po tkaczu tkanin Carl Sussmann	tkacz Christian Jeschke i Elisabeth Kirschke (oboje +)
1853	10	Job	Alwine	22	w Zgierzu	z Białegostoku	krojczy tkanin Friedrich Job i Pharaons Bonk (oboje +)
1865	48	Jonas	Adeline Wilhelmine	20	w Graudenz / Prusy	z Supraśla	stolarz Johann Carl Jonas i Wilhelmine Meinhard

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1847	34	Jung	Christian	52	w Wuście k. Magdeburga	wdowiec, stolarz z Supraśla	stolarz Benedict Jung i Marie Albrecht
1854	16	Jungermann	Johanna	26	Ozorków	panna, z Białegostoku	tkacz Christoph Jungermann i Rosalie Krüger (+)
1847	24	Kabocinsky	Juliane	19	w Zgierzu	z Choroszczy	tkacz Carl Kabocinsky i Blondine Beyersdorf
1864	28	Kaczorek	Albert	38	w Łodzi	tkacz bawełny z Białegostoku, katolik	stolarz Józef Kaczorek (+) i Elisabeth Pfafflick
1865	30	Kaehler	Adolph	27	w Supraślu	tkacz sznurowy z Białegostoku	tkacz sznurkowy Ludwig Kaehler i Caroline Schulz
1852	34	Kaensch	Daniel	39	w Szymanowicach	kolonista w Supraślu	Johann Kaensch i Regina Schultz (oboje +)
1862	42	Kaiser	Emanuel	24	w Zgierzu	ślusarz z Choroszczy	nauczyciel parafialny Ernst Rudolph Kaiser i Emilie Sekel (oboje +)
1851	36	Kaiser	Friedrich August	24	Alexandrow	fabrykant sukna z Ciechanowca	sukiennik Gottlieb Kaiser i Christiane Lamprecht
1864	47	Kaiser	Friedrich August	36	Aleksandrów	wdowiec w Ciechanowcu, nauczyciel w ewangel. szkole kościelnej	sukiennik Gottlieb Kaiser i Gottliebe Lamprecht (+)
1861	38	Kaiser	Pauline Elisabeth	30	Aleksandrów	z Supraśla	brygadzista w fabryce Gottlieb Kaiser i Christiane Lamprecht (+)
1872	37	Kalisch	Amalie	22	w Białymstoku	panna, z Dobrzyniewa	sukiennik Ferdinand Kalisch i Wilhelmine Golnik
1849	28	Kalisch	Ferdinand	37	Grünberg	sukiennik z Choroszczy	sukiennik Gotthelf Kalisch i Johanna Grossmann (oboje +)
1853	14	Kalisch	Ernst Adolph	43	Grünberg	wdowiec, sukiennik w Białymstoku	sukiennik Gotthelf Kalisch i Johanna Grossmann (oboje +)
1844	7	Kalisch	Ernst Adolph	34	Grünberg	sukiennik z Białegostoku	Gotthelf Kalisch, sukiennik i Johanna Grossmann (oboje +)
1865	33	Kalisch	Friedrich Reinhold	22	w Zgierzu	tkacz sznurowy z Michałowa	tkacz Friedrich Ferdinand Kalisch i Rosina Liske (+)
1850	29	Kamiński	Johann	38	Konstantynów	tkacz w Supraślu	sukiennik Johann Kamiński i Therese Ortaszewska (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1858	43	Kapcińska	Julie	30	w Zgierzu	z Supraśla, wdowa po Johann Englisch	tkacz Carl Kapciński i Blandine Beyersdorf
1856	37	Kapciński	Carl	24	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	tkacz Carl Kapciński i Blandine Beyersdorf
1868	5	Kargel	Samuel	29	Ozorków	sukiennik z Dobrzyniewa	sukiennik Benjamin Kargel (+) i Wilhelmine Panzram
1874	56	Kaufman	Peter	22	w Supraśl	sukiennik z Supraśla, katolik	tkacz Wilhelm Kaufmann i Christiane Berndt
1852	2	Kaufmann	Wilhelm	21	w Tomaszowie	sukiennik z Supraśla	sukiennik Joseph Kaufmann (+) i Marianne Brunsch
1865	3	Kaufmann	Mathilde Pauline	19	w Supraślu	z Supraśla	tkacz sznurkowy Bogusław Ludwig Kaufmann i Pauline Koch (+)
1857	15	Kautz	Rosina	28	w Łodzi	z Białegostoku, wdowa po tkaczu tkanin Wilhelmie Schoen	garncarz Johann Kautz i Rosine Kautz (+)
1849	48	Kautz	Rosalie	20	w Łodzi	z Supraśla	mistrz murarski Johann Kautz i Anna Elisabeth Fritsche (+)
1862	1	Keller	Julius	23	w Łodzi	tkacz z Białegostoku	Müller Matthias Keller i Louise Renthiel (oboje +)
1852	33	Keller	Friedrich Wilhelm	28	w Gostyninie	sukiennik z Supraśla	sukiennik Johann Keller (+) i Susanna Ernstdorf
1849	43	Kempe	Wilhelm	28	w Zdunach	tkacz bawełny w Białymstoku	pracownicy dzienni Gottfried Kempe i Rosina Wolkenstein (oboje +)
1872	41	Kempf	Amalie	21	w Supraślu	z Białegostoku	sukiennik Johann Kempf i Amalie Spaeth
1864	37	Kempf	Carl Adolph	21	w Supraślu	tkacz sznurowy z Białegostoku	tkacz sznurkowy Johann Kempf i Amalie Spaeth
1870	29	Kempf	Wilhelmine Friederike	21	w Supraślu	z Białegostoku	tkacz kortowy Johann Kempf i Amalie Späth
1872	16	Kern	Gustav	28	w Łodzi	mistrz apretury z Białegostoku	Wilhelm Kern i Franziska Würfel (+)
1862	6	Kern	Albertine Wilhelmine	21	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz bawełny Wilhelm Kern i Franziska Würfel
1868	14	Kerner	Pauline	28	w Białymstoku	x	Carl Kerner i Ernestine Förster (+)
1848	8	Kernich	Ernestine Caroline	18	Ozorków	panna, z Białegostoku	biznesmen rodziców Ernst Wilhelm Kernich i Caroline Juliane Kramm

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1865	8	Kiesling	August	22	w Łodzi	tkacz sznurowy z Michałowa	szewc Ernst Kiesling i Marie Schmidtke
1866	38	Kiesling	August	23	w Łodzi	wdowiec, tkacz sukna z Michałowa	szewc Ernst Kiesling i Marie Schmidtke
1847	37	Kietzmann	Johanna Karoline	20	Ozorków	z Michałowa	wytwórca sukna Johann Kietzmann i Renate Otto z Michałowa
1846	41	Kietzmann	Johanna Friederike	21	Ozorków	panna z Michałowa	fabrykant sukna w Michałowie Johann Kietzmann i Renate Otto
1841	15	Kinzel	z d. Stegemann Anna Maria	40	Schönlanke	wdowa po sukienniku G. Kinzlu z Supraśla	Michael Stegemann i Maria Donner (oboje +)
1857	44	Kirchner	August	20	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Gottlieb Kirchner i Anna Matelska
1855	10	Kirschke	Carl Julius	31	we Wrocławiu	stolarz z Supraśla	tkacz Johann Christian Kirschke i Juliane Strecker
1860	11	Kirschke	Friedrich Wilhelm	28	Wieluń	fabrykant sukna z Supraśla	Johann Kirschke i Juliane Strecker (+)
1874	7	Kirschlege	Karoline	22	w Isabelinie	z Białegostoku	tkacz Wilhelm Kirschlege i Dorothea Flemming
1847	23	Kirschner	Julius	25	w pruskim Eylau	sukiennik w Supraślu	sukiennik Friedrich Kirschner i Marie Bruder
1857	24	Kissert	Wilhelmine	35	Ozorków	z Choroszczy, wdowa po tkaczu sznurka Peter Lombard	tkacz Gottfried Kissert i Caroline Wegwerth (oboje +)
1842	6	Kissert	von Sauer Wilhelmine	23	Ozorków	wdowa z Supraśla	Gottfried Kissert, sukiennik ze Zgierza i Caroline Wegwert (oboje +)
1844	4	Kister	Carl Johann	33	Liebel	wdowiec, strzygacz sukna z Supraśla	Friedrich Kister z Liebel i Charlotte Lindner (oboje +)
1868	34	Kittel	Johann	28	w Szadku ok. Łodzi	z Białegostoku, katolik	pracownik Carl Kittel (+) i Henriette Ungar
1843	14	Klaembt	Wilhelm	32	Braetz	sukiennik w Supraślu	Gottlieb Klaembt (+), sukiennik z Braetz i Marie Dorothea Noske
1861	25	Klaembt	Emilie Dorothea	17	w Supraślu	z Białegostoku	tkacz Wilhelm Klaembt i Renata Weber
1843	2	Klaembt	Gottlieb August	34	Braetz	kawaler, sukiennik w Supraślu	Gottlieb Klembt (+) i Maria Dorotea Noske
1864	48	Klan	Ida	20	w Krotoszynie	z Białegostoku	nauczyciele w szkole kościelnej w Białymstoku Adolph Klan i Juliane Freudenberg

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1870	2	Klan	Wanda Auguste	20	w Krotoszynie/ WKP	z Białegostoku	nauczyciel J.H. Adolph Klan i Julie Freudenberg
1858	6	Klatt	Gustav	22	w Knyszynie	tkacz z Supraśla	tkacz Nathanael Klatt i Caroline Zerbst
1860	30	Klatt	Wilhelmine	23	w Knyszynie	z Supraśla	tkacz tkanin Nathanael Klatt (+) i Caroline Herbst
1852	13	Klein	Friederike Wilhelmine Louise	24	Meseritz / Prusy	z Supraśla	Schönfärber Carl Wilhelm Klein i Caroline Roestel (+)
1843	15	Kleinmüller	Renate Franziska	26	Krotoszyn	kawaler, z Supraśla	Christoph Franz Kleinmüller z Krotoszyna (+) i Anna Susanna Pohl
1855	29	Klose	Carl	25	w Zgierzu	tkacz z Michałowa	sukiennik Samuel Klose i Renate Schultz
1875	55	Klug	Marie	20	w Supraślu	z Supraśla	August Klug i Pauline Seidlitz
1847	42	Klug	August	27	we Wrocławiu	urzędnik w Supraślu	introligator Moritz Klug (+) i Christiane Kondziak
1855	5	Klug	Friedrich Moritz	24	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	introligator Moritz Klug i Christiane Konzak (oboje +)
1850	5	Kluge	Blond	22	w Zgierzu	z Supraśla	introligatorzy Moritz Kluge (+) i Christiane Kondziak
1844	22	Kluge	Johanna	27	Schwersenz	wdowa po sukienniku Schillingu	Carl Kluge (+), producent sukna z Aleksandrówa i Johanna Lupnik
1846	33	Kluge	Ernestine	17	Wrocław	z Supraśla	Carl August Moritz Kluge (+) i Christiane Konschack
1853	11	Kluge	Carl Wilhelm	21	Aleksandrów	fabrykant sukna w Ciechanowcu	sukiennik Carl Kluge i Johanna Boehm (oboje +)
1847	32	Kmitowicz	Johann	27	w Wasilkowie	robotnik w Supraślu, katolik	właściciel Kazimierz Kmitowicz i Magdalena Zawadzka
1844	13	Knauer	Carl August	30	Birnbaum / Prusy	fabrykant sukna z Michałowa	Johann Knauer, producent tkanin z Alexandrow i Modesta Liebegott Otto (+)
1857	19	Knauer	Wilhelmine Florentine	24	Aleksandrów	x	tkacze tkanin Friedrich Knauer i Wilhelmine Ley (oboje +)
1844	29	Koch	Pauline	18	Braetz	kawaler, z Supraśla	Gottlob Koch (+), sukiennik i Dorothea Henkel
1851	3	Koehler	Karl	23	Konstantynów	tkacz w Supraślu	sukiennik Friedrich Koehler i Rosalie Kube (oboje +)
1863	17	Koehler	Ernst	30	w Zgierzu	tkacz z Białegostoku	tkacz Johann August Koehler i Rosalie Roessel (+)
1849	11	Koehler	Emilie	18	w Zgierzu	x	Schönfärber Wilhelm Koehler i Wilhelmine Mittelstaedt
1874	47	Koehler	Emilie	23	w Supraślu	singielka, z Białegostoku	sukiennicy Ludwig Koehler i Caroline Schulz

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1844	25	Koehler	Ernestine	17	Gostynin	z Supraśla	Johann Koehler (+), sukiennik z Supraśla i Susanne Ernstdorf
1867	21	Koenig	August	25	Ozorków	sukiennik z Choroszczy	sukiennik August Koenig i Eleonore Schlegel
1846	31	Koenig	Eduard	26	Grünberg	tkacz bawełny w Białymstoku	Producent tkanin dla rodziców Gottlieb Koenig (+) i Christine Albert (+)
1866	30	Koenig	Andreas	26	w Alt Bielitz / Austria	tkacz z Choroszczy	pracownicy Georg Koenig i Marianne Hermann
1865	19	Koep	Joseph	27	w Graetz / Śląsk	tkacz sznurowy z Białegostoku	wybielacz Joseph Koep i Amalie Fister (+)
1865	15	Koerner	Hermann	28	w Pabianicach	tkacz z Królowego-Mostu	Carl Koerner (żywy) i Ernestine Foerster (+)
1861	52	Koerner	Marie Wilhelmine	21	w Tomaszowie	z Choroszczy	biznesmen Friedrich Adolph Heinrich Koerner (+) i Emilie Moes
1864	21	Kohlert	Juliane	33	w Białymstoku	z Supraśla, wdowa po pracowniku najemnym August Arndt	szewc Gottlieb Kohlert i Sophie NN (oboje +)
1851	23	Kohlert	Juliane Friedrike	20	w Białymstoku	z Supraśla	szewc Gottlob Kohlert (+) i Amalie Sophie Sugata
1856	21	Kohlert	Juliane Friederike	25	w Białymstoku	z Supraśla, wdowa po sierż. Gottliebie Skiba	Schuster Gottlob Kohlert (+) i Amalie Sophie Sujata
1865	6	Koller	Joseph	22	Aleksandrów	tkacz z Białegostoku, katolik	tkacz Friedrich Koller i Marianne Dombrowska (+)
1870	35	Kopszinska	Mathilde	28	w Supraślu	panna, z Białegostoku	sukiennik Carl Kopszinski i Blandine Meyersdorf
1866	36	Kort	Albertine	23	w Kaliszu	z Choroszczy	Karl Kort i Charlotte Baum
1864	61	Korth	Heinrich	27	w Pułtusku	tkacz z Supraśla	tkacz Carl Korth i Charlotte Lauschner
1868	15	Koschade	Adolph	22	w Supraślu	fabrykant sukna z Supraśla	właściciel fabryki Carl Koschade i Friederike Lippert
1862	53	Koschade	Carl Wilhelm	25	w Supraśl	fabrykant sukna z Supraśla	Producent tkanin Carl Ferdinand Koschade i Friederike Lippert
1861	37	Koschade	Juliane Friederike	17	w Supraślu	panna, z Supraśla	sukiennik Carl Koschade i Friederike Pauline Lippert
1868	9	Koski	Adolph	25	w Opatówku	szewc z Choroszczy	sukiennik Jacob Koski i Wilhelmine Ludwig (oboje+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1867	19	Kowalska	Julie	25	w Schwerinie/Meklemburgia	z Supraśla	obywatel i kowal Franz Kowalski i Wilhelmine Schröder (oboje +)
1875	18	Kowalski	Marie	22	w Supraślu	x	pracownik fabryczny August Kowalski i Henriette Häntschel
1854	5	Kowalski	August	23	w Przedeczu	szewc z Supraśla	właściciel gospodarstwa Gottlieb Kowalski i Catharina Jesse (oboje +)
1867	37	Krabsch	Adolf	21	w Supraślu	tkacz kortowy z Michałowa	Friedrich Krabsch i Wilhelmine Zachert (oboje +)
1868	41	Krabsch	Gustav	x	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Wilhelm Krabsch i Wilhelmine Zachert (oboje +)
1868	32	Krabsch	Wilhelm	24	w Supraślu	tkacz kortowy z Michałowa	apreter Friedrich Krabsch i Wilhelmine Zachert (oboje +)
1870	8	Krabsch	Wilhelm	26	w Supraślu	tkacz z Michałowa	sukiennik Friedrich Krabsch i Wilhelmine Zachert (oboje +)
1855	16	Kraehl	Dorothea	52	w Zaborowie / Prusy	z Choroszczy,wdowa po prod. sukna Ernst Schoen	rolnik Johann Christoph Kraehl (+) matka NN
1871	8	Kramm	Theodor	38	Aleksandrów	wdowiec, sukiennik z Michałowa	Karl Kramm i Friederike Schroter
1856	17	Kramm	Hermann	24	Alexandrów	fabrykant sukna z Michałowa	sukiennik Carl Kramm i Friedrike Schroeder
1853	28	Krapsch	Julius	24	Kalisch	fabrykant sukna w Supraślu	krojczy tkanin Friedrich Krupsch i Henriette Bucht (+)
1842	3	Krapsch	Friedrich	47	Moskwie/Łużycach	wdowiec, postrzygacz z Supraśla	Christoph Krapsch i Christiane Elsner (oboje +)
1858	19	Krass	Johanna Henriette	45	Grünberg / Prusy	z Białegostoku, wdowa po Weberze Josephie Gutbier	tkacz Carl Krass i Anna Rosina Seidel (oboje +)
1868	23	Krause	Carl	22	w Supraślu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Friedrich Krause (+) i Henriette Häusler
1841	15	Krause	Carl	33	Wirsitz / Poznań	sukiennik w Supraślu	Johann Gottfried Krause i Anna Louise Stobernack (+)
1867	29	Krause	Ernst	46	w Militz / Górny Śląsk	fabrykant sukna z Michałowa	tkacz Daniel Krause i Henriette Pach (oboje +)
1847	46	Krause	Juliane	19	w Sieradzu	z Białegostoku	sukiennicy Carl Krause (+) i Johann Witke
1867	12	Krause	Blondine	19	w Supraślu	panna, z Supraśla	biznesmen Friedrich Krause (+) i Henriette Modro z Eschenhorn
1871	62	Krause	Caroline	26	w Statgen / Gumbinnen	panna, z Supraśla	leśnik Johann Krause i Charlotte Rogge (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1873	29	Krause	Wilhelm	22	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Friedrich Krause (+) i Henriette Nitschke
1863	13	Krause	Auguste	40	Grünberg / Prusy	z Dobrzyniewa	tkacz Samuel Krause i Johanna Kahle (oboje +)
1847	23	Krause	Charlotte	23	w Sieradzu	z Białegostoku	sukienik Johann Wilhelm Krause (+) i Johanna Witke
1845	16	Krause	Friedrich	31	Wirsitz	sukiennik z Supraśla	Friedrich Krause, sukiennik i Anna Louise Stobernack (oboje +)
1859	12	Krause	Carl Friedrich	29	Goerlitz / Prusy	wdowiec, ogrodnik artystyczny z Makowlan	kamieniarz Johann Krause i Marie Rosine Hamann (oboje +)
1865	59	Krenz	Caroline	28	w Zgierzu	panna, z Supraśla	stolarz Johann Krenz i Marianne Buchholz (oboje +)
1855	20	Kretzer	Pauline	19	Zgierz	z Ratowca	Walker Joseph Kretzer i Marianne Hentschel
1864	43	Kriener	Joseph	45	Kreuzburg / Śląsk	stolarz w Supraślu, katolik	pruski urzędnik Lorenz Kriener i Johanna Schliess (oboje +)
1868	13	Krueger	Ernestine	34	x	panna, z Białegostoku	sukiennik Christoph Krueger i Anna Rothe (oboje +)
1847	3	Krüger	Charlotte	19	Ozorków	z Białegostoku	tkacz Christoph Krüger i Dorothea Roth
1864	62	Krüger	Carl	22	Aleksandrów	tkacz z Supraśla	postrzygacz August Krüger i Wilhelmine Breiter
1863	22	Krüger	Marie	18	w Supraślu	z Białegostoku	tkacz Gottfried Krüger i Auguste Tolwińska
1850	11	Krüger	Juliane	18	Ozorków	z Knyszyna	sukiennik Ernst Krüger i Henriette Blum
1853	4	Krüger	Pauline	23	w Zgierzu	z Choroszczy	sukiennik August Krüger (+) i Dorothea Weiss
1861	42	Krüger	Pauline	23	w Knyszynie	z Grodna	sukiennik Samuel Krüger i Rosalie Beutler
1852	14	Krüger	Auguste	21	w Tomaszowie	z Białegostoku, katolik	sukiennik Gottfried Krüger i Agnes Tolwińska
1860	39	Krüger	Auguste	29	w Tomaszowie	z Białegostoku, katolik, wdowa po tkaczu Otto Julius Wünsche	tkacz tkanin Gottfried Krüger i Auguste Tolwińska
1846	40	Krüger	Johann	21	Ozorków	fabrykant sukna w Knyszynie	producent sukna Samuel Krüger i Anna Rosina Beutler
1842	11	Krüger	Wilhelm	30	Labinynie	kawaler, sukiennik w Supraślu	Gottlieb Krüger i Anna Nikolaj z Dąbia (oboje +)
1863	14	Krüger	Ferdinand	20	w Supraślu	tkacz z Białegostoku	tkacz Gottfried Krüger i Auguste Tolwińska
1848	38	Krüger	Friederike	21	Ozorków	z Knyszyna	producent odzieży Ernst Krüger i Henriette Blum
1850	28	Krüger	Wilhelmine	20	Ozorków	z Dobrzyniewa	sukiennik Christoph Krüger z Supraśla i Anna Rode (+)
1875	44	Krüger	Tugendreich	31	w Zgierzu	sukiennik z Supraśla	postrzygacz August Krüger i Wilhelmine Breiter

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1846	38	Krüger	Wilhelmine	17	Ozorków	z Knyszyna	producent odzieży Samuel Krüger i Rosina Beutler
1860	34	Kruschel	Bertha	23	Zintenhof / Inflanty	samotna, z Supraśla	tkacz Samuel Kruschel i Christiane Krüger (oboje +)
1858	1	Kube	Julius	20	w Zgierzu	tkacz w Białymstoku	postrzygacz Gottlieb Kube (+) i Anna Eleonora Netzeb
1849	23	Kube	Juliane	19	w Zgierzu	z Choroszczy	mistrz Gottlieb Kube i Eleonore Netzel
1847	33	Kubig	Carl Friedrich	26	Aleksandrów	sukiennik z Michałowa	sukiennik Johann Kubig (+) i Anna Stiebert
1859	21	Kufner	Carl	41	Kalisz	tkacz tkanin z Michałowa	tkacz Wilhelm Kufner i Caroline Schultz (oboje +)
1843	20	Kühn	Carl Benjamin	46	Tschernau / Śląsk	kawaler, sukiennik z Supraśla	Johann Christoph Kühn z Tschernau i Rosina Dorothea ..... (oboje +)
1863	9	Kühnel	Ernestine	21	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz bawełny Ernst Fürchtegott Kühnel i Christiane Hubrig
1865	18	Kühnel	Auguste Wilhelmine	21	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz Ernst Kühnel i Christiane Hubert
1859	35	Künzel	Karl	25	Ozorków	tkacz z Choroszczy	tkacz Gottlieb Künzel (+) i Emilie Kleindienst
1856	13	Kurzmann	Johann	28	Zgierz	wdowiec, żołnierz w Białostocki Szpital Wojenny	rolnik Gottlieb Martin Kurzmann i Susanna Kirsch (oboje +)
1855	22	Kusmann	Emilie	17	w Zgierzu	panna, z Białegostoku	tkacze Johann Kußmann i Wilhelmine Stuve
1854	12	Kussmann	Pauline	19	x	z Białegostoku	tkacze tkanin Johann Kussmann i Wilhelmine Stuve
1856	26	Kussmann	Pauline	22	w Zgierzu	Antoniuk ok. Bialegostoku, wdowa po tkaczu Julius Ernst	tkacze tkanin Johann Kussmann i Wilhelmine Stuve
1844	31	Kwaśniewska	Rosalia	22	Kalisch	wdowa po Friedrichu Hartungu	Johann Kwaśniewski (+), sukiennik i Rosalie Schranke
1859	29	Lange	Amalie	22	w Supraślu	singielka, z Supraśla	Wilhelm Lange i Christiane Hagemann (oboje +)
1866	29	Lange	Emilie	23	w Zgierzu	panna, z Knyszyna	Friedrich Lange i Florentine Wudke (+)
1861	53	Lange	Gustav	25	w Zgierzu	tkacz sznurowy z Choroszczy	sukiennik Friedrich Lange i Florentine Wudke (+)
1844	1	Lange	Juliane	19	Konstantynów	z Supraśla	Wilhelm Lange, Müller i Christiane Hagemann
1855	2	Lange	Christian	42	Konstantynów	mistrz stolarski z Inrowca	stolarz Wilhelm Lange i Christiane Hagemann (oboje +)
1860	14	Lange	Christian	38	Konstantynów	mistrz stolarski z Supraśla, wdowiec	Wilhelm Lange i Christiane Hagemann (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1872	47	Langhans	Emilie	20	w Supraślu	z Supraśla	Heinrich Langhans (+) i Juliane Neudorf
1868	3	Langner	Auguste	18	w Carlot / Śląsk	z Ciechanowca	murarz August Langner (+) i Dorothea Caroline Determann
1854	21	Langsch	Robert	30	Schwebusie / Prusy	wdowiec, tkacz sukna w Supraślu	tkacz Gottlieb Langsch (+) i Christiane Heinze
1856	31	Launert	Auguste	28	Braetz / Prusy	z Dobrzyniewa	Gottfried Launert (+) i Renata Schultz
1856	27	Launert	Albertine	22	w Białymstoku	z Dorzyniewa	nauczyciele szkół podstawowych Gottfried Launert (+) i Louise Schultz
1857	32	Launert	Hermann	26	Braetz / Prusy	tkacz z Dobrzyniewa	nauczyciele Gottfried Launert (+) i Renate Schultz
1844	10	Lause	Gottlob	26	Birnbaum	dyrektor fabryki w Markowszczyźnie	Gottlob Lause, producent z Ozorkówa i Dorothea Bredow
1866	48	Lechelt	Juliane	26	Ozorków	z Białegostoku	rolnik Gottlob Lechelt i Anna Arndt (oboje +)
1871	13	Lechelt	Anna Rosalie	31	Ozorków	z Białegostoku	sukiennik Gottlieb Lechelt i Anna Arndt (oboje +)
1846	25	Lehmann	Anton	27	Römerstadt / Morawy	tkacz bawełny z Supraśla	tkacze bawełny Gottfried Lehmann i Clara Hoenigschmidt (oboje +)
1860	7	Lehmann	Caroline	23	w Częstochowie	panna, z Supraśla	tkacz bawełny Adolph Lehmann i Anna Sase
1861	18	Lehmann	Pauline	18	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Adolph Lehmann i Caroline Zindler
1861	31	Lehmann	Mathilde	20	w Szerykowie	z Supraśla	tkacz bawełny Adolph Lehmann i Anna Sasse (+)
1874	32	Leissger	Bertha	19	w Görlitz / Prusy	z Supraśla	mistrz wykańczający Julius Leissger i Caroline Mentzel
1875	55	Leitloff	Julius	28	Michałowo	sukiennik z Supraśla (podoficer na przepustce)	sukiennik Carl Leitloff i Florentine Schonert (oboje +)
1865	21	Leutloff	Traugott	66	w Grünberg / Prusy	fabrykant sukna z Michałowa	sukiennik Jeremias Gottlob Leutloff i Dorothea Harting (oboje +)
1852	24	Leutloff	Florentine	20	Aleksandrów	z Michałowa	Carl Leutloff i Florentine Schonert
1850	32	Lewin	Wilhelmine	20	w Zgierzu	z Białegostoku	postrzygacz Gottlieb Lewin i Rosalie Wudke
1871	12a	Liberda	Carl	40	w Łęczycy	wdowiec, tkacz z Michałowa	sukiennik Carl Liberda (+) i Christine Werner
1853	6	Liberda	Emilie Albertine	24	Ozorków	z Białegostoku	sukiennik Carl Liberda i Christine Werner
1875	19	Lidder	Auguste	26	w Supraślu	x	ojciec NN matka Juliane Lidder
1860	29	Liebsch	Juliane	20	w Supraślu	z Supraśla	tkacz tkanin Gottlieb Liebsch i Friederike Seydler (+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1852	6	Liebsch	Mathilde	21	w Poddębicach	samotna, z Supraśla	sukiennk Gottlieb Liebsch i Friederike Seydler
1871	51	Liebsch	Ernestine	25	x	z Supraśla	sukiennik Gottlieb Liebsch i Friederike Seidel (+)
1865	60	Liebsch	Henriette Louise	19	w Supraślu	panna, z Białegostoku	tkacz August Liebsch i Caroline Hübel
1874	25	Lieder	Friedrich	33	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	ojciec NN matka Julia Lieder
1850	30	Liers	Auguste Pauline	18	w Sieradzu	z Choroszczy	tkacz Andreas Ludwig Liers i Magdalena Sokolowsky
1849	42	Liersch	Ludwig	21	w Sieradzu	tkacz z Choroszczy	sukiennik Andreas Ludwig Liersch i Magdalena Sokolowsky
1859	17	Liersch	Friedrich Wilhelm	32	Langenwaldau / Śląsk	kołodziej z Białegostoku	rzeźnik Johann Christian Liersch i Anna Elisabeth Liersch
1859	12	Liersch	Florentynka Emma	23	w Tomaszowie	panna, z Choroszczy	mistrz sortowania Ludwig Liersch (+) i Magdalena Sokołowska
1850	28	Lilge	August	24	w Zgierzu	sukiennik z Dobrzyniewa	sukiennik Friedrich Lilge i Helene Langener (+)
1852	29	Lilge	Albertine	21	w Zgierzu	z Supraśla	sukiennik Friedrich Lilge i Eleonora Langner (+)
1870	40	Lilge	Heinrich Adolph	24	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Friedrich Lilge i Dorothea Lange
1853	26	Lindner	Anton	28	w Braunau na Morawach	tkacz bawełny z Białegostoku	Schuster Wilhelm Friedrich Lindner (+) i Anna Linke
1863	10	Lindner	Johann	22	w Tomaszowie	tkacz z Supraśla	tkacz Christian Lindner i Johanna Lange (oboje +)
1869	33	Linnert	Auguste	30	w Białej / Galicja	guwernantka z Ciechanowca	nauczyciele szkolni Johann Linnert (+) i Christiane Krüger
1856	29	Liphart	(von) Olga	21	w Petersburgu	samotna, z Krynek	pułkownik i rycerz Alexander von Liphart i Marie Diwoff
1853	23	Lipke	Johann	30	w Przedeczu	tkacz z Supraśla	sukiennik Gottlieb Lipke (+) i Marianne Stegemann
1856	14	Lipke	Gottlieb	27	w Przedeczu ok. Łodzi	tkacz w Supraślu	tkacz tkanin Gottlieb Lipke (+) i Marie Stegemann
1855	10	Lipke	Anna Caroline	21	w Białymstoku	panna, z Supraśla	tkacz Gottlieb Lipke (+) i Marianne Stegemann
1847	4	Lipper	Wilhelm	32	w Bojanowie	fabrykant sukna z Supraśla	producenci sukna w Supraślu, Wilhelm Lippert i Dorothea Wudke
1875	38	Lippert	Eduard	28	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Carl Lippert i Rosine Schiele
1871	70	Lippert	Auguste	18	w Supraśl	x	sukiennik Wilhelm Lippert (+) i Ernestine Schoen
1874	54	Lippert	Ernestine	30	w Supraślu	z Supraśla	Carl Lippert i Rosine Schiele
1850	25	Lippert	Heinrich Samuel	25	w Bojanowie	sukiennik w Supraślu	sukiennik Wilhelm Friedrich Lippert i Dorothea Wudke (+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1862	40	Lippert	Wilhelm Ferdinand	48	Bojanowo / Prusy	wdowiec, fabrykant sukna z Supraśla	sukiennik Carl Wilhelm Lippert i Johanna Dorothea Wudke (oboje +)
1874	55	Lippke	Ernestine	21	w Supraślu	z Supraśla	sukiennik Johann Lippke i Pauline Tetzlaff
1861	42	Littmann	Julius	28	w Rudni	dzierżawca rolnik z Rudni	właściciel młyna Samuel Littmann (+) i Charlotte Vitalie
1875	1	Littmann	Julius	44	w Czarnej Wsi	wdowiec, kolonista z Czarnej Wsi	kolonista Samuel Littmann (+) i Charlotte Lüders
1854	7	Littmann	Caroline	25	w Ratowcu k. Białegostoku	samotna, z Buksztel	Müller Friedrich Littmann i Magdalena Linkert (oboje +)
1857	37	Littmann	Alexandra	21	w Rudni Czarna Wieś	z Rudni	dzierżawcy gruntów Samuel Littmann (+) i Salome Vitalie
1861	19	Lock	Carl Gustav Adolph	27	Neudamm / Prusy	rzeźnik z Supraśla	tokarz Wilhelm Lock i Caroline Wilhelmine Hübner (oboje +)
1855	32	Lose	Pauline	19	w Łęczycy	z Supraśla	tkacze Anton Lose i Anna Prodel
1861	30	Luder	Juliane	42	Rogasen / Prusy	z Supraśla	Carl Luder i Anna NN (oboje +)
1875	27	Lüdke	Wilhelm Carl	20	w Supraślu	stolarz w Supraślu	Zimmermann Johann Carl Lüdke i Auguste Schulz
1868	40	Ludwig	Bertha	20	w Supraślu	x	Boguscha Ludwig i Ernestine Haase
1844	29	Ludwig	Gottlieb	26	Ostrowo	sukiennik z Supraśla, katolik	Carl Ludwig (+), sukiennik i Marianne Brontsch
1848	4	Ludwig	Gottlieb	29	w Ostrowie	wdowiec, sukiennik w Supraślu, katolik	postrzygacz Carl Ludwig (+) i Marie Brunsch
1845	19	Ludwig	Franz Louis	21	Rönneburg	tkacz bawełny z Supraśla	Johann Gottlieb Ludwig, Böttcher i Marie Rosina Simon
1851	24	Lütke	Carl	23	w Zgierzu	stolarz w Supraślu	stolarz Martin Lütke i Anna Caroline Strauch
1860	52	Lütke	Julius	26	w Zgierzu	mistrz stolarski z Supraśla	stolarz Martin Lütke (+) i Caroline Strauss
1846	36	Lutke	Wilhelm	22	w Zgierzu	mistrz stolarski z Supraśla	stolarz Martin Lutke i Caroline Strauch
1862	53	Mai	Friederike	22	w Podębicach	z Supraśla	tkacz bawełny Joseph Mai i Friederike Burchart
1875	17	Maikäfer	Marie	22	w Supraślu	x	sukiennik Christian Maikaufer i Dorothea Pfaff
1864	45	Malecki	Józef	43	Bromberg / Prusy	wdowiec, robotnik najemny z Supraśla	szewc Felix Malecki i Susanna Sieradzińska (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1851	35	Malke	Carl Friedrich Ehrgott	24	Aleksandrów	sukiennik z Michałowa	sukiennik Johann Malke (+) i Sabina Hoffmann
1852	5	Malo	Johanna Caroline	25	w Puławach	z Supraśla, wdowa po sukienniku S. Redlitzu	Müller Gotthard Malo (+) i Eleonore Bonczewcka
1856	7	Marggraf	Emilie	26	w Zgierzu	z Dobrzyniewa	tkacz tkanin Wilhelm Marggraf i Henriette Peter (oboje +)
1844	15	Markgraf	Antonie	18	Aleksandrów	kawaler, z Dobrzyniewa	Wilhelm Markgraf (+), sukiennik i Henriette Peter
1842	4	Markgraf	Auguste	20	Zilenzich / Prusy	z Supraśla	Rodzice Wilhelm Markgraf (+) i Henriette Petrz
1843	12	Markgraf	Henriette	26	Zilenzig	samotna, z Supraśla	Wilhelm Markgraf (+) i Henriette Petri
1871	41	Mar-kwordt	Hermann Ludwig Gustav	27	w Magdeburgu	kupiec z Supraśla	pracownicy Ludwig Markwordt i Caroline Hoch
1855	31	Matenka	Matthaeus	37	w Uniejewie	z Supraśla, katolik	rolnik Jakob Matenka (+) i Catarina Nowakowska
1855	26	Matthes	Louise	24	w Zgierzu	panna, z Choroszczy	postrzygacz Friedrich Matthes (+) i Dorothea Hube
1867	33	Matthews	Johann	46	w Schönlanke/ WKP	tkacz z Supraśla	tkacz Martin Matthews i Elisabeth Hadrian (oboje +)
1845	4	Mauk	Amalie Juliane	19	Zgierz	x	Gottlob Mauk (+), Fleischer i Johanna Louise Müller
1863	27	Mauke	Adolph	22	w Tomaszowie	tkacz z Supraśla	tkacz Gottfried Mauke i Beata Puschak
1856	8	Mauke	Hermann	20	w Tomaszowie	tkacz w Supraślu	tkacz tkanin Gottfried Mauke i Beate Puschack
1865	20	May	Józef	24	Hernsdorf/Czechy	tkacz w Supraślu, katolik	ślusarz Gottlieb May i Barbara Seidel (oboje +)
1844	10	May	Emilie	22	Brzeg	panna, z Supraśla	Carl May, producent z Supraśla, (oboje +)
1859	5	Maydell	(Baron von) Otto Peter	23	w Dorpacie	porucznik z huzarskiego korpusu Pułku Pawlograd	kapitan, Baron Julius von Maydell i Wilhelmine Freitag von Lorighaven
1851	38	Mehr	Amalie	20	w Bełchatowie	z Supraśla	specj. od osnowy Carl Mehr i Charlotte Klingbein
1873	31	Meier	Julius	30	w Supraślu	szewc z Choroszczy	murarz August Meier (z Donajewic) i Friederike Kamnika (+)
1850	33	Meissne	Caroline	21	Ozorków	z Choroszczy	sukiennik August Meissner (+) i Christine Marks
1851	39	Meissner	Johann Ludwig	27	Ozorków	sukiennik w Białymstoku	sukiennik August Meissner (+) i Anna Justina Marks
1873	35	Menschel	Carl August	29	w Łodzi	tkacz kortowy z Białegostoku	Carl Menschel (+) i Wilhelmine Bennig
1855	13	Mentschel	Caroline	18	w Łodzi	panna, z Białegostoku	Carl Mentschel i Johanna Christiane Bonnig (oboje +)
1864	51	Mentschel	Johanna	26	w Łodzi	z Białegostoku	Carl Mentschel i Anna Christiane NN (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1870	23	Menzel	Liborius	25	w Zduńskiej Woli	sukiennik z Białegostoku, katolik	sukiennik Franz Joseph Menzel i Marie Heine
1841	12	Mertz	(von) Auguste Clementine	26	Kalisch	z Białegostoku	Georg Wilhelm von Mertz i Auguste Amalie Wilhelmine Pope v. Wujek
1847	36	Meybaum	Alexander	35	w Pruszaniu	sekretarz kolegium w Korpusie Kadetów w Brześciu	Hofrat Andreas Meybaum (+) i Caroline Schroedter
1864	55	Meyer	Carl	26	w Supraślu	tkacz z Białegostoku	murarz August Meyer i Friederike Kaminska (+)
1865	12	Meyer	Juliane	18	w Supraślu	Antoniuk ok. Białystok	tkacz Friedrich Meyer i Henriette Beyer
1865	63	Meyer	Gottlieb	25	w Supraślu	tkacz z Białegostoku	murarz August Meyer i Friederike Kaminska (+)
1849	6	Meyer	Joseph	31	Ostritz / Saksonia	tkacz bawełny z Supraśla	Weber Anthon Meyer (+) i Marianna Rolle
1846	29	Meyer	Friedrich	28	Schocken / Prusy	tkacz w Supraślu	Adam Meyer (+) i Barbara Lehmann
1846	39	Meyer	Friederike	20	w Lypriewie / Polska	z Supraśla	mistrz murarski August Meyer z Supraśla i Friederike Kamincka
1852	34	Meyer	Friederike	26	w Lypniewie	z Supraśla	murarz August Meyer i Friederike Kamieńska
1874	12	Meyer	Wilhelm August	27	w Supraślu	tkacz kortowy z Królowy Most	właściciel Friedrich Meyer i Louise Fränzke
1846	37	Meyer	Johann Friedrich	24	Lypniewo / Polska	sukiennik w Supraślu	mistrz murarz August Meyer i Friederike Kaminska
1849	49	Meyhofer	Johann Christian	26	w Krotoszyn	tkacz bawełny w Supraślu	Müller Jakob Meyhofer (+) i Anna Dorothea Jaite
1865	44	Michta	Eleonore	20	w Supraślu	panna, z Białegostoku	tkacz bawełny Joseph Michta (+) i Rosalie Neugebauer
1861	26	Michta	Anna Marie	20	Konstantynów	z Białegostoku	tkacz bawełny Joseph Michta (+) i Marie Rosalie Neugebauer
1869	24	Miebs	Amalie	22	w Supraślu	x	sukiennik Heinrich Miebs (+) i Renate Frahn
1843	15	Miebs	Heinrich	32	Braetz	wdowiec, sukiennik z Supraśla	Gottlob Miebs, sukiennik ze Zgierza i Carline Schneider (oboje +)
1862	12	Millwitz	Caroline	20	w Choroszczy	z Antoniuka, patrz Moes	tkacz z Ozorkówa August Millwitz i Caroline Eckert
1868	10	Missbach	Adolph	24	w Łodzi	sukiennik z Białegostoku	tkacz August Missbach i Anna Marjawitz
1873	59	Mitzner	Carl	21	w Dobrzyniewie	sukiennik z Supraśla	Carl Mietzner i Johanna Propp
1870	57	Mitzner	Gustav	26	w Knyszynie	sukiennik z Supraśla	sukiennik Carl Mitzner i Johanna Proppe

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1861	12	Moebus	Julius	31	w Zgierzu	fabrykant sukna z Michałowa, wdowiec	sukiennik Carl Moebus i Renata Miebs
1857	29	Moebus	Julius	28	w Zgierzu	fabrykant sukna z Michałowa	sukiennik Carl Moebus i Renata Miebs
1846	42	Moench	Julius August	20	w Zgierzu	fabrykant sukna w Supraślu	postrzygacz August Moench i Johanna Dorothea Schultz
1871	47	Moes	Julie	22	w Zgierzu	panna, z Choroszczy	fabrykant Wilhelm Moes (+) i Louise Raduszewska
1872	12	Moes	Emilie	22	w Zgierzu	panna, z Choroszczy	producent Wilhelm Moes (+) i Louise Raduszewska
1873	40	Moes	Louise	21	w Warszawie	z Białegostoku	kupiec Wilhelm Moes (+) i Louise Kaduszewska
1851	33	Moes	Caroline	26	w Montjoie	wdowa po biznesmenie Prosperze Marc	sukiennik Ernst Wilhelm Moes i Marie Agnes Voss (oboje +)
1871	28	Mohr	Emilia	24	w Piotrkowie	z Siemiatycz	kołodziej Friedrich Mohr i Juliane Geite
1841	20	Morawska	Karolina Dorothea	41	Lyk / Prusy	z Supraśla	Andreas Morawski (+) i NN (+)
1860	9	Morgenstern	Ferdinand Julius	24	w Zgierzu	kierownik fabryki z Białegostoku	tkacz Ernst Morgenstern i Caroline Mühlbeck (oboje +)
1862	56	Morszczuk	Eduard	24	Ozorków	tkacz sukna z Supraśla	tkacz Samuel Hake i Caroline Spremberg
1863	10	Morszczuk	Henriette Caroline	22	w Tomaszowie	z Supraśla	tkacz Samuel Gottlieb Morszczuk i Caroline Spremberg
1852	36	Mühle	Eduard	23	w Ujeździe	tkacz w Supraślu	sukiennik Samuel Mühle (+) i Rosina Müller
1855	22	Mühlsteff	Heinrich	21	w Kalisch	tkacz z Białegostoku	tkacz Carl Mühlsteff (+) i Johanna Richter
1861	33	Müller	Emilie	23	w Zgierzu	z Woroszył, wdowa producenta sukna Gottlob Haeusler	Ludwig Müller (+) i Anna Elisabeth Seyring
1860	28	Müller	Emilie	22	w Zgierzu	z Woroszył	Ludwig Müller i Anna Elisabeth Seyring
1868	15	Müller	Emma	22	w Supraślu	x	Ernst Müller i Anna Zerfass
1861	22	Müller	Juliane	26	Aleksandrów	z Choroszczy	tkacz Adolph Müller i Dorothea Kaiser
1860	44	Müller	Robert	24	w Michałowie	tkacz z Supraśla	tkacz tkanin August Müller i Henriette Schulz (+)
1869	36	Müller	August	29	w Zgierzu	sukiennik z Choroszczy	sukiennik Edelbert Müller (+) i Anna NN
1846	36	Müller	Emilie	19	w Zgierzu	z Białegostoku	mistrz kowal Johann Müller (+) i Johanna Kunkel

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1861	4	Müller	Gustav	24	w Zgierzu	pracownik z Woroszył	Ludwig Daniel Müller i Anna Elisabeth Seuring
1872	46	Müller	Gustav	30	w Zgierzu	sukiennik z Supraśla	tkacz Ernst Müller i Anna Zerfas
1842	12	Müller	Juliane	25	Züllichau	rozwiedziona Jaensch	Carl Ludewig Müller (+) i Henriette Wilhelmine Kron z Aleksandrówa
1860	4	Müller	Pauline	26	w Zgierzu	z Michałowa	tkacz tkanin August Müller i Henriette Schulz (+)
1869	22	Müller	Pauline	37	w Zgierzu	z Supraśla, wdowa po NN Wagnerze	sukiennik August Müller i Henriette NN (+
1872	52	Müller	Pauline	22	w Supraślu	z Białegostoku	Ferdinand Müller (+) i Pauline Neumann
1862	32	Müller	Auguste	33	Aleksandrów	z Choroszczy, wdowa po tkaczu tkanin Johann Buchholz	Adolph Müller i Johanna Dorothea Kaiser
1854	10	Müller	Pauline	22	Aleksandrów	z Choroszczy	tkacze Adolph Müller i Dorothea Kaiser
1858	18	Müller	Wilhelm	26	Aleksandrów	tkacz z Michałowa	sukiennik Carl Müller i Caroline Stolzmann
1866	51	Müller	Wilhelm	26	w Michałowie	sukiennik z Supraśla	tkacz August Müller i Henriette Scheck (+)
1860	36	Müller	Johanna	18	w Supraślu	singielka, z Supraśla	piechur Benjamin Müller (+) i Pauline Neumann
1857	28	Müller	Mathilde	22	w Zielonej ok. Białegostoku	panna, z Michałowa	tkacz August Müller i Henriette Schultz (+)
1874	44	Müller	Mathilde	42	w Zielonej ok. Białystok	z Supraśla, wdowa po Schlief	sukiennik August Müller i Henriette Schulz (+)
1853	29	Müller	Mathilde	22	w Zgierzu	samotna, z Supraśla	tkacz Gottfried Müller i Wilhelmine Seydler
1863	23	Müller	Wilhelmine	23	w Łodzi	z Białegostoku	Weber Samuel Traugott Müller (+) i Rosalie Hensel
1851	37	Müller	Carl Wilhelm	25	w Zgierzu	apreter sukiennik w Supraślu	postrzygacz Carl Müller i Wilhelmine Wastrak
1855	4	Müller	Martin Adam	28	w Poddębicach	tkacz sukna w Supraślu	tkacz Gottfried Müller i Wilhelmine Seydler
1875	35	Müller	Bertha Amalie	20	w Supraślu	x	Ernst Müller i Anna Zerphas (+)
1872	40	Müller	Friedrich Ernst	32	w Zgierzu	sukiennik z Supraśla	tkacz Ernst Müller i Anna Zehrfass
1852	20	Müller	Auguste Wilhelmine	23	Aleksandrów	z Choroszczy	sukiennik Adolph Müller i Dorothea Kaiser
1843	25	Müller	Henriette Albertine	20	Podębice	kawaler, z Supraśla	Gottfried Müller, sukiennik z Supraśla i Wilhelmine Seidler (oboje mieszkają)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1859	11	Müller	Johanna Wilhelmine	23	Aleksandrów	z Ciechanowca	sukiennik Adolph Müller i Johanna Dorothea Kaiser
1862	56	Müller	Blandine Friederike	25	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Gottfried Müller i Wilhelmine Seydler
1852	16	Müllwitz	Johanna Friederike	22	Ozorków	z Choroszczy	sukiennik, August Müllwitz i Caroline Eckert
1862	2	Naumann	Auguste	24	Kalisz	z Białegostoku	tkacz bawełny Gottlieb Naumann i Amalie Kahle
1848	19	Nerger	Franz Wilhelm	24	Falkenstein / Saksonia	tkacz bawełny w Supraślu	tkacz bawełny Johann Gottlieb Nerger i Christiane Seydel (+)
1846	34	Nerlich	Ludwig	22	Ozorków	sukiennik w Supraślu	Wilhelm Nerlich, sukiennik ze Zgierza, i Juliane Stranz
1869	15 a	Nerling	Carl	25	w Rawie	fabrykant sukna z Białegostoku	krojczy Traugott Nerling (+) i Auguste Krause
1869	35	Nerling	Wilhelmine	19	w Supraślu	z Białegostoku	znawca Carl Traugott Nerling (+) i Johanna Auguste Krause
1865	42	Neudorf	Juliane	32	w Królewcu / Prusy	z Supraśla	tkacze Friedrich Neudorf i Theresia Weidkof (oboje +)
1851	20	Neugebauer	Johann Gottfried	25	Hohenpetersdorf / Śląsk	tkacz bawełny w Białymstoku	Weber Gottfried Neugebauer i Marie Susanne Brückner
1872	51	Neugebauer	Hermann	41	Mielitz / Śląsk	wdowiec, mistrz hydraulik z Białegostoku	gospodarz Heinrich Neugebauer i Henriette Hentschel (+)
1850	23	Neugebauer	Reinhold	29	Kalisz	chirurg w Białymstoku	sukiennik Johann Neugebauer i Charlotte Trautwein
1850	19	Neugebauer	Johann Gottlob	30	w Hohenpetersdorf / Śląsk	tkacz bawełny z Białegostoku	tkacze bawełny Carl Gottfried Neugebauer i Susanne Brückner
1864	2	Neugebauer	Hermann Berthold	32	Militsch / Śląsk	hydraulik z Białegostoku	właściciel domów i obywatel Heinrich Neugebauer i Friederike Henschel (+)
1869	26	Neumann	Carl	22	Supraśl	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Carl Neumann i Christiane Haake (oboje +)
1864	24	Neumann	Eduard	34	w Zgierzu	fabrykant sukna z Michałowa	postrzygacz Neumann i Christiane Dreher
1853	21	Neumann	Juliane	19	Aleksandrów	z Michałowa	sukiennik Friedrich Neumann i Christiane Dreher

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1861	1	Neumann	Auguste	21	w Supraślu	x	tkacz Carl Neumann i Christiane Hulse (oboje +)
1860	10	Nickels	Julius	23	Ozorków	tkacz z Dobrzyniewa	stolarz Paul Nickels i Pauline Hiller (oboje +)
1848	21	Nietz	Mathilde	19	Ozorków	z Supraśla	sukiennik Johann Nietz i Friederike Zenker +
1856	6	Nietz	Friederike	21	Ozorków	z Supraśla	tkacze Johann Nietz i Anna Catharina Tetzlaff
1870	57	Nitz	Wilhelmine	24	w Supraślu	z Supraśla	sukiennik Johann Nitz i Anna Tetzlaff
1846	32	Nitze	Caroline	24	Ozorków	z Supraśla	producenci tkanin dla rodziców Johann Nitze i Friederike Zenker (+)
1845	16	Nitzke	Henriette	21	Schönlanke	z Supraśla	Christoph Nitzke (+), tkacz i Wilhelmine Modro
1871	70	Nutzkowski	Julius Wilhelm Heinrich	31	w Brandenburgii	z Supraśla	sukiennik Carl Friedrich Nutzkowski i Julie Wilhelmine Rosenhagen
1873	14	Obuch	Carl	23	w Supraślu	sukiennik z Choroszczy	sukiennik Ernst Obuch i Anna Kosin
1864	62	Obuch	Amalie	19	Supraśl	z Supraśla	tkacz Ernst Obuch i Anna Kuczyńska
1857	26	Oheim	Samuel	30	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Gottfried Oheim i Anna Hoffmann (oboje +)
1846	7	Oheim	Juliane	19	Ozorków	z Knyszyna	Gottfried Oheim (żywy), producent tkanin i Elisabeth Proppe (+)
1844	12	Oheim	Auguste	22	Ozorków	kawaler, z Knyszyna	Johann Gottlieb Oheim, fabrykant sukna z Knyszyna i Anna Otto (+)
1841	2	Oheim	Anna Juliana	20	Ozorków	panna	Gottfried (+) i Anna Marianna Hofmann (+)
1862	20	Olechnowicz	Andreas	21	w Supraślu	przecinacz tkanin z Supraśla	Koch Gabriel Olechnowicz i Kasimira Buszewicz (+)
1862	38	Olpeter	Robert	26	w Zgierzu	fabrykant sukna z Michałowa	producent odzieży Carl Olpeter i Caroline Schwarzschulz
1864	27	Olpeter	August	36	w Zgierzu	wdowiec, producent sznurka w Białymstoku	sukiennik Carl Olpeter i Caroline Schwarzschulz
1842	10	Osińska	Louise	22	Ozorków	z Choroszczy	Andreas Osinski, rzeźnik z Knyszyna i Maria Bankoner
1851	26	Osińska	Emilie Wilhelmine	18	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Andreas Osinski i Marianne Schmidt
1872	54	Ostrowski	Wilhelm	24	w Supraślu	sukiennik z Białegostoku	Ferdinand Ostrowski i Auguste Marggraf
1842	4	Ostrowski	Ferdinand	28	Kalisch	sukiennik z Supraśla	Bartholomaeus Ostrowski, sukiennik w Warszawie i Karolina Niesler

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1848	20	Otto	Friedrich Wilhelm	36	w Reichenau / Saksonia	tkacz bawełny w Supraślu	farmaceuci Ernst Gottlieb Otto i Rosina Christiane Lehmann
1850	33	Otto	Carl	26	Aleksandrów	tkacz w Choroszczy	Carl Otto i Caroline Richter (oboje +)
1858	45	Otto	Carl	22	w Supraślu	tkacz w Supraślu	tkacz August Otto (+) i Juliane Falkenhahn
1852	3	Otto	Juliane	22	Kalisch	z Supraśla	sukiennicy Gottlieb Otto i Henriette Max (oboje +)
1841	4	Otto	Aurora	19	Aleksandrów	kawaler, z Ciechanowca	Carl Otto i Caroline Richter (oboje + w Aleksandrówie)
1863	11	Pansram	Bertha	18	w Zgierzu	z Dobrzyniewa	tkacz Andreas Pansram i Bertha Oehlke (oboje +)
1847	7	Pansram	Andreas	25	w Czarnikau	wdowiec, sukiennik w Supraślu	sukiennicy Ludwig Pansram (+) i Louise Koch
1863	13	Pansram	Johann Gottlieb	31	Ozorków	tkacz z Białegostoku	tkacz Ludwig Pansram i Anna Louise Koch (oboje +)
1849	2	Papritz	August	22	w Sieradzu	stolarz z Choroszczy	sukiennik Gottlieb Papritz i Dorothea Kramm
1851	30	Papritz	Wilhelmine	41	Züllichau / Prusy	z Supraśla	nożyce do strzyżenia tkanin Friedrich Papritz i Dorothea Münch (oboje +)
1869	39	Pastor	Maria Sophie	22	w Supraślu	panna, z Białegostoku	kupiec Johann Wilhelm Pastor i Ottilie Kotert
1869	38	Pastor	Wilhelm Otto	24	w Supraślu	kupiec z Białegostoku	biznesmen Johann Wilhelm Pastor i Ottilie Kotert
1859	5	Paul	(von) Teofilka Eleonora Anna	21	w Goldingen / Kurland	x	żołnierz Alexander von Paul i Ulrike Bohlschwing
1846	32	Paulke	Carl	21	w Sieradzu	tkacz bawełny z Supraśla	nożyce do strzyżenia tkanin Johann Paulke i Louise Borde
1863	5	Pawlik	Joseph	28	w Starkoczu / Czechy	pracownik najemny w Michałowie	pracownicy najemni Johann Pawlik i Anna Ptaczek
1863	35	Pegen	Christiane	20	w Łodzi	z Białegostoku	August Pegen i Anna Petsch
1866	17	Pegula	Pauline	42	w Brieg / Śląsk	z Białegostoku	robotnik dzienny Franz Pegula i Marie Elisabeth Fentor (oboje +)
1874	44	Peschel	Reinhold	36	w Meseritz / Prusy	wdowiec, sukiennik z Supraśla	Wilhelm Peschel i Christiane Landeck
1864	59	Peschel	Heinrich Reinhold	26	Neu-Meseritz	tkacz sznurowy z Supraśla	tkacz Wilhelm Peschel i Johanna Christiane Landeck
1860	25	Peter	Ernestine Wilhelmine	21	Aleksandrów	z Michałowa	sukiennik August Peter i Louise Jachmann

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1844	1	Peters	Johann Gerhardt	35	Paustenbach / Prusy	Walker z Supraśla	Peter Peters, rolnik w Paustenbach i Maria Catharina Breuer
1857	30	Petsch	Wilhelmine	31	Karklopinie / Prusy	z Wasilkowa	Müller Martin Petsch i Hele Krienert (oboje +)
1869	40	Petzhold	Bertha	20	w Supraślu	z Białegostoku	sukiennik Theodor Petzhold (+) i Anna Christiane Schachschneider
1846	14	Petzold	Carl	30	Grünberg	tkacz w Supraślu	Carl Joseph Petzold (+), sukiennik i Johanna Scholtz
1856	26	Petzold	Carl	23	w Rawie	tkacz w Antoniuk ok. Białegostoku	tkacz tkanin Johann Petzold i Emilie Koehler (oboje +)
1844	11	Petzold	Teodor	20	Ujazd	kawaler, sukiennik z Choroszczy	August Petzold, sukiennicy z Choroszczy i Anna Kress
1867	28	Petzold	Mathilde	19	w Zgierzu	z Białegostoku	producent kortów Theodor Petzold i Christiane Schatzschneider
1862	21	Pfaff	Carl	25	w Supraślu	tkacz bawełny z Supraśla	tkacz bawełny George Pfaff (+) i Elisabeth Rausch
1873	58	Pfaff	Marie	29	w Łodzi	x	tkacz bawełny Johann Pfaff (+) i Elisabeth Rausch
1849	49	Pfaff	Dorothea	18	w Kittdorf / Hesja	z Supraśla	tkacz bawełny George Pfaff (+) i Elisabeth Rausch
1868	10	Pfeffer	Pauline	20	w Łodzi	z Białegostoku	Friedrich Pfeffer i Ernestine Keil (oboje +)
1862	4	Pfeiffer	Amalie	22	w Zgierzu	z Supraśla	tkacz Johann Pfeiffer i Caroline Stegemann (+)
1849	32	Pfeiffer	Ernestine	22	w Zgierzu	z Supraśla	producent sukna Johann Pfeiffer i Caroline Schmidt
1858	28	Pfeil	Emilie	20	w Supraślu	z Supraśla	Seiler Johann Gottlieb Pfeil i Anna Kissert (+)
1843	1	Pfeil	Johann Gottlieb	43	Heinigen	wdowiec, powroźnik w Supraślu	Carl Pfeil (+) z Heinigen
1857	37	Pietrykiewicz	Leonhard	22	Sopunce ok. Lidy	pocztylion na poczcie w Białymstoku, katolik	dzierżawca gruntów Anton Pietrykiewicz i Veronica Lipińska (oboje +)
1868	18	Pietsch	Julius	31	w Tomaszowie	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Johann Gottfried Pietsch (+) i Anna Elisabeth Figur
1867	15	Pietsch	Ernestine Emilie	27	w Tomaszowie	panna, z Białegostoku	sukiennik Johann Pietsch (+) i Anna Fegur
1866	19	Pilger	Eduard	21	w Zgierzu	tkacz z Choroszczy	tkacz Gottlieb Wilhelm Pilger (+) i Dorothea Schablin
1859	4	Pilger	Gustav	23	w Zgierzu	tkacz z Choroszczy	sukiennik Wilhelm Pilger (+) i Dorothea Schablin

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1849	6	Piltz	Pauline	22	Kalisz	z Supraśla	Weber Joseph Piltz i Rosina Hoffmann
1871	41	Pinagel	Julie Victoria	19	w Supraślu	panna, z Supraśla, katoliczka	właściciel przędzalni Andreas Pinagel (+) i Lambertine Dorent
1864	21	Pisarewicz	Marcin	30	w Janowie	robotnik najemny z Supraśla	gospodarz rolny Jakob Pisarewicz i Marcella Bodzieszcz (+)
1853	10	Piskorsch	Ignatius	22	w Kaliszu	tkacz bawełny w Białymstoku, katolik	sukiennik Ignatius Piskorsch i Antonie Froehlich
1848	9	Poesche	Mathilde	19	w Zgierzu	panna, z Ciechanowca	producent odzieży Joseph Poeschel (+) i Renate Dressler
1869	25	Pohl	Maria	22	w Biławach	panna, z Supraśla	Johann Gottlieb Pohl i Ernestine Henriette Dotelmann
1874	54	Polaczek	Georg	31	w Lipniku / Austria	wdowiec, dziwak z Supraśla, katolik	sukiennik Johann Polaczek i Anna Musiał (+)
1862	58	Politz	Carl	25	w Supraślu	tkacz sukna w Supraślu	tkacz Johann Politz i Juliane Krumpholz
1872	57	Politz	Adolph	25	w Supraślu	sukiennik w Supraślu	sukiennik Johann Politz (+) i Johanna Krumbholz
1857	21	Pomrenke	Juliane	17	w Supraślu	z Antoniuka ok. Białegostoku	tkacz Wilhelm Pomrenke (+) i Rosalie Beyer
1861	45	Pomrenke	Henriette	20	w Supraślu	panna, z Choroszczy	August Pomrenke i Anna Kissert
1865	59	Pomrenke	Johann Traugott	22	w Supraślu	stolarz z Supraśla	sukiennik Johann Daniel Pomrenke i Caroline Boettcher (oboje +)
1859	19	Pomrenke	Wilhelmine Pauline	27	w Zgierzu	z Białegostoku	tkacz Johann Daniel Pomrenke i Caroline Boettcher (oboje +)
1851	34	Ponto	Ludwig	25	Aleksandrów	sukiennik w Isabellinie	sukiennik Ludwig Ponto (+) i Susanne Stegemann
1862	55	Postleb	Johann Gottlieb	50	we Wrocławiu / na Śląsku	stolarz z Rudki k. Ciechanowca	piwowar Johann Postleb i Carline Salzmann (oboje +)
1865	67	Prawitz	Carl	23	Bielitz / Austria	tkacz z Choroszczy	tkacz Carl Prawitz i Anna Schneider
1846	43	Prietzel	Adolf	26	Grünberg	sukiennik z Białegostoku	producent sukna Gottlob Prietzel (+) i Rosina Sprenger
1875	6	Prietzel	Mathilde	21	w Zgierzu	z Białegostoku	tkacz Adolph Prietzel i Ernestine Albertin
1848	14	Prietzel	Wilhelm	33	Grünberg	sukiennik w Białymstoku	sukiennik Gottlob Prietzel (+) i Rosina Sprenger
1867	36 b	Priewer	Juliane	19	w Ciechanowcu	z Supraśla	sukiennik August Priewer (+) i Eleonore Müller
1861	28	Prittwitz	Carl	26	w Zgierzu	tkacz z Michałowa	postrzygacz Carl Prittwitz i Ernestine Wilhelmine Schulz

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1864	20	Prittwitz	August	27	w Ciechanowcu	tkacz z Supraśla	postrzygacz Carl Prittwitz i Ernestine Schulz
1857	45	Prittwitz	Wilhelm Friedrich	24	w Zgierzu	tkacz z Michałowa	postrzygacz Carl Prittwitz i Rosalie Schultz
1860	37	Proppe	Renate	40	Ozorków	z Michałowa, wdowa po producencie sukna Leopold Henke	tkacz tkanin Friedrich Proppe (+) i Anna Elisabeth Matz
1858	7	Proppe	Wilhelm	20	w Zgierzu	tkacz z Choroszczy	tkacz Daniel Proppe i Anna Christine Arndt
1860	20	Proppe	Auguste	18	w Zgierzu	z Supraśla	tkacz Daniel Proppe i Anna Arndt
1846	6	Proppe	Caroline	21	Ozorków	z Dobrzyniewa	Johann Proppe, producent tkanin i Elisabeth Hiller (+)
1855	8	Proppe	Johann Gottlieb	25	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	tkacze Daniel Proppe i Christiane Arlt
1850	24	Proppe	Henriette Amalie	17	w Zgierzu	panna, z Supraśla	tkacz tkanin Daniel Proppe i Anna Christiane Arndt
1845	22	Proppe	Friederike Caroline	18	Zgierz	panna, z Supraśla	Daniel Proppe, tkacz i Anna Cristina Arlet
1863	7	Prüwer	Ernestine	26	Aleksandrów	z Supraśla	tkacz August Prüwer (+) i Eleonore Müller
1875	38	Puch	Wilhelmine	19	w Supraślu	z Supraśla	tkacz kortowy Friedrich Wilhelm Puch i Anna Hiller
1857	42	Pufahl	Gottlob	21	Ozorków	postrzygacz z Choroszczy	tkacz Lorenz Pufahl i Dorothea Jonas (oboje +)
1865	49	Pufahl	Gottlob	28	Ozorków	postrzygacz sukna z Choroszczy	kowal Lorenz Pufahl i Dorothea Jonas (oboje +)
1865	69	Püschel	Gustav Theodor	22	w Łodzi	tkacz z Białegostoku, katolik	tkacz Gottlieb Püschel i Salome Czaplinska
1866	27	Quenzel	Johann	52	Ozorków	wdowiec, tkacz z Królowego Mostu	tkacz Michael Quenzel i Johanna Lange (oboje +)
1863	25	Raff	Auguste	41	w Brzezinach	z Knyszyna, wdowa po wytwórcy sukna Johann Siewert	tkacz tkanin Christian Raff i Anna Schonert (oboje +)
1850	8	Rambaum	Wilhelm	34	w Pszczynie / Śląsk	garbarz w Supraślu	komornik Johann Rambaum (+) i Eva Prusiedwo
1871	47	Rauh	Traugott Otto	27	Aleksandrów	księgowy z Topole	pastor August Rauh i Pauline Elbel
1849	45	Rausch	Elisabeth	45	Kettdorf / Hessen-Darmstadt	z Supraśla	kołodziej Jakob Rausch i Elisabeth Heerd (oboje +)
1872	30	Récoullé	Adolph	22	Angersburg	Mikicin k. Goniądza	Müller August Récoullé i Anna Wolff (+)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1846	10	Redlit	Emilie	32	Kurznick	wdowa po Gottlieb Schoen	Carl Redlitz, producent tkanin i Sophie Wittke (+)
1873	47	Redlitz	Juliane	23	w Gródku	z Supraśla	Samuel Redlitz (+) i Anna Malo
1849	2	Redlitz	Johanna	24	Aleksandrów	z Choroszczy	wytwórca sukna Gottfried Redlitz (+) i Elisabeth Schultz
1841	3	Redlitz	z d. Schulz Elisabeth	44	Kórnik / Poznań	wdowa w Supraślu	Christoph Schulz (+) i Sophie Seydlitz
1862	50	Rehbein	Carl	25	Supraśl	tkacz sznurowy z Choroszczy	tkacz Johann Rehbein i Rosalie Arnhold
1849	52	Rehbein	Magdalena	20	Ozorków	z Białegostoku	sukiennik Samuel Rehbein i Charlotte Dickmann (+)
1859	7	Reich	Carl	24	w Białymstoku	tkacz w Supraślu	tkacz Ludwig Reich i Wilhelmine Lindhorst (oboje +)
1869	32	Reich	Carl	34	w Białymstoku	sukiennik z Supraśla	Ludwig Reich i Wilhelmine Lindhard (oboje +)
1860	43	Reich	Michael	39	w Skierniewicach	przędzalnik z Supraśla, wdowiec	tkacz tkanin Ludwig Reich i Wilhelmine Lindhorst (oboje +)
1847	43	Reich	Goeran Theodor	34	w Züllichau	górska woda w Supraślu	Schönfärber Friedrich Matthieu Reich (+) i Caroline Christiane Pohle
1846	22	Reiche	Auguste	17	Zgierz	z Michałowa	producent odzieży Friedrich Reise i Gottliebe Liebchen (+)
1843	10	Reiche	Daniel Friedrich	43	Schwiebus	wdowiec, fabr. sukna w Michałowie	Daniel Christian Reiche, fabrykant sukna w Zgierzu, i Christiane John
1852	37	Reimann	Friedrich Wilhelm	30	w Łomnicy / Śląsk	stolarz w Choroszczy	ogrodnik Gottlob Benjamin Reimann (+) i Johanna Beate Stenke
1847	32	Reink	Beate Rosalie	22	w Zgierzu	singielka, z Supraśla	kowal Anton Reinke i Rosina Behnke
1863	7	Reinke	Adolph	28	w Zgierzu	kowal z Supraśla	kowal Anton Reinke i Rosalie Behnke (+)
1848	35	Reinke	Anthon	50	Rogasen / Prusy	wdowiec, kowal w Supraślu, katolik	rolnik Andreas Reinke i Elisabeth Zielke (oboje +)
1856	37	Reinke	Renata	20	w Zgierzu	z Supraśla	kowal Anton Reinke i Rosina Behnke (+)
1851	3	Reinke	Amalie	21	w Zgierzu	singielka, z Supraśla	kowal Anton Reinke i Rosalie Benke (+)
1849	46	Reitsch	Friedrich Wilhelm	22	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	sukiennik Johann Reitsch i Johanna Schultz (oboje +)
1848	5	Renert	Wilhelmine	22	w Podębicach	z Supraśla	odzieżowi David Renert i Rosina Penter (+)
1845	10	Renner	Daniel	40	Festenberg	sukiennik z Ciechanowca	Daniel Renner (+) producent sukna i Juliane Erbst

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1855	16	Renner	Samuel	46	Festenberg	wdowiec, sortownik wełny w Choroszczy	tkacz Daniel Renner i Juliane Erbs (oboje +)
1850	32	Resch	Eduard	30	Bratsch / Śląsk	tkacz bawełny z Białegostoku	ogrodnicy Anthon Resch i Barbara Scheithauer (oboje +)
1865	31	Reschke	Gustav	22	w Rawie	tkacz sznurowy z Białegostoku	tkacz sznurkowy Eduard Reschke i Sophie Hezold (+)
1843	24	Reuter	Louise	29	Wartenberg	wdowa supraska z domu Schubert	kolonista Martin Schubert i NN (oboje +)
1845	17	Richter	Carl	33	Reichenberg / Bohemia	tkacz bawełny z Supraśla	Veit Richter, tkacz tkanin i Therese Schwarzbach (oboje +)
1847	35	Richter	Rahel	19	w Łodzi	singielka, z Białegostoku	tkacz bawełny Johann Richter i Marie Elisabeth Ecksner
1854	1	Richter	Martin	28	Ozorków	tkacz w Białymstoku	sukiennicy Friedrich Richter i Johanna Schendel (oboje +)
1851	20	Richter	Caroline	21	w Łodzi	panna, z Białegostoku	tkacz bawełny Johann Christian Richter i Marie Elisabeth Exner
1845	12	Richter	Gotthelf	43	Schwersenz	wdowiec, sukiennik z Supraśla	Friedrich Richter, producent tkanin i Pauline Heiser (oboje +)
1864	43	Richter	Johanna	36	w Łodzi	z Supraśla, wdowa po Weberze Johannie Paudlerze	murarz Johann Richter i Marie Exner (oboje +)
1845	5	Richter	Ottilie Julie	18	Schwersenz	z Supraśla	sukiennik Gotthelf Richter z Supraśla i Caroline Henke (+)
1854	9	Richter	Carl Wilhelm	25	Bojanowie / Prusy	tkacz w Supraślu	postrzygacz Carl Richter i Johanna Scherner (+)
1869	40	Richter	Hermann Friedrich	26	w Łodzi	sukiennik z Białegostoku	Friedrich Richter i Emilie Böttcher
1862	43	Rieger	Johann Carl	35	Rettkau / Śląsk	murarz z Białegostoku	ogrodnik Gottfried Rieger i Rosalie Dittmann (oboje +)
1857	18	Riemer	August	23	w Łodzi	tkacz bawełny z Białegostoku	tkacze bawełny Franz Riemer i Juliane Rausch
1862	10	Riemer	Johann August	27	w Łodzi	wdowiec, tkacz z Choroszczy	tkacz bawełny Franz Riemer i Juliane Rausch
1859	2	Rodan	Emilie	23	Kalisz	z Supraśla	tkacz Carl Rodan i Rosalie Beschorner
1863	16	Rodan	Ottilie	19	w Supraślu	z Michałowa	tkacz Carl Rodan i Rosalie Beschorner
1864	58	Rode	Albertine	22	w Supraślu	z Białegostoku	sukiennik Ernst Rode (+) i Henriette Grosmann

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1871	68	Rode	Christian	40	w Burg ok. Magdeburg	ślusarz w Supraślu	stolarz Jacob Rode i Wilhelmine Paul (oboje +)
1861	21	Rode	Henriette	29	w Zgierzu	z Białegostoku	sukiennik Ernst Rode (+) i Henriette Großmann
1859	23	Rode	Mathilde	21	w Supraślu	z Białegostoku	tkacz Ernst Rode (+) i Henriette Grossmann
1847	7	Rode	Wilhelmine	22	Aleksandrów	z Supraśla	szewc Wilhelm Rode (+) i Rosina Hentschke
1846	8	Rode	Friedrich Wilhelm	21	Aleksandrów	sukiennik z Supraśla	Friedrich Wilhelm Rode, szewc (+) i Anna Rosina Hentschke
1858	5	Roehrich	Wilhelm	25	w Rawie	tkacz z Choroszczy	tkacz Johann Roehrich i Marie Kattner (oboje +)
1862	41	Roemer	Johanna	45	Ozorków	z Knyszyna, wdowa po tkaczu Carl Janert	tkacz Johann Roemer i NN (oboje +)
1862	36	Roestel	Marie	22	w Supraślu	panna, z Choroszczy	tkacz tkanin Wilhelm Roestel i Dorothea Strauss (oboje +)
1872	53	Roschade	Julius August	23	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	Carl Roschade i Friederike Lippert
1871	65	Rosen	(von baron) Walther	27	x	oficer sztabowy w pułku ułanów Władimira	wł. ziemscy Rittmeister Baron Woldemar von Rosen i Marie Zoege von Manteuffel
1872	19	Rosenthal	Julius	44	w Prusach	wdowiec, sukiennik z Supraśla	sukiennik Carl Rosenthal (+) i Anna Felsch
1864	44	Rosenthal	Ernestine Wilhelmine	19	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Carl Ludwig Rosenthal (+) i Johanna Felsch
1862	30	Rosien	Anna Ernestine	23	w Zgierzu	z Lizanki	tkacz Albert Rosien i Ernestine Herholz
1873	3	Rosin	Heinrich	29	w Zgierzu	kolonista z Michałowa	sukiennik Georg Rosin i Auguste Herholz (+)
1857	12	Rosin	Wilhelmine	19	Ozorków	Lasanki ok. Michałowa	tkacz George Rosin i Auguste Harold
1842	2	Roth	Caecilie	18	Kalisch	z Supraśla	Carl Roth i Anna Bucht, oboje mieszkają
1850	35	Roth	Friederike Wilhelmine	23	Kalisz	z Supraśla	producent tkanin Carl Roth i Anna Dorothea Bucht
1859	26	Rother	Marie Louise Emma	24	Konstantynów	z Choroszczy	pastor Gottfried Siegesmund Rother (+) i Caroline Hirsekorn
1861	27	Rother	Clara Johanna Eugenie	23	Konstantynów	panna, z Białegostoku	Pastor Gottfried Sigismund Rother (+) i Friederike Hirsekorn

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1850	16	Rothert	Emilie Alwine Amanda	19	w Ostrowie / Prusy	z Białegostoku	Samuel Gustav Rothert i Wilhelmine Lüdke
1849	42	Runke	Johanna	21	Aleksandrów	z Choroszczy	producenci sukna, Wilhelm Runke i Friederike Boetcher
1858	10	Rusiło-wicz	Adam	22	w Michałowie	robotnik fabryczny z Supraśla, katolik	robotnik Tomasz Rusiłowicz i Wiktoria Sobolewska (oboje +)
1873	20	Rust	August	20	w Supraślu	sukiennik z Supraśla, katolik	Carl Süssmann (+) i Charlotte Jeschke
1864	23	Rust	Johanna	39	w Podębicach ok. Łodzi	singielka, z Choroszczy	tkacz tkanin Friedrich Ruse i Friederike Teich (oboje +)
1841	3	Rust	Friedrich	46	Neudamm	sukiennik w Supraślu	Martin (+) i Maria Dorothea Pauli (+)
1853	7	Rüsto	Adolph	32	Ozorków	tkacz w Choroszczy	producent odzieży Samuel Rusto i Caroline Rakete (oboje +)
1849	4	Rusto	Caroline	22	Ozorków	z Choroszczy	sukiennik Samuel Rusto i Caroline Rakete
1851	32	Rüsto	Johanna Emilie	26	Ozorków	z Białegostoku	producent tkanin Samuel Rusto (żywy) i Carolina Rakete (+)
1868	33	Sabronski	Georg	22	w Choroszczy	sukiennik z Supraśla	nauczyciel Carl Sabronski i Amalie Apfelbaum (+)
1855	9	Sachs	Heinrich	24	Friedland / Czechy	tkacz w Supraślu, katolik	tkacz tkanin Friedrich Sachs (+) i Marianne Fielkind
1865	47	Sager	Renata	55	w Zaborowie / Prusy	z Michałowa	tkacze Anton Sager i Dorothea Schulz (oboje +)
1874	2	Sawade	Emilie	24	Ozorków	panna, z Michałowa	wykańczający Adolph Sawade (+) i Louise Fischer
1867	16	Schablin	Emma	24	w Zgierzu	panna, z Supraśla	sukiennik Samuel Schablin i Anna Dorothea Lange (oboje +)
1870	30	Schach-schne-ider	Christine	45	w Zgierzu	z Białegostoku, wdowa po Petzold	znawca Gottlieb Schachschneider i Anna Winterle (oboje +)
1872	53	Schädlich	Mathilde	23	w Zgierzu	samotna, z Supraśla	postrzygacz tkanin Wilhelm Schädlich i Wilhelmine Viegösnik (+)
1873	32	Schäfer	Heinrich	40	Łódź	wdowiec, z Przybiszyna k. Ciechanowca	Heinrich Schäfer i Catharina Grecken (oboje +)
1857	32	Schapp	Louise	21	w Zgierzu	z Dobrzyniewa	krojczy Martin Schapp i Anna Christiane Schilberg
1849	27	Schapp	Jakob	30	w Zgierzu	postrzygacz Supraśla, katolik	stolarz Paul Schapp i Marianne Konsiak (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1844	11	Schatt-schne-ider	Anna Christine	18	Zgierz	panna, z Choroszczy	Gottlieb Schattschneider, postrzygacz z Choroszczy i Anna Christine Winterle
1868	1	Scheidt	Louis	22	w Łodzi	tkacz kortowy z Białegostoku	tkacz Christoph Scheidt i Barbara Hoffmann
1858	40	Scheit	Arnhold	24	Kindelsdorf / Śląsk	tkacz z Choroszczy, katolik	tkacz Christoph Scheit i Barbara Hoffmann
1851	12	Schendel	Samuel Gottlieb	22	Ozorków	sukiennik z Supraśla	sukiennik Samuel Gottlieb Schendel (+) i Anna Sophie Andrée
1842	8	Schendler	Wilhelmine	21	Ozorków	z Choroszczy	Christoph Schendler, sukiennik w Knyszynie i Beate Blum (+)
1861	20	Schewe	Cornelia	24	w Łęczycy	z Białegostoku, wdowa po tkaczu tkanin Friedrich Braun	tkacz Johann Schewe (+) i Juliane Ozacka
1862	1	Schiefel-bein	Caroline Wilhel-mine	21	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Johann Schiefelbein (+) i Anna Caroline Arnhold
1863	26	Schilling	Auguste	47	w Poddębicach ok. Łodzi	z Białegostoku, wdowa po szewcu Ferdinand Siewerth	stolarz Johann Schilling i matka NN (oboje +)
1847	12	Schlegel	Auguste Emilie	18	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz Christoph Schlegel (+) i Caroline Schwantus
1857	28	Schlief	Julius	22	Ozorków	tkacz z Michałowa	tkacz Samuel Schlief i Juliane Fritz
1853	24	Schlief	Adolph	25	Ozorków	tkacz z Białegostoku	sukiennik Christian Schlief i Juliane Krüger (oboje +)
1862	39	Schlief	Adolph	21	Ozorków	tkacz z Supraśla	tkacz Samuel Schlief (+) i Juliane Fritz
1856	38	Schlief	Wilhelmine	23	Ozorków	z Supraśla	tkacz Samuel Schlief i Juliane Fritz
1858	31	Schlodin-ski	Johann Julius	28	Ozorków	tkacz z Knyszyna	producent odzieży Gottlieb Schlodinski i Wilhelmine Diekmann (+)
1847	30	Schlodin-sky	Renate	18	Ozorków	z Knyszyna	producent odzieży Gottlieb Schlodinsky i Wilhelmine Dickmann
1847	1	Schlosser	August	44	Grünberg	wdowiec, fabrykant sukna w Michałowie	producent sukna Gottfried Schlosser (+) i Beate Lür
1859	3	Schlosser	Pauline Henriette	20	w Rawie	z Choroszczy	tkacz Samuel Schlosser (+) i Catharina Paradowska

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	32	Schmidt	Auguste	23	Aleksandrów	z Michałowa	tkacz tkanin Traugott Schmidt i Beate Stürzenbecher (oboje +)
1864	45	Schmidt	Caroline	30	Gros-Schönau / Saksonia	z Supraśla	stolarz Carl Schmidt (+) i Marie Springer
1874	55	Schmidt	Emanuel	44	w Turku	wdowiec, sukiennik z Supraśla, katolik	Joseph Schmidt i Therese Lissner
1864	42	Schmidt	Mathilde	26	w Supraślu	panna, z Białegostoku,	sukiennik Carl Schmidt i Caroline Juliane Koch (+)
1860	7	Schmidt	Emanuel	29	Zwickau / Czechy	tkacz bawełny z Supraśla	tkacz bawełny Joseph Schmidt i Therese Roesler (oboje +)
1847	38	Schmidt	Ernestine	20	Aleksandrów	z Michałowa	tkacz Traugott Schmidt i Beate Sturzenbecher
1866	3	Schmidt	Ernestine	22	w Supraślu	z Supraśla	stolarz Carl Schmidt (+) i Marie Weichert
1863	38	Schmidt	Wilhelmine	22	Aleksandrów	x	stolarz Friedrich Schmidke i Rosalie Teske
1851	16	Schmidt	Eva Emilie	24	Aleksandrów	samotna, z Supraśla	sukiennik Johann Gottlieb Schmidt i Eva Rosina Klaehn
1845	4	Schmidt	Carl Robert	33	Triebel / Łużyce	tkacz bawełny z Supraśla	Johann Friedrich Traugott Schmidt, murarz i Sophie Gottliebe Ahlandt (oboje +)
1856	23	Schmidt	Pauline Dorothea	20	w Zgierzu	z Supraśla	sukiennik Gottlieb Schmidt i Rosina Klaehn
1858	41	Schmidt	Rudolph Heinrich	29	Aleksandrów	fabrykant sukna z Michałowa	sukiennik Gottlieb Schmidt i Rosalie Klehn
1853	26	Schmidt	Johanna Christine	19	w Łodzi	z Białegostoku	tkacz bawełny Gottlieb Schmidt i Johanna Christine Gaertner
1867	25	Schmidt	Alexander Friedrich	27	w Supraślu	farbiarz z Supraśla	sukiennik Gottlieb Schmidt i Rosine Klee
1864	14	Schmidth	Caroline	17	w Tomaszowie	z Rudki	Stabschläger Carl Schmidtke i Anna Christina Hutsch (+)
1867	35 b	Schmidtke	Julie	18	Aleksandrów	x	stolarz Friedrich Schmidtke i Rosine Fege
1862	44	Schmidtke	Henriette	18	Aleksandrów	panna, z Lizanki	stolarz Friedrich Schmidtke i Rosalie Fey
1871	6	Schmidtke	Ferdinand	24	Aleksandrów	sukiennik z Michałowa	stolarz Friedrich Schmidtke i Rosine Fege

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1847	27	Schmit	Franz	31	Akwizgran	przędzalnik w Supraślu, katolik	mistrz spinningu Wilhelm Schmitz i Agnes Wiese
1858	11	Schnec-kenberg	Emil	21	Ozorków	tkacz z Choroszczy	tkacz Gottlieb Schneckenberg i Juliane Noeldner (+)
1859	36	Schnec-kenberg	Mathilde	19	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Gottlieb Schneckenberg i Juliane Nelsner (+)
1856	4	Schnec-kenberg	Friedrich	25	Ozorków	tkacz z Choroszczy	tkacz tkanin Gottlieb Schneckenberg i Juliane Nelner
1850	10	Schnec-kenberg	Anna Juliana	21	Ozorków	z Choroszczy	tkacz sznurowy Johann Schneckenberg i Juliane Noeldner
1872	37	Schnec-kenberg	Friedrich Wilhelm	41	Ozorków	wdowiec, sukiennik z Choroszczy	sukiennik Gottlieb Schneckenberg i Julianna Möllner (+)
1870	18	Schoen	Julius	28	w Ciechanowcu	sukiennik z Supraśla	sukiennik, August Schoen i Josephine Strauss
1858	36	Schoen	Emilie	27	Aleksandrów	z Michałowa	tkacz Benjamin Schoen i Renata Poranska (+)
1863	30	Schoen	Emilie	23	w Ciechanowcu	panna, z Choroszczy	tkacz Carl August Schoen i Josepha Strauss
1847	17	Schoen	Julius	27	Gurau	fabrykant sukna w Ciechanowcu	producent odzieży Daniel Schoen i Christiane Schmidt (+)
1859	6	Schoen	August	32	Aleksandrów	fabrykant sukna z Michałowa	sukiennik Benjamin Schoen i Renata von Poranski (+)
1864	18	Schoen	Gustav	26	w Siemiatyczach	tkacz z Białegostoku	tkacz August Schoen i Josephine Strauss
1866	36	Schoen	Joseph	29	Hutto / Polska	sukiennik z Supraśla, katolik	tkacz bawełny Joseph Schoen i Therese Stengel (oboje +)
1864	47	Schoen	Juliana	31	w Zaborowie / Prusy	z Torunia	sukiennik Gottlob Schoen i Renata Bergs (+)
1869	42	Schoen	Leopold	26	w Ciechanowcu	sukiennik z Supraśla	sukiennik August Schoen i Josepha Strauss
1871	51	Schoen	Leopold	28	w Ciechanowcu	sukiennik z Supraśla	sukiennik August Schoen (+) i Josephine Strauss
1864	50	Schoen	Pauline	25	w Ciechanowcu	z Lizanki ok. Michałowa	sukiennik Gottlieb Schoen i Renata Bergs (oboje +)
1846	25	Schoen	Auguste	20	Konstantynów	z Supraśla	piekarz Ferdinand Schoen (+) i Amalie Kalb
1866	8	Schoen	Johanna	23	w Ciechanowcu	z Supraśla	sukiennik Gottlieb Schoen (+) i Emilie Arndt

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1849	15	Schoen	Hermann	26	w Guhrau	fabrykant sukna z Ciechanowca	producent odzieży Daniel Schoen i Christiane Schmidt (+)
1865	28	Schoen	Carl Ernst	30	w Ciechanowcu	tkacz sznurowy z Supraśla	Benjamin Schoen i Renata Pomrenke (oboje +)
1847	4	Schoen	Ernestine	22	Aleksandrów	z Ciechanowca	producent odzieży w Ciechanowcu Daniel Schoen i Christine Schmidt (+)
1851	36	Schoen	Berta Amalia	23	Aleksandrów	panna, z Ciechanowca	sukiennik Daniel Schoen i Christine Schmidt (+)
1855	14	Schoen	Anna Rosina	50	w Zaborowie	wdowa po producencie sukna Carl Greulich	sukiennik David Schoen i Susanne Kirchner (oboje +)
1849	48	Schoen	Friedrich Wilhelm	25	we Frankfurcie nad Odrą	tkacz z Supraśla	piekarz Gottlieb Schoen (+) i Amalie Kalbe
1849	36	Scholt	Friederike	21	Hermsdorfie / Śląsk	z Supraśla	ceglarze Johann Anthon Scholtz i Susanna May (oboje +)
1873	31	Schön	Emilie	29	w Ciechanowcu	panna, z Choroszczy	sukiennik Adolph Schön (+) i Beate Lamprecht
1853	8	Schonert	Reinholf	22	Aleksandrów	tkacz tkanin z Choroszczy	sukiennik Gottlieb Schonert i Pauline Vogel
1874	18	Schonert	Theodor	23	w Supraślu	tkacz kortowy z Choroszczy	tkacz kortowy Samuel Schonert (+) i Caroline Skull
1857	3	Schonert	Hermann	21	Aleksandrów	tkacz w Choroszczy	tkacz tkanin Gottlieb Schonert i Pauline Vogler
1859	33	Schonert	Pauline Regine	19	Aleksandrów	z Białegostoku	tkacz Johann Gottlieb Schonert i Pauline Regine Vogler
1854	18	Schonert	Daniel Benjamin	28	Aleksandrów	tkacz z Choroszczy	tkacz Benjamin Schonert i Rosine Wandel (oboje +)
1860	9	Schönland	Rosalie Emilie	18	w Zgierzu	panna, z Białegostoku	tkacz bawełny Johann Friedrich Schoenland i Christiane Friederike Schubert (oboje +)
1868	33	Schönwald	Auguste	31	w Supraślu	z Supraśla	ślusarz Franz Schönwald i Anna Schebrowska (oboje +)
1861	45	Schorn	Franz	22	w Łodzi	tkacz z Choroszczy	tkacze bawełny Anton Schorn i Anna Leofel
1866	26	Schrader	Robert	23	w Supraślu	z Michałowa	postrzygacz Carl Schrader (+) i Dorothea Schumann
1843	4	Schrader	Carl Leopold	33	Płock	kawaler, krojacz tkanin z Supraśla	Carl Heinrich Schrader, kołodziej w Supraśle i Henriette Thiem (oboje +)
1850	20	Schrader	Henriette Caroline	30	w Płocku	panna, z Supraśla	kołodziej Carl Heinrich Schrader i Henriette Thiem (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1875	1	Schroeder	Anna	21	w Nowo Żółtki	z Janowca	kolonista Julius Schroeder i Wilhelmine Krüger
1874	34	Schroeter	Amalie	22	Ozorków	panna, z Choroszczy	sukiennik Reinhold Schroeter i Caroline Quandt
1850	20	Schubock	Carl Gottlieb	61	we Wrocławiu	wdowiec, postrzygacz sukna w Supraślu	wytw. koszy Johann Schubock i Barbara NN (oboje +)
1847	2	Schult	Eleonore	20	w Obersitzko k/Poznania	panna, z Supraśla	tkacz Gottfried Schultz i Johanna Goltz
1864	10	Schultz	Carl	23	w Zgierzu	tkacz w Surpraślu	tkacz Joseph Schultz i Anna Ludwig
1867	11	Schultz	Carl	28	Aleksandrów	z Michałowa	sukiennik Gottfried Schultz (+) i Rosine Dorothea Scheerschmidt
1850	19	Schultz	Anna	26	w Zgierzu	Wdowa sukiennika G. Richtera z Białegostoku	sukiennik Gottfried Schultz (+) i Juliane Bormann
1845	12	Schultz	Anna	22	Zgierz	panna, z Supraśla	Gottfried Schultz (+), sukiennik z Supraśla i Juliane Bormann
1858	5	Schultz	Bertha	19	Aleksandrów	z Choroszczy	tkacz Samuel Schultz i Gottliebe Schmidt
1855	19	Schultz	Emilie	20	w Pieczórkach ok. Białystok	z Choroszczy	tkacz August Schultz i Dorothea Graetz
1860	12	Schultz	Emilie	22	w Supraślu	z Białegostoku	tkacz tkanin Carl Schultz (+) i Emilie Tetzlaff
1844	14	Schultz	Louise	18	Głogów	panna, z Choroszczy	Johann Schultz, karczmarz z Kalisch i Dorothea Glaser (+)
1851	24	Schultz	Matilde	20	w Zgierzu	z Choroszczy	sukiennik August Schultz i Dorothea Schmidt
1855	19	Schultz	August	25	Aleksandrów	tkacz tkanin z Choroszczy	tkacz Samuel Schultz i Johanna Heinze (+)
1849	22	Schultz	Pauline	20	Aleksandrów	z Choroszczy	sukiennik Samuel Schultz i Johanna Heinz (+)
1849	12	Schultz	Johanna	19	Aleksandrów	z Kowum k. Białegostoku	producet sukna Carl Schultz (+) i Amalie Tetzlaff
1850	25	Schultz	Mathilde	19	w Zgierzu	z Supraśla	sukiennik Carl Schultz i Beate Jeschke
1850	29	Schultz	Charlotte	23	Obersitzko	z Supraśla	tkacz Gottfried Schultz i Marie Goltz
1845	21	Schultz	Mathilde	22	Aleksandrów	panna, z Ciechanowa	Alexander Schultz, producent tkanin i Eleonore Heinz (+)
1853	2	Schultz	Wilhelmine	19	w Zgierzu	z Białegostoku	sukiennik Johann Gottfried Schultz (+) i Juliane Bormann
1858	38	Schultz	Carl August	25	Ozorków	tkacz w Supraślu	krojczy Christian Schultz (+) i Anna Christine Zoch
1846	8	Schultz	Beate Juliane	20	Zgierz	z Białegostoku	Johann Gottfried Schultz (+), sukiennik i Beate Juliane Bormann

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1858	34	Schultz	Juliane Auguste	28	w Białymstoku	z Białegostoku	szewc Johann Gottlob Schultz i Dorothea Wallbrod (+)
1854	21	Schultz	Auguste Gottliebe	22	Aleksandrów	z Supraśla	tkacze Carl Schultz i Beate Jeschke
1855	30	Schultz	Florentynka Renate	23	Aleksandrów	z Choroszczy	tkacz Samuel Schultz i Eleonore Heintz (+
1855	17	Schultz	Johanna Florentine	20	Aleksandrów	z Supraśla	tkacz Carl Schultz i Beate Louise Jeschke
1849	46	Schultz	Wilhelmine Gottliebe	22	Aleksandrów	z Supraśla	Carl Schultz i Beate Louise Jaeschke
1866	3	Schulz	Carl	28	w Ciechanowcu	z Supraśla	sukiennik Carl Schulz i Beata Jeske (+)
1871	34	Schulz	Julius	23	w Choroszczy	sukiennik z Supraśla	sukiennik August Schulz i Margarete Braun (oboje +)
1868	28	Schulz	Agnes	23	x	z Supraśla	mistrz wirowni Adolph Schulz (+) i Caroline Meier
1871	36	Schulz	Bertha	19	Wartenberg / Dolny Śląsk	z Grodna	mistrz murarski Carl Schulz (+) i Elisabeth Jähn
1867	36 a	Schulz	Emilie	29	w Supraślu	panna, z Supraśla	Christian Schulz (+) i Anna Christiane Lachen
1847	40	Schulz	Julius	43	w Zittau / Saksonia	kombajny sukna w Ciechanowcu	producent sukna Samuel Gottlob Schultz (+) i Christine Eleonore Müller
1860	13	Schulz	Louise	26	Aleksandrów	z Białegostoku	tkacz Carl Schulz (+) i Emilie Tetzlaff
1873	2	Schulz	Louise	40	Aleksandrów	z Solnik, wdowa po Eduardzie Focke, Weber	sukiennik Carl Schulz (+) i Amalie Tetzlaff
1865	37	Schulz	Heinrich	29	w Supraślu	wdowiec, tkacz z Dobrzyniewa	tkacz August Schulz (+) i Dorothea Schmidt
1865	39	Schulz	Auguste	24	w Supraślu	Dolidy ok. Białystok	tkacz Emanuel Schulz i Caroline Redlitz
1873	52	Schulz	Friedrich	36	w Kaliszu	wdowiec, batuta ze Szczan	Gottfried Schulz i Caroline Giering (oboje +)
1860	15	Schulz	Therese	21	w Warszawie	z Supraśla	mistrz sortowania wełny Carl Schulz (+) i Charlotte Nelize
1868	25	Schulz	Henriette	23	x	z Supraśla	Carl Schulz (+) i Charlotte Relin
1856	38	Schulz	Reinhold	30	Aleksandrów	tkacz z Supraśla	tkacz Carl Schulz i Beata Jeske
1862	25	Schulz	Wilhelmine	19	w Rawie	z Supraśla	mistrz Adolph Schulz (+) i Caroline Meyer
1864	39	Schulz	Wilhelmine	25	w Supraślu	z Topolan	postrzygacz tkanin Wilhelm Schulz (+) i Eleonora Fiebig

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1864	12	Schulz	Wilhelm Carl	51	Bretz / Prusy	tkacz sukna z Supraśla	tkacz Gottlob Schulz i Catharina Kinzel (oboje +)
1861	14	Schulz	Emilie Emma	20	w Ciechanowcu	z Supraśla	tkacz Carl Schulz i Beate Jeschke
1870	4	Schulz	Heinrich Gustav	29	Aleksandrów	sukiennik z Wasilkowa	sukiennik Johann Samuel Schulz (+) i Gottliebe Schmidt
1871	61	Schulz	Ernestine Amalie	22	w Suchowie ok. Białystok	panna, z Supraśla	mistrz wirowni Adolph Schulz (+) i Caroline Meyer
1859	13	Schulz	Heinrich Wilhelm	23	w Supraślu	tkacz z Dobrzyniewa	tkacz August Schulz (+) i Dorothea Schmidt
1870	3	Schulz	Christian Friedrich	21	w Supraślu	tkacz kortowy z Michałowa	krojczy Christian Schulz (+) i Anna Zach
1871	25	Schulz	Pauline Florentine	25	w Supraślu	z Choroszczy	postrzygacz Christian Schulz (+) i Anna Christine Zoch
1847	45	Schumann	Johanna	18	Ozorków	z Choroszczy	tkacz tkanin Johann Schumann i Anna Louise Krüger
1847	44	Schumann	Henriette	20	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Johann Schumann i Anna Louise Krüger
1843	4	Schumann	Dorothea Florentine	31	Łódź	x	Friedrich Schumann i Maria Amalia Weich z Łodzi (oboje +)
1862	26	Schütz	Carl	24	w Łodzi	tkacz bawełny z Białegostoku, katolik	tkacz bawełny Franz Schütz (+) i Caroline Sektiven
1854	13	Schütz	Amalie	18	w Łodzi	samotna, z Białegostoku	Weber Franz Schütz i Juliane Sektiven (+)
1866	23	Schwalbe	Carl Julius	25	Rawa	z Michałowa	Friedrich Adolph Schwalbe i Juliane Gerlach
1855	25	Schwartz	Pauline	20	Ozorków	z Michałowa	Specjalista od tkanin Julius Schwartz i Caroline Zenker
1855	24	Schwartz	Albertine	24	Ozorków	panna, z Michałowa	Specjalista od tkanin Julius Schwartz i Caroline Zenker
1856	17	Schwartz	Amalia Renata	19	Ozorków	z Michałowa	sukiennik Adolph Julius Schwartz i Caroline Zaenker
1844	4	Schwartzschultz	Johanna	30	Bomst	wdowa po Schillerze, z Supraśla	Friedrich Schwartzschultz i Florentine Zetter (oboje +)
1870	32b	Schwarzschulz	Adolph	30	w Zgierzu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik August Wilhelm Schwarzschulz (+) i Louise Miebs

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1851	35	Schwem-be	Caroline Wilhel-mine	21	w Zgierzu	z Michałowa	sukiennik Carl Schwember i Caroline Sprewitz (+
1856	10	Schwem-ber	Carl	24	w Zgierzu	tkacz z Michałowa	sukiennik Carl Schwember i Wilhelmine Sprewitz (+)
1843	24	Schwem-ber	Carl	46	Züllichau	wdowiec, fabrykant sukna z Michałowa	Gotthelf Schwember, producent tkanin w Züllichau i Anna Caroline Vogt
1860	5	Schwem-ber	Emilie	23	w Zgierzu	z Michałowa	tkacz Gotthelf Schwember i Ernestine Seyffert
1865	16	Schwem-ber	August	26	w Zgierzu	tkacz z Supraśla	tkacz Johann Schwember i Juliane Hahn (+)
1859	29	Schwem-ber	Gustav	26	w Michałowie	tkacz z Supraśla	tkacz Carl August Schwember i Emilie Sprewitz (+)
1868	39	Schwem-ber	Pauline	25	w Zgierzu	z Michałowa	tkacz Gotthelf Schwember i Ernestine Seifert
1864	36	Schwem-ber	Auguste	25	Izabellin ok. Łodzi	z Michałowa	sukiennik Carl Schwember i Caroline Sprewitz (+)
1860	14	Schwem-ber	Mathilde	25	w Zgierzu	panna, z Michałowa	sukiennik Gotthelf Schwember i Ernestine Seyffert
1864	41	Seefeld	Pauline	28	w Zgierzu	z Białegostoku	tkacz Friedrich Seefeld i Caroline Lehmann (oboje +)
1871	68	Seefeldt	Pauline	37	w Zgierzu	z Supraśla, wdowa po Zahn	sukiennik Friedrich Seefeldt i Wilhelmine Lehmann (oboje +)
1872	39	Seeger	Johanna Agnes	27	w Tomaszowie	panna, z Michałowa	Friedrich Wilhelm Seeger i Johanna Louise Schulz
1861	40	Seidel	August	23	Konstantynów	tkacz z Choroszczy	postrzygacz Prokojnius Seidel i Juliane Wegner (oboje +)
1871	38	Seidel	Gottlieb	24	w Rundorf ok.Schweinitz/ Prusy	szewc z Nowosiółek	pracownicy Gottlieb Seidel i Maria Clara Handel
1870	16	Seidlitz	August	30	w Supraślu	tkacz z Białegostoku	kolonista Gottfried Seidlitz (+) i Susanne Lieder
1856	33	Seidlitz	Emilie	18	w Supraślu	z Supraśla	rolnik Gottfried Seidlitz (+) i Susanna Lüder

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1865	28	Seidlitz	Emilie Aniela	27	w Supraślu	z Supraśla, wdowa po Cordweber Wilhelm Wendtland	postrzygacz Gottfried Seidlitz (+) i Susanna Lüder
1864	51	Seifert	August	35	Gros-Lachwitz / Śląsk	maszynista z Białegostoku	ogrodnicy Carl Seifert i Johanna Laube (oboje +)
1864	54	Seiffert	Carl	32	Ozorków	producent sznurka z Białegostoku	sukiennik Carl Seiffert i Marianne Ruczyńska
1855	12	Seiler	Emilie	22	w Kalisch	panna, z Białegostoku	postrzygacz Johann Seiler i Henriette Tschepphahn
1843	3	Seiler	Caroline	18	Kalisch	z Supraśla	Johann Seiler, postrzygacz z Siemiatycz i Henriette Tschepphan
1865	2	Seiler	Friederike	24	w Supraślu	z Białegostoku	postrzygacz Johann Seiler (+) i Henriette Tschepphan
1872	38	Seiler	Friederike	x	w Supraślu	z Białegostoku, wdowa po Feist	krojczy tkanin Johann Seiler (+) i Henriette Schepphahn
1849	13	Selchau	Carl	23	w Zaborowie	inżynier mechanik z Michałowa	Andreas Selchau i Julie Zierasz
1868	1	Selchau	Henriette	21	w Łodzi	z Białegostoku	mechanik Erdmann Selchau i Johanna Eckert
1844	24	Selcho	Erdmann	20	Aleksandrów	mechanik z Michałowa	Andreas Selcho, Mechanikus i Juliane Zierus
1874	53	Selcho	Florentine	22	w Michałowie	x	Erdmann Selcho i Anna Eckert
1868	9	Seliger	Emilie	23	Aleksandrów	panna, z Choroszczy	sukiennik Gottlieb Seliger (+) i Sophie Hantusch
1858	11	Seliger	Pauline	18	Aleksandrów	z Choroszczy	tkacz Gottlieb Seliger (+) i Sophie Hantasch
1862	39	Serien	Charlotte	19	w Dobrzyniewie	z Supraśla	tkacz August Serien i Charlotte Langner
1852	5	Seydel	Carl	36	Obersitzk / Prusy	tkacz sukna w Supraślu	Carl Seydel i Dorothea Pamin (+)
1847	2	Seydel	Theodor	22	w Obersitzku k/Poznania	tkacz bawełny w Supraślu	Carl Seydel i Dorothea Pomin (+)
1847	31	Seydler	Johann	24	Ozorków	sukiennik w Białymstoku, katolik	kombajnów Johann Seydler (+) i Juliane Manke
1858	21	Seydlitz	Gottlieb	24	w Zgierzu	tkacz sznurowy z Supraśla	Gottfried Seydlitz (+) i Susanna Lüder
1847	42	Seydlitz	Pauline	20	w Zgierzu	z Supraśla	kolonista Gottfried Seydlitz i Susanne Lüder
1854	18	Seydlitz	Caroline	19	w Zgierzu	z Supraśla	kolonista Gottfried Seydlitz (+) i Susane Lüder

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1848	23	Seyffer	Caroline Wilhelmine	19	Ozorków	z Białegostoku	sukniennik Carl Seyffert i Marianna Ruzińska
1848	19	Seyffer	Christiane Elisabeth	31	Leukersdorf / Saksonia	z Supraśla	tkacz bawełny Gottfried Seyffert (+) i Christiane Sommer
1857	40	Seyffert	Juliane	23	Ozorków	singielka, z Białegostoku	tkacz Carl Seyffert i Marianne Rozinska
1844	22	Siebert	Gottlieb	25	Grünberg	kawaler, z Ciechanowca	Gottlob Siebert, producent sukna z Ciechanowca, i Beate Haeusler
1847	17	Siebert	Pauline	18	w Ujeździe	z Ciechanowca	producent odzieży Gottlieb Siebert (+) i Beate Häusler
1841	13	Siebert	Emilie Henriette	20	Grünberg	kawaler, z Ciechanowca	Gottlieb Siebert i Johanna Beate Haeusler
1847	9	Sinne	Louise	24	Grünberg	samotna, z Dobrzyniewa	sukiennicy August Sinner i Juliane Schmidt
1871	46	Sinner	Louise	46	Grünberg / Prusy	x	sukiennik Johann Sinner i Juliane Schmidt (oboje +)
1864	3	Sitz	Anna	17	w Supraślu	panna, z Supraśla	tkacz Friedrich Wilhelm Sitz i Anna Jeske
1851	23	Skiba	Gottlieb	40	w Dąbrowie	emeryt żołnierz i policjant z Supraśla, katolik	garbarz Salomon Skiba i Regina Zalewska (+)
1875	19	Skibicki	Carl	22	w Supraślu	robotnik fabryczny w Supraślu , katolik	sierżant Gottlieb Skibityki (+) i Julie Kollert
1856	27	Słowikowski	Stanisław	25	w Goniądzu	tkacz z Dobrzyniewa, katolik	właściciel gospodarstwa Wojciech Słowikowski (+) i Marianne Okalska
1869	34	Sokołowska	Johanna	25	w Zduńskiej Woli	panna, z Białegostoku	Franz Sokołowski (+) i Rosine Sachweh
1860	43	Sokołowska	Marianna	26	w Długich Ługach	panna, z Supraśla	rolnik Józef Sokołowski (+) i Christiane Borynaka
1862	23	Sokołowski	Emanuel	24	w Wieluniu	tkacz z Choroszczy	tkacz Franz Sokołowski (+) i Rosalie Zachweh
1843	20	Sommer	Susanne	28	Bojanowie	wdowa po Friedrichu Kühlerze	Christian Sommer (+), sukiennik z Bojanowa i Susanne Witke
1843	12	Spaeth	Julius	27	Ostrowie	sukiennik z Supraśla	Wilhelm Spaeth, tkacz i Friederike Feder
1865	3	Spaeth	Gustav	24	w Supraślu	tkacz sznurowy z Supraślu	tkacz sznurkowy Wilhelm Spaeth (+) i Friederike Feder

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1843	13	Spaeth	Friederike Christiane	19	Iwanowicach - Kalisch	kawaler, z Supraśla	Wilhelm Spaeth, tkacz i Friederike Feder
1849	8	Spaeth	Johanna Emilie Friederike	18	w Kutnie	z Supraśla	producent sukna Carl Wilhelm Spaeth (+) i Friederike Feder
1873	42	Späth	Julius	24	w Supraślu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Wilhelm Spätz i Caroline Piskorz
1841	16	Speiser	Johann Erhard Ludwig	25	Norymberdze	fabrykant w Supraślu	Georg Friedrich Speiser (żyjący) i Dorothea Schmidthammer (+)
1853	25	Springer	Maria Elisabeth	47	Grosschönau / Saksonia	z Supraśla, wdowa po mistrzu stolarskim Carlu Schmidcie	Johann Springer i Sophie Weikert (oboje +)
1858	2	Stanczek	Heinrich	30	Ozorków	tkacz z Michałowa	Heinrich Stanczek i Rosalie Ernst (oboje +)
1857	43	Stanczek	Mathilde Auguste	22	w Supraślu	Łuczka-Boćki	Heinrich Stanczek (+) i Charlotte Schmidt
1868	35	Stark	Amalie	22	x	panna, z Supraśl	sukiennik Friedrich Stark i Caroline Oheim (oboje +)
1861	15	Stark	August	51	w Bojanowie / Prusy	tkacz sukna z Supraśla	tkacz Johann Wilhelm Stark i Maria Susanne Knappe (oboje +)
1855	31	Stark	Auguste	19	w Ciechanowcu	z Supraśla	tkacz August Stark i Caroline Redlitz (+)
1858	14	Stark	Friedrich	48	w Bojanowie / Prusy	tkacz w Supraślu	tkacz Johann Wilhelm Stark i Susanna Marianna Knappe (oboje +)
1873	19	Stegemann	Bertha	19	w Supraślu	z Supraśla	kolonista Johann Stegemann i Albertine Lilge (+)
1852	29	Stegemann	Johann	21	w Przedeczu	sukiennik w Supraślu	sukiennik Johann Stegemann (+) i Caroline Fechner
1872	5	Stegemann	Johann	41	w Przedeczu	wdowiec, kolonista z Supraśla	sukiennik Julian Stegemann i Caroline Teschner (oboje +)
1852	36	Stegemann	Emilie Albertine	18	w Michałowie	z Supraśla	sukiennik Johann Stegemann (+) i Karolina Teschner
1871	30	Steier	Emilie	22	w Supraślu	panna, z Białegostoku	odzieżowy Heinrich Steier i Antonina Kunditz (+)
1872	57	Steier	Pauline	21	w Supraślu	z Supraśla	sukiennik, August Steier i Emilie Nitz
1848	21	Steier	Johann August	27	w Altras / Śląsk	szewc w Supraślu	Schuster Gottlieb Steier i Marie Louise Nerling

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	17	Stein	Friedrich	44	Kalisz	wdowiec, gospodarz w Białymstoku	Carl Gottlieb Stein i Caroline Stephan (oboje +)
1845	8	Stein	Friedrich	29	Kalisch	mechanik w Białymstoku	Carl Gottlieb Stein, Müller w Radomiu i Caroline Stephan (+)
1860	3	Steineck	Leopold	28	Ozorków	z Choroszczy	tkacz tkanin Caspar Steineck (+) i Caroline Evernick
1853	1	Stein-hauer	Amalie	17	Ozorków	x	sukiennik August Steinhauer i Wilhelmine Will (oboje mieszkają w Ozorkówie)
1872	18	Stein-hauer	Pauline	25	Ozorków	z Knyszyna	sukiennik August Steinhauer (+) i Wilhelmine Wille
1874	3	Stein-hauer	Dorothea Amalie	36	Ozorków	wdowa po Willi	sukiennik August Steinhauer (+) i Wilhelmine Will
1855	9	Steinke	Louise	17	w Supraśl	z Supraśla	tkacz Ludwig Steinke (+) i Anna Ziemer
1868	21	Steinke	Gottlob	33	Ozorków	wdowiec, sukiennik z Choroszczy	Michael Steinke (+) i Renate Krüger
1855	7	Steinke	Wilhelmine	22	Schoenlanke / Prusy	z Supraśla	tkacz tkanin Ludwig Steinke (+) i Anna Ziemer
1850	8	Steinke	Anna Wilhelmine	34	w Dombie	Wdowa po sukie. F. Beyersdorfie z Supraśla	Schuster Samuel Steinke i Susanna Giese (oboje +)
1871	11a	Stenk	Wilhelm	35	w Kaliszu	sukiennik z Białegostoku	Ferdinand Stenk i Dorothea Kruschitz (oboje +)
1855	17	Steuer	Johann Heinrich	30	w Górce / Śląsk	tkacz bawełny z Białegostoku	Schuster Gottlieb Steuer i Marie Elisabeth Nerling (oboje +)
1850	36	Strahl-born	(von) Carl Johann	24	w Wannamois / Estonia	kawaler, cesarski leśnik w Białowieży	właściciele ziemscy Carl von Strahlborn i Charlotte Helene Klementz
1866	15	Strauch	Lucia	50	w Miłosławicy / Prusy	z Supraśla, wdowa po NN Radzikowskim	ojciec NN , matka Juliane Strauch (+)
1866	15	Strauss	Vincenz	55	Freudenthal / Austria	tkacz sukna w Supraślu, katolik	tkacz Daniel Strauss i Catharina Nagel (oboje +)
1868	25	Struse	August	23	w Knyszynie	tkacz z Supraśla	Samuel Struse (+) i Henriette Schütze
1873	21	Struse	August	28	w Knyszynie	przędzalnik z Supraśla	krojczy Samuel Struse (+) i Henriette Schuttke
1861	19	Struse	Emilie Auguste	20	w Michałowie	z Supraśla	postrzygacz Samuel Struse (+) i Henriette Schatke

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1870	10	Stübbe	Gustav	23	w Choroszczy	tkacz kortowy z Supraśla	sukiennik Samuel Stübbe (+) i Rosalie NN
1850	6	Stubbin	Anna Florentine	47	Fraustadt	wdowa po sukienniku G. Feista z Supraśla	bednarz George Stubbin i Rosina Münzberg (oboje +)
1873	38	Stumpf	Emilie Agathe	35	w Łodzi	z Kielc, Wdowa po Poczebulu	Christian Stumpf (+) i Anna Seidel
1853	24	Stürzenbecher	Ernestine	26	Grosschönau / Saksonia	z Supraśla	sukiennik Paul Stürzenbecher i Marie Schubert (oboje +)
1856	28	Süsmann	Ernestine	25	w Zgierzu	z Białegostoku	tkacz Carl Süßmann i Friederike Jeske (oboje +)
1852	32	Süsmann	Charlotte Friederike	24	w Bojanowie	z Supraśla	tkacz Carl Gottlieb Süßmann w Supraślu i Florentine Viesnich (+)
1862	58	Süssmann	Ida	20	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Carl Süssmann (+) i Charlotte Jeschke
1873	19	Süssmann	Louis	25	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	Carl Süssmann (+) i Charlotte Jeschke
1850	26	Süssmann	Friederike	21	w Zgierzu	z Supraśla	tkacz Carl Süssmann i Friederike Viesnich
1850	7	Szymańska	Wilhelmine	23	w Meseritz	z Supraśla	murarz Johann Joseph Szymański i EF (oboje +)
1847	9	Tetzlaff	Carl	27	Zgierz	sukiennik w Supraślu	sukniarz Johann Tetzlaff i Amalia Jangar
1860	30	Tetzlaff	August	28	Ozorków	tkacz sukna z Supraśla	tkacz tkanin Gottlieb Tetzlaff (+) i Caroline Urban
1858	44	Tetzlaff	Eduard	24	w Zgierzu	tkacz z Supraśla	tkacz Johann Tetzlaff i Amalie Gangar
1869	9	Tetzlaff	Eduard	34	w Zgierzu	wdowiec, sukiennik z Supraśla	sukiennicy Johann Tetzlaff i Amalie Janjahr (oboje +)
1849	25	Tetzlaff	Ludwig	25	w Zgierzu	tkacz sznurowy z Supraśla	sukiennik Johann Tetzlaff i Amalie Gangarn
1865	23	Tetzlaff	Auguste	23	Ozorków	z Supraśla	tkacz Gottlieb Tetzlaff (+) i Caroline Urban
1853	23	Tetzlaff	Pauline Ulrike	25	Konstantynów	panna, z Supraśla	tkacz Johann Tetzlaff z Supraśla i Johanna Caroline Urban
1873	14	Tetzlaff	Bertha Julianna	22	w Supraślu	x	Ludwig Tetzlaff i Julianna Deckert
1875	17	Tetzlaff	Theodor Erdmann	24	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	tkacz Wilhelm Tetzlaff i Luise Wuttke

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1861	9	Tetzlaff	Friedrike Henriette	21	w Supraślu	z Choroszczy	tkacz Gottlieb Tetzlaff i Juliane Renert
1860	11	Thebus	Paulina	21	w Supraślu	z Supraśla	sukiennik Christian Thebus i Juliane Lippert
1864	19	Thebus	Auguste	22	w Supraślu	panna, z Supraśla	sukiennik Christian Thebus (+) i Juliane Lippert
1874	12	Thebus	Juliane Dorothea	27	w Supraślu	x	sukiennik Christian Thebus (+) i Juliane Lippert
1865	27	Thebus	August Ferdinand	27	Aleksandrów	tkacz z Choroszczy	tkacz Johann Thebus i Ernestine Ogel
1845	20	Theron	Renate	30	Ozorków	wdowa po Fryderyku Zachercie z Michałowa	Jakob Theron (+), Schneider i Anna Wendland (+)
1863	35	Thiele	Wilhelm	29	w Zgierzu	tkacz sznurowy z Białegostoku	tkacz bawełny Wilhelm Thiele i Caroline Prawda (oboje +)
1874	48	Thiem	Hermann Adolph	30	w Tomaszowie	fabrykant sukna z Tomaszowa	Producent tkanin dla rodziców Carl August Thiem i Juliane Siebert
1852	35	Thiesler	Marie	22	w Rodzimieniu	panna, z Supraśla	sukiennik Carl Thiesler i Rosina Jokisch
1864	52	Tiebelt	Ernestine Emilie	21	Wolsztyn / Prusy	z Białegostoku	szewc Johann Benjamin Tiebelt (+) i Charlotte Amalie Pletsch
1851	28	Tiesler	Juliane	19	w Ciechanowie	z Supraśla	producent sukna Carl Tiesler i Raisine Jokisch
1868	21	Tietze	Caroline	24	Ozorków	panna, z Choroszczy	sukiennik Wilhelm Tietze i Rosina Schendel
1860	34	Tietze	Carl Gottlieb	20	Ozorków	szewc z Supraśla	tkacz tkanin Wilhelm Tietze i Rosina Schendel
1845	17	Timm	Henriette	25	z Supraśla	Brandenburgii	Christoph Timm (+), rolnik i Louise Lemke
1858	40	Tobi	Emilie	24	w Zgierzu	z Choroszczy	tkacz August Tobi i Rosina Lieske (oboje +)
1857	47	Torno	Julius	19	w Supraślu	tkacz z Białegostoku	tkacze Carl Torno i Christiane Tietz
1845	5	Torno	Friedrich	36	Berlinie	sukiennik w Supraślu	Carl Torno, pruski żołnierz bombardier i Charlotte Gloeckner (oboje +)
1870	11	Torno	Hermann Ludwig	24	w Supraślu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Friedrich Torno i Ottilie Richter
1859	24	Trautmann	Robert	25	w Zgierzu	tkacz z Supraśla	tkacz Friedrich Trautmann (+) i Susanna Schwartz
1857	34	Trautmann	Amalie Auguste	20	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Carl Trautmann (+) i Susanna Schwartz

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1864	44	Traut-mann	Wilhelm Gustav	23	w Supraślu	tkacz sznurowy z Supraśla	tkacz Carl Friedrich Trautmann (+) i Susanne Schwarz
1858	22	Triebe	Heinrich	33	Konstantynów	tkacz tkanin z Choroszczy	tkacz Gottfried Triebe i Anna Rosina Strempel (oboje +)
1846	19	Triebus	Marcin	43	w Labyninie	tkacz sukna z Supraśla	Johann Christoph Triebus i Dorothea Rustofildt
1850	7	Tripke	August	23	Festenberg	tkacz z Supraśla	producent sukna Carl Tripke i Johanna Krüger (oboje +)
1862	4	Trzuskow-ski	Johann	22	w Zgierzu	stolarz z Supraśla	piwowar Johann Trzuskowski i Rosalie Schulz (oboje +)
1861	47	Tuwe	Johanna	22	Aleksandrów	panna, z Białegostoku	kupiec Karl Tuwe i Amalie Hohenfeld
1875	42	Ullmann	Christine	21	w Błaczkowie / Śląsk	z Dojlid	Christian Ullmann (+) i Rosine Schmude
1871	59	Ullrich	Gustav Leopold	22	w Żytomierzu	sukiennik z Białegostoku	sukiennik Franz Ullrich i Dorothea Haupt
1866	22	Ulmann	Emilie	24	Ozorków	panna, z Choroszczy	tkacz Johann Ulmann i Christiane Zepke
1862	42	Ulmann	Pauline	25	Ozorków	kawaler, z Choroszczy	tkacz Johann Carl Ulmann i Christiane Zepke
1871	13	Ulrich	Franz	28	w Łodzi	sukiennik z Białegostoku	sukiennik dla Carl Ulrich i Wilhelmine Irrgang
1865	64	Umlauf	Martin Ferdinand	29	w Zgierzu	stolarz z Choroszczy	stolarz Heinrich Wilhelm Umlauf i Caroline Czerwińska (+)
1866	5	Umlauff	Diedrich	33	w Zgierzu	stolarz z Choroszczy	stolarz Wilhelm Umlauff i Caroline Czerwińska (+)
1859	2	Unverfe-tern	Carl	23	w Zgierzu	tkacz z Supraśla	tkacz Samuel Unverfetern i Elisabeth Müller
1867	11	Unver-werth	Anna Rosine	24	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Samuel Unverwerth i Elisabeth Müller
1874	14	Utgoff	(von) Auguste Marie Eleonore	19	Wieluń gub. Kalisz	Pruszany	właściciel ziemski i porucznik Carl von Utgoff i Marie Elisabeth Riese
1859	15	Verworn	Auguste	24	w Zgierzu	z Supraśla	tkacz August Verworn i Petronelle Olszynska
1859	8	Verworrn	Florentine	20	w Zgierzu	z Supraśla	tkacz August Verworrn i Petronella Olszynska
1855	3	Vintcent	Susanne	27	w Lozannie	z Brześcia Litewskiego, obywatelka Szwajcarii	Jean Pierre Vintcent i Marianne Laedermann
1859	4	Vintgens	Bertha	20	w Supraślu	z Choroszczy	mechanik Cornelius Vintgens (+) i Henriette Mühle
1863	1	Virus	Emilie Bertha	23	w Kaliszu	panna, z Białegostoku	Christian Virus i Louise May (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	6	Vitalie	Emilie	18	w Supraślu	panna, z Supraśla	stolarz Alexander Vitalie (+) i Wilhelmine Kozłowska
1859	24	Vitalie	Leopoldine	21	w Supraślu	z Supraśla	postrzygacz sukna Alexander Vitalie (+) i Wilhelmine Kosłowski
1860	16	Voelke	Gustav	21	w Supraślu	fabrykant sukna z Michałowa	producent odzieży Gottlieb Voelke i Alvine Marggraf
1868	31	Voelker	Wilhelmine	20	w Białymstoku	z Supraśla	sukiennik August Voelker (+) i Henriette Liebsch
1853	21	Wagner	Carl	24	Aleksandrów	sukiennik z Michałowa	sukiennik August Wagner i Dorothea Stürzenbecher
1861	24	Wagner	Carl	23	w Łodzi	tkacz tkanin z Choroszczy	tkacz tkanin August Wagner i Rosalie Matz
1861	48	Wagner	Carl	31	Aleksandrów	wdowiec, mistrz rzeźniczy z Michałowa	tkacz August Wagner (+) i Dorothea Stürzebecher
1864	57	Wagner	Wilhelm	23	Aleksandrów	szewc z Michałowa	szewc Joseph Wagner (+) i Anna Hoffmann
1847	19	Wagnitz	Peter	43	w Zastrowie	tkacz w Supraślu	sukiennicy Peter Wagnitz i Anna Louise Falkenberg (oboje +)
1871	61	Wanko	Gerhard	33	w Richterich ok. Akwizgran	mistrz przędzalni z Supraśla, katolik	przewodnik po fabryce Leonhard Wanko i Elisabeth NN (oboje +)
1867	36 b	Waraus	Johann	19	w Supraślu	stolarz z Supraśla, katolik	stolarz Antoni Waraus i Cäcilie NN
1865	38	Weber	Carl	32	w Tomaszowie	tkacz sznurowy z Białegostoku	tkacz Gottlieb Weber i Eleonore Stammnitz
1873	35	Weber	Agnes	20	w Tomaszowie	z Białegostoku	księgowy Friedrich Adolph Weber (+) i Henriette Flickschuh
1870	26	Weber	Amalie	20	w Zgierzu	z Choroszczy	sukiennik Daniel Wilhelm Weber i Anna Pauline Rosenfelder
1857	44	Weber	Emilie	18	w Supraślu	panna, z Dobrzyniewa	August Weber (+) i Renate Pomrenke
1852	35	Weber	Julius	22	w Zgierzu	sukiennik w Białymstoku	sukiennik Traugott Weber (+) i Beate Klopsch
1870	10	Weber	Bertha	20	w Supraślu	x	Wilhelm Weber (+) i Franziska Reust
1875	50	Weber	Pauline	23	w Zgierzu	z Choroszczy	tkacz Wilhelm Weber i Pauline Hosenfelder
1855	21	Weber	Robert	22	w Klewiance ok. Białystok	tkacz w Białymstoku	tkacz tkanin Carl Traugott Weber (+) i Beate Klobsch
1867	36 a	Weber	Robert	34	w Goniądzu	tkacz z Supraśla	Carl Weber (+) i Beate Klopsch
1862	26	Weber	Auguste	25	Rawa	z Białegostoku	tkacz August Weber i Rosalie Maertin (oboje +)
1859	22	Weber	Hermine	28	w Sieradzu	panna, z Choroszczy	tkacz sznurków Gottlieb Weber i Eleonore Stammnitz

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1849	8	Weber	August Friedrich	21	w Opatówku	sukiennik z Supraśla	Carl Traugott Weber i Theodora Klobsch
1843	14	Weber	Renate Florentine	21	Bojanowie	z Supraśla	Carl Traugott Weber, sukiennik z Supraśla i Beate Klopsch
1849	50	Wegner	Anna	20	w Zgierzu	z Choroszczy	rzeźnik Johann Wegner i Anna Schmidt
1856	14	Wegner	Ernestine	20	w Przedeczu ok. Łodzi	z Choroszczy	krojczy Johann Wegner i Rosalie Schmidt (+)
1872	46	Weidner	Blond	26	w Supraślu	z Supraśla	Daniel Weidner (+) i Caroline Steinke
1855	27	Weidner	Bertha	22	w Rawie	samotna, z Supraśla	tkacz Gottlieb Weidner i Caroline Jeschke
1861	51	Weidner	Wilhelmine	21	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Daniel Weidner (+) i Caroline Steinke
1860	40	Weidner	Friedrich Wilhelm	32	w Supraślu	tkacz sukna w Supraślu	postrzygacz Daniel Weidner (*) i Caroline Steinke
1850	13	Weinberger	Rosalie	19	Kalisch	z Michałowa	postrzygacz George Weinberger i Christiane Schlosser
1848	2	Weinberger	Auguste Amalie	20	w Kaliszu	z Michałowa	postrzygacz George Weinberger i Christiane Schlosser
1855	32	Weinhold	August	28	Lissie / Prusy	tkacz w Supraślu	Müller Friedrich Weinhold (+) i Louise Lischke
1852	37	Wende	Auguste Pauline	23	Ozorków	z Choroszczy	tkacz Ernst Benjamin Wende i Caroline Friederike Wilke
1859	16	Wende	August Ferdinand	20	w Zintenhof / Estonia	tkacz sukna z Supraśla	tkacz Ernst Benjamin Wende i Caroline Friederike Wilke
1861	31	Wendlandt	Julius	21	w Supraślu	tkacz z Supraśla	Gottlieb Wendlandt i Renata Boettcher
1860	39	Wendrowski	Rudolph	25	w Łodzi	tkacz z Białegostoku	tkacz Carl Wendrowski i Rosalie Klingsporn
1867	12	Wendt	Carl	29	w Supraślu	sukiennik z Woroszył	kolonista Johann Wendt i Anna Wurm
1862	23	Wendt	Ottilie	19	Ozorków	z Supraśla	kolonisci Johann Wendt i Johanna Wurm
1861	49	Wendt	Julius	27	w Zgierzu	tkacz z Supraśla	postrzygacz Johann Wendt i Anna Elisabeth Lewicka (+)
1858	6	Wendtland	Renata	21	w Supraślu	panna z Supraśla	Gottlieb Wendtland i Renata Wendtland
1856	33	Wendtland	Wilhelm	19	Supraśl	tkacz w Supraślu	tkacz Michael Wendtland (+) i Eleonora Modro

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1843	6	Wentzel	Carl	24	Apolda	sukiennik z Supraślu	Carl Wentzel, szewc w Apoldzie i Amalie Zimmermann (+)
1868	41	Wentzel	Emma	x	w Supraślu	x	sukiennik Carl Wentzel i Charlotte Heine (+
1874	56	Wenzel	Ida	22	w Supraślu	panna, z Supraśla	Sortownik wełny dla rodziców Carl Wenzel i Charlotte Heine (+)
1865	7	Wenzel	Carl	46	w Apoldzie / Saksonia	tkacz z Supraśla	tkacz Carl Wenzel i Friederike Haehner (oboje +)
1873	47	Wenzel	Carl	23	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sortownik wełny Carl Wenzel i Charlotte Heyne (+)
1875	44	Wenzel	Agnes	21	w Supraślu	z Supraśla	mistrzowie sortowania wełny Carl Wenzel i Charlotte Heine (+)
1865	16	Wenzel	Amalie	19	w Supraślu	z Supraśla	tkacz Carl Wenzel i Charlotte Heine (+)
1861	22	Werner	Heinrich	23	w Ciechanowcu	tkacz z Choroszczy	tkacz Heinrich Werner (+) i Rosalie Schulz
1866	5	Werner	Johanna	34	Konstantynów	z Choroszczy, wdowa po szewcu Wilhelmie Brink	Christian Werner matka. NN (oboje +)
1851	17	Werner	Friedrich	33	w Bielitz / Czechy	sukiennik z Michałowa	sukiennik Friedrich Werner i Marianne Kubicky
1866	32	Werner	Ferdinand	34	w Zgierzu	tkacz z Choroszczy	stolarz Carl Ferdinand Werner i Antonie Łondska (oboje +)
1870	9a	Werner	Ferdinand	39	w Łodzi	wdowiec, sukiennik z Choroszczy, katolik	Ferdinand Werner i Antonina Łomska (+)
1849	47	Werner	Christiane	21	Ozorków	z Choroszczy	Walker Christian Werner (+) i Johanna Christiane Schlabitz
1861	7	Wibralski	Carl Friedrich	24	Ozorków	pracownik z Choroszczy	tkacze Carl Wibralski i Caroline Kerner (oboje +)
1847	8	Wibralsky	Wilhelmine	20	Ozorków	z Choroszczy	rzemieślnik Carl Wibralsky i Karoline Kern
1852	6	Wiese	Eduard	23	w Zgierzu	tkacz w Supraślu	sukiennik Peter Wiese (+) i Eleonore Modro
1866	4	Wiese	Rudolph	25	w Zgierzu	z Białegostoku	tkacz Gottfried Friedrich Wiese i Louise Augusta Quade (+)
1846	15	Wiese	Caroline	21	w Dąbiu	z Supraśla	Peter Wiese (+), tkacz i Anna Eleonora Modro
1875	35	Wiese	Julius Berthold	20	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	sukiennik Eduard Wiese i Mathilde Liebsch
1856	25	Wildner	Stephan	27	St. Georgenthal / Bohemia	tkacz bawełny w Białymstoku, katolik	Joseph Wildner (+) i Theresia Schonag
1849	37	Wildt	Dorothea	25	Ozorków	z Białegostoku	Blattbinder Martin Wildt i Christine Winther (oboje +)
1853	29	Wille	Carl	23	w Warszawie	tkacz w Supraślu	tkacz Johann Wille i Anna Kretschmer

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1868	28	Wille	Julius	23	w Supraślu	z Białegostoku	Johann Wille i Anna Kretschmann
1856	9	Wille	George	22	w Słonimiu	tkacz z Supraśla	tkacze tkanin Johann Wille i Anna Kretschmann
1864	10	Wille	Ernestine	23	w Zgierzu	z Supraśla	tkacz Johann Wille i Anna Kretschmer
1862	9	Wille	Johann Nicolaus	22	w Słonimie	tkacz z Supraślu	tkacz Johann Georg Wille i Anna Susanna Kretschmer
1855	11	Winter	Johann	46	Brandenburgii/ Prusy	wdowiec, kolonista w Supraślu	piwowar Peter Winter i Gertrud Brand (oboje +)
1865	58	Witalie	Caroline	21	w Supraślu	panna, z Supraśla	stolarz Alexander Witalie (+) i Wilhelmine Hoffmann
1872	45	Witek	Paweł	27	w Taborze, Krs. Wartenberg / Śląsk	robotnik dzienny z Dojlid, katolik	robotnicy dzienni Gottlieb Witek i Susanna Klose
1850	17	Wittchen	Florentine	24	Meseritz / Prusy	z Supraśla	sukiennik Gottfried Wittchen (+) i Wilhelmine Assmann
1872	30	Wittken	(von) Bertha	21	Crone	samotna, z Mikicina	właściciel ziemski Carl von Wittken i Leontine Koenig
1864	33	Wodyczke	Józef	21	w Łodzi	tkacz sznurowy z Chorosz-czy, katolik	Emanuel Wodyczke i Ludowika Korkowska
1862	21	Woelffel	Eleonora	19	w Łodzi	panna, z Supraśla	tkacz bawełny Franz Woelffel i Ernestine Kern (oboje +)
1865	41	Wohlfahrt	Carl	23	w Pabianicach	wdowiec, tkacz z Białego-stoku	stolarz Bernhardt Wohlfahrt i Juliane Drewitz
1870	20a	Wohlfahrt	Auguste	25	w Blin	z Supraśla	krojczy tkanin Bernhard Wohlfahrt i Juliane Drewitz
1875	36	Wohlfahrt	Theodor	40	w Pabianicach	wdowiec, tkacz adamaszko-wy z Białegostoku	stolarz Bernhard Wohlfahrt i Maria Engel (+)
1863	20	Wohlfahrt	Johanna Pauline	23	w Pabianicach	z Białegostoku	stolarz Bernhard Wohlfahrt i Juliane Drewitz
1869	42	Wohl-fahrth	Louise	27	w Pabianicach	z Supraśla	stolarz Bernhard Wohlfahrt i Juliane Drewitz (+)
1861	32	Wojan	Juliane	20	Ozorków	z Białegostoku	tkacz Friedrich Wojan i Johanna Schulz
1865	43	Wolf	Amalie	18	w Supraślu	z Supraśla	tkacz August Wolf (+) i Wilhelmine Papritz
1862	20	Wolff	Juliane	19	w Kaliszu	z Supraśla	tkacz Christian Wolff i Susanne Steinmuss (oboje +)

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1860	29	Wolff	Hermann Julius	22	Züllichau (Sulechów-lubuskie) / Prusy	tkacz z Supraśla	tkacz tkanin August Wolff (+) i Wilhelmine Papritz
1842	12	Wolle	Carl	35	Schwersenz / Prusy	kawaler, sukiennik z Supraśla	Nathan Wolle (+) i Ewa Hoehn, z Kalisza
1875	56	Wolle	Adolph	26	w Supraślu	sukiennik z Supraśla	Carl Wolle i Julianna Müller (oboje +)
1862	9	Wolle	Amalie	22	w Wasilkowie	z Supraśla	tkacz Carl Wolle i Juliane Müller
1852	4	Wudke	Johann Oswald	25	w Bojanowie	tkacz w Supraślu	krojczy Samuel Wilhelm Wudke i Antonie Palminowska (oboje +)
1863	3	Wudke	Samuel Gottlieb	23	w Supraślu	tkacz w Białymstoku	tkacz Samuel Gottlieb Wudke i Antonie Palmanowska (oboje +)
1850	38	Wudke	Johanna Clementine	33	w Bojanowie	wdowa po sukienniku C. G. Jakubie z Supraślu	sukiennik Samuel Gottlieb Wudke i Eleonore Aden (oboje +)
1849	45	Wünsche	Friedrich	52	Hohenstein	wdowiec, tkacz bawełny w Supraślu	Friedrich Wünsche i Johanna Schoke (oboje +)
1855	14	Wünsche	Moritz Wilhelm	29	w Łęcznie	tkacz w Ciechanowcu	sukiennik Carl Wünsche i Ursula Bernd (oboje +)
1853	5	Wünsche	Christiane Wilhelmine	31	Goerlitz / Śląsk	z Ciechanowca, wdowa po producencie sukna Carl Hempel	sukiennik Carl Wünsche i Ursula Tscherna (oboje +)
1848	34	Wüstehube	Clara	21	w Kaliszu	samotna, Wasilków	producent odzieży Wilhelm Wüstehube (+) i Friederike Tichephan
1850	23	Wüstehube	Emilie	19	Kalisz	z Wasilkowa	sukiennik Wilhelm Wüstehube (+) i Friederike Scheppe
1855	23	Wüstehube	Emilie	24	w Kalisch	z Białegostoku, wdowa po chirurgu Reinhold Neugebauer	sukiennik Ernst Wilhelm Wüstehube (+) i Friederike Tschephan
1848	34	Wüstehube	Eduard	35	w Bojanowie	fabrykant sukna w Wasilkowie	producent Benjamin Wüstehube (+) i Christiane Methner

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1851	37	Wüste-hube	Albertine	24	Kalisch	z Knyszyna	sukiennik Benjamin Wüstehube (+) i Christiane Mettzner
1867	29	Wüste-hube	Albertine	41	w Kaliszu	z Michałowa	wybielacz Benjamin Wüstehube i Christiane Methner (oboje +)
1864	16	Wüste-hube	Alfred Julius	30	w Kaliszu	mistrz wirowni z Topolan	sukiennik Samuel Wüstehube i Eleonora Thiebel
1861	48	Zachert	Amalie	21	w Michałowie	z Michałowa	sukiennik Friedrich Zachert (+) i Renata Derow
1861	17	Zachert	Pauline	21	w Zgierzu	z Supraśla	biznesmen Eduard Zachert i Ludowika Wittkowska
1866	12	Zachert	Jeanette	26	w Zgierzu	panna, z Supraśla	właściciele fabryki Eduard Zachert (+) i Louise Witkowska
1852	28	Zachert	Alexandra	18	w Zgierzu	z Supraśla	biznesmen Eduard Zachert i Ludwika Witkowska
1857	25	Zachert	Aleksandra	23	w Zgierzu	z Supraśla wdowa po N. Helbing	biznesmen Eduard Zachert i Ludwika Witkowska
1861	17	Zachert	Adolph Julius	43	Meseritz / Prusy	dyrektor fabryki z Albertyna ok. Słonimia	radny stanowy Christian Zachert i Friederike Jokisch (oboje +)
1867	26	Zachert	Emilie Rosalie	30	w Zabłudowie	z Michałowa	sukiennik Friedrich Zachert (+) i Renate Döron
1846	14	Zachert	Auguste Amalie	24	Karge / Unruh-stadt	z Supraśla	Wilhelm Zachert (żywy), tkacz i Rosina Langsch (+)
1842	3	Zachert	Pauline Wilhel-mine	23	Ozorków	z Supraśla	Christian Zachert (+) ze Zgierza i Dorothea Schultz (żyje)
1860	46	Zachert	(von) Wilhelm Ludwig	31	w Warszawie	dyrektor i fabrykant z Supraśla	biznesmen Eduard Zachert i Ludowika Witkowska
1844	23	Zadykie-wicz	Mikołaj	24	Zabłudow	katolik, sukiennik supraski	Lorentz Zadykiewicz (+) i Marianna Kurmowicz
1860	37	Zawadzki	Carl	60	Metziborze/ Preuss. Śląsk	fabrykant sukna z Michałowa	kowal Carl Sawatzki i Christiane Zobel (oboje +)
1846	34	Zborow-ska	Ludwike	17	w Zgierzu	z Supraśla	Böttcher Peter Paul Zborowski i Juliane Dettloff (oboje +)
1874	29	Zeidler	Carl Joseph	23	w Supraślu	sukiennik z Choroszczy	sukiennik August Zeidler (+) i Florentine Fridzinska

rok	poz.	nazwisko	imiona	lat	m-ce ur.	zawód/ m-ce zatr.	imiona rodziców
1849	11	Zeilinger	Eduard	26	w Wiedniu	kierownik fabr. z Chorosz-czy, katolik	krawiec Ignatz Zeilinger (mieszka w Wiedniu) i Magdale-na Herzog (+)
1857	47	Zepke	Auguste	21	Ozorków	z Antoniuka ok. Bialegostoku	tkacz Johann Zepke (+) i Henriette Golnick
1848	28	Zerbst	Amalie	18	Ozorków	z Knyszyna	sukiennik Martin Zerbst i Caroline Eckert (+
1872	41	Zerbst	Gottlob	32	Ozorków	sukiennik z Białegostoku	sukiennik, Martin Zerbst i Caroline Eggert (oboje +)
1861	15	Zerbst	Caroline	49	w Rogasen / Prusy	z Supraśla, wdowa po tkaczu tkanin Nathanael Klatt	tkacz Carl Zerbst i Elisabeth Otto (oboje +)
1864	59	Zergen	Auguste	25	w Dobrzyniewie	z Supraśla	tkacz August Zergen i Charlotte Langner
1875	27	Zergen	Bertha Louise	26	w Dobrzyniewie	z Supraśla	tkacz August Zergèn (+) i Charlotte Langner
1875	15	Zeschke	R...ba	25	Aleksandrów	z Białegostoku	Gottlieb Zeschke (+) i Johanna Hoene
1860	8	Zeydler	Eduard	23	Zintenhof / Inflanty	tkacz z Supraśla, katolik	tkacz August Zeydler i Florentine Fryczyńska
1856	36	Ziegenha-gen	Johann	33	Birnbaum / Prusy	tkacz w Supraślu	tkacz Gottlieb Ziegenhagen i Rosine Knauer (oboje +)
1864	3	Zielke	August Robert	24	Suchowola ok. Bia-łystok	ślusarz z Supraśla	Michael Zielke i Rosalie Klatt (+)
1848	35	Ziemer	Anna	39	w Rogasen / Prusy	wdowa po sukienniku L. Ste-inke z Supraśla	rolnik Martin Ziemer i EF (oboje +)
1849	22	Zimmer	Heinrich	20	Aleksandrów	sukiennik z Choroszczy	kominiarz Adam Zimmer i Johanna Pflug
1850	36	Żeleszkie-wicz	Romualda	19	w Brześciu	z Brześcia	Georg Zeleszkiewicz w Sądzie Rejonowym w Brześciu i Ro-salie Rutkowska

Baza 1a

Lista osób związanych z Łódzkim i Śląskim okręgiem włókienniczym zarejestrowanych w księdze małżeństw parafii E-A w Białymstoku za lata 1841-1875 wybrani z Kalisza i okolic (szarością są oznaczone nazwiska figurujące zarówno w metrykaliach ewangelików w Kaliszu, jak i w Białymstoku)

rok	poz.	imiona / nazwisko	lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1851	8	Appelt Ernestine	23	w Bojanowie	z Supraśla	sukiennik Carl Appelt (+) i Juliane Kittlaus
1862	50	Arndt Pauline	28	w Kaliszu	z Choroszczy	tkacz August Arndt i Elisabeth Wiśniewska
1864	24	Bartsch Emilie	28	w Kaliszu	panna, z Michałowa	sukiennik Carl Bartsch i Charlotte Biesert (oboje +)
1855	12	Bartsch Heinrich	24	w Kalisch	fabrykant sukna w Michałowie	sukiennik Carl Bartsch (+) i Charlotte Biesert
1864	23	Biernacki August	70	w Zdunach /Prusy	postrzygacz sukna z Choroszczy	krawiec Józef Biernacki i Helena Ketlerowska (oboje +)
1846	42	Bihan Ernestine	21	w Kaliszu	z Supraśla	producent bawełny August Bihan (+) i Henriette Lorenz
1846	9	Bucht Emilie	21	w Kalisch	x	Ludwig Bucht, producent sukna i Wolle Rosina
1846	11	Donner Carl	30	w Krotoszynie	tkacz bawełny z Białegostoku	Johann Carl Donner, Weber i Rosina Rodewald (oboje +)
1871	50	Eichmann Emma	19	w Krotoszynie	z Kischelew	leśniczy Johann Gottlieb Eichmann i Susanna Tietzmann
1871	42	Ekke Ernst	24	w Kaliszu	nauczyciel z Supraśla	mistrz sortowania wełny Johann Gottlieb Ekke i Karoline Schröder (+)
1859	27	Etmaier Anton	36	w Kaliszu	podoficer, katolik	reżyser teatralny Gottfried Etmaier i Marianne Zalonko (oboje +)
1847	26	Falkenhahn Juliane	36	w Meseritz	wdowa po sukienniku A.O. z Supraśla	sukiennik Gotthelf Falkenhahn i Juliane Bruschke (oboje +)
1847	22	Fey Susanna Helene	58	GrossTschirnau	wdowa po S.B. Scheppe z Kalisch	sukiennik Benjamin Fey i Helene Angelmann (oboje +)
1846	30	Fiebig Christine	28	w Bojanowie	x	postrzygaczy Gottlieb Fiebig z Wassilkow i Marie Elisabeth Mischke
1862	55	Franz Caroline	40	w Kaliszu	z Ciechanowca, wdowa po Joseph Luchs	Maurer Gottfried Franz i NN (+)

rok	poz.	imiona / nazwisko		lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1861	26	Freudenberg	Albert	22	w Zdunach /Prusy	tkacz z Białegostoku	szewc Carl Freudenberg i Rosalie Klos
1855	21	Freudenberg	Ottilie	22	w Zdunach / Prusy	z Białegostoku	Schuster Carl Freudenberg i Marie Rosina Klooss
1863	18	Freudenberg	Emilie	35	Krotoszynie / Prusy	wdowa po Samuelu Schmidt	szewc Carl Freudenberg (+) i Rosalie Klos
1860	23	Freudenberg	Julius Robert	29	w Zdunach / Prusy	szewc z Białegostoku	szewc Carl Freudenberg i Marie Rosina Klos
1856	3	Funke	Bertha	26	w Opatówku	z Choroszczy	tkacze tkanin August Funke i Christiane Wiedemann
1870	59	Funke	Gustav	30	Ozorków	sukiennik z Michałowa	sukiennik August Funke i Amalie Woltersdorf (+)
1850	30	Funke	Heinrich	27	Konstantynów	tkacz z Choroszczy	Carl Funke, sukiennik i Friederike Leuschner (+)
1858	8	Funke	Mathilde	20	w Opatówku	z Choroszczy	tkacz August Funke i Christiane Fischer
1874	4	Gampert jr	Friedrich Wilhelm	39	w Opatówku	fabrykant sukna z Tomaszowa	sukiennik Wilhelm Gampert (+) i Rosalie Rothe
1869	32	Hanel	Emilie	31	w Kaliszu	z Supraśla	bednarz Ignatz Hanel (+) i Juliane Bruder
1846	11	Hein	Emilie	21	w Bojanowie	z Supraśla	Carl Hein, tkacz i Juliane Süssmann
1843	6	Heyn	Charlotte Amalie	18	w Bojanowie	kawaler, z Supraśla	Carl Heyn, sukiennik w Supraszu i Juliane Süssmann
1851	7	Hirschberg	Carl	25	w Kaliszu	tkacz w Supraślu	sukiennik Carl Hirschberg i Juliane Knapp
1874	30	Hirschberg	Bertha	20	w Suprslu	z Supraśla	Carl Hirschberg i Emilie Pfordt
1857	6	Hirschberg	Bertha	22	w Kalisch	panna, z Białegostoku	tkacz Carl Hirschberg i Juliane Knappe
1873	15	Hoch	Friedrich	35	Krotoszyn	z Ciechanowca	rolnik Friedrich Hoch i Elisabeth Mietmann
1854	11	Hoffmann	Auguste	25	w Kalisch	z Białegostoku	tkacz bawełny Emanuel Hoffmann i Henriette Hoffmann (oboje +)
1849	21	Hoffmann	Ferdinand	24	w Zdunach	tkacz bawełny z Białegostoku	Carl Hoffmann (+) i Rosina Loeschke

rok	poz.	imiona / nazwisko	lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1861	30	Hoffmann Carl Gottlieb	60	Grünberg / Prusy	kominiarz z Supraśla	tkacz Inu David Hoffmann i Eva Müller (oboje +)
1856	23	Illius Carl August	28	w Kaliszu	kawaler, mistrz z Białegostoku	sukiennik Fürchtegott Illius i Renate Gurke (+)
1849	43	Kempe Wilhelm	28	w Zdunach	tkacz bawełny w Białymstoku	pracownicy dzienni Gottfried Kempe i Rosina Wolkenstein (oboje +)
1864	48	Klan Ida	20	w Krotoszynie	z Białegostoku	nauczyciele w szkole kościelnej w Białymstoku Adolph Klan i Juliane Freudenberg
1870	2	Klan Wanda Auguste	20	w Krotoszynie/ WKP	z Białegostoku	nauczyciel J.H. Adolph Klan i Julie Freudenberg
1852	13	Klein Friederike Wilhelmine Louise	24	Meseritz / Prusy	z Supraśla	Schönfärber Carl Wilhelm Klein i Caroline Roestel (+)
1843	15	Kleinmüller Renate Franziska	26	w Krotoszynie	kawaler, z Supraśla	Christoph Franz Kleinmüller z Krotoszyna (+) i Anna Susanna Pohl
1866	36	Kort Albertine	23	w Kaliszu	z Choroszczy	Karl Kort i Charlotte Baum
1868	9	Koski Adolph	25	w Opatówku	szewc z Choroszczy	sukiennik Jacob Koski i Wilhelmine Ludwig (oboje+)
1853	28	Krapsch Julius	24	w Kaliszu	fabrykant sukna w Supraślu	krojczy tkanin Friedrich Krapsch i Henriette Bucht (+)
1842	3	Krapsch Friedrich	47	Moskwie/ Łużycach	wdowiec, postrzygacz z Supraśla	Christoph Krapsch i Christiane Elsner (oboje +)
1859	21	Kufner Carl	41	w Kaliszu	tkacz tkanin z Michałowa	tkacz Wilhelm Kufner i Caroline Schultz (oboje +)
1844	31	Kwaśniewska Rosalia	22	w Kaliszu	wdowa po Friedrichu Hartungu	Johann Kwaśniewski (+), sukiennik i Rosalie Schranke
1847	4	Lipper Wilhelm	32	w Bojanowie	fabrykant sukna z Supraśla	producenci sukna w Supraślu, Wilhelm Lippert i Dorothea Wudke,
1850	25	Lippert Heinrich Samuel	25	w Bojanowie	sukiennik w Supraślu	sukiennik Wilhelm Friedrich Lippert i Dorothea Wudke (+)

rok	poz.	imiona / nazwisko	lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1862	40	Lippert Wilhelm Ferdinand	48	Bojanowo / Prusy	wdowiec, fabrykant sukna z Supraśla	sukiennik Carl Wilhelm Lippert i Johanna Dorothea Wudke (oboje +)
1844	29	Ludwig Gottlieb	26	w Ostrowie	sukiennik z Supraśla, katolik	Carl Ludwig (+), sukiennik i Marianne Brontsch
1848	4	Ludwig Gottlieb	29	w Ostrowie	wdowiec, sukiennik w Supraślu, katolik	postrzygacz Carl Ludwig (+) i Marie Brunsch
1841	12	Mertz (von) Auguste Clementine	26	w Kaliszu	z Białegostoku,	Georg Wilhelm von Mertz i Auguste Amalie Wilhelmine Pope v. Oheim
1849	49	Meyhofer Johann Christian	26	Krotoszyn	tkacz bawełny w Supraślu	Müller Jakob Meyhofer (+) i Anna Dorothea Jaite
1855	22	Mühlsteff Heinrich	21	w Kaliszu	tkacz z Białegostoku	tkacz Carl Mühlsteff (+) i Johanna Richter
1862	2	Naumann Auguste	24	w Kaliszu	z Białegostoku	tkacz bawełny Gottlieb Naumann i Amalie Kahle
1851	20	Neugebauer Johann Gottfried	25	Hohenpetersdorf / Śląsk	tkacz bawełny w Białymstoku	Weber Gottfried Neugebauer i Marie Susanne Brückner
1872	51	Neugebauer Hermann	41	w Mielitz / Śląsk	wdowiec, mistrz hydraulik z Białegostoku	gospodarz Heinrich Neugebauer i Henriette Hentschel (+)
1850	23	Neugebauer Reinhold	29	w Kaliszu	chirurg w Białymstoku	sukiennik Johann Neugebauer i Charlotte Trautwein
1850	19	Neugebauer Johann Gottlob	30	w Hohenpetersdorf / Śląsk	tkacz bawełny z Białegostoku	tkacze bawełny Carl Gottfried Neugebauer i Susanne Brückner
1864	2	Neugebauer Hermann Berthold	32	Militsch / Śląsk	hydraulik z Białegostoku	właściciel domów i obywatel Heinrich Neugebauer i Friederike Henschel (+)
1842	4	Ostrowski Ferdinand	28	w Kaliszu	sukiennik z Supraśla	Bartholomaeus Ostrowski, sukiennik w Warszawie i Karolina Niesler
1852	3	Otto Juliane	22	w Kaliszu	z Supraśla	sukiennicy Gottlieb Otto i Henriette Max (oboje +)
1874	44	Peschel Reinhold	36	w Meseritz / Prusy	wdowiec, sukiennik z Supraśla	Wilhelm Peschel i Christiane Landeck
1864	59	Peschel Heinrich Reinhold	26	Neu-Meseritz	tkacz sznurowy z Supraśla	tkacz Wilhelm Peschel i Johanna Christiane Landeck
1849	6	Piltz Pauline	22	w Kaliszu	z Supraśla	Weber Joseph Piltz i Rosina Hoffmann

rok	poz.	imiona / nazwisko	lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1853	10	Piskorsch Ignatius	22	w Kaliszu	tkacz bawełny w Białymstoku, katolik	sukiennik Ignatius Piskorsch i Antonie Froehlich
1854	9	Richter Carl Wilhelm	25	w Bojanowie / Prusy	tkacz w Supraślu	postrzygacz Carl Richter i Johanna Scherner (+)
1859	2	Rodan Emilie	23	w Kaliszu	z Supraśla	tkacz Carl Rodan i Rosalie Beschorner
1842	2	Roth Caecilie	18	w Kaliszu	z Supraśla	Carl Roth i Anna Bucht, oboje mieszkają
1850	35	Roth Friederike Wilhelmine	23	w Kaliszu	z Supraśla	Producent tkanin Carl Roth i Anna Dorothea Bucht
1850	16	Rothert Emilie Alwine Amanda	19	w Ostrowie / Prusy	z Białegostoku	Samuel Gustav Rothert i Wilhelmine Lüdke
1873	52	Schulz Friedrich	36	w Kaliszu	wdowiec, batuta ze Szczan	Gottfried Schulz i Juliane Klatt (oboje +)
1855	12	Seiler Emilie	22	w Kaliszu	panna, z Białegostoku	postrzygacz Johann Seiler i Henriette Tschepphahn
1843	3	Seiler Caroline	18	w Kaliszu	z Supraśla	Johann Seiler, postrzygacz z Siemiatycz i Henriette Tscheppan
1843	20	Sommer Susanne	28	w Bojanowie	wdowa po Friedrichu Kühlerze	Christian Sommer (+), sukiennik z Bojanowa i Susanne Witke
1843	12	Spaeth Julius	27	w Ostrowie / Prusy	sukiennik z Supraśla	Wilhelm Spaeth, tkacz i Friederike Feder
1843	13	Spaeth Friederike Christiane	19	Iwanowicach - Kalisch	kawaler, z Supraśla	Carl Wilhelm Spaeth, tkacz i Johanne Julianne Feder
1861	15	Stark August	51	w Bojanowie / Prusy	tkacz sukna z Supraśla	tkacz Johann Wilhelm Stark i Maria Susanne Knappe (oboje +)
1858	14	Stark Friedrich	48	w Bojanowie / Prusy	tkacz w Supraślu	tkacz Johann Wilhelm Stark i Susanna Marianna Knappe (oboje +)
1860	17	Stein Friedrich	44	w Kaliszu	wdowiec, gospodarz w Białymstoku	Carl Gottlieb Stein i Caroline Stephan (oboje +)
1845	8	Stein Friedrich	29	w Kaliszu	mechanik w Białymstoku	Carl Gottlieb Stein, Müller w Radomiu i Caroline Stephan (+)

rok	poz.	imiona / nazwisko	lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1871	11a	Stenk Wilhelm	35	w Kaliszu	sukiennik z Białegostoku	Ferdinand Stenk i Dorothea Kruschitz (oboje +)
1852	32	Süsmann Charlotte Friederike	24	w Bojanowie	z Supraśla	tkacz Carl Gottlieb Süßmann w Supraślu i Florentine Fiesnich (+)
1850	7	Szymańska Wilhelmine	23	w Meseritz	z Supraśla	murarz Johann Joseph Szymański i EF (oboje +)
1874	14	Utgoff (von) Auguste Marie Eleonore	19	Wieluń gub. Kalisz	Pruszany	właściciel ziemski i porucznik Carl von Utgoff i Marie Elisabeth Riese
1863	1	Virus Emilie Bertha	23	w Kaliszu	panna, z Białegostoku	Christian Virus i Louise May (oboje +)
1849	8	Weber August Friedrich	21	w Opatówku	sukiennik z Supraśla	Carl Traugott Weber i Theodora Klobsch
1843	14	Weber Renate Florentine	21	w Bojanowie	z Supraśla	Carl Traugott Weber, sukiennik z Supraśla i Beate Klopsch
1850	13	Weinberger Rosalie	19	w Kaliszu	z Michałowa	postrzygacz George Weinberger i Christiane Schlosser
1848	2	Weinberger Auguste Amalie	20	w Kaliszu	z Michałowa	postrzygacz George Weinberger i Christiane Schlosser
1850	17	Wittchen Florentine	24	Meseritz / Prusy	z Supraśla	sukiennik Gottfried Wittchen (+) i Wilhelmine Assmann
1862	20	Wolff Juliane	19	w Kaliszu	z Supraśla	tkacz Christian Wolff i Susanne Steinmuss (oboje +)
1842	12	Wolle Carl	35	Schwersenz / Prusy	kawaler, sukiennik z Supraśla	Nathaniel Wolle (+) i Ewa Hoehn, z Kalisza
1852	4	Wudke Johann Oswald	25	w Bojanowie	tkacz w Supraślu	krojczy Samuel Wilhelm Wudke i Antonie Palminowska (oboje +)
1850	38	Wudke Johanna Clementine	33	w Bojanowie	wdowa po sukienniku C. G. Jakubie z Suprasłu	sukiennik Samuel Gottlieb Wudke i Eleonore Aden (oboje +)
1848	34	Wüstehube Clara	21	w Kaliszu	samotna, Wasilków	producent odzieży Wilhelm Wüstehube (+) i Friederike Tichephan
1850	23	Wüstehube Emilie	19	w Kaliszu	z Wasilkowa	sukiennik Wilhelm Wüstehube (+) i Friederike Scheppe

rok	poz.	imiona / nazwisko	lat	m-ce ur.	zawód/m-ce zatr.	imiona rodziców
1855	23	Wüstehube Emilie	24	w Kaliszu	z Białegostoku, wdowa po Reinhold Neugebauer	sukiennik Ernst Wilhelm Wüstehube (+) i Friederike Tschepphan
1848	34	Wüstehube Eduard	35	w Bojanowie	fabrykant sukna w Wasilkowie	producent Benjamin Wüstehube (+) i Christiane Methner
1851	37	Wüstehube Albertine	24	w Kaliszu	z Knyszyna	sukiennik Benjamin Wüstehube (+) i Christiane Mettzner
1867	29	Wüstehube Albertine	41	w Kaliszu	z Michałowa	wybielacz Benjamin Wüstehube i Christiane Methner (oboje +)
1864	16	Wüstehube Alfred Julius	30	w Kaliszu	mistrz wirowni z Topolan	sukiennik Samuel Wüstehube i Eleonora Thiebel
1861	17	Zachert Adolph Julius	43	Meseritz / Prusy	dyrektor fabryki z Albertyna ok. Słonimia	radny stanowy Christian Zachert i Friederike Jokisch (oboje +)
1860	37	Zawadzki Carl	60	Metzibor/Preuss. Śląsk	fabrykant sukna z Michałowa	kowal Carl Sawatzki i Christiane Zobel (oboje +)

Baza 2 Lista osób deklarujących wyjazd do Cesarstawa Rosji zamieszczonych w Dzienniku Urzędowym Wojewdztwa Kaliskiego za lata 1832-1834

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Abraham	Andrzej	tak	kolonista
1833	21	26 maja	Dobrynie	Adler	Krystyan	tak	kolonista rolnik
1833	16	21 kwietnia	Piotrków	Albrecht	Bogumił	tak	rolnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Arend	Gotfryd	tak	kolonista
1834	50	1 grudnia	Krzymów	Auton	Jan	tak	kolonista
1834	18	4 maja	Golesz	Balman	Michał	tak	rolnik
1834	18	4 maja	Golesz	Balman	Krystyan	tak	wyrobnik
1833	13	31 marca	Łękawa	Bartel	Jan	tak	rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	19	11 maja	Pabianice	Bauer	Jan	tak	kolonista rolnik
1833	15	14 kwietnia	Parzniewice	Bedłka	Gotfried	tak	owczarz
1834	12	23 marca	Konin	Berke	Daniel	tak	fabrykant sukna
1834	22	1 czerwca	Zakrzewek	Berler	Michał	tak	okupnik
1832	36	2 września	Woysławice	Beych	Piotr	tak	kolonista rolnik
1832	36	2 września	Woysławice	Beych	Krzysztof	tak	kolonista rolnik
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Beytler	Andrzej	tak	rolnik
1834	20	18 maja	Studzianki	Beytler	Marcin	tak	bakalarz
1833	5	3 lutego	Lipowczyce	Bilak	Gotlib	tak	kolonista
1833	20	19 maja	Dobrynie	Bille	Krystyan	tak	rolnik
1833	24	16 czerwca	Dobrynie	Bille	Georg	tak	kolonista rolnik
1833	15	14 kwietnia	Iwanowice	Bitner	Józef	tak	tkacz
1834	21	25 maja	Studzianki	Bitner	Fryderyk	tak	wyrobnik
1833	15	14 kwietnia	Studzianki	Bogdans	Bogumił	tak	komornik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Bonas	Jan	tak	wyrobnik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Bonin	Ludwik	tak	brak
1833	25	23 czerwca	Konin	Braun	Karol	tak	fabrykant sukna
1833	29	21 lipca	Sropieszyn	Bredel	Benjamin	tak	sukiennik
1834	24	15 czerwca	Stropieszyn	Bredel	Benjamin	nie	mieszkaniec
1833	13	31 marca	Pabianice	Breitkrentz	Fryderyk	tak	rolnik
1832	38	16 września	Pabianice	Brükner	Jan Krzysztof	tak	rolnik
1833	42	20 października	Chmielnik	Bucht	Ludwik	tak	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Bukowski	Krrzysztof	tak	kolonista
1833	3	20 stycznia	Brzeźna	Buro	Anna Luiza	tak	wdowa wyrobnica
1833	25	23 czerwca	Konin	Busse	Benjamin	tak	fabrykant sukna
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Ciemna	Ulianna	tak	wdowa okupniczka
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Ciemny	Maciej	tak	rolnik
1832	36	2 września	Woysławice	Cybort	Daniel	tak	kolonista rolnik
1834	19	11 maja	Pabianice	Dalmann	Piotr	tak	parobek
1834	13	30 marca	Konin	Dietsch	Fryderyk	tak	fabrykant sukna
1833	13	31 marca	Dobryszyce	Donig	Mateusz	tak	osadnik
1832	45	4 listopada	Zduńska Wola	Drachym	Marcin	tak	sukiennik
1833	15	14 kwietnia	Stara Huta	Dworzak	Jan	tak	tkacz
1833	3	20 stycznia	Brzeźna	Dymmel	Johan Frydrych	tak	pielarz
1834	19	11 maja	Pabianice	Ehresmann	Filip	tak	kolonista rolnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Elki	Michał	tak	kolonista
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Elki	Jakób	tak	kolonista
1834	21	25 maja	Studzianki	Ernst	Boguslaw	tak	okupnik
1834	21	25 maja	Studzianki	Felsch	Jan	tak	wyrobnik
1834	21	25 maja	Studzianki	Felsch	Marcin	tak	wyrobnik
1832	35	26 sierpnia	Kalisz	Fiesenisch	Augost	tak	postrzygacz
1833	13	31 marca	Łękawa	Figa	Gotfryd	tak	rolnik
1834	50	1 grudnia	Krzymów	Flechner	Krzysztof	tak	kolonista
1834	23	8 czerwca	Krzymów	Franke	Bogusław	nie	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	22	1 czerwca	Mostki	Freylich	Piotr	tak	okupnik
1834	22	1 czerwca	Zakrzewek	Frost	Michał	tak	okupnik
1833	5	3 lutego	Kaszew	Frydrych	Marcin	nie	kolonista
1832	38	16 września	Pabianice	Fryszholtz	Józef	nie	stolarz
1832	40	30 września	Kalisz	Fulde	Daniel	tak	mayster sukiennik
1833	10	10 marca	Kalisz	Fulde	Karol	tak	sukiennik
1834	19	11 maja	Russncice	Ganle	Frydrych	tak	siegorąb
1833	7	17 lutego	Krzymowa	German	Wilhelm	tak	mayster kowal
1833	13	31 marca	Dobryszyce	Geryng	Wawrzyniec	tak	osadnik
1833	12	24 marca	Łękawa	Gęś	Gotlib	tak	rolnik
1833	13	31 marca	Łękawa	Gęś	Frydrych	tak	rolnik
1834	19	11 maja	Leszcze	Gieze	Andrzej	tak	kolonista
1834	50	1 grudnia	Krzymów	Ginter	Jan	tak	rzemieślnik
1833	20	19 maja	Dobrynie	Glesal	Adam	tak	kolonista rolnik
1833	16	21 kwietnia	Pabianice	Golcz	Jan	tak	wyrobnik
1833	16	21 kwietnia	Pabianice	Goltz	Piotr	tak	smolarz
1833	17	28 kwietnia	Wieluń	Görmer	Karol	tak	postrzygacz
1833	14	7 kwietnia	Pabianice	Grytke	Krystyan	tak	wyrobnik
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Handl	Jan	tak	tkacz
1833	5	3 lutego	Kaszew	Hanelt	Jan	nie	kolonista
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Hartwich	Jan	tak	tkacz
1833	13	31 marca	Dobryszyce	Haupt	Gotlib	tak	osadnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	13	31 marca	Łękawa	Hayt	Jan	tak	rolnik
1833	13	31 marca	Pabianice	Hemmer	Piotr	tak	wyrobnik
1833	14	7 kwietnia	Łękawa	Henzel	Michał	tak	rolnik
1833	14	7 kwietnia	Pabianice	Herzog	Bogumił	tak	wyrobnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Heyne	Jan	tak	kolonista
1834	19	11 maja	Leszcze	Hintz	Krystyan	tak	kolonista
1833	38	22 września	Konin	Hoffman	Karol	tak	fabrykant sukna
1833	13	31 marca	Łękawa	Hyrszwelt	Jan	tak	rolnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Jaskowski	Marcin	tak	kolonista
1833	13	31 marca	Łękawa	Jąk	Marcin	tak	rolnik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Jeske	Jan	tak	kowal
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Kaminski v.Steinke	Marcin	tak	wyrobnik
1833	16	21 kwietnia	Studzianki	Kaus	Michał	tak	gospodarz
1832	38	16 września	Wodzierady	Kierchner	Gotlib	tak	osadnik
1833	15	14 kwietnia	Łękawa	Kinas	Marcin	tak	rolnik
1834	19	11 maja	Osiek Mały	Klat	Michał	tak	kolonista
1833	5	3 lutego	Lipowczyce	Klisz	Augustyn	tak	kolonista
1833	15	14 kwietnia	Iwanowice	Kotsch	Wacław	tak	tkacz
1832	36	2 września	Woysławice	Kramin	Bogusław	tak	kolonista rolnik
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Kranich	Wacław	tak	tkacz
1833	42	20 października	Chmielnik	Krapsch	Frydrych	tak	postrzygacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	13	31 marca	Pabianice	Krause	Paweł	tak	stelmach
1833	17	28 kwietnia	Kalisz	Krauze	Daniel	tak	mayster sukiennik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Kres	Jan	tak	kolonista
1834	18	4 maja	Golesz	Krieg	Daniel	tak	rolnik
1834	18	4 maja	Golesz	Krieg	Daniel	tak	wyrobnik
1832	46	11 listopada	Zduńska Wola	Krüger	Johan	tak	sukiennik
1832	46	11 listopada	Zduńska Wola	Krüger	George	tak	sukiennik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Kryger	Jan	tak	kolonista
1834	18	4 maja	Golesz	Kryger	Krystyan	tak	rolnik
1834	18	4 maja	Golesz	Kryger	Piotr	tak	wyrobnik
1834	22	1 czerwca	Golesz	Kryger	Krystyan	tak	rolnik
1834	19	11 maja	Leszcze	Kubik	Jan	tak	kolonista
1833	2	13 stycznia	Brzeźna	Kuiat	Gotfried	tak	czynszownik
1832	45	4 listopada	Zduńska Wola	Kunt	Samuel	tak	sukiennik
1832	38	16 września	Wodzierady	Kurtz	Samuel	tak	osadnik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Labrentz	Krzysztof	tak	wyrobnik
1833	38	22 września	Konin	Lange	Karol	tak	fabrykant sukna
1834	20	18 maja	Wolbórz	Lange	Jan	tak	owczarz
1834	20	18 maja	Wolbórz	Lange	Krystyan	tak	brak
1834	20	18 maja	Wolbórz	Lange	Wilhelm	nie	owczarz
1832	36	2 września	Woysławice	Laufer	Gotlib	tak	kolonista rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	5	3 lutego	Lipowczyce	Lechyl	Antoni	tak	kolonista
1833	5	3 lutego	Lipowczyce	Lenke	Gotfryd	tak	kolonista
1833	5	3 lutego	Lipowczyce	Lenke	Samuel	tak	kolonista
1833	5	3 lutego	Lipowczyce	Lenke	Gotfryd	tak	kolonista
1833	13	31 marca	Pabianice	Libich	Paweł	tak	tkacz
1833	15	14 kwietnia	Studzianki	Ludwik	Krystyan	tak	komornik
1833	15	14 kwietnia	Studzianki	Ludwik	Bogusław	tak	komornik
1833	15	14 kwietnia	Studzianki	Makus	Ludwik	tak	komornik
1833	16	21 kwietnia	Studzianki	Makus	Samuel	tak	komornik
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Mandlik	Jan	tak	stolarz
1834	19	11 maja	Pabianice	Mański	Stefan	tak	młynarz
1833	14	7 kwietnia	Pabianice	Matz	Bogusław	tak	wyrobnik
1833	21	26 maja	Dobrynie	Mayer	Wilhelm	tak	kolonista rolnik
1833	24	16 czerwca	Dobrynie	Mayzel	Jan	tak	kolonista rolnik
1833	13	31 marca	Dobryszyce	Meier	Jakób	tak	osadnik
1833	13	31 marca	Łękawa	Mertyn	Jan	tak	rolnik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Milbrat	Krzysztof	tak	okupnik
1833	18	5 maja	Iwanowice	Miller	Karol	tak	komornik
1833	13	31 marca	Pabianice	Milnikiel	Krystyan	tak	wyrobnik
1832	46	11 listopada	Zduńska Wola	Missol	Gotlib	tak	rolnik-szewc
1834	22	1 czerwca	Golesz	Mittelstadt	Samuel	tak	kolonista
1834	20	18 maja	Studzianki	Mogdans	Bogumił	tak	wyrobnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	16	21 kwietnia	Kleszczowo	Morawski	Michał	tak	kolonista
1833	16	21 kwietnia	Kleszczowo	Morawski	Jan	tak	kolonista
1833	13	31 marca	Bełchatów	Müller	Woyciech	tak	mieszkaniec
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Naüdek	Jan	tak	tkacz
1834	19	11 maja	Leszcze	Nauenburg	Gottlieb	tak	kolonista
1834	20	18 maja	Studzianki	Neumann	Fryderyk	tak	wyrobnik
1833	15	14 kwietnia	Studzianki	Neyman	Fryderyk	tak	komornik
1833	12	24 marca	Iwanowice	Otto	Antoni	tak	wyrobnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Otto	Adam	tak	kolonista
1834	22	1 czerwca	Golesz	Otto	Gotlib	tak	rolnik
1832	40	30 września	Pabianice	Pensker	Franciszek	tak	kolonista
1834	16	20 kwietnia	Lubstowo	Pluchrad	Paweł	tak	rolnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Poleski	Marcin	tak	kolonista
1832	46	11 listopada	Chorzeszów	Pratsz	Fryderyk	tak	kolonista
1833	29	21 lipca	Tłoknia	Prybus	Jan Krystyan Fryd.	tak	rolnik
1832	36	2 września	Woysławice	Pypke	Andrzej	tak	kolonista rolnik
1833	14	7 kwietnia	Pabianice	Radke	Jan	tak	wyrobnik
1833	15	14 kwietnia	Studzianki	Radke	Jan	tak	komornik
1834	18	4 maja	Golesz	Radke	Jan	tak	rolnik
1834	20	18 maja	Studzianki	Radke	Jan	tak	wyrobnik
1834	20	18 maja	Studzianki	Radke	Krzysztof	tak	wyrobnik
1833	34	25 sierpnia	Zduńska Wola	Ratho	Jan	tak	okupnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	22	1 czerwca	Mostki	Ren	Bogumił	tak	nauczyciel
1834	22	1 czerwca	Golesz	Rent	Michał	tak	rolnik
1834	22	1 czerwca	Golesz	Renz	Gotlib	tak	rolnik
1833	25	23 czerwca	Konin	Rephan	Ehregot	tak	fabrykant sukna
1833	12	24 marca	Łękawa	Reymann	Gotlib	tak	rolnik
1833	13	31 marca	Łękawa	Reymann	Woyciech	nie	rolnik
1833	13	31 marca	Łękawa	Reymann	Krzysztof	tak	rolnik
1834	20	18 maja	Wolbórz	Richter	Daniel	tak	owczarz
1832	46	11 listopada	Chorzeszów	Robinski	Jan	tak	kolonista
1832	45	4 listopada	Zduńska Wola	Rohll	Samuel	tak	sukiennik
1833	13	31 marca	Łękawa	Rosenfeld	Krystyan	tak	rolnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Rosinski	Marcin	tak	kolonista
1832	40	30 września	Kalisz	Roth	Karol	tak	mayster sukiennik
1832	39	23 września	Prusinowice	Rynga	Jan	nie	owczarz
1832	35	26 sierpnia	Kalisz	Schiesnech	Fridrich	tak	fabrykant sukna
1834	18	4 maja	Golesz	Schilberg	Piotr	tak	wyrobnik
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Schnell	Michał	tak	rolnik
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Schnell	Gottfried	tak	rolnik
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Schön	Karol	tak	blicharz
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Schroler	Franciszek	tak	tkacz
1833	13	31 marca	Łękawa	Schultz	Krystyan	tak	rolnik
1834	22	1 czerwca	Golesz	Sechagel	Karol Jan	tak	rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	46	11 listopada	Zduńska Wola	Seidel	Michał	tak	sukiennik
1833	25	23 czerwca	Konin	Sello	Jakób	tak	postrzygacz
1833	34	25 sierpnia	Zduńska Wola	Seybt	Johan	tak	przędzarz
1833	14	7 kwietnia	Pabianice	Sierpiński	Jan	tak	wyrobnik
1834	4	29 stycznia	Konin	Skorna	Jan	tak	sukiennik
1834	24	15 czerwca	Stropieszyn	Somerfeld	Jan Fryderyk	nie	mieszkaniec
1834	16	20 kwietnia	Konin	Speichert	Wilhelm	tak	fabrykant sukna
1833	23	9 czerwca	Dobrynie	Stach	Georg	tak	kolonista rolnik
1832	46	11 listopada	Chorzeszów	Stefan	Woyciech	tak	kolonista
1832	42	14 października	Dobry	Szafran	Lorentz	tak	mayster sukiennik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Szkali	Boguslaw	tak	okupnik
1833	16	21 kwietnia	Pabianice	Szlender	Andrzej	tak	wyrobnik
1833	10	10 marca	Iwanowice	Szlesser	Franciszek	tak	cieśla
1834	50	1 grudnia	Krzymów	Szlinder	Jan	tak	czynszownik
1834	22	1 czerwca	Mostki	Szmeychel	Andrzej	tak	okupnik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Szmidt	Krystyan Fr. Wilch.	tak	kolonista
1834	23	8 czerwca	Pabianice	Szöelin	Jan	tak	wyrobnik
1833	16	21 kwietnia	Klucza Kotlin	Szplitt	Jochan	tak	kowal
1833	16	21 kwietnia	Pabianice	Szplitt	Macin	tak	wyrobnik
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Szplot	Gottfried	tak	rolnik
1833	13	31 marca	Łękawa	Szreder	Bogusław	tak	rolnik
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Szteiner	Jan	tak	rzeźnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	30	28 lipca	Pabianice	Sztompf	Jan	tak	rzeźnik
1833	20	19 maja	Dobrynie	Szulc	Krystyan	tak	rolnik
1834	24	15 czerwca	Stropieszyn	Szulc	Daniel	nie	mieszkaniec
1834	24	15 czerwca	Stropieszyn	Szulc	Jan	nie	mieszkaniec
1833	24	16 czerwca	Łękawa	Śmiałek	Bogusław	tak	owczarz
1833	10	10 marca	Turek	Tamka	Marcin	tak	pilarz
1833	13	31 marca	Pabianice	Teske	Michał	tak	rolnik
1834	12	23 marca	Konin	Tews	Jan	tak	fabrykant sukna
1833	7	17 lutego	Kalisz	Thiel	Karol	tak	mayster sukiennik
1834	39	28 września	Wieluń	Trypke	Johan	tak	sukiennik
1834	19	11 maja	Pabianice	Ukele	Jakób	tak	wyrobnik
1833	15	14 kwietnia	Iwanowice	Wagner	Karol	tak	tkacz
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Waiha	Marcin	tak	kolonista
1832	40	30 września	Kalisz	Wainberger	Jerzy	tak	mayster sukiennik
1834	17	27 kwietnia	Piotrkowice	Walentowicz	Barłomiej	tak	kolonista
1834	20	18 maja	Studzianki	Wangert	Gotfried	tak	owczarz
1833	21	26 maja	Dobrynie	Weis	Marcin	tak	kolonista rolnik
1833	9	3 marca	Iwanowice	Weiss	Franciszek	tak	tkacz
1833	31	4 sierpnia	Kuźnica Maryanowa	Wentwing	Konstanty	tak	szewc
1833	16	21 kwietnia	Pabianice	Werner	Bogumił	tak	wyrobnik
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Wernike	Andrzej	tak	rolnik
1834	16	20 kwietnia	Lubstowo	Wesołowski	Adam	tak	kolonista rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	16	20 kwietnia	Lubstowo	Wesołowski	Jakób	tak	kolonista rolnik
1834	16	20 kwietnia	Lubstowo	Wesołowski (vel)	Jakób	tak	rolnik
1834	16	20 kwietnia	Racięcice	Wesołowski (vel)	Marcin	tak	rolnik
1834	18	4 maja	Dobrosłowo	Wicki	Andrzej	tak	wyrobnik
1832	46	11 listopada	Chorzeszów	Wilczyński	Bogumił	nie	kolonista
1833	13	31 marca	Pabianice	Wodke jr	Jan	tak	wyrobnik
1833	14	7 kwietnia	Pabianice	Wodke sr	Jan	tak	wyrobnik
1833	32	11 sierpnia	Chmielnik	Wolle	Karol	nie	czeladnik sukienniczy
1834	13	30 marca	Konin	Wossawski	Jan	tak	fabrykant sukna
1833	13	31 marca	Łękawa	Zamel	Ayzen	tak	rolnik
1834	4	29 stycznia	Konin	Zauschner	Samuel	tak	postrzygacz
1833	6	10 lutego	Kalisz	Zawadzki	Karol Frydrych	tak	fabrykant sukna
1832	46	11 listopada	Chorzeszów	Zayde	Bogumił	tak	kolonista
1833	13	31 marca	Łękawa	Zeller	Godfryd	tak	rolnik
1833	5	3 lutego	Stara Huta	Zorn	Józef	tak	tkacz
1832	46	11 listopada	Chorzeszów	Zylke	Bogusław	tak	kolonista

Baza 3 Lista osób deklarujących wyjazd z Królestwa Polskiego do Cesarstawa Rosyjskiego zamieszczonych w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego za lata 1832-1834

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Abracham	Hrystoph	nie	brak
1833	70	21 stycznia	Ozorków	Abram	Andrzej	tak	fabr. sukna

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	126	17 lutego	Długie	Albrecht	Gotlib	tak	brak
1834	130	17 marca	Zamłynie	Albrecht	Krzysztof	tak	kowal
1834	126	17 lutego	Długie	Albrycht	Andrzej	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Alt	Karol	nie	tkacz
1833	111	4 listopada	Łódź	Apelt	Frantz	tak	
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Appelt	Franz	nie	tkacz
1833	71	28 stycznia	Ozorków	Arendt	Rudolf	tak	postrzygacz
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Arendt	Ertman	nie	fabr. sukna
1834	139	19 maja	Szewa	Arent	Jan	tak	brak
1833	77	11 marca	Gombin	Arncholc	Jan	tak	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Arndt	wdowa	nie	brak
1833	79	25 marca	Ozorków	Arndt	Samuel	tak	cieśla
1834	150	4 sierpnia	Brzeziny	Arnold	Gotlib Benjamin	nie	czeladnik sukienniczy
1833	103	9 września	Konstantynów	Asmund	Andrzej	nie	kowal
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Aust	Karol	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Baier	Krzysztof	nie	rolnicy
1832	55	08.paź	Sliwniki	Ballert	Karol	tak	kolonista
1832	55	08.paź	Sliwniki	Ballert	Frydrych	tak	kolonista
1832	55	08.paź	Sliwniki	Ballert	Piotr	tak	kolonista
1833	94	8 lipca	Rawa	Bande	Fryderyk Wilhelm	nie	piernikarz
1832	62	26.lis	Studzianki	Bandze	Krystyan	nie	rolnik
1833	100	19 sierpnia	Będków	Banik	Michał	nie	wyrobnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	52	17 września	Łaznów	Bauer	Jan	nie	komornik
1832	62	26.lis	Gostynin	Baum	August	nie	sukiennik
1834	126	17 lutego	Długie	Baum	Krzysztof	tak	brak
1834	130	17 marca	Zamłynie	Baum	Michał	tak	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Bauman	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1834	137	5 maja	Łaznów	Beier	Gotfrid	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Beimann	August	nie	maszyniarz
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Belzer	Gotlib	tak	kolonista
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Belzer	Jakób	tak	kolonista
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Belzer	Jan	tak	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Benewic	Karol	nie	fabr. sukna
1833	91	17 czerwca	Lubraniec	Benka	Jan	tak	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Benke	Krzysztof	nie	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Bentkoska	Rozalia	nie	służąca w/w
1833	71	28 stycznia	Tomaszów	Berend	Erdman	nie	kolonista
1833	78	18 marca	Ozorków	Berend	Wilhelm	tak	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Berg	Gotlieb	nie	wyrobnik
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Berkner	Karol	nie	fabr. sukna
1834	137	5 maja	Przedecz	Berkner	Bogumił	tak	sukiennik
1833	77	11 marca	Zgierz	Bernadt	Jan	nie	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Izbica	Bertlich	Karol	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Besler	Johan Gotfrid	nie	tkacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Wiązowo	Besler	Jakób	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Betig	Johan	nie	szewc
1833	88	27 maja	Gośniewice	Betkier	Michał	nie	brak
1833	75	25 lutego	Brzeziny	Bettz	Johan	tak	fabr. sukna
1833	108	14.paź	Zgierz	Beyer	Samuel	tak	czeladnik sukienniczy
1832	51	10 września	Alexandrów	Biernacki	August	nie	czeladnik postrzygacki
1834	137	5 maja	Sempolno	Bierwagen	Krystyan	nie	rolnik
1832	56	15.paź	Konstantynów	Bilow	Johan	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Binder	Jan	nie	brak
1832	51	10 września	Janków	Binder	Nikolaus	nie	kolonista
1834	133	7 kwietnia	Długie	Binder	Józef	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Binting	Karol	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Bischoff	Johan	nie	tkacz
1834	130	17 marca	Zamłynie	Blizner	Andrzej	tak	kolonista
1833	77	11 marca	Gombin	Bloch	Bogusław	tak	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Gostynin	Bloch	Gottlieb	nie	fabr. sukna
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Bloch	Frydrych	nie	sukiennik
1834	129	10 marca	Nisułków	Bloch	Samuel	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Bloch	Samuel	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Bloch	Elizabeth	tak	brak
1833	79	25 marca	Niewiadów	Błoch	Gotlieb	tak	kolonista
1834	130	17 marca	Kołacin	Bobole	Jan	tak	rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	72	14 lutego	Łódź	Bochmer	Jan Traugott	nie	tkacz
1833	71	28 stycznia	Ozorków	Bogus	Jan	tak	fabr. sukna
1832	55	08.paź	Ozorków	Bohl	Johan	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Böhm	Johan	nie	cieśla
1832	55	08.paź	Sliwniki	Bohn	Johan	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Bohrad	Gotfried	nie	brak
1834	134	14 kwietnia	Łagiewniki	Bojanowski	Krzysztof	nie	czynszownik
1834	134	14 kwietnia		Bojanowski	Bogumił	nie	czynszownik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Bok	August	nie	szewc
1833	88	27 maja	Opacz	Bolm	Karol August	nie	parobek
1833	97	29 lipca	Łaznów	Bonik	Józef	tak	wyrobnik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Bonik	Jan	nie	brak
1833	78	18 marca	Sokołów	Bönkie	Maciej	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Bosche	August	nie	brak
1833	79	25 marca	Konstantynów	Bottke	Maryanna	nie	brak
1833	79	25 marca	Konstantynów	Bottke	Wilhelm	nie	brak
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Braun	Krystyan	tak	kolonista
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Braun	Frydrych	tak	kolonista
1834	137	5 maja	Łaznów	Braun	Marcin	tak	brak
1833	82	15 kwietnia	Łochów	Brenner	Jan Woyciech	nie	wyrobnik
1833	84	29 kwietnia	Łochów	Brenner	Jan Jerzy	tak	szewc
1833	77	11 marca	Głuchów	Brennling	Franciszek	tak	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	52	17 września	Łaznów	Bruks	Józef	nie	komornik
1834	128	3 marca	Guzów	Brygert	Marcin	tak	komornik
1833	83	22 kwietnia	Kołacin	Brzeski	Jan	tak	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Bubenik	Krystyan Gotfrid	nie	tkacz
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Bucholtz	Ludwik	nie	fabr. sukna
1832	49	27 sierpnia	Alexandrów	Bucholtz	Andrzej	nie	sukiennik
1832	56	15.paź	Studzianki	Bucholtz	Krzysztof	nie	rolnik
1832	56	15.paź	Studzianki	Bucholtz	Maciej	nie	rolnik
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Bucholtz	Karol	nie	fabr. sukna
1833	92	24 czerwca	Zgierz	Bucholtz	Fridrich	nie	czeladnik postrzygacki
1834	125	10 lutego	Koluszki	Bucholtz	Michal	tak	brak
1833	104	16 września	Dąbie	Bude	Grzegorz	nie	fabr. sukna
1834	133	7 kwietnia	Bedoń	Bujanowski	Woyciech	nie	
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Bülow	Jan	tak	rolnik
1832	55	08.paź	Sliwniki	Bup	Filip	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Busse	Johan Gotfryd	nie	smuklerz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Byrger	Johan	nie	sukiennik
1832	62	26.lis	Gostynin	Carbuch	Jan	nie	sukiennik
1834	125	10 lutego	Koluszki	Cegielski	Bogusław	tak	brak
1833	78	18 marca	Łochów	Cerbian	Andrys	nie	rolnik
1834	125	10 lutego	Koluszki	Ceytner	Wojciech	tak	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Ciechanoski	Stanisław	nie	fabr. sukna

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	138	12 maja	Alexandrów	Cylichaner	Andrzej	nie	maszyniasz
1832	56	15.paź	Studzianki	Cymer	Anna Dorota	nie	komornica
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Czamey	Marcin	nie	prządek
1833	88	27 maja	Gośniewice	Czechy	Ludwik	nie	brak
1833	88	27 maja	Gośniewice	Czechy	Jan	nie	brak
1833	88	27 maja	Gośniewice	Czechy	Krystyan	nie	brak
1833	88	27 maja	Gośniewice	Czechy	matka w/w	nie	brak
1832	62	26.lis	Studzianki	Czerwiński	Michał	nie	rolnik
1832	62	26.lis	Studzianki	Czerwiński	Jan	nie	rolnik
1834	130	17 marca	Kołacin	Czerwiński	Krzysztof	tak	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Dalke	Johan	nie	fabr. sukna
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Dalman	Karol	nie	fabr. sukna
1833	90	10 czerwca	Magierowa Wola	Deg	Wendel	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Demuth	August	nie	tkacz
1833	89	3 czerwca	Lesznowola	Desch	Jakób	nie	kolonista
1833	89	3 czerwca	Lesznowola	Desch	Jan Jakób	nie	komornik
1832	62	26.lis	Moczydłów	Deutschle	Jan Jerzy	nie	kolonista
1833	78	18 marca	Wierzchy	Dębski	Krzysztof	nie	kolonista
1833	78	18 marca	Wierzchy	Dębski	Jan	nie	kolonista
1833	108	14.paź	Tkaczew	Dieffenbacher	Jan	nie	kolonista
1833	85	6 maja	Ozorków	Doeryng	Wilhelm	nie	czeadnik sukienniczy
1834	131	24 marca	Łaznów	Donsbach	Adam	nie	brak

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Drachaim	Jan	nie	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Niewiadów	Draim	Jan	tak	kolonista
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Drapatin	Woyciech	nie	kolonista
1833	77	11 marca	Gostynin	Drat	Jan	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Drews	Samuel	nie	brak
1833	86	13 maja	Gostynin	Drews	Michał	tak	fabr. sukna
1832	50	3 września	Łagiewniki	Dreys	Marcin	nie	rolnik
1834	137	5 maja	Baruchowa	Dreyws	Michał	tak	brak
1833	84	29 kwietnia	Tomaszów	Dukarm	Adam	nie	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Dur	Jan	nie	brak
1834	125	10 lutego	Koluszki	Dysterheif	Jan	tak	brak
1833	78	18 marca	Wierzchy	Dziecinski	Bogumił	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Dziezner	Franc	nie	tkacz
1833	78	18 marca	Tomaszów	Dzik	Bogumił	nie	czynszownik
1833	74	18 lutego	Łaznów	Eberk	Georg	nie	krawiec
1833	93	1 lipca	Tomaszów	Ehlert	Ferdynand	tak	postrzygacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Ekert	Johan Gotlib	nie	tkacz
1833	77	11 marca	Zgierz	Ekert	Frydrych	nie	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Łochów	Elke	Jan	tak	szewc
1833	74	18 lutego	Łódź	Engielhard	Tomasza	nie	prządka
1833	78	18 marca	Ozorków	Englisz	Jakób	nie	fabr. sukna
1832	53	24 września	Rękawiec	Engot	Andrzej	nie	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	75	25 lutego	Brzeziny	Erbert	Frydrych	tak	fabr. sukna
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Erchsztedt	Jan	nie	fabr. sukna
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Erdmann	Marcin	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Ernest	Karol	nie	piekarz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Ernest	Friedrich	nie	szewc
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Ernst	Karol	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Ernst	Karol	nie	sukiennik
1833	81	8 kwietnia	Janków	Ersztling	Jan	tak	opis
1833	85	6 maja	Ozorków	Ertman	Krzysztof	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Fagel	Ignacy	nie	tkacz
1834	125	10 lutego	Koluszki	Fandrych	Bogusław	tak	brak
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Farnerau	Michał	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Fayfer	Gotfried	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Fechner	Gotfried	nie	sukiennik
1834	126	17 lutego	Długie	Feder	Katarzyna	tak	brak
1832	62	26.lis	Moczydłów	Felter	Krystyan	nie	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Fendiuss	Fryderyk	nie	fabr. sukna
1834	130	17 marca	Zamłynie	Fenster	Krzysztof	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Fentsch	Johan	nie	tkacz
1832	52	17 września	Janków	Fercho (wski)	Jan	nie	kolonista
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Ferling	Krystyan	nie	fabr. sukna
1832	49	27 sierpnia	Zgierz	Fesner	Johan	nie	szmuklerz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Feuer	Anton	nie	brak
1832	56	15.paź	Studzianki	Fibiger	Antoni	nie	fabr. sukna
1834	133	7 kwietnia	Szubska	Fikier	Filip	nie	osadnik
1833	87	20 maja	Moczydłów	Filgraff	Krystyan	nie	brak
1833	97	29 lipca	Radzymin	Fiszer	Krystyna wdowa	nie	
1833	104	16 września	Podczachy	Fiszer	Antoni	nie	kolonista
1833	68	7 stycznia	Lipie	Fitzke	Chrystyan	nie	rolnik
1834	132	31 marca	Radzymin	Fitzke	Samuel	tak	kolonista
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Fleter	Samuel	nie	fabr. sukna
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Fleter	Krystyan	nie	fabr. sukna
1834	142	9 czerwca	Błędów	Flikie	Krystyan	tak	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Brzeziny	Fluchratt	Józef	tak	fabr. sukna
1834	125	10 lutego	Koluszki	Fluchratt	Jan	tak	brak
1833	92	24 czerwca	Zgierz	Foke	Karol	tak	fabr. sukna
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Frank	Gotlieb	tak	rolnik
1833	78	18 marca	Tomaszów	Frank	Gottlib	nie	czynszownik
1834	127	24 lutego	Nadolna	Frank	Bogumił	tak	kolonista
1833	81	8 kwietnia	Janków	Franke	Dawid	tak	opis
1832	52	17 września	Łaznów	Frantz	Antoni	nie	komornik
1833	74	18 lutego	Błędów	Fraugot	Kasper	nie	mularz
1834	136	28 kwietnia	Buków	Frayburger	Konrad	tak	kolonista
1834	136	28 kwietnia	Buków	Frayburger	Filip	tak	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	76	4 marca	Sokolniki	Fredrych	Marcin	tak	kolonista
1833	75	25 lutego	Brzeziny	Fretyn	Jan	tak	fabr. sukna
1833	75	25 lutego	Łódź	Fridlant	Karol Gotfid	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Friebe	Johan Chrystian	nie	tkacz
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Fritz	Karol	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Fröhnel	Krystyan	nie	tkacz
1832	58	29.paź	Konstantynów	Frölich	Karol	nie	brak
1834	128	3 marca	Guzów	Frybes	Karol	tak	komornik
1833	87	20 maja	Przedecz	Frybus	Jan	nie	sukiennik
1834	137	5 maja	Przedecz	Frybus	Marcin	tak	sukiennik
1834	133	7 kwietnia	Kłobka	Fryderykie	Krystyna	tak	wdowa
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Frydrych	Johan Dawid	nie	folusznik
1834	126	17 lutego	Długie	Frydrych	Johan	tak	brak
1834	128	3 marca	Guzów	Frydrych	Jan	tak	komornik
1834	141	2 czerwca	Rękawiec	Frydryk	Gotlib	nie	brak
1834	148	21 lipca	Rękawiec	Frydryk	Gotlib	nie	wyrobnik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Furhmann	Gotlob	nie	brak
1833	88	27 maja	Gośniewice	Gal	Jan	nie	brak
1833	78	18 marca	Ozorków	Galanst	Michał	tak	sukiennik
1833	78	18 marca	Łochów	Gall	Jan	nie	rolnik
1833	85	6 maja	Gośniewice	Gaygier	Jakób	tak	kolonista
1832	62	26.lis	Moczydłów	Gebel	Gotlieb	nie	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	48	20 sierpnia	Zgierz	Gerlach	August	nie	sukiennik
1832	54	01.paź	Konstantynów	Gerster	Piotr	nie	sukiennik
1833	79	25 marca	Ozorków	Gerstmeler	Fryderyk	tak	sukiennik
1834	128	3 marca	Kołacin	Gerszdorf	Marcin	tak	kolonista
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Gertner	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1832	54	01.paź	Gostynin	Getter	Marcin	nie	sukiennik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Gezele	Jan	nie	czynszownik
1832	62	26.lis	Studzianki	Giesweyn	Krzysztof	nie	rolnik
1832	52	17 września	Łaznów	Gitzel	Georg	nie	komornik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Glazer	Michał	nie	prządek
1833	71	28 stycznia	Tomaszów	Glazer	Marcin	nie	kolonista
1833	79	25 marca	Słowik	Glesman	Daniel	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Glesmann	Gotrfried	nie	wyrobnik
1832	54	01.paź	Stryków	Glisman	Andrzej	tak	fabr. sukna
1832	56	15.paź	Studzianki	Goll	Jakób	nie	fabr. cegły i dachówki
1832	57	22.paź	Ozorków	Golrik	Karol	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Goth	Johan Gotfrid	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Goth	John	nie	tkacz
1833	77	11 marca	Zgierz	Grallow	August	nie	fabr. sukna
1832	55	08.paź	Zgierz	Grams	Johan	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Granig	Ignatz	nie	prządek
1833	84	29 kwietnia	Buków	Gras	Krystyana	nie	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	79	25 marca	Izbica	Grass	August	nie	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Izbica	Grass	Karol	nie	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Brzeziny	Greff	Mateusz	tak	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Błędów	Gretzinger	Sebastyan	nie	garbarz
1834	125	10 lutego	Koluszki	Greys	Daniel	tak	brak
1834	133	7 kwietnia	Tomaszów	Gril	Piotr	tak	czynszownik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Grillich	Gotlib	nie	tkacz
1832	49	27 sierpnia	Zgierz	Groeser	Ignacy	nie	krawiec
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Gronenbitter	Jan	tak	kolonista
1832	49	27 sierpnia	Zgierz	Gross	Ignacy	nie	krawiec
1834	126	17 lutego	Piekary	Grudziński	Wilhelm	nie	rolnik
1833	68	7 stycznia	Lipie	Grüning	Samuel	nie	rolnik
1833	87	20 maja	Mileszki	Grynert	Frydrych	tak	osadnik
1832	57	22.paź	Tkaczew	Grzebel	Mikolaj	tak	kolonista
1833	84	29 kwietnia	Buków	Grzeczny	Krzysztof	nie	kolonista
1833	88	27 maja	Gośniewice	Grzeczny	Jan	nie	brak
1834	125	10 lutego	Koluszki	Gudryan	Jan	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Gyrbig	Gotlieb	nie	tkacz
1832	60	12.lis	Konstantynów	Habrich	Johan	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Hahn	Karol	nie	brak
1833	79	25 marca	Niewiadów	Hains	Michał	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Hammerling	Antoni	nie	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	53	24 września	Tomaszów	Hampik	Marcin	nie	kolonista
1832	52	17 września	Zgierz	Han	Gotlieb	nie	sukiennik
1832	56	15.paź	Studzianki	Han v.Kurowski	Marcin	nie	rolnik
1832	56	15.paź	Studzianki	Han v.Kurowski	Frydrych	nie	rolnik
1832	62	26.lis	Studzianki	Hann v. Kurowski	Michał	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Harmel	Jakób	nie	brak
1834	137	5 maja	Sempolno	Harmel	Fryderyk	nie	szewc
1833	78	18 marca	Gałkowice	Hartmann	Krystyan	nie	kolonista
1834	131	24 marca	Nadolna	Hartmann	Krzysztof	tak	brak
1833	77	11 marca	Gombin	Hartwill	Jakób	tak	fabr. sukna
1833	86	13 maja	Gostynin	Hartwych	Jakób	tak	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Alexandrów	Hase	Jan	nie	właściciel domu
1832	57	22.paź	Ozorków	Hase	Georg	nie	postrzygacz
1833	77	11 marca	Gombin	Hasenrok	Edward	tak	bednarz
1832	54	01.paź	Mazew	Hauser	Marcin	tak	brak
1832	54	01.paź	Mazew	Hauser	Małgorzata	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Haynrich	Benjamin	nie	sukiennik
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Heft	Ludwik	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Heier	Johan Antoni	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Heinrich	Beniamin	nie	brak
1834	137	5 maja	Mazew	Hek	Jakób	nie	wyrobnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Helske	Gotlob	nie	tkacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	126	17 lutego	Łaznów	Helwih	Ignacy	tak	wyrobnik
1833	82	15 kwietnia	Głuchów	Hemiger	Gotlieb	tak	kolonista
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Hempel	Karol	nie	sukiennik
1833	82	15 kwietnia	Tomaszów	Hencel	Gotlib	tak	kolonista
1834	139	19 maja	Chodnowa	Hencel	Andrzej	nie	rolnik
1833	71	28 stycznia	Ozorków	Henke	Karl	tak	fabr. sukna
1833	85	6 maja	Ozorków	Henke	Michał	nie	czeladnik sukienniczy
1833	76	4 marca	Piekary	Henkiel	Jakób	nie	rolnik
1833	76	4 marca	Piekary	Henkiel	Marcin	nie	rolnik
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Henkiel	Andrzej	nie	postrzygacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Hennig	Gotlob	nie	tkacz
1833	77	11 marca	Zgierz	Henschke	Frydrych	nie	fabr. sukna
1832	54	01.paź	Tkaczew	Hensel	Krzysztof	tak	wyrobnik
1834	166	24 listopada	Ozorków	Hensel	Gotlib	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Hentzel	Andrzej	nie	brak
1832	57	22.paź	Ozorków	Henzel	Gottlieb	nie	sukiennik
1833	68	7 stycznia	Lipie	Hercog	August	nie	rolnik
1833	68	7 stycznia	Lipie	Hercog	Chrystyan	nie	rolnik
1833	75	25 lutego	Brzeziny	Herkner	Jan Fraygott	tak	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Herman	Johan Gotfid	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Wierzbno	Herman	Jan	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Herman	Karol	nie	mularz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	91	17 czerwca	Błędów	Herman	Samuel	nie	sukiennik
1833	87	20 maja	Przedecz	Hermanowski	Dominik	nie	fabr. sukna
1832	62	26.lis	Moczydłów	Herr	Jakób	nie	kolonista
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Hertel	Ferdynand	nie	piekarz
1833	74	18 lutego	Łódź	Hertzig	Alberta	nie	fabr. tasiemek
1832	49	27 sierpnia	Łódź	Heryng	Gotlieb	nie	tkacz
1832	62	26.lis	Gostynin	Hesspel	Johan	nie	sukiennik
1834	126	17 lutego	Łaznów	Hetke	Krystyan	tak	wyrobnik
1834	129	10 marca	Łaznów	Hetke	Krzysztof	nie	wyrobnik
1833	108	14.paź	Zgierz	Hett	Jan	nie	szynkarz
1834	133	7 kwietnia	Tomaszów	Heyman	Michal	tak	czynszownik
1832	62	26.lis	Studzianki	Heyna	Jan	nie	rolnik
1832	62	26.lis	Studzianki	Heyna	Samuel	nie	rolnik
1833	79	25 marca	Tomaszów	Heynert	Dorota	tak	czynszownik
1834	130	17 marca	Rękawiec	Heynn	Gotlib	nie	brak
1833	79	25 marca	Tomaszów	Heyzer	Mikołay	tak	czynszownik
1832	60	12.lis	Konstantynów	Hiler	Michał	nie	sukiennik
1832	58	29.paź	Konstantynów	Hiller	Michał	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Himmel	Gotfryd	nie	tkacz
1834	139	19 maja	Chodnowa	Hinc	Michał	nie	rolnik
1833	77	11 marca	Zgierz	Hintz	Samuel	nie	fabr. sukna
1833	81	8 kwietnia	Janków	Hintz	Gottfrid	tak	opis

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	88	27 maja	Przedecz	Hintz	Jan	tak	postrzygacz
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Hintz	Katarzyna	nie	wdowa
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Hoffman	Frantz	nie	tkacz
1832	51	10 września	Alexandrów	Hoffman	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1832	62	26.lis	Studzianki	Hoffman	Krystyan	nie	rolnik
1832	62	26.lis	Studzianki	Hoffman	Bogusław	nie	wyrobnik
1834	128	3 marca	Tomaszów	Hoffman	Bogusław	tak	czynszownik
1834	142	9 czerwca	Lubochnia	Hoffman	Franciszek	nie	
1833	68	7 stycznia	Lipie	Hofman	Jan	nie	rolnik
1833	79	25 marca	Niewiadów	Hofman	Frydrych	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Holank	Gotlib	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Holfeldt	Józef	nie	tkacz
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Hollzen	Ewa wdowa	nie	kolonista
1833	78	18 marca	Konstantynów	Homm	Grzegorz Fryderyk	tak	rolnik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Honze	Samuel	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Hoppe	Franc	nie	tkacz
1832	55	08.paź	Zgierz	Horn	August	nie	sukiennik
1834	127	24 lutego	Nadolna	Horn	Mathias	tak	kolonista
1833	91	17 czerwca	Błędów	Hosenfelder	Traugot	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Hrobel	Georg	nie	rolnik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Hundt	Gotfried	nie	brak
1832	56	15.paź	Studzianki	Huss	Michał	nie	wyrobnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Illner	Anton	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Ilner	Józef	nie	tkacz i cieśla
1833	79	25 marca	Dąbia	Inengling	Adam	tak	szewc
1833	79	25 marca	Mazew	Ingling	Konrad	nie	szewc
1833	79	25 marca	Mazew	Ingling	Krystyan	nie	kolonista
1833	79	25 marca	Mazew	Ingling	Adam	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Irgang	Gotlob	nie	brak
1833	68	7 stycznia	Lipie	lüngling	Jan	nie	rolnik
1833	84	29 kwietnia	Iława	Iuntz	Marcin	tak	wyrobnik
1833	69	14 stycznia	Zgierz	Izyn	Szarlotta	nie	służąca w/w
1832	62	26.lis	Gostynin	Jaersch	Karol	nie	krawiec
1833	76	4 marca	Piekary	Jakobi (owski)	Samuel	nie	plantator
1834	126	17 lutego	Długie	Jakubowski	Jan	tak	brak
1834	137	5 maja	Przedecz	Janer	Fryderyk	nie	mularz
1832	53	24 września	Rękawiec	Janka	Jakób	nie	kolonista
1834	130	17 marca	Rękawiec	Janka	Jan	nie	brak
1832	51	10 września	Janków	Janke	Jakob	nie	kolonista
1832	55	08.paź	Ozorków	Janowski	Daniel	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Jantz	Leopold	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Jantz	Frydrych	nie	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Brzeziny	Jarzczerewski	Wojciech	tak	fabr. sukna
1833	87	20 maja	Przedecz	Jaster	August	nie	czeladnik sukienniczy

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	130	17 marca	Kołacin	Jaster	Krzysztof	tak	rolnik
1832	62	26.lis	Studzianki	Jaykie	Bogusław	nie	rolnik
1832	55	08.paź	Zgierz	Jeger	Dawid	nie	sukiennik
1832	56	15.paź	Konstantynów	Jekiel	Krystyan	nie	szewc
1833	77	11 marca	Głuchów	Jekle	Mateusz	tak	kolonista
1832	55	08.paź	Zgierz	Jende	Heinrich	nie	sukiennik
1833	88	27 maja	Nadolna	Jerszdorf	Frydrych	tak	kolonista
1833	88	27 maja	Gośniewice	Jes	Michał	nie	brak
1833	79	25 marca	Tomaszów	Jeske	August	tak	czynszownik
1833	79	25 marca	Tomaszów	Jeske	Gotrid	tak	czynszownik
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Jeske	Michał	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Jesko	Johan	nie	tokarz
1832	54	01.paź	Gostynin	Jesse	Jan	nie	sukiennik
1833	85	6 maja	Ozorków	Jesse	Gotfryd	nie	sukiennik
1832	62	26.lis	Gostynin	Jesskie	John	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Jonas	August	nie	tkacz
1833	76	4 marca	Ozorków	Jungierman	Krzysztof	nie	fabr. sukna
1832	62	26.lis	Gostynin	Jurak	Johanna	nie	komornica
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Kabert	Gotfryd	nie	tkacz
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Kahn	Michał	nie	fabr. sukna
1833	104	16 września	Marymont	Kaihl	Karol	nie	postrzygacz
1833	89	3 czerwca	Lubraniec	Kail	Fryderyk	nie	postrzygacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Alexandrów	Kaizer	Gotlieb	nie	brak
1832	51	10 września	Janków	Kalisch	Jan	nie	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Kalisch	August	nie	czeladnik sukienniczy
1834	131	24 marca	Zgierz	Kalisch	August	tak	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Kallert	Johan Gotfried	nie	tkacz
1832	52	17 września	Łaznów	Kalmeyer	Ernst	nie	komornik
1832	56	15.paź	Studzianki	Kant	Anna Krystyna	nie	wyobnica
1834	126	17 lutego	Długie	Kapke	Ludwik	tak	brak
1834	158	29 września	Przedecz	Karpowski	Jan	tak	sukiennik
1834	151	11 sierpnia	Tomaszów	Karsch	Maksymilian	tak	postrzygacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Kasper	Frantz	nie	tkacz
1832	51	10 września	Janków	Kauc	Fryderyk	nie	kolonista
1832	51	10 września	Alexandrów	Kaufman	Wilhelm	nie	postrzygacz
1833	102	2 września	Parzęczew	Kaufman	Lorentz sr	tak	gwoździarz
1833	102	2 września	Parzęczew	Kaufman	Lorentz jr	tak	szewc
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Kehler	Frydrych	tak	rolnik
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Keller	Bogumił	nie	fabr. sukna
1834	127	24 lutego	Konstantynów	Keller	Gotfryd	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Kelm	Jan	nie	prządek
1833	85	6 maja	Ozorków	Kelm	Gotlib	nie	sukiennik
1833	78	18 marca	Ozorków	Kemnitz	Ludwik	nie	fabr. sukna
1833	95	15 lipca	Proboszczewo	Kensz	Andryas	tak	czynszownik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	128	3 marca	Łódz	Kerff	Peter	nie	mayster przędzalni
1833	82	15 kwietnia	Łochów	Ketter	Krystyan	nie	wyrobnik
1833	77	11 marca	Dąbrówka Wlk.	Kicman	Walenty	nie	kolonista
1832	62	26.lis	Gostynin	Kieler	Samuel	nie	sukiennik
1833	79	25 marca	Bedonia	Kielma	Bogumił	tak	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Kieman	Justyna wdowa	nie	sukienniczka
1832	62	26.lis	Gostynin	Kierntop	Marcin	nie	sukiennik
1834	135	21 kwietnia	Bedoń	Kiessmann	Gotlib	nie	wyrobnik
1833	77	11 marca	Zgierz	Kihn	Gotfried	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Kirchszleger	Antoni	nie	tkacz
1834	126	17 lutego	Długie	Kirszkorn	Gotlib	tak	brak
1833	81	8 kwietnia	Niewiadów	Kisman	Maciej	tak	kolonista
1834	131	24 marca	Niewiadów	Kisman	Marcin	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Kissert	Gotfried	nie	sukiennik
1832	48	20 sierpnia	Ozorków	Kitzman	Jan	nie	fabr. sukna
1832	57	22.paź	Ozorków	Klat	Michał	tak	fabr. sukna
1833	71	28 stycznia	Gostynin	Klat	Jan	nie	fabr. sukna
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Klat	Juliana wdowa	nie	fabr. sukna
1834	147	14 lipca	Chodnów	Klat	Jan	tak	rolnik
1834	133	7 kwietnia	Alexandrów	Klayber	Daniel	nie	sukiennik
1833	79	25 marca	Tomaszów	Klayn	Lorentz	tak	czynszownik
1832	47	13 sierpnia	Wiązowo	Kleber	Piotr	nie	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	99	12 sierpnia	Ozorków	Kleinszmidt	Marcin	tak	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Klenyst	Samuel	nie	brak
1833	88	27 maja	Przedecz	Klerdinst	August	tak	farbiarz
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Klich	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Klim	Woyciech Wilhelm	nie	fabr. sukna
1833	78	18 marca	Konstantynów	Klinast	Anna Rozyna	tak	rolnik
1833	79	25 marca	Niewiadów	Klinbel	Piotr	tak	kolonista
1833	80	1 kwietnia	Łaznów	Klingbeil	Andrzej	nie	kowal
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Kloss	Wilhelm	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Kloze	Samuel	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Klutsch	Gotfrid	nie	tkacz
1834	133	7 kwietnia	Długie	Kłoda	Woyciech	nie	kolonista
1834	131	24 marca	Niewiadów	Knfer	Marcin	tak	kolonista
1833	104	16 września	Podczachy	Knodel	Frydrych	nie	kolonista
1834	136	28 kwietnia	Bedoń	Knuten	Anna Rozyna	tak	wdowa
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Koenig	Józef	tak	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Köhler	August	nie	brak
1834	127	24 lutego	Kęblin	Kokczyński	Jan	nie	folusznik
1833	80	1 kwietnia	Piekary	Kols	Michał	tak	rolnik
1832	49	27 sierpnia	Ozorków	König	Krysyan	nie	stolarz
1832	56	15.paź	Konstantynów	Konrad	Karol	nie	fabr. sukna
1832	56	15.paź	Konstantynów	Konrad	Karol	nie	rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	77	11 marca	Zgierz	Konrad	Krzysztof	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Konradt	Frydrych Wilhelm	nie	fabr. sukna
1834	139	19 maja	Moskwa	Kowalski	Stefan	tak	czynszownik
1832	56	15.paź	Konstantynów	Kram	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1832	57	22.paź	Alexandrów	Kram	Karol	nie	postrzygacz
1834	133	7 kwietnia	Tomaszów	Kramer	Jan	tak	czynszownik
1834	133	7 kwietnia	Tomaszów	Kramer	Michał	tak	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Kramp	Jan	nie	brak
1833	79	25 marca	Bedonia	Krasia	Martin	tak	brak
1834	131	24 marca	Nadolna	Krasyn	Marcin	tak	brak
1833	88	27 maja	Opacz	Krau	Piotr	nie	cieśla
1833	78	18 marca	Łochów	Kraus	Ferdynand	nie	rolnik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Krause	Henryk	tak	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Krauze	Heinrich	nie	fabr. sukna
1832	55	08.paź	Gostynin	Krauze	Frydrych	nie	sukiennik
1834	133	7 kwietnia	Długie	Kraze	Michał	nie	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Krempolc	Heinkold	nie	uczeń
1834	136	28 kwietnia	Buków	Krop	Gotfryd	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Krüger	Marcin	nie	brak
1832	51	10 września	Ozorków	Krüger	Wilhelm	nie	sukiennik
1833	78	18 marca	Sokołów	Krüger	Jan	tak	kolonista
1834	153	25 sierpnia	Ozorków	Krüger	Gotfryd	tak	postrzygacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	108	14.paź	Zgierz	Krügier	Krzysztof	tak	czeladnik sukienniczy
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Kryger	Gotlib	nie	prządek
1832	62	26.lis	Gostynin	Krygier	Gottlieb	nie	sukiennik
1832	62	26.lis	Studzianki	Krygier	Gotfryd	nie	rolnik
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Krygier	Jan	nie	fabr. sukna
1834	127	24 lutego	Nadolna	Krygier	Macin	tak	kolonista
1834	134	14 kwietnia	Łódź	Krygier	Janka	nie	brak
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Krygier	Jan	tak	czynszownik
1833	78	18 marca	Dąbrówka Wlk.	Krynke	Michał	nie	
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Kube	Karol	tak	rolnik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Kube	Marcin	tak	rolnik
1832	52	17 września	Zgierz	Kuben	Luiza	nie	sukienniczka
1833	78	18 marca	Sokołów	Küffe	Bogusław	tak	kolonista
1833	78	18 marca	Sokołów	Küffe	Jan	tak	kolonista
1832	62	26.lis	Gostynin	Kuhn	Gottlieb	nie	sukiennik
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Kuhn	Marcin	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Kühn	August	nie	brak
1832	54	01.paź	Gostynin	Kühn	Andrzej	nie	sukiennik
1833	77	11 marca	Gostynin	Kühn	Jan	nie	fabr. sukna
1832	54	01.paź	Tkaczew	Kuhnast	Krystyan	tak	wyrobnik
1832	54	01.paź	Tkaczew	Kuhnast	Bogumił	tak	wyrobnik
1834	130	17 marca	Zamłynie	Kuiad	Gotfryd	tak	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	56	15.paź	Studzianki	Kuiat	Krystyan	nie	rolnik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Kumerth	Fryderyk	nie	brak
1834	126	17 lutego	Konstantynów	Kunkel	Gotlib	nie	fabr. sukna
1834	133	7 kwietnia	Kłobka	Kuntz	Andrzej	tak	mularz
1832	62	26.lis	Błędów	Kuntze	August	nie	sukiennik
1833	78	18 marca	Konstantynów	Kunz	Michał	tak	rolnik
1834	129	10 marca	Nisułków	Kürcher	Eleonora	tak	brak
1833	86	13 maja	Gostynin	Kurtz	Andrzej	tak	fabr. sukna
1832	55	08.paź	Zgierz	Kusman	Johan	nie	sukiennik
1833	89	3 czerwca	Kampinos	Kuśmider	Woyciech	tak	kolonista
1833	82	15 kwietnia	Buków	Kwast	Jakób	tak	brak
1833	71	28 stycznia	Ozorków	Kwaśniewski	Jan	tak	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Lange	Johan Gotlieb	nie	tkacz
1832	54	01.paź	Konstantynów	Lange	Wilhelm	nie	mechanik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Lange	Krzysztof	tak	rolnik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Lange	Wilhelm	tak	młynarz
1833	92	24 czerwca	Zgierz	Lange	Fridrich	nie	fabr. sukna
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Lange	Gotfrid	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Langer	Józef	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Langhaus	Samuel	nie	brak
1833	78	18 marca	Ozorków	Laure	Melchior	tak	oberżysta
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Lebelt	Karol Gotfrid	nie	tkacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Leibner	Samuel	nie	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Leiman	Rozyna	nie	służąca w/w
1834	128	3 marca	Guzów	Lengert	Andrzej	tak	komornik
1832	56	15.paź	Rudzienka	Lepchen	Krystyan	nie	sukiennik
1832	55	08.paź	Sliwniki	Lepold	Martin	tak	kolonista
1833	87	20 maja	Przedecz	Lewandowski	Wojciech	nie	czeladnik sukienniczy
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Lewin	Gotlieb	nie	fabr. sukna
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Lewin	Jan	tak	rolnik
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Leylof	Karol	nie	sukiennik
1832	56	15.paź	Konstantynów	Lidike	Karol	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Liebchen	Rosina	nie	brak
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Liefke	Marcin	tak	młynarz
1833	79	25 marca	Tomaszów	Linke	Gottfried	tak	czynszownik
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Lipkie	Bogumił	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Liske	Krystyan Gotfrid	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Liske	Karol Franc	nie	tkacz
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Liskie	Paweł	tak	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Litke	Jozef	nie	brak
1832	52	17 września	Janków	Loga	Jan	nie	kolonista
1834	136	28 kwietnia	Buków	Lorentz	Jan	tak	kolonista
1834	136	28 kwietnia	Buków	Lorentz	Jan	tak	kolonista
1833	68	7 stycznia	Lipie	Ludke	Jan Gotlieb	nie	rolnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	55	08.paź	Zgierz	Ludwig	Karolina	nie	wdowa sukienniczka
1832	51	10 września	Janków	Ludwik	Gottfried	nie	kolonista
1834	137	5 maja	Sempolno	Ludwik	Karol	nie	rolnik
1832	62	26.lis	Studzianki	Macanke	Samuel	nie	rolnik
1833	77	11 marca	Gombin	Macher	Karol	tak	fabr. sukna
1834	130	17 marca	Rękawiec	Magdosz	Bogusław	nie	brak
1832	51	10 września	Alexandrów	Maier	Wilhelm	nie	postrzygacz
1833	77	11 marca	Zgierz	Malicka	Dominika	nie	służąca w/w
1834	125	10 lutego	Koluszki	Marcinkowski	Jakób	tak	brak
1833	84	29 kwietnia	Buków	Marcinski	Krzysztof	nie	kolonista
1834	128	3 marca	Kołacin	Markowski	Jan	tak	kolonista
1833	79	25 marca	Mazew	Markus	Gottfried	nie	kowal
1833	79	25 marca	Mazew	Markus	Bogumił	nie	kowal
1834	127	24 lutego	Nadolna	Markus	Samuel	tak	kolonista
1833	88	27 maja	Przedecz	Marowski	Adolf	tak	chirurg
1833	88	27 maja	Przedecz	Martin	August	tak	nauczyciel
1833	85	6 maja	Ozorków	Martz	Szymon	tak	fabr. sukna
1833	85	6 maja	Ozorków	Martz	Jan	tak	fabr. sukna
1833	85	6 maja	Ozorków	Martz	Gotlib	tak	fabr. sukna
1834	133	7 kwietnia	Grodzisk gm. W-wa	Marx	Paweł	tak	wyrobnik
1833	87	20 maja	Przedecz	Masłowski	Józef	nie	czeladnik sukienniczy
1834	136	28 kwietnia	Bąków	Masłowski	Paweł	nie	czeladnik postrzygacki

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	112	11 listopada	Alexandrów	Maszke	Piotr	nie	sukiennik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Maślanka	Jan	tak	rolnik
1833	86	13 maja	Rzeczyca	Materna	Franciszek	tak	rolnik
1834	135	21 kwietnia	Bedoń	Matner	Krystyan	nie	wyrobnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	May	Johan	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	May	Johan Gotlieb	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Mentschel	Karol	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Mentzel	Johan	nie	tkacz
1833	77	11 marca	Zgierz	Mertyns	Heynrich	nie	fabr. sukna
1833	68	7 stycznia	Lipie	Metner	Jan Macin	nie	rolnik
1832	54	01.paź	Tkaczew	Metzgier	Karol	tak	wyrobnik
1833	77	11 marca	Zgierz	Meynas	Gotlob	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Ozorków	Meyster	Exner Traugott	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Michel	Johan Gotfrid	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Miebs	Gotlob	nie	brak
1833	77	11 marca	Gombin	Milbrat	Jan	tak	fabr. sukna
1833	76	4 marca	Ozorków	Milewitz	August	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Miller	Karol August	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Miller	Jan Georg	nie	rolnik
1832	51	10 września	Alexandrów	Miller	Adolf	nie	sukiennik
1832	51	10 września	Alexandrów	Miller	Karol	nie	sukiennik
1834	126	17 lutego	Długie	Miller	Michał	tak	brak

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	68	7 stycznia	Lipie	Milsch	Daniel	nie	rolnik
1833	87	20 maja	Przedecz	Mitelsztedt	Jan	nie	muzykant
1834	125	10 lutego	Koluszki	Mitelsztedt	Jan	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Mobus	Karol	nie	brak
1832	51	10 września	Alexandrów	Modral	Walenty	nie	czeladnik sukiennicki
1833	79	25 marca	Słowik	Mont	Michał	tak	kolonista
1833	70	21 stycznia	Zgierz	Müchle	Renata	nie	służąca w/w
1833	74	18 lutego	Zgierz	Müchle	Samuel	nie	sukiennik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Mühlbradt	Jan	tak	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Müller	Franciszek	nie	tkacz
1832	54	01.paź	Zgierz	Müller	August	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Müller	Jan	nie	uczeń
1834	128	3 marca	Tomaszów	Müller	Krzysztof	tak	czynszownik
1834	128	3 marca	Tomaszów	Müller	Jan	tak	czynszownik
1833	79	25 marca	Bedonia	Mutner	Gotfryd	tak	brak
1833	79	25 marca	Bedonia	Mutner	Krystyan	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Mutscher	Traugot	nie	tkacz
1832	52	17 września	Łaznów	Mutzke	Gotfried	nie	komornik
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Muzoif	Jakób	nie	kolonista
1833	84	29 kwietnia	Dąbie	Myller	Marcin	tak	wyrobnik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Nacyan	Jan	nie	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Nacyan	Michał	nie	czynszownik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Nayber	Karol	nie	mayster
1834	137	5 maja	Sempolno	Nayman	Gotlib	nie	rolnik
1833	75	25 lutego	Brzeziny	Nehring	August	tak	fabr. sukna
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Neumann	Andrzej	tak	rolnik
1834	148	21 lipca	Rękawiec	Neutzel	Michał	nie	wyrobnik
1834	134	14 kwietnia	Moskule	Neycel	Fryderyk Bogumił	tak	wyrobnik
1834	139	19 maja	Moskwa	Neycel	Jan	tak	rolnik
1834	139	19 maja	Moskwa	Neycel	Marcin	tak	rolnik
1834	126	17 lutego	Długie	Neyman	Krzysztof	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Neymann	Frydrych	nie	brak
1834	141	2 czerwca	Rękawiec	Nieczel	Michał	nie	brak
1833	82	15 kwietnia	Gośniewice	Nize	Albrecht	nie	kolonista
1832	48	20 sierpnia	Zgierz	Noskie	Heynrich	nie	sukiennik
1834	135	21 kwietnia	Bedoń	Nürnberg	Jan	nie	wyrobnik
1832	54	01.paź	Stryków	Nyszald	Johan	tak	fabr. sukna
1833	70	21 stycznia	Ozorków	Oheim	Gotfryd	tak	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Olpeter	Karol	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Otto	Samuel	nie	fabr. sukna
1834	137	5 maja	Łaznów	Otto	Samuel	tak	brak
1833	86	13 maja	Gostynin	Pacer	Karol	tak	fabr. sukna
1834	127	24 lutego	Kobyłka	Papsch	Erazm	nie	ogrodnik dworski
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Paterek	Józef	nie	tokarz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Patz	Daniel	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Paune	Johan Georg	nie	prządek
1833	68	7 stycznia	Lipie	Peisler	Chrystyan	nie	rolnik
1833	70	21 stycznia	Zgierz	Peitscher	Jan	nie	postrzygacz
1833	70	21 stycznia	Zgierz	Peitscher	Karol Benjamin	nie	czeladnik postrzygacki
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Pelling	Johan Georgo	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Pennig	Gotlieb	nie	tkacz
1834	125	10 lutego	Koluszki	Peno	Andrzej	tak	brak
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Pet	Gotlib	tak	czynszownik
1833	91	17 czerwca	Błędów	Petzold	August	nie	sukiennik
1833	91	17 czerwca	Błędów	Petzold	Franciszek	nie	sukiennik
1833	101	26 sierpnia	Rawa	Petzold	Fryderyk	tak	fabr. sukna
1833	108	14.paź	Rawa	Petzold	Jan	nie	fabr. sukna
1833	75	25 lutego	Łódź	Pfeifer	Karol Gotthelf	tak	tkacz
1834	142	9 czerwca	Błędów	Pipel	Jan Gotfid	tak	fabr. sukna
1832	53	24 września	Alexandrów	Plagens	Michał	nie	postrzygacz
1833	83	22 kwietnia	Błędów	Płaca	Jerzy	nie	cieśla
1834	136	28 kwietnia	Chełmno	Polega	Piotr	tak	osadnik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Pomerenke	Jan Daniel	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Pomerenke	Michał August	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Pomerenke	Jan Daniel	nie	sukiennik
1832	55	08.paź	Zgierz	Ponto	Jan	nie	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Potzew	Jan	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Preis	Henrietta	nie	służąca w/w
1834	137	5 maja	Sempolno	Preyss	Jan	nie	młynarz
1833	70	21 stycznia	Ozorków	Proppe	Jan	tak	fabr. sukna
1834	137	5 maja	Sempolno	Pryba	Gitfrid	nie	rolnik
1834	136	28 kwietnia	Buków	Pryl	Jan	tak	kolonista
1832	56	15.paź	Studzianki	Pułksiąc	Michał	nie	rolnik
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Pytt	Marcin	nie	fabr. sukna
1834	129	10 marca	Nisułków	Raczyński	Frydrych	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Raczyński	Jan Daniel	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Raczyński	Daniel sr	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Raczyński	Bogumił	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Raczyński	Daniel jr	tak	brak
1834	129	10 marca	Nisułków	Raczyński	Michał	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Radke	Heinrich	nie	brak
1833	78	18 marca	Gałkowice	Radke	Wojciech	nie	kolonista
1833	87	20 maja	Przedecz	Radke	Marcin	nie	fabr. sukna
1834	126	17 lutego	Łaznów	Radomski	Józef	tak	wyrobnik
1834	126	17 lutego	Łaznów	Radomski	Michał	tak	wyrobnik
1834	138	12 maja	Zawadka Stara	Ran	Gotfried	nie	kolonista
1833	79	25 marca	Konstantynów	Raten	Eleonora	nie	sukienniczka
1833	79	25 marca	Niewiadów	Ratter	Andrzej	tak	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Rau	Gotlieb	nie	brak
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Recheiser	Antoni	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Redel	Filip	nie	tkacz
1832	52	17 września	Janków	Redke	Bogumił	nie	kolonista
1833	68	7 stycznia	Lipie	Redlof	Jan Gotlieb	nie	rolnik
1834	131	24 marca	Łaznów	Rehl	Krzysztof	nie	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Reiberch	Frydrych	nie	czeladnik
1833	79	25 marca	Konstantynów	Reiching	Samuel	nie	postrzygacz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Reinbein	Jan	nie	sukiennik
1833	86	13 maja	Moczydłów	Reinhart	Piotr	tak	kolonista
1832	51	10 września	Janków	Reiser	Fryderyk	nie	kolonista
1832	51	10 września	Janków	Reiser	Jakób	nie	kolonista
1834	126	17 lutego	Gostynin	Ren	Michał	nie	fabr. sukna
1834	126	17 lutego	Łaznów	Rentz	Daniel	tak	wyrobnik
1833	85	6 maja	Gośniewice	Reski	Krzysztof	tak	kolonista
1833	85	6 maja	Gośniewice	Reski	Jędrzej	tak	kolonista
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Reszka	Marcin	nie	brak
1833	70	21 stycznia	Zgierz	Retlaw	Ludwik	nie	uczeń
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Reyche	Friedrich	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Reychert	Krzysztof	nie	prządek
1832	54	01.paź	Gostynin	Reynfart	Jan	nie	sukiennik
1832	62	26.lis	Studzianki	Rezler	Krystyan	nie	wyrobnik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Richter	Karol	nie	postrzygacz
1833	81	8 kwietnia	Tomaszów	Rogasz	Michał	tak	wyrobnik
1833	81	8 kwietnia	Niewiadów	Röhl	Szymon	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Rösch	Wilchelm	nie	brak
1833	74	18 lutego	Zgierz	Rose	Jan	nie	sukiennik
1832	56	15.paź	Studzianki	Rosenau	Samuel	nie	rolnik
1832	48	20 sierpnia	Łęczyca	Roth	Antoni	nie	postrzygacz
1834	137	5 maja	Moskwa	Roth	Mateusz	tak	czynszownik
1832	62	26.lis	Błędów	Rothe	Jan	nie	szewc
1833	78	18 marca	Konstantynów	Rothfelder	Tobiasz sr	tak	rolnik
1833	78	18 marca	Konstantynów	Rothfelder	Tobiasz jr	tak	rolnik
1832	52	17 września	Łaznów	Rozentreter	Piotr	nie	komornik
1833	87	20 maja	Przedecz	Rozentreter	Jan	nie	fabr. sukna
1834	136	28 kwietnia	Buków	Rozner	Gotfryd	tak	kolonista
1834	131	24 marca	Nadolna	Rudka	Woyciech	tak	brak
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Rudka	Dawid Krzysztof	nie	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Rudka	Maciej	nie	czynszownik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Rudolphen	Louisa	nie	żona mechanika
1832	52	17 września	Łaznów	Ruff	Wilhelm	nie	komornik
1833	74	18 lutego	Łaznów	Ruff	Jan Marcin	nie	wyrobnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Rupert	Józef	nie	tkacz
1833	89	3 czerwca	Kampinos	Rux	Krzysztof	tak	kolonista

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Rychter	Jan Krystyan	nie	tkacz
1833	70	21 stycznia	Ozorków	Rychter	Frydrych	tak	fabr. sukna
1834	136	28 kwietnia	Lipie	Ryczlewski	Samuel	nie	komornik
1834	136	28 kwietnia	Lipie	Ryczlewski	Woyciech	nie	komornik
1833	78	18 marca	Sokołów	Rydz	Marcin	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Rygier	Antoni	nie	foluśnik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Rysto	Jan	tak	sukiennik
1833	74	18 lutego	Konstantynów	Rysto	Frydrych	tak	postrzygacz
1834	130	17 marca	Kołacin	Rywa	Marcin	tak	rolnik
1832	55	08.paź	Zgierz	Sabath	Johan Gotlib	nie	sukiennik
1833	77	11 marca	Głuchów	Saner	Bogumił	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Sansler	Krystyan Gotlib	nie	tkacz
1833	92	24 czerwca	Zgierz	Schablin	Samuel	nie	fabr. sukna
1833	78	18 marca	Gałkowice	Schatner	Wawrzyniec	nie	kolonista
1833	76	4 marca	Sokolniki	Schedler	Piotr	tak	kolonista
1834	126	17 lutego	Piekary	Schilka	Karol	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Schiller	Samuel	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Alexandrów	Schilling	Ludwik	nie	brak
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Schindler	Jan	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Schlender	Michał	nie	szewc
1832	54	01.paź	Konstantynów	Schliff	Gotlib	nie	sukiennik
1833	77	11 marca	Zgierz	Schmidt	Jan	nie	fabr. sukna

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	81	8 kwietnia	Janków	Schmidt	Jan	tak	opis
1834	125	10 lutego	Koluszki	Schmidt	Matys	tak	brak
1834	126	17 lutego	Długie	Schmidt	Michał	tak	brak
1834	131	24 marca	Niewiadów	Schmidt	Jan Dyngot	tak	kolonista
1834	131	24 marca	Niewiadów	Schmidt	Krystyan	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Schmit	Jan	nie	piekarz
1833	81	8 kwietnia	Brzeziny	Schönefeld	Georg	nie	brak
1833	81	8 kwietnia	Brzeziny	Schönefeld	Krystyan	nie	
1833	70	21 stycznia	Zgierz	Schrader	Karol	nie	mechanik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Schreterrin	Johanna	nie	tkacz
1832	45	30 lipca	Łęczyca	Schubert	Franciszek	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Schüll	Karol	nie	ślusarz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Schultz	Jan Wilhelm	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Schultz	Heinrich August	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Schultz	Johan Gotlieb	nie	brak
1832	48	20 sierpnia	Zgierz	Schultz	Wilhelm	nie	szewc
1834	131	24 marca	Nadolna	Schultz	Michał	tak	brak
1834	131	24 marca	Niewiadów	Schultz	Samuel	tak	kolonista
1832	46	6 sierpnia	Rawa	Schuman	Karol	nie	fabr. sukna
1833	76	4 marca	Ozorków	Schuman	Jan	nie	fabr. sukna
1832	54	01.paź	Gostynin	Schur	Karol	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Schurff	Józef	nie	stolarz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	108	14.paź	Tkaczew	Schwartz	August	nie	kolonista
1833	81	8 kwietnia	Zgierz	Schwartzschultz	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Schwemmer	Karol	nie	brak
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Seemann	Georg	nie	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Seidel	Wilhelm	nie	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Zgierz	Seiger	Samuel	nie	czeladnik sukienniczy
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Seybertlich	Gotlib	nie	tkacz
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Siebenhiener	Samuel	nie	czeladnik postrzygacki
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Siebert	Jan	nie	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Siebert	Maciej	nie	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Siebert	Michał	nie	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Siebert	Andrzej	nie	czynszownik
1833	79	25 marca	Brzeziny	Siedel	August	tak	fabr. sukna
1833	82	15 kwietnia	Gośniewice	Siemiński	Michał	nie	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Sledzikoska	Bogumił	nie	służąca
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Smidke	Michał	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Sommer	Samuel	nie	fabr. sukna
1834	128	3 marca	Guzów	Sommer	Krystyan	tak	komornik
1834	131	24 marca	Niewiadów	Sonenberg	Marcin	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Sonenburg	Jan	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Sontag	Frydrych	nie	wyrobnik
1834	137	5 maja	Łaznów	Sosnowski	Jan	tak	brak

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	130	17 marca	Rękawiec	Splet	Michał	nie	brak
1834	130	17 marca	Rękawiec	Splet	Jan	nie	brak
1834	130	17 marca	Rękawiec	Splet	Gotlib	nie	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Splisko	Jan	nie	uczeń
1833	77	11 marca	Gostynin	Splitsteyser	Daniel	nie	fabr. sukna
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Spreber	Johan	nie	brak
1832	48	20 sierpnia	Ozorków	Sroen	Tobiasz	nie	fabr. sukna
1833	68	7 stycznia	Lipie	Stach	Andreas	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Staier	Gotlib	nie	szewc
1832	51	10 września	Ozorków	Stanczyk	Heinrich	nie	folusznik
1834	126	17 lutego	Piekary	Stanisz	Michał	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Stark	Wilhelm	nie	sukiennik
1833	89	3 czerwca	Seroki	Staufer	Jakób	tak	kolonista
1833	89	3 czerwca	Seroki	Staufer	Henryk	tak	kolonista
1833	77	11 marca	Zgierz	Steffen	Frydrych	nie	czeladnik sukienniczy
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Stein	Gotlib	nie	fabr. sukna
1833	71	28 stycznia	Ozorków	Steinhauer	Kalol	tak	postrzygacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Steltzer	Wilhelm	nie	tkacz
1834	126	17 lutego	Piekary	Stenkiel	Frydrych	nie	rolnik
1832	62	26.lis	Gostynin	Stephan	Karol	nie	mularz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Stepner	Mathias	nie	brak
1832	55	08.paź	Zgierz	Steynke	Ludwik	nie	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	69	14 stycznia	Zgierz	Steynke	Andreas	tak	postrzygacz
1832	57	22.paź	Ozorków	Stodeński	Gottlieb	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Strözein	Johan	nie	fabr. sukna
1833	78	18 marca	Gałkowice	Strümer	Jan	nie	kolonista
1832	56	15.paź	Studzianki	Suchecki	Jan	nie	rolnik
1833	81	8 kwietnia	Janków	Suchecki	Daniel	tak	opis
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Suchert	Józef	nie	tkacz
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Süsemilch	Wentzel	nie	cieśla
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Süsemilch	Antoni	nie	prządek
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Swiderek	Gotfried	nie	wyrobnik
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Sych	Michał	nie	kolonista
1834	125	10 lutego	Koluszki	Szabel	Gotlib	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Szall	Antoni	nie	tkacz
1832	52	17 września	Łaznów	Szatt	Andrzej	nie	komornik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Szedler	Michal	tak	czynszownik
1834	135	21 kwietnia	Tomaszów	Szedler	Krzysztof	tak	czynszownik
1834	137	5 maja	Sempolno	Szefer	Frydrych	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Szeinert	Michał	nie	tkacz
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Szerer	Piotr	tak	kolonista
1832	51	10 września	Alexandrów	Szerszmidt	Karol	nie	sukiennik
1832	62	26.lis	Gostynin	Szeydler	Jan	nie	wyrobnik
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Szeyn	Daniel	nie	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	130	17 marca	Moskule	Szfaygiert	Piotr	tak	kolonista
1834	131	24 marca	Zgierz	Szifelbeyn	Jan	tak	sukiennik
1834	131	24 marca	Zgierz	Szifelbeyn	Michał	tak	sukiennik
1832	62	26.lis	Studzianki	Szkale	Wojciech	nie	rolnik
1834	141	2 czerwca	Jankowa	Szlecht	Samuel	nie	czynszownik
1833	82	15 kwietnia	Głuchów	Szmaltz	Mateusz	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Szmidt	Krystyan Gotfrid	nie	tkacz
1832	51	10 września	Alexandrów	Szmidt	Daniel	nie	sukiennik
1832	52	17 września	Zgierz	Szmidt	Karolina	nie	wdowa sukienniczka
1833	85	6 maja	Białołęka	Szmit	Peter	nie	mechanik wyr. drewn.
1833	78	18 marca	Łochów	Szmitka	Michał	nie	rolnik
1832	58	29.paź	Konstantynów	Szmude	Johan	nie	brak
1833	88	27 maja	Przedecz	Szmyt	Karol	tak	sukiennik
1833	88	27 maja	Przedecz	Szmyt	Jan	tak	krawiec
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Szober	Gotfried	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Szober	August	nie	brak
1833	78	18 marca	Tomaszów	Szpicer	Michał	nie	czynszownik
1833	82	15 kwietnia	Tomaszów	Szpicer	Paweł	tak	wyrobnik
1832	56	15.paź	Studzianki	Szplecer	Bogusław	nie	rolnik
1833	86	13 maja	Gostynin	Szreder	Piotr	tak	fabr. sukna
1833	88	27 maja	Opacz	Szregel	Jan	tak	wyrobnik
1834	125	10 lutego	Koluszki	Szreter	Ludwik	tak	brak

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Szreyber	Frantz	nie	tkacz
1834	137	5 maja	Sempolno	Szreydler	Michał	nie	szewc
1834	126	17 lutego	Długie	Sztange	Jan	tak	brak
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Sztegman	Jan	nie	fabr. sukna
1834	125	10 lutego	Koluszki	Sztelcer	Bogusław	tak	brak
1833	79	25 marca	Niewiadów	Sztenke	Michał	tak	kolonista
1833	79	25 marca	Mazew	Sztoltz	Daniel	nie	krawiec
1833	97	29 lipca	Radzymin	Sztrochwald	Fryderyk	nie	
1833	79	25 marca	Bedonia	Szturm	Karol	tak	brak
1834	126	17 lutego	Długie	Sztyrmer	Krystyan	tak	brak
1833	70	21 stycznia	Zgierz	Szubert	Dorota	nie	służąca w/w
1834	126	17 lutego	Długie	Szubert	Woyciech	tak	brak
1834	126	17 lutego	Długie	Szubert	Woyciech	tak	brak
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Szubska		nie	
1832	47	13 sierpnia	Wierzbno	Szulc	Jan	nie	fabr. sukna
1832	56	15.paź	Studzianki	Szulc	Jan	nie	rolnik
1832	56	15.paź	Studzianki	Szulc	Piotr	nie	rolnik
1833	77	11 marca	Zgierz	Szulc	Anna	nie	służąca w/w
1833	77	11 marca	Zgierz	Szulc	Dorota	nie	służąca
1834	147	14 lipca	Kłodawa	Szulc	Jan	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Szultz	Antoni	nie	tkacz
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Szultz	Henryk	nie	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	51	10 września	Alexandrów	Szultz	Gottfried	nie	sukiennik
1832	56	15.paź	Konstantynów	Szultz	Samuel	nie	fabr. sukna
1832	56	15.paź	Konstantynów	Szultz	Johan	nie	cieśla
1833	76	4 marca	Sokolniki	Szultz	Gotfryd	tak	kolonista
1833	83	22 kwietnia	Kołacin	Szultz	Marcin	tak	rolnik
1833	83	22 kwietnia	Kołacin	Szultz	Maciej	tak	rolnik
1834	135	21 kwietnia	Bedoń	Szumann	Jan	nie	wyrobnik
1834	136	28 kwietnia	Mazew	Szuster	Andrzej	nie	krawiec
1834	136	28 kwietnia	Mazew	Szuster	Jakób	nie	wyrobnik
1832	62	26.lis	Gostynin	Szwankie	Jan	nie	sukiennik
1834	126	17 lutego	Długie	Szwartz	Jan	tak	brak
1833	101	26 sierpnia	Rawa	Szwartzbach	Józef	tak	czeladnik folusznik
1833	92	24 czerwca	Łódź	Szwartzkop	Karol	nie	czeladnik farbierski
1834	136	28 kwietnia	Buków	Szylber	Andrzej	tak	kolonista
1833	80	1 kwietnia	Błędów	Szylke	Michał	nie	garbarz i szewc
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Szymkowski	Jan	nie	brak
1833	85	6 maja	Gośniewice	Szyndler	Jan	tak	kolonista
1833	85	6 maja	Gośniewice	Szyndler	Bogusław	tak	kolonista
1832	60	12.lis	Konstantynów	Szynkie	Ludwik	nie	rolnik
1834	135	21 kwietnia	Łaznów	Szynkiel	Szymon	nie	brak
1833	79	25 marca	Zale	Szynkiernberien	Daniel	nie	młynarz
1833	79	25 marca	Zale	Szynkiernberien	Karol	nie	sukiennik

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	77	11 marca	Zgierz	Śledzikoski	Jan	nie	uczeń
1833	75	25 lutego	Bukowice	Tabat	Wojciech	tak	owczarz
1834	127	24 lutego	Nadolna	Taron	Krystyan	tak	kolonista
1834	127	24 lutego	Nadolna	Taron	Samuel	tak	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Terpitz	August	nie	gancarz
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Teska	Karol	nie	sukiennik
1832	51	10 września	Alexandrów	Tetzlaff	Wilhelm	nie	sukiennik
1832	49	27 sierpnia	Konstantynów	Teufel	Fryderyk	nie	postrzygacz
1832	51	10 września	Konstantynów	Teyfel	Fryderyk	nie	postrzygacz
1833	84	29 kwietnia	Zgierz	Thon	Gotlib	nie	fabr. sukna
1832	51	10 września	Ozorków	Tom	Jan	nie	sukiennik
1834	134	14 kwietnia	Mazew	Tomas	Maciej	tak	kolonista
1832	49	27 sierpnia	Przedecz	Tumm	Ludwik	nie	fabr. sukna
1832	52	17 września	Janków	Tylman	Fryderyk	nie	kolonista
1833	71	28 stycznia	Ozorków	Tylman	Jan	tak	fabr. sukna
1833	79	25 marca	Brzeziny	Tym	Jan	tak	fabr. sukna
1833	77	11 marca	Gombin	Tyszer	Jan	tak	fabr. sukna
1833	82	15 kwietnia	Tomaszów	Ulbrich	Wilhelm	tak	krawiec
1832	46	6 sierpnia	Rawa	Ulbrych	Gotlib	nie	mechanik maszyn fabr.
1834	125	10 lutego	Koluszki	Wagner	Filip	tak	brak
1833	79	25 marca	Tomaszów	Wald	Henrych	tak	czynszownik
1833	108	14.paź	Rawa	Walde	August	nie	fabr. sukna

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Walter	Karol	nie	sukiennik
1832	62	26.lis	Gostynin	Walter	Zygmund	nie	sukiennik
1833	104	16 września	Gostynin	Walter	Karol	tak	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Warnke	Jan	nie	brak
1833	77	11 marca	Zgierz	Warnke	Gottlieb	nie	fabr. sukna
1832	49	27 sierpnia	Zgierz	Watmann	Samuel	nie	krawiec
1832	62	26.lis	Gostynin	Watter	Samuel	nie	sukiennik
1833	77	11 marca	Błędów	Ways	Jan	nie	mularz
1833	77	11 marca	Zgierz	Weber	Karl	nie	czeladnik
1832	55	08.paź	Zgierz	Weger	Johan	nie	sukiennik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Wegmert	Ludwik	nie	sukiennik
1833	69	14 stycznia	Zgierz	Wegner	Wilhelmina	nie	służąca w/w
1833	84	29 kwietnia	Buków	Wegner	Krzysztof	nie	kolonista
1834	126	17 lutego	Konstantynów	Wegner	Samuel Gotlib	nie	farbiarz
1834	127	24 lutego	Nadolna	Wegner	Krzysztof	tak	kolonista
1833	78	18 marca	Gałkowice	Weinert	Krystyan	nie	kolonista
1833	78	18 marca	Gałkowice	Weinert	Wojciech	nie	kolonista
1833	78	18 marca	Gałkowice	Weinert	Krzysztof	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Wekwert	Ludwik	nie	brak
1834	137	5 maja	Łaznów	Welkie	Michał	tak	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Wendland	Gottlib	nie	sukiennik
1833	84	29 kwietnia	Gostynin	Wendland	Krzysztof	nie	fabr. sukna

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1832	55	08.paź	Sliwniki	Weyrych	Michał	tak	kolonista
1833	77	11 marca	Głuchów	Wezner	Szymon	tak	kolonista
1833	77	11 marca	Głuchów	Wezner	Andrzej	tak	kolonista
1834	137	5 maja	Sempolno	Wide	Piotr	nie	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Wiese	Martin	nie	brak
1832	48	20 sierpnia	Zgierz	Wilden	Frydrych	nie	postrzygacz
1833	91	17 czerwca	Błędów	Wilke	Jan	nie	sukiennik
1833	77	11 marca	Głuchów	Willing	Krzysztof	tak	kolonista
1832	48	20 sierpnia	Alexandrów	Windelszoffer	Adam	nie	postrzygacz
1832	62	26.lis	Gostynin	Winkielman	Frydrych	nie	sukiennik
1832	54	01.paź	Łęczyca	Winkler	Jan	nie	fabr. sukna
1834	130	17 marca	Kołacin	Winninki	Bogusław	tak	rolnik
1832	49	27 sierpnia	Zgierz	Winterszteyn	Joanna Eleonora	tak	żona sukiennika
1832	55	08.paź	Ozorków	Witgens	Kornelli	nie	mechanik
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Witt	Michał	nie	kolonista
1832	62	26.lis	Studzianki	Wittheyn	Gottlieb	nie	wyrobnik
1832	55	08.paź	Sliwniki	Wolf	Jan	tak	kolonista
1833	78	18 marca	Gałkowice	Wolf	Krystyan	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Wolff	Gotlib	nie	tkacz
1832	54	01.paź	Konstantynów	Wolfin	Ferdynand	nie	sukiennik
1833	89	3 czerwca	Ustronie	Wolfstegier	Krystyan	nie	kolonista
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Wollheim	Johan	nie	tkacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1834	130	17 marca	Kołacin	Wolski	Bogusław	tak	rolnik
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Wolstein	Gotrid	nie	stolarz
1833	85	6 maja	Gośniewice	Woydman	Jan	tak	kolonista
1833	85	6 maja	Gośniewice	Woydman	Marcin	tak	kolonista
1832	62	26.lis	Gostynin	Wünsch	Jerzy	nie	ciesla
1832	47	13 sierpnia	Łódź	Wynsee	Gotlib	nie	płocharz
1832	49	27 sierpnia	Zgierz	Zahr	Wilhelm	nie	ślusarz
1834	125	10 lutego	Koluszki	Zander	Karol	tak	brak
1834	125	10 lutego	Koluszki	Zander	Karol	tak	brak
1834	131	24 marca	Zgierz	Zander	Fryderyk	tak	sukiennik
1833	75	25 lutego	Brzeziny	Zauto	Jan	tak	fabr. sukna
1834	131	24 marca	Zgierz	Zaydler	Zuzanna	tak	brak
1834	130	17 marca	Rękawiec	Zenigin	Piotr	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Zerndt	Benjamin	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Konstantynów	Zibart	Jan	nie	krawiec
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Zindler	Michał	nie	brak
1832	47	13 sierpnia	Zgierz	Zobel	Andreas	nie	brak
1834	133	7 kwietnia	Tworzyjanek	Zomerfeld	Piotr	tak	kolonista
1834	137	5 maja	Sempolno	Zomerfeld	Jan	nie	stolarz
1834	148	21 lipca	Rękawiec	Zybert	Krzysztof	nie	kolonista
1834	138	12 maja	Mazew	Zygler	Jan	nie	kolonista
1832	53	24 września	Alexandrów	Zymke	Ernest	nie	postrzygacz

rok	nr Dz.	data wydania	miasto	nazwisko	imię	familia	zawód
1833	81	8 kwietnia	Brzeziny	Zywert	Paul	nie	brak
1834	125	10 lutego	Koluszki	Zywert	Łukasz	tak	brak
1833	83	22 kwietnia	Gośniewice	Żółtowska	matka w/w	nie	brak
1833	83	22 kwietnia	Gośniewice	Żółtowski	Marcin	nie	brak
1833	83	22 kwietnia	Gośniewice	Żółtowski	Bogusław	nie	brak

Baza 4 Lista emigrantów, którzy otrzymali paszporty za lata 1832-1834 na wyjazd z Królestwa Polskiego do Cesarstwa Rosyjskiego, uwidoczniony w zbiorach AGAD - zespół 428 - Kancelaria Własna Namiestnika, Wydział Paszportowy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	412	brak	22.05.1833	Abent	Krystyan	56		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	347	brak	21.11.1832	Abraham	Krzysztof	45	brak	Zgierz	Ruzuszki Gub. Kijowska	sukiennik
440	88	brak	13.03.1833	Abram	Andrzej	64	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
206	30	43	16.07.1832	Appelt	Joahim	37	Branden-burgia	Makanów o. Stanisła-wowski	Odessa	kolonista
206	30	43	16.07.1832	Appelt	Jan	29	Branden-burgia	Makanów o. Stanisła-wowski	Odessa	kolonista
206	20	31	12.07.1832	Arlet	Bogusław	51	Prusy	Konstantynów	Gub. Kijowska	rolnik
440	311	brak	30.04.1833	Arncholc	Jan	47	Barcin	Gombin	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
206	180	287	02.11.1832	Arndt	Daniel	21	Prusy	Zgierz	Odessa	czeladnik sukienniczy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	104	brak	17.03.1833	Arndt	Rudolf	33	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Goniądz Obwód Białostocki	postrzygacz
212	242	brak	02.10.1832	Aust	Karol	30	Saksonia	Łódź	Jekaterynosław	tkacz
440	34	brak	22.02.1833	Bandz	Krystyan	43	Zabloty ok. Łodzi	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachanska	kolonista
428			09.09.1833	Bartel	Krystyan	49		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
428			09.09.1833	Bartel	Jan	48		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
206	28	40	18.07.1832	Bartich	Andrzej	26		Makanów o. Stanisławowski	Odessa	brak
206	28	40	18.07.1832	Bartich	Marcin	35	Prusy	Makanów o. Stanisławowski	Odessa	brak
123	1	brak	08.06.1832	Bartsch	Wilhelm	37	Prusy	Kalisz	Bialystok	fabrykant sukna
440	71	brak	04.03.1833	Bauer	Jan	42	Würtemberg	o. Rawski, kol. Łaznowska Wola	Besarabia	kolonista
440	168	brak	07.04.1833	Baum	August	26	Czerników k.Gorzowa	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
440	252	brak	24.04.1833	Bauman	Wilhelm	35	Prusy	Zgierz	Radom	fabrykant sukna
440	228	brak	23.04.1833	Beimke	Jan	brak	brak	Penchratka o.Ostrołęka	brak	kolonista
440	232	brak	20.04.1833	Benewic	Karol	34	Prusy	Zgierz	Kijów	fabrykant sukna
440	232	brak	20.04.1833	Benewie	Karol	34	Prusy	Konstantynów	Kijów	rolnik
212	260	brak	06.10.1832	Benke	Krzysztof	55	Lipno	Konstantynów	Odessa	rolnik
440	235	brak	20.04.1833	Berend	Wilhelm	30	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
440	338	brak	09.05.1833	Berend	Jan	34	Pomerania	Mjanówka obw. Ostrołęcki	Besarabia	kolonista
440	124	brak	24.03.1833	Berent	Ertman	45	Pastoritz	Bocian gm. Ujazd	Gub. Kostromska	kolonista
212	235	brak	24.09.1832	Besche	August	34	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	207	brak	15.09.1832	Besler	Jakób	25	Wirtem-bergia	Michałówek obw. Stanisławowski	Odessa	kolonista
440	487	brak	22.05.1833	Bielc	Jan	55	Prusy	Brzeziny obw. Rawski	Gub. Grodzieńska	fabrykant sukna
428			25.09.1833	Bille	Wojciech	26	Felixów gm. Zapolice	Dąbie woj. Kaliskie	Gub. Kostrońska	kolonista
428			25.09.1833	Bille	Krystyan	28	Felixów gm. Zapolice	Dąbie woj. Kaliskie	Gub. Kostrońska	kolonista
212	215	brak	17.09.1832	Binder	Jan	45	Hessen	Konstantynów	Besarabia	rolnik
212	353	brak	27.11.1832	Binder	Mikołaj	41	Würtem-berg	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
212	215	brak	17.09.1832	Binting	Karol	32	Prusy	Konstantynów	Rozyczki Gub. Wołyńska	sukiennik
212	242	brak	02.10.1832	Bischoff	Johann	35	Czechy	Łódź	Jekaterynosław	tkacz
428			07.09.1833	Bitner	Józef	49		Iwanowice obw. Wieluński		tkacz
440	238	brak	20.04.1833	Bloch	Gotlib	43	Szelaube	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	311	brak	30.04.1833	Bloch	Bogusław	63	Złotów	Gombin	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
212	253	brak	05.10.1832	Blok	Emanuel	23	Prusy	obw. Łęczycki	Białystok	czeladnik sukienniczy
428			21.10.1833	Blok	Karol					
440	137	brak	31.03.1833	Bochmer	Jan Traugott	38	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
206	171	275	21.10.1832	Bogus	Fryderyk Ernst	20	Prusy	Ozorków	brak	czeladnik sukienniczy
440	88	brak	13.03.1833	Bogus	Jan	54	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	277	brak	18.10.1832	Boh	August	36	Margonin	Zgierz	Kijów	sukiennik
212	369	brak	28.11.1832	Bohl	Johann	28	Prusy	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
212	215	brak	17.09.1832	Bohrad	Gottfrid	36	Prusy	Konstantynów	Kijów	sukiennik
428			21.10.1833	Bonik	Józef			gm. Łaznów	Gub. Kijowska	robotnik
428			25.09.1833	Braun	Karol	19	Birnbaum	woj. Kaliskie	Gub. Czernihowska	sukiennik
440	195	brak	17.04.1833	Braunling	Franciszek	26	Kochanów	Głuchów	Besarabia	kolonista
206	13	21	07.06.1832	Brendel	Piotr		Bawaria	Łowna	Mołdawi	mieszkaniec
206	187	299	28.10.1832	Bretszney-der	Henryk	20	Prusy	o. Łęczycki	Kijów	czeladnik sukienniczy
212	277	brak	18.10.1832	Bretszney-der	Samuel	70	Śląsk	wieś Biały	Odessa	rolnik
428			26.09.1833	Bruer	Jakób	36	brak	Tomaszów	brak	czeladnik folusznik
440	178	brak	10.04.1833	Bruks	Józef	brak	brak	Łaznów	Besarabia	kolonista
440	137	brak	31.03.1833	Bubenik	Krystyan Gotlib	34	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
206	176	284	13.11.1832	Bucholtz	Fryderyk	46	Prusy	Zgierz	Ciechanowiec	czeladnik postrzygacki
212	289	brak	29.10.1832	Bucholtz	Ludwik	28	Prusy	Przedecz	Knyszyn	fabrykant sukna
428			1833	Bucholtz	Fryderyk	47	Prusy	Zgierz	Kuzłoszew	czeladnik postrzygacki
123	1	brak	08.06.1832	Bucht	Ludwik	38	Prusy	Kalisz	Bialystok	fabrykant sukna
440	232	brak	20.04.1833	Bülow	Jan	52	Prusy	Konstantynów	Kijów	rolnik
212	384	brak	03.12.1832	Bürger	Johann	36	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
428			09.09.1833	Buro	Anna Ludwika					
428			09.07.1833	Buro	Anna Luisa	39	Prusy	Brzeźna woj. Kaliskie		koloniska
428			25.09.1833	Busse	Benjamin	35	Swarzędz	woj. Kaliskie	Gub. Czernihowska	sukiennik
440	266	brak	29.04.1833	Can	Martin	51	Prusy	Natolin woj. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
440	266	brak	29.04.1833	Can	Krzysztof	60	Prusy	Osieck woj. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
440	168	brak	07.04.1833	Carbuk	Jan	33	Radolin--WKP	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
440	16	brak	18.01.1833	Celke (Zelke)	Jerzy	34	Polska	o. Rawski kol. Aleksandrów	Gub. Kijowska	kolonista
440	246	brak	24.04.1833	Cerbian	Andrzej	37	Chodecz	Łochów	Gub. Astrachańska	rolnik
440	342	brak	10.05.1833	Cygłocki	Fryderyk	40	Grunberg - Prusy	Brzeżno woj. Płockie	Białystok	fabrykant sukna
440	478	brak	22.05.1833	Cylko	Jan	40	Prusy	woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
440	478	brak	22.05.1833	Cylko	Wojciech	32	Prusy	woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	242	brak	02.10.1832	Czarney	Marcin	54	Czechy	Łódź	Jekaterynosław	prządek
440	34	brak	22.02.1833	Czerwiński	Michał	48	Sempolno ok. Konina	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Czerwiński	Jan	22	Sempolno ok. Konina	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
212	291	brak	25.10.1832	Dalke	Johann	65	Prusy	Konstantynów	Besarabia	rolnik
440	316	brak	05.05.1833	Dallen	Jan	45	Prusy	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
212	209	brak	03.09.1832	Deüring	Michał	28	Prusy	brak	Kijów	czeladnik piwowar

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	181	brak	10.04.1833	Deutschle	Georg	brak	brak	Moczydłów	Odessa	kolonista
212	325	brak	12.11.1832	Dikmann	Karol Frydrych		brak	Ozorków	Knyszyn	czeladnik sukienniczy
440	397	brak	22.05.1833	Dilewski	Dawid	72		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
428			19.09.1833	Doening	Mateusz	42	brak	Łapczyn woj. Kaliskie	brak	kolonista
428			19.09.1833	Doering	Frydrych Wilhelm	51	Prusy	Ozorków	Gub. Białostocka	fabrykant sukna
206	110	177	01.09.1832	Döering	Gotlib	31	Szwibus--Prusy	Ozorków	Grodna i Wilna	fabrykant sukna
206	191	304	01.06.1832	Dorns	Gotlib	32	Prusy	o. Łęczycki	Donajew Gub. Podolska	czeladnik sukienniczy
440	238	brak	20.04.1833	Dratt	Jan	42	Szelaube	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	342	brak	10.05.1833	Dratt	Jan	53	Radolin--WKP	Brzeżno woj. Płockie	Białystok	fabrykant sukna
428			1833	Drescher	Fryderyk					
212	215	brak	17.09.1832	Drews	Samuel	42	Prusy	Konstantynów	Rozyczki Gub. Wołyńska	sukiennik
428			09.09.1833	Dubernsztejn	Krystyan	45		gm. Żołniewki		kolonista
428			21.10.1833	Duhr	Karol					
440	326	brak	09.05.1833	Dymmel	Fryderyk		brak	Brzeźna woj. Kaliskie	Gub. Czernihowska	sukiennik
440	178	brak	10.04.1833	Eberk	Georg	brak	brak	Łaznów	Besarabia	kolonista
212	289	brak	29.10.1832	Echstadt	Jan	33	Prusy	Przedecz	Knyszyn	fabrykant sukna
428			22.10.1833	Ehelert	Ferdynand	39	Zdanów--Cottbus	Kalisz	m-sto Cyprus w Gub. B-ckiej	bo

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
206	30	43	16.07.1832	Endler	Krystyan	32	Branden-burgia	Makanów o. Stanisła-wowski	Odessa	kolonista
206	33	47	19.07.1832	Engel	Franciszek	58	Presburg	Makanów o. Stanisła-wowski	Odessa	kolonista
440	193	brak	16.04.1833	Engelhardt	Tomasz	42	Francja	Łódź	Besarabia	prządek-fabrykant
440	235	brak	20.04.1833	Englisz	Jakób	44	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
440	316	brak	05.05.1833	Enk	Joachim	bo	Prusy	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
206	128	202	10.09.1832	Erdman	Henryk	27	brak	Zgierz	Białystok	czeladnik postrzygacki
212	253	brak	05.10.1832	Ernst	Karol	45	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
440	16	brak	18.01.1833	Erzgot	Andrzej	42	z Niemiec	o. Rawski	Gub. Kijowska	kolonista
440	456	brak	22.05.1833	Esch	Piotr	47		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
428			16.09.1833	Essing	Jakób	36		Wygłędawa obw. Warszawski		wyrobnik
206	132	208	14.09.1832	Exnert	Traugot	40	WKP	Ozorków	Donajew Gub. Podolska	postrzygacz
428			1833	Fechner	Karol					
212	235	brak	24.09.1832	Felke	Gottlib	27	Prusy	Zgierz	Białystok	czeladnik sukienniczy
212	351	brak	01.12.1832	Fercho (wski)	Jan	36	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
212	344	brak	18.11.1832	Fesner	Gottfrid	49	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
212	344	brak	18.11.1832	Fesner	Johann	48	Bawaria	Zgierz	Kijów	szmuklerz
212	235	brak	24.09.1832	Feuer	Antoni	34	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	sukiennik
212	238	brak	27.09.1832	Feyfer	Gotfried	49	Prusy	gm. Rozew obw. Łęczycki	Besarabia	rolnik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	34	brak	22.02.1833	Fibiger	Antoni	37	Prusy	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	266	brak	29.04.1833	Fic	Krzysztof	39	Prusy	Natolin woj.. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
428			09.09.1833	Fige	Gottlib	43		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
440	311	brak	30.04.1833	Fiszer	Jan	38	Śnieciska	Gombin	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
440	492	brak	22.05.1833	Fiszer	Fryderyk			woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	kolonista
440	507	brak	22.05.1833	Fiszer	Kacper		Prusy	woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	wyrobnik
440	333	brak	09.05.1833	Fluchratt	Józef	31	brak	Brzeziny obw. Rawski	Grodno	fabrykant sukna
428			09.09.1833	Fochen-bach	Jakób			gm. Żołniewki		kolonista
428			09.09.1833	Forcher	Jan Georg	51		Przyłęk gm. Wielka Wola		kolonista
428			1833	Frank	Daniel					kolonista
428			1833	Frank	Mateusz					kolonista
440	333	brak	09.05.1833	Frantz	Antoni	48	Austria	Łaznowska Wola obw. Rawski	Besarabia	kolonista
206	191	304	01.06.1832	Freylich	Karol	jest	Prusy	o. Łęczycki	Kijów	sukiennik
206	191	304	01.06.1832	Freymark	Wilhelm	39	Prusy	o. Łęczycki	Gub. Kijowska	sukiennik
440	340	brak	09.05.1833	Freymark	Krzysztof	brak	brak	Krasnosiel woj. Płockie	Białystok	fabrykant sukna
206	132	208	14.09.1832	Frydrych	Johan Dawid	23	Rodziaż-wa-Prusy	Żabiczki ok. Konstanty-nówa	Kijów	folusznik
440	310	brak	02.05.1833	Frydrych	Marcin	brak	brak	Kaszew woj. Kaliskie	Gub. Wołyńska	kolonista
428			19.09.1833	Frydrych	Marcin	49	WKP	gm. Kaszowice	brak	kolonista
206	110	177	01.09.1832	Fryszke	Ludwik	23	Tkazeu-futz-Polska	Ozorków	Grodna i Wilna	służący

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	201	brak	05.04.1833	Fulde	Karol	50	Jutrosin--Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
440	252	brak	24.04.1833	Furhmann	Gotlib	53	Prusy	Zgierz	Kijów	fabrykant sukna
428			07.09.1833	Gackiewicz	Stefan					
428			09.09.1833	Gajer	Marcin	32		gm. Żołniewki		kolonista
428			09.09.1833	Gajer	Krystyan	60		gm. Żołniewki		kolonista
440	235	brak	20.04.1833	Galanst	Michał	33	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
440	246	brak	24.04.1833	Gall	Jan	37	Panów	Łochów	Gub. Astrachańska	rolnik
428			21.10.1833	Gaus	Józef					
440	107	brak	18.03.1833	Gebel	Gotlib	25	brak	o.Warszawski gm. Moczydła	kol. Teplice	kolonista
428			1833	Gebel	Karol					
440	128	brak	24.03.1833	Gerlach	August	34	Prusy	Zgierz	Gub. Kijowska	sukiennik
440	342	brak	10.05.1833	Gerszbrych	Karol	36	Warszawa	Brzeżno woj. Płockie	Białystok	
440	34	brak	22.02.1833	Geszwan	Krzysztof	23	Nowy Trod	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	168	brak	07.04.1833	Getter	Marcin	66	Morgonin--WKP	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
440	333	brak	09.05.1833	Gibke	Joanna - wdowa	brak	brak	Ozorków obw. Łęczycki	miasto Skoki	brak
440	178	brak	10.04.1833	Gitzel	Georg	35	brak	Łaznów	Besarabia	kolonista
440	60	brak	31.01.1833	Glazer	Michał	44	brak	Łódź	Kijów	tkacz
440	124	brak	24.03.1833	Glazer	Marcin	43	Prusy	Bocian gm. Ujazd	Gub. Kostromska	kolonista
212	262	brak	09.10.1832	Glesmann	Gottfrid	42	Prusy	Łódź	Kijów	prządek

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	353	brak	27.11.1832	Glisman	Andrzej	50	Wieluń	Stryków ok. Zgierza	Gub. Białostocka	fabrykant sukna
212	325	brak	12.11.1832	Golnik	Karol	36	Prusy	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
212	235	brak	24.09.1832	Gotthilf	Karol	26	Prusy	Aleksandrów	Białystok	czeladnik sukienniczy
440	240	brak	24.04.1833	Górecki	Krzysztof	50	Włocławek	Gaworek ok. Tomaszowa	Gub. Astrachańska	kolonista
440	252	brak	24.04.1833	Grallow	August	34	brak	Zgierz	Radom	fabrykant sukna
440	415	brak	22.05.1833	Gramiński	Jan	31		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
206	105	168	18.08.1832	Greger	August	27	Młyn Rudka - WKP	Ozorków	Gub. Podolska	czeladnik farbiarski
440	330	brak	04.05.1833	Gretzynger	Sebastian	37	Wirtem-bergia	Błędów	Gub. Kijowska	grabarz
428			09.09.1833	Groser	Ignacy	30			Gub. Kijowska	mayster krawiecki
212	209	brak	03.09.1832	Gross	Jan	39	Wirtem-bergia	Zgierz	Odessa	szewc
212	242	brak	02.10.1832	Grosser	Ignacy	30	Prusy	Zgierz	Kijów	krawiec
206	193	308	06.06.1832	Grudziński	Jakób	49	brak	o. Łęczycki	Gub. Grodzieńska	sukiennik
123	1	brak	08.06.1832	Grunert	Anton	55	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
440	369	brak	20.05.1833	Gryneiz	Daniel	52	Prusy	woj. Kaliskie	Besarabia	kolonista
206	30	43	16.07.1832	Gubo	Krzysztof	53	Branden-burgia	Makanów o. Stanisła-wowski	Odessa	kolonista
206	180	287	02.11.1832	Günter	Karol Gotfryd	21	Prusy	Łęczyca	Białystok	czeladnik sukienniczy
428			25.09.1833	Guntsch	Gottlib	24	Rombyn	Szpinalów woj. Kaliskie	Besarabia	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	422	brak	22.05.1833	Gurpoh	Karol	38		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
428			26.07.1833	Haćkiewicz	Stefan	48	Łukowo		Gub. Grodzieńska	służba dworska
212	312	brak	27.10.1832	Hahn	Gottlib	28	Prusy	Zgierz	Rożyce Gub. Żytomierska	sukiennik
440	453	brak	22.05.1833	Hamermay-ster	Grzegorz	34		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	238	brak	27.09.1832	Hamerning	Antoni	36	Prusy	gm. Rozew obw. Łęczycki	Besarabia	fabrykant sukana
428			19.09.1833	Hanelt	Jan	52	brak	gm. Kaszowice	brak	kolonista
206	160	262	02.10.1832	Hanl	Krystyan	28	brak	Nowy Dwór	Goniądz	szyper
440	34	brak	22.02.1833	Hann v.Kurowski	Michał	29	Krogulca	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Hann v.Kurowski	Frydrych	25	Krogulca	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Hann v.Kurowski	Macin	28	Krogulca	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	69	brak	06.03.1833	Harmel	Jakób	48	Prusy	Zgierz	Ruzuszki	fabrykant sukna
440	507	brak	22.05.1833	Hartman	Jan			woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	kolonista
212	325	brak	12.11.1832	Hause	Georg Filip		brak	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
440	228	brak	23.04.1833	Hein	Jan	brak	brak	Penchratka o.Ostrołęka	brak	kolonista
206	11	16	02.07.1832	Helman	Wilhelm			Aleksandrów	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy
440	257	brak	24.04.1833	Hemiger	Bogumił	41	brak	Głuchów ok. Łodzi	Besarabia	kolonista
212	265	brak	12.10.1832	Hempel	Karol	33	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	fabrykant sukna
428			21.10.1833	Hening	Michał					

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	262	brak	09.10.1832	Henke	Fryderyk	52	Prusy	Konstantynów	Gub. Wołyńska	cieśla
440	88	brak	13.03.1833	Henke	Karol	26	WKP	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
206	75	120	08.08.1832	Hennel	Karol	50	brak	Nowy Dwór	Goniądz	szyper
440	250	brak	24.04.1833	Hennig	Gotlib	43	Saksonia	Łódź	Gug. Jekatierinosławska	tkacz
440	252	brak	24.04.1833	Henschke	Frydrych	52	brak	Zgierz	Radom	fabrykant sukna
206	193	308	06.06.1832	Hentzel	Jan	44	brak	o. Łęczycki	Kamieńca Podolskiego	sukiennik
212	312	brak	27.10.1832	Hentzel	Gottlib	36	Prusy	Ozorków	Rożyce Gub. Żytomierska	czeladnik sukienniczy
212	215	brak	17.09.1832	Henzel	Andrzej	44	Grabiny	Konstantynów	Besarabia	rolnik
212	258	brak	15.09.1832	Herman	Karol	34	Prusy	Konstantynów	Rozyczki Gub. Wołyńska	mularz
440	257	brak	24.04.1833	Herman	John Gotfrid	50	Saksonia	Głuchów ok. Łodzi	Chersoń	kolonista
440	107	brak	18.03.1833	Herr	Jakób	47	brak	o.Warszawski gm. Moczydła	kol. Teplice	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Heyne	Samuel	25	Sempolno ok. Konina	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Heyne	Jan	65	Gryfów	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
212	215	brak	17.09.1832	Heynrich	Benjamin	62	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	fabrykant sukana
440	330	brak	04.05.1833	Hidras	Michał	50	Saksonia	brak	Gub. Kijowska	robotnik
212	393	brak	11.12.1832	Hiller	Michał			Konstantynów	Rużyszcz Gub. Żytomierska	fabrykant sukna
440	257	brak	24.04.1833	Himmel	Gotfrid	brak	Czechy	Głuchów ok. Łodzi	Chersoń	kolonista
440	16	brak	18.01.1833	Hirszchorn	Jan	32	Polska	o. Rawski	Gub. Kijowska	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Hoffman	Krzysztof	40	Grójec	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
206	117	188	31.08.1832	Hofman	Wilhelm			Aleksandrów		fabrykant sukna
212	300	brak	06.11.1832	Hofmann	August	36	Prusy	brak	brak	brak
440	257	brak	24.04.1833	Hofmann	Franciszek	51	Czechy	Głuchów ok. Łodzi	Chersoń	kolonista
440	326	brak	09.05.1833	Hohn	Grzegorz	33	Polska	Koronin o. Łęczycki	Besarabia	kolonista
440	358	brak	13.05.1833	Hohn	Gotlieb	30	Prusy	Zgierz	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
440	173	brak	07.04.1833	Holang	Gotlib	35	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
440	137	brak	31.03.1833	Hoppe	Franc	28	Czechy	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
206	157	256	02.10.1832	Horn	Gotlib	29	Prusy	Zgierz	Białystok	czeladnik sukienniczy
440	76	brak	01.03.1833	Hubrych	Jan	45	Śląsk Pruski	o. Łęczycki kol. Krzewo	Besarabia	kolonista
440	465	brak	22.05.1833	Hyn	Jan	54		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	209	brak	03.09.1832	Irgang	Gottlib	38	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukana
440	56	brak	07.03.1833	Jahnltz	Fryderyk	32	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
206	40	57	03.08.1832	Jakisch	Wilhelm	brak	brak	Zgierz	Moskwa	czeladnik postrzygacki
212	253	brak	05.10.1832	Janisch	Karol	23	Prusy	brak	Białystok	sukiennik
206	112	180	03.09.1832	Janke	Henryk	41	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	czeladnik postrzygacki
212	353	brak	27.11.1832	Janke	Jakób	50	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
440	16	brak	18.01.1833	Janke	Jakób	42	z Niemiec	o. Rawski kol. Walentynów	Gub. Kijowska	kolonista
440	459	brak	22.05.1833	Janke	Michał	40		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	369	brak	28.11.1832	Janowski	Daniel	43	Prusy	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
440	128	brak	24.03.1833	Jaroch	Józef	22	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	czeladnik
440	556	brak	26.05.1833	Jaszczu-rowski	Wojciech	34	Łabiczyn	Bronieszyn obw. Kujawski	Brześć Litewski	fabrykant sukna
440	195	brak	17.04.1833	Jekle	Mateusz	44	Wirtem-bergia	Głuchów	Besarabia	kolonista
440	330	brak	04.05.1833	Jersz	Karol Jan	38	Saksonia	Gostynin	Gub. Kijowska	krawiec
428			19.09.1833	Jerszdorf	Fryderyk	45	Polska	gm. Nadolna	Gub. Kijowska	kolonista
206	130	205	12.09.1832	Jeske	Johan	21	Margonin--Prusy	Gostynin	Donajew Gub. Podolska	czeladnik sukienniczy
212	238	brak	27.09.1832	Jeske	Johan	36	Prusy	Konstantynów	Kijów	tokarz
212	340	brak	20.11.1832	Jeske	Jan	33	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	238	brak	20.04.1833	Jesske	John	69	Morgonin--WKP	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	137	brak	31.03.1833	Jonas	August	40	Prusy	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
440	128	brak	24.03.1833	Junger-mann	Krzysztof	40	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabr. sukna
440	330	brak	04.05.1833	Jurak	Joanna - wdowa	39	Saksonia	Gostynin	Gub. Kijowska	komornica
212	351	brak	01.12.1832	Kalisch	Jan	36	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
440	71	brak	04.03.1833	Kalmayer	Ernst	50	Brauersz-weig	o. Rawski, kol. Łaznowska Wola	Besarabia	kolonista
440	137	brak	31.03.1833	Kasper	Frantz	38	Czechy	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	351	brak	01.12.1832	Kauc	Fryderyk	46	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
206	185	295	16.10.1832	Kaufman	Wilhelm	32	brak	Aleksandrów	Gub. Białostocka	postrzygacz
212	235	brak	24.09.1832	Kayzer	Gottlib	30	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
212	215	brak	17.09.1832	Keller	Franciszek	26	Grunberg	Łęczyca	Glank gub. Czernihowska	czeladnik sukienniczy
440	238	brak	20.04.1833	Keller	Samuel	24	Jarocin	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
212	262	brak	09.10.1832	Kelm	Jan	63	Prusy	Łódź	Kijów	prządek
440	235	brak	20.04.1833	Kemnitz	Ludwik	33	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
428			1833	Kemp	Jan	22	Trzcianka			czeladnik
440	507	brak	22.05.1833	Kerlin	Ernst Jakób		Prusy	Srebrny Borek woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	kolonista
440	168	brak	07.04.1833	Kierntop	Marcin	47	Lubiszyn k.Gorzowa	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
123	14	brak	08.06.1832	Kiesling	Karol Szymon	24	Görlitz - Zgorzelec	Kalisz	Klinki Gub.Czernichow-ska	majster szlifierz, apparater
123	1	brak	08.06.1832	Kiesling	Gottlib	36	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
212	277	brak	18.10.1832	Kinast	Krystian	44	Polska	gm. Tkaczew	Odessa	rolnik
212	277	brak	18.10.1832	Kinast	Bogumił	41	Polska	gm. Tkaczew	Odessa	rolnik
440	468	brak	22.05.1833	Kirchmejer	Fryderyk	42		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	242	brak	02.10.1832	Kitzman	Jan	41	Prusy	Ozorków	Dunajewo -Kamieniec Podolski	sukiennik
440	252	brak	24.04.1833	Kitzmann	Justyna - wdowa	33	Warten-berg	Zgierz	Radom	sukienniczka

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
428			1833	Klat	Samuel					
212	325	brak	12.11.1832	Klatt	Michał	52	Prusy	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
212	409	brak	19.12.1832	Klatt	Piotr	40	Klaudorf	Olszany obw. Rawski	Kijów	kowal
440	168	brak	07.04.1833	Klatt	Jan	31	Morgonin--WKP	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
440	547	brak	22.05.1833	Klatt	Jan			woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
212	265	brak	12.10.1832	Klayber	Karol	40	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
212	314	brak	31.10.1832	Klayber	Benjamin	20	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	czeladnik sukienniczy
212	207	brak	15.09.1832	Kleber	Piotr	48	Prusy	Michałówek obw. Stanisławowski	Odessa	kolonista
212	209	brak	03.09.1832	Klempt	Samuel	56	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
212	265	brak	12.10.1832	Klimsz	Karol	25	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	szlifierz
428			09.09.1833	Klis	Augustyn	53		Zalesie gm. Lipowczyce		kolonista
212	209	brak	03.09.1832	Kloss	Samuel	34	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
440	326	brak	09.05.1833	Kluge	Gotfried	26	Prusy	woj. Kaliskie	Gub. Czernihowska	sukiennik
212	291	brak	25.10.1832	Kłosinski	Tomasz	28	Kraków	Piaskowice	Nustyny	rolnik
206	162	264	12.10.1832	Knuthe	Wilhelm	23	Prusy	brak	Białystok	czeladnik postrzygacki
440	228	brak	23.04.1833	Koch	Fryderyk	brak	brak	Penchratka o.Ostrołęka	brak	kolonista
440	266	brak	29.04.1833	Koch	Jan	51	Branden-burgia	Osieck woj. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
440	228	brak	23.04.1833	Koch	Wilhelm	brak	brak	Penchratka o.Ostrołęka	brak	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	209	brak	03.09.1832	Köler	Johann August	32	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
212	289	brak	29.10.1832	Köller	Bogumił	42	Prusy	Przedecz	Knyszyn	fabrykant sukna
440	425	brak	22.05.1833	Kommos	Paweł	73		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
440	440	brak	22.05.1833	Komos	Michał	29		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
206	62	100	14.07.1832	König	Ignacy	30	Egenburg--Austria	Tomaszów Rawski	Rożany Gub. Grodzieńska	czeladnik sukienniczy
212	242	brak	02.10.1832	König	Krystian	59	Prusy	Ozorków	Gub. Białostocka	stolarz
212	382	brak	07.12.1832	Konrad	Karol	38	Prusy	Konstantynów	Rużyszcz Gub. Żytomierska	fabrykant sukna
440	310	brak	02.05.1833	Konrad	Krzysztof	brak	brak	Zgierz	Klincow	fabrykant sukna
206	16	27	10.07.1832	Konucho-wicz	Paweł	52		Krusza o. Stanisławów	Kleszczele Obwód Białostocki	brak
440	418	brak	22.05.1833	Kosmann	Michał	64		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
428			29.09.1833	Kowczyński	Ignacy					czeladnik sukienniczy
428			28.07.1833	Krajewski	Michał				Wilno	aptekarz
212	386	brak	18.12.1832	Kram	Karol	29	brak	Aleksandrów	Ciechanowca	postrzygacz
440	232	brak	20.04.1833	Krause	Henryk	40	Wirtem-bergia	Konstantynów	Kijów	rolnik
440	168	brak	07.04.1833	Krauze	Frydrych	66	Herzoneu	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
206	171	275	21.10.1832	Krieger	Johan Gotlib	23	Prusy	Ozorków	brak	czeladnik sukienniczy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	25	brak	09.02.1833	Krieger	Gotlib	34	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	sukiennik
440	60	brak	09.03.1833	Krieger	Gotlib	42	Prusy	Łódź	Kijów	tkacz
440	64	brak	31.01.1833	Krueger	Georg	60	Morgonin--WKP	Zduńska Wola	brak	fabrykant sukna
440	519	brak	22.05.1833	Krug	Filip			woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
206	15	25	12.07.1832	Krüger	August	33	Polno--Prusy	Mrozy o.Stanisławów	Odessa	kolonista
206	15	25	12.07.1832	Krüger	Fryderyk	34	Polno--Prusy	Mrozy o.Stanisławów	Odessa	rolnik
206	135	212	15.09.1832	Krüger	Fryderyk	30	Łabczyn--Prusy	o. Łęczycki	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy
212	238	brak	27.09.1832	Krüger	Marcin	32	Polska	Konstantynów	Besarabia	rolnik
212	253	brak	05.10.1832	Krüger	Wilhelm	39	Prusy	Ozorków	Knyszyn	sukiennik
440	95	brak	30.01.1833	Krüger	Krzysztof	35	Morgonin--WKP	Zduńska Wola	brak	fabrykant sukna
440	558	brak	27.05.1833	Krüger	Jan Gottfid	29	Polska		Gub. Grodzieńska	
440	34	brak	22.02.1833	Kryeger	Gotfrid	47	Bermki	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
206	187	299	28.10.1832	Krygier	Wilhelm	21	Prusy	o. Łęczycki	Ciechanowiec	czeladnik sukienniczy
206	23	36	22.06.1832	Kryst	Samuel	45	Swarzędz--WKP	Klintz o. Łęczycki	Gub. Czernihowska	brak
440	232	brak	20.04.1833	Kube	Marcin	52	Nowa Marchia--Lubuskie	Konstantynów	Kijów	rolnik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	232	brak	20.04.1833	Kube	Karol	32	Nowa Marchia--Lubuskie	Konstantynów	Kijów	rolnik
440	431	brak	22.05.1833	Kuchen-beker	Fryderyk	59		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
206	136	214	15.09.1832	Kühn	Michał	22	brak	Gostynin	Gub. Podolska	czeladnik sukienniczy
212	238	brak	27.09.1832	Kühn	August	42	Prusy	Zgierz	Dunajewo -Kamieniec Podolski	fabrykant sukana
212	340	brak	20.11.1832	Kühn	Andrzej	27	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	25	brak	09.02.1833	Kühn	Gotlib	36	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	sukiennik
440	238	brak	20.04.1833	Kühn	Jan	38	Szelaube	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	362	brak	20.05.1833	Kujat	Bogusław			woj. Kaliskie	Besarabia	kolonista
440	30	brak	11.02.1833	Kuntz	August	32	brak	o. Warszawski os. Błędów	Kijów	sukiennik
428			1833	Kuntze	Jan Fryderyk					czeladnik
440	195	brak	17.04.1833	Küntzler	Jan	24	Kochanów	Głuchów	Besarabia	kolonista
440	554	brak	26.05.1833	Kupczyński	Ignacy	27	Prusy	obw. Sochaczewski	Obwód Białostocki	podmayster sukienny
428			1833	Kurtz	Daniel					kolonista
428			1833	Kurtz	Jan					kolonista
428			19.09.1833	Kuśmider	Wojciech			Kampinos	Gub. Chersońska	kolonista
440	88	brak	13.03.1833	Kwaśniew-ski	Jan	40	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
206	105	168	18.08.1832	Lamprecht	Karol August	30	Księstwo Hessen	Ozorków	Gub. Podolska	czeladnik farbiarski

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
428			16.09.1833	Lang	Fryderyk	47		gm. Puchaczów woj. Lubelskie	brak	młynarz
206	97	157	28.08.1832	Lange	Samuel	brak	brak	Przedecz	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy
206	109	175	22.08.1832	Lange	August	28	Prusy	Zgierz	Białystok (Knyszyn)	fabrykant sukna
206	173	279	06.11.1832	Lange	Wojciech	27	Prusy	Ozorków	Ciechanowiec	czeladnik sukienniczy
212	253	brak	05.10.1832	Langholtz	Adolf Traugot	21	Prusy	obw. Łęczycki	Dunajewo -Kamieniec Podolski	czeladnik sukienniczy
212	327	brak	12.11.1832	Launer	Gottfrid	28	Prusy	Zgierz	brak	czeladnik sukienniczy
212	235	brak	24.09.1832	Laytlof	Karol	32	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
212	242	brak	02.10.1832	Lebelt	Gottlib	36	Saksonia	Łódź	Jekaterynosław	tkacz
428			09.09.1833	Lempke	Samuel	24		Zalesie gm. Lipowczyce		kolonista
428			09.09.1833	Lempke	Gottlib	28		Zalesie gm. Lipowczyce		kolonista
428			1833	Lewan-dowski	Józef			Przedecz		
212	215	brak	17.09.1832	Lewin	Gottlib	41	Wierzyczki	Konstantynów	Besarabia	tkacz
212	300	brak	06.11.1832	Leybner	Samuel	53	Prusy	Zgierz	Randomyśl Gub. Kijowska	fabrykant sukna
212	209	brak	03.09.1832	Liebchen	Rozyna - wdowa	41	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykantka sukana
212	382	brak	07.12.1832	Liedke	Karol	34	Nowey Harcki	Konstantynów	Rużyszcz Gub. Żytomierska	fabrykant sukna
428			1833	Lieske	Jan Wilhelm					czeladnik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	56	brak	07.03.1833	Linert	Jan	25	Prusy	Dąbie	Obwód Białostocki	czeladnik sukienniczy
212	289	brak	29.10.1832	Lipke	Bogumił	40	Prusy	Przedecz	Knyszyn	fabrykant sukna
212	407	brak	15.12.1832	Lipken	Krystyan	45	Prusy	Rudnie obw. Stanisławowski	Ciechanowca	sukiennik
440	173	brak	07.04.1833	Liske	Karol Traugot	47	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
212	351	brak	01.12.1832	Loga	Jan	32	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
428			09.09.1833	Loze	Kacper	36		gm. Żołniewki		kolonista
440	443	brak	22.05.1833	Luchner	Jan	39		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	351	brak	01.12.1832	Ludwik	Gottfryd	36	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
206	158	258	03.10.1832	Lukke	Gotlib	30	Prusy	o. Łęczycki	Białystok	czeladnik sukienniczy
440	369	brak	20.05.1833	Maag	Grzegorz	51	Księstwo Badenii	woj. Kaliskie, obw. piotrkowski	Besarabia	kolonista
212	316	brak	02.11.1832	Macher	Wilhelm	24	brak	Dąbie	Gub. Białostocka	czeladnik sukienniczy
440	428	brak	22.05.1833	Maier	Fryderyk	34		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
206	193	308	06.06.1832	Maior	August	44	brak	o. Łęczycki	Kijów	wyrobnik
440	228	brak	23.04.1833	Majer	Piotr	brak	brak	Penchratka o.Ostrołęka	brak	kolonista
428			07.09.1833	Majer	Jan					
428			28.07.1833	Majer	Jan				do Czerkaska	młynarz

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	434	brak	22.05.1833	Mantoy	Michał	34		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	367	brak	21.11.1832	Manygel	Krystyan	22	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	czeladnik sukienniczy
206	70	112	07.08.1832	Markert	Karol	36	WKP	Tomaszów Rawski	Białystok i jego okolice	szlifierz
428			09.09.1833	Martyn	Jan	46		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
440	446	brak	22.05.1833	Marx	Eliasz	61		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
440	462	brak	22.05.1833	Mauch	Dawid	39		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
123	9	brak	08.06.1832	May	Karol	47	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
206	110	177	01.09.1832	Mayster	Wilhelm	33	WKP	Ozorków	Grodna i Wilna	kupiec
428			25.09.1833	Mayzel	Jan	45	Grobnin	Dąbie woj. Kaliskie	Gub. Kostrońska	kolonista
440	437	brak	22.05.1833	Meyer	Michał	40		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
206	193	308	06.06.1832	Michławski	Jan	44	brak	o. Łęczycki	Kijów	kołodziej
440	56	brak	07.03.1833	Mile	Traugot	22	Grunberg	Konstantynów	Obwód Białostocki	czeladnik sukienniczy
440	128	brak	24.03.1833	Milewitz	August	46	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabr. sukna
428			09.09.1833	Milke	Joachim			gm. Żołniewki		kolonista
206	180	287	02.11.1832	Miller	Edward	22	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowiec	czeladnik sukienniczy
206	191	304	01.06.1832	Miller	August	jest	Prusy	o. Łęczycki	Thersztygel	sukiennik
212	279	brak	20.10.1832	Miller	Karol	38	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
440	146	brak	08.03.1833	Missol	Gotlib	52	WKP	Zduńska Wola	Obwód Białostocki	szewc

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	279	brak	20.10.1832	Modral	Walenty	29	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	czeladnik sukienniczy
212	209	brak	03.09.1832	Möebus	Karol	33	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
440	141	brak	31.03.1833	Müchle	Samuel	30	Prusy	Zgierz	Gub. Smoleńska	sukiennik
440	311	brak	30.04.1833	Mühlbradt	Jan	37	Shöden -Nadrenia	Konstantynów	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
428			1833	Mülke	Joachim					
212	260	brak	06.10.1832	Müller	Georg	55	Prusy	Konstantynów	Besarabia	rolnik
212	327	brak	12.11.1832	Müller	August	40	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukna
440	173	brak	07.04.1833	Müller	Karol August	35	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
440	173	brak	07.04.1833	Mutscher	Traugot Jan	33	Prusy	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
212	325	brak	12.11.1832	Mützner	Jan	59	Prusy	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
428			09.09.1833	Naukampf	Daniel	47		gm. Żołniewki		kolonista
440	232	brak	20.04.1833	Neuman	Andrzej	36	Królestwo Polskie	Konstantynów	Kijów	rolnik
212	209	brak	03.09.1832	Neumann	Fryderyk	34	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
440	489	brak	22.05.1833	Nize	Albert	43	brak	Prusy obw. Warszawski	Obwód Białostocki	kolonista
212	235	brak	24.09.1832	Noske	Henryk	32	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	sukiennik
212	353	brak	27.11.1832	Nyszald	Jan	60	Rauburg	Stryków ok. Zgierza	Gub. Białostocka	fabrykant sukna
440	88	brak	13.03.1833	Oheim	Gotfried	33	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
206	39	55	01.08.1832	Opitz	Anton	36	brak	brak	Pochrzebyszcze Gub. Kijowska	czeladnik sukienniczy
440	252	brak	24.04.1833	Otto	Samuel	48	brak	Zgierz	Radom	fabrykant sukna
428			09.09.1833	Otto	Karol			Zgierz		fabrykant sukna

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
428			09.09.1833	Otto	Fryderyk	50		gm. Żołniewki		kolonista
206	191	304	01.06.1832	Pall	August	36	Prusy	o. Łęczycki	Kijów	sukiennik
212	238	brak	27.09.1832	Paterek	Józef	26	Polska	Konstantynów	Kijów	tokarz
440	128	brak	24.03.1833	Peitscher	Karol Benjamin	23	Prusy	Ozorków	Smoleńsk	czeladnik postrzygacki
440	160	brak	23.03.1833	Peitscher	Jan	37	Prusy	Zgierz	Smoleńsk	postrzygacz
440	56	brak	07.03.1833	Pempel	Karol Fryderyk	17	Ostrów	brak	Obwód Białostocki	czeladnik sukienniczy
440	114	brak	07.03.1833	Pensker	Franciszek	65	Groskoh-lan-Śląsk	Pabianice o. Sieradzki	Besarabia	prządek-fabrykant
206	10	13	12.07.1832	Perotiew	Andrzej			Dobre o.Sochaczewski	Bemant Gub. Tomska	brak
440	78	brak	27.02.1833	Pessler	Karolina	20	brak	o. Gostyniński m.Dobro-wice	Rowanicze Gub. Mińska	wyrobnica
206	24	38	03.07.1832	Peters	Henryk	32	Prusy	Łódź	Moskwa	mechanik
206	40	57	03.08.1832	Peytzert	Johan	37	brak	Zgierz	Moskwa	mayster postrzygacki
440	137	brak	31.03.1833	Pfeifer	Karol Gotthelf	41	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
206	14	23	06.07.1832	Pomeracke	Michał August	23		Zgierz	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy
212	215	brak	17.09.1832	Pomerenke	Johann Daniel	28	Prusy	Zgierz	Dunajewo -Kamieniec Podolski	sukiennik
440	324	brak	09.05.1833	Pomerling	brak	brak	brak	Krasnosiel woj. Płockie	Białystok	fabrykant sukna
440	56	brak	07.03.1833	Ponto	Jan	34	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukna
440	376	brak	17.05.1833	Pratsz	Fryderyk	24	Potzdow	woj. Kaliskie gm. Chorzeszów	Obwód Białostocki	kolonista
440	88	brak	13.03.1833	Proppe	Jan	58	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
440	16	brak	18.01.1833	Prymas	Jan	35	Polska	o. Rawski	Gub. Kijowska	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
206	186	297	10.10.1832	Pufal	Lorentz	44	Prusy	Ozorków	Knyszyn Obwód Białostocki	furman
428			1833	Puzscher	Karol			Gostynin		
440	342	brak	10.05.1833	Radatz	Jan	24	Prusy	Brzeżno woj. Płockie	Białystok	fabrykant sukna
212	351	brak	01.12.1832	Radke	Bogumił	45	Prusy	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
440	311	brak	30.04.1833	Radke	Karol	60	Shöden -Nadrenia	Konstantynów	Obwód Białostocki	sukiennik
428			21.10.1833	Radke	Piotr					fabrykant sukna
206	175	282	07.11.1832	Radzikow-ski	August	23	brak	Brochowa o. Sochaczewski	Knyszyn Obwód Białostocki	gorzelany
212	215	brak	17.09.1832	Rau	Gottlib	30	Prusy	Konstantynów	Kijów	sukiennik
212	353	brak	27.11.1832	Rayzer	Jakób	28	Würtem-berg	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
212	353	brak	27.11.1832	Rayzer	Gottfrid	41	Würtem-berg	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
212	353	brak	27.11.1832	Rayzer	Frydrych	31	Würtem-berg	gm.Janków obw. Rawa Maz.	okolice Kijowa	kolonista
440	173	brak	07.04.1833	Redel	Filip	56	Czechy	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
212	340	brak	20.11.1832	Reiferd	Jan	56	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
212	229	brak	20.09.1832	Reinbein	Jan		Pomerania	Zgierz	Dunajewo -Kamieniec Podolski	fabrykant sukana
440	519	brak	22.05.1833	Renzefeld	Adam	59	Biała -Śląsk	woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
428			25.09.1833	Rephan	Eregoth	41	Birnbaum	woj. Kaliskie	Gub. Czernihowska	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
206	173	279	06.11.1832	Retich	Henryk	20	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowiec	czeladnik sukienniczy
212	353	brak	27.11.1832	Reych	Ludwik	41	Gombin	Stryków ok. Zgierza	Gub. Białostocka	fabrykant sukna
212	209	brak	03.09.1832	Reyche	Fryderyk	32	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
428			19.09.1833	Reymann	Krzysztof	34	brak	Spina.... woj. Kaliskie	brak	rolnik
428			09.09.1833	Reymann	Gottlib	39		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
428			09.09.1833	Reymann	Wojciech	30		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
212	260	brak	06.10.1832	Reymund	Zygmunt	37	Szwajcaria	Ozorków	Białystok	mechanik
440	34	brak	22.02.1833	Rezler	Krystyan	41	Lipno ok. Włocławka	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
206	128	202	10.09.1832	Richter	Frydrych	32	Grunberg--Prusy	Zgierz	Białystok	workmayster
440	88	brak	13.03.1833	Richter	Frydrych	40	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
206	36	53	30.07.1832	Riedel	Fryderyk Henryk	36	Zalnia, Śląsk Pruski	Zgierz	Kleczów Gub. Czernihowska	czeladnik sukienniczy
428			24.10.1833	Riedman	Wilhelm		Branden-burgia			złotnik
440	323	brak	05.05.1833	Robinski	Jan	brak	brak	Chorzeszów woj. Kaliskie	brak	kolonista
440	381	brak	22.05.1833	Robinski	Jan	52	Poraza	woj. Kaliskie gm. Chorzeszów	Obwód Białostocki	kolonista
206	44	62	14.07.1832	Ros	Karol	16	Sempolno	brak	brak	brak
212	209	brak	03.09.1832	Rösch	Wilchelm	21	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
440	252	brak	24.04.1833	Rose	Jan	38	brak	Zgierz	Radom	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
123	1	brak	08.06.1832	Roth	Karol	34	Austria	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
206	84	133	13.08.1832	Roth	Antoni	35	Frankfurt n/Menem	Łęczyca	Gubernia Smolenska	postrzygacz
440	13	brak	10.01.1833	Rothe	Jan	35	Prusy	Błędów o. Warszawski	Kijowa	szewc
440	326	brak	09.05.1833	Rozenfeld	Bogumił	29	Henycho	brak	Gub. Czernihowska	sukiennik
428			25.09.1833	Rozenfeld	Krystyan	39	WKP	Szpinalów woj. Kaliskie	Besarabia	kolonista
440	178	brak	10.04.1833	Rozentreter	Piotr	24	brak	Łaznów	Besarabia	kolonista
440	34	brak	22.02.1833	Rozewa	Samuel	40	Krośnie-wiec ok. Kutna	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	358	brak	13.05.1833	Roznowski	Jan	brak	brak	Konstantynów	Obwód Białostocki	fabrykant sukna
428			19.09.1833	Rua	Krzysztof	42	Prusy	Kampinos	Gub. Chersońska	kolonista
440	71	brak	04.03.1833	Ruff	Wilhelm	38	Badeu	o. Rawski, kol. Łaznowska Wola	Besarabia	kolonista
440	173	brak	07.04.1833	Rychter	Jan Gotlib Krystyan	38	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
440	358	brak	13.05.1833	Rystow	Jan	45	Prusy	Konstantynów obw. Łęczycki	Gub. Czernihowska	fabrykant sukna
440	195	brak	17.04.1833	Saner	Jakób	20	Wirtem-bergia	Głuchów	Besarabia	kolonista
440	195	brak	17.04.1833	Saner	Bogumił	24	Wirtem-bergia	Głuchów	Besarabia	kolonista
212	265	brak	12.10.1832	Schein	Daniel	44	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
440	13	brak	10.01.1833	Scheydler	Jan	42	Prusy	Błędów o.Warszawski	Kijów	wyrobnik
206	173	279	06.11.1832	Schlegel	Jan	22	Prusy	Ozorków	Ciechanowiec	czeladnik sukienniczy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	56	brak	07.03.1833	Schlegel	Ferdynand	20	brak	Ozorków	brak	czeladnik sukienniczy
212	242	brak	02.10.1832	Schlender	Michał	52	Prusy	Zgierz	Dunajewo -Kamieniec Podolski	szewc
206	140	221	21.09.1832	Schmidt	Johan	33	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukna
212	265	brak	12.10.1832	Schmidt	Karolina - wdowa	31	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykantka sukana
212	367	brak	21.11.1832	Schmidt	August	34	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik, mechanik
212	393	brak	11.12.1832	Schmude	Jan			Konstantynów	Rużyszcz Gub. Żytomierska	fabrykant sukna
440	310	brak	02.05.1833	Schneider	Piotr	brak	brak	brak	Gub. Wołyńska	kolonista
212	215	brak	17.09.1832	Schöen	Tobiasz	45	Frausztadt	Ozorków	Glank gub. Czernihowska	fabrykant sukana
440	333	brak	09.05.1833	Schönefeld	Georg	60	Prusy	Brzeziny obw. Rawski	Besarabia	pracownik
212	265	brak	12.10.1832	Schonnert	Gottlib	22	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
440	128	brak	24.03.1833	Schrader	Karol	53	Prusy	Zgierz	Obwód Białostocki	mechanik
428			09.09.1833	Schreider	Gottfrid	56		Zalesie gm. Lipowczyce		kolonista
212	314	brak	31.10.1832	Schroeder	Karol	53	Brun-schwick	obw. Łęczycki	Białystok	mechanik pras
212	260	brak	06.10.1832	Schüll	Karol	27	Uniejowo	Konstantynów	Besarabia	ślusarz
206	98	159	02.07.1832	Schultz	Krystyan Ferdynand	32	Grunberg--Prusy	Zgierz	Kijów	czeladnik sukienniczy
206	137	216	17.09.1832	Schultz	Jan	36	brak	Wierzbno	Ciechanowiec Obwód Białostocki	fabrykant sukna
212	209	brak	03.09.1832	Schultz	Heynrych August	brak	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
212	209	brak	03.09.1832	Schultz	Gottlib	52	Prusy	Zgierz	Białystok	brak
212	265	brak	12.10.1832	Schultz	Henryk	26	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
212	279	brak	20.10.1832	Schultz	Gotfrid	35	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik
212	300	brak	06.11.1832	Schultz	Jan Wilhelm	56	Prusy	Zgierz	Randomyśl Gub. Kijowska	fabrykant sukna
212	382	brak	07.12.1832	Schultz	Samuel	26	Prusy	Konstantynów	Rużyszcz Gub. Żytomierska	fabrykant sukna
440	34	brak	22.02.1833	Schultz	Jan	36	Zakrzewka ok. Piły	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
440	310	brak	02.05.1833	Schultz	Bogumił	brak	brak	brak	Gub. Wołyńska	kolonista
206	113	182	02.09.1832	Schuman	Karol	35	Śląsk	Rawa	Ciechanowiec Obwód Białostocki	fabrykant sukna
440	128	brak	24.03.1833	Schumann	Jan	32	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	fabr. sukna
212	209	brak	03.09.1832	Schwenker	Karol	26	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
212	215	brak	17.09.1832	Schyller	Samuel	38	Prusy	Konstantynów	Besarabia	rolnik
212	235	brak	24.09.1832	Schylling	Ludwik	38	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	fabrykant sukana
428			09.09.1833	Sczmichler	Gottlib	30		gm. Żołniewki		kolonista
440	154	brak	16.03.1883	Seidel	Michał	32	Budzyń--WKP	Zduńska Wola	brak	sukiennik
440	252	brak	24.04.1833	Seidel	Wilhelm	30	brak	Zgierz	Radom	fabrykant sukna
440	230	brak	20.04.1833	Seiger	Samuel	62	Prusy	Zgierz	Donawcy	czeladnik sukienniczy
428			25.09.1833	Selo	Joachim	50	Bojanowo	woj. Kaliskie	Gub. Czernihowska	sukiennik
440	338	brak	09.05.1833	Sengtel	Jan	34	Pomerania	Mjanówka obw. Ostołęcki	Besarabia	kolonista
212	384	brak	03.12.1832	Serszmidt	Karol	28	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	sukiennik

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	173	brak	07.04.1833	Seybertlich	Johan Gotlib	50	Saksonia	Łódź	Gub. Jekaterynosławska	tkacz
440	489	brak	22.05.1833	Siniński	Michał	60	brak	Michajczew obw. Warszawski	Obwód Białostocki	kolonista
212	314	brak	31.10.1832	Sitz	Johann	28	Prusy	obw. Łęczycki	Rozyczki Gub. Wołyńska	czeladnik sukienniczy
440	34	brak	22.02.1833	Skale	Wojciech	33	Rochno ok. Łodzi	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
428			21.10.1833	Slama	Józef					
440	342	brak	10.05.1833	Smidt	Jan Bogusław	62	Jarocin	Brzeżno woj. Płockie	Białystok	fabrykant sukna
440	257	brak	24.04.1833	Sommer	Krystyan Gotlib	47	Saksonia	Głuchów ok. Łodzi	Chersoń	kolonista
212	279	brak	20.10.1832	Sonenberg	Jan	33	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	sukiennik
440	238	brak	20.04.1833	Splitsteyser	Daniel	39	Szelaube	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
428			19.09.1833	Stachel -Haupt	Gottlib	23	brak	gm. Dobroszyce	brak	kolonista
206	180	287	02.11.1832	Stampf	Fryderyk	21	Polska	Łęczyca	Białystok	czeladnik sukienniczy
212	384	brak	03.12.1832	Stanczyk	Jan Henrych	39	Prusy	Ozorków	Zabłudów w Gub. Białostockiej	folusznik
212	215	brak	17.09.1832	Stark	Wilhelm	65	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	fabrykant sukana
206	110	177	01.09.1832	Stawe	Michał	20	Hwerburt -Pome-rania	Ozorków	Grodna i Wilna	człowiek (pomocnik)
440	385	brak	22.05.1833	Stefan	Wojciech	58	WKP	woj. Kaliskie gm. Chorzeszów	Obwód Białostocki	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
428			23.09.1833	Steiner senior	Jan	49	brak	Stara Huta woj. Kaliskie	brak	tkacz
440	88	brak	13.03.1833	Steinhauer	Karol	46	WKP	Ozorków o. Łęczycki	Rozyce Gub. Wołyńska	sukiennik
440	330	brak	04.05.1833	Stephan	Jan Karol	48	Saksonia	Gostynin	Gub. Kijowska	murarz
206	191	304	01.06.1832	Stolpe	Karol	27	WKP	o. Łęczycki	Donajew Gub. Podolska	czeladnik sukienniczy
440	316	brak	05.05.1833	Stralendorf	Henryk	53	Gdansk--Prusy	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
212	262	brak	09.10.1832	Stroczen	Andrzej	42	Prusy	Konstantynów	Gub. Wołyńska	piekarz
212	215	brak	17.09.1832	Stroszeyn	Jan	46	Kujawy	Konstantynów	Besarabia	cieśla
212	325	brak	12.11.1832	Studenski	Gottlib	32	Prusy	Ozorków	Knyszyn	fabrykant sukna
212	277	brak	18.10.1832	Studziński	Frydrych	60	Prusy	wieś Biały	Odessa	rolnik
440	326	brak	09.05.1833	Swoboda	Grzegorz	35	Austria	brak	Gub. Czernihowska	sukiennik
440	178	brak	10.04.1833	Szatt	Andrzej	70	brak	Łaznów	Besarabia	kolonista
440	342	brak	10.05.1833	Szefler	Szarlotta - wdowa	51	Prusy	Brzeżno woj. Płockie	Białystok	brak
440	44	brak	27.02.1833	Szein	Wincenty	brak	brak	Kodeń	Gub. Grodzieńska	sukiennik
206	176	284	13.11.1832	Szermer	Gotlib	19	Prusy	Dąbie	Ruzuszki	czeladnik sukienniczy
212	277	brak	18.10.1832	Sziller	Gottlib	60	brak	wieś Biały	Odessa	rolnik
428			21.10.1833	Szleser	August					
440	257	brak	24.04.1833	Szmaltz	Mateusz	36	brak	Głuchów ok. Łodzi	Besarabia	kolonista
440	369	brak	20.05.1833	Szmejhel	Andrzej	39	Królestwo Polskie	woj. Kaliskie	Besarabia	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	16	brak	18.01.1833	Szmidke	Bogusław	51	Prusy	o. Rawski	Gub. Kijowska	kolonista
440	246	brak	24.04.1833	Szmidt	Michał	36	Łódź	Łochów	Gub. Astrachańska	rolnik
440	310	brak	02.05.1833	Szmidt	Jan	brak	brak	Zgierz	Ruzuszki	fabrykant sukna
440	474	brak	22.05.1833	Szmit	Jakób	32		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
440	507	brak	22.05.1833	Szmit	Fryderyk		Bawaria	woj. Augustowskie	Obwód Białostocki	kolonista
440	316	brak	05.05.1833	Sznell	Karol	53	Maklem-burgia	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
440	56	brak	07.03.1833	Szneyder	Gotlib	19	Prusy	Ozorków	Obwód Białostocki	czeladnik sukienniczy
212	215	brak	17.09.1832	Szober	August	19	Cymhena	Konstantynów	Rozyczki Gub. Wołyńska	sukiennik
212	260	brak	06.10.1832	Szober	Gotfrid	61	Rogoźno	Konstantynów	Rożyce Gub. Żytomierska	fabrykant sukana
212	238	brak	27.09.1832	Szperber	Johann	37	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukana
440	240	brak	24.04.1833	Szpicer	Andrzej	22	Wola Suszowa	Gaworek ok. Tomaszowa	Gub. Astrachańska	kolonista
440	240	brak	24.04.1833	Szpicer	Michał	24	Głowiączek	Gaworek ok. Tomaszowa	Gub. Astrachańska	kolonista
440	240	brak	24.04.1833	Szpicer	Andrzej	57	Potołówka	Gaworek ok. Tomaszowa	Gub. Astrachańska	kolonista
428			1833	Szpicer	Paweł					kolonista
206	96	155	28.08.1832	Sztark	August	27	Prusy	Zgierz	Gub. Mińska	obywatel miasta
212	235	brak	24.09.1832	Sztebner	Mateusz	34	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
212	289	brak	29.10.1832	Sztegmann	Jan	32	Prusy	Przedecz	Knyszyn	fabrykant sukna
206	128	202	10.09.1832	Szteinke	Andrzej	43	Prusy	Zgierz	Białystok	właściciel postrzygarni

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
206	128	202	10.09.1832	Szteinke	Krzysztof	24	brak	Zgierz	Białystok	czeladnik postrzygacki
212	215	brak	17.09.1832	Szubert	Franciszek	34	Czechy	Łęczyca	Glank gub. Czernihowska	fabrykant sukana
440	266	brak	29.04.1833	Szulc	Wilhelm	24	Prusy	Natolin woj. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
440	487	brak	22.05.1833	Szulc	Mateusz	62	Lipiny	Blewki obw. Rawski	Gub. Grodzieńska	kolonista
440	487	brak	22.05.1833	Szulc	Marcin	64	Wrocław	Blewki obw. Rawski	Gub. Grodzieńska	kolonista
428			25.09.1833	Szulc	Krystyan	25	Darłowo	Dąbie woj. Kaliskie	Gub. Kostrońska	kolonista
428			21.10.1833	Szulc	Jan	19	Przedecz	Zgierz		czeladnik sukienniczy
206	104	166	28.08.1832	Szulinski	Heyman	34	Węgrowa	Ozorków	Białystok	doktor
428			09.09.1833	Szultz	Krystyan	50		gm. Kamieńsko-Łękawska		kolonista
428			1833	Szuman	Michał					czeladnik
212	340	brak	20.11.1832	Szurc	Karol	30	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	fabrykant sukna
440	25	brak	09.02.1833	Szwanke	Jan	31	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	sukiennik
206	97	157	28.08.1832	Szyk	Fryderyk	24	brak	Przedecz	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy
440	358	brak	13.05.1833	Szynker-berg	Daniel	33	Polska	gm. Zale	Gub. Czernihowska	fabrykant sukna
440	358	brak	13.05.1833	Szynker-berg	Karol	29	Polska	gm. Zale	Gub. Czernihowska	fabrykant sukna
440	246	brak	24.04.1833	Tabat	Wojciech	51	Ujazd	Bukowice	Gub. Astrachańska	rolnik
440	56	brak	07.03.1833	Tecław	Gotlib	34	Prusy	brak	Obwód Białostocki	czeladnik sukienniczy
440	187	brak	15.04.1833	Tendiw	Fryderyk	31	brak	Zgierz	Smoleńsk	mayster
212	242	brak	02.10.1832	Terpitz	August	38	Prusy	Łódź	Jekaterynosław	gancarz

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	38	brak	15.02.1832	Teske	Karol	38	Wokka--Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukna
440	316	brak	05.05.1833	Tesz	Ludwik	26	Prusy	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
212	300	brak	06.11.1832	Teuffel	Fryderyk	62	Prusy	Konstantynów	Randomyśl Gub. Kijowska	postrzygacz
123	1	brak	08.06.1832	Thiel	Gottlib	52	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
440	209	brak	09.04.1833	Thiel	Karol	26	Juliusburg--Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
212	289	brak	29.10.1832	Thun	Ludwik	47	Prusy	Przedecz	Knyszyn	fabrykant sukna
206	108	173	02.09.1832	Titz	Jan	55	brak	Izbica	Kijów	obywatel i fabrykant tasiemek
212	253	brak	05.10.1832	Tom	Jan	30	Prusy	Ozorków	Knyszyn	sukiennik
212	334	brak	17.11.1832	Torn	Gottlib	40	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukna
440	316	brak	05.05.1833	Trap	Fryderyk	70	Prusy	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
440	330	brak	04.05.1833	Traugot	Karol Jan	31	Saksonia	brak	Gub. Kijowska	murarz
440	450	brak	22.05.1833	Twardowski	Bogusław	39		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
212	277	brak	18.10.1832	Tyfs	Jan	32	brak	wieś Biały	Odessa	rolnik
440	88	brak	13.03.1833	Tylman	Jan	34	Prusy	Ozorków o. Łęczycki	Knyszyn Obwód Białostocki	sukiennik
440	471	brak	22.05.1833	Tymm	Marcin	33		woj. Podlaskie gm. Kołodziąż	Obwód Białostocki	kolonista
440	556	brak	26.05.1833	Tymm	Jan	41	Rogoźno	Bronieszyn obw. Kujawski	Brześć Litewski	fabrykant sukna
206	22	34	17.07.1832	Ulman	Johan	24	Prusy	Łęczyca	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	56	brak	07.03.1833	Urban	Karol	23	brak	Parzęczew	Obwód Białostocki	czeladnik sukienniczy
428			21.10.1833	Wagner	Jakób					
206	130	205	12.09.1832	Walter	Johan Frydrych	22	Margonin--Prusy	Gostynin	Donajew Gub. Podolska	czeladnik sukienniczy
440	25	brak	09.02.1833	Walter	Samuel	28	brak	Gostynin	Gub. Wołyńska	sukiennik
440	168	brak	07.04.1833	Walter	Zygmund	31	Oberżyckie	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
428			28.07.1833	Waszkiewicz	Grzegorz				Gub. Kijowska	
212	209	brak	03.09.1832	Watter	Karol	40	Prusy	Zgierz	Moskwa	sukiennik
440	330	brak	04.05.1833	Ways	Jan	50	Gdansk--Prusy	Błędów	Gub. Kijowska	mularz
440	189	brak	15.04.1833	Weber	Wilhelm	40	Prusy	brak	Obwód Białostocki	sukiennik
440	252	brak	24.04.1833	Weger	Johan Gotlib	33	Prusy	Zgierz	Kijów	fabrykant sukna
440	240	brak	24.04.1833	Wegner	Andrzej	26	Rogoszki	Gaworek ok. Tomaszowa	Gub. Astrachańska	kolonista
212	215	brak	17.09.1832	Wegwert	Ludwik	33	Prusy	Zgierz	Dunajewo -Kamieniec Podolski	fabrykant sukana
428			25.09.1833	Weiss	Maier	28	Zapolice	Dąbie woj. Kaliskie	Gub. Kostrońska	kolonista
212	215	brak	17.09.1832	Wende	Ernst Benjamin	32	Frausztadt	Ozorków	Lenz gub. Czernihowska	czeladnik sukienniczy
440	330	brak	04.05.1833	Wenschih	Grzegorz	50	Saksonia	brak	Gub. Kijowska	mularz
440	362	brak	20.05.1833	Werk	Marcin			woj. Kaliskie	Besarabia	kolonista
440	195	brak	17.04.1833	Werrich-Willing	Krzysztof	50	Wirtembergia	Głuchów	Besarabia	kolonista
440	16	brak	18.01.1833	Weycht	Samuel	54	Prusy	o. Rawski kol. Lipianka	Gub. Kijowska	kolonista

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
206	128	202	10.09.1832	Weymann	Gotlib	28	Prusy	Zgierz	Białystok	furman w/w
440	195	brak	17.04.1833	Wezner	Andrzej	63	Wirtem-bergia	Głuchów	Besarabia	kolonista
440	195	brak	17.04.1833	Wezner	Szymon	45	Wirtem-bergia	Głuchów	Besarabia	kolonista
212	314	brak	31.10.1832	Wiese	Krzysztof	37	Prusy	Zgierz	Randomyśl Gub. Kijowska	czeladnik sukienniczy
212	327	brak	12.11.1832	Wiese	Marin	42	Prusy	Zgierz	Ruzuszki	fabrykant sukna
440	372	brak	18.05.1833	Wilczyński	Bogusław	33		woj. Kaliskie gm. Chorzeszów	Obwód Białostocki	kolonista
206	4	4	17.03.1832	Wilden	Katarzyna Margerita			Zgierz	Moskwa	wdowa
206	8	9	12 .04.1832	Wilden	Fryderyk			Zgierz	Moskwa	postrzygacz
212	415	brak	06.11.1832	Wildenhof	Karol			Kalisz		czeladnik sukienniczy
440	34	brak	22.02.1833	Wilheyn	Gotlib	43	Sadnik	o. Rawski gm. Studzianki	Gub. Astrachańska	kolonista
212	279	brak	20.10.1832	Will	Fryderyk	18	Ozorków	Ozorków	brak	czeladnik sukienniczy
428			1833	Will	Marcin					kolonista
428			1833	Will	Gottlib					kolonista
440	266	brak	29.04.1833	Wilski	Krzysztof	46	Prusy	Pilawa woj., Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
440	266	brak	29.04.1833	Wilski	Gotlib	43	Śląsk	Pilawa woj., Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
206	14	23	06.07.1832	Windlant	Gotlib	25		Zgierz	Kamieńca Podolskiego	czeladnik sukienniczy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	168	brak	07.04.1833	Winkielman	Frydrych	40	Lubiszyn k.Gorzowa	Gostynin	Gub. Wileńska	fabrykant sukna
212	242	brak	02.10.1832	Wintersz-teyn	Joanna Eleonora	27	Prusy	Zgierz	Ciechanowca	fabrykant sukana
206	80	128	16.08.1832	Wittgens	Kornel	35	Niderlan-dia	Ozorków	Czernikowa Gub. Czernihowska	mechanik
206	180	287	02.11.1832	Wittgens	Kornel	35	Niderlan-dia	Ozorków	Czernikowa Gub. Czernihowska	mechanik
440	316	brak	05.05.1833	Wolf	Krystyan	30	Prusy	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
212	382	brak	07.12.1832	Wolfin	Ferdynand	32	Polska	Konstantynów	Rużyszcz Gub. Żytomierska	fabrykant sukna
206	171	275	21.10.1832	Wolicki	Tadeusz	25	brak	Ozorków	brak	czeladnik sukienniczy
123	1	brak	08.06.1832	Wüest-schube	Benjamin	40	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
123	1	brak	08.06.1832	Wüest-schube	Ernst	35	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
123	1	brak	08.06.1832	Wüest-schube	August	37	Prusy	Kalisz	Białystok	fabrykant sukna
440	16	brak	18.01.1833	Wutzke	Gotlib	21	Polska	o. Rawski	Gub. Kijowska	kolonista
440	316	brak	05.05.1833	Zabenballer	Adam	36	Bawaria	Jasienica woj. Płockie	Odessa	kolonista
428			1833	Zacharides	Józef					
206	128	202	10.09.1832	Zachert	Frydrych	34	Prusy	Zgierz	Białystok	sukiennik
206	142	225	25.09.1832	Zachert	Gustaw	25	Prusy	o. Łęczycki	Białystok	brak
212	314	brak	31.10.1832	Zaiger	Józef	21	Prusy	Aleksandrów	Ciechanowca	czeladnik sukienniczy

syg.	nr zdj.	strona	data	nazwisko	imiona	lat	m-ce urodz.	z miejscowości	do miejscowości, guberni	zawód
440	323	brak	05.05.1833	Zajde	Bogumił	brak	brak	Chorzeszów woj. Kaliskie	brak	kolonista
440	487	brak	22.05.1833	Zanto	Jan	51	Prusy	Brzeziny obw. Rawski	Gub. Grodzieńska	fabrykant sukna
440	217	brak	05.04.1833	Zawatzki	Karol Frydrych	36	Między-bórz-Prusy	Kalisz-Mały Dobrzec	wsi Supraśla o 2 mile od B-stoku	fabrykant sukna
440	392	brak	22.05.1833	Zejde	Bogusław	23		woj. Kaliskie gm. Chorzeszów	Obwód Białostocki	kolonista
428			09.09.1833	Zerchard	Wilhelm			Konstantynów		fabrykant sukna
206	126	199	05.09.1832	Zeyfert	Krystyan	25	Tomuczyn ok. Pyzdry	Tkaczew o. Łęczycki	Odessa	czeladnik folusznicz y
212	215	brak	17.09.1832	Zibarth	Johann	30	Prusy	Konstantynów	Kijów	krawiec
212	262	brak	09.10.1832	Zindler	Anna Dorota	53	Prusy	Zgierz	Kijów	fabrykantka sukana
212	238	brak	27.09.1832	Zobel	Andreas	42	Prusy	Zgierz	Białystok	fabrykant sukana
440	266	brak	29.04.1833	Zonenburg	Jan	bo	Prusy	Osieck woj. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
440	266	brak	29.04.1833	Zonenburg	Karol	24	Prusy	Natolin woj.. Podlaskie	Gub. Chersońska	kolonista
206	136	214	15.09.1832	Zwertz	Ludwik	20	brak	Gostynin	Gub. Podolska	czeladnik sukienniczy
440	333	brak	09.05.1833	Zywert	Paul	60	Prusy	Brzeziny obw. Rawski	Besarabia	pracownik

Baza 5 Wybrane wpisy dot. zgonów zawarte w Aktach Parafii Ewangelickiej w Białymstoku (Łotewskich) za lat a 1834-1874

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1839	55	Abraham	Jacob	x	x	69	Chodzesen
1848	112	Abraham	Andreas	x	x	78	Chodzesen
1838	2	Albrecht	Johan	x	x	56	Gumbinen
1848	49	Alexander	Gottlieb	x	x	45	Küstrin

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1848	201	Althof	Andreas	x	x	36	Friedhof
1848	87	Amende	Ernst	x	x	27	Tassen
1848	56	Anders	Johan Gottlieb	x	x	45	Reichenau
1838	34	Anhalt	Susanne Dorothea	Neumann	x	34	Oletzko
1846	33	Appelbaum	Dorothea	x	x	27	Eglau
1848	79	Appelbaum	Dorothea	Heger	x	67	Tilzit
1841	15	Arendt	Anna	Bulwin	x	40	Grabowo
1834	8	Arndt	Carolina	Johan	x	49	Bromberg
1847	10	Auerswald	Adolph	x	x	62	Langenbrück
1836	29	Backendorf	Dorothea	Daniel Robert	x	44	Gumbinnen
1848	196	Badermann	Bejamin	x	x	70	Danzig
1842	55	Baecker	Henriette	x	x	80	Gastrow
1842	65	Baernzeuther	Jakobine	Eberhardt	x	51	Danzig
1848	212	Baernzeuther	Henriette Luise	Bonisch	x	33	Bernstadt
1848	151	Barke	Johane Christine	Schaar	x	48	Löwenberg
1848	153	Barke	Friedrich	x	x	48	Goldberg
1846	180	Bartsch	Wilhelm	x	x	50	Metzibor
1846	182	Bartsch	Carl Eduard	x	x	27	Metzibor
1837	34	Bauer	Karl	x	x	50	Krakau
1847	84	Bauer	Johann	x	x	48	Baiern
1848	175	Bayer	Gottlieb	x	x	45	Wiskitki
1836	5	Bayersdorf	Ernestina	x	Havenschmidt	26	Rothenburg
1836	16	Bayersdorf	Fridrich Wilhelm	Fridrich Wilhelm	x	3	Zgierz
1837	37	Becker	Lorenz	x	x	54	Weissensee in Prussen
1838	9	Becker	Karl	x	x	67	Tsept

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1846	43	Becker	Louisa	Mespel	x	85	Bartenstein
1835	8	Behnke	Johann	x	x	60	x
1835	12	Bendrat	Carl	x	x	70	Kosacken
1836	4	Berends	Seraphine	x	x	26	Wilno
1847	58	Bergmann	Gottlieb	x	x	80	Willenberg
1834	9	Bethke	Carl	x	x	45	Riesenburg
1836	6	Biegniecki	Wilhelmina	x	Krause	38	Teczmiska
1840	45	Blaschke	Dorothea	Gebert	x	35	Siegsmund
1835	7	Blaser	Andreas Carl	x	x	54	Krulanken
1837	1	Blaube	Johan Daniel Frriedrich	x	x	67	Cüstrin
1842	11	Bloch	Gottfried	x	x	73	Flatow
1837	19	Block	Daniel Friedrich	x	x	60	Falkenburg
1841	28	Bluhm	Anna Maria	Wullerman	x	75	Rogasen
1836	19	Boetoh	Friedrich Wilhelm	Ludwig	x	3	Zgierz
1834	2	Bogdan	Eduard	Fridrich	Eleonora Grabowska	6 m	Białystok
1836	30	Bogdan	Friedrich	x	x	48	Marienworder
1836	33	Bogdan	Carolina	Friedrich	x	7	Białystok
1846	181	Bogus	Johan	x	x	77	Margonin
1840	24	Braunert	Daniel	x	x	56	Lyk
1841	20	Brese	Juliane Wilhelmine	Wegner	x	64	Berlin
1847	120	Bresler	August	x	x	47	Ostrowo
1846	10	Brettschneider	Carl Gottlieb	August	x	5	Zinthenhaff
1835	3	Brickie	Carl Heinrich Gottlieb	x	x	35	Robach
1835	16	Buchholtz	Carl Leopold	Ludwig	x	1	Białystok
1840	34	Buchholtz	Friedrich	x	x	56	Konitz

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1834	1	Buchholz	Dorota	Józef	x	31	Janów
1834	14	Burchard	Julius Hugo Alexander	Daniel	Lisetta Kindt	1	Białystok
1836	39	Busse	Luisa	Mathias	x	3	Zgierz
1841	81	Czerwiński	Dorothea	Blasiur	x	43	Bresnik
1848	46	Davidiw	Betty	Blumenau	x	44	Goldingen
1836	8	Deutschmann	Johann	x	x	50	Oletzko
1841	2	Dorne	Johan	x	x	67	Reval
1846	141	Draheim	Emilie	x	x	77	Podebitz
1834	12	Drepper	Julian Christ. Friedr.	August	Christina Muller	12	Białystok
1846	3	Drewnowska	Philippine	Dietrich	x	76	Kraków
1848	85	Dreyer	Wilhelmina	Rosenkrauz	x	26	Goslar
1834	7	Dumke	Friedrich	x	x	67	Balzburg
1834	17	Dumke	Ferdinand Ludwig	Fridrich	Eva Grafenberger	17	Białystok
1836	36	Dumke	Carl	Friedrich	x	1	Białystok
1846	149	Dworzecka	Eleonora	x	x	55	Grodno
1836	41	Elhert	Leopold	x	x	48	Koenigsberg
1848	73	Erdmann	Johann	x	x	48	Schoenlanke
1848	228	Erdmann	Michael	x	x	52	Schoenlanke
1836	35	Euhstadt	Friedrich Wilhelm	Friedrich	x	11	Przedec
1835	4	Falkenhahn	Henrieta	Gottlieb	Felcke	22	Meseritz
1839	40	Fanner	Anna Catherina	Quiram	x	38	Labiszyn
1840	48	Fantz	Johann Christoph	x	x	40	Rogasen
1846	18	Faust	Sophie	Buciłowska	x	76	Lyk
1841	87	Feist	Anna Rosina	Kirsch	x	35	Begersdorf
1846	61	Fiebig	Gottlieb	x	x	59	Bojanowo
1842	30	Firus	Louise	x	x	49	Neuwedel

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1847	123	Fleiser	Amalia	x	x	35	Koenigsberg
1837	23	Fleschner	Friedrich	x	x	46	Berlin
1848	38	Forwerk	Samuel	x	x	55	Grunberg
1848	221	Frantzke	Luise	Schroeder	x	52	Zielenzig
1841	6	Frese	Friedrich Christian	x	x	71	Braunsberg
1848	94	Freudenberg	Ephrosine	Rückriem	x	68	Tilzit
1846	166	Freymark	Wilhelm	x	x	34	Chodzesen
1847	76	Friedemann	Gustaw	x	x	48	Reisen
1848	147	Frisch	Auguste	Reimann	x	24	Lomnitz
1835	5	Fuchs	Joseph	Carl	Carolina Rohleder	4 m	Białystok
1834	3	Fuemud	Eva Henrietta	Carl	Carolina Rohleder	4 m	Białystok
1847	35	Furden	Abraham	x	x	35	Kurland
1846	168	Ganz	Justina	x	x	60	Budissin
1841	45	Gatzke	Agnes	x	x	42	Frankfurth
1848	37	Gebertus	Ana Justina	Bleich	x	49	Schneidemühl
1841	78	Grabsch	Henriette	x	x	47	Birnbaum
1846	6	Granfeldt	Wilhelmina Carolina	x	x	20	Reval
1847	157	Graulich	Carl	x	x	49	Zaborowo
1837	18	Grave	Henrietta	Engel	x	75	Pilkallen
1848	223	Grimm	Wilhelm	x	x	59	Breslau
1840	68	Grossman	George Friedrich	x	x	71	Wiese ok. Glogau
1848	211	Grossman	Maria Elizabeth	x	x	65	Ritzen
1848	64	Günke	Anna Rosina	x	x	50	Rogasen
1840	19	Gurzewski	Gottlieb	x	x	58	Lyk
1847	124	Gutsche	Beate Luise	x	x	40	Posen
1840	60	Hadrian	Friederike	Stephan	x	44	Prudnik

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1847	78	Haertel	Beate Rosine	Bertrand	x	39	Kobylin
1848	205	Hahn	Caroline	x	x	41	Rawitsch
1847	12	Hake	Carl	x	x	31	Uść
1836	9	Harchert	Carl	x	x	28	Białystok
1834	11	Hartig	Henrietta	Carl	Caroline Watstrack	10	Białystok
1836	22	Hauk	Barbara	Philipp	x	1	Moskol
1847	133	Hausmann	Carl	x	x	43	Gerau
1837	4	Hayder	Ernst	x	x	43	Bojanowo
1836	40	Heidrich	Emilia	Johann	x	1	Zgierz
1848	106	Heine	Siegismund	x	x	59	Burg
1847	88	Heinrich	Christiane	x	x	23	Soland
1837	39	Heischer	Agnese	x	x	75	Kalisch
1840	58	Helbing	Theophil Alexander	x	x	23	Warschau
1847	150	Hempel	Johana	x	x	52	Zaborowo
1846	97	Henke	Eva	Schranke	x	73	Rogasen
1836	11	Henkel	Dorothea	x	Jaeger	50	Johanisbarg
1846	69	Henkel	August	x	x	36	Babiak
1840	62	Hennig	Christiane	Teinert	x	34	Goldberg
1848	21	Herbst	Samuel	x	x	46	Bojanowo
1848	62	Herman	Anna Luise	Kühn	x	34	Miłosław
1847	96	Hirschberg	Juliane Helene	x	x	18	Kalisch
1848	97	Hoffman	Henriette	Hoffman	x	64	Posen
1846	203	Hoffmann	Gottlieb	x	x	57	Obersitzko
1839	1	Hofman	Anna	x	x	42	Warschau
1840	12	Hofman	Caroline	Freuendenberg	x	75	Roesel
1848	203	Hohn	John Friedrich Christian	x	x	61	Berlin

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1838	4	Hoppe	August	x	x	47	Sachsen Weimar
1848	159	Huhn	Eleonore	x	x	51	Goldberg
1838	3	Insel	Friedrych	x	x	47	Welan
1842	52	Iraneck	Renate	Stark	x	41	Bojanowo
1846	144	Kaboczinski	Louise	Blühmel	x	43	Kozenin
1841	37	Kargel	Wilhelmine	x	x	25	Dąbie
1846	188	Kargel	Samuel	x	x	37	Margonin
1848	3	Kargel	Dorothea	Sellbach	x	74	Birnbaum
1838	7	Kascherksky	Johann Gottfried	x	x	74	Koenigsberg
1836	1	Kaszubski	Anna Dorota	Gottfried	z d. Kokebusch	67	Gumbinen
1846	197	Kayser	Charlotte Emilie	Jackel	x	25	Kalisz
1838	19	Kaysler	Samuel	x	x	36	Tachenau
1848	101	Kietzmann	Renate	x	x	52	Rogasen
1840	69	Kinzel	Gottlieb	x	x	45	Tirschtiegel
1842	72	Kitzmann	Amalia	x	x	25	Rogasen
1847	128	Klaembt	Samuel	x	x	70	Braetz
1836	32	Kliemsch	Emilia Rozalia	Johann	x	5	Zgierz
1846	67	Klug	Carl Moritz	x	x	50	Breslau
1836	25	Koch von	Adolph	x	x	48	Neustadt
1837	10	Kochler	Carolina	Wekwert	x	50	Rogasen
1839	23	Kochler	Johanna	Schultz	x	36	Goldberg
1848	115	Koenn	Helene Frederike	Blum	x	56	Santomichel
1847	19	Kohleder	Mariana	Knaetsch	x	67	Angerburg
1842	9	Kołontay	Alexander	x	x	37	Grodno
1840	14	Konecki	Gottlieb	x	x	75	Kubikent
1848	119	König	Christian	x	x	77	Barenburg

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1842	10	Koreser	Gustaw	x	x	28	Łask
1848	50	Koschade	Caroline	Than	x	30	Stawiszyn
1838	10	Kramer	Peter	x	x	48	Kurland
1842	48	Krause	Gottfried	x	x	81	Virzitzki
1836	27	Kruger	Emilia	Carl Ludwik	x	1	Knyszyn
1841	10	Kruger	Wilhelm	x	x	49	Lubiszyn
1848	108	Kruger	Ernst	x	x	31	Miłosław
1848	117	Krüger	Ana Dorothea	Zerbst	x	44	Rogasen
1835	9	Krumm	Michael	Kristof	Smolarko	28	Riga
1838	8	Krzyzewsky	Mariane	Markwart	x	40	Wasilków
1842	14	Kudzewicz	Anna	Wolenicz	x	54	Wilna
1848	58	Kuehn	Gottlieb	x	x	35	Tschirnau
1848	80	Kühn	Juliane	Heinrich	x	36	Tschirnau
1835	15	Kunckel	Friderica Amalia	Fridrich	Luisa Siebert	17	Łódź
1847	100	Künke	Rosina	Benke	x	47	Rogasen
1837	32	Kunkel	Friedrich	x	x	37	Łódź
1839	58	Kunkel	Wilhelm	x	x	23	Starzyn ok.Chodzesen
1848	193	Kunschman	Carl	x	x	44	Bautzen
1837	44	Kwaśniewski	Carl	x	x	23	Kolonia
1840	49	Kwaśniewski	Johann	x	x	46	Czerniejewo ok. Gniezna
1836	18	Lange	Gottlob	Wilhelm	x	6	Konstancin
1846	112	Lange	Christiane	Hager	x	55	Bernstein
1846	107	Lausch	Carl	x	x	50	Prausnitz
1837	16	Leipold	Friedrich Wilhelm	x	x	54	Königsberg
1840	44	Leopold	Johann Benjamin	x	x	67	Koenigsberg

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1847	148	Liebchen	Christian	x	x	60	Birnbaum
1837	14	Liedert	Chrystian	x	x	52	Loemnitz in Prusse
1838	13	Lindner	Gotlieb	x	x	43	Grunberg
1848	135	Linstein	Christine	Witt	x	64	Golberg
1835	20	Lubcher	Johanna Rosina	x	Braun	44	Zuliehau
1839	38	Lüder	Maria Elizabeth	Müller	x	65	Posen
1847	72	Ludwig	Paulina	Koch	x	21	Braetz
1835	23	Malau	Gotthard Benjamin	x	x	70	Kosaken
1847	22	Mallhes	Carl August	x	x	32	Waldau
1835	11	Margraff	Wilhelm	x	x	42	Zelenzig
1846	52	May	Carolina	Johan	x	34	Kobylin
1836	13	Meisner von	Ludwig	x	z d. Batiki	48	Warschau
1836	20	Meloszewski	Ephraim	x	x	78	Tilzit
1847	106	Meyer	Johann Siegmund	x	x	40	Köthen Anhalt
1847	71	Miebs	Gottlieb Heinrich	x	x	36	Braetz
1847	16	Mittelstadt	Johan	x	x	45	Skorzew
1839	26	Modzolewska	Eleonora	Archimowicz	x	50	Koenisberg
1842	8	Moritz	Gustaw	x	x	39	Lowisa
1847	125	Moritz	Friedrich	x	x	67	Ostrowo
1841	40	Müchle	Samuel	x	x	42	Grunberg
1839	62	Mühle	Traugott	x	x	28	Grünberg
1834	18	Muller	Florentina Ernestina	August	Wilhelmina Schultz	5	Białystok
1836	10	Muller	Hanna Catharina	Johann	x	93	Gołdap
1840	59	Müller	Johann Friedrich	x	x	94	Gołdap
1841	27	Müller	Amalia	Neumann	x	24	Gleissen

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1842	20	Müller	Johan	x	x	58	Thorn
1846	179	Müller	Henriette Wilhelmine	x	x	36	Braetz
1835	1	Neumann	Gottlieb August	x	x		Siemiatycze
1848	173	Noeldner	Johane Juliane	Szczerski	x	71	Neuhamer
1839	75	Ochnick	Susana	Lange	x	79	Goldberg
1836	28	Oheim	Anna Rosina	Gottfrid	z d. Abraham	24	Chodzesen
1836	38	Oheim	Emilia	Gottfried	x	2 m	Knyszyn
1840	7	Opitz	Maria Eleonora	Waltker	x	63	Koenigsberg
1847	3	Ost	Johann	x	x	38	Dorpat
1836	34	Oster	Friedrich Ludwik	Friedrich	x	3	Białystok
1836	37	Oster	Wilhelm	Friedrich	x	7	Białystok
1836	23	Otto	Julius	August	x	1	Białystok
1837	38	Otto	Henriette	Meisner	x	37	Bojanowo
1842	50	Otto	Gottlieb	x	x	49	Metzibor
1846	66	Otto	Carl	x	x	46	Goerlitz
1836	26	Panze	Magdalena	Peter	x	2	kolonia Zubyfel
1841	22	Pek	Johan	x	x	51	Dresden
1840	61	Pentzel	Christiane Marianne	Braun	x	42	Berenwalde
1835	21	Petirates	Wilhelm	x	Actuarius	40	Biała
1835	13	Petzold	Christina Johanna	Johan	matka z d. Koehler	27	Goerlitz
1835	18	Petzold	Paulina	Johann	x	4	Białystok
1840	16	Petzold	Johan	x	x	44	Goerlitz
1846	126	Pfaff	Gertraud	x	x	19	Kirtdorf
1848	215	Pfaff	George	x	x	52	Wahlen
1846	14	Philipp	Julius	x	x	22	Nieder Kunersdorf
1834	4	Podrucki	Dorothea	Joseph	Buchacz	31	Janów

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1836	14	Politz	Carl August	Johann	x	2	Zgierz
1848	65	Poransky	Johane	Schultz	x	70	Zaborowo
1839	59	Prietz	Eduard August	x	x	24	Meseritz
1839	60	Prietz	Johanna Christiana	Malz	x	52	Meseritz
1836	31	Proppe	Johan	x	x	61	Rogasen
1846	171	Prüfer	August	x	x	48	Fraustadt
1840	17	Puch	Ewa	Zeyle	x	23	Rużany
1848	68	Rabs	Luise	Weiser	x	25	Eylan
1839	30	Radcke	George Theodor	x	x	81	Tilzit
1837	26	Rademacher	August Friedrich	x	x	43	Magdeburg
1838	1	Radick	Henriette Sophia Maria	Braun	x	73	Filsyt
1848	71	Ramisch	Amalia	Zimerman	x	28	Mittweida
1836	42	Ramm	Henrietta	Christian	x	16	Białystok
1835	10	Ravenne	Heinrich Constantin	x	x	73	Berlin
1839	21	Rawene	Maria Magdalena	Rose	x	85	Berlin
1839	22	Rawene	Jegnette	x	x	40	Białystok
1839	70	Redlitz	Gottfrid	x	x	53	Kurnik
1841	24	Rehbein	Charlotte	Dickman	x	38	Ratzebor
1835	6	Reich	Rosalia	Ludwig	x	9	x
1847	57	Reimann	Gottlieb Benjamin	x	x	58	Lomnitz
1846	53	Renert	Rosina	Penter	x	53	Tirschtiegel
1839	5	Reymer	Juliane	Gutop	x	68	Preussen
1837	8	Richter	Anna Luisa	Fridrich Schendel	x	25	Chodzesen
1840	27	Richter	Johann Gottlieb	x	x	37	Kotbus
1846	68	Richter	Fridrich Wilhelm	x	x	46	Grunberg
1847	121	Richter	Caroline	Schendel	x	35	Chodzesen

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1848	125	Richter	Wilhelm Friedrich	x	x	55	Magdeburg
1841	73	Rodam	Caroline	x	x	3	Kalisch
1842	54	Roestel	Johan Gottlief	x	x	47	Meseritz
1835	17	Rudkiewicz	Johann	x	x	68	x
1848	7	Rüsto	Carolina	Rakete	x	52	Kórnik
1847	11	Rybicka	Chrystiane	x	x	107	Nakel
1837	58	Sartorius	Johan Samuel	x	x	36	Lyk
1846	145	Schablin	Samuel	x	x	43	Bojanowo
1839	73	Schach	Friederike	Rube	x	37	Zilenzig
1848	55	Schaefer	Carl	x	x	33	Bischofswerder
1846	194	Scharmach	Johane Charlotte	Wudke	x	64	Gumbinen
1848	150	Scharneck	Henriette	Quiram	x	39	Babiak
1834	16	Scheel	Christian Rudolph	x	x	55	Stendal
1840	13	Scheel	Juliane	Mittner	x	58	Tilzit
1848	109	Scheerschmidt	Luisa Dorothea	x	x	78	Schwiebus
1837	12	Schildbach	Dorota	Schubert	x	70	Königsberg
1841	19	Schiller	Henriette Wilhelmine	Schultz	x	25	Kopnitz
1847	132	Schlaegel	Joseph	x	x	45	Grodno
1846	187	Schloser	Chrisiane Henriette	x	x	29	Rogasen
1834	6	Schmidt	Christina	Daniel	Schoen	41	Zambrów
1839	68	Schmidt	Emilie	Bayersdorf	x	24	Neudam
1848	198	Schmidt	Frederike Elizabeth	Klein	x	70	Berlin
1848	165	Schneckenberg	Carl	x	x	42	Władysławów
1848	167	Schneckenberg	Charlotte	Viet	x	42	Władysławów
1848	170	Schneckenberg	Paulina	x	x	19	Zgierz
1840	26	Schoen	Anna Susana	x	x	71	Zaborowo

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1846	64	Scholz	Gottlieb	x	x	73	Bratz
1847	139	Schonert	Samuel	x	x	75	Zaborowo
1836	2	Schroeder	George	x	x	88	Margonin
1848	95	Schroeder	Christoph	x	x	66	Margonin
1846	184	Schubert	Johane	x	x	33	Goldberg
1834	20	Schultz	Charlotte	Georg	Rempagel	64	Labiau
1838	37	Schultz	Maria Elizabeth	Leiske	x	72	Meseritz
1842	33	Schultz	Gottfried	x	x	58	Meseritz
1848	194	Schultz	Julius	x	x	45	Zittau
1848	217	Schultz	Friederike Renate	Koch	x	32	Breatz
1837	21	Schultz	Catharina	Küntzel	x	62	Bretz
1835	2	Schwagrub	Anna Luisa			50	Angerburg
1848	149	Seeliger	Gottlieb	x	x	35	Lissa
1838	42	Seifert	Johann Gottlieb	x	x	36	Jarocin in Prussen
1848	120	Seiler	Auguste	Schablin	x	30	Bojanowo
1837	28	Seliger	Johann	x	x	74	Breslau
1835	22	Serwi	Apolonia	x	Dombrowska	51	Lyck
1839	31	Seydel	Charlotte Antonie	Schweichel	x	54	Gumbinen
1848	216	Seydlitz	Gottfried	x	x	48	Xionz Posen
1846	165	Siebert	Gottlieb	x		59	Seidenberg
1842	7	Siewert	Carl	x	x	57	Berlin
1842	21	Skorupko	Barbara	Bentelsbach	x	56	Konigsberg
1836	24	Sokołowski	Johann	x	x	70	Koenigsberg
1847	95	Somya	Bertha Albertina	Zachert	x	31	Meseritz
1848	78	Spaeth	Henriette	Markgraf	x	28	Zielenzig
1848	81	Spaeth	Julius	x	x	32	Ostrowo

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1848	225	Speach	Wilhelm	x	x	55	Ostrowo
1841	39	Sperling	Carl	x	x	45	Kreuzberg
1834	15	Spitzbart	August Wilhel	x	x	54	Grunberg
1848	164	Steinberc	Henriette	Appelbaum	x	33	Eylan
1834	5	Steincke	Emilia Rozalia	Andreas	Karolina Erdmann	17	Białystok
1836	12	Steinke	Susanna	x	z d. Giese	50	Pudewitz
1842	36	Steinke	Samuel	x	x	36	Schenlanke
1847	154	Steinmüller	Wilhelm	x	x	58	Plauen
1848	74	Stephan	Caroline	Morawski	x	60	Lyk
1841	72	Strauch	Rosina	x	x	66	Santomichel
1834	19	Stroem	Johann	x	x	50	Schwert
1834	10	Stumpf	Ludwig	Johann George	Johanna	19	Białystok
1847	98	Stumpf	Johann	x	x	36	Würtemberg
1838	26	Suessmann	Frederike Florentine	Viernich	x	42	Bojanowo
1839	39	Süssman	Julius	Carl	x	19	Bojanowo
1841	77	Sussmann	August	x	x	17	Bojanowo
1837	25	Tarkowska	Dotothea	Arndt	x	34	Angerburg
1836	15	Tchomaszewski	Fredrich	x	Actuarius	48	Seesten
1848	33	Tessi von	Caspar	x	x	38	Zürich
1840	5	Tetzlaf	Johanne Wilhelmine	Becker	x	39	Schenlanke
1841	109	Tetzlaf	Wilhelm Adam	x	x	41	Korge
1841	7	Texel	Wilhelm	x	x	71	Berlin
1835	19	Thiel	Gustaw Adolf	Carl	x	6	Kalisch
1839	36	Thiele	Gottlieb	x	x	62	Krossen
1841	23	Tiery	Gottlieb	x	x	56	Berlin
1848	54	Tollman	Susane	Block	x	60	Gnesen

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1840	53	Tornow	Friederike	x	x	19	Rothenburg
1839	6	Tukre	Cletkarina	Neumann	x	40	Aris
1846	16	Uthof von	Nicolaus	x	x	24	St. Petersburg
1848	15	Viesnich	Traugott	x	x	53	Bojanowo
1848	27	Viesnich	August Emanuel	x	x	53	Bojanowo
1838	32	Volkmar	Friedrich	x	x	44	Labenstein in Sassen
1846	13	Vos	Chrystian Dietrich	x	x	74	Mongay
1842	37	Wegner	Theodor	x	x	31	Spechtsdorf
1834	13	Weinberger	Adolph Nikolai	Adolph	Beata Christna Schloser	2	Białystok
1841	71	Weinert	Ferdinand	x	x	26	Meseritz
1846	139	Weinert	Carl	x	x	76	Luckenwalde
1847	73	Weit	Johan Gottfried	x	x	50	Rawicz
1846	74	Wendland	Michael	x		34	Czarnikau
1836	21	Wendt	Paulina	Johann	x	1	Supraśl
1842	35	Wendt	Louise	Lebitzki	x	41	Conin
1848	111	Werner	Johan Christyan	x	x	57	Meseritz
1840	39	Wild	Matthaeus	x	x	56	Sachsenheim
1836	17	Will	Gottfrid Wilhelm	Carl	x	1	Knyszyn
1838	16	Winter	Friedrich Wilhelm	Johan	x	28	Supraśl
1847	52	Wiśniewski	Heinrich	x	x	62	Koenigsberg
1848	200	Wittich	Johan August	x	x	46	Oschatz
1838	29	Wrede		Jonich	x	30	Białystok
1848	192	Wrede	Caroline	Heinrich	x	35	Tschirnau
1838	6	Wuestehube	Barbara	żona fabrykanta	x	71	Bojanowo
1839	15	Wutke	Samuel Gottlieb	x	x	56	Bojanowo

rok	poz.	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce urodzenia
1842	76	Zachert	Friedrich	x	x	44	Karge
1848	44	Zahn	Caroline	Herzberg	x	54	Pollzien in Prussen
1846	146	Zerbst	Karoline	Egert	x	44	Rogasen
1837	43	Ziebart	Anna Catharina	Lay	x	70	Miłosław
1848	88	Ziebarth	Henriette	Petrich	x	51	Zielenzig
1847	40	Zimmer	Rosalia	Niederschuh	x	73	Zaborowo
1847	20	Żahn	Friedrich	x	x	27	Pottzien

Baza 5a Kolorystyczne określenie kierunków „starej emigracji" na podstawie wybranych akt zgonu „łotewskich"

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1834	1	Buchholz	Dorota	Józef	x	31	Janów
1834	2	Bogdan	Eduard	Fridrich	Eleonora Grabowska	6 m	Białystok
1834	3	Fuemud	Eva Henrietta	Carl	Carolina Rohleder	4 m	Białystok
1834	4	Podrucki	Dorothea	Joseph	Buchacz	31	Janów
1834	5	Steincke	Emilia Rozalia	Andreas	Karolina Erdmann	17	Białystok
1834	6	Schmidt	Christina	Daniel	Schoen	41	Zambrów
1834	7	Dumke	Friedrich	x	x	67	Balzburg
1834	8	Arndt	Carolina	Johan	x	49	Bromberg
1834	9	Bethke	Carl	x	x	45	Riesenburg
1834	10	Stumpf	Ludwig	Johann George	Johanna	19	Białystok
1834	11	Hartig	Henrietta	Carl	Caroline Watstrack	10	Białystok
1834	12	Drepper	Julian Christ. Friedr.	August	Christina Muller	12	Białystok

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1834	13	Weinberger	Adolph Nikolai	Adolph	Beata Christna Schloser	2	Białystok
1834	14	Burchard	Julius Hugo Alexander	Daniel	Lisetta Kindt	1	Białystok
1834	15	Spitzbart	August Wilhel	x	x	54	Grunberg
1834	16	Scheel	Christian Rudolph	x	x	55	Stendal
1834	17	Dumke	Ferdinand Ludwig	Fridrich	Eva Grafenberger	17	Białystok
1834	18	Muller	Florentina Ernestina	August	Wilhelmina Schultz	5	Białystok
1834	19	Stroem	Johann	x	x	50	Schwert
1834	20	Schultz	Charlotte	Georg	Rempagel	64	Labiau
1835	1	Neumann	Gottlieb August	x	x		Siemiatycze
1835	2	Schwagrub	Anna Luisa			50	Angerburg
1835	3	Brickie	Carl Heinrich Gottlieb	x	x	35	Robach
1835	4	Falkenhahn	Henrieta	Gottlieb	Felcke	22	Meseritz
1835	5	Fuchs	Joseph	Carl	Carolina Rohleder	4 m	Białystok
1835	6	Reich	Rosalia	Ludwig	x	9	
1835	7	Blaser	Andreas Carl	x	x	54	Krulanken
1835	8	Behnke	Johann	x	x	60	x
1835	9	Krumm	Michael	Kristof	Smolarko	28	Riga
1835	10	Ravenne	Heinrich Constantin	x	x	73	Berlin
1835	11	Margraff	Wilhelm	x	x	42	Zelenzig
1835	12	Bendrat	Carl	x	x	70	Kosacken
1835	13	Petzold	Christina Johanna	Johan	matka z d. Koehler	27	Goerlitz

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1835	15	Kunckel	Friderica Amalia	Fridrich	Luisa Siebert	17	Łódź
1835	16	Buchholtz	Carl Leopold	Ludwig	x	1	Białystok
1835	17	Rudkiewicz	Johann	x	x	68	x
1835	18	Petzold	Paulina	Johann	x	4	Białystok
1835	19	Thiel	Gustaw Adolf	Carl	x	6	Kalisch
1835	20	Lubcher	Johanna Rosina	x	Braun	44	Zuliehau
1835	21	Petirates	Wilhelm	x	Actuarius	40	Biała
1835	22	Serwi	Apolonia	x	Dombrowska	51	Lyck
1835	23	Malau	Gotthard Benjamin	x	x	70	Kosaken
1836	1	Kaszubski	Anna Dorota	Gottfried	z d. Kokebusch	67	Gumbinen
1836	2	Schroeder	George	x	x	88	Margonin
1836	4	Berends	Seraphine	x	x	26	Wilno
1836	5	Bayersdorf	Ernestina	x	Havenschmidt	26	Rothenburg
1836	6	Biegniecki	Wilhelmina	x	Krause	38	Teczmiska
1836	8	Deutschmann	Johann	x	x	50	Oletzko
1836	9	Harchert	Carl	x	x	28	Białystok
1836	10	Muller	Hanna Catharina	Johann	x	93	Gołdap
1836	11	Henkel	Dorothea	x	Jaeger	50	Johanisbarg
1836	12	Steinke	Susanna	x	z d. Giese	50	Pudewitz
1836	13	Meisner von	Ludwig	x	z d. Batiki	48	Warschau
1836	14	Politz	Carl August	Johann	x	2	Zgierz

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1836	15	Tchomaszewski	Fredrich	x	Actuarius	48	Seesten
1836	16	Bayersdorf	Fridrich Wilhelm	Fridrich Wilhelm	x	3	Zgierz
1836	17	Will	Gottfrid Wilhelm	Carl	x	1	Knyszyn
1836	18	Lange	Gottlob	Wilhelm	x	6	Konstancin
1836	19	Boetoh	Friedrich Wilhelm	Ludwig	x	3	Zgierz
1836	20	Meloszewski	Ephraim	x	x	78	Tilzit
1836	21	Wendt	Paulina	Johann	x	1	Supraśl
1836	22	Hauk	Barbara	Philipp	x	1	Moskol
1836	23	Otto	Julius	August	x	1	Białystok
1836	24	Sokołowski	Johann	x	x	70	Koenigsberg
1836	25	Koch von	Adolph	x	x	48	Neustadt
1836	26	Panze	Magdalena	Peter	x	2	kolonia Zubyfel
1836	27	Kruger	Emilia	Carl Ludwik	x	1	Knyszyn
1836	28	Oheim	Anna Rosina	Gottfrid	z d. Abraham	24	Chodzesen
1836	29	Backendorf	Dorothea	Daniel Robert	x	44	Gumbinnen
1836	30	Bogdan	Friedrich	x	x	48	Marienworder
1836	31	Proppe	Johan	x	x	61	Rogasen
1836	32	Kliemsch	Emilia Rozalia	Johann	x	5	Zgierz
1836	33	Bogdan	Carolina	Friedrich	x	7	Białystok
1836	34	Oster	Friedrich Ludwik	Friedrich	x	3	Białystok
1836	35	Euhstadt	Friedrich Wilhelm	Friedrich	x	11	Przedec

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1836	36	Dumke	Carl	Friedrich	x	1	Białystok
1836	37	Oster	Wilhelm	Friedrich	x	7	Białystok
1836	38	Oheim	Emilia	Gottfried	x	2 m	Knyszyn
1836	39	Busse	Luisa	Mathias	x	3	Zgierz
1836	40	Heidrich	Emilia	Johann	x	1	Zgierz
1836	41	Elhert	Leopold	x	x	48	Koenigsberg
1836	42	Ramm	Henrietta	Christian	x	16	Białystok
1837	1	Blaube	Johan Daniel Frriedrich	x	x	67	Cüstrin
1837	4	Hayder	Ernst	x	x	43	Bojanowo
1837	8	Richter	Anna Luisa	Fridrich Schendel	x	25	Chodzesen
1837	10	Kochler	Carolina	Wekwert	x	50	Rogasen
1837	12	Schildbach	Dorota	Schubert	x	70	Königsberg
1837	14	Liedert	Chrystian	x	x	52	Loemnitz in Prusse
1837	16	Leipold	Friedrich Wilhelm	x	x	54	Königsberg
1837	18	Grave	Henrietta	Engel	x	75	Pilkallen
1837	19	Block	Daniel Friedrich	x	x	60	Falkenburg
1837	21	Schultz	Catharina	Küntzel	x	62	Breatz
1837	23	Fleschner	Friedrich	x	x	46	Berlin
1837	25	Tarkowska	Dotothea	Arndt	x	34	Angerburg
1837	26	Rademacher	August Friedrich	x	x	43	Magdeburg
1837	28	Seliger	Johann	x	x	74	Breslau

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1837	32	Kunkel	Friedrich	x	x	37	Łódź
1837	34	Bauer	Karl	x	x	50	Krakau
1837	37	Becker	Lorenz	x	x	54	Weissensee in Prussen
1837	38	Otto	Henriette	Meisner	x	37	Bojanowo
1837	39	Heischer	Agnese	x	x	75	Kalisch
1837	43	Ziebart	Anna Catharina	Lay	x	70	Miłosław
1837	44	Kwaśniewski	Carl	x	x	23	Kolonia
1837	58	Sartorius	Johan Samuel	x	x	36	Lyk
1838	1	Radick	Henriette Sophia Maria	Braun	x	73	Filsyt
1838	2	Albrecht	Johan	x	x	56	Gumbinen
1838	3	Insel	Friedrych	x	x	47	Welan
1838	4	Hoppe	August	x	x	47	Sachsen Weimar
1838	6	Wuestehube	Barbara	żona fabrykanta	x	71	Bojanowo
1838	7	Kascherksky	Johann Gottfried	x	x	74	Koenigsberg
1838	8	Krzyzewsky	Mariane	Markwart	x	40	Wasilków
1838	9	Becker	Karl	x	x	67	Tsept
1838	10	Kramer	Peter	x	x	48	Kurland
1838	13	Lindner	Gotlieb	x	x	43	Grunberg
1838	16	Winter	Friedrich Wilhelm	Johan	x	28	Supraśl
1838	19	Kaysler	Samuel	x	x	36	Tachenau
1838	26	Suessmann	Frederike Florentine	Viernich	x	42	Bojanowo

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1838	29	Wrede		Jonich	x	30	Białystok
1838	32	Volkmar	Friedrich	x	x	44	Labenstein in Sassen
1838	34	Anhalt	Susanne Dorothea	Neumann	x	34	Oletzko
1838	37	Schultz	Maria Elizabeth	Leiske	x	72	Meseritz
1838	42	Seifert	Johann Gottlieb	x	x	36	Jarocin in Prussen
1839	1	Hofman	Anna	x	x	42	Warschau
1839	5	Reymer	Juliane	Gutop	x	68	Preussen
1839	6	Tukre	Cletkarina	Neumann	x	40	Aris
1839	15	Wutke	Samuel Gottlieb	x	x	56	Bojanowo
1839	21	Rawene	Maria Magdalena	Rose	x	85	Berlin
1839	23	Kochler	Johanna	Schultz	x	36	Goldberg
1839	26	Modzolewska	Eleonora	Archimowicz	x	50	Koenisberg
1839	30	Radcke	George Theodor	x	x	81	Tilzit
1839	31	Seydel	Charlotte Antonie	Schweichel	x	54	Gumbinen
1839	36	Thiele	Gottlieb	x	x	62	Krossen
1839	38	Lüder	Maria Elizabeth	Müller	x	65	Posen
1839	39	Süssman	Julius	Carl	x	19	Bojanowo
1839	40	Fanner	Anna Catherina	Quiram	x	38	Labiszyn
1839	55	Abraham	Jacob	x	x	69	Chodzesen
1839	58	Kunkel	Wilhelm	x	x	23	Starzyn ok.Chodzesen
1839	59	Prietz	Eduard August	x	x	24	Meseritz

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1839	60	Prietz	Johanna Christiana	Malz	x	52	Meseritz
1839	62	Mühle	Traugott	x	x	28	Grünberg
1839	68	Schmidt	Emilie	Bayersdorf	x	24	Neudam
1839	70	Redlitz	Gottfrid	x	x	53	Kurnik
1839	73	Schach	Friederike	Rube	x	37	Zilenzig
1839	75	Ochnick	Susana	Lange	x	79	Goldberg
1840	5	Tetzlaf	Johanne Wilhelmine	Becker	x	39	Schenlanke
1840	7	Opitz	Maria Eleonora	Waltker	x	63	Koenigsberg
1840	12	Hofman	Caroline	Freuendenberg	x	75	Roesel
1840	13	Scheel	Juliane	Mittner	x	58	Tilzit
1840	14	Konecki	Gottlieb	x	x	75	Kubikent
1840	16	Petzold	Johan	x	x	44	Goerlitz
1840	17	Puch	Ewa	Zeyle	x	23	Rużany
1840	19	Gurzewski	Gottlieb	x	x	58	Lyk
1840	24	Braunert	Daniel	x	x	56	Lyk
1840	26	Schoen	Anna Susana	x	x	71	Zaborowo
1840	27	Richter	Johann Gottlieb	x	x	37	Kotbus
1840	34	Buchholtz	Friedrich	x	x	56	Konitz
1840	39	Wild	Matthaeus	x	x	56	Sachsenheim
1840	44	Leopold	Johann Benjamin	x	x	67	Koenigsberg
1840	45	Blaschke	Dorothea	Gebert	x	35	Siegsmund

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1840	48	Fantz	Johann Christoph	x	x	40	Rogasen
1840	49	Kwaśniewski	Johann	x	x	46	Czerniejewo
1840	53	Tornow	Friederike	x	x	19	Rothenburg
1840	58	Helbing	Theophil Alexander	x	x	23	Warschau
1840	59	Müller	Johann Friedrich	x	x	94	Gołdap
1840	60	Hadrian	Friederike	Stephan	x	44	Prudnik
1840	61	Pentzel	Christiane Marianne	Braun	x	42	Berenwalde
1840	62	Hennig	Christiane	Teinert	x	34	Goldberg
1840	68	Grossman	George Friedrich	x	x	71	Wiese ok. Glogau
1840	69	Kinzel	Gottlieb	x	x	45	Tirschtiegel
1841	2	Dorne	Johan	x	x	67	Reval
1841	6	Frese	Friedrich Christian	x	x	71	Braunsberg
1841	7	Texel	Wilhelm	x	x	71	Berlin
1841	10	Kruger	Wilhelm	x	x	49	Lubiszyn
1841	15	Arendt	Anna	Bulwin	x	40	Grabowo
1841	19	Schiller	Henriette Wilhelmine	Schultz	x	25	Kopnitz
1841	20	Brese	Juliane Wilhelmine	Wegner	x	64	Berlin
1841	22	Pek	Johan	x	x	51	Dresden
1841	23	Tiery	Gottlieb	x	x	56	Berlin
1841	24	Rehbein	Charlotte	Dickman	x	38	Ratzebor
1841	27	Müller	Amalia	Neumann	x	24	Gleissen

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1841	28	Bluhm	Anna Maria	Wullerman	x	75	Rogasen
1841	37	Kargel	Wilhelmine	x	x	25	Dąbie
1841	39	Sperling	Carl	x	x	45	Kreuzberg
1841	40	Müchle	Samuel	x	x	42	Grunberg
1841	45	Gatzke	Agnes	x	x	42	Frankfurth
1841	71	Weinert	Ferdinand	x	x	26	Meseritz
1841	72	Strauch	Rosina	x	x	66	Santomichel
1841	73	Rodam	Caroline	x	x	3	Kalisch
1841	77	Sussmann	August	x	x	17	Bojanowo
1841	78	Grabsch	Henriette	x	x	47	Birnbaum
1841	81	Czerwiński	Dorothea	Blasiur	x	43	Bresnik
1841	87	Feist	Anna Rosina	Kirsch	x	35	Begersdorf
1841	109	Tetzlaf	Wilhelm Adam	x	x	41	Korge
1842	7	Siewert	Carl	x	x	57	Berlin
1842	8	Moritz	Gustaw	x	x	39	Lowisa
1842	9	Kołontay	Alexander	x	x	37	Grodno
1842	10	Koreser	Gustaw	x	x	28	Łask
1842	11	Bloch	Gottfried	x	x	73	Flatow
1842	14	Kudzewicz	Anna	Wolenicz	x	54	Wilna
1842	20	Müller	Johan	x	x	58	Thorn
1842	21	Skorupko	Barbara	Bentelsbach	x	56	Konigsberg

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1842	30	Firus	Louise	x	x	49	Neuwedel
1842	33	Schultz	Gottfried	x	x	58	Meseritz
1842	35	Wendt	Louise	Lebitzki	x	41	Conin
1842	36	Steinke	Samuel	x	x	36	Schenlanke
1842	37	Wegner	Theodor	x	x	31	Spechtsdorf
1842	48	Krause	Gottfried	x	x	81	Virzitzki
1842	50	Otto	Gottlieb	x	x	49	Metzibor
1842	52	Iraneck	Renate	Stark	x	41	Bojanowo
1842	54	Roestel	Johan Gottlief	x	x	47	Meseritz
1842	55	Baecker	Henriette	x	x	80	Gastrow
1842	65	Baernzeuther	Jakobine	Eberhardt	x	51	Danzig
1842	72	Kitzmann	Amalia	x	x	25	Rogasen
1842	76	Zachert	Friedrich	x	x	44	Karge
1846	3	Drewnowska	Philippine	Dietrich	x	76	Kraków
1846	6	Granfeldt	Wilhelmina Carolina	x	x	20	Reval
1846	10	Brettschneider	Carl Gottlieb	August	x	5	Zinthenhaff
1846	13	Vos	Chrystian Dietrich	x	x	74	Mongay
1846	14	Philipp	Julius	x	x	22	Nieder Kunersdorf
1846	16	Uthof von	Nicolaus	x	x	24	St. Petersburg
1846	18	Faust	Sophie	Buciłowska	x	76	Lyk

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1846	33	Appelbaum	Dorothea	x	x	27	Eglau
1846	43	Becker	Louisa	Mespel	x	85	Bartenstein
1846	52	May	Carolina	Johan	x	34	Kobylin
1846	53	Renert	Rosina	Penter	x	53	Tirschtiegel
1846	61	Fiebig	Gottlieb	x	x	59	Bojanowo
1846	64	Scholz	Gottlieb	x	x	73	Bratz
1846	66	Otto	Carl	x	x	46	Goerlitz
1846	67	Klug	Carl Moritz	x	x	50	Breslau
1846	68	Richter	Fridrich Wilhelm	x	x	46	Grunberg
1846	69	Henkel	August	x	x	36	Babiak
1846	74	Wendland	Michael	x		34	Czarnikau
1846	97	Henke	Eva	Schranke	x	73	Rogasen
1846	107	Lausch	Carl	x	x	50	Prausnitz
1846	112	Lange	Christiane	Hager	x	55	Bernstein
1846	126	Pfaff	Gertraud	x	x	19	Kirtdorf
1846	139	Weinert	Carl	x	x	76	Luckenwalde
1846	141	Draheim	Emilie	x	x	77	Podebitz
1846	144	Kaboczinski	Louise	Blühmel	x	43	Kozenin
1846	145	Schablin	Samuel	x	x	43	Bojanowo
1846	146	Zerbst	Karoline	Egert	x	44	Rogasen
1846	149	Dworzecka	Eleonora	x	x	55	Grodno

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1846	165	Siebert	Gottlieb	x		59	Seidenberg
1846	166	Freymark	Wilhelm	x	x	34	Chodzesen
1846	168	Ganz	Justina	x	x	60	Budissin
1846	171	Prüfer	August	x	x	48	Fraustadt
1846	179	Müller	Henriette Wilhelmine	x	x	36	Braetz
1846	180	Bartsch	Wilhelm	x	x	50	Metzibor
1846	181	Bogus	Johan	x	x	77	Margonin
1846	182	Bartsch	Carl Eduard	x	x	27	Metzibor
1846	184	Schubert	Johane	x	x	33	Goldberg
1846	187	Schloser	Chrisiane Henriette	x	x	29	Rogasen
1846	188	Kargel	Samuel	x	x	37	Margonin
1846	194	Scharmach	Johane Charlotte	Wudke	x	64	Gumbinen
1846	197	Kayser	Charlotte Emilie	Jackel	x	25	Kalisz
1846	203	Hoffmann	Gottlieb	x	x	57	Obersitzko
1847	3	Ost	Johann	x	x	38	Dorpat
1847	10	Auerswald	Adolph	x	x	62	Langenbrück
1847	11	Rybicka	Chrystiane	x	x	107	Nakel
1847	12	Hake	Carl	x	x	31	Uść
1847	16	Mittelstadt	Johan	x	x	45	Skorzew
1847	19	Kohleder	Mariana	Knaetsch	x	67	Angerburg
1847	20	Żahn	Friedrich	x	x	27	Pottzen

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1847	22	Mallhes	Carl August	x	x	32	Waldau
1847	35	Furden	Abraham	x	x	35	Kurland
1847	40	Zimmer	Rosalia	Niederschuh	x	73	Zaborowo
1847	52	Wiśniewski	Heinrich	x	x	62	Koenigsberg
1847	57	Reimann	Gottlieb Benjamin	x	x	58	Lomnitz
1847	58	Bergmann	Gottlieb	x	x	80	Willenberg
1847	71	Miebs	Gottlieb Heinrich	x	x	36	Braetz
1847	72	Ludwig	Paulina	Koch	x	21	Braetz
1847	73	Weit	Johan Gottfried	x	x	50	Rawicz
1847	76	Friedemann	Gustaw	x	x	48	Reisen
1847	78	Haertel	Beate Rosine	Bertrand	x	39	Kobylin
1847	84	Bauer	Johann	x	x	48	Baiern
1847	88	Heinrich	Christiane	x	x	23	Soland
1847	95	Somya	Bertha Albertina	Zachert	x	31	Meseritz
1847	96	Hirschberg	Juliane Helene	x	x	18	Kalisch
1847	98	Stumpf	Johann	x	x	36	Würtemberg
1847	100	Künke	Rosina	Benke	x	47	Rogasen
1847	106	Meyer	Johann Siegmund	x	x	40	Köthen Anhalt
1847	120	Bresler	August	x	x	47	Ostrowo
1847	121	Richter	Caroline	Schendel	x	35	Chodzesen
1847	123	Fleiser	Amalia	x	x	35	Koenigsberg

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1847	124	Gutsche	Beate Luise	x	x	40	Posen
1847	125	Moritz	Friedrich	x	x	67	Ostrowo
1847	128	Klaembt	Samuel	x	x	70	Braetz
1847	132	Schlaegel	Joseph	x	x	45	Grodno
1847	133	Hausmann	Carl	x	x	43	Gerau
1847	139	Schonert	Samuel	x	x	75	Zaborowo
1847	148	Liebchen	Christian	x	x	60	Birnbaum
1847	150	Hempel	Johana	x	x	52	Zaborowo
1847	154	Steinmüller	Wilhelm	x	x	58	Plauen
1847	157	Graulich	Carl	x	x	49	Zaborowo
1848	3	Kargel	Dorothea	Sellbach	x	74	Birnbaum
1848	7	Rüsto	Carolina	Rakete	x	52	Kórnik
1848	15	Viesnich	Traugott	x	x	53	Bojanowo
1848	21	Herbst	Samuel	x	x	46	Bojanowo
1848	27	Viesnich	August Emanuel	x	x	53	Bojanowo
1848	33	Tessi von	Caspar	x	x	38	Zürich
1848	37	Gebertus	Ana Justina	Bleich	x	49	Schneidemühl
1848	38	Forwerk	Samuel	x	x	55	Grunberg
1848	44	Zahn	Caroline	Herzberg	x	54	Pollzien in Prussen
1848	46	Davidiw	Betty	Blumenau	x	44	Goldingen
1848	49	Alexander	Gottlieb	x	x	45	Küstrin

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1848	50	Koschade	Caroline	Than	x	30	Stawiszyn
1848	54	Tollman	Susane	Block	x	60	Gnesen
1848	55	Schaefer	Carl	x	x	33	Bischofswerder
1848	56	Anders	Johan Gottlieb	x	x	45	Reichenau
1848	58	Kuehn	Gottlieb	x	x	35	Tschirnau
1848	62	Herman	Anna Luise	Kühn	x	34	Miłosław
1848	64	Günke	Anna Rosina	x	x	50	Rogasen
1848	65	Poransky	Johane	Schultz	x	70	Zaborowo
1848	68	Rabs	Luise	Weiser	x	25	Eylan
1848	71	Ramisch	Amalia	Zimerman	x	28	Mittweida
1848	73	Erdmann	Johann	x	x	48	Schoenlanke
1848	74	Stephan	Caroline	Morawski	x	60	Lyk
1848	78	Spaeth	Henriette	Markgraf	x	28	Zielenzig
1848	79	Appelbaum	Dorothea	Heger	x	67	Tilzit
1848	80	Kühn	Juliane	Heinrich	x	36	Tschirnau
1848	81	Spaeth	Julius	x	x	32	Ostrowo
1848	85	Dreyer	Wilhelmina	Rosenkrauz	x	26	Goslar
1848	87	Amende	Ernst	x	x	27	Tassen
1848	88	Ziebarth	Henriette	Petrich	x	51	Zielenzig
1848	94	Freudenberg	Ephrosine	Rückriem	x	68	Tilzit
1848	95	Schroeder	Christoph	x	x	66	Margonin

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1848	97	Hoffman	Henriette	Hoffman	x	64	Posen
1848	101	Kietzmann	Renate	x	x	52	Rogasen
1848	106	Heine	Siegismund	x	x	59	Burg
1848	108	Kruger	Ernst	x	x	31	Miłosław
1848	109	Scheerschmidt	Luisa Dorothea	x	x	78	Schwiebus
1848	111	Werner	Johan Christyan	x	x	57	Meseritz
1848	112	Abraham	Andreas	x	x	78	Chodzesen
1848	115	Koenn	Helene Frederike	Blum	x	56	Santomichel
1848	117	Krüger	Ana Dorothea	Zerbst	x	44	Rogasen
1848	119	König	Christian	x	x	77	Barenburg
1848	120	Seiler	Auguste	Schablin	x	30	Bojanowo
1848	125	Richter	Wilhelm Friedrich	x	x	55	Magdeburg
1848	135	Linstein	Christine	Witt	x	64	Golberg
1848	147	Frisch	Auguste	Reimann	x	24	Lomnitz
1848	149	Seeliger	Gottlieb	x	x	35	Lissa
1848	150	Scharneck	Henriette	Quiram	x	39	Babiak
1848	151	Barke	Johane Christine	Schaar	x	48	Löwenberg
1848	153	Barke	Friedrich	x	x	48	Goldberg
1848	159	Huhn	Eleonore	x	x	51	Goldberg
1848	164	Steinberc	Henriette	Appelbaum	x	33	Eylan
1848	165	Schneckenberg	Carl	x	x	42	Władysławów

rok	poz	nazwisko	imię	z domu/ojciec/mąż	matka/mąż	wiek	miejsce
1848	167	Schneckenberg	Charlotte	Viet	x	42	Władysławów
1848	170	Schneckenberg	Paulina	x	x	19	Zgierz
1848	173	Noeldner	Johane Juliane	Szczerski	x	71	Neuhamer
1848	175	Bayer	Gottlieb	x	x	45	Wiskitki
1848	192	Wrede	Caroline	Heinrich	x	35	Tschirnau
1848	193	Kunschman	Carl	x	x	44	Bautzen
1848	194	Schultz	Julius	x	x	45	Zittau
1848	196	Badermann	Bejamin	x	x	70	Danzig
1848	198	Schmidt	Frederike Elizabeth	Klein	x	70	Berlin
1848	200	Wittich	Johan August	x	x	46	Oschatz
1848	201	Althof	Andreas	x	x	36	Friedhof
1848	203	Hohn	John Friedrich Chriistian	x	x	61	Berlin
1848	205	Hahn	Caroline	x	x	41	Rawitsch
1848	211	Grossman	Maria Elizabeth	x	x	65	Ritzen
1848	212	Baernzeuther	Henriette Luise	Bonisch	x	33	Bernstadt
1848	215	Pfaff	George	x	x	52	Wahlen
1848	216	Seydlitz	Gottfried	x	x	48	Xionz Posen
1848	217	Schultz	Friederike Renate	Koch	x	32	Breatz
1848	221	Frantzke	Luise	Schroeder	x	52	Zielenzig
1848	223	Grimm	Wilhelm	x	x	59	Breslau
1848	225	Speach	Wilhelm	x	x	55	Ostrowo
1848	228	Erdmann	Michael	x	x	52	Schoenlanke

kierunek zach. i pd-zach

kierunek półn.

Baza 6 Lista osób – sukienników oraz z zawodem pokrewnym (farbiarzy, postrzygaczy, tkaczy, płócienników itd.) opracowana na podstawie akt małżeństw Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Kaliszu za lata 1808-1839

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1823	4	Abraham	Karol Ludwik	sukiennik
1830	26a	Adler	Gotfryd	sukiennik
1839	3	Adler	Jan Gotfryd	sukiennik
1820	22	Agnelius	Karol Fryderyk	sukiennik
1816	90a	Albert	Bogumił	sukiennik
1830	28a	Albrecht	Samuel	sukiennik
1824	3	Alex	Henryk	sukiennik
1830	59	Altmann	Jan Karol Beniamin	cz. sukiennik
1826	32a	Anders	August	sukiennik
1825	2+1	Andrea	Fryderyk August	cz. sukiennik
1837	12	Anteky	Franciszek Józef	sukiennik
1828	28	Arndt	Augustyn	sukiennik
1839	22a	Arnold	Józef	tkacz
1835	17	Auerbach	Krystian	sukiennik
1837	3a	Auerbach	Karol	sukienniczyk
1828	42	Auerbach	Karol	sukiennik
1828	27a	Aumerbach	Fryderyk	sukiennik
1832	44a	Baesler	Karol	sukiennik
1823	28	Baikrleintuer	Michał	cz. sukiennik
1826	6	Ball	Krystjan Bogumił	płóciennik
1834	20a	Ball	Gottlib	tkacz
1820	47a	Banasch	x	sukiennik
1822	27Da	Banaszek	x	sukiennik
1824	20a	Bannerz	Adam	sukiennik
1828	43a	Barpe	Ernst	sukiennik
1829	44a	Barpe	Ernst	sukiennik
1829	43	Bartch	Karol	sukiennik
1835	38a	Bartelmann	Jan Samuel	sukiennik
1835	38	Bartelmann	Fryderyk Augustyn	młodzian
1835	38a	Bartelmann	Fryderyk	sukiennik
1824	3	Barth	Krystyan Benjamin	cz. sukiennik
1826	22a	Barth	Fryderyk	cz. sukiennik
1827	14a	Barth	Benjamin	sukiennik
1832	17a	Bartsch	Bogumił	fabrykant sukna
1833	15a	Bartsch	Karol	fabrykant sukna
1833	20a	Bartsch	Wilhelm	sukiennik
1834	9a	Bartsch	Wilhelm	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1835	59a	Bartsch	Wilhelm	sukiennik
1835	59a	Bartsch	Karol	sukiennik
1839	18a	Bartsch	Chrysjan	sukiennik
1833	15a	Bartsch	Wilhelm	fabrykant sukna
1833	20a	Bartsch	Karol	sukiennik
1836	23a	Bartsch	Gottlib	fabrykant sukna
1829	40	Bartsch	Bogumił s.Krystjana i Anny	robotnik
1831	10a	Bartsz	Witold	sukiennik
1831	10a	Bartsz	Karol	sukiennik
1830	38a	Bäsler	Karol	cz. sukiennik
1828	27a	Baumhauer	Karol	sukiennik
1824	19	Bedner	Jan Gotfryd	sukiennik
1824	19a	Bedner	Karol	sukiennik
1828	24a	Bedner	Fryderyk	sukiennik
1836	23a	Bedner	Bogumił	sukiennik
1837	32a	Bedner	Gotfrid	sukiennik
1838	14a	Bedner	Gottlib	sukiennik
1839	29a	Bedner	Gottlib	sukiennik
1824	19a	Bedner	Bogusław	sukiennik
1828	34	Bedner	Bogusław	sukiennik
1828	34a	Bedner	Karol	sukiennik
1836	23	Bedner	Jan Samuel	sukiennik
1836	45a	Bedner	Gottfryd	sukiennik
1832	6	Bellach	Edward Beniamin	sukiennik
1835	35	Benke	Jakub	sukiennik
1827	6	Bertelmann	Jan Samuel	sukiennik
1834	29a	Bertelmann	August	sukiennik
1836	20a	Bertelmann	August	sukiennik
1838	19a	Berthold	Karol	sukiennik
1831	3	Berthold	Jan Karol Bogumił	cz. sukiennik
1827	13	Bertrand	Chrystjan Fryderyk	tkacz
1828	30a	Bertrand	Fryderyk	cz. tkacz
1837	45	Beyer	Karol Fryderyk	cz. tkacz
1834	27	Bierwagen	Fryderyk	postrzygacz
1830	5	Bierwagen	Jan Fryderyk	postrzygacz
1837	16	Bischof	Jan Gottlieb	sukiennik
1823	13	Blau	Karol Bogusław	sukiennik
1818	63a	Blumenthal	x	sukiennik
1825	18+1a	Bogosch	Jan	płóciennik
1822	str 89a	Bogus	x	sukiennik
1824	30a	Bogusch	Daniel	sukiennik
1826	5a	Bogusch	Jan	płóciennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1826	11a	Bogusz	Jan	sukiennik
1834	17a	Böhmer	Gottfryd	sukienniczyk
1828	28a	Boksleitner	Michał	sukiennik
1837	52	Böttner	Wojciech	kupiec
1838	40a	Brehmer	Wilhelm	sukiennik
1828	39	Brehmer	Fryderyk Wilhelm	sukienniczyk
1836	22	Brehmer	Wilhelm	cz. Sukiennik
1825	2+1a	Breschneider	Benjamin	sukiennik
1823	12	Bresler	August Wilhelm Karol	kupiec sukna
1826	23a	Bretschneider	Daniel	sukiennik
1832	15a	Bretschneider	x	sukiennik
1822	60K	Brumlau	Julius Wilhelm	mechanik
1830	6	Brzezyńsky	Jan Franciszek	sukiennik
1837	42	Büchler	Wacław	cz. tkacz
1824	2a	Bucht	Ludwik	sukiennik
1828	11a	Bucht	Ludwik	sukiennik
1828	41a	Bucht	Ludwik	sukiennik
1829	21a	Bucht	August	tkacz
1837	14a	Buhle	John	kupiec
1837	27	Buhle	August Wilhelm	postrzygacz
1830	35	Buhle	Henryk	kupiec
1836	8	Burmann	Daniel	sukiennik
1837	54	Bürwayn	Frydrych	postrzygacz
1826	44a	Büswagen	Samuel	postrzygacz
1824	32	Byhahn	August Karol	płóciennik
1837	15	Ciszynski	Ignacy	tkacz
1834	23	Czarwonskÿ	Fryderyk Wilhelm	sukienniczyk
1830	21	Dämler	Jan Daniel	sukienniczyk
1820	61a	Dehring	Gotlief	sukiennik
1820	78a	Dering	Gotlif	sukiennik
1828	34a	Deutschman	Fryderyk	sukiennik
1836	45a	Deutschman	Karol	sukiennik
1839	29a	Deutschmann	Karol	sukiennik
1828	24	Deutschmann	Karol	sukiennik
1834	23a	Dietze	Ernst	sukienniczyk
1823	17a	Doering	Gottlif	sukiennik
1823	19a	Doering	Jan	sukiennik
1824	6a	Doering	Gottlif	sukiennik
1824	30	Doering	Gottlob	sukiennik
1826	11	Doering	Karol Frydrych	fabrykant sukna
1820	58a	Dohring	x	sukiennik
1820	47	Domin	Andrzej	postrzygacz

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1835	57a	Döring	Ferdynand	sukiennik
1836	35	Döring	Karol Ferdynand	aparateur sukna w fabryce Rephana
1832	34	Dreilich	Karol	tkacz
1833	32a	Droszke	Józef	tkacz
1828	14	Dymal	John George	sukiennik
1835	28a	Ebert	Wilhelm	sukiennik
1835	6	Ecke	Jan Gottlieb	sukiennik
1838	10	Ecke	Wilhelm	sukiennik
1838	10a	Ecke	Jan	sukiennik
1828	29a	Ehler	Benjamin	sukiennik
1827	6a	Ehlers	Benjamin	sukiennik
1830	6a	Ehlers	Benjamin	sukiennik
1826	20a	Elhers	Benjamin	sukiennik
1829	29	Engelmann	Jan Fryderyk	sukiennik
1831	19	Engert	Traugott	fabrykant sukna
1833	6	Engert	Traugott	fabrykant sukna
1832	37	Entrych	Karol	sukiennik
1825	21+1	Ernst	Jan Krzysztof	sukiennik
1832	42	Eschrich	Ernest Traugott	sukiennik
1829	5a	Fabich	Karol	sukiennik
1826	30	Fabig	Karol Wilhelm	cz. sukiennik
1820	22a	Faist		sukiennik
1832	5a	Famiert	Benjamin	postrzygacz
1825	5+1a	Fanner	Benjamin Gottlib	postrzygacz
1830	59a	Fanner	Benjamin	postrzygacz
1832	15	Feicht	Beniamin	sukiennik
1823	28a	Feisner	Samuel	sukiennik
1836	19	Feist	Jan Gottlieb	sukiennik
1835	15a	Feist	Bogumił	sukiennik
1824	29a	Felket	Karol	postrzygacz
1821	80a	Fellkind	Karol	postrzygacz
1834	13a	Fieber	Jan	sukienniczyk
1832	36a	Fiebich	Wilelm	postrzygacz
1837	52a	Fiedler	Edward	kupiec i właściciel fabryki sukna
1828	25a	Fierenich	August	postrzygacz
1826	20	Fiesenichen	Emanuel Gotlieb	sukiennik
1819	25	Finster	Friedich	sukiennik
1819	2a	Fiscger		sukiennik
1833	21a	Fitze	Ernst	sukiennik
1832	20	Fitzner	Jan Bogumił	wyrobnik
1830	10	Fleischer	Jan Karol	sukiennik
1838	14	Fleischer	Karol Jan	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1835	48a	Flöther	Jan Wilhel	sukiennik
1829	48a	Foennert	Benjamin	postrzygacz
1824	29a	Fonnert	Jan	sukiennik
1835	55a	Foy	August	sukiennik
1825	8+1	Fraeger	Leopold Gotlib	sukiennik
1818	63	Frey	Ernst Gottfried	sukiennik
1824	2	Frey	Ernst	sukiennik
1824	2a	Frey	Bogusław	sukiennik
1825	17+1a	Frey	Ernst	sukiennik
1828	44a	Frey	Bogusław	sukiennik
1839	28	Frey	Ernst	sukiennik
1836	36	Frey	Ernest	fabrykant sukna
1835	55a	Frochlich	Daniel	sukiennik
1835	15a	Fuchs	Antoni	sukiennik
1830	1a	Füdler	Eduard	fabrykant
1818	70a	Fulde	Bogumił	sukiennik
1821	26a	Fulde	Jana Bogusława	sukiennik
1824	22a	Fulde	Wilhelm	sukiennik
1825	8+1a	Fulde	Wilhelm	sukiennik
1826	33a	Fulde	Wilhelm	sukiennik
1829	45a	Fulde	Daniel	sukiennik
1830	31a	Fulde	August	sukiennik
1831	12a	Fulde	Karol	sukiennik
1836	26+27a	Fulde	Karol	sukiennika
1838	22a	Fulde	Wilhelm	sukiennik
1819	25a	Fulde	Bogumił	sukiennik
1824	3	Fulde	Bogusław	sukiennik
1827	21	Fulde	Wilhelm Bogumił	sukiennik
1827	21a	Fulde	Karol	sukiennik
1829	45	Fulde	Daniel Bogumił	sukiennik
1838	22	Fulde	Karol Ferdynand	sukiennik
1837	12a	Funke	August	sukiennik
1819	2	Funner	Jan Bogumił	sukiennik
1835	25a	Gaertnera	Jan	sukiennik
1830	46	Gampert	Fryderyk Wilhelm	cz. sukiennik
1837	37	Gaul	Gotfryd	sukiennik
1838	1	Geiling	Karol Fryderyk	sukiennik
1823	27	Getwald	Benjamin	sukienniczyk
1819	97a	Gipperfeld	x	postrzygacz
1821	42a	Goering	Gotlif	sukiennik
1825	18+1a	Goerne	August	płóciennik
1826	43a	Goerne	August	płóciennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1836	2	Görke	Jan Daniel	sukiennik
1835	58a	Görlich	Karol	sukiennik
1834	17	Gräber	Henryk	robotnik sukiennicki
1831	13a	Grapsz	Fryderyk Bogumił	aprateur sukna
1820	78	Greiser	Jan Chrystyan	sukiennik
1821	26a	Greiser	Jan	sukiennik
1835	14a	Greiser	Johan	sukiennik
1835	24a	Greiser	Johan	sukiennik
1838	3a	Greyser	Krystyan	sukiennik
1836	47	Grocki	Stanisław	postrzygacz
1838	11	Grodzki	Stanisław	postrzygacz
1833	26	Grünberg	Karol	mechanik
1831	13a	Gruner	Anton	fabrykant sukna
1826	6a	Grunert	Samuel	płóciennik
1839	34	Grunert	Fryderyk Wilhelm	cz. tkacz
1835	57	Habermann	Fürchtegott	sukiennik
1838	19	Habermann	Jan Fryderyk	sukiennik
1823	17a	Haehn	Gotfryd	sukiennik
1830	46a	Haewert	Gotfryd	sukiennik
1820	22a	Hage	x	sukiennik
1831	11	Hansha	Jan	postrzygacz
1839	2a	Hartung	Gottlib	sukiennik
1835	34	Hartung	Karol Bogusław	sukienniczyk
1829	32	Hauff	Karol	sukiennik
1828	46	Häwert	Karol Gotfryd	cz. sukiennik
1819	11a	Haye	x	sukiennik
1827	13a	Hedewig	Fridrich A.	tkacz
1832	35	Hedwig	Fryderyk Augustyn	tkacz
1827	27a	Heidebach	August	płóciennik
1828	26	Heinze	Jan Krzysztof	sukiennik
1826	27a	Helbig	Henryk	cz. sukiennik
1826	3a	Hellman	Friedrich	sukiennik
1822	str 89	Hellmann	Fryderyk Bogusław	sukiennik
1830	28a	Hellmann	Fryderyk	sukiennik
1838	30	Hellmann	Karol Augustyn	sukiennik
1831	11a	Helwig	Henryk	sukiennik
1838	14a	Helwig	Haynrych	sukiennik
1835	56	Helwig	Henryk	sukiennik
1836	20a	Hennig	Karol	sukiennik
1828	20	Hennig	Samuel Traugott	sukiennik
1824	31a	Hentschke	Dawid	sukiennik
1837	6a	Herold	Dawid	apretour sukna w fabryce Repphana

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1836	24	Herold	Dawid	apretour sukna
1830	33a	Hiels	Jan	sukiennik
1819	97a	Hilkmann	x	sukiennik
1827	25	Hiller	Traugott	sukiennik
1837	18a	Hindenüth	x	kupiec
1825	17+1	Hirschberg	Karol	sukiennik
1826	33	Hitze	Gotlib August	sukiennik
1833	23a	Hitzer	Gotlib	tkacz
1836	37a	Hitzer	Gotlib	tkacz
1839	4a	Hitzer	Gottlib	tkacz
1839	25a	Hitzer	Bogumił	tkacz
1829	30	Hitzer	Jan Bogumił	tkacz
1823	13a	Hoffman	Samuel	płóciennik
1825	13+1	Hoffman	Emanuel	płóciennik
1827	1	Hoffman	Karol Dawid	cz. sukiennik
1832	34a	Hoffman	Jan	apretour sukna
1832	36a	Hoffman	Jan	postrzygacz
1832	40a	Hoffman	Benjamin Jakób	sukiennik
1835	28a	Hoffmann	Samuel	tkacz
1839	36a	Hoffmann	Karol	tkacz
1825	12+1a	Hofman	Samuel	płóciennik
1820	62a	Hofmann	Bogusław	sukiennik
1837	17	Hohmann	Andrzej	tkacz
1829	38	Holicer	Józef	tkacz
1839	36	Hoppe	Fryderyk Augustyn	cz. tkacz
1831	13	Horn	Franciszek	sukiennik
1830	32a	Hornich	Michał	tkacz
1820	10a	Houter	x	sukiennik
1826	3a	Hütter	Johan	sukiennik
1824	26a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1825	7+1a	Illius	Gotfrid	sukiennik
1828	14a	Illius	Furstengott	sukiennik
1832	12a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1835	24a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1836	35a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1838	3a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1838	17a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1835	6a	Illius	Fürstengott	sukiennik
1835	17a	Ismer	Samuel	sukiennik
1837	36a	Jaeschke	Jan	tkacz
1830	26	Jennrich	Karol Gottlieb	sukiennik
1823	19	Jezierski	Jan	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1823	3a	John	Karol	płóciennik
1825	1+1a	John	Karol	płóciennik
1826	24	John	Jan Samuel	postrzygacz
1833	32a	John	Karol	tkacz
1834	13a	John	Samuel	sukienniczyk
1839	4	John	Karol	tkacz
1819	63a	John	Karol	płóciennik
1832	20a	John	Karol	tkacz
1836	40	Kadach	Jan	cz. sukiennik
1837	3a	Kadoch	Jan	sukienniczyk
1823	19a	Kaetz	Dawid	starszy sukienników
1826	28	Kaetzke	Dawid	sukiennik
1835	58	Kalkbrenner	Józef	wyrobnik
1829	46	Kamiński	Gottlieb	cz. sukiennik
1837	16A	Kärger	Jan	sukiennik
1833	3a	Kautzlech	Franciszek	sukiennik
1836	41a	Ketterling	Fryderyk	sukiennik
1836	57a	Ketterling	Frydrych	sukiennik
1834	11	Ketterling	Jan Fryderyk	sukiennik
1818	63a	Ketzke	x	sukiennik
1826	8a	Ketzky	Dawid	sukiennik
1839	18	Kiesewalter	Franciszek	sukiennik
1833	6	Kiesgen	Mikołaj	farbiarz i fabrykant towarów bawełnianych
1828	40a	Kiesling	Jan Bogumił	postrzygacz
1835	25a	Kirchner	Józef	tkacz
1839	9a	Kirchner	Józef	tkacz
1827	24	Kirszner	Karol Ludwik August	sukiennik
1820	58a	Kitz	x	sukiennik
1821	86a	Klaer	Jan	folusznik
1826	24a	Klaern	Jan	folusznik
1829	39a	Klaus	Karol	sukiennik
1833	21a	Klaus	Karol	sukiennik
1828	43	Klauss	Karol Gottlieb	sukiennik
1829	32	Kleinert	Jan Bogumił	sukiennik
1828	12a	Kleppel	Karol	sukiennik
1829	35a	Kleppel	Karol	sukiennik
1823	27a	Kleur	Jan	folusznik
1829	20	Klinnert	Beniamin Gottlieb	sukiennik
1827	6a	Klose	Anton	folusznik
1828	43a	Kluge	Karol	sukiennik
1836	42	Kluge	August Albert	cz. sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1828	20a	Knappe	Samuel	sukiennik
1836	41	Kneyfel	Karol Gotthilf	sukiennik
1832	36a	Knittel	Karol	postrzygacz
1832	42a	Kobiałke	Antoni	sukiennik
1820	47a	Kolinke	x	sukiennik
1830	34	Koszade	Karol	cz. sukiennik
1834	12a	Kötsbach	Franciszka	sukienniczka
1830	49a	Krabsch	Bogusław	postrzygacz
1832	30a	Krabsch	Bogusław	postrzygacz
1830	30a	Krabsch	Bogusław	apretour
1828	41	Krabsz	Jan Gottlieb	apretour
1829	16a	Krahey	Jan	sukiennik
1837	39a	Krichn	Franciszek	tkacz
1829	38a	Krohn	Franciszek	tkacz
1835	51a	Krohn	Franciszek	tkacz
1830	1	Krohn	Antoni	farbiarz
1825	4+1	Krüger	Jan Samuel	sukiennik
1829	48	Krüger	Gotfryd	postrzygacz
1837	39a	Kudert	Karol	tkacz
1835	51	Kudert	Karol Beniamin	tkacz
1824	32a	Kühn	Fryderyk	płóciennik
1825	13+1a	Kühn	Fryderyk	płóciennik
1834	6	Kühn	Krystjan	sukiennik
1820	22a	Kummrath	x	płóciennik
1823	23a	Kuntz	Wilhelm	cz. sukiennik
1834	20	Kurtz	Józef	tkacz
1828	14	Kutzky	Dawid	sukiennik
1839	34a	Lampert	Samuel	sukiennik
1822	27Da	Lange	Daniel	sukiennik
1823	28a	Lange	Marian J.	sukiennik
1836	22a	Lange	Jakób	sukiennik
1825	8+1a	Lange	Jakób	sukiennik
1822	str 78a	Langner	Gottfried	płóciennik
1823	27a	Langner	Jan	sukiennik
1824	22	Langner	Jan Gottlib	sukiennik
1826	40	Langner	Jan Gotfryd	cz. sukiennik
1830	41a	Langner	Bogumił	sukiennik
1828	23a	Lars	Samuel	sukiennik
1837	46	Lencky	Walentin	tkacz
1821	86a	Leo	Maciej	sukiennik
1837	46a	Lerzel	Adolf	sukiennik
1837	9a	Lewenberg	Jerzy	tkacz

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1827	27	Libers	Henryk	płóciennik
1833	35	Lichtner	Karol Beniamin	cz. sukiennik
1836	51	Lichtner	Ernest Augustyn Wilhelm	sukiennik
1819	25a	Liebchen	Krzysztof	sukiennik
1828	29a	Link	Traugott	postrzygacz
1829	10a	Link	Samuel	postrzygacz
1821	65a	Linke	Jan Samuel	postrzygacz
1823	4	Linke	Samuel	sukiennik
1826	42a	Linke	Samuel	postrzygacz
1830	10a	Linke	Karol	sukiennik
1832	22a	Linke	Samuel	postrzygacz
1832	28	Linke	Samuel	postrzygacz
1830	37a	Linke	Samuel	postrzygacz
1825	18+1	Loefler	Jan	płóciennik
1830	41	Matthias	Karol	cz. sukiennik
1825	17+1a	May	Karol	sukiennik
1826	17a	May	Wilhelm	fabrykant sukna
1826	19a	May	Karol	fabrykant sukna
1830	16a	May	Karol	fabrykant sukna
1830	59a	May	Karol	fabrykant sukna
1836	40a	May	Gotliff	właściciel
1836	49a	May	Wilhelm	fabrykant sukna
1837	22a	May	Wilhelm	właściciel fabryki sukna
1826	19	May	Wilhelm	maszynista
1828	29	May	Karol Bogumił	sukiennik
1830	16a	May	Wilhelm	fabrykant sukna
1830	16	Meister	Fryderyk Wilhelm	kupiec
1820	61	Mentz	Jan Bogumił	sukiennik
1821	26a	Mentz	Bogumił	sukiennik
1821	42a	Mentz	Bogumił	sukiennik
1822	str 72a	Mentz	Bogumił	sukiennik
1824	6a	Mentz	x	sukiennik
1821	21a	Mentz	Bogumił	sukiennik
1833	36a	Mentzl	Gotlib	w fabryce pana Rehana
1837	14a	Menzel	Jan	tkacz
1837	14	Menzel	Jan	postrzygacz
1829	46a	Metz	Jan Paweł	sukiennik
1829	37a	Mintzner	August	postrzygacz
1837	33a	Mitschke	Józef	tkacz
1836	34	Möller	Ignacy	tkacz
1826	36	Monnich	Karol	cz. sukiennik
1827	25a	Mönnich	Karol	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1836	21	Mozer	Karol August	tkacz
1826	13	Mücke	Karol	cz. sukiennik
1830	39	Mühlsteff	huzar pruski z Festenberg	cz. sukiennik
1836	19a	Mühlsteff	Karol	sukiennik
1826	27a	Müller	Jan Martin	sukiennik
1833	26a	Müller	Michał	cz. sukiennik
1823	23	Müller	Jan Michał	sukiennik
1829	14	Müller	Franciszek	cz. postrzygacz
1830	38aa	Müntzner	August	apretour sukna
1826	32	Neubert	Ernst Frydrych Wilhelm	cz. sukiennik
1821	26a	Neugebauer	Jan	sukiennik
1822	str 89a	Neugebauer	Jan	sukiennik
1823	19a	Neugebauer	Józef	sukiennik
1834	35a	Neugebauer	Jan Efraim	fabrykanta sukna
1829	1a	Neuman	Florian	tkacz
1837	45a	Neumann	Franciszek	tkacz
1837	44a	Neumann	Gottlib	sukiennik
1835	36a	Nippe	August	sukiennik
1830	52	Nippe	Fryderyk Augustyn	sukiennik
1834	25	Operskalski	Andrzej	tkacz
1826	44	Oschea	Jan	sukiennik
1833	18	Otto	Jan Ernest Wilhelm	sukiennik, wdowiec
1835	34a	Pasbeulnill	Jerzy	tkacz
1835	25	Paspeszyl	Jerzy	tkacz
1837	18	Pelz	Augustyn Ferdynand	sukiennik
1828	11	Peschel	Jan Bogusław	cz. postrzygacz
1833	20	Peukert	Ludwik	sukiennik
1829	28a	Pilger	Karol	sukiennik
1834	13	Pilger	Karol Samuel Gottlieb	sukienniczyk
1834	14	Pilger	Augustyn	sukienniczyk
1829	38a	Piltz	Józef	tkacz
1836	60	Piotrowski	Wojciech	cz. tasiemkarz
1820	61a	Podmierski	Karol	postrzygacz
1836	35a	Podmierski	Karol Józef	postrzygacz
1820	78a	Podmieski	Karol	postrzygacz
1839	22a	Pohl	Józef	tkacz
1837	40	Pohl	Wincenty Franciszek	farbiarz
1830	12	Preibisch	Jan Beniamin	sukiennik
1826	5	Preiss	Wilhelm	płóciennik
1834	29	Priefer	Karol Henryk	sukiennik
1834	14a	Priwer	Karol	sukienniczyk
1836	34a	Proschke	Józef	tkacz

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1836	54	Pürsche	Jan Karol	cz. tkacz
1829	49a	Pürschel	Gottfryd	sukiennik
1830	12a	Pürschel	Samuel	sukiennik
1829	49	Pürschel	Samuel Gottlieb	postrzygacz
1830	21a	Pürschel	Gotfryd	sukiennik
1818	70	Puzeniger	Samuel	sukiennik
1830	21a	Radcke	Jan	sukiennik
1829	5	Radeke	Jan	sukiennik
1835	36	Raffel	Karol Fryderyk	sukiennik
1828	46a	Ramburch	Jan	cz. sukiennik
1834	36a	Räsche	Karol	sukiennik
1829	8	Raspe	Ernest	sukiennik
1834	36	Rauhut	Jan Gottlieb	wyrobnik
1838	4a	Reichel	Jan	sukiennik
1826	18a	Reichelt	Johan	sukiennik
1829	12a	Reichelt	Jan	sukiennik
1829	26a	Reichelt	Jan Gotfryd	sukiennik
1829	29a	Reichelt	Johan	sukiennik
1833	22a	Reichelt	Jan	sukiennik
1833	25a	Reichelt	Jan	sukiennik
1833	35a	Reichelt	Jan	sukiennik
1835	6a	Reichelt	Johan	sukiennik
1835	14a	Reichelt	Johan	sukiennik
1836	2a	Reichelt	Jan	sukiennik
1836	5a	Reichelt	Jan	sukiennik
1836	24a	Reichelt	Jan	sukiennik
1837	28a	Reichelt	Jan	sukiennik
1835	34a	Reichelt	Karol	sukiennik
1835	55	Reichelt	Jan Gotfryd	sukiennik
1836	51a	Reichelt	Jan	sukiennik
1819	11	Reichelt	Jan Bogumił	sukiennik
1827	5a	Reichert	Jan	sukiennik
1828	24a	Reichert	Samuel	sukiennik
1839	41	Reichert	Karol	płóciennik
1839	41a	Reichert	Karol	płóciennik
1833	12a	Reichott	Johan	sukiennik
1827	24a	Reipert	x	drukarz
1837	40a	Reipert	Karol Zygmunt	drukarz
1836	52	Reissner	Samuel	sukiennik wdowiec
1825	2+1a	Rephan	Karol	sukiennik
1822	60Ka	Repphan	Benjamin	fabrykant sukna
1822	str 86a	Repphan	Karol	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1824	26a	Repphan	Karol	sukiennik
1826	1a	Repphan	Karol	sukiennik
1830	35a	Repphan	Jan	fabrykant sukna
1831	3a	Repphan	Karol	sukiennik
1837	14a	Repphan	Johan	właściciel fabryki sukna
1829	23a	Repphan	Jan	fabrykant
1825	21+1a	Reuhold	Johan	sukiennik
1824	9	Richter	Bogumił	sukiennik
1824	33	Richter	Gottlib August	płóciennik
1836	19a	Richter	Benjamin	sukiennik
1839	9a	Richter	Benjamin Gotlib	sukiennik
1828	25	Riedler	Franciszek	cz. sukiennik
1837	39	Rieger	Wincenty	tkacz
1828	42a	Riesner	Daniel	sukiennik
1836	25	Ringmann	Jan Krystian	sukiennik
1839	2	Ringmann	Jan Krystian	sukiennik
1837	46a	Ringner	Wincenty	tkacz
1828	19a	Roch	August	młodzian
1833	25	Rodan	Karol	sukienniczyk
1836	51a	Rodar	Karol	sukiennik
1837	33a	Rodewald	Gottlib	tkacz
1839	22	Rodewald	Karol Gottlieb	tkacz
1833	21	Rohn	Franciszek Józef	sukiennik
1834	14a	Rohn	Franciszek	cz. sukiennik
1835	38a	Rohn	Franz	sukiennik
1838	13a	Rosenzweig	Macin	sukiennik
1835	36a	Röser	Samuel	sukiennik
1830	52a	Röser	Samuel	sukiennik
1820	78a	Rosse	Jan Bogumił	sukiennik
1835	53a	Rössel	Karol August	sukiennik
1830	27a	Rösser	Samuel	sukiennik
1824	33a	Roth	Chrystyan	folusznik
1828	41a	Roth	Karol	sukiennik
1829	14a	Roth	Karol	sukiennik
1829	21a	Roth	Karol	sukiennik
1830	3a	Roth	Karol	sukiennik
1824	9a	Roth	Karol	sukiennik
1826	44a	Roth	Karol	sukiennik
1829	10	Roth	Karol	sukiennik
1829	43a	Roth	Karol	sukiennik
1823	13a	Rothe	Karol	sukiennik
1825	12+1a	Rothe	Karol	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1830	30a	Rothe	Karol	fabrykant sukna
1829	44	Rothe	Karol Bogumił	sukiennik
1835	23	Rother	Jan Adolf Ernest	farbiarz
1826	3a	Rothert	Adolf	farbiarz
1826	18	Rozentzweig	Marcin	sukiennik
1828	22a	Rozentzweig	Marcin	sukiennik
1828	30a	Rozentzweig	Marcin	sukiennik
1823	28a	Rözer	Karol	sukiennik
1838	10a	Rözner	Gottlib	sukiennik
1834	6a	Rozner	Gotlib	sukiennik
1835	58a	Rudolf	Johan	sukiennik
1836	20	Rüttig	Jakub Emmanuel	sukiennik
1822	27Da	Saal	x	sukiennik
1822	str 72a	Saal	Samuel	sukiennik
1823	27a	Sabl	Samuel	sukiennik
1823	28a	Sabl	Samuel	sukiennik
1826	23	Sachs	Traugott	sukiennik
1836	57	Sachs	Fryderyk	sukienniczyk
1819	97	Sager	Karol Fyderyk	postrzygacz
1825	19+1a	Saht	Samuel	sukiennik
1825	12+1a	Sakl	Samuel	sukiennik
1824	20a	Sakl	Samuel	sukiennik
1822	66K	Salin	Gotfried	sukiennik
1828	28a	Salonkiewicz	Karol	postrzygacz
1818	83a	Samuel Sall	x	sukiennik
1823	3a	Satl	Samuel	sukiennik
1819	2a	Saul	x	sukiennik
1836	21a	Scheifler	Antoni	sukiennik
1836	49a	Scheiler	Antoni	sukiennik
1824	6a	Scheler	Chrispoph	sukiennik
1829	44a	Schenk	Fryderyk	sukiennik
1825	17+1a	Schepe	Benjamin	sukiennik
1830	14a	Schepe	Gottfryd	sukiennik
1826	36a	Schepk	Jan Wilhelm	sukiennik
1835	14a	Scherink	Jerzy Fryderyk	sukiennik
1825	15+1	Schernek	Gottlieb	sukiennik
1835	14	Schernik	Karol Gottlieb	sukiennik
1838	13	Schernik	Karol Gottlieb	sukiennik
1838	22a	Scherwanowski	Frydrych	sukiennik
1838	1a	Scheurich	Jan	tkacz
1839	34a	Scheurich	Jan	tkacz
1836	56	Scheurich	Jan	tkacz

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1828	12	Schiesnek	Fryderyk Wilhelm	sukiennik
1828	12a	Schiesnek	Karol	sukiennik
1830	38	Schildbach	Jan Bogusław	cz. sukiennik
1828	18a	Schlodder	Marcin	postrzygacz
1828	18	Schlotter	George	folusznik
1836	26+27	Schmekel	Jan Wilhelm	sukiennik
1836	31	Schmidt	Lorenz	sukiennik
1820	42a	Schneer	x	farbiarz
1825	6+1a	Schneer	Dawid	farbiarz
1822	str 68a	Schneider	Bogumił	sukiennik
1826	5a	Schneikenberger	Antoni	płóciennik
1826	6a	Schneikenberger	Antoni	płóciennik
1828	38	Schnepel	Jan	folusznik
1830	45a	Schner	Dawid	farbiarz
1823	12a	Schner	x	farbiarz
1830	37a	Schnerr	Eduard	farbiarz
1831	8a	Schnerr	Dawid	farbiarz
1831	23a	Schnerr	Dawid	farbiarz
1837	40a	Schnerr	Edward	farbiarz
1839	21	Schnerr	Dawid	farbiarz
1830	8	Schnerr	Edward	farbiarz
1837	7a	Schoen	Traugott	sukiennik
1837	42a	Schoen	Karol	tkacz
1836	4a	Schoepe	Benjamin	sukiennik
1829	28	Schoepe	Karol Wilhelm	sukiennik
1829	46a	Schoepke	August	sukiennik
1829	37	Schoepke	Augustyn	tkacz
1830	39	Schoepke	Wilhelm	sukiennik
1836	36a	Schoeppe	Jan Benjamin	fabrykant sukna
1825	2+1a	Scholtz	Traugot	sukiennik
1829	4a	Scholtz	Dawid	sukiennik
1830	3	Scholtz	Jan Dawid	sukiennik
1835	35a	Schöneich	Wilhelm	sukiennik
1830	46a	Schöneich	Fryderyk Wilhelm	sukiennik
1836	39a	Schöpe	Benjamin	fabrykant sukna
1832	15a	Schöpke	August	płóciennik
1824	2a	Schoppe	Samuel	sukiennik
1832	37a	Schoppe	Benjamin	sukiennik
1836	31a	Schossler	Antoni	sukiennik
1833	35a	Schrepp	Benjamin	sukiennik
1824	27a	Schroeter	Fryderyk	sukiennik
1830	33a	Schubert	Benjamin	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1830	39	Schubert	Benjamin	sukiennik
1830	33	Schubert	Jan Bogumił	cz. sukiennik
1836	25a	Schubert	Bogumił	sukiennik
1836	57a	Schubert	Jan Gottlib	sukiennik
1828	33a	Schubok	Karol B.	postrzygacz
1818	83a	Schultz	Karol	sukiennik
1820	58a	Schultz	x	sukiennik
1820	61a	Schultz	Dawid	sukiennik
1820	78a	Schultz	Bogumił	sukiennik
1820	78a	Schultz	Karol	sukiennik
1823	13a	Schultz	Traugott	sukiennik
1828	15	Schultz	Karol	sukiennik
1830	35a	Schultz	Karol	fabrykant sukna
1834	6a	Schultz	Samuel	sukiennik
1836	60a	Schultz	Samuel	sukiennik
1838	3	Schultz	Traugott	sukiennik
1828	22	Schultz	Bogumił Samuel	sukiennik
1823	3	Schuman	Johan	sukienniczyk
1833	1	Schweizer	Jan	cz. farbiarz
1825	7+1a	Seidig	Józef	sukiennik
1826	36a	Seidl	Franciszek	sukiennik
1823	23a	Seifert	Jan	cz. sukiennik
1827	14a	Seifert	Bogumił	sukiennik
1830	10a	Seifert	Bogumił	sukiennik
1833	22a	Seifert	Antoni	sukiennik
1826	12a	Seifler	August	sukiennik
1837	27a	Seiler	Jan Gotfrid	postrzygacz
1833	8a	Semmelman	Filip	fabrykant sukna
1836	5	Sentzel	Karol Gottlieb Adolf	sukiennik
1838	4	Senzel	Jan Karol Fryderyk	sukiennik
1827	9a	Siegert	Franciszek	tkacz
1826	22	Sievert	Bogumił	cz. sukiennik
1821	80	Sikora	Jan	sukiennik
1824	32a	Sochl	Samuel	sukiennik
1829	5a	Somer	Samuel	sukiennik
1833	18a	Sommer	Traugott	sukiennik
1837	44a	Sommer	Traugott	sukiennik
1835	48	Sonnenburg	Fryderyk	sukiennik
1830	36	Sopke	Gottlib	sukiennik
1835	15	Sopke	Bogumił Wilhelm	sukiennik
1816	42a	Speichel	Bogumił	sukiennik
1819	97a	Speichert	x	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1822	48Z	Speichert	Jan	sukiennik
1824	26a	Speichert	Jan	sukiennik
1832	35a	Speichert	Dawid	sukiennik
1834	20a	Speichert	Dawid	sukiennik
1824	27	Stark	Jan Samuel	sukiennik
1830	27a	Stark	Jan	sukiennik
1836	8a	Stark	Samuel	sukiennik
1833	15	Stark	Karol Krystian	sukiennik
1821	45a	Staydlin	Mateusz	fabrykant materyi
1839	40	Stein	Gottlieb	postrzygacz
1835	28	Stenk	Jan Gotfryd Ferdynand	cz. tkacz
1820	58	Stibbe	Jan Fryderyk	sukiennik
1821	42a	Stibbe	Jan	sukiennik
1827	25a	Stock	Daniel	sukiennik
1831	2a	Stokk	Daniel	sukiennik
1835	17a	Strassenberger	Samuel Traugott	postrzygacz
1825	1+1	Stremk	Gotfrid Benjamin	cz. sukiennik
1825	1+2R	Stubbe	Jan	fabrykant sukna
1824	31	Stübe	Jan	sukiennik
1834	18	Szafirski	Walenty	sukiennik
1823	27a	Szarp	Fryderyk	sukiennik,
1825	12+1	Szeifler	Antoni	sukiennik
1825	9+1a	Szep	Benjamin	sukiennik
1825	19+1	Szepke	Karol August	sukiennik
1826	12	Szepke	John Wilhelm	cz. sukiennik
1826	12a	Szikolay	Wilhelm	sukiennik
1824	10	Szoen	Fryderyk Ernst	cz. sukiennik
1823	19a	Szübe	Bogumił	sukiennik
1823	19a	Szübe	Jan	starszy sukienników
1823	2a	Szübe	x	starszy sukienników
1827	7a	Szweribaun	Ignacy	tkacz
1827	12	Szwerin	Samuel Melchior	sukiennik
1822	66Ka	Taisl	x	sukiennik
1834	12a	Tarnowski	Antoni	sukiennik
1839	3a	Teich	Jan Benjamin	sukiennik
1821	26	Tetzlaff	Bogumił Wilhelm	sukiennik
1821	26a	Tetzlaff	Ludwik	sukiennik
1825	4+1a	Tetzlaff	Wilhelm	sukiennik
1825	10+1a	Tetzlaff	Wilhelm	sukiennik
1833	22	Tetzlaff	Bogumił Wilhelm	sukiennik
1836	2a	Tetzlaff	Wilhelm	baza 1
1824	20	Thiel	Karol August	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1824	20a	Thiel	Gottlob	sukiennik
1828	32a	Thiel	August	sukiennik
1836	36a	Thiel	Gottlob	fabrykant sukna
1818	83	Thiel	Bogusław Krystjan	sukiennik
1818	83a	Thiel	Gottfrid	sukiennik
1839	29	Thiel	Karol August	sukiennik
1824	9a	Tiesler	Karol	sukiennik
1824	9a	Tiesler	Bogumił	sukiennik
1832	40a	Tietse	Ernst	sukiennik
1836	25a	Tietze	Ernst	sukiennik
1837	33	Tischer	Jan	tkacz
1831	14a	Tschentszke	Krysjan	sukiennik
1834	27	Tscheppan	Emmanuel Ferdynand	cz. postrzygacz
1835	57a	Tschetschorek	Krystjan	sukiennik
1835	59	Tschetschorke	Krystian	sukiennik
1835	45	Tschinkel	Jan	kupiec
1837	16A	Tüsenich	Emanuel	sukiennik
1839	25	Versümer	Karol Fryderyk	cz. stolarz
1830	26a	Voght	Bogumił	sukiennik
1839	4a	Voight	Christoph	tkacz
1826	13a	Vonnert	Jan	sukiennik
1828	2	Waltin	Ludwik	robotnik w fabryce sukna
1832	36	Wange	Karol Gottlieb	postrzygacz
1827	5	Wegner	George	sukiennik
1835	1a	Wegner	Ferugo	sukiennik
1839	8a	Wegner	Jerzy	sukiennik
1829	12	Wegner	Jerzy	sukiennik
1830	52a	Weidmann	Michał	sukiennik
1832	12a	Weinberger	Jerzy	postrzygacz
1831	12a	Weinberger	George Adam	postrzygacz
1832	30a	Weinberger	Jerzy	postrzygacz
1825	19+1a	Weltzer	Karol	sukiennik
1830	52a	Weltzer	Karol	sukiennik
1832	20a	Wendland	Krzysztof	cz. postrzygacz
1822	str 68	Werner	Zygmunt Henryk	sukiennik
1829	23a	Werner	Traugott	fabrykant
1836	34a	Werner	Jan Gottlif	sukiennik
1833	34	Werner	Jan Gotthilf	sukienniczyk
1828	44	Wiechy	Jan	sukiennik
1818	70a	Wiesner	x	sukiennik
1835	52a	Wildenhoff	Karol	sukiennik
1836	31a	Wildenhoff	Karol	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1837	36a	Winkler	Florian	tkacz
1831	14a	Winter	Ernst	tkacz
1836	12a	Winter	Karol	tkacz
1837	8a	Winter	Ernst	tkacz
1827	14	Wintzer	Bogumił	sukiennik
1828	46a	Wintzler	Bogumił	cz. sukiennik
1830	34	Wintzler	Bogumił	sukiennik
1826	8	Wolff	Franciszek	postrzygacz
1828	5	Wolff	Jan Krystjan	sukiennik
1832	17	Wolff	Jan Bogumił s. Benjamina i Elżbiety z d. Muller	cz. sukiennik
1821	42	Woll	Jan Nathaniel	sukiennik
1821	42a	Woll	Nathaniel	sukiennik
1820	61a	Wolle	Nathaniel	sukiennik
1821	42a	Wolle	Jan	sukiennik
1822	str 72a	Wolle	Jan	sukiennik
1824	2a	Wolle	Nathaniel	sukiennik
1825	2+1a	Wolle	Jan	sukiennik
1825	10+1a	Wolle	Jan	sukiennik
1828	20a	Wolle	Jan	sukiennik
1826	20a	Wustehube	Ernst	sukiennik
1826	30a	Wüstehube	August Ferdinand	sukiennik
1826	40a	Wüstehube	August	sukiennik
1828	15a	Wüstehube	August	sukiennik
1828	15a	Wüstehube	Samuel	sukiennik
1828	25a	Wüstehube	August	sukiennik
1829	27a	Wüstehube	Traugott	sukiennik
1829	27a	Wüstehube	Samuel	sukiennik
1829	28a	Wüstehube	Ernst Wilhelm	sukiennik
1829	40a	Wüstehube	August	fabrykant sukna
1830	5a	Wüstehube	Wilhelm	sukiennik
1830	44a	Wüstehube	Samuel	fabrykant sukna
1832	19a	Wüstehube	Samuel	sukiennik
1837	18a	Wüstehube	Samuel	fabrykant sukna
1838	30a	Wüstehube	Samuel	fabrykant sukna
1838	35a	Wüstehube	Samuel	fabrykant sukna
1826	30a	Wüstehube	Karol Traugott	sukiennik
1829	35a	Wüstehube	August	sukiennik
1832	17a	Wüstehube	Samuel	fabrykant sukna
1829	40a	Wüstehube	Traugott	fabrykant sukna
1833	36a	Wüstehube	Ernst	fabrykant sukna
1825	17+1a	Wusthube	Ernst	sukiennik

rok	poz.	nazwisko	imiona	zawód
1826	22a	Zahn	Samuel	sukiennik
1829	43a	Zawacki	Karol Fryderyk	sukiennik
1824	6	Zedl	Franciszek	sukiennik
1823	4	Ziegler	Dawid	sukiennik
1830	40a	Ziegler	Dawid	sukiennik
1835	48a	Ziegler	Jan Daniel	sukiennik
1830	40	Ziegler	Beniamin	cz. sukiennik
1834	29a	Ziegler	Daniel	sukiennik
1823	17	Zieher	Jan Gotfryd	sukiennik
1832	40	Zimmerling	Samuel Traugott	sukiennik
1831	3a	Zodel	Franciszek	sukiennik
1824	9a	Zodl	Franciszek	sukiennik
1824	14a	Zodl	Franciszek	sukiennik
1825	12+1a	Zodl	Franciszek	sukiennik

Baza 7 Lista osób zarejestrowanych w księdze małżeństw Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Białymstoku za lata 1834-1840 (Łotewskiej)

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1834	12	Abraham	Johan	25	Chodzesen (Chodzież)	Andreas	Knyszyn
1840	18	Abraham	Friedrich	28	Santomyśl	Jacob	Michałowo
1837	2	Albrecht	Gottlieb	20	Jurowce	Albrecht	Białystok
1840	11	Albrecht	Caroline	30	Wasilków	Jacob	Jurowce
1838	3	Althoff	Andreas	26	Ozorków	x	Knyszyn
1837	17	Anders	Carl Wilhelm	36	Rawicz	August	Białystok
1837	6	Arndt	Andreas	24	Moszkowilk	Johann	Białystok
1837	27	Arndt	Johann	37	Strelitz	Gottfried	Białystok
1839	17	Arnholtz	Emilie	21	Barcin	Johan	Zabłudów
1837	29	Bartel	August	32	Sapaczkin	Carl	Gródek
1836	24	Bayersdorf	Friedrich	26	Neudamm (Neudowm ?)	Johann David	Białystok
1839	1	Bayersdorf	Emilia	21	Zgierz	David	Supraśl
1837	13	Berenreuter	Amalie Jacobine	21	Danzig (Gdańsk)	George	Ciechanowiec
1840	17	Berndt	Rosina	20	Czoło	Johan	x
1835	12	Beseler	Johann Gottlieb	34	Waldsachsen / Prusy	Johan Gotlieb	Ciechanowiec
1837	18	Bloch	Andreas	22	Barczyn	Gottfried	Supraśl
1835	2	Blumeyer	Joseph	39	Stekebohn / Prusy	Jacob	Białystok
1836	6	Bochm	Johanna	21	Terschtiegel	Johann	Ciechanowiec
1834	4	Bogasch	Carl Heinrich	29	Bernstadt / Prusy	Carl Friedrich	Ciechanowiec
1834	13	Bomarska	Johanna Eleonora	24	Sobota / Prusy	Peter	Knyszyn
1835	4	Budnick	Ludwig	22	Dąbrowa	Samuel	Sokółka
1834	14	Bugusch	Johan	26	Margonin	Johan	Knyszyn
1837	27	Bulwin	Johanna	32	Grabowo	Johann	Białystok
1834	6	Chomze	Ludwika Wilhelmina Eleonora	24	Białystok	Michael	Białystok

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1837	23	Dickmann	Carl Friedrich	27	Radzibor	Martin	Knyszyn
1835	11	Doberstein	Jacob	34	Budzin	Gotfried	Ciechanowiec
1840	18	Drath	Wilhelmine	23	Schoenlanke	Johan	Michałowo
1836	19	Drilling	Louisa	24	Alexandrów	Johann	Białystok
1834	8	Dumcke	Carl Friedrich	24	Gerowce	Friedrich	Białystok
1837	34	Dumke	Juliane	20	Białystok	Johann	Białystok
1837	36	Eggert	Igatius Eduard	31	Drohiczyn	Johann	x
1839	9	Eggert	Igatius Eduard	36	Wilna	Johan	Drohiczyn
1839	27	Ehlert z d. Herman	Charlotte	40	Labian	Herman	Białystok
1837	15	Eisenak	Julius	24	Neutomyśl	Chrystian	Ciechanowiec
1839	32	Eiser	Wilhelmine	21	Białystok	Friedrich	Supraśl
1840	12	Erdman	Gottlieb	21	Schoenlanke	Jacob	Ozorków - Supraśl
1834	2	Falkenhahn	Henrietta	22	Meseritz	Johan	Białystok
1839	30	Fanner	Carl	39	Flederborn (Podgaje)	Christoph	Knyszyn
1838	1	Fechner	Friederike Caroline	21	Białystok	Johann Gottlieb	x
1836	21	Fedmann	Bartholomoeus	25	Sewerin / Prusy	Heinrich	Rudka
1837	24	Feist	Johann	46	Schateyler	Johann	Supraśl
1839	12	Feldmann	Georg	31	Seewis	Heinrich	Białystok
1834	2	Felke	Gotlieb	29	Festenberg	Gotfried	Białystok
1837	33	Fiebig	Johanna Eleonore	18	Bojanowo	Johann Gottlieb	Białystok
1840	8	Fietzka	Otto	x	Schwersenz (Swarzędz)	Fredrich	Michałowo
1837	11	Fleischer	Johann Friedrich	25	Schwiebus	Johann	Białystok
1839	4	Fleischer	Johann Friedrich	28	Schwiebus	Johann Friedrich	Zgierz - Supraśl
1840	17	Florkowski	Johan	20	Czoło	Christian	x
1839	6	Forberg	Friedrich August	31	Mosel	Gottlieb	Ciechanowiec
1838	10	Frantz	Caroline	24	Kalisz	Gottfried	Zgierz
1839	15	Freymark	Johanne Wilhelmine	22	Chodzesen (Chodzież)	Andreas	Ciechanowiec

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1840	7	Freymark	Johan Gottlieb	30	Chodzesen (Chodzież)	Andreas	Ciechanowiec
1836	23	Fritsch	Anna Rosina	19	Goszcznów	Johann Friedrich	Białystok
1837	19	Geisler	Samuel	34	Tscherne (Tschirne)	Samuel	Supraśl
1835	5	George	Daniel Gottlieb	25	Zaborowo	Benjamin	Ciechanowiec
1840	14	Gertig	Samuel Gottlieb	x	Reinchenberg	Gottlieb	Ciechanowiec
1835	1	Giese	Amalia	20	Johannisburg	Friedrich	Białystok
1839	10	Gollnik	Henriette	18	Ozorków	Carl	Knyszyn
1835	5	Graulich	Charlotte Caroline	21	Zaborowo	Daniel	Ciechanowiec
1835	13	Gregor	August	30	Trzmiel	Michael Jacob	Białystok
1835	8	Gries	Dorothea	26	Gumbinnen	Johann Krüger	Białystok
1840	1	Grunig z d. Arndt	Johanna Charlotta	44	Posen	Gottfried	Jurowce
1836	8	Hadrian	Gottlieb	47	Terschtiegel	Christian	Białystok
1840	16	Hadrian	Gottlieb	48	Tirschtiegel (Trzciel)	Christian	Supraśl
1836	3	Hagen z d. Hermann	Dorothea	35	Warschau	Friedrich	Białystok
1837	22	Hahn	Charlotte	32	Gołdap	Carl	Białystok
1840	16	Hampel z d. Schultz	Anna	27	Oberzysko	Gottlieb	Supraśl
1836	11	Hanss	Friedrich	24	Łęczyca	Johann	Jurowce
1836	12	Harchert z d. Dorun	Anna Renata	23	Ozorków	Jacob	Białystok
1835	10	Haupt	Florentine	24	Zaborowo	Johann George	Ciechanowiec
1836	15	Haupt	Caroline	22	Krotoszyn	Johann	Ciechanowiec
1840	14	Haupt	Johanne Charlotte	x	Zaborowo	Johan George	Ciechanowiec
1837	2	Hecht	Henriette	17	Jurowce	Johann	Białystok
1836	5	Heinrich	Rosina Elizabeth	24	Tscherne	Benjamin	Ciechanowiec
1838	8	Heinrich	Caroline	22	Gross Tschirne Schlesien	x	x
1837	14	Heinrich z d. Wegner	Auguste	27	Tscherne	Benjamin	Ciechanowiec
1836	16	Henke	Carl	26	Rogasen (Rogoźno)	Michael	Knyszyn
1836	11	Henkel	Agnes	21	Białystok	Gottfried	Jurowce

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1836	18	Henkel	Carl	25	Białystok	Gottfried	Ciechanowiec
1840	3	Hering	Carl	28	Białystok	Gottfried	Białystok
1837	32	Herlit	Emma Heliose	22	Korce	Carl	Białystok
1839	20	Herlit	Louise Mathilde	17	Korzec	Carl	Białystok
1834	10	Hermann	Johan Traugott	24	Bautzen	Franz	Białystok
1837	35	Hermann z d. Ehlert	Charlotte	37	Lauban	Christlieb	Białystok
1838	7	Hoegner	Friedrich August	32	Saksonia	Wilhelm Heinrich	Ciechanowiec
1835	12	Hoffmann	Charlotte	21	Oberzysko	Benjamin	Ciechanowiec
1837	25	Hoffmann	Johann Gottlieb	33	Zduny	Johann	Knyszyn
1840	3	Hohne	Henriette	16	Kalisch	Gotfried	Supraśl
1836	18	Holstein	Josephine	17	Lyk (Ełk)	Gottlieb	Ciechanowiec
1835	6	Horn	Carolina	21	Broitz	Gottlieb	Ciechanowiec
1836	4	Horn	Johanna Louisa	25	Breatz	Gottlob	Ciechanowiec
1838	2	Hoyen von	Wilhelmina	18	Knyszyn	doktor medycyny	x
1837	25	Hübner	Caroline	18	Pesiern	Gottlieb	Knyszyn
1840	6	Hübner	Carl	23	Peiserm	Gottlieb Benjamin	Knyszyn
1836	2	Hunger	Ferdinand	25	Kremienczyk / Prusy	Friedrich	Białystok
1835	3	Iharian	Amalia	22	Prostowice	Heinrich	Sokółka
1839	2	Jacob	Gottfried Carl	35	Festenberg	Jacob	Supraśl
1835	4	Janusz	Carolina	21	Dąbrowa	Christyan	Sokółka
1839	5	Jeschke	Charlotte	18	Lissa (Leszno)	Chrystian	Supraśl
1839	23	Jungerman	Louise	18	Ozorków	Christoph	Knyszyn
1839	14	Kaempf	Johan	28	Schoenlanke	Johan	Supraśl
1835	2	Keller	Wilhelmina	29	Samonin	Johan	Białystok
1835	15	Kieseling	Carl Sigismund	28	Goerlitz	Christoph	Białystok
1837	10	Kieser	Wilhelmine	17	Ozorków	Gottfried	Supraśl
1836	20	Kiesser	Johanna	20	Zgierz	Johann	Supraśl

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1836	17	Kindermann z d. Zachert	Caroline Wilhelmine	25	Meseritz (Międzyrzec)	Jacob	Ciechanowiec
1836	22	Kindl	Carl Gottfried	28	Białystok	Gottfried	Białystok
1838	3	Kintol	Juliane Friederike	19	Friedland	x	x
1837	24	Kirstein	Johanna Rosine	30	Niekchen ok. Gorlitz	Christian	Supraśl
1839	26	Kister	Carl Johan	29	Amt Libel -Deutschkrone	Friedrich	Supraśl
1838	9	Kitzmann	Christiane Henriette	20	Rogasen (Rogoźno)	Johann	x
1840	19	Kitzmann	Renata	21	Ozorków	Johan	Michałowo
1837	23	Klatt	Anna Friederica	18	Ozorków	Michael	Knyszyn
1838	5	Klatt	Rosina	24	Samoszyn ok Posen	Michael	x
1839	7	Kleiber	Rosina	21	Reisen (Rydzyna)	Daniel	Ciechanowiec
1840	4	Kleiber	August Ludwig	x	Reisen (Rydzyna)	Daniel	Ciechanowiec
1840	19	Klempt	August	36	Bretz	Samuel	Michałowo
1834	5	Klug	Johanna Eleonora	17	Schwirsenz	Carl	Ciechanowiec
1836	6	Klug	Carl	22	Schwerserz / Prusy	Carl	Ciechanowiec
1839	31	Kluge	Johan Friedrich	24	Alexandrów	Carl Daniel	Ciechanowiec
1840	7	Kluge	Juliane	20	Schwersenz (Swarzędz)	Carl	Alexandrowo
1837	36	Kobralińska	Maria Magdalena	24	x	x	x
1835	7	Koch	Carolina Juliane	21	Brectz		Ciechanowiec
1836	7	Koch	Friederica Renata	19	Breatz	Gottlob	Supraśl
1839	17	Kochler	Johan	24	Samoczyn	Johan	Gostynin - Zabłudów
1839	18	Kochler	Friedrich	45	Neu Dam (Dębno)	Friedrich	Supraśl
1837	3	Koehler	Friedrich	42	Neudamm	Christian Friedrich	Supraśl
1834	12	Koenig	Carolina	25	Wallachsen / Prusy	Christyan	Knyszyn
1840	6	Koenn	Beata Wilhelmine	25	Santomyśl	Joachim Gottlieb	Knyszyn
1840	13	Kram	Julianne	19	Meseritz (Międzyrzec)	August	Ciechanowiec
1838	2	Kramkowski von	Michael	28	x	Michael	Knyszyn

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1835	1	Krause	Johan Daniel	28	Strebitzke	Johann	Białystok
1839	4	Krause z d. Giese	Amalia	23	Koenigsberg	Joseph	Zabłudów
1834	9	Krüger	Carl Ludwig	35	Arnswalde	Wilhelm	Knyszyn
1837	6	Krüger	Eva Caroline	17	Ozorków	Wilhelm	Białystok
1834	10	Kühn	Johann Tragott	22	Minislawa / Prusy	Ernst	Białystok
1835	3	Kuntze	Friedrich	33	Neudamm	August	Sokółka
1837	11	Kurtz z d. Frank	Agnese	40	Kalisch	George	Białystok
1839	15	Lamprecht	Carl August Ferdinand	36	Neuruppin	Carl Ludwig	Ciechanowiec
1837	26	Lange	August Ferdinand	33	Knyszyn	Johan David z Bojanów	Białystok
1839	28	Lange alias Müller	August	24	Posen	Wilhelm	Dobrzyniewo, Supraśl
1834	4	Langefeldt	Dorothea	29	Perleberg	Friedrich	Ciechanowiec
1839	29	Lasantoff	Louise	32	Jurowce	Alexander	Wasilków
1836	15	Lay	Gottlieb	28	Calliac / Prusy	Johann	Ciechanowiec
1840	10	Lehnert	Anna Rosalie	19	Grünberg	Johan Wilhelm	Supraśl
1835	11	Leutlof	Caroline Juliane	26	Grünberg	Jeremias Gottlob	Ciechanowiec
1836	1	Liebchen	Ernestina Christiane	21	Züliehau	Christian	Michałowo
1840	8	Liebchen	Caroline	27	Zülichau (Sulechów)	Christian	Michałowo
1840	15	Liebchen	Gittfried Friedrich	27	Zülichau (Sulechów)	Christian	Michałowo
1836	21	Lieders	Henriette	19	Choroszcz	Christian	Rudka
1838	4	Lipperts	Juliane	22	Bojanowo	Wilhelm	x
1834	7	Locke	Gottlieb	31	Czosen	Friedrich	Mielnik
1836	26	Lüdert	Ludowica Johanna	21	Jesionówka	Carl	Białystok
1838	10	Lux	Joseph	34	Breslau	Ignatz	Ciechanowiec
1836	22	Majewska	Johanna Caroline	21	Niewiarowa	Jacob	Białystok
1837	29	Malau	Henriette	22	Sidra	Gotthard	Gródek
1836	14	Manigel	Gottlob	27	Grünberg	Christian	Ciechanowiec
1839	11	Markgraff	Alvina Amalie	19	Koźminek -Kalisz	Wilhelm	Supraśl

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1839	3	Markiewitz	Carolina	20	Ozorków	Anton	Supraśl
1840	12	Marschal	Anna Louisa	16	Ozorków	Johan	Supraśl
1836	19	Martin	Carl	22	Białystok	Carl	Białystok
1836	16	Maurer	Barbara Rosina	24	Siemiatycze	Johann Georg	Ciechanowiec
1839	19	Michaelis	Dorothea	20	Tykocin	Carl	Zabłudów
1840	2	Mikołajczyk	Paul	25	Woronowo	Ignacy	Boćki
1836	9	Mittelstaedt	Daniel	27	Schoenlanke	Andreas	Białystok
1839	10	Mitzner	Samuel Wilhelm	36	Pietrowo	Johan	Knyszyn
1839	24	Mitzner	Carl Christoph	33	Pietrowo ok. Posen	Johan	Knyszyn
1836	23	Modrack	Christoph	22	Grójec	Eugenrich	Białystok
1837	19	Modrow	Wilhelmine	38	Schoenlanke	Christoph	Supraśl
1837	21	Molkenstein	Anna Franciska	22	Aachen	Daniel	Białystok
1835	8	Morhardt	Johann Anton	25	Goldingen	Gustav Carl	Białystok
1839	16	Moritz	Carl	29	Bernstadt / Prusy	Friedrich	Michałowo
1836	5	Mühle	Traugott	25	Grünberg	Daniel	Ciechanowiec
1837	14	Mühle	Traugott	26	Grünberg	Daniel	Ciechanowiec
1839	8	Mühle	Adolph	24	Grünberg	Daniel	Ciechanowiec
1839	3	Mybes	Gottlieb Heinrich	27	Braetz	Johann Gottlieb	Supraśl
1839	29	Neuer	Gottleb	42	Ragune in Dessau	Gottlieb	Wasilków
1836	13	Neumann	Wilhelm Ferdinand	26	Breatz	Johann George	Michałowo
1837	9	Neumann	Johann Gottlieb	27	Warschau	August	Knyszyn
1839	9	Obniske	Antoinette	32	Siedlke (Siedlec)	Johan	Radziszewo ok. Drohiczyna
1836	16	Oheim	Caroline Wilhelmine	21	Sobota / Prusy	Gottlieb	Knyszyn
1836	25	Oheim	Gottfried	36	Chodzesen (Chodzież)	Gotfried	Knyszyn
1835	14	Paszkowska	Caroline	33	Bielsk	Johan Friedrich Bautchsbach	Białystok

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1835	9	Pauschel	August	24	Libenau	Johann	Białystok
1837	12	Petrich z d.	Henriette Wilhelmine	29	Marggraff	x	Białystok
1836	20	Pfeil	Johann Gottlieb	36	Soetsenheinich / Prusy	Carl Friedrich	Supraśl
1839	21	Poeschel z d.Drechler	Johanna Renata	35	Alexandrów	Gottlieb	Ciechanowiec
1837	8	Polzin	Wilhelm Carl	22	Białystok	Carl	Białystok
1840	10	Pomerenke	Wilhelm	23	Rogasen (Rogoźno)	Daniel	Supraśl
1837	28	Pomrenke	Anna Renate	26	Jastraw	Johann Daniel	Białystok
1834	7	Ponto	Anna Rosina	20	Mielnik	Ludwig	Mielnik
1837	13	Prietz	Adolph Ferdinand	24	Meseritz (Międzyrzec)	August	Ciechanowiec
1835	9	Proppe	Caroline	20	Rogazen (Rogoźno)	Johann	Białystok
1836	25	Proppe	Louisa	19	Ozorków	Johann	Knyszyn
1837	21	Proppe	August	26	Oberzysko	Johann	Białystok
1839	24	Proppe	Johanna Friederike	20	Ozorków	Johan	Knyszyn
1839	25	Proppe	Johan	42	Rogasen (Rogoźno)	Johan	Knyszyn
1836	9	Prost	Marianna	23	Koło	Johann	Białystok
1837	31	Rakete	Ferdinand	21	Bojanowo	Samuel	Supraśl
1837	16	Ramm	Emilia	22	Białystok	Chrystian	Białystok
1837	35	Ramm	Chrystian	53	Pilkallen / Prusy	George	Białystok
1835	14	Rampagel	Georg Gustav	59	Strelitz	Johann Lucas	Białystok
1837	30	Redlitz	Emilia	24	Kurnik	Carl	Białystok
1838	6	Redlitz	Caroline Emilie	24	Kurnik	Gottfried	x
1838	1	Redloff	Ludwik	25	Wasilków	Johann Gottlieb	Białystok
1839	20	Reich	Rudolph	33	Szczucin	Johan	Białystok
1836	26	Rempagel	Johann Carl Friedrich Wilhelm	26	Annenwalde / Prusy	Johann	Białystok
1839	26	Rener	Friederike	20	Poddębice	David	Supraśl
1839	13	Renert	Julianne	25	Fierschtiegel (Trzciel)	David	Supraśl

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1839	21	Renner	Ernst Samuel	31	Fetsenberg	Daniel	Ciechanowiec
1839	19	Rittcher	August	24	Wilna	Carl	Zabłudów
1840	5	Roegler	Louise	33	Ostrołęka	Johan Gotthlif	Białystok
1839	30	Roemer	Anna Dorothea	32	Ozorków	Johan	Knyszyn
1837	16	Roenn	Friedrich	25	Rogasen (Rogoźno)	Michael	Białystok
1839	31	Roestel	Maria Amalia	21	Meseritz (Międzyrzec)	Johan Gottlieb	Dębe
1839	7	Rohde	Gottlieb	32	Grabiniec	Mathias	Ciechanowiec
1837	5	Rychter	Friedrich	43	Calbe / Saksonia	Christoph	Knyszyn
1836	2	Sachwach	Anna	22	Jutroszyn	Friedrich	Białystok
1834	3	Sager	Renata	23	Zaborowo	Anton	Ciechanowiec
1835	10	Sager	Johann Joseph	25	Zaborowo	Anton	Ciechanowiec
1839	28	Saltzman z d. Goldner	Maria Josephine	27	Różan	Gottfried	Białystok
1837	10	Sauer	Carl Wilhelm	23	Stawiszyn	Benjamin	Supraśl
1839	32	Schach	Carl	24	Krossen (Krosno Odrz.)	Christian	Supraśl
1837	5	Schendel	Caroline	23	Chodzesen (Chodzież)	Samuel	Knyszyn
1837	7	Schiler	Johann	21	Oberzysko	Johann Carl	Białystok
1834	5	Schilling	Carl Ludwig	39	Sonnenburg	Carl Ludwig	Ciechanowiec
1839	22	Schilling	Auguste Wilhelmine	22	Poddębice	Johan	Białystok
1834	13	Schindler	Christoph	36	Slowiw / Prusy	Friedrich	Knyszyn
1834	11	Schlegel	August Eugon	23	Białystok	Johan Heinrich	Białystok
1838	7	Schlosser	Henriette Caroline	20	x	Johan Gottfried	x
1838	9	Schlosser	Benjamin August	34	Grünberg	Johan Gottfried	Michałowo
1835	7	Schmidt	Carl Anton	25	Grünberg	Anton	Ciechanowiec
1839	1	Schmidt	Samuel	31	Zaborowo	Samuel	Supraśl
1840	5	Schmidt	Samuel	x	Zaborowo	Samuel	Supraśl
1835	6	Schoen	Daniel Gottlieb	45	Zaborowo	Dawid	Ciechanowiec
1837	30	Schoen	Gottlieb	41	Zaborowo	David	Białystok

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1839	6	Schoen	Auguste Wilhelmine	21	Gichrau / Śląsk	Daniel	Ciechanowiec
1834	15	Schreiber	Emilia	23	Białystok	Benjamin	Białystok
1834	6	Schroeder	Chrystian	39	Konstantynów	Joachim	Białystok
1837	34	Schroeder	Chrislieb Gottlieb	38	Solenfelbein	Stephannus	Białystok
1836	10	Schüler	Carl	26	Freystadt / Prusy	Gottfried	Białystok
1834	8	Schultz	Caterina	17	Kubisch	George	Białystok
1836	3	Schultz	Joseph	48	Posen	Paul	Białystok
1836	7	Schultz	Carl Gotthilf	31	Oberzysko	Johann Chrystoph	Supraśl
1837	3	Schultz	Johanne	36	Goldberg	Johann	Supraśl
1837	7	Schultz	Henriette	23	Karge	Gotthlif	Białystok
1837	20	Schultz	Gottlob	57	Braetz	Christian	Białystok
1837	33	Schultz	Johann Fredrich Wilhelm	32	Glogau	Gottfried	Białystok
1838	6	Schultz	Emmanuel	36	Oberzysko	Chrystian	Białystok
1837	22	Schwartz	Johann	38	Bojanowo	Andreas	Białystok
1836	10	Schwartzschuh	Johanna Louisa	20	Bomst	Friedrich	Białystok
1836	1	Schwember	Johann Wilhelm Adolph	26	Züliehau	Johann Gotthilf	Michałowo
1840	4	Siebert	Pauline Ernestine	21	Grünberg	Chrystian	Ciechanowiec
1839	16	Siewert	Christine	28	Triemke	Johann	Gostynin - Michałowo
1839	22	Siewert	Ferdynand Leopold	24	Białystok	Carl	Białystok
1834	15	Sokołowski	Mikolay	28	Warshau	Joseph	Białystok
1839	18	Sommer	Susanna	24	Bojanowo	Christian	Supraśl
1839	14	Spaet	Christiane Amalie	20	Iwanowice	Wilhelm	Supraśl
1840	1	Sper	Carl Gottlieb	36	Zaborowo	Gottlieb	Bobrowniki
1834	11	Spitzbart	Dorothea Mathilde	19	Białystok	August	Białystok
1836	13	Stagemann	Anna Rosina	23	Schoenlanke	Michael	Michałowo
1836	24	Stainicka	Wilhelmina	22	Dąbie	Christoph	Białystok
1840	2	Stanczyk z d. Schmidt	Charlotte	30	Schrem	Johan	Boćki

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1837	4	Stegemann	Caroline	27	Chodzesen (Chodzież)	Friedrich	Michałowo
1837	1	Steinicke	Caroline	21	Dąbie	Christoph	Supraśl
1836	4	Steinmüller	Wilhelm	46	Salsburg / Prusy	Chrisian	Ciechanowiec
1836	8	Stephan	Friederica	42	Iwanowice	Johann	Białystok
1839	8	Stirzenbecher	Julianne	21	Fierschtiegel (Trzciel)	Paul	Ciechanowiec
1836	14	Sturtzenbecher	Caroline	22	Terschtiegel	Paul	Ciechanowiec
1839	5	Suessman	Carl	42	Bojanowo	Benjamin	Zgierz -Supraśl
1837	32	Szpak von	Sylvester	26	Głatkowo	Onufry von	Białystok
1839	13	Tetzlaff	Gottlieb	32	Rogasen (Rogoźno)	Adam	Supraśl
1839	23	Tetzlaff	Johan Gottlieb	21	Dąbie	Johan	Knyszyn
1840	9	Tetzlaff	Wilhelm	34	Rogasen (Rogoźno)	Andreas	Zduńska Wola - Supraśl
1838	4	Thebus	Chrystian	28	Deschtiegel	Emanuel	Supraśl
1839	27	Thoneman	Johan	28	Elberfeld	Joseph	Supraśl
1837	4	Traeger	Friedrich August	26	Radwanice	Daniel	Michałowo
1839	12	Vitalies	Johanna Albertina	28	Dobrzyniewo	Wincenty	Dobrzyniewo
1839	11	Voelke	Gottlieb	33	Festenberg	Gottfried	Supraśl
1836	17	Voigt	August Ferdinand	31	Bojanowo	Gottlieb	Ciechanowiec
1837	28	Weber	Carl Friedrich August	32	Lieben (Lüben)	Gottfried	Białystok
1837	31	Weber	Justine Juliane	19	Bojanowo	Carl Franciszek	Supraśl
1837	1	Weidner	Jahan Daniel	22	Chocz	Michael	Supraśl
1837	15	Wiese	Wilhelmine	23	Schoenlanke	Michael	Ciechanowiec
1834	9	Will	Henrietta Luisa	23	Knyszyn	Gottfried	Knyszyn
1837	9	Will	Augustine	23	Knyszyn	Gottfried	Knyszyn
1837	20	Winkler	Johanna Louise	53	Meseritz (Międzyrzec)	Johann	Białystok
1840	11	Wiśniewski	Stanisław	37	Jasionówka	Dawid	Wasilków

rok	poz.	nazwisko	imię	wiek	m-ce urodzenia	ojciec	gdzie się odbył ślub
1834	1	Witkowska z d. Hamman	Christina	48	Kalwaria	Johan Hamann	Białystok
1840	13	Wittchen	Carl Ferdynand	33	Meseritz (Międzyrzec)	Gottfried	Zgierz - Ciechanowiec
1836	16	Wittich	Johann August	34	Torgau / Prusy	George	Ciechanowiec
1837	18	Wodecka	Friederice Eleonore	19	Bojanowo	Samuel	Supraśl
1837	8	Wolf	Christine Wilhelmine	24	Białystok	Carl	Białystok
1838	8	Wrede	Friedrich	33	Gostrzyn (Kostrzyn)	Christoph	Ciechanowiec
1839	2	Wudke	Joanna Clementina	22	Bojanowo	Wilhelm	x
1840	9	Wudke	Louise	20	Bojanowo	Samuel	Supraśl
1835	13	Wüstehube	Paulina	24	Bojanowo	Benjamin	Białystok
1837	26	Wüstehube	Ema Friederike	17	Bojanowo	Ernst Wilhelm	Białystok
1840	15	Wüstehube	Bertha	22	Kalisch	Benjamin	Knyszyn
1834	1	Wysocki (Muller)	Andreas	37	Pakaniewo ok. Boćki	Thomas	Białystok
1835	15	York z d. Schlosser	Johanna Susanna	29	Grünberg	Gottfried	Białystok
1836	12	Zachert	Friedrich Gottlieb	38	Karge	Samuel Gottlob	Białystok
1839	25	Zibell	Maria Magdalena	24	Ozorków	Johan	Knyszyn
1837	12	Ziehbart	Samuel August	29	Santomyśl	x	Białystok
1838	5	Zielke	Michael	28	Dąbie	Jacob	Białystok
1834	3	Zimmer	Samuel	28	Zaborowo	Samuel	Ciechanowiec
1837	17	Zobel	Johanne Christiane	25	Zduny	Johann	Białystok
1834	14	Zuasniewska	Anna Julianna	17	Babiak	Johan	Knyszyn

Marcin Białous, Dominika Chrzanowska,
Wojciech Litwin, Magdalena Sulima*

Szanse i zagrożenia architektury dworców kolejowych małych miast (na przykładzie dworców z powiatu sokólskiego)

Rozwój kolei żelaznych na świecie to początek wieku XIX, w Anglii – 1825 r., wraz z powstaniem pierwszej linii kolejowej przeznaczonej do użytku publicznego. Wkrótce potem do budowy przystąpiły kolejne państwa, m.in. Niemcy, Francja, Rosja czy Austria. W Polsce pierwsza linia została otwarta 22 maja 1842 r., łącząc Wrocław z Oławą[1]. Początkowo kolej służyła głównie do transportu towarów i wymiany surowców. Stało się to przyczynkiem szybkiego postępu ekonomicznego starego kontynentu, a także głównym motorem rewolucji przemysłowej[2]. Z biegiem lat zmianie ulegała konstrukcja torów oraz wagonów, co doprowadziło do uruchomienia przewozów pasażerskich. Drogi żelazne stały się wówczas istotnym środkiem komunikacji, wzmacniającym

* Magdalena Sulima, dr inż. arch., Marcin Białous, Dominika Chrzanowska, Wojciech Litwin, studenci Wydziału Architektury Politechniki Białostockiej. Autorzy reprezentują Politechnikę Białostocką, Wydział Architektury. Badania zostały zrealizowane w ramach pracy badawczej nr WZ/WA-IA/3/2023 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

[1] R. Guzek, *Kolej na historię: Początki kolei na świecie (1)* (http://wolnadroga.pl/poza-koleja/kolej-na-historie-poczatki-kolei-na-swiecie-1/ /dostęp: 10.10.2022/).

[2] D. Załuski, *Śródmiejskie przestrzenie podróży. Dworce kolejowe*, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2010, s. 6.

i usprawniającym połączenia zewnętrzne. Z ich rozwojem wiązał się prestiż miejscowości, w których miały swoje przystanki.

Od roku 1847, specjalnym dekretem władz kolejowych, budynek, w którym można było zakupić bilet i oczekiwać na pociąg, wraz z otaczającą go infrastrukturą, zaczęto nazywać „dworcem", a w małych miejscowościach „stacją"[3]. Nienaganny i reprezentatywny wizerunek architektoniczny dworców i peronów podkreślał ich rangę. Jak słusznie zauważa Bartosz Kruk, „dworce niemalże od pierwszych chwil istnienia kolei pełniły ważne funkcje związane z ich statutowym przeznaczeniem"[4]. Miejsce pierwszego kontaktu podróżnego z danym miastem stawało się jednocześnie wizytówką tegoż i architektonicznym wyróżnikiem.

Po II wojnie światowej transport zbiorowy zaczął powoli tracić na popularności na rzecz przejazdów samochodowych, przystępniejszych dla coraz większej ilości osób. Od lat dziewięćdziesiątych słabiej rozwinięte gospodarczo obszary zaczęto stopniowo wyłączać z obsługi kolejowej i zawieszać połączenia. Składało się na to wiele czynników, takich jak: ekonomia (koszty utrzymania dworców), demografia (migracja do większych ośrodków miejskich), polityka (niewystarczające finansowanie transportu publicznego). Następstwem takiego stanu rzeczy stało się zamykanie obiektów techniki kolejowej małych miast, a co za tym idzie, ich nieużytkowanie i postępujące niszczenie.

---

[3] J. Poliński, *Dworce we współczesnym transporcie kolejowym*, Prace Instytutu Kolejnictwa, Zeszyt 150, s. 51 (http://www.ikolej.pl/fileadmin/26.08.5_Polinski_J_Dworce_we_wspolczesnym_transporcie_kolejowym.pdf, powołując się na J. Demel, *Początki kolei żelaznej w Krakowie*, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Kraków 1954).

[4] B. Kruk, *Wczoraj i dziś granicznych stacji kolejowych w Polsce na wybranych przykładach*, [w:] *Piękne, użyteczne, zbędne… Obiekty kolejowe w Polsce*, M. Kapias, D. Keller (red.), Muzeum w Rybniku, Rybnik 2016, s. 127.

Wiek XXI przyniósł ponowne zainteresowanie społeczeństwa podróżowaniem koleją, a obecnie podejmowanych jest szereg działań mających na celu przywrócenie jej dawnej świetności. Dzieje się to poprzez remonty torów, zakup i modernizację pociągów, poprawę komfortu podróży (klimatyzacja, wi-fi, dostępność dla osób niepełnosprawnych), czy jej usprawnienia. Wiąże się to także z budową obiektów dworcowych bądź modernizacją już istniejących, aby w pełni dostosować elementy ich infrastruktury dla wszystkich kategorii podróżnych, z zachowaniem walorów architektoniczno-estetycznych. W Polsce coraz częściej spotyka się pozytywne przykłady rewitalizacji historycznych budynków, które długotrwale nieużytkowane, odzyskują nowe życie. Niestety, spora ich część nadal stoi opuszczona i zaniedbana. Brak środków finansowych, czy względy polityczne skutecznie potrafią powstrzymać wszelkie wysiłki dążące do ich ochrony.

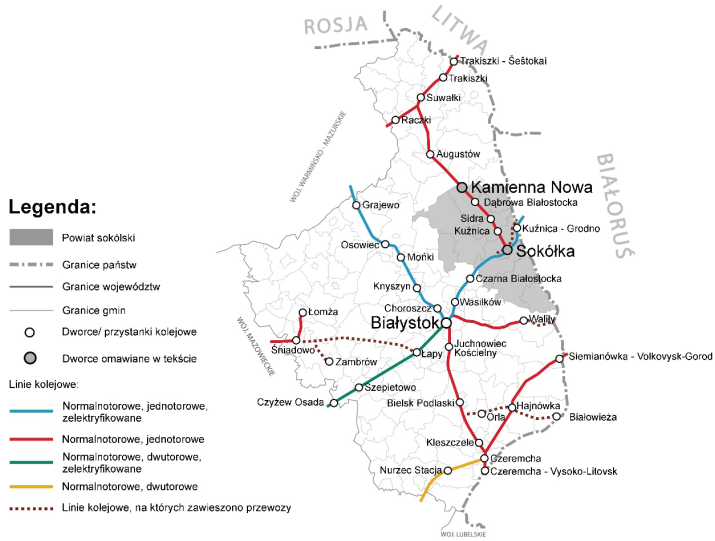
Województwo podlaskie jest obszarem, gdzie do chwili obecnej spotkać można nieczynne i popadające w ruinę obiekty dworcowe, których architektura i historia stanowią niepodważalne świadectwo czasów minionych. Lata zaniedbań doprowadziły je do stanu dewastacji, czego skutkiem może być znikanie z krajobrazu kulturowego miast i miasteczek. Taki stan prezentują m.in. zabytkowe dworce w Kleszczelach, Grajewie czy Mońkach.

W będącym przedmiotem analiz powiecie sokólskim, rozpościerającym się od rzeki Sokołdy po granicę z Białorusią, znajdują się dwa nieczynne budynki kolejnictwa o niemałych walorach architektonicznych, które zarówno kiedyś, jak i dziś połączone są liniami kolejowymi. Na przykładzie dworców z Sokółki i Kamiennej Nowej niniejszy tekst, opierając się na materiałach źródłowych oraz przeprowadzonych badaniach terenowych[5], przedstawia ich historię, przemiany

[5] Badania terenowe przeprowadzono w lipcu 2021 i 2022 r. w ramach

Il. 1. Opuszczone zabytkowe dworce kolejowe w woj. podlaskim: 1. Dworzec w Kleszczelach (https://www.bazakolejowa.pl/index.php?dzial=stacje&id=3984&okno=galeria&photoid=202768 /dostęp: 10.10.2022/); 2. Dworzec w Mońkach (https://monki.naszemiasto.pl/budynek-dworca-kolejowego-ma-trafic-do-rejestru-zabytkow/ga/c3-4780347/zd/34955483 /dostęp: 10.10.2022/); 3. Dworzec w Grajewie (https://www.bazakolejowa.pl/index.php?dzial=stacja&id=3983&okno=galeria2&photoid=157307 /dostęp: 10.10.2022/)

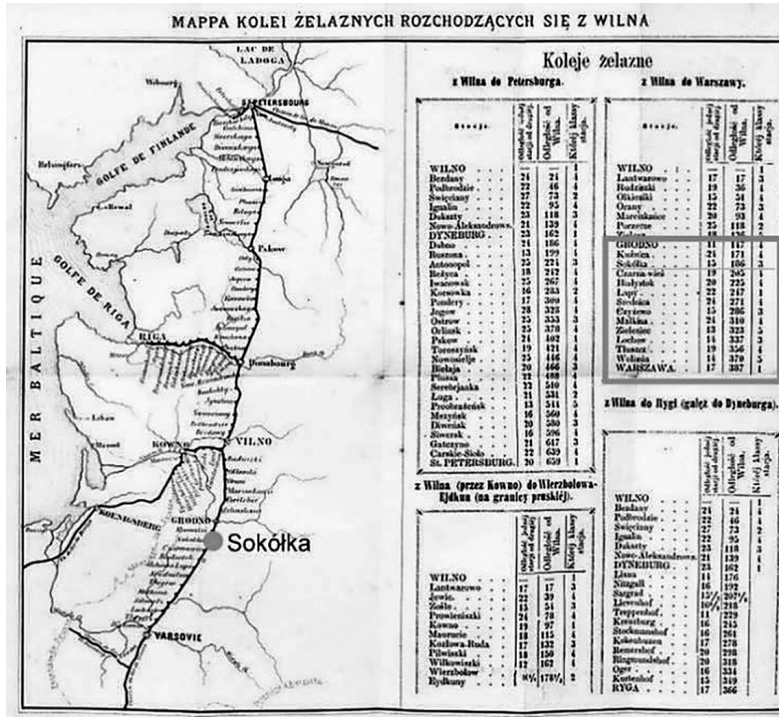
Il. 2. Mapa sieci kolejowej w woj. podlaskim, źródło: opracowanie własne na podstawie https://pitd.org.pl/pl/blog/podlaskie-otwiera-sie-na-kraje-baltyckie/ (dostęp: 11.07.2022)

architektoniczno-urbanistyczne, jakie zachodziły na przestrzeni lat oraz stan aktualny. Celem artykułu jest analiza szans i zagrożeń architektury kolejowej dworców małych miast oraz zwrócenie uwagi na potrzebę ich zachowania, z pokazaniem pozytywnych przykładów rewitalizacji i adaptacji takich obiektów.

Historia kolei w powiecie sokólskim

Geneza kolei żelaznej w województwie podlaskim sięga roku 1862, kiedy to za sprawą władz carskich w latach 1852–1862

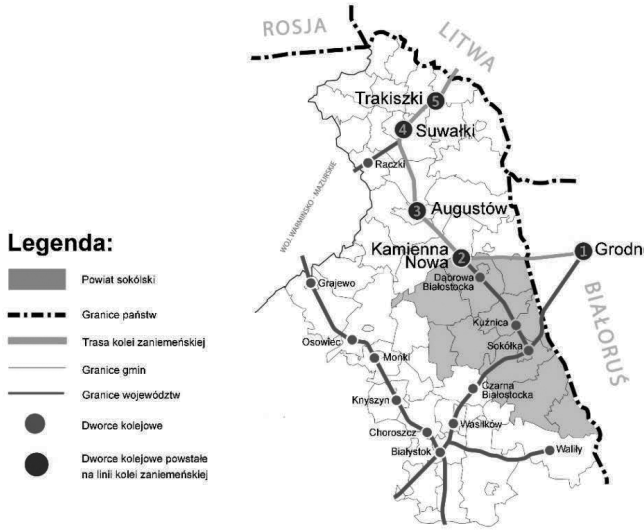
praktyki naukowo-badawczej realizowanej na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej.

Il. 3. Mapa kolei żelaznych Warszawa-Petersburg, opublikowana w 1862 r., źródło: autorzy na podstawie https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kolej_Warszawsko-Petersburska_-_mapa.jpg oraz Kirkor A. H., *Wilno* i *koleje żelazne* z *Wilna do Petersburga* i *Rygi oraz do granic na Kowno* i *Warszawę: przewodnik* z *planem, widokami Wilna* i *mappą kolei żelaznych*, Wilno 1862 (https://rcin.org.pl/dlibra/docccontent?id=15152, /dostęp: 11.07.2022/)

wybudowano kolej łączącą Petersburg z zachodnimi miastami: Wilnem, Grodnem i Warszawą. Była to druga linia przeprowadzona na terenie Królestwa Polskiego. Jej długość wynosiła 1611 km, z czego 150 km biegło przez Królestwo[6].

[6] Z. Tucholski, *Kolej warszawsko-petersburska* (https://www.polskipeters-

Il. 4. Fragment trasy kolei zaniemeńskiej na tle współczesnych granic; źródło: opracowanie własne na podstawie https://pl.wikipedia.org/wiki/Kolej_zanieme%C5%84ska (dostęp: 11.07.2022)

Budowę kolei nazywanej Warszawsko-Petersburską zdeterminowały przede wszystkim względy ekonomiczne i strategiczne. Prestiżowe znaczenie kolei sprawiło, że na jej długości wzniesiono 63 stacje pasażerskie i towarowe oraz trzy przystanki. Reprezentacyjne obiekty dworcowe, jak petersburski Dworzec Warszawski, zbudowane były w stylu petersburskiego klasycyzmu, natomiast te mniejsze, stanowiły obiekty „drewniane lub murowane z nieotynkowanej cegły, z oszczędnym detalem architektonicznym charakterystycznym dla ewoluującego w połowie XIX w. w Rosji stylu narodowego”[7].

burg.pl/hasla/kolej-petersbursko-warszawska, /dostęp: 11.07.2022/).

[7] Tamże.

Kolejnym etapem w historii kolejnictwa na obszarze woj. podlaskiego jest budowa kolei zaniemeńskiej. Wybudowano ją w latach 1895–1899, jako linię w Imperium Rosyjskim, łączącą Grodno, Augustów, Suwałki, Olitę i Orlany. Początkowo służyła ona wyłącznie celom militarnym i stanowiła połączenie miasta Suwałki z koleją Warszawsko-Petersburską. Jak zauważa Karol Straczyński, do czasów I wojny światowej powstała zatem większa część powiązań kolejowych biegnących przez Podlasie[8].

Architektura stawianych w okresie przedwojennym budynków dworcowych zależała od ich lokalizacji oraz ważności. Jak podaje Jarosław Zieliński, w połowie wieku XIX, zwłaszcza na obszarze Rosji, powszechna była „praktyka tworzenia wzorcowych projektów dla poszczególnych typów budynków i budowli kolejowych, które następnie z urzędu powielano w ścisłym przyporządkowaniu, w zależności od rangi dworca lub stacji"[9]. Karol Straczyński pisze z kolei, że zarówno ich układ, jak również zastosowane detale „świadczyły o ówczesnych cechach popularnego nurtu rosyjskiego, nadawanego budynkom użyteczności publicznej w kraju i bazującego na europejskim historyzmie"[10]. Składały się one z budynku recepcyjnego, służącego obsłudze pasażerów, układu peronów i torów oraz z zaplecza pomocniczego, wspomagającego obsługę ruchu kolejowego. Do tych ostatnich należały m.in. wieże wodne czy rotundowe parowozownie o wysokich walorach architektonicznych.

[8] K. Straczyński, *Architektura murowanych dworców kolejowych w województwie podlaskim*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego" 2013, z. 9, s. 135.

[9] J. Zieliński, *Stacje kolejowe. Świat, Europa i Królestwo Polskie 1830-1915*, Księży Młyn Dom Wydawniczy, Łódź 2019, s. 7.

[10] K. Straczyński, *Architektura murowanych dworców kolejowych w województwie podlaskim*, s. 145.

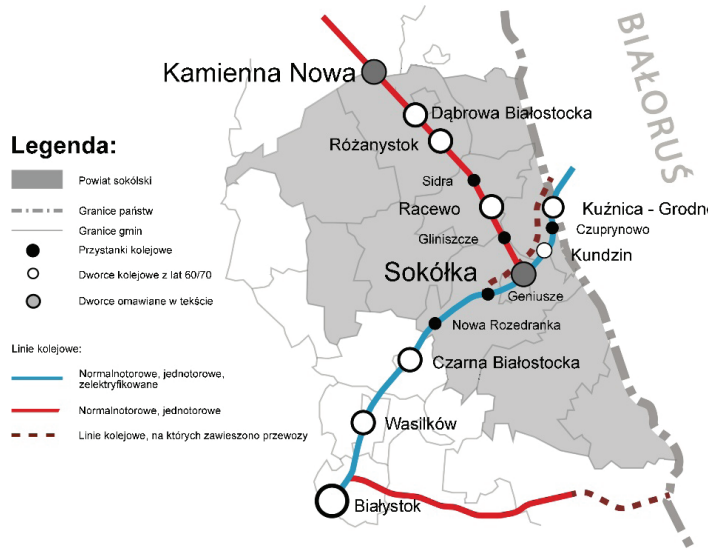
Il. 5. Dworce na trasie kolei zaniemieńskiej, kolejno: Grodno, Kamienna Nowa, Augustów, Augustów Port, Suwałki, Traszki, Maćkowo, Szostaków, Orany (https://pl.wikipedia.org/wiki/Kolej_zaniemeńska, /dostęp: 11.07.2022/)

Trzy obiekty dworców na trasie kolei zaniemieńskiej: w Kamiennej Nowej, Augustowie oraz w Suwałkach, pochodzące z końca XIX w., wpisane zostały do rejestru zabytków ze względu na swoje walory architektoniczne związane z historią kolejnictwa[11].

W całym powiecie sokólskim razem z rozwinięciem się sieci kolejowej, w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., powstawały także mniejsze obiekty stacji kolejowych, m.in. w miejscowościach: Kundzin, Kuźnica, Racewo, Różanystok i Dąbrowa Białostocka (Il. 6)[12].

[11] *Linia kolejowa nr 40* (https://pl.wikipedia.org/wiki/Linia_kolejowa_nr_40 /dostęp: 11.07.2022/).

[12] Tamże.

Il. 6. Aktualna mapa sieci kolejowej powiatu sokólskiego; źródło: opracowanie własne na podstawie https://www.wrotapodlasia.pl/pl/region_i_gospodarka/gospodarka/infrastruktura/transport_kolejowy/siec_kolejowa/sieckolej.html (dostęp: 11.07.2022)

Dworzec kolejowy w Sokółce

Narodziny kolei w Sokółce rozpoczęły się z budową trasy łączącej Petersburg i Warszawę, co miało na celu sprawne połączenie Cesarstwa z Królestwem Polskim[13]. Na mocy traktatu z Tylży (1807 r.) Sokółka z obwodem Białostockim została przyłączona do Cesarstwa Rosyjskiego. Główne Towarzystwo Dróg Żelaznych Rosyjskich rozpoczęło prace nad budową linii już w 1857 r., natomiast pierwszy pociąg przejechał przez miasto w 1862 r. – wraz z otwarciem trasy.

[13] K. Straczyński, *Architektura murowanych dworców kolejowych w województwie podlaskim*, s. 135.

„Prace przy budowie linii postępowały nadzwyczaj sprawnie. Pod kierownictwem przedsiębiorcy Mikołaja Skworcowa zatrudniono ponad 15 tysięcy robotników z prawie wszystkich guberni zachodnich Cesarstwa. (…) Począwszy od 18 maja kursowały na tej trasie dwie pary pociągów tygodniowo. We wrześniu uruchomiono odcinek do Grodna, biegnący przez Sokółkę i Kuźnicę, a wkrótce także do Wilna. Stałą komunikację na linii warszawsko-petersburskiej, liczącej 1330 kilometrów, otwarto 27 grudnia 1862 roku. Podróż pomiędzy końcowymi stacjami trwała wówczas 38 godzin, z Warszawy do Wilna – 14 i pół godziny. (…) Koszt budowy trasy wyniósł 104 000 rubli za wiorstę (czyli 1,09 kilometra)”[14].

Jak podaje Tadeusz Gajdzis, w 1910 r. sokólska kolej zaliczana była do 3 klasy ważności. „(…) posiadała 8 torów postojowych, 3 rampy po 331 m każda, pompę wodną, magazyn 50 m, obrotnicę i parowozownię”[15]. W tym czasie „Kolejnictwo w gospodarce państwa odgrywało kluczową rolę komunikacyjną i było podstawowym środkiem transportu towarowo-osobowego w kraju.”[16]. Po uruchomieniu kolei nastąpił znaczy rozwój społeczno-ekonomiczny całego regionu. Z danych za okres 1798-1801 wiadomo, że w Sokółce mieszkało 1091 osób, w 1867 r. – 3814, a 40 lat później miasto liczyło już 5239 mieszkańców[17].

---

[14] *Kolej Warszawsko-Petersburska wystartowała 150 lat temu* (https://isokolka.eu/wiadomosci/3-sokolka/2982-kolej-warszawsko-petersburska-wystartowala-150-lat-temu-foto.html /dostęp: 10.10.2022/).

[15] T. Gajdzis, *Ziemia zroszona łzami… Sokółka – moje rodzinne miasto 1939-1947*, Wydawnictwo Prymat, Białystok 2000, s. 104.

[16] Tamże.

[17] H. Ziemski, *Kolej warszawsko-petersburska i jej wpływ na urbanizację Wileńszczyzny* i *Białostocczyzny*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2016, nr 2, s. 46 (https://www.dbc.wroc.pl/Content/36910/Ziemski_Kolej_Warszawsko_Petersburska_i_Jej_Wplyw_Na_Urbanizacje_2016.pdf /dostęp: 10.10.2022/).

Budynek dworcowy w 1914 r. był już wybudowany[18]. Stał on jednak w nieco innymi miejscu niż obecnie. Został zburzony w 1915 r. przez wycofujących się Rosjan. Lokalizacja obecnego dworca to miejsce pozostałej po zniszczeniach carskiej parowozowni. W latach dwudziestych w skład taboru wchodziły obrotnice kolejowe, wieża ciśnień i pompa. W 1939 r. stację zbombardowano[19]. Grzegorz Ryżewski opisuje ówczesny wygląd budynku dworcowego następująco:

„Dworzec był pierwotnie budynkiem parterowym w części centralnej (tutaj znajdowała się główna hala dworcowa) i jednopiętrowym w partiach bocznych. Nakrywał go dach mansardowy, pod którym mieściło się poddasze użytkowe doświetlone lukarnami i facjatami. Dwie środkowe osie elewacji od strony linii kolejowej wyróżnione zostały boniowanymi lizenami i zwieńczone facjatą z trójkątnym szczytem. Otwory drzwiowe i okienne hali zamknięte były łukami pełnymi ze zwornikami. Elewację tylną od strony linii kolejowej wieńczył profilowany, dość mocno wysadzony gzyms. Budynek nosił wyraźne cechy tzw. stylu malowniczego, inspirowanego budownictwem dworkowym"[20].

Po II wojnie zupełnie zmieniono wygląd obiektu. Podwyższono go o piętro, na poddaszu urządzono mieszkania dla osób pracujących na kolei. Wcześniejszy mansardowy dach zmieniono na czterospadowy. Starsi mieszkańcy Sokółki wspominają jeszcze przedwojenny budynek jako zadbany, atrakcyjny, z elegancką posadzką i palmami w donicach oraz schludną i gościnną restauracją.

Nie tylko bryła dworca diametralnie się zmieniła, ale i jego otoczenie wraz z infrastrukturą kolejową. Jeszcze

[18] G. Ryżewski, *Powiat sokólski. Dziedzictwo historyczno-kulturowe*, Sokółka 2020, s. 67.

[19] Na podstawie wywiadu z mieszkańcem Sokółki, Piotrem Horsztyńskim, przeprowadzonego w lipcu 2022 r.

[20] G. Ryżewski, *Powiat sokólski*, s. 67.

Il. 7. Dworzec kolejowy w Sokółce przed wojną (https://isokolka.eu/sokolka/10363-tak-przed-laty-wygladal-budynek-dworca-kolejowego-w-sokolce-foto /dostęp: 11.07.2022/)

Il. 8. Dworzec Kolejowy w Sokółce przed przebudową, obok nieistniejąca wieża ciśnień; źródło: z prywatnej kolekcji Krzysztofa Biernackiego (https://www.facebook.com/profile.php?id=100003372474012 / dostęp: 11.07.2022/) oraz fotografia otrzymana z archiwum Starostwa Powiatowego w Sokółce za pośrednictwem Piotra Horsztyńskiego

w 1944 r. można było podziwiać zlokalizowaną nieopodal stacji dużą wieżę ciśnień pokrytą mansardowym dachem i połączoną z nią pompę do parowozów, która zasilała pojazdy. Podobnie jak większość obiektów na tym terenie nie dotrwały one obecnych czasów. Taki sam los spotkał około 1800-metrową rampę, która biegła wzdłuż ulicy Nowej. Na początku lat czterdziestych rosyjscy żołnierze używali jej do transportu

Il. 9. Elewacja dworca w Sokółce od strony podjazdu. Stan na rok 2022; źródło: autorzy na podstawie A. Wierzbicka, *Dworzec kolejowy w Sokółce*, praca mgr. 2012, Wydział Architektury Politechniki Białostockiej

mieszkańców Sokółki i ich wywózki na Syberię[21]. Jak pisze Tadeusz Gajdzis, „wojna, szczególnie ostatnia niemiecko-sowiecka w latach 1941-45, wyrządziła wielkie szkody na terenie sokólskiego węzła kolejowego"[22]. Wycofujące się oddziały niemieckie oprócz wodnej wieży i rampy dokonały spustoszenia także wielu torów i rozjazdów[23].

Przez kolejne lata dworzec nie zmieniał swego wyglądu. Znaczną część budynku zajmowały pomieszczenia spółki kolei. Od roku 2014 jego właścicielem jest gmina Sokółka, która wynajmowała dużą część powierzchni spółce PKP CARGO, zaś ostatnie piętro zajmowane było przez lokale komunalne. W czasach funkcjonowania obiektu znajdowały się tutaj poczekalnia i lokal gastronomiczny.

Obecnie z uwagi na zły stan techniczny dworzec wyłączony jest z użytkowania i niszczeje. Pomimo licznych planów, przetargów i negocjacji trwających od 2010 r., jego remont stoi w miejscu. Pomieszczenia w większości są nieczynne. W dawnym barze „Niemen" pozostały jedynie drewniane

[21] Na podstawie wywiadu z mieszkańcem Sokółki, Piotrem Horsztyńskim, przeprowadzonego w lipcu 2022 r. w ramach praktyki badawczej na WAPB.

[22] T. Gajdzis, *Ziemia zroszona łzami…*, s. 104.

[23] Tamże.

Il. 10. Dworzec w Sokółce. Stan na rok 2022, fot. autorzy

Il. 11. Dworzec w Sokółce. Stan na rok 2022, fot. autorzy

palety. Wejścia do budynku opatrzone są metalowymi daszkami z napisem: „Uwaga odpadający tynk", a elewacje ukazują cały przekrój okładzin budowlanych, aż do cegły. Podobnie otoczenie obiektu jest zaniedbane i zdegradowane. Od strony peronów widoczne są wyblakłe graffiti, nierówna posadzka i znaki ostrzegawcze: „Uwaga peron wyłączony z eksploatacji". Plac przed budynkiem, z zachowanym obrysem działającej niegdyś fontanny, jest nieuporządkowany. Znajdująca się nieopodal zajezdnia PKS także wyłączona jest z ruchu, a jej miejsce wykorzystuje się na parking samochodów. Szpetny wygląd, brak strefy przesiadkowej oraz zagospodarowanej przestrzeni publicznej sprawiają, że dworzec nie spełnia ani roli użytkowej, jaką jest obsługa podróżujących, ani estetycznej – jest antywizytówką miasta. Historia, którą niesie ze sobą budynek, stała się nieważna i zapomniana. Jedyne, co po niej pozostało, to obrys bryły i układ stolarki.

Przyszłość dworca w Sokółce stoi pod znakiem zapytania od lutego 2014 r. Od tego czasu widnieje tu tabliczka z napisem „Budynek przeznaczony do remontu", który ciągle jeszcze się nie rozpoczął. 27 października 2021 r. pojawił się przełom w sprawie modernizacji. Gmina w ramach Rządowego Funduszu Programu Inwestycji Strategicznych otrzymała dofinansowanie na budowę Gminnego Centrum Przesiadkowego w Sokółce oraz na przebudowę dworca kolejowego[24].

Po konsultacjach z mieszkańcami miasta pojawił się pomysł połączenia dwóch projektów prac magisterskich, wykonanych przez sokółczanki, Agnieszkę Wierzbicką-Dzienisowicz i Klaudię Daszutę, na Wydziale Architektury Politechniki Białostockiej. Zgodnie z założeniem projektowym, budynek ma zatem odzyskać funkcję dworca, na którym można będzie kupić bilety, z wydzieloną kawiarnią, toaletami oraz przestrzeniami biurowymi. Ponadto mógłby się w nim pojawić sklep i punkt z pamiątkami. Istotne jest zaaranżowanie przestrzeni wokół, z planowanym zagospodarowaniem placu wraz z elementami małej architektury, galerią czy zaproponowanym przez jedną z autorek punktem informacji turystycznej. W nim można będzie poznać historię regionu. Do listopada 2022 r. udało się wyłonić wykonawcę. Władze miasta zapewniają, że opcja rezygnacji z remontu dworca nie jest brana pod uwagę[25], a inwestycja ma zostać zrealizowana w latach 2022-2026.

[24] *Gmina Sokółka pozyskała pieniądze na dworzec. Wizyta posła*, [w:] https://sokolka.pl/2021/10/28/dworzec-przed-remontem/, (dostęp: 11.07.2022).

[25] *Remont dworca PKP w Sokółce zbyt kosztowny po pierwszym przetargu. Gmina ogłosiła już kolejne postępowanie* (https://sokolka.naszemiasto.pl/remont-dworca-pkp-w-sokolce-zbyt-ktowny-po-pierwszym/ar/c1-8757919 /dostęp: 11.07.2022/).

Il. 12. Projekt rewitalizacji dworca kolejowego w Sokółce autorstwa Klaudii Daszuty, praca mgr. wykonana na Wydziale Architektury PB, 2021

Dworzec kolejowy w Kamiennej Nowej

Dworzec w Kamiennej Nowej zbudowano w latach 1897-1899. Obydwie wojny, w tym zmiany granic państwowych, transformacje ustrojowe i polityczne nie mogły nie pozostawić śladów na jego wyglądzie i sposobie użytkowania.

Budynek stanowi trwałą pamiątkę po dawnej kolei zaniemeńskiej, linii Orany – Trakiszki – Suwałki – Augustów – Kamienna Nowa – Łososna – Grodno, która z założenia Rosjan miała pełnić rolę wyłącznie militarną. „Linia przebiegała w pobliżu Nowego Dworu, przechodziła przez rzekę Sidrę w okolicy Harasimowicz, a całość omijała Dąbrowę Białostocką"[26]. Stacja w Kamiennej Nowej stanowiła ostatnią część linii położonej w granicach guberni grodzieńskiej, którą oddzielała od suwalskiej rzeka Biebrza[27].

Il. 13. Dworzec w Kamiennej Nowej. Stan na rok 2021, fot. autorzy

[26] *W budynku dawnego dworca powstanie muzeum* (https://isokolka.eu/dabrowa-bialostocka/39321-w-budynku-dawnego-dworca-powstanie-muzeum /dostęp: 11.09.2022/).

[27] *Dworzec kolejowy Kamienna Nowa*, G. Ryżewski (oprac.) (https://zabytek.pl/pl/obiekty/kamienna-nowa-dworzec-kolejowy /dostęp: 11.09.2022/).

Lokalizacja dworca może zadziwiać. Stoi on pośrodku pól, otoczony jedynie budynkami mieszkalnymi dawnych pracowników kolei, które powstawały razem z jego budową. Takie peryferyjne położenie, daleko od ośrodków miejskich, sprawiło, że do czasów międzywojnia pełnił on znikomą rolę społeczno-gospodarczą. Podobne przykłady architektury i lokalizacji tego typu obiektów można spotkać na wielu innych stacjach z tego okresu. Jak się później okazało, było to błędne myślenie planistyczne, ponieważ dworce w późniejszych latach traciły znaczenie właśnie ze względu na niekorzystne położenie.

Radykalną zmianę losów budynku przyniosły lata 1945-1948, kiedy to rozebrano linię prowadzącą z Kamiennej Nowej do Grodna. Pozostał po niej jedynie nasyp, po którym można do dziś spacerować w Harasimowiczach i Ostrowiu[28]. Wiązało się to z zawieszeniem połączenia z Sokółką, a do Kamiennej Nowej można było dojechać drogą kolejową jedynie z Augustowa. Linia pełniła wówczas funkcję lokalną, a stacja stała się jej końcem.

Sytuacja zmieniła się w latach sześćdziesiątych, kiedy pojawiła się perspektywa budowy nowej trasy, z Kamiennej Nowej do Sokółki. Dworzec musiał przejść znaczne modyfikacje, ponieważ zmieniła się również organizacja kierowania ruchem. „(…) w 1964 roku ukończono magistralę kolejową biegnącą z Sokółki poprzez Różanystok i Dąbrowę Białostocką do Augustowa i Suwałk"[29]. Fakt ten wpłynął w istotny sposób na jego rangę komunikacyjną i gospodarczą w regionie. Dobudowano wówczas wykusz nastawni dysponującej, której styl stanowczo odbiegał od architektury budynku.

[28] *W budynku dawnego dworca powstanie muzeum* (https://isokolka.eu/dabrowa-bialostocka/39321-w-budynku-dawnego-dworca-powstanie-muzeum /dostęp: 11.09.2022/).

[29] *Dworzec kolejowy Kamienna Nowa*, G. Ryżewski (oprac.) (https://zabytek.pl/pl/obiekty/kamienna-nowa-dworzec-kolejowy /dostęp: 11.09.2022/).

Il. 14. Zdjęcie z budowy nastawni w Kamiennej Nowej ok. 1960 r. oraz stan na rok 2021, źródło: z archiwum Marcina Rebut-Stankiewicza oraz autorzy

Znajdowała się tam jeszcze druga nastawnia wykonawcza KN1, która współdziałała z nastawnią dysponującą. Były to dwa okręgi nastawcze: jeden dyżurnego ruchu (urządzenia mechaniczne scentralizowane), drugi zaś nastawniczego (urządzenia mechaniczne kluczowe). Stacja po otwarciu linii miała tor nr 1 – główny zasadniczy, tor nr 3 – główny dodatkowy oraz tor nr 4 – boczny z rampą przeładunkową boczną wykonaną z kamienia ciosanego. W kolejnych latach tor nr 4 został przekwalifikowany na tor główny dodatkowy, a po roku 2010 rozebrano rampę przeładunkową. Druga nastawnia wykonawcza nie zachowała się do naszych czasów. Pozostały po niej jedynie ślady fundamentów i resztki pędni do semaforów.

Dworzec w Kamiennej Nowej funkcjonował do 15 grudnia 1995 r., kiedy to PKP uznało, iż nie jest on ekonomicznie potrzebny ze względu na duży spadek przewozów. Decyzja ta była podyktowana również bliskim położeniem stacji w Dąbrowie i Jastrzębnej. Podział i tak już krótkiego szlaku na dwa mniejsze poprzez zachowanie Kamiennej Nowej był w tamtym czasie nieuzasadniony, a pracownicy tacy, jak: toromistrz, automatyk, łącznościowiec, zawiadowca czy dyżurny ruchu pełniący zarazem funkcję kasjera biletowego mogli pracować na innych, sąsiednich stacjach. Po zamknięciu dworca w dobudówce krótko funkcjonowała już tylko kasa biletowa i parę innych pomieszczeń pomocniczych.

Odtąd jego historia zaczęła zmieniać swój bieg w kierunku powolnej dewastacji i rozkradania elementów wykończenia. Podobny los spotkał otoczenie dworca. Sytuacja odmieniła się w 2021 r., kiedy to Fundacja „Żelazne Drogi Podlasia" postanowiła wynająć obiekt i podjąć działania ochronne.

Architektura budynku utrzymana jest w nurcie rosyjskiego klasycyzmu tego typu obiektów kolejowych[30]. Jest to

[30] K. Straczyński, *Architektura murowanych dworców kolejowych w wojewódz-*

budowla jednokondygnacyjna na rzucie prostokąta, o układzie dwutraktowym. Cechują ją, podobnie jak ówczesne budownictwo rządowe, licowane żółtą cegłą elewacje oraz bogactwo dekoracji wykonanych z warstwowo ułożonych cegieł. Wygląd obiektu przedstawia poniższy opis:

> Elewacje poprzedzone [są] podmurówką i gładkim ceglanym cokołem. Pary osi rozdzielone zdwojonymi lizenami, w narożach lizeny z wąskimi pionowymi płycinami. Pod oknami prostokątne płyciny. Gzyms międzyokienny kostkowy; wieńczący masywny, złożony z kilku warstw cegieł, z motywami przypominającymi arkady. Otwory okienne i drzwiowe zamknięte ceglanymi łukami ze zwornikami: okienne w kształcie łuku odcinkowego, drzwiowe łuku pełnego[31].

Dobudowana nastawnia do dziś jest widoczna w elewacji tylnej. Ze względu na walory architektoniczne i bogatą historię budynek został wpisany do rejestru zabytków.

Obecnie obiekt jest nieużytkowany i opuszczony, jednak jego konstrukcja prezentuje dobrą kondycję techniczną. Ściany nie zostały zbyt mocno zniszczone; widać jedynie ubytki w cegłach oraz pęknięcia. Podobnie stolarka okienna wymaga renowacji i uzupełnienia przeszkleń. Upływ czasu i zniszczenie widoczne są w stolarce drzwiowej, zwłaszcza na drzwiach bocznych do kotłowni. Dach obiektu nie przecieka, jedynie kominy wymagają drobnych napraw. W najgorszym stanie jest dobudówka z lat sześćdziesiątych, która odbiega wizualnie od całego budynku.

---

twie podlaskim, s. 146.

[31] *Dworzec kolejowy Kamienna Nowa*, G. Ryżewski (oprac.) (https://zabytek.pl/pl/obiekty/kamienna-nowa-dworzec-kolejowy, /dostęp: 11.09.2022/).

Il. 15. Stolarka okienna i drzwiowa w Kamiennej Nowej. Stan na rok 2021, fot. autorzy

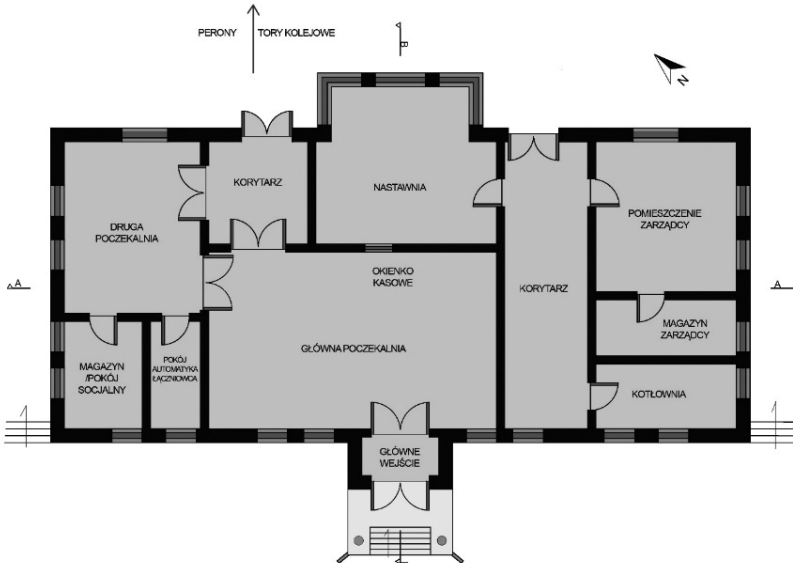

Il. 16. Schody prowadzące do głównego wejścia dworca w Kamiennej Nowej. Stan na rok 2021, fot. autorzy

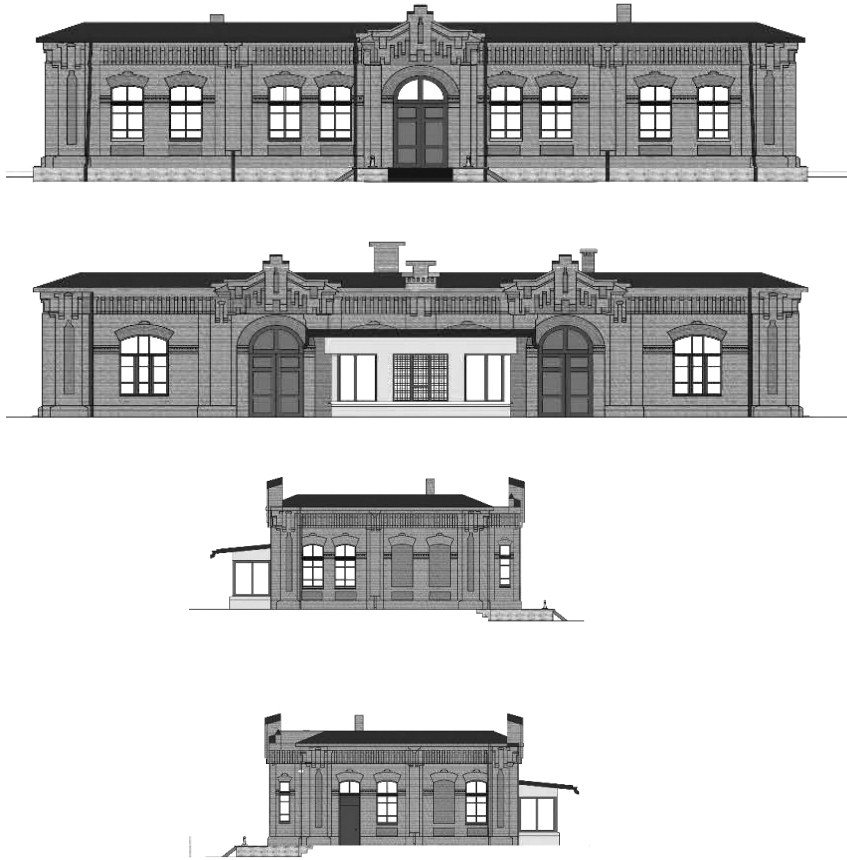
Na elewacji frontowej główne wejście zaznacza ryzalit przykryty dwuspadowym dachem. Prowadzą do niego schodki, zamknięte po obu stronach murkiem, z elementami wykonanymi z kawałków torów.

Otoczenie budynku jest mocno zdegradowane. Mianowicie brakuje dodatkowych torów i podkładów; stare płytki chodnikowe i zieleń wymagają uporządkowania.

We wnętrzu, którego układ pozostał w niezmienionym stanie, oprócz kilku mozaik nie zachowało się już nic z dawnych lat. Dzięki remontowi dachu udało się uniknąć zalewania wodą, przez co pomieszczenia prezentują dobry stan techniczny. Wieloletni brak należytej opieki nad obiektem sprawił, że uległo ono dewastacji i rozgrabieniu. Na ścianach widnieją wulgarne napisy; brakuje wielu elementów, w tym pieca kaflowego.

Il. 17. Rzut budynku dworca w Kamiennej Nowej, opracowanie: autorzy

Il. 18. Elewacje dworca w Kamiennej Nowej, opracowanie: autorzy

Plany renowacji dworca w Kamiennej Nowej obejmują utworzenie w tym miejscu muzeum kolejnictwa, prezentującego eksponaty związane z koleją na obszarze województwa podlaskiego. Doświadczenie zawodowe obecnego najemcy, Michała Reut-Statkiewicza, prezesa fundacji „Żelazne

Drogi Podlasia" (technika transportu kolejowego, dyżurnego ruchu) oraz wspomnienia osoby z rodziny jego żony – która jako dyżurny dworca Kamiennej Nowej pełniła ostatnią służbę przed zamknięciem stacji – mają pomóc w przywracaniu faktycznego stanu obiektu sprzed lat.

Z uwagi na jego wartość historyczną prace remontowo-konserwatorskie wymagają zatwierdzenia wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz PKP. Wyczyszczenie klinkierowej elewacji nawiązywać będzie do oryginału, a jedynym odstępstwem ma być zmiana kolorystki dobudówki na kolor biały, charakterystyczny dla okresu jej budowy, bądź – dodanie na elewacji starej cegły, która będzie stylistycznie współbrzmieć z bryłą obiektu. Zakłada się zachowanie stolarki okiennej, mającej być jedynie przemalowana na kolor brązowy.

We wnętrzu nastawni jest zakładana odbudowa urządzeń, tak aby były w pełni funkcjonalne. Właścicielowi zależy na przywróceniu wnętrzu jak najwierniejszego wyglądu pierwotnego, bez wprowadzania dodatkowych elementów, by odtworzyć wyjątkowy klimat minionych czasów. To dążenie obejmuje także wystrój i dekoracje obiektu.

Głównym pomieszczeniem reprezentacyjnym ma być poczekalnia, w której podróżni i zwiedzający będą mogli oglądać czasowe bądź stałe ekspozycje. Przestrzeń poczekalni będzie mogła być wykorzystywana do spotkań oraz wykładów, dlatego ma się wyróżniać od pozostałych, zaaranżowanych w stylu obiektów przemysłowych z lat pięćdziesiątych. Ścianom i sufitowi zostanie przywrócony kolor biały, lamperia pomalowana na żółto, świetlówki wymienione na plafony, a mozaika, której fragmenty zachowały się na podłodze, będzie odnowiona. Dekorację będą stanowić także elementy uratowane z przestrzeni tego i innych obiektów dworcowych. Należą do nich m.in. unikatowe tablice z okresu PRL-u, stare tablice stacyjne czy oryginalne bilety z 1940 r., według

taryfy z roku 1938 nieistniejącej już linii z Kamiennej Nowej do Grodna.

Oprócz adaptacji obiektu planuje się zaaranżowanie dookolnej przestrzeni. Tor nr 4, który niegdyś znajdował się przy dworcu, ma być odbudowany i wykorzystywany do prezentacji dawnego sposobu kierowania ruchem. Istotnym elementem ma być odbudowanie elementów infrastruktury oraz ekspozycja zabytkowego taboru. Wreszcie – planuje się uporządkowanie terenu po obu stronach budynku, na którym znajdują się zniszczone ogródki przydworcowe wpisane do rejestru zabytków[32].

Przykłady rewitalizacji dworców małych miast

Okres upadku transportu kolejowego, a co za tym idzie – nieużytkowanie i pozostawienie samym sobie tych obiektów architektury kolejowej – nastąpił jednocześnie ze zmianami gospodarczymi w Polsce po 1989 r.[33] Dwadzieścia lat później, w wyniku ustawy z 24 października 2008 r. o zmianie ustawy o komercjalizacji, restrukturyzacji i prywatyzacji przedsiębiorstwa państwowego „Polskie Koleje Państwowe" oraz ustawy o transporcie kolejowym, powstała możliwość finansowania i współfinansowania ze środków publicznych, w tym z budżetu państwa, działań związanych z budową i przebudową dworców kolejowych na cele obsługi podróżujących. W tym czasie rozpoczęto realizację dużego programu inwestycyjnego PKP SA, wykorzystującego na modernizację fundusze z Unii Europejskiej, budżetu państwa oraz własne

[32] Na podstawie wywiadu przeprowadzonego z Michałem Reut-Statkiewiczem w lipcu 2021 r. w ramach praktyki badawczej na WAPB.

[33] D. Załuski, *Renesans polskich dworców*, [w:] *Piękne, użyteczne, zbędne… Obiekty kolejowe w Polsce*, M. Kapias, D. Keller (red.), Muzeum w Rybniku, Rybnik 2016, s. 411.

środki[34]. Począwszy od roku 2016 zaczyna się obserwować pozytywne przykłady przemian linii i taboru kolejowego, którym towarzyszy ogólnoeuropejska kampania przebudowy dworców, a także przykłady realizacji nowych obiektów[35]. Jest to również konsekwencją prowadzonego przez Ministerstwo Infrastruktury Programu Inwestycji Dworcowych na lata 2016-2023, który „jest jednym z projektów przewidzianych do realizacji w ramach »Strategii na rzecz odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)«"[36]. Program zakłada przeprowadzenie przy współpracy z samorządami 189 inwestycji w celu poprawy obiektów dworcowych, w tym udoskonalenia poziomu obsługi dostosowanej do oczekiwań społecznych.

Upływający czas, eksploatacja, niewłaściwe użytkowanie lub długotrwałe nieużytkowanie sprawiły, że dworce koniecznie potrzebują unowocześnienia i odnowienia. Mowa tu także o remoncie linii kolejowych i zagospodarowaniu ich otoczenia, aby znów stały się przestrzeniami publicznymi, uatrakcyjniając wizerunki miast. W Polsce obserwuje się coraz więcej wartościowych przykładów ratowania tego typu opuszczonych obiektów infrastruktury kolejowej: ich rewitalizację i pozostawienie w nich funkcji przesiadkowej bądź adaptację i wykorzystanie na inny cel, z zachowaniem tkanki historycznej.

Dzięki operacyjnemu Programowi Inwestycji Dworcowych swój dawny blask odzyskał w 2021 r. niewielki dworzec w Kątach Wrocławskich z początku XX w., od lat popadający w ruinę. Podczas modernizacji udało się odnowić i zachować

[34] Tamże, s. 414.

[35] D. Załuski, *Śródmiejskie przestrzenie podróży. Dworce kolejowe*, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2010, s. 7.

[36] *Program Inwestycji Dworcowych na lata 2016-2023* (https://www.gov.pl/web/infrastruktura/program-inwestycji-dworcowych-na-lata-2016-2023 / dostęp: 11.09.2022/).

Il. 19. Dworzec w Kątach Wrocławskich – stan sprzed remontu i po remoncie (https://polska-org.pl/619477,foto.html?idEntity=3905590; https://www.transport-publiczny.pl/wiadomosci/pkp-sa-otwieraja-dworce-w-katach-wroclawskich-i-smolcu-zdjecia-67421.html /dostęp: 30.11.2022/)

architektoniczne detale świadczące o jego historii. Poprzedzone badaniami konserwatorskimi prace nad wyglądem zewnętrznym doprowadziły do przywrócenia oryginalnej kolorystyki elewacji i stolarki. Jasnozielony kolor ścian z białymi detalami oraz brązowymi oknami i drzwiami doskonale do siebie pasują, a ponadto – do otoczenia, które dodatkowo podświetlono oraz zasadzono nową roślinność. Miejsce to spełnia współczesne standardy podróżnych, będąc zarazem doskonałym przykładem ratowania niszczejącej architektury[37].

Kolejnym pięknym przykładem odzyskania zabytkowej infrastruktury jest dworzec w Wodzisławiu Śląskim, który funkcjonował od XIX w. W roku 2019 został zrewitalizowany i zaadaptowany na Centrum Przesiadkowe Wodzisław Śląski i Centrum Aktywności Społecznej. Nad przedsięwzięciem sprawował pieczę konserwator zabytków, jako że obiekt jest ważnym elementem historii miasta. Jego bryła i konstrukcja zostały zachowane w całości, a elewację pokryto cegłą w naturalnym kolorze. Istotnym i efektownym elementem jest zielona ściana zdobiąca front budynku. Wewnątrz zyskał on nowe przestrzenie, m.in. galerię, hol główny, poczekalnię, lokal gastronomiczny oraz pomieszczenia służące Centrum Aktywności Społecznej. W pomieszczeniach tych odbywają się m. in. spotkania lub warsztaty. Na piętrze wydzielono sale konferencyjne z przesuwanymi ścianami, a na poddaszu biura dla administracji. Ze względu na udaną rewitalizację obiekt dotarł do finału konkursu Dworzec Roku 2020 i mimo braku wygranej nadal jest jednym z najpiękniejszych w Polsce[38].

[37] K. Białas, *Dworzec kolejowy w Kątach Wrocławskich przeszedł metamorfozę [przed i po]* (https://www.whitemad.pl/dworzec-kolejowy-w-katach-wroclawskich-przeszedl-metamorfoze-przed-i-po/ /dostęp: 11.09.2022/).

[38] K. Białas, *Dworzec kolejowy w Wodzisławiu Śląskim. Jeden z najpiękniejszych w Polsce* (https://www.whitemad.pl/dworzec-kolejowy-w-wodzislawiu-slaskim-walczy-o-tytul-najpiekniejszego-w-polsce/ /dostęp: 14.07.2022/; https://wodzislaw-slaski.pl/dworzec-kolejowy /dostęp: 11.09.2022/).

Il. 20. Dworzec w Wodzisławiu Śląskim – stan sprzed remontu i po remoncie (https://pl.m.wikipedia.org/wiki/Plik:Wodzis%C5%82aw_Dworcowa_PKP.jpg; https://www.whitemad.pl/dworzec-kolejowy-w-wodzislawiu-slaskim-walczy-o-tytul-najpiekniejszego-w-polsce/ /dostęp: 30.11.2022/)

Dworzec w Rudzie Śląskiej-Chebziu to obiekt, który zwyciężył w konkursie na najpiękniejszy dworzec w Polsce. Dzielnica Hebzie została założona najprawdopodobniej w 1844 r., a 15 lat później wzniesiono tutaj budynek dworca kolejowego, w którym funkcjonowała też poczta. Dworzec rozbudowywano w roku 1863 i potem w latach 1900-1902, kiedy to przybrał obecną formę. Na początku XX w. wzniesiono w jego pobliżu kolejarskie domy. Przez lata był to istotny węzeł komunikacyjny tej części regionu, a w latach 2006-2010 również punkt na trasie Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego[39]. Budynek musiał długo czekać na modernizację, która ruszyła w 2018 r. Urzeka on elewacją z różnokolorowej cegły oraz wyeksponowaną stalową konstrukcją. Ów industrialny charakter udało się przenieść do wnętrza, w którym oprócz pomieszczeń obsługi podróżnych urządzono tzw. Stację Biblioteka, pełniącą rolę przestrzeni kultury[40].

[39] *Dworzec kolejowy Ruda Śląska Chebzie* (https://www.slaskie.travel/poi/3039/dworzec-kolejowy-chebzie /dostęp: 11.09.2022/).

[40] Białas K., *Dworzec kolejowy w Rudzie Śląskiej-Chebziu okrzyknięty mianem dworca roku* (https://www.whitemad.pl/dworzec-kolejowy-w-rudzie-slaskiej-chebziu-okrzykniety-mianem-dworca-roku/ /dostęp: 11.09.2022/).

Il. 21. Dworzec w Rudzie Śląskiej-Chebziu (https://gornyslask.miemiec.eu/chebzie-budynek-dworca-kolejowego/ /dostęp: 30.11.2022/)

Podobne do wyżej wymienionych założenia adaptacji obiektów dworcowych prezentują: „Stacja Kultury" w nadmorskiej Rumii czy „Zajezdnia Kultury" w niewielkim

Il. 22. Dworzec w Rumii – stan przed remontem i po remoncie (https://kurier-kolejowy.pl/aktualnosci/14160/dworzec-w-rumii--przejdzie-remont.html; https://architektura.muratorplus.pl/zycie-w--architekturze/2015/stacja-kultura-dworzec-w-rumi-rewitalizacja-i-adaptacja-zaniedbanych-wnetrz-dworca-na-cele-kulturalne/1150/ /dostęp: 30.11.2022/)

Pleszewie w woj. wielkopolskim. W pierwszym przypadku ¾ powierzchni obiektu przewidziano na wypożyczalnię książek, pracownie plastyczne, fotograficzne i sale konferencyjne, a pozostałą część pozostawiono do obsługi ruchu pasażerskiego. Architektura i wystrój wnętrza poprzez zastosowanie detali, jak np. regały na książki nawiązujące do kształtu torów kolejowych, łączą modernistyczny charakter obiektu z kulturą polskiego kolejnictwa[41]. „Zajezdnia Kultury" to z kolei – trafnie przebudowana na nowoczesny dom kultury z salą koncertową, salami do nauki tańca i baletu – dawna parowozownia.

W województwie podlaskim dobrym przykładem ratowania niszczejącej architektury kolejowej jest rewitalizacja dworca w Siemiatyczach. Stanowi on siódmy obiekt zmodernizowany w ramach Programu Inwestycji Dworcowych

[41] *Stacja Kultura dworzec w Rumi – rewitalizacja i adaptacja zaniedbanych wnętrz dworca na cele kulturalne* (https://architektura.muratorplus.pl/zycie-w-architekturze/2015/stacja-kultura-dworzec-w-rumi-rewitalizacja-i-adaptacja-zaniedbanych-wnetrz-dworca-na-cele-kulturalne/1150/ /dostęp: 30.11.2022/).

Il. 23. Dworzec w Siemiatyczach – stan przed remontem i po remoncie (http://www.podlasie24.pl/siemiatycze/region/bedzie-modernizacja-dworca-pkp-w-siemiatyczach-29f42.html; https://poranny.pl/siemiatycze-dworzec-kolejowy-w-siemiatyczach-juz-otwarty-kosztowal-95-mln-zl-kolejowa-magistrala-wschodnia-powieksza-siezdjecia/ar/c1-15369662 /dostęp: 30.11.2022/)

na lata 2016-2023 w regionie (zaraz po Białymstoku, Bielsku Podlaskim, Czeremsze, Kuźnicy, Szepietowie i Jabłoni Kościelnej). Renowację przeszła elewacja budynku z detalami architektonicznymi, konstrukcja dachu, wnętrze, w którym podróżni mogą oczekiwać na podróż w holu wyposażonym w nowe ławki i tablice informacyjne, a podczas ładnej pogody – spędzać czas na zewnątrz, gdzie umieszczono nowe stylizowane lampy, siedziska i uporządkowano zieleń.

Zupełnie innym przykładem rewitalizacji historycznego obiektu jest dworzec w Białowieży – Białowieża Towarowa. Dworzec, wybudowany w 1903 r. na potrzeby cara Mikołaja II, funkcjonował do 1992 r., obsługując połączenia. Linia kolejowa została wówczas zamknięta, a nieużytkowany budynek niszczał i popadał w ruinę. Aby go uratować, w 2003 r. przeprowadzono jego gruntowną modernizację i zmieniono przeznaczenie. Teraz we wnętrzu mieści on restaurację carską, serwującą polsko-rosyjską kuchnię, i nietypowy hotel, który posiada w ofercie pokoje gościnne w wagonach i apartamenty w zabytkowej wieży ciśnień. Całość tworzy

Il. 24. Zdjęcie archiwalne dworca w Białowieży oraz stan po modernizacji (http://www.carska.pl/history.html; https://madameedith.com/restauracje-kawiarnie/restauracja-carska-biaowieza-towarowa/ /dostęp: 30.11.2022/)

niepowtarzalny klimat, dzięki któremu można przenieść się w czasy z początku XX w.[42]

Dworzec kolejowy w Czyżewie, zbudowany w latach 1859–1862 (to jest wraz z powstaniem kolei Warszawsko-Petersburskiej), stanowi przykład obiektu o cechach neoklasycystycznych[43]. W 1988 r. wpisano go do rejestru zabytków woj. podlaskiego. Odresturowany według pierwotnego projektu, od 2014 r. pełni rolę Muzeum Ziemi Czyżewskiej. We wnętrzu, które przekształcono w dwutraktowy układ, podróżni podczas oczekiwania na pociąg mogą zapoznać się z historią tych terenów, m.in. oglądając przedmioty i pamiątki należące do mieszkańców miasta. Muzeum zaprasza w podróż po Ziemi Czyżewskiej i zwiedzanie kolejnych przystanków zaaranżowanych w poszczególnych jego salach: „Poczekalnia – Kolej Warszawsko-Petersburska, Salonka carska, Ziemia Czyżewska – tradycje i historia, Sybir i Wagon – Pomnik, Czasy współczesne"[44]. Obecnie w trakcie rewitalizacji jest

[42] *Restauracja carska w Białowieży* (http://www.carska.pl/history.html / dostęp: 11.09.2022/).

[43] *Dworzec kolejowy Czyżew,* A. Kułak (oprac.) (https://zabytek.pl/pl/obiekty/czyzew-dworzec-kolejowy /dostęp: 11.09.2022/).

[44] *Zwiedzanie Muzeum Ziemi Czyżewskiej* (https://edd.nid.pl/wydarzenia/

Il. 25. Dworzec w Czyżewie – stan po remoncie (https://www.bazakolejowa.pl/index.php?dzial=stacje&id=872&okno=galeria&photoid=163160; https://www.propertydesign.pl/architektura/104/muzeum_ziemi_czyzewskiej_stacja_kolejowa_zmieniona_w_muzeum,7178-27287.html#img /dostęp: 30.11.2022/)

także teren wokół budynku dworca. W planach jest utworzenie nowoczesnej stacji kolejowej z zachowaniem jej zabytkowego charakteru.

***

Koniec XX i początek XXI w. to okres niszczenia opuszczonych obiektów infrastruktury kolejowej małych miast. Niewykorzystane „artefakty dziedzictwa historycznego kolei"[45], z których większość cechują niemałe wartości architektoniczne, mogą bezpowrotnie zniknąć z pejzażu kulturowego polskich miast i miasteczek. Piękne niegdyś, namacalne świadectwa czasów minionych, dziś potrafią straszyć i zasmucać, popadając w ruinę.

Szczęśliwie rewitalizacja dworców kolejowych w naszym kraju staje się procesem coraz bardziej powszechnym: nieprzydatne zamienia się w funkcjonalne, brzydota staje się

zwiedzanie-muzeum-ziemi-czyzewskiej/ /dostęp: 11.09.2022/).

[45] A. Ciechański, *Utracone szanse - bardzo trudna droga do polskiego sektora dziedzictwa kulturowego transportu kolejowego w turystyce*, [w:] *Piękne, użyteczne, zbędne… Obiekty kolejowe w Polsce*, M. Kapias, D. Keller (red.), Muzeum w Rybniku, Rybnik 2016, s. 483.

pięknem. Na przykładzie omówionych w niniejszym tekście budynków w Sokółce i Kamiennej Nowej istnieje nadzieja, że i dla nich jest ratunek. Ignorowany przez lata dworzec w Sokółce na powrót ma szansę stać się istotnym węzłem kolejowym w regionie, a stacja w Kamiennej Nowej posłużyć za przestrzeń edukacji na temat historii kolejnictwa w województwie podlaskim. Myślenie o dworcach, jako o obiektach wymagających złożonych działań ochronnych, powinno stanowić jednak wielkie wyzwanie[46] zarówno w zakresie finansowania, jak i prac konserwatorskich. Potrzeba na to także woli i zaangażowania. Tylko wtedy mogą one odzyskać dawny blask i stać się wizytówkami, a nawet atrakcjami turystycznymi miejscowości, służąc dobru wspólnemu.

[46] M. Czekaj-Słowikowski, *Remonty dworców kolejowych w Polsce w XXI w. na przykładzie dworców Wrocław Główny, Tarnów i Warszawa Centralna. Konserwacja, adaptacja czy modernizacja*, [w:] *Piękne, użyteczne, zbędne… Obiekty kolejowe w Polsce*, M. Kapias, D. Keller (red.), Muzeum w Rybniku, Rybnik 2016, s. 467, powołując się na K. Dreszer, *Stan dworców kolejowych w Polsce a perspektywy ich rewitalizacji,* [w:] *Wybrane problemy rozwoju i rewitalizacji miast: aspekty poznawacze i praktyczne,* J. J. Pasyrek, A. Tolle (red.), Poznań 2008, s. 119-124.

Sławomir Wnęk*

Strzyżów nad Wisłokiem w publicystyce i literaturze wspomnieniowej Józefa Nowakowskiego (1926-2014) historyka literatury, krytyka literackiego i regionalisty

W roku 1993 profesor Józef Nowakowski przeszedł na emeryturę i na stałe wrócił w rodzinne strony. Kamienica Nowakowskich w Strzyżowie, zbudowana w okresie międzywojennym, wówczas miała już innych właścicieli. Profesor zamieszkał więc w Żarnowej – 2 kilometry od Strzyżowa – w „żarnowskiej chałupie ze sporą dozą filozoficznego pesymizmu". Pod koniec życia Profesora jego bogate archiwum poszło w rozproszenie. Los archiwum podzieliła jego biblioteka. Ocalały tylko meble zakupione przez jego ojca w Wiedniu jeszcze przed wybuchem I wojny światowej. Kilka miesięcy przed śmiercią (2014), przekazał meble Muzeum Samorządowemu Ziemi Strzyżowskiej w Strzyżowie. Po renowacji są one ozdobą jednego z pomieszczeń tej placówki.

Wiosną 1939 roku trzynastoletni Józef ukończył naukę w zakresie szkoły powszechnej i zdał egzamin wstępny do strzyżowskiego gimnazjum. Naukę w szkole średniej przerwał wybuch wojny. Uczył się w ramach tajnego nauczania. Maturę zdał w 1946 r. Książka jubileuszowa wydana na stulecie strzyżowskiej szkoły (1912-2012) ukazuje jego szkolne środowisko i jest niezbędną lekturą przyszłego biografa Profesora. Odnajdzie tam nazwiska jego rówieśników i nauczycieli,

* Sławomir Wnęk, Muzeum Samorządowe Ziemi Strzyżowskiej.

o których po latach pisał[1]. Studiował polonistykę na Uniwersytecie Jagiellońskim. Magisterium (1952) napisał pod kierunkiem prof. Kazimierza Wyki, niezwykle popularnego wykładowcy, twórcy krakowskiej szkoły krytyki literackiej. Młodszymi kolegami Nowakowskiego na krakowskiej polonistyce byli Jan Błoński, Ludwik Flaszen, Andrzej Kijowski oraz Konstanty Puzyna, najbardziej znani uczniowie prof. Wyki[2]. Pracował w zawodzie nauczycielskim: w Liceum Pedagogicznym, następnie w Studium Nauczycielskim w Rzeszowie, od 1965 r. w Wyższej Szkole Pedagogicznej, obecnie Uniwersytecie Rzeszowskim. W roku 1972 otrzymał tytuł doktora nauk humanistycznych na WSP w Krakowie za rozprawę *Sztuka pisarska Piotra Choynowskiego* napisaną pod kierunkiem prof. Wincentego Danka. Praca została wyróżniona nagrodą Ministra Edukacji Narodowej. W 1984 r. uzyskał stopnień doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie filologii polskiej nadany mu przez Radę Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego. Od roku 1990 pracował na Wydziale Filologii WSP w Rzeszowie jako profesor nadzwyczajny. Pracując jako historyk literatury i krytyk literacki zajmował się modernizmem, a także poezją i prozą XX wieku oraz teorią kultury i literaturą popularną. Spoczął na cmentarzu św. Michała w Strzyżowie. Ludzie dobrej woli ufundowali mu okazały nagrobek. Stanisław Uliasz, kolega uniwersytecki, opublikował jego dorobek wraz z rysem biograficznym. Dorobek naukowy Nowakowskiego obejmuje 6 książek z zakresu literatury, liczne szkice krytycznoliterackie, recenzje, prace redakcyjne oraz rozległy dorobek publicystyczny[3].

[1] *Księga jubileuszowa 100-lecia Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego w Strzyżowie*, M. Czarnik (red.), Strzyżów 2012, s. 221-225.

[2] M. Wyka, *Portret krytyka Ludwika Flaszena*, „Twórczość" 2021, nr 11, s. 135-139.

[3] S. Uliasz, *Profesor Józef Nowakowski (1926-2014)*, „Strzyżowski Rocznik

W tym artykule interesuje nas dorobek publicystyczny i wspomnieniowy Nowakowskiego opublikowany w latach 1990-2014 w większości w strzyżowskich czasopismach: „Waga i Miecz", „Nad Wisłokiem" i „Bardo". Wydaje się, że Profesor planował uporządkowanie rozproszonego dorobku, który uzupełniły także niepublikowane szkice i notatki. Złożyły się one na cykl pod tytułem „Zapiski powieszonego" z rysunkami Wiesława Plezi. Do tego tekstu dodał artykuły, eseje, felietony, polemiki prasowe i recenzje z lat 1990-2010. Całość opublikował w 2011 r.[4] Aby obniżyć koszty wydawnicze zrezygnował z kolorowych ilustracji, wziął na siebie wysiłek redakcyjny i korektę. Podobnie czynił z kolejnymi wydawnictwami.

Przed badaczami biografii Profesora stoi zadanie rozpoznania grupy jego korespondentów, o których niewiele wiadomo. W 2017 r. Bogdan Patryn, strzyżowianin, opublikował kilka listów Profesora do siebie z lat 2009-2011. Edycję listów poprzedziły uwagi depozytariusza tej korespondencji, który ma w tym zakresie pełną wiedzę. Oto fragment: „Niekiedy ponosił Profesora temperament felietonisty i wówczas, jako że w korespondencji nie ograniczała go autocenzura, dawał popis zjadliwej barwności bezkompromisowych epitetów pod adresem krytykowanych osób. Zresztą, z lekka tylko stępione ukazywały się podobne teksty w „Nad Wisłokiem". Profesor liczył na ewentualną polemikę z obrażonymi, „na łamach" i bardzo był zawiedziony brakiem reakcji. (…) Polemiczny temperament Profesora najpełniejsze ujście znajdował w recenzowanych przez niego pracach literackich. (…) Liczne tego przykłady można odszukać w słanych do mnie listach (…). Stosując właściwe swemu stylowi

Muzealny" 2015, t. 1, s. 286-289; tamże: *Bibliografia publikacji prof. dra hab. Józefa Nowakowskiego*, K. Serwatko (oprac.), uzupełnienia za lata 1997-2014: I. Frączek, M. Kawa, K. Walc, s. 290-306.

[4] J. Nowakowski *Strzyżów przodu i z tyłu*, Strzyżów 2011.

efektowne sformułowania, wyszukane metafory i dowcipne barwne epitety, pisywał niekiedy Profesor w formie listów całe kilkunastostronicowe konspekty wykładów historiozoficznych, politycznych, a nawet wspierając się na listach św. Pawła – teologicznych!"[5]

*

W przedwojennym Strzyżowie było osiemnaście ulic[6]. Każda z nich skrywa swoją mało znaną historię. Przy dawnej ulicy Zawale, w latach sześćdziesiątych przemianowanej na ulicę Juliana Marchlewskiego, a od początku lat dziewięćdziesiątych to jest ulica Zygmunta Patryna, oficera Armii Krajowej, stoi nadal okazała kamienica czynszowa pierwotnie należąca do Michała i Izabeli Nowakowskich. Tam Nowakowskim urodziły się ich dzieci: Maria, Zofia oraz Józef, o którym piszemy. Przyszły polonista spędził tam pierwsze dwadzieścia lat życia. Dom rodzinny był dla niego pierwszym miejscem edukacji i najważniejszym źródłem wiedzy o mieście i jego mieszkańcach.

Michał Nowakowski był zamożnym przedsiębiorcą budowlanym. Po przejściu na emeryturę: „Rzadko bywał w mieście, spędzając czas głównie w swoim sadzie i pasiece przy domu na Zawalu. Mówiono o nim, że był najuczciwszym człowiekiem w Strzyżowie, pomimo że, o zgrozo, nie uczęszczał do kościoła, nie praktykował"[7], pisała o nim Eleonora z Patrynów Kawowa, znakomicie zorientowana w tym środowisku. Jego żona, Izabela, zmarła przedwcześnie (1938).

[5] B. Patryn, *Profesora Józefa Nowakowskiego sztuka epistolarna*, „Strzyżowski Rocznik Muzealny" 2017, t. 3, s. 244-246.

[6] Aleje, Boczna Słowackiego, Bośnia, Gimnazjalna, Jasielska, Kolejowa, Kościelna, Na Działach, Rynek, gen. Orlicz-Dreszera, Sanocka, Słowackiego, Strażacka, Tylna, Zakopna, Za Torem, Zawale oraz Żarnowska.

[7] E. Kawa, *Wspomnienia z dawnych lat,* [w:] *Śladami przeszłości. Rodzinne wspomnienia ze Strzyżowem w tle*, B. Patryn (red.), Strzyżów 2012, s. 15.

Była „wielką miłością mojego życia" pisał o swej matce Profesor. Matka pojawia się wielokrotnie w jego tekstach wspomnieniowych, zazwyczaj epizodycznie, ale zawsze niezwykle ciepło.

Młody Nowakowski z ciekawością chłonął atmosferę dnia codziennego zamożnego i gwarnego domu. Oprócz Nowakowskich w kamienicy czynszowej mieszkali lokatorzy. Ciekawe było sąsiedztwo Piterów, rodziny nauczycielskiej, i ich dzieci, rówieśników Nowakowskiego. Wspominał znajomych ojca, do których należał m.in. Wilhelm Jaerining, austriacki urzędnik rodem z Wiednia, który w roku 1918 wybrał Polskę jako nową ojczyznę i pozostał jej wierny, podobnie jego córka i wnuki występujące już pod nazwiskiem Strzegocki. Nowakowski sportretował przyjaciela swego ojca szkicując jego sylwetkę, zwyczaje i pasje. „Pamiętam, że pan Tarnowski był człowiekiem ujmującym, o nieco pochylonej posturze, pociągłej twarzy z dużym, może bardzo dużym nosem. Wędkował, polował, palił całe masy cienkich tutkowców, które sam wytwarzał. (…) Szalenie lubił grać w brydża i przyjaźnił się także z wędkarzami, myśliwymi i brydżystami"[8].

W dzieciństwie rozpoczęła się przygoda Nowakowskiego z literaturą, która po latach stała się jego i pasją, i zawodem. Wspominał o roli, jaką odegrała w jego literackiej edukacji wypożyczalnia książek prowadzona przez Ludwika Górnickiego, pod szyldem Towarzystwa Szkoły Ludowej. Wypożyczalnia mieściła się w kamienicy Górnickiego zbudowanej u schyłku lat dwudziestych XX w. przy ulicy Słowackiego. Wypożyczalnia była jedyną tego rodzaju placówką w międzywojennym Strzyżowie. Społeczność katolicka posiadała bibliotekę parafialną oraz biblioteki prowadzone przez stowarzyszenia katolickie. Własne czytelnie posiadała społeczność żydowska. W liście do wnuka Górnickiego,

[8] J. Nowakowski, *Strzyżowski alfabet*, Strzyżów 2013, s. 69.

Bogdana Patryna, Nowakowski potwierdził tę więź sprzed lat. „(…) jestem sam głęboko zaskoczony jak głęboko zakorzenił się we mnie klimat literacki wypożyczalni Pana Górnickiego". W dalszej części listu Nowakowski sugerował, aby „jak najszybciej zbadać i opublikować wszystko, co wiąże się z tą instytucją" i jeśli nie ma monografii „to należy stworzyć mit, jako wartość i element kultury lokalnej"[9]. Do tej pory nikt nie podjął tego zadania, tak więc obszerna relacja Nowakowskiego na temat strzyżowskiej wypożyczalni pozostaje jedynym świadectwem działalności kulturalno-oświatowej tej pożytecznej dla lokalnej społeczności placówki[10].

Zasłyszane losy mieszkańców miasta uporządkował i nam opowiedział. Gromadził informacje na temat lokalnych oryginałów. Powszechne zainteresowanie strzyżowian budził Abraham Fulik, strzyżowski fiakier, który odmawiał szkapie siana, aby zaoszczędzić. Z detalami opisywał centralną część miasta (Rynek i kilka sąsiednich ulic) starannie zabudowaną kamienicami lub rzędami solidnych domów z ciekawym otoczeniem, oraz tę nieodległą część peryferyjną, mniej staranną. Zawdzięczamy mu opisy nieistniejących domów, a kiedyś ważnych. W ten sposób pisał o domu Harmatów, zasłużonej dla miasta rodziny. Najbardziej znany z tej rodziny Onufry Harmata, powstaniec styczniowy, był burmistrzem Strzyżowa. „[Gniazdo rodzinne Harmatów] przypominało raczej dworek szlachecki z gankiem i artystycznie kutymi drzwiami o niezwykłej mocy obronnej. Drzwi otwierały się muzealnym kluczem o niezwykłych jak na tamte czasy rozmiarach. Wystrojem ganku były dwie masywne drewniane ławy z oparciem ustawione naprzeciw siebie, które były

[9] *Józef Nowakowski, Bogdan Patryn. Korespondencja z lat 2009-2011.* Wybór i opracowanie Bogdan Patryn, „Strzyżowski Rocznik Muzealny" 2017, t. 3, s. 259.

[10] J. Nowakowski. *Czytadła dawnego Strzyżowa. Szkice o literaturze popularnej*, Strzyżów 2011, s. 10-16.

emblematem gościnności"[11]. Jego niezawodna pamięć oprowadza nas po domu rodziny zamożnego strzyżowskiego urzędnika, który osiedlił się w Strzyżowie. „Mieszkali w modrzewiowym dworku (…). Do wnętrza wchodziło się albo od bardzo długiej kuchni, albo od frontu ogrodu przez duży i piękny taras. Wchodziło się wówczas do obszernego salonu urządzonego typowo w stylu mieszczaństwa biedermajera"[12]. Przypomniał o drewnianym domu należącym od końca XIX w. do rodziny Taubów. Mieszkała w nim wdowa po lekarzu i filantropie, Samuelu Taubie. Dorabiała wynajmując pokoje strzyżowskim gimnazjalistom. W okresie międzywojennym odwiedzała matkę córka, Maria Pronaszkowa (lekarz, dyplom medyczny w Wiedniu) wraz z mężem Zbigniewem Pronaszką, artystą malarzem. Prace Pronaszki przedstawiające żonę i strzyżowski krajobraz znajdują się w Muzeum Narodowym w Krakowie.

*

W czasach studenckich Nowakowski przejął od Kazimierza Wyki zainteresowanie tematyką regionalną. W środowisku krakowskim znane było przywiązanie prof. Wyki do rodzinnych Krzeszowic oddalonych od Krakowa o 25 km, które odwiedzał wykorzystując dogodne połączenie kolejowe.

Nowakowski nazywał siebie regionalistą, rozumiejąc pod tym terminem szerokie zainteresowanie dziejami miasta i regionu strzyżowskiego. Jak nikt przed nim, opisywał ludzi, którzy nadali jego rodzinnemu miastu kształt (architekci, mistrzowie budowlani) lub osoby, które trwale zapisały się historii miasta tworząc elitę małomiasteczkową. Gromadził dokumenty i inspirował innych do podejmowania podobnych działań. Gdy w drugiej połowie lat pięćdziesiątych

[11] J. Nowakowski, *Strzyżowski alfabet*, s. 156.
[12] Tamże, s. 170.

wzrosło zainteresowanie historią miasta i regionu, Nowakowski wspólnie z Zygmuntem Leśniakiem nawiązali kontakt z Edwardem Trzyną, historykiem z dzisiejszego Podkarpacia, wówczas pracownikiem Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, w sprawie kwerendy dotyczącej Strzyżowa. W roku 1959 Trzyna przesłał Leśniakowi odpis inwentarza Strzyżowa z 1747 r., który wykorzystuje się w pracach historycznych[13].

Nowakowski był w gronie organizatorów Zjazdu Koleżeńskiego Absolwentów z okazji pięćdziesięciolecia strzyżowskiej szkoły średniej (1912-1962). W czasie oficjalnego spotkania wystąpił pierwszy dyrektor strzyżowskiego gimnazjum, Karol Kramarczyk. Relację z tego spotkania opublikowano dopiero 25 lat później (1979) w księdze pamiątkowej pod redakcją Józefa Nowakowskiego i Zygmunta Leśniaka. Obydwaj regionaliści w największym stopniu przyczynili się do powołania w 1967 r. Towarzystwa Miłośników Ziemi Strzyżowskiej (TMZS). Prezesem stowarzyszenia został Zygmunt Leśniak, wówczas nauczyciel historii w strzyżowskim liceum, obecnie patron Muzeum Samorządowego Ziemi Strzyżowskiej w Strzyżowie. W 1972 r. otwarto Społeczne Muzeum Regionalne TMZS dające początek cennej inicjatywie, polegającej na gromadzenia dokumentów i pamiątek o charakterze regionalnym. Nowakowski odszedł z TMZS, poróżniony z tym środowiskiem w sprawach zasadniczych dla funkcjonowania tego rodzaju stowarzyszenia. Stał się wówczas krytykiem ich poczynań wydawniczych. Dał temu wyraz omawiając wydawnictwo jubileuszowe autorstwa Adama Kluski, *Towarzystwo Miłośników Ziemi Strzyżowskiej. 40 lat w służbie regionu 1967-2007. Jubileuszowy album, kronika*

[13] Korespondencja. *List Edwarda Trzyny do Zygmunta Leśniaka*, S. Wnęk (oprac.), „Strzyżowski Rocznik Muzealny" 2018, t. 4, s. 272-273; A. Gliwa, *Zarys dziejów miasta od średniowiecza do połowy XIX wieku*, Strzyżów 2014.

wydarzeń, Strzyżów 2007. Krytyka była druzgocąca. Nowakowski odniósł się nie tylko do poczynań autora, lecz i do środowiska odpowiedzialnego za ośmieszanie społeczności strzyżowskiej nieudolnymi działaniami wydawniczymi[14].

Zanim do tego doszło, Nowakowski doprowadził do publikacji wielu cennych wydawnictw regionalnych. Jako redaktor prowadzący miał największy wpływ na księgę pamiątkową strzyżowskiej szkoły średniej w związku z siedemdziesięciopięcioleciem strzyżowskiego gimnazjum[15]. W 1991 r. opatrzył wstępem książkę swego przyjaciela Zygmunta Leśniaka poświęconą Towarzystwu Gimnastycznemu „Sokół" w Strzyżowie, najważniejszej organizacji społecznej doby galicyjskiej i II Rzeczypospolitej[16]. Przyczynił się także do publikacji interesujących wspomnień Władysława Pitery dotyczących Lutczy, Strzyżowa i Szufnarowej oraz Śląska[17]. Wydawał wiersze artystów związanych ze Strzyżowem[18]. W 2009 r. wydał pierwszy zeszyt Biblioteki „Nad Wisłokiem" poświęcony początkom piłki nożnej w Strzyżowie. Wspomnienia Bronisława Kołodzieja poprzedził wstępem[19]. W artykule *Metafizyka piłki nożnej* wyjaśnił fenomen popularności tej dyscypliny sportu. Do artykułu wplótł wątki autobiograficzne oraz poinformował o fascynacji piłką nożną i osobliwej miłości do Cracovii Kraków profesora Wyki[20].

---

[14] J. Nowakowski, *Strzyżów z przodu i z tyłu*, s. 162-168.

[15] *75 lat Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego im. A. Mickiewicza w Strzyżowie (1912-1987). Księga pamiątkowa*, Z. Leśniak, J. Nowakowski (red.), Strzyżów 1987.

[16] Z. Leśniak, *Kartki z dziejów Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół" w Strzyżowie 1896-1939*, Strzyżów 1991.

[17] W. Pitera, *Wypomnienia z dawnych lat*, Strzyżów 1993.

[18] J. Nowakowski, *Notatnik poetycki Jerzego Pitery*, [w:] J. Pitera, *W kręgu lamp i poza nim. Wiersze dawne*, Strzyżów 1987, s. 3-6.

[19] J. Nowakowski, *Bronek Kołodziej i jego książeczka*, [w:] B. Kołodziej, *Jak się kiedyś w piłkę kopało?*, Strzyżów 2009, s. 3-7.

[20] J. Nowakowski, *Strzyżów z przodu i z tyłu*, s. 368-369.

Spopularyzował w regionie dorobek naukowy kolegi szkolnego, Franciszka Chrapkiewicza vel François Chappeville, światowej sławy biochemika, od 1961 r. profesora Sorbony[21]. Osobisty charakter ma książka wspomnieniowa poświęcona pamięci przyjaciela, Bogusława Ryczka, strzyżowskiego architekta. W drugiej części książki opublikowano wspomnienia Ryczka[22].

W 1993 r. z jego inicjatywy, w ramach TMZS, otwarto kawiarnię literacko-artystyczną pod nazwą „Kresowa" przy ulicy Modrzewiowej w dawnym pałacu Dydyńskich w Godowej, zbudowanym w latach osiemdziesiątych XVIII w. Lata dziewięćdziesiąte XX w. sprzyjały takim inicjatywom[23]. Zaproponowana przez Profesora formuła kawiarni artystyczno-literackiej w Strzyżowie nie przyjęła się.

Latem 1994 r. w siedzibie Forum Kultury Kresowej im. Stanisława Vincenza zorganizowano konferencję naukową pt. „Literacka podróż na Kresy". Udział w konferencji wzięli rzeszowscy poloniści: Czesław Kłak, Józef Nowakowski, Stanisław Uliasz oraz socjolog Jerzy Chłopecki. Materiały pokonferencyjne zebrano w tomie zredagowanym przez Józefa Nowakowskiego jako pierwszy tom Biblioteki Forum Kultury Kresowej im. Stanisława Vincenza[24]. W 1994 r. Nowakowski uczestniczył w Kongresie Regionalnych Towarzystw Kultury we Wrocławiu. Wygłosił tam referat, który opublikowano w materiałach pokonferencyjnych[25]. Dwa lata później

[21] *Z Godowej w świat. Materiały do biografii prof. Franciszka Chrapkiewicza-Chapeville*, J. Nowakowski, S. Urbanik (red.), Rzeszów 2011.

[22] J. Nowakowski, *Boguś Ryczek, czyli skandalista doskonały*, Rzeszów 2013.

[23] S. Uliasz, *Kresy jako fenomen kultury*, [w:] *Literackie i socjologiczne problemy*, s. 35-47; N. Taylor, *Stanisław Vincenz i tradycja kresowa*, [w:] *Świat Vincenza. Studia o życiu i twórczości Stanisława Vincenza (1888-1971)*, J. A. Choroszy, J. Kolbuszewski (red.), Wrocław 1992, s. 115-126.

[24] J. Nowakowski, *Mitologia miejsc ukochanych*, [w:] *Literackie i socjologiczne problemy „małych ojczyzn"*, J. Nowakowski (red.), Strzyżów 1993, s. 51-75.

[25] J. Nowakowski, *Z doświadczeń regionalisty*, [w:] *Regionalizm polski u progu*

przyjechał do Strzyżowa młodszy syn Stanisława Vincenza, prof. Andrzej Vincenz, slawista na uniwersytecie w Getyndze, z którym zorganizowano spotkanie. W tym czasie Vincenz był gościem honorowym na międzynarodowej konferencji pt. „Dialog kultur wspólnot pogranicza" zorganizowanej przez Instytut Filologii Polskiej WSP w Rzeszowie, który reprezentował prof. Stanisław Uliasz. W gronie zaproszonych gości byli ks. prof. Henryk Fros, polski jezuita, mediewista, do niedawna mieszkający w Belgii, oraz dr Jan A. Choroszy z Uniwersytetu Wrocławskiego, czołowy badacz życia i twórczości Stanisława Vincenza. Powodem tego spotkania była 25. rocznica śmierci pisarza i 60. rocznica wydania pierwszego tomu powieści *Na wysokiej połoninie* (Warszawa 1936).

Do końca życia Profesor żył wojną i jej tragicznym wspomnieniem. Gdy rozpoczęła się wojna, Nowakowski miał niespełna 14 lat, w chwili wyjścia Niemców z miasta był żołnierzem strzyżowskiej placówki Armii Krajowej, ps. Łabędź. Nie był jeszcze pełnoletni. Pół wieku potem zredagował kilka książek na ten temat. Należy do autorów, którzy codzienności okupacyjnej w Strzyżowie poświęcili najwięcej miejsca[26].

Profesor znakomicie „czytał" krajobraz historyczny Strzyżowa. Wskazywał na kluczowe elementy przestrzeni miejskiej[27]. Odtwarzał kształt, wielkość, a nawet zapach strzyżowskich ulic. Znane mu były strzyżowskie obiekty fizjograficzne: bagna, lasy (magiczne Ratuszniowki), łąki, pola,

---

XXI wieku, S. Bednarek i in. (red.), Wrocław 1994, s. 152-158.

[26] J. Nowakowski, *Akowskie tematy*: (*Placówka AK Strzyżów*), Cz. Szetela (red.), Strzyżów 2006; *Wojenne losy Strzyżowiaków. Ziemia Strzyżowska, Sybir, Monte Cassino*, J. Nowakowski, Cz. Szetela (red.), Strzyżów 2006.

[27] M. Madurowicz, *Hermeneutyka miejsca w świetle fenomenologii przestrzeni*, [w:] *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, B. Gutowski (red.), Warszawa 2009, s. 59-64.

rędziny, wzniesienia i rozmaite zapadliska[28]. Wiedzę tę wykorzystał redagując pierwszy przewodnik po Strzyżowie i okolicy[29]. Najbliższy był mu Wisłok, rzeka jego dzieciństwa, nazywana także rzeką domową. Pisał o niej ze wzruszeniem i wdzięcznością. „Wisłok. O tej rzece mogę mówić tylko najczulszymi słowami. To rzeka mojego dzieciństwa i młodości, potem jeszcze przez wiele lat towarzysz wielu przygód wędkarskich. Najwierniejszy i hojny. Przez długie lata nosił mnie cierpliwie na swoim grzbiecie w słońcu i burzach, w czas lata nosił i w czas jesieni, z przyjaciółmi i w samotności, w radości i smutku"[30]. Wspominał nadrzeczne plaże, zwłaszcza tę na Gbiskach, na granicy ze Strzyżowem. Protestował przeciwko bezmyślnemu niszczeniu elementów zabudowy małomiasteczkowej. W poruszającym artykule *Drzewa* informował czytelników o samowoli samorządu (2004) polegającej na wycięciu dorodnych buków na cmentarzu wojskowym. W tonie silnego wzburzenia pisał. „(…) ścięcie drzew cmentarnych i naruszenie grobów żołnierskich godzi w fundament polskiej kultury narodowej i religijnej. Cmentarze i kościoły otoczone wieńcem dorodnych drzew są wszakże polskim archetypem kulturowym zespolonym z kulturą całej Słowiańszczyzny"[31].

U schyłku życia (2013) Nowakowski opublikował *Strzyżowski alfabet*, niezwykłą książkę wspomnieniową. Pracę rozpoczął w 2009 r. O postępach informował Bogdana Patryna listem z 27 września 2009 r. „Dziś siadam rano do maszyny i gdy ból w prawej nodze nie jest zbyt wielki, powracam do tego absurdalnego chaosu, by przynajmniej częściowo nadać temu wszystkiemu, co minęło, jakiś choćby minimalny sens. Piszę więc z przerwami »Strzyżowski alfabet wspomnień«

[28] A. Myszka, *Toponimia powiatu strzyżowskiego*, Rzeszów 2006.
[29] Z. Leśniak, S. Kłos, Z. Nowakowski, *Strzyżów i okolica*, Warszawa 1972.
[30] J. Nowakowski, *Strzyżów z przodu i z tyłu*, s. 13.
[31] Tamże, s. 81.

i jestem już na 47 stronie. Ukończyłem właśnie portret dra Chmiela"[32]. W książce ten literacki portret dra Józefa Chmiela, lekarza, działacza niepodległościowego, ostatniego burmistrza przedwojennego Strzyżowa, zajmuje kilka stron.

Portrety nauczycieli strzyżowskich należą do najciekawszych w tej książce. Wyróżnia je silna barwa emocjonalna. A jest ich na tyle dużo, że wyodrębnione z całości mogłyby funkcjonować samodzielnie z pożytkiem dla czytelnika. Są one ciekawym komentarzem do historii szkolnictwa strzyżowskiego. Nowakowski pisał te teksty z perspektywy doświadczonego nauczyciela, są więc tym bardziej cenne. Młodszemu pokoleniu strzyżowian pozwolił poznać sylwetkę Anny Hajduk, która nie doczekała się szerszego opracowania. W biografii Nowakowskiego ważną rolę odegrał Edmund Gibczyński, matematyk, logik i lingwista. Przed wojną uczył w gimnazjom w Złoczowie, obecnie Ukraina. Z licznego grona portretowanych osób niektórym poświęcił zaledwie kilka zdań. Wystarczająco dużo, aby wyobrazić sobie tę postać, ponieważ „Umiał dostrzec szczegół, wokół którego zbudował interpretację", pisał w 1996 r. Stanisław Uliasz na temat Nowakowskiego jako krytyka literackiego[33]. Na szczególe Nowakowski zbudował cykl drobnych portretów literackich. Z nieciekawych lekcji religii ocalił sylwetkę ks. Antoniego Chodorskiego, wieloletniego strzyżowskiego katechety. Postać księdza pojawia się w wielu miejscach jego wspomnień zwykle jako dodatek dla zachowania kolorytu szkolnego schyłku lat trzydziestych. Nowakowski zapamiętał rzadką w tym środowisku jego dbałość o dłonie i ubiór. Zachował w pamięci „laseczkę zakończoną srebrnym uchwytem", której ksiądz używał wobec uczniów.

[32] *Józef Nowakowski, Bogdan Patryn. Korespondencja z lat 2009-2011*, s. 247.

[33] S. Uliasz, *Słowo wstępne*, [w:] *Z problemów aksjologii literatury i kultury popularnej. Prace ofiarowane Józefowi Nowakowskiemu*, S. Uliasz (red.), Rzeszów 1996, s. 10.

Jego publicystka jest wszechstronnym komentarzem życia społecznego miasta dwóch pierwszych dekad III Rzeczypospolitej. Aktywnie brał w nich udział. W marcu 1991 r. opublikowano pierwszy numer miesięcznika strzyżowskiego samorządu „Waga i Miecz" pod jego redakcją. W artykule wstępnym pisał: „Głównym celem pisma jest: informowanie Czytelników o bieżących pracach samorządu, jego strukturze, zasadach funkcjonowania i celach wspólnych dążeń; poruszanie aktualnych problemów życia gospodarczego, ochrony środowiska, przekształceń własnościowych; sięganie po kulturalną tradycję regionu oraz ilustrowanie tętna życia kulturalnego, oświatowego i naukowego; przedstawienie sylwetek zasłużonych dla Ziemi Strzyżowskiej mieszkańców oraz pamiętających o najbliższej ojczyźnie emigrantów; wreszcie, co najważniejsze, za cel główny uznajemy dialog z czytelnikami o wszystkich nurtujących Was sprawach. Nie będziemy zatem stronić od artykułów ostrych, polemicznych, wypowiedzi politycznych"[34]. Współpracę z samorządem zakończył w 1993 r. O przyczynach, które doprowadziły do odejścia Nowakowskiego z gazety, pisał wielokrotnie w strzyżowskiej prasie. Był zdania, że miesięcznik nie wypełnia roli, do której został powołany. Zawartość pisma, jego zdaniem, była coraz bardziej krępująca. W 2010 r. zanotował ze smutkiem: „W »Wadze i Mieczu« puszcza się tak prymitywne bzdury, że niektórych artykułów w ogóle nie można dokończyć"[35]. Nie miał dobrego zdania o samorządzie ani miejskim, ani powiatowym. Obchody dziesięciolecia powiatu strzyżowskiego (1999-2009) zorganizowane w budynku historycznego „Sokoła" podsumował dosadnie. „Bizantyjska wystawność, grad odznaczeń i orderów, pycha…"[36] Zabiegał o to, aby samorządy

[34] „Waga i Miecz" 1991, nr 1.
[35] J. Nowakowski, *Strzyżów z przodu i z tyłu*, s. 214.
[36] Tamże, s. 201.

zaangażowały się w organizację studiów nad dziejami miasta i regionu. Książka z 1980 r. wymagała uzupełnień. W tej sprawie apelował także do TMZS, krytycznie oceniając jego dotychczasowe działania. „Ambitne i twórcze pomysły zawisły na kołku. A przecież przez dziesięć lat można było opracować »Historię Strzyżowa«, wydać »Dzieje parafii strzyżowskiej«, wzorem innych towarzystw rozpocząć wydawanie »Rocznika Strzyżowskiego«, zawierającego najcenniejsze studia i materiały dotyczące przeszłości i współczesności regionu"[37].

***

Dorobek publicystyczny i wspomnieniowy Nowakowskiego jest niezwykle wszechstronny. Potwierdzą to osoby interesujące się historią miasta i regionu strzyżowskiego, nawet jeśli są w stanie wytknąć Profesorowi liczne pomyłki. Najważniejsze jest to, że rozpoczął dyskusję na temat współczesnej historii miasta. Opowiadał o losach mieszkańców Strzyżowa. Na równi z losem człowieka stawiał historię strzyżowskich domów, drzew, kapliczek przyrożnych, ulic i ukochanego Wisłoka. Stał się historykiem codzienności małomiasteczkowej, której nie znajdziemy w takim natężeniu w zasobach archiwalnych. Wielka szkoda, że przez dwadzieścia kilka lat działalności społecznej nie znalazł zrozumienia w środowisku samorządowym, a miał wiele do zaproponowania. Z dorobku publicystycznego i wspomnieniowego wyłania się portret Profesora, a w jego tle lokalnej społeczności. Nieustannie podkreślał emocjonalną więź łączącą go z rodzinnym miastem. Tęsknił za strzyżowskim krajobrazem, „za strzyżowską prowincją i Wisłokiem".

[37] Tamże, s. 140.

Urszula Szymańska-Kujawa*

Miasteczka galicyjskie w badaniach Jadwigi Hoff

Badania nad małymi miastami w Galicji okresu autonomicznego Jadwiga Hoff[1] prowadziła wiele lat, dokonując kwerendy w wielu archiwach w Polsce i na Ukrainie. Wyniki zostały opisane w dwóch książkach, mianowicie: *Społeczność małego*

* Urszula Szymańska-Kujawa, Centrum Edukacji Nauczycieli w Rzeszowie, Oddział w Krośnie.

[1] Profesor Jadwiga Hoff ukończyła historię na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu (1970). Po studiach zatrudniona na stanowisku asystenta na macierzystej uczelni. W 1979 r. uzyskała stopień naukowy doktora nauk humanistycznych w zakresie historii na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego. W tymże roku podjęła pracę w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Rzeszowie jako adiunkt w samodzielnym Zakładzie Historii, przekształconym (przełom 1981/1982) w Instytut Historii. W latach 1985-1987 i 1991-1993 zastępca dyrektora tego instytutu. Rada Wydziału Humanistycznego Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie nadała jej (1993) stopień naukowy doktora habilitowanego nauk humanistycznych w zakresie historii na podstawie rozprawy *Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*. Profesorem nadzwyczajnym i kierownikiem Zakładu Nauk Pomocniczych Historii (obecnie Zakład Archiwistyki i Nauk Pomocniczych Historii) została w 1994 r. Prodziekan Wydziału Socjologiczno-Historycznego WSP w Rzeszowie w 1994-1999. Tytuł profesora nauk humanistycznych – 2007 r. Profesorem zwyczajnym na Uniwersytecie Rzeszowskim została w 2012 r. Kujawianka – silnie związała się z Podkarpaciem. W kręgu jej zainteresowań badawczych ważne miejsce zajmują dzieje Galicji, zwłaszcza historia obyczaju i źródłoznawstwo.

miasta galicyjskiego w dobie autonomii[2] oraz *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*[3]. Zainteresowanie tematem miejskim wynika z braku badań w tym kierunku zarówno w tamtym, jak i w obecnym czasie. Źródła są fragmentaryczne, porozrzucane po różnych archiwach, zdekompletowane ze względu na burzliwe dzieje regionu, przez który przetoczyły się dwie wojny światowe, a drewnianą zabudowę miasteczek trawiły liczne pożary. Bogate, wielowątkowe funkcjonowanie miast wymaga wielu źródeł, dlatego autorka poruszyła w swoich publikacjach wybrane zagadnienia, inne czekają na zbadanie.

Pierwsza ze wspomnianych publikacji, odnosząca się do 13 miasteczek Galicji Zachodniej, podzielona została na pięć rozdziałów: *Stosunki ludnościowe*, *Warunki życia codziennego*, *Podstawy bytu materialnego*, *Organizacja życia społecznego*, *Życie polityczne*. Całość jest poprzedzona obszernym wstępem, w którym autorka wyjaśnia kwestie związane z klasyfikacją miast. Przedstawia podstawowe kryteria podziału miast na 3 grupy i 5 grup[4], wedle liczby ludności, zaznaczając, że wynikają z tego różne ograniczenia, a statystyki ówczesne pozostawiają wiele do życzenia podobnie jak dostępne źródła. Wymienia też inne kryteria, które należy wziąć pod uwagę, jak: sytuacja prawna miasta, rodzaj zatrudnienia, funkcji politycznej, gospodarczej i administracyjnej czy własnych odczuć mieszkańców. Wspomina akty prawne regulujące

[2] J. Hoff, *Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, Rzeszów 1992.

[3] J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*, Rzeszów 2005.

[4] Podział, najpopularniejszy, na 3 kategorie: miasta małe, liczące poniżej 10 tys. mieszkańców; miasta średnie – od 10 do 100 tys.; miasta duże – powyżej 100 tys. Podział na 5 kategorii: miasteczka liczące 1-5 tys. mieszkańców; miasta małe, od 5 do 20 tys.; miasta średnie do 50 tys.; wielkie od 50 do 200 tys.; największe-powyżej 200 tys. mieszkańców (*Społeczność małego miasta galicyjskiego* w *dobie autonomii*, Rzeszów 1992, s. 6).

funkcjonowanie miast w poszczególnych zaborach, które wpłynęły na ich rozwój lub zastój.

Na ziemiach polskich znajdujących się w granicach cesarstwa austriackiego miasta podzielone były według kryterium formalnego na 3 klasy: w pierwszej był tylko Lwów i jako stolica prowincji posiadał pewne przywileje, do drugiej zaliczano miasta cesarskie, czyli takie, które posiadały przywilej cesarski wydawany na prośbę mieszczan. Do trzeciej klasy zaliczono pozostałe miasta, które posiadały magistraty. Funkcjonował też inny podział w Galicji na miasta i miasteczka, przy czym należało się wykazać odpowiednim przywilejem, żeby otrzymać dany status: miasto – dokumenty nadania praw, miasteczko – prawo odbywania jarmarków (jeśli dokumenty np. spaliły się, a pożary wtedy często trawiły całe miasta, to dawne miasto spadało do rangi wsi). Dalsze analizy uregulowań prawnych dla miast galicyjskich w okresie autonomii wyjaśniają podział miast na 4 grupy[5] i wynikający z niego wybór grupy badawczej. Badania dotyczą zatem miast objętych ustawą z 1896 r. znajdujących się na terenie Galicji Zachodniej[6]. Ten nieformalny podział na Galicję Wschod-

[5] Podział miast galicyjskich na 4 grupy: pierwsza Lwów i Kraków z osobnymi statutami, druga miasta, których ustrój regulowała ustawa z 1889 r., trzecia – miasta zorganizowane według ustawy z 1896 r., i tu istniał podział na: miasta małe, o ponad 2 tys. mieszkańców z przewagą tych utrzymujących się z pozarolniczych zajęć i pełniących funkcje usługowe w handlu, kulturze i oświacie dla większego obszaru, oraz miasteczka właściwie bez urzędów i liczbą mieszkańców nie przekraczające 2 tys. Czwartą grupę stanowiły miasteczka faktycznie traktowane jak wsie (tamże, s. 14-15).

[6] Podział na Galicję Wschodnią i Zachodnią sięga 1849 r., kiedy utworzono osobną komisję gubernialną dla Krakowa i 7 obwodów zachodniogalicyjskich, którą w 1854 r. zamieniono na rząd krajowy z prezydentem krajowym na czele (od 1782 r. Galicja podzielona była na 19 obwodów zwanych cyrkułami, administrowanych przez gubernatora we Lwowie). Podział utrwalił się po reformie sądownictwa przez powołanie dwóch trybunałów apelacyjnych, w Krakowie i Lwowie (1850). Wszystkie późniejsze związki, korporacje, izby czy okręgi dzieliły się wedle podziału sądowe-

nią i Galicję Zachodnią stał się bardzo trwałym, a ponadto pokrywał się w większej części z podziałem etnicznym między Polakami a Rusinami. Autorka wybrała 13 (z istniejących 51) miast z 10 powiatów, leżących w różnych częściach Galicji Zachodniej, uwzględniając warunki geograficzne, komunikacyjne, demograficzne i historyczne. Są to mianowicie: Andrychów, Dukla, Leżajsk, Limanowa, Łańcut, Mielec, Niepołomice, Nowy Targ, Przeworsk, Tarnobrzeg, Wiśnicz Nowy, Żywiec, Głogów[7].

> Wytypowane miasta stanowią próbę dwudziestopięcioprocentową, co gwarantuje prawidłowość wyciąganych wniosków odnośnie do całej zbiorowości, tym bardziej że starałam się, w miarę możliwości, konfrontować rezultaty własnych badań z wynikami badań odnoszącymi się do pozostałych miast, opublikowanymi w opracowaniach typu monograficznego. W oficjalnej nomenklaturze wszystkie wyżej wymienione osady uznawane były za miasteczka z wyjątkiem Nowego Targu i Żywca, które zaliczano do miast. Tylko trzy z nich, Niepołomice, Nowy Targ i Leżajsk, były miastami wolnymi od momentu powstania; pozostałe aż do połowy XIX w. znajdowały się w rękach prywatnych. Połowa z nich należała do miast starych: sześć otrzymało prawa miejskie w XIV w., jedno – w XV. Limanowa stała się miastem w 1565 r., zaś Głogów i Tarnobrzeg zostały założone „na surowym korzeniu", pierwszy w 1570, drugi 1593 r. W 1616 r. założony został Wiśnicz Nowy. Z badanych miast

go. Mimo że w 1860 r. odrębność zachodniej części Galicji z Krakowem została zniesiona i powrócił namiestnik we Lwowie, podział się utrwalił i pozostał do 1918 r.

[7] Nie objęła go ustawa z 1896 r., lecz spełniał większość warunków i był poważnie brany pod uwagę podczas pracy nad tą ustawą (tamże, s. 17).

Andrychów i Niepołomice otrzymały prawa miejskie dopiero w czasach nowożytnych[8].

Omawiana praca odnosi się do społeczności zamieszkujących miasteczka. W większości jest oparta na źródłach, do których należą: akta miejskie, akta cechów miejskich, akta namiestnictwa, zachowane spisy ludności, uzupełnione informacjami z prasy i pamiętników. Treści są rzetelnie udokumentowane w przypisach, każdy rozdział jest opatrzony bogatą bibliografią. Do tego dołączone są czytelnie opracowane tabele i wykresy.

Rozdział pierwszy mówi o stosunkach ludnościowych. Ważną informacją jest liczba ludności (dołączona tabela odnosi się do lat 1869, 1880, 1890, 1900, 1910) i jej wahania na przestrzeni lat. Niektóre miasta powiększały liczbę mieszkańców, inne przeciwnie, lub przeżywały stagnację, a przyczyny były różne: pożary (Wiśnicz 1863 i 1879, Głogów 1887 i 1890, Leżajsk 1906), nieurodzaj, epidemie (np. cholery 1847-1848), brak przemysłu czy zmiana szlaków komunikacyjnych, co często prowadziło do masowej migracji lub emigracji. Autorka analizuje te czynniki na podstawie zachowanych dokumentów, polemizując z przyjętą w starszych publikacjach zasadą określania narodowości przez pryzmat wyznania[9]. Mianowicie – jak wskazuje – pośród grekokatolików było wielu Polaków i odwrotnie. Taki stan rzeczy wynikał chociażby z dużej liczby małżeństw mieszanych. Tabela obrazująca stosunki wyznaniowe w miasteczkach pozwala na porównania i wyjaśnienie różnic w ich rozwoju. Interesujący jest wątek społeczno-zawodowy, z odwołaniem się do wcze-

[8] Tamże.

[9] W spisach ludności z omawianego okresu zamiast narodowości podawało się wyznanie. Rzymskich katolików uważano za Polaków, grekokatolików za Ukraińców, „wyznanie mojżeszowe" oznaczało Żydów. To, oczywiście, było spore uproszczenie, zwłaszcza na początku XX w.

śniejszych badań. Wykonywany zawód, zajmowana pozycja społeczna, wzajemne stosunki towarzyskie i życie kulturalne to tylko niektóre z omówionych w książce tematów.

Miasteczka galicyjskie z początku XIX w. wyglądały podobnie i – co tu ukrywać – niezbyt zachęcająco. Ponieważ badane miasta prawa miejskie otrzymywały w XIV-XVII w., łączył je ten sam układ, czyli obszerny rynek z ratuszem, kościołem i przyległymi do niego wąskimi uliczkami. Domy były parterowe, drewniane, ciasno do siebie przyległe, co powodowało ogromne zniszczenia w wyniku licznie występujących pożarów[10]. Często miasta po odbudowie zmieniały swój wygląd. Wszechobecny był brud, a błoto, kurz i śmieci były codziennością. Wiosną w błocie grzęzły konie, a piesi zostawiali obuwie, tak wspominają miasteczka ich mieszkańcy. Dużo do życzenia pozostawiał stan sanitarny w miastach i higiena osobista. Autorka obrazuje to cytatem, który jest odpowiedzią właściciela zajazdu na uwagę klienta o brudnej pościeli (która i tak należała do rzadkości):

> Co pan wydziwia? Zeszłego roku na tej pościeli spał przez dwa tygodnie (…) sam pan major i nic nie mówił (…) Co to szkodzi (że brudne prześcieradła). Każdy wie, że prześcieradło brudzi się od człowieka – ale kto słyszał, co by człowiek brudził się od prześcieradła[11].

Koniec wieku XIX przyniósł poprawę stanu sanitarnego w miasteczkach, regulowały to licznie wydawane przepisy,

[10] Początek XX w. przyniósł zmianę wyglądu miast. Liczne pożary trawiące całe miasteczka przez wiele lat spowodowały wprowadzenie obowiązku budowania w rynku domów murowanych. Dla przykładu, w 1898 r. spłonęła 1/3 Głogowa, w 1866 ogień pochłonął prawie cały Tarnobrzeg, dwa następne pożary, w 1884 i 1888, były mniej groźne. Mielec płonął dwa razy w 1900 r., Leżajsk w 1874 i 1906, Wiśnicz w 1879, Andrychów w 1893 r.

[11] J. Hoff, *Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, s. 51.

np. zakaz wyrzucania śmieci na ulicę. Śmieci wywożono dwa, a nawet trzy razy w tygodniu. Brukowano ulice, rozpoczął się proces nadawania im nazw, zakładano trotuary, pojawiły się pierwsze latarnie uliczne – słowem, miasteczka piękniały. Przejście się główną ulicą zaczęto traktować jak przyjemność i spacery wieczorne na stałe weszły do zwyczajów miejskich.

Interesujący jest opis domów, spraw własnościowych, wyposażenia mieszkań, mebli, sprzętów codziennego użytku i wyżywienia mieszkańców miasteczek. Podstawę wyżywienia stanowiły ziemniaki, mąka, warzywa i owoce. Mięso było wyznacznikiem zamożności, więc kupujący je na niedzielę niósł je na dłoniach niezapakowane, ku powszechnemu podziwowi i zazdrości. Plagą społeczną było już wtedy wszechobecne pijaństwo. W użyciu było głównie piwo, ale kiedy pod koniec XIX w. do produkcji wódki zamiast drogiego żyta zaczęto używać tańszych ziemniaków, wódka zagościła w miasteczkach na dobre. Wzrosła ilość bójek i rozbojów.

Autorka przytacza wiele źródeł na temat kondycji zdrowotnej mieszkańców miasteczek, z których wynika, że złe warunki mieszkaniowe, przepracowanie i niedożywienie sprzyjały licznym chorobom prowadzącym do przedwczesnej śmierci, szczególnie wśród najbiedniejszych i dzieci (przeżywało 50% dzieci do 6 r. ż.). Gruźlica była powodem 40% zgonów, podczas gdy epidemie tyfusu, czerwonki czy cholery – 37% (na przykładzie Łańcuta). Zapisy Rady Miejskiej wskazywały do zapomóg osoby po 80 r. ż. i dzieci przed 7 r. ż., gdyż ci nie mogli pracować. Częstą przyczyną zgonów były zatrucia i zakażenia ogólnoustrojowe spowodowane brudną wodą, złymi warunkami sanitarnymi, niedożywieniem, alkoholizmem i brakiem opieki lekarskiej. Średnia długość życia w Galicji szacowana była na 28 lat, a w miasteczkach na 25. Ciekawie przedstawia się kwestia edukacji. W 1900 r. analfabetyzm w Galicji sięgał 60% (w 1910 spadł

do 40%). Dla porównania: w zaborze rosyjskim było to 70%. W zaborze pruskim nie było analfabetów. Łańcut wyróżniał się pozytywnie na tym tle, bo według spisu z 1910 r. w miasteczku było tylko 14% analfabetów[12]. Ciekawostką jest umiejętność czytania i pisania wśród młodzieży rzemieślniczej, która, aby uzyskać uprawnienia do zawodu, musiała posiąść tę umiejętność.

Rozdział „Organizacja życia społecznego" omawia prawne regulacje przynależności mieszkańców miast do terytorium, czyli tzw. prawo swojszczyzny, podziały społeczne i wynikające z tego wpływy w instytucjach miejskich, pojęcie „mieszkańca" i „obywatela" i wynikające z tego korzyści tudzież obowiązki, podatki nakładane na mieszkańców oraz wpływ poszczególnych grup, cechów czy stowarzyszeń na funkcjonowanie miasteczek. Zwiększoną uwagę poświęca autorka stowarzyszeniom rzemieślniczym i tradycjom cechowym, a także kontaktom towarzyskim:

> Utarł się zwyczaj, że majstrowie po rannej mszy (…) zbierali się koło kościoła, rozmawiali, przekazywali sobie wieści, które do nich dotarły, po czym rozchodzili się do domów na śniadanie.
> Czeladnicy zwyczajowo wychodzili po zachodzie słońca z warsztatów, aby odpocząć i porozmawiać przed ponownym udaniem się do pracy, trwającej zwykle do 22.00. Podczas takiej szarówki załatwiali też swoje interesy (…) dowiadywali się, co wydarzyło się w ciągu dnia. Słowem, była to taka wieczorna gazeta rzemieślników[13].

Bogato zobrazowane zostało życie towarzyskie miasteczka, obowiązujące – aczkolwiek niepisane – zasady

[12] Tamże, s. 85-86.
[13] Tamże, s. 102.

zachowania publicznego, działalność stowarzyszeń, kasyn, które pełniły rolę klubów towarzyskich (dodajmy, elitarnych), czytelni ludowych, towarzystw dobroczynnych czy organizacji kulturalno-oświatowych. Niektóre z nich rozwinęły skrzydła i oddziały ich znajdowały się w większości miasteczek, np. „Sokół", Towarzystwo Szkoły Ludowej czy „Gwiazda".

W życiu społeczno-kulturalnym miasteczek zamieszkujący je licznie (nawet do 70%) Żydzi nie uczestniczyli. Tworzyli własne kręgi towarzyskie, organizacje charytatywne i stowarzyszenia podporządkowane zasadom religijnym i starszyźnie zgromadzonej w kahale. Władze zaborcze zniosły formalnie ustrój kahalny i ustanowiły żydowskie gminy wyznaniowe w miasteczkach, w praktyce jednak nic się nie zmieniło[14]. Nadal wszystkie dziedziny życia społecznego i osobistego podporządkowane były hierarchii religijnej, a odstępców od obowiązujących norm „wyrzucano" na margines życia społecznego. W społeczności małomiasteczkowej Żydzi byli izolowani prawnie i społecznie, lecz i sami się izolowali – wynikało to z ogromnych różnic kulturowych i obyczajowych, z religii żydowskiej i będącej ich efektem zachowawczości. Ustawy z lat 1867-1868 znosiły ograniczenia prawne wobec Żydów, czyniąc ich równoprawnymi uczestnikami życia społecznego, co wcześniej było niemożliwe[15]. Praktyka jednak była daleka od

[14] Tamże, s. 119. Ustawa z 21 kwietnia 1890 r. wprowadziła zasady funkcjonowania gmin żydowskich, znosząc tym samym ustrój kahalny. Nadal najwyższym autorytetem, również prawnym, pozostali rabini, cadycy i starszyzna wcześniej zasiadająca w kahale.

[15] Tamże, s. 109. Mimo zrównania Żydów w prawach i obwiązkach z ludnością chrześcijańską (patentem cesarskim z 1789 r.) korzystanie z praw miejskich było uzależnione od lokalnych władz, a te różnie podchodziły do tej kwestii, np. w Żywcu obowiązywał zakaz osiedlania się Żydów, we Lwowie, Tarnowie czy Nowym Sączu mogli mieszkać w wydzielonych dzielnicach i na przedmieściu; odsunięto ich od takich zawodów, jak aptekarstwo, piwowarstwo i młynarstwo. Kolejne patenty uniemożliwiły dostęp do urzędów państwowych, miejskich i sądowych, stanowisk nauczy-

zapisów prawnych – pokutowały stare uprzedzenia i stereotypy. W końcu XIX w. pojawili się w wielu miasteczkach młodzi maskile, czyli zwolennicy Haskali, oświecenia żydowskiego. Głosili oni potrzebę odejścia Żydów od izolacjonizmu społecznego przez zmianę obyczajów, sekularyzację życia, asymilację językową i kulturalną przy zachowaniu tożsamości etnicznej. Idea spotkała się z oporem starszyzny religijnej i nie zakorzeniła się w społeczności żydowskiej, podobnie jak i myśl syjonistyczna. Stosunki polsko-żydowskie w miasteczkach w badanym okresie były w większości poprawne, choć zdarzały się (jak zapisano w protokołach rad miejskich) rozboje i napaści. Sytuacja się pogorszyła na początku lat osiemdziesiątych XIX w., po pogromach żydowskich w Rosji. Kwestii żydowskiej w miasteczkach autorka poświęciła stosunkowo niewiele miejsca ze względów oczywistych: brak materiałów źródłowych, co wynika z nieuczestniczenia Żydów w życiu społeczno-kulturalnym miasteczek.

W publikacji, na co wskazano powyżej, zostały poruszone ważne wątki z życia małomiasteczkowego.

Ostatni rozdział dotyczy życia politycznego. Z wiadomych powodów – brak własnego państwa i polityka władz zaborczych, narodziny idei politycznych, zwłaszcza socjalistycznych, brak lub niekompletność dokumentów źródłowych – jest ono przedstawione w zarysie. Życie polityczne w Galicji do 1867 r. toczyło się dwoma torami: oficjalnie, a więc jawnie, i konspiracyjnie. Materiały źródłowe, na których w większości książka się opiera, są szczątkowe zważywszy, że mowa o miasteczkach, które były poza właściwym nurtem wydarzeń politycznych. Uwaga autorki skupia się zatem na radzie miejskiej. Pozostało wiele źródeł działalności miejskiej rady, chociaż w wielu przypadkach niekompletnych

---

cielskich w szkołach publicznych. Utrudniono dostęp do zawodu lekarza, adwokata i listonosza.

(wynik pożarów lub późniejszych wojennych losów miast i archiwów).

Ciekawe wnioski wysnuwa autorka na podstawie dokumentów odnoszących się do wyników wyborów. Można prześledzić np. skład rady miejskiej pod względem wyznaniowym, społecznym bądź majątkowym. Sprawy, które omawiano na posiedzeniach, częstokroć powracały pod obrady nawet przez wiele lat. W pierwszych latach działania samorządów widać brak znajomości prawa, nieudolność kancelaryjną, brak dyscypliny, częste zmiany na stanowisku burmistrza. To szybko się zmienia: jest to okres narodzin partii politycznych, dążeń nacjonalistycznych i ruchu robotniczego (w 1889 r. powstała ogólnoaustriacka partia socjaldemokratyczna, która zainicjowała obchodzenie 1 maja jako święta pracy od 1890 r.). Powstające partie polityczne, wzajemnie się zwalczające, prowadziły ostrą agitację, docierając również na prowincję, do miasteczek głodnych ciekawostek ze świata. Sytuacja zaostrzała się przed wyborami do rad miejskich i do Sejmu Krajowego. Na początku XX w. wszystkie ugrupowania zabiegały o wpływy w środowisku małomiasteczkowym. O nastrojach politycznych wśród Żydów wiadomo niewiele; co pewne – do głosu zaczęli dochodzić syjoniści, ostro zwalczani przez hierarchów religijnych i ortodoksyjnych Żydów.

Koniec XIX i początek XX w. to okres budzenia się świadomości narodowej wśród mieszkańców miasteczek. Obok uroczystości państwowych (np. kolejna rocznica wstąpienia na tron Najjaśniejszego Pana) odbywały się w nich uroczystości patriotyczno-narodowe (np. pogrzeb szczątków króla Kazimierza Wielkiego w Krakowie w 1869 r., pięćdziesiąta rocznica wybuchu Powstania Listopadowego czy dwusetna Wiktorii Wiedeńskiej). Co ciekawe, organizatorami uroczystości coraz częściej były samorzutnie powstające komitety złożone z lokalnych ziemian, których wspierały żony. Ten trend utrzyma się w odrodzonej Polsce. W latach

dziewięćdziesiątych XIX w. trudy organizacji wzięły na siebie licznie działające już w miasteczkach towarzystwa, stowarzyszenia i organizacje cechowe. Ustalił się schemat przebiegu corocznych uroczystości, takich jak: rocznice wybuchu powstań narodowych, Konstytucji 3 Maja, bitwy pod Grunwaldem, rocznice związane z życiem wybitnych Polaków. Scenariusz obchodów obejmował: nabożeństwo w kościele parafialnym, w przeddzień święta modły w synagodze, następnie odsłonięcie tablicy pamiątkowej, odczyt dla ludu, a po południu festyn z licznymi atrakcjami, śpiewem, sztucznymi ogniami, występami orkiestry, niekiedy wieczorne przedstawienie amatorskiego teatru.

W podsumowaniu czytamy, że obraz małego galicyjskiego „miasteczka" współczesnym, lecz i ówczesnym przybyszom jawi się jako dość przygnębiający. Widoczne są tylko trzy grupy ludności: inteligencja – urzędnicy, adwokaci, lekarze; mieszczanie – biedni i nieokrzesani; Żydzi – wszechobecni, wyraźnie odrębni i izolowani, co jednak nie przeszkodziło im w opanowaniu handlu miejskiego[16]. Autorka wnioskuje, że społeczność małomiasteczkowa była wysoce zhierarchizowana, miała rozbudowaną tytułomanię i skomplikowane stosunki towarzyskie, co obrazują słowa pamiętnikarza:

> Każde prawie miasteczka miało 5-6 kasyn, osobne dla urzędników, osobne dla Żydów, Rusinów, przemysłowców, rzemieślników, a w tych ostatnich rękawicznik patrzył z pogardą na szewca, a na obydwóch z politowaniem patrzył cukiernik[17].

[16] „W fakcie, że ta właśnie grupa etniczno-wyznaniowa skupiła w swoich rękach handel, widzieli cudzoziemcy główną przyczynę słabości i niedoceniania stanu mieszczańskiego, do którego »Żydom odmawia się dostępu«, a także zasadniczą przyczynę lekceważenia go przez grupy stojące na wyższych szczeblach drabiny społecznej" (tamże, s. 144).

[17] Tamże.

W miasteczkach wykształciło się środowisko bardzo konserwatywne, niechętne zmianom, zamknięte, wzajemnie się obserwujące. Zachowanie, stroje, nastroje i wzajemne relacje były częstym tematem do plotek, kąśliwych uwag i niechęci. Tak więc „miasteczko" to nie tylko miasto o małej liczbie mieszkańców, lecz i sposób myślenia. Socjolodzy mówią o kompleksie małomiasteczkowości, ale dla Galicji był to okres wielkich przemian, tworzenia się społeczeństwa. Rosła rola inteligencji, która wzrastając liczebnie stopniowo przejmowała kierownictwo w organizacji życia społecznego. Z badań wynika, że głównymi inicjatorami życia kulturalnego, towarzyskiego i patriotycznego byli: lekarze, inżynierowie, notariusze, adwokaci, kierownicy szkół, nauczyciele gimnazjalni. Większość z nich to byli powstańcy, którzy skierowali swe działania na inne tory. Zakładali liczne stowarzyszenia działające na polu oświaty, kultury, samorządności, dobroczynności, dając początek społeczeństwu obywatelskiemu, które miało szansę rozwinąć się wtedy tylko w Galicji. Ogromne ubóstwo większej części ludności i skupienie wszelkich dóbr w nielicznych rękach znacznie ograniczyło efekty ich prac. Za zakończenie powyższego omówienia niech posłużą słowa autorki:

> Aby mogło powstać społeczeństwo obywatelskie, musi zaistnieć przedtem swobodny obieg dóbr, ludzi i idei (…) Trudno było uczestniczyć w obiegu informacji i idei, trudno było przekazywać swoje poglądy, skoro pozbawionym się było podstawowego narzędzia tego uczestnictwa – umiejętności czytania i pisania. Sprzeczność ta – istnienie warunków prawnych i politycznych do rozwoju społeczeństwa obywatelskiego, a jednocześnie istnienie silnych barier proces ten utrudniających i sprawiających, że poza elitami trudno

> mówić o społeczeństwie obywatelskim – bardzo wyraźnie obserwowalna jest właśnie w małych miastach[18].

Druga ze wspomnianych książek Jadwigi Hoff nosi tytuł: *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomicznym*. Publikacja składa się z pięciu rozdziałów: *Mieszkańcy-liczebność*, *Struktura wyznaniowo-narodowościowa*, *Więzi etniczno-wyznaniowe*, *Warunki egzystencji* (rozdzielony na *Otoczenie* i *Dom)*, *Formy aktywności społecznej*. Jej ogromną zaletą, zwłaszcza dla badaczy, jest obszerna bibliografia, a w szczególności źródła rękopiśmienne oraz drukowane, znajdujące się w archiwach polskich i ukraińskich. Cenne są streszczenia w języku niemieckim i ukraińskim oraz zestawienia tabelaryczne, dotyczące 54 badanych miasteczek. Opracowanie stanowi kontynuację badań małych miast Galicji Zachodniej opisanych w książce *Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*.

W Galicji Wschodniej więcej było miast średnich. Jak autorka pisze:

> Zakres problematyki, którą należałoby zbadać, jest ogromny. Wybrałam z niej niewielki odcinek; postanowiłam przyjrzeć się bliżej mieszkańcom tytułowych miast – ich liczebności, strukturze wyznaniowo-narodowościowej i społeczno-zawodowej, warunkom codziennego bytowania, wzajemnym relacjom ludzi różnych wyznań, narodowości i zawodów, wreszcie formom ich społecznej aktywności[19].

Liczba ludności w miastach Galicji Wschodniej w okresie autonomii wzrastała, ale bardzo powoli. Powodem była

[18] Tamże.

[19] J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2005, s. 9.

emigracja, głównie do Ameryki, spowodowana wszechobecną biedą i brakiem możliwości zarobkowania. Po roku 1890 już we wszystkich powiatach Galicji Wschodniej obserwuje się wyjazdy „za chlebem"[20]. Duży wpływ na rozwój miast miały przebiegające linie kolejowe, powstające budynki dworcowe i dróżnicze. Czynnikami również dającymi małym miastom szanse na rozwój były: wybór miasta na stolicę powiatu i umiejscowienie tam urzędów lub instytucji sądowych, powstanie jednostki wojskowej z koszarami, kasynami i budynkami dla oficerów czy systematycznie odbywające się jarmarki. Ruch pielgrzymkowy do sanktuariów słynących z cudów także powodował rozwój miast. Stosunki narodowościowe (a tym samym i religijne) były dość skomplikowane; miasta galicyjskie zamieszkiwali głównie Polacy, Rusini i Żydzi, z różnym udziałem procentowym. Pozostali mieszkańcy, jak Niemcy i Ormianie, nie przekraczali 2%. W miastach Galicji Wschodniej przeważali Żydzi, tworzący hermetyczną społeczność zamkniętą dla pozostałych grup, wzajemnie się wspierającą. Rusini i Polacy byli bardziej otwarci i do końca XIX w. żyli we względnej zgodzie. Szacuje się, że w tym okresie było ok. 20% małżeństw mieszanych polsko-rusińskich. „Gazeta Przemyska" w czerwcu 1887 r. pisała w odniesieniu do Radymna, że „nie było domu, w którym by stosunek już to powinowactwa, już to pokrewieństwa nie łączył tych bratnich narodowości"[21]. Informacje o małżeństwach mieszanych są odnotowane w licznych pamiętnikach i wspomnieniach z przełomu XIX i XX w. Wynika z nich ciekawa kwestia języka, którym posługiwano się na co dzień. Była to mieszanka polskiego i rusińskiego, które wzajemnie się przenikały i niewiele miały wspólnego z nauczanym

[20] Tamże, s. 12.
[21] Tamże, s. 41.

w szkole językiem polskim[22]. Budzenie się dążeń narodowościowych Rusinów, powstanie licznych organizacji, partii politycznych i narodowego ruchu ukraińskiego zmieniły drastycznie sytuację.

Sprawy sporów politycznych autorka pozostawia poza obszarem uwagi ze względu na ich obszerność i inny zakres badań, jako że toczyły się one w większości w dużych miastach. Sporo miejsca poświęca strukturze społeczno-zawodowej. I chociaż ubolewa nad brakiem źródeł, ich wyrywkowością, to przytacza wiele ciekawych informacji. Miasta były bardzo zróżnicowane. Tam gdzie przeważali chrześcijanie, dominowało rzemiosło, mieszkańcy uprawiali pszenicę, kukurydzę, konopie, hodowali kury, gęsi czy owce, zajmowali się sadownictwem. W miastach z przewagą Żydów kwitł handel. Miasta przygraniczne czerpały dochody z przemytu gorzałki, wołów i koni, oczywiście – kradzionych (np. Sieniawa). Poszczególne miasta miały swoje specjalności, każde słynęło z czegoś tylko sobie właściwego, np. Bełz z bednarstwa, Stary Sambor z szewstwa, kuśnierstwa i wyrobu słynnych ceramicznych kafli i dachówek, Rymanów z kuśnierstwa, Radymno z wyrobu sieci i powrozów, Cieszanów z tkactwa, Chyrów z wyrobu skarpet i pończoch, Mościska z wyrabianych z drewna fujarek, Brzozów był ośrodkiem grzebieniarskim i jajczarskim, a z Sieniawy i Łańcuta pochodzili najlepsi murarze, zawdzięczający naukę i praktykę właścicielom dworów – Czartoryskim i Potockim. Rzemiosło przyczyniło się do rozwoju usług bankowych, kantorów, biur pośrednictwa i handlu.

Wiek XX przyniósł nowe źródła dochodów – z powstających zakładów balneologicznych, kolei, zakładów przemysłowych, takich jak: cukrownie, fabryki tytoniu i tabaki,

[22] Język polski był obowiązujący w szkołach i urzędach, rusiński uważano za gwarę ludową (tamże, s. 43).

cegielnie, tartaki, młyny, browary czy gorzelnie. W miastach coraz większą rolę zaczęła odgrywać inteligencja, głównie polska (urzędnicy, inżynierowie, adwokaci, geometrzy, lekarze, weterynarze). Mieszkańcy miast zaczęli postrzegać siebie jako lepszych od chłopów. Rodziło się tzw. życie towarzyskie. Stosunki towarzyskie w miastach były iście kastowe i ściśle przestrzegano podziałów społecznych. W miejscach publicznych obowiązywała określona hierarchia i ustalone zasady zachowania, a ich nieprzestrzeganie traktowano jako poważne „przestępstwo" karane wykluczeniem z towarzystwa. Na uroczystościach i w kościele ściśle przestrzegano kolejności zasiadania w pierwszych ławach (właściciele dworów, inteligencja, mieszczanie i pozostali mieszkańcy). Przestrzegano używania tytułów, co urosło do karykaturalnych rozmiarów tytułomanii, nie spotykanej w innych zaborach. Hierarchia obowiązywała również wewnątrz warstw, np. wśród mieszczan najwyżej stał majster, który za nic miał czeladnika, ten z kolei lekceważył praktykanta, pomocnika wszyscy mieli za nic.

Warunki egzystencji w Galicji Wschodniej nie różniły się wiele od życia w miasteczkach Galicji Zachodniej. Miasteczka otaczała piękna przyroda, ale samo miasto określane było we wspomnieniach jako brudne, ubogie i nudne. Słowo „błoto" odmieniano we wszystkich przypadkach. Na drugim miejscu plasowało się słowo „brud". Jedyną budowlą godną obejrzenia był kościół, przeważnie z wieżą, widzianą już z daleka. Główny punkt stanowił rynek z ciasną, drewnianą zabudową i wąskimi uliczkami, który w zależności od pory roku pokrywało błoto lub gruba warstwa kurzu. Od 1882 r. budynki powstawały zgodnie z zasadami prawa budowlanego, czyli z kamienia i z ogniotrwałymi dachami. Budowano wiele obiektów użyteczności publicznej, jak: siedziby władz administracyjnych i sądowych, banki, szpitale, rzeźnie, targowiska, szkoły, siedziby licznie powstających towarzystw

kulturalno-oświatowych, np. Sokół. Brukowano i oświetlano ulice. Urzędnicy często budowali domy poza miastem, otoczone ogrodem, zwane dworkami. W takim dworku było biuro, jadalnia, kuchnia, salonik, sypialnia, pokój dziecinny. Był to prawdziwy luksus w porównaniu z ciasnymi mieszkaniami w miastach.

Higiena mieszkańców miasteczek Galicji Wschodniej, tak jak i Zachodniej, pozostawiała wiele do życzenia. Mycie całego ciała odbywało się raz na tydzień, w wannie w kuchni, według kolejności: matka, ojciec i dzieci wedle starszeństwa. Wcześniej – jak opisuje K. Chłędowski, co przytacza J. Hoff – codzienne mycie ograniczało się do mycia tylko twarzy, „zresztą w sposób urągający wszelkim współczesnym wyobrażeniom o higienie. Polegało ono na tym, że brało się wodę do ust, następnie wypluwało się ją na ręce i dopiero potem rozprowadzało rękami po twarzy"[23].

Dość szczegółowo opisuje autorka stroje mieszkańców wschodniogalicyjskich miasteczek. Mężczyźni polscy i rusińscy nosili długie granatowe kapoty często przepasane srebrzystym pasem, na głowach – czarne konfederatki z aksamitu (Polacy) albo ogromne, popielate czapy barankowe z aksamitnym denkiem, z boku powiązane wstążkami, a latem słomkowe kapelusze (Rusini). Kobiety nosiły czarne żupany naszywane złotymi lamami, ze złotymi frędzlami z tyłu na fałdach. Na głowę wkładały wełniane lub jedwabne czepce. Pod spód zarówno kobiety jak i mężczyźni wkładali płócienne koszule. Ten tradycyjny strój, ciężki i niewygodny, z końcem XIX w. zastąpiono nowym, uszytym z kupionego lżejszego i tańszego materiału. Czepce zastąpiono chustkami dla zamężnych kobiet i chusteczkami wiązanymi pod brodą dla dziewcząt. Spódnice pozostały obowiązkowo długie do

[23] J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomii*, s. 105.

kostek, krótkie kaftany szyto z barchanu, flaneli lub perkalu. Stroju dopełniały czarne trzewiki, białe pończochy i czerwone korale (na czas świąteczny). Męskie kapoty, spodnie i kamizelki szyto z ciemnego sukna, a ozdobne pasy powędrowały do cerkwi jako pamiątka. Nakrycie głowy stanowiły kapelusze i baranie czapki. To nakrycie głowy odróżniało od siebie poszczególne warstwy społeczne. W początkach XX w. modne stały się okulary, które były wyznacznikiem statusu społecznego.

Ciekawym tematem jest odżywianie się mieszkańców miast zależnie od stanu zamożności. Najbogatsi, do których należeli: notariusze, sędziowie, prokuratorzy, adwokaci, ustabilizowani urzędnicy, kupcy i przemysłowcy, jadali pięć posiłków dziennie, pozostali – trzy lub dwa posiłki, a najbiedniejsi jeden. Głód i niedojadanie było udziałem większości społeczeństwa. Dieta składała się głównie z ziemniaków, grochu, bobu, kapusty, kaszy, potraw mącznych w różnych postaciach. Mięso, najczęściej w rosole, pojawiało się kilka razy do roku, w bogatszych domach częściej[24]. Ryby były na stołach częściej, ale tylko w miejscowościach leżących nad rzeką. Jedzenie było jednostajne, u bogatych bardziej urozmaicone. Zamożni pili piwo, wino, kawę, a większość ludności wodę. Przykładem może być poniższy cytat:

> W domu prokuratora powiatowego w Kopyczyńcach podawano chłodnik, kurczęta w sosie z papryką, kaczany z masłem, kalarepę faszerowaną mięsem, strudel, krzydle albo inaczej bałabuchy, czyli owoce zawijane w cieście, ogórki z miodem, mamałygę, zwaną inaczej kuleszą, czyli gęstą potrawę z mąki kukurydzianej, pierogi nadziewane owocami,

[24] Bogaci zjadali 20 kg mięsa rocznie, średniozamożni ok. 10 kg, a najbiedniejsi 2-3 kg (J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej w okresie autonomii*, s. 108).

> polewane kwaśną śmietaną i posypywane cukrem, maliny z bitą śmietaną, gołąbki polewane śmietaną. Jak widzimy, w codziennym menu (chyba jednak z racji wizyty dawno nie widzianego gościa bardziej wystawnego niż zwykle) przeważały potrawy mączne i warzywa oraz przyrządzane na różne sposoby owoce. Potrawy mięsne (głównie pieczony drób i dziczyzna), a także ryby, pojawiały się podczas organizowanych kilka razy w roku przyjęć oraz podczas świąt. Wtedy też jedzono bardzo dużo słodyczy (…) różnego rodzaju torty, ciasteczka, biszkopty, baby, przekładańce, makowniki, bułki, nugaty, andruty, strucle, lody itp., które w dni powszednie pojawiały się bardzo rzadko. W miastach przygranicznych za wyjątkowy przysmak uchodziła chałwa. (…) Do posiłków „towarzystwo" piło piwo, najczęściej porter i pilzneńskie lub wino. Do kawy podawano likiery. Serwowano także wódkę, ale w bardzo niewielkich ilościach. (…) Picie wódki poza dwoma kieliszkami w większej ilości uchodziłoby wtedy za ordynarność karczemną[25].

Ostatni rozdział jest poświęcony różnym formom aktywności społecznej małych miast. Galicja Wschodnia pod tym względem nie odróżniała się znacznie od Galicji Zachodniej. Działalność społeczną w całej Galicji ostatecznie regulowała ustawa zasadnicza z 1867 r. Analfabetyzm według spisu z 1880 r. wynosił 80%, po 30 latach spadł do 50%. Najgorzej było właśnie w Galicji Wschodniej, nawet w dużych miastach, jak Jarosław, Przemyśl, Tarnopol, Drohobycz. Jest to podstawowa przyczyna małego zainteresowania życiem kulturalnym i społecznym – do tego konieczna jest umiejętność czytania i pisania. Bieda, trudne warunki egzystencji i mała liczba inteligencji w miastach pogłębiały niekorzystną

[25] J. Hoff, *Mieszkańcy małych miast Galicji Wschodniej* w *okresie autonomii*, s. 111.

sytuację. Jednak stopniowo, za sprawą zaangażowanych jednostek, rodzi się życie towarzyskie i kulturalne. Dla przykładu, w Starym Samborze w 1868 r. za sprawą Zofii Dybowskiej powstała pierwsza w kraju czytelnia zwana „Czytelnią Pań". Wiele takich czytelni powstawało i szybko upadało z braku środków, ludzi i pomieszczeń. Wyjątkiem jest czytelnia w Lesku, która działała z powodzeniem w latach 1867-1895 i doczekała się swojego własnego budynku, w którym organizowano odczyty i wieczorki. Biblioteka w Lesku zgromadziła 518 dzieł i miała 62 członków. Powstawały liczne stowarzyszenia, początkowo cechowe, później bardziej otwarte, które oferowały swoim członkom różnorodne formy spędzania wolnego czasu (potańcówki, amatorskie spektakle teatralne, wieczornice), organizowały biblioteki i czytelnie. Taką role pełniła „Gwiazda". Wzrost inteligencji w miastach przyniósł liczniejsze spotkania przy szachach czy dyskusjach. Z czasem zaczęły powstawać kasyna, pełniące rolę klubów towarzyskich i oferujące koncerty, bale, wieczorki czy loterie; często pieniądze zbierano na różne cele społeczne. Duże znaczenie miały Towarzystwo Szkoły Ludowej dla Polaków i Towarzystwo „Proswita" dla Ukraińców, których oddziały znajdowały się w wielu miastach i zajmowały się rozpowszechnianiem oświaty, oraz polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół" i ukraińskie „Sokił" i „Sicz". Powołane do krzewienia kultury fizycznej, przed pierwszą wojną światową stały się *de facto* organizacjami paramilitarnymi. Nieliczne własne organizacje mieli Żydzi, ich życie społeczne skupione było wokół bożnicy.

***

Podsumowując badania Jadwigi Hoff nad życiem mieszkańców małych miast Galicji Wschodniej i Zachodniej w okresie autonomicznym, zawarte w dwóch mówionych pokrótce książkach, należy dostrzec wielość i różnorodność źródeł,

które posłużyły do analizy i wyciągnięcia wniosków. Obie publikacje, dostarczając wielu ciekawych informacji, rzucają światło na wielowątkowość życia społecznego małych miast i miasteczek. Na pierwszy plan wysuwa się wielonarodowościowy skład ludności, który rzutuje na większość dziedzin życia. Polacy, Rusini – Ukraińcy i Żydzi, którzy w różnych proporcjach zamieszkiwali miasta galicyjskie, tworzyli barwne społeczności, nie pozbawione swoich wad. Zalety płynące z wielokulturowości pozwoliły rozwinąć się miastom galicyjskim i konkurować z innymi miastami. Mocną stroną książek są: wspomniane oparcie ich na źródłach, zwięzły i ciekawy język narracji, doza humoru zawarta w odpowiednio dobranych cytatach oraz logiczna argumentacja stawianych tez.